КАЗАНСКИЙ ФЕДЕРАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Институт филологии и межкультурной коммуникации
им. Льва Толстого

МИРОВАЯ ТЮРКОЛОГИЯ И КАЗАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Материалы Международной научно-практической конференции

Казань, 26–28 апреля 2018 г.

КАЗАНЬ
2018

УДК 811.512
ББК 81.2
М64

Научный редактор
доктор филологических наук, профессор
Р.Р. Замалетдинов

Редакционная коллегия:
Р.С. Нурмухаметова (отв. ред.), Ф.Х. Габдрахманова, З.Н. Кириллова, Г.Р. Мугтасимова, Ф.Р. Сибгаева

М64 **Мировая тюркология и Казанский университет:** материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 26–28 апреля 2018 г.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – 528 с.

ISBN 978-5-00019-983-1

В сборник включены материалы исследований участников конференции, связанные с изучением тюркских языков, литератур и культур, взаимоотношения языка и общества.

УДК 811.512
ББК 81.2

ISBN 978-5-00019-983-1

© Издательство Казанского университета, 2018

Г.Ш. Аджимамбетова
Крымский инженерно-педагогический университет (Россия)

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ НАРЕЧИЙ НА УРОКАХ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются наречия-омонимы, структура наречий-омонимов, даются рекомендации при изучении наречий на уроках крымскотатарского языка.

Abstract. The article deals with adverbs-homonyms, structure of adverbs-homonyms and adverbs, provides recommendations in the study of adverbs on the lessons of the Crimean Tatar language.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, простые и сложные наречия-омонимы, конверсия.

Keywords: Crimean Tatar language, simple and compound adverbs, homonyms, conversion.

В национальной школе одним из основных предметов является изучение родного языка. Это подтверждается мировой практикой. Язык нации является самым нужным и неувядающим. Поэтому каждый урок, данный преподавателем, должен быть насыщенным, неповторимым, запоминающимся.

Среди проблем, возникающих при изучении наречий любого языка, важное место занимает классификация. Наречия можно классифицировать по-разному. При традиционной классификации наречий обращают внимание на общность формы, на происхождение, значение, звучание, состав, на синтаксическую функцию и многое другое.

Западноевропейские учёные (Р. Моррис, Г. Суит, О. Эмирсон и др.) выдвигали морфологическую классификацию наречий с исторической точки зрения и пытались отразить связь наречий с другими частями речи.

С именами академика В.В. Виноградова и профессора Е.М. Галкиной-Федорук связана подробная разработка наречия как части речи в русском языкознании. Они впервые дают системное описание наречий как части речи [1; 2].

Изучение наречий в крымскотатарском языке начинается с начала XX века в арабографичной грамматике М. Абдулькадыра «Къаваид-и лисан тюркий» [3], в грамматике А.Н. Самойловича «Опыт краткой крымскотатарской грамматики» [4], в арабографичной грамматике Ш. Бекторе «Татарджа сарф, нахв [5], в работах Бекира Чобан-заде «Къырымтатар ильмий сарфы» [6], Э.А. Къуртмоллаева «Татар тилининъ грамматикасы» [7].

Материал крымскотатарских наречий позволяет выделить в их составе в семантическом аспекте три разряда: наречия-омонимы,

наречия-антонимы, наречия-синонимы. В статье будут рассмотрены наречия-омонимы.

В крымскотатарском языке, как и в других тюркских языках, широко представлены наречия-омонимы, т.е. наречные слова, которые по своей форме совпадают с другими частями речи. Как известно, омонимы – звуковое совпадение различных языковых единиц, значения которых не связаны друг с другом [8: 344].

В крымскотатарском языке омонимы, включающие в свой состав наречия, можно разделить на три лексико-семантические группы: 1) лексико-семантические группы, в составе которой представлены имена существительные, являющиеся омонимами наречий; 2) лексико-семантические группы, в составе которой представлены имена прилагательные, являющиеся омонимами наречий; 3) лексико-семантические группы, в составе которой представлены местоимения, являющиеся омонимами наречий.

В работе мы рассмотрим наиболее характерные случаи наречной омонимии.

Основа ***юксек*** является прилагательным и наречием. В словосочетаниях, как ***юксек бина*** 'высокое здание', ***юксек огълан*** 'высокий парень'основа является прилагательным, выступающим в качестве определения к существительному. Прилагательное, определяя признак или качество существительного, переходит в разряд наречий: ***юксек учмакъ*** 'летать высоко', ***юксек йырламакъ*** 'петь высоко'.

Иногда наречие может оформляться падежными формантами: *эпкинлик* 'напористый', ***эпкинликнен*** 'напористо', *терен* 'глубокий', ***теренден*** 'глубоко': Берильген мевзуны ***теренден*** бильмек. 'Данную тему знать досконально'. Сес *теренден* келе. 'Звук идёт из глубины'.

Существительное ***татлы*** употребляется в крымскотатарском языке в качестве имени существительного: *татлы* 'варенье': бала *татлы* ашай «ребёнок ест варенье»; в качестве прилагательного: ***татлы*** *къаве* 'сладкий кофе'. Данное имя приобретает наречное значение в приглагольной позиции: бульбуль киби ***татлы*** йырлай 'поёт сладко словно соловей'.

Прилагательное ***терс*** употребляется в крымскотатарском языке в качестве имени прилагательного: антернинъ ***терс*** тарафы 'обратная сторона платья'; *терс* 'неправый, поступающий неправильно'; В приглагольной позиции это имя приобретает

наречное значение: сен бу ишни ***терс*** япасынъ ’Ты выполняешь это дело неправильно’, антерни ***терс*** киймек ’надеть платье наизнанку’. Это же имя, приобретая форманты принадлежности и падежа, в форме *терсине* становится самостоятельным наречием ***терсине*** ’наоборот’: терсине айтмакъ ’говорить наоборот’.

Прилагательные **гузель, яхшы, арув** «хороший» выступают в своей исконной функции: *гузель, яхшы, арув инсан* «хороший, замечательный человек», но в приглагольной позиции адвербиализуются: *гузель, яхшы, арув йырлай* «хорошо, замечательно поёт».

Имя прилагательное ***янъгъыз*** имеет ряд значений: «одинокий, один, одиноко» *янъгъыз* инсан «одинокий человек». В приглагольной позиции *янъгъыз* выступает в качестве наречия: эвде *янъгъыз* яшай «живёт в доме один». По таким же моделям можно показать следующие пары омонимов:

терен – глубокий – глубоко: *терен* озен ’глубокая река’, *терен* огренмек ’изучить глубоко, досконально’;

тез – быстрый – быстро: *тез* арекет ’быстрое действие’, *тез* юрьмек ’ ходить быстро’;

догъру – ровный – ровно, правильно: *догъру* ёл ’ровная дорога’, *догъру* айтмакъ ’говорить правильно’;

яваш – тихий, медленный – тихо, медленно: *яваш* инсан ’тихий человек’, *яваш* юрьмек ’медленно ходить’;

бош – пустой – пусто: *бош* къопкъа ’пустое ведро’, *бош* лаф ’пустые разговоры’, ичи *бош* ’внутри пусто’;

эйи – крепкий – крепко: эйи сёз ’крепкое, правильное слово’, эйи тут ’держи крепко’;

чалт – быстрый – быстро: чалт окъув ’быстрое чтение, беглое чтение’, чалт ’скорый, быстрый, скоростной, стремительный, беглый’, чалт юрьмек ’быстро двигаться’;

кеч – поздний – поздно: кеч заман ’позднее время’, кеч къайтмакъ ’поздно возвращаться’;

писир – грязный – грязно: *писир* инсан ’нечистоплотный человек’, орталыкъ *писир* ’вокруг грязно’. Наречие *пис* происходит от *писир*. Конечный формант *-ир* не употребляется в южнобережных говорах: *Эр ер пис* ’кругом грязно’.

Виноградов В.В. отмечает, что «если переход слов из одной категории в другую социально утверждён, синтаксически освоен и

канонизирован общим употреблением, то возникают два различных слова – омонимы [1].

Результат перехода одной части речи в другую часть речи следует рассматривать как омонимию, так как в этом случае образуются два отдельных слова, входящие в различные части речи. Следовательно, наличие в крымскотатарском языке таких образований говорит об их различной природе.

Важность конверсии в области наречной омонимии предопределяет необходимость учёта наиболее характерных семантических моделей этого разряда.

Рассматривая наречные омонимы можно сказать, что по своей структуре они могут быть подразделены на простые и сложные. Простые наречия-омонимы состоят из одного омонимичного компонента: *узакъкъа* кетмек ’идти далеко’, *саба* кельмек ’придти утром’ и т.д.

Сложные наречия-омонимы представляют собой такие словосочетания, которые содержат в своём составе на первом месте наречие, на втором прилагательные типа *пек дюльбер* къыз ’очень красивая девушка’, *пек уста* адам ’очень умелый человек’, *аджайип юксек* дагъ ’очень высокая гора’, которые в приглагольной позиции становятся наречиями: *пек дюльбер* йырлай ’очень красиво поёт’, *пек уста* учалар ’летят очень умело’, аджайип юксек олмакъ ’быть очень высоким’ и т.д.

Подобных образований, связанных с наречиями в крымскотатарском языке можно привести значительное количество, которые убедительно показывают богатство крымскотатарской лексики и её потенциальные возможности.

Литература

1. Виноградов В.В. Русский язык. 3-е изд. испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 639 с.

2. Галкина-Федорук Е.М. Наречие в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1939. – 138 с.

3. Абдулькадир М. Къаваид-и лисан-и тюркий (Правила тюркского языка). – Бахчисарай: Терджиман, 1914. – 69 с.

4. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. – Петроград: Репринт изд-во, 1916. – 104 с.

5. Бекторе Ш. Татарджа сарф, нахв. – Тотайкой: Татар окъув ишлери, 1923. – 113 с.

6. Чобан-заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы. – Акъмесджит: Къырымдевнешр, 1925. – 187 с.

7. Къуртмоллаев Э.А. Татар тилининъ грамматикасы. 1 къысым. Фонетика ве морфология. – Кърым АССР: Девлет нешрияты, 1940. – 212 с.

8. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. Н. Н. Ярцева. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.

Ж.Н. Алашбаева
Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

XI ҒАСЫР ТҮРКІ ТІЛІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аннотация. Зерттеу барысында орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері тілі мақал-мәтелдер, нақыл, қанатты сөздер айрықша бай және құрылымы мен мазмұны жағынан да ұқсастық көп анықталды. Халық даналығының байлығы мазмұнының кеңдігінде. Ол халықтың бұрынғысы мен күні бүгінге дейінгі жағдайын сипаттайды, белгілі бір халықтың бүкіл өмірі, тыныс – тіршілігі мен өмір тәжірибесін бейнелі түрде жеткізеді. Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдер, нақыл, қанатты сөздердің қазіргі қазақ тіліне ұқсастығы түбі бір туыс тілдер екендігін, олардың рухани мәдениеті, наным-сенімі, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің жақындығын айқындайды.

Abstract. In this study it is identified that the language of old Turkic inscriptions are rich for proverbs and sayings. And similarities of the structure and content of the paramiological system of the inscriptions and the modern Kazakh language is defined. Paramiology of the language describes the lifestyle and history of people and the worldview of the nation. The similarities between proverbs and sayings in the language of Old Turkic inscriptions and modern Kazakh language identify the relationship of these languages. And this also defines the continuation of spiritual culture, beliefs, traditions and customs of Old Turkic people.

Ключевые слова: Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштер тілі, халықтың дүниетанымы, паремиологиялық жүйе, даналық сөздер, мақал-мәтелдер.

Keywords: the language of the Middle Age Inscriptions, the worldview of people, paramiology, sayings, proverbs.

Адамның адам болып қалыптасуындағы ең басты құрал – сөз. Сол сөзді шеберлікпен қолдана білу де өнер. Халық арасында ғасырлар бойы кең таралған нақыл сөздер көптеп ұшырасады. Даналық сөздер адамның сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туады. Ата-бабамыздан қалған сөз орамдары халықтың ұлттық болмысын танытатын лингвистикалық дерек көз болып табылады. Бұл әсіресе орта ғасыр түркі жазба ескерткіштер тіліндегі мақал-мәтелдер, нақыл, қанатты сөздерді қазіргі түркі тілдері деректерімен салыстыра зерттегенде анық байқалады. Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағун, Қожа Ахмет Йасауи, Сүлеймен Бақырғани, Рабғузи, Мухамед Хайдар Дулати, Бабырдың т.б. орта ғасыр түркі жазба мұралары тіліндегі мақал-мәтелдердің қазіргі түркі тілдерінде де қолданылуы жалпы түркі тілдік сананың беріктігін көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалған асыл дүние – мақал-мәтелдердің лексикалық-семантикалық және синтаксистік ерекшеліктерімен қатар көркемдік әлеуеті, лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық ерекшеліктері

қазақ тілі деректері негізінде және кейбір туыс тілдермен салыстырмалы тұрғыдан зерттелуде. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдердің сабақтастығы арнайы зерттеу нысанына алына қойған жоқ, фрагментарлы тұрғыдан ғана қарастырылуда. Орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі паремиологиялық жүйенің толық кешенін анықтау түркі тіл біліміндегі маңызды мәселелер қатарынан орын алады. Орта ғасыр ескерткіштері тіліндегі мақал-мәтелдерді қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдермен салыстыра зерттеу, түркі тілдерінің тұтас жүйесінің, фонетика-фонологиялық, морфологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік деңгейлерінің даму жолын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл халықтың дүниетанымын көрсететін нақыл сөздердің тілдік табиғатын тану кешенді зерттеуді, паремиологиялық мағынамен, синтаксистик құрылыммен қатар тұрақты оралым құрамындағы жекелеген сөздердің қолданылу өрісіне, мағынасына, дыбыстық ерекшелігіне де көңіл аудару қажет екенін көрсетеді. Сондықтан XI ғасыр мұрасы М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігі тіліндегі мақал-мәтелдерді қазіргі қазақ тіліндегі нұсқаларымен салыстырып, лексика-семантикалық қолданыс ерекшеліктерін анықтау өзекті болып табылады.

Мақал-мәтелдердің ерекшеліктері жайлы шетелдік ғалымдар: Лорд Бакон, Д. Мурисон, Лорд Джон Расселл, Сервантес, J. Howell, Thomas Fuller, Robert South, William Penn, Moses Ibn Ezra; кеңес түркологтарынан: А.Н. Кононов, В.А. Богородицкий, Н.Н. Дмитриев, Э.К. Севортян, Н.А. Баскаков, А.М. Щербак, В.В. Радлов; түрік ғалымдарынан: Ömer Asım Aksoy т.б.; ал отандық ғалымдардан: М. Әуезов, Ә. Қайдар, М. Оразов, Ә. Нәджіп, Ғ.И. Фазылов, Ә. Құрышжанов, Н. Сауранбаев, А. Егеубаев, А. Аманжолов, М. Сабыр, Б. Адамбаев т.б. белгілі ғалымдардың құнды еңбектері жарық көрді.

Б. Адамбаев «халық даналығы» деген еңбегінде: «әр халықтың мақалы мен мәтелі сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген оқиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп көп ойлануды, ұзақ баяндауды қерек ететін қиын нәрсені жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады»-деп мақал – мәтелге айшықты анықтама береді.

М. Әуезов: «Мақал толық тұлғалы болады, ойы тұтас келеді, әдетте ол бір немесе бірнеше толық сөйлемнен құралады», – деп жазған еді [1: 193]. А. Байтұрсынов: «Мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады» десе [3: 250], ғалым К. Аханов: «Мақалдар көбінесе екі бөлімді болып келеді де, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды пікір айтылады», – деген пікір айтады [4: 177]. М. Әлімбаев: «Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарынжинақтайтынжәне типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы», – дейді [5: 16].

Совет энциклопедиясында: «Пословица – меткое образное изречение, которое обобщает и типизирует различное явление жизни. Для пословицы характерно полное выражение мысли и наличие вывода, в отличие от поговорки, которая выражает мысль неполно» [2: 43], – деп мақал-мәтелгеанықтамаберілген.

Кембридж энциклопедиясында: «Effectiveness of a proverb lies largely in its brevity and directness. The syntax is simple, the images vivid, and the allusions domestic, and thus easy to understand» [8: 184]. Қазақшасы: Мақал-мәтелдің адамға әсер етуі оның қысқалығы мен туралығында.Құрылымы қарапайым, айтылар ой анық болғандықтан түсінуге жеңіл). Мақалдарды зерттеуші ғалымдардың бірі Лорд Бакон: «The genius, wit, and spirit of a nation are discovered in their proverbs» (Ұлттың данышпандығы, даналығы мен рухы сол ұлттың мақалдарында айқындалады), − десе [9: 5], Д. Мурисон: «A proverb is essentially a social phenomenon .... Handed down by word of mouth from one generation to the next» (Мақал – негізінен, әлеуметтік құбылыс. Бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ауызша таралады), − дейді [10: 8]. Осы мәселе төңірегінде Лорд Джон Расселл: «Proverb – the wit of one man and wisdom of many (Бірдің тапқырлығы мен көптің даналығы)» [11: 107], Сервантес: «Мақалдар – ұзақ тәжірибеден алынған қысқа қорытынды « [12: 9], J. Howell: «Proverb – the people's voice (Мақал – халықтың дауысы (ой-тұжырымы) [13: 52], Thomas Fuller: «Much matter decocted into a few words (Көп істі аз сөзге сиғызу)» [14: 11], Robert South: «What a proverb, but the experience and observation of several ages, gathered and summed up into one expression?» (Мақал дегеніміз не? Бірнеше ғасырлық тәжірибе мен бақылаудың бір сөзбен жинақталып берілуі)» [15: 98], William Penn: «Proverbs – directions for human life» (Мақалдар –

адам өміріне берілген бағыт) [16: 7], Moses Ibn Ezra: «A proverb has three characteristics: few words, good sense, and a fi ne image» (Мақалдың үш сипаттамасы бар: аз сөз, жақсы түйін және әдемі образ)» [17: 9] – деп анықтама береді.

Ал Atasözleri ve Deyimler sözlüğü атты түрік сөздігінде мақал-мәтелге былай анықтама берілген: «Atasözleri kalıplaşmış (klişe durumuna gelmiş) sözlerdir: Her atasözü, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir biçimdir. Sözcükler de- ğiştirilip yerlerine – aynı anlamda da olsa – başka sözcükler konulamayacağı dibi sözdiziminin biçimi de bozulamaz. Böyle değiştirmeler yapılsa ortaya çıkan söz, – anlam değişmese dahi – atalarsözü diyılmaz [18: 15].

XI ғасыр мұрасы – М. Қашқаридің 3 томнан, 8 кітаптан тұратын орта ғасырлардағы түркі халықтарының энциклопедиясы «Диуани лұғат ат түрік», яғни «Түрік сөздігі» еңбегін алып қарасақ та, онда түркі жұртының бай тарихы, әдебиеті мен сөз саптау өнері нақты тарихи деректілік сипатпен танылған. Бұл еңбекте орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға қатысты диалект сөздер, 262 шақты мақал-мәтел қамтылған. Ол түркі тілінің бітімін түсіндіреді, тұрмыс салтын, әдет ғұрпын баяндайды, сол кездегі түркі халықтарының байырғы жырларын, мақал-мәтелдерін береді. Онда батырлық, ел қорғайтын батырлар, туған-туыстыңқарым-қатынасы мен қадірі, бірлік, мейірбандық, ағайыншылық, қазақ халқына тән қонақжайлықжайындағы тақырыптар қамтылған. Сол кезде қолданылған түркі мақалдары қазіргі қазақ тіліндегі мақал – мәтелдерге өте ұқсас. Замана өзгерген сайын өмірдеқолданылатыны қалып, қолданылмайтыны бірте-бірте қолданыстан кеткенін де байқауға болады, мысалы:

Батырлық, ел қорғайтын батырлар жайында

М.Қашқари сөздігінде	***Қазақ тілінде***
Quš qanatïn er atïn (63 б.)	Құс қанатымен, ер атымен
Ïm bilse er ölmes (67 б.)	Ымды білсе, ер өлмес
Alp jaγïda, alčaq čoγïda (70 б.)	Батыр жауда, момын дауда (білінер)
Egir bolsa, er ölmes (83 б.)	Егір болса, ер өлмес (яғни әр істің алдын алу керек)/ «егір»// әгір: іш ауруына дәрі болатын өсімдік
Arqasïz alp šerik sïjumas (157 б.)	Арқасыз батыр шерік бұза алмас (яғни, арқа сүйейтін жәрдемші күші, адамы жоқ батыр жаудың шебін бұза алмайды)
Alp šerikde, bilge tirikde (446 б.)	Батыр майдан шебінде, дана жиында сыналады
Er sözi bir ezer kökі üš (411 б.)	Ердің сөзі біреу, ердің басы үшеу. (Ерлердің қасиеті бір сөзді болады, сөзінен қайтпайды)

Туған-туыстың қарым-қатынасы мен қадірі

М.Қашқари сөздігінде	*Қазақ тілінде*
Jatnïŋ jaγlïγ teküsinden öznüŋ qanlïγ jusruq jeg (61 б.)	Жаттың майлы асынан, өзіңнен қанды жұдырығың жақсы (жақын адамдар ренжіскенде жарастыру үшін айтылады)
Ingan iŋrasa botu bozlar (150 б.)	Інген аңыраса, бота боздар
Etli tïrnaklï ezirmes (211 б.)	Ет тырнақтан айырылмас (яғни ет пен тырнақтың айырылмайтыны сияқты, туыстарда бір-бірінен айырылмайды деген мағынада)
Atasï ašïγ almïla jese oγlïnïŋ tïšï qamar (451 б.)	Атасы ащы алма жесе, ұлының тісін қамар (яғни атасы істеген қиянаттың баласына қалатынын, баласына кесірі тиетіндігі)

Бірлік, мейірбандық, ағайыншылық

М.Қашқари сөздігінде	*Қазақ тілінде*
Urï qopsa oγaš aqlïšur jaγï kelsä imräm tebrešγr (117 б.)	Айғай -сүрең тұрса, ру дүрлігер, жау келсе, халық жиылар
Arpasïz at ašumas arkasïz alp šerik sïjumas (153 б.)	Арпасыз ат қыр аса алмас, арқасыз (тірексіз) алып шерік бастай алмас (яғни әр істі өзара жәрдемдесуге, көмек көрсетуге шақырады)
Qasaš temiš qajmadïq qasïp temiš qajmïš (329 б.)	Қарындас десе қарамадық, қайын десе қарадық (яғни қайын, құдаларды құрметтеу қажеттігі айтылған)
Jazïda böri ulïsa evde ït bayrï tartïšur (343 б.)	Далада бөрі ұлыса, үйде иттің бауыры сыздар (яғни жақын, туыс жандардың біріне-бірі жанашырлық көрсетулері керектігін білдіреді)
Keŋ ton upramas keŋešlik bilik artamas (482 б.)	Кең тон тозбас, кеңескен білік азбас (яғни кеңесіп істеген іс бүлінбейді)
Tegme kiši öz bolmas jat jaγuq tγz bolmas (492 б.)	Әрбір кісі өз болмас, жат пен туған тең болмас

Қонақжайлылық

М.Қашқари сөздігінде	*Қазақ тілінде*
Anuq utru tutsa joqqa sanmas (97 б.)	Дайыны (бары) алдыға қойылса, жоққа санамас (яғни үй иесінің мейманды бар нәрсесімен күтуі керек екендігі айтылады)
Uma kelse qut kelir (122 б.)	Қонақ келсе құт келер

Осы келтірілген мысалдардың өзінен-ақ М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік», яғни «Түркі сөздерінің жинағы» атты еңбегінде айтылған дүниелердің бүгінгі қазақ тіліне қаншалықты жақын екенін, сол заманда айтылған даналық ойлар бүгінгі күнге дейін өзінің алғашқы мән-мағынасын жоғалтпағанына куә боламыз. Халық даналығы халықтың бұрынғысы мен күні бүгінге дейінгі жағдайын сипаттайды, белгілі бір халықтың бүкіл өмірі, тыныс – тіршілігі мен өмір тәжірибесін бейнелі түрде жеткізеді.

Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштер тіліндегі көптеген сөздер дыбыстық, мағыналық өзгерістерге ұшырамай-ақ, сол күйінде де қолданылады. Мысалы: бала, ер, бай, күн, көк, ел, т.б. Тілдік жағынан келетін болсақ, түркі жазба ескерткіштердің лексикасындағы кейбір дыбыстар қазақ тілімен салыстырғанда түсіп қалған, бұл тіл дамуын

көрсететін тарихи құбылыс. Мысалы, к, у, т, л, б, н, ң, ы дыбыстары. Бұл адам баласының сөз сөйлеуде үнемдеу әсерінен түсіп қалып, тұрақты тілдік құбылысқа айналған. А. Мартин: «Языковая эволюция вообще определяется постоянным противоречием между присущим человеку потребностями общения и вырожения и его стремлением свести к минимуму свою умственную и физическую деятельность» [19].

М. Қашқари түркі тілдерінің лексикалық ұқсастықтарын айта отырып, олардың дыбысталу жүйесіндегі кейбір айырмашылықтарды былай көрсетеді: **й** дыбысының орнына **дж (ж)** дыбысын қолданады: *йанджу емес, джанджу (шуда);* **ш** дыбысының орнына **с** дыбысын айту: *талыс, қысыр*; **д** дыбысының орнына **т** дыбысын қолдану: *дәуә емес тәуә (түйе), бүгде емес бүкте (қанжар)*; **д** дыбысының орнына **й** дыбысын қолдану: *қадық емес қайық*; **ғ** дыбысының айтылмай түсіп қалуы: *тамғақ емес тамақ.*

Бұл туралы ғалым А.Н. Бернштам былай дейді: «Западнотюркский каганат включил тюркские племена и Южного Казахстана, которые явились предками ряда среднеазиатских народов, в том числе и современных казахов. Так как последние обладают языками джекающего или, вернее, жекающего диалекта, то можно говорить, что слова, нами разобранные, являются древнейшими следами формирования некоторых среднеазиатских тюркских языков, например казахского» [20].

Тарихтан бергі заманға келе жатқан дыбыстар, дыбыстық өзгерістер түркі ру-тайпа тілдерінің қалыптасуына, әр халықтың лексикалық қорының түзілуіне тікелей ықпал етеді. А.М. Щербак: «Расхождение языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует про языковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедщих сквозь призму многократных и разновременных смещений» [21: 22].

Орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштер тіліндегі тілдік орамдардың ұқсастығы түбі бір туыс тілдер екендігін, олардың рухани мәдениеті, наным-сенімі, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің жақындығын айқындайды. Өсиет, үгіт-насихат, адам баласына дұрыс пен бұрысты айыруда ақылшы болып табылады. Тілдік орамдарда жақсылық пен жамандық, адамдық пен арамдық, батыр мен қорқақ, жомарттық пен сараңдықты салыстыра отырып сөз етеді.

Қандай тарихи дәуірде болмасын халықтар тілдерінің қоғамдық даму барысындағы атқаратын қызметі өте зор, өйткені

ұлттық мәдени дүниенің даму деңгейі тілдің даму шеңберімен тығыз байланысты. Ал осы әдеби тілдің байлығын, мәдениетін, оның көркемдігін, бейнелілігін артыратын лексикалық категория – бұл мақал-мәтелдер, нақыл, қанатты сөздер. XI ғасыр түркілері тілінің байлығын, көркемдік әлеуетін сипаттайтын паремиялар мен қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер құрамындағы лексемалардың тұлғасында дыбыстық өзгерістер орын алғанымен сөз семантикасының өзгермеуі, паремиологиялық мағынаның толық сақталуы «Диуани лұғат-ит түрк» тіліндегі қыпшақтық белгілердің молынан сақталғанын көрсетеді.

Әдебиет

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 8-6 б.
2. Большая Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. – Москва, 1972. – 34-т.
3. Байтұрсынов А. Шығармаларжинағы. – Алматы, 1989.– 320 б.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
5. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. – Алматы, 1967. – 191 б.
6. Нұрмаханов А. Фразеологизмдердің кейбір теориялық мәселелері. – Алматы, 1999. – 215 б.
7. Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1975.– 258 б.
8. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Edition by David Crystal. – Cambridge University Press, 2003. – Pp. 184.
9. Lord John Bakon. Proverbs. 1696.
10. David Murison, Scots Saws: From the folk – wisdom of Scotland. – Mercat Press, 1981.
11. Lord John Russell.Quarterly Review. – 1850. – P. 107.
12. Cervantes.Don Quixote. – 1605.
13. James Howell.Lexicon, Proverbs. – 1594 – 1666.
14. Fuller Thomas.The Worthies of England. 1662.
15. Robert South.Sermons. – 1692.
16. William Penn. Advice to his Children. – 1699. – P. 44.
17. Moses Ibn Ezra. ShiratYisrael. – 1924.
18. Ömer Asım Aksoy. Atasözleri ve Deyimler sözlüğü 1. – 1988. – S. 486.
19. Мартине А. Принцип экономии в языке // Новое в лингвистике. вып. 3 – М, 1963.
20. Бернштам А.Н. О древнейших следах джекания в тюркских языках Средней Азии // Сборник Института языка и мышления АН СССР. – М.-Л., – С. 113-117.
21. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – М.-Л. 1970 – 204 с.

И. Алкая

Фырат университеты (Төркия)

ЭЛАЗЫГНЫҢ ФЫРАТ УНИВЕРСИТЕТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ХЕЗМӘТЛӘР ҺӘМ ПРОФЕССОР ДОКТОР ИРҖАН АЛКАЯ

Аннотация. В докладе дается информация о процессе обучения татарского языка и литературы на кафедре современных тюркских языков и литератур университета фират г. Элязыг (турция), а также рассматриваются работы заведующего кафедрой, профессора эрджана алкаи по татарскому языку и литературе, и его вклад в татаристику.

Abstract. This presentation focuses on teaching Tatar language and literature in the Department of Contemporary Turkic Languages and Literatures at Fırat University (Elazıg, Turkey), also on works of Head of Department, Professor Ercan Alkaya on Tatar language and literature, and his contribution to Tataristics.

Ключевые слова: татарский язык, татарская литература, тюркские языки, Элязыг, Университет Фират, Эрджан Алкая

Keywords: Tatar language, Tatar literature, Turkic languages, Elazığ, Fırat University, Ercan Alkaya

Хәзерге төрки телләрне тикшерү Төркия тюркологиясендә шактый соң башлана. Төркиядә тюркология кафедраларының оештырылуы һәм үсешендә Төркиягә чит илләрдән килгән башка төрки халыклардан булган галимнәрнең, бигрәк тә Идел-Урал чыгышлы галимнәрнең өлеше гаять зур. Ә. Җафәроглу, Р. Рәхмәти Арат, Г. Инан, З. Вәлиди Тоган, С. Чагатай, Ә. Тимер – шуларның иң күренеклеләре.

Ататөрек тарафыннан 1932 нче елда төзелгән Төрек теле оешмасы (Türk Dil Kurumu) эшчәнлеге нәтиҗәсендә Төркиядә төрки телләрне өйрәнүгә зур урын бирелә башлый. Э.К. Пекарскийның якут теле сүзлеге, К.К. Юдахинның кыргыз сүзлеге (I-II, 1945, нәшер итүче – А. Таймас), Һ. Паасоненның чуваш сүзлеге (1950), Ә. Ж. Әмренең төрки телләрнең чагыштырма грамматикасы (1949) – төрки телләр буенча язылган беренче әһәмиятле хезмәтләр. 1980 нче елга кадәр Төркиядә хәзерге төрки телләргә бәйле хезмәтләр шактый аз санда була. Болар арасында С. Чагатайның “Төрки телләр үрнәкләре II – хәзерге тел һәм сөйләшләр” (1977) хезмәте күп еллар дәвамында төп чыганак булып торды. Моннан тыш, А. Б. Таймасның “Казан татар телендә мәкальләр һәм әйтемнәр” (1968), М. Әргиннең “Азәрбайҗан теле” (1971), Ә. Ахундовның “Азәрбайҗан халык язуы үрнәкләре” (1978), Төрки дөнья кулланмасы (1976) – мөһим булып саналган хезмәтләр.

Төркиядә хәзерге төрки телләргә багышланган хезмәтләр 1980 елдан соң күпләп күренә башлый. Төрки телләр һәм әдәбиятларга кагылышлы китаплар, мәкаләләр, сүзлекләр, грамматикалар, дастаннар һәм башка хезмәтләр нәшер ителә башлый. Университетларда төрки телләр буенча дәресләрнең саны арттырыла. Бу телләргә кагылышлы магистрлык һәм кандидатлык диссертацияләре дөнья күрә. Төрки дөньядан галим, шагыйрь һәм язучыларның әсәрләре төрек теленә тәрҗемә ителә башлый. Баштагы чорда язма телләргә багышланган бик күп хезмәтләр язылса, соңгы елларда төрки телләрнең диалект һәм сөйләшләре дә

өйрәнелә башлады. Бүген Төркия тюркологиясендә төрки телләр буенча күп мөһим әдәбият бар. Тиздән бөтен төрки телләр өйрәнелеп бетәчәк, һәм бу телләрнең грамматикалары, сүзлекләре, әлеге телләргә кагылышлы җитди әдәби һәм фәнни хезмәтләр дөнья күрәчәк.

Төркия тюркологиясендә татар теле буенча да мөһим хезмәтләр язылды. Татар галимнәре дә, төрек галимнәре дә бу өлкәдә әһәмиятле эшләр башкарды. Төркиядә татар телен үзәккә куеп язылган фәнни хезмәтләр һәм әдәби әсәрләрнең саны шактый күп. Мостафа Өнәр – Төркиядә татар теле буенча иң күп хезмәт куйган галимнәрдән. Бүгенге кыпчак теле: татар, казах һәм кыргыз телләренең чагыштырма грамматикасы (Bugünkü Kıpçak Lehçesi: Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri); Татар теле ("Tatar Türkçesi"), Төрки телләр грамматикасы (Türk Lehçeleri Grameri); Казан татарлары теле сүзлеге (Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü) дип аталган хезмәтләр – М. Өнәрнең татар теле белән бәйле иң төп хезмәтләре. Моннан тыш, М. Өнәрнең татар теле һәм әдәбиятына багышланган бик күп мәкалә һәм тәрҗемәләре дә бар.

Ф. Ганиев, Р. Әхмәтьянов, Р. Мөхәммәтдинов, А.Б. Таймас, И. Кунос, Ф. Йосыпов, Ф. Нуриева, Ф. Урманче кебек галимнәр тарафыннан татар теле, әдәбияты буенча хәзерләнгән һәм тел, дастан, әкият, җыр, мәкальләрне өйрәнүгә багышланган төрле хезмәтләре төрек теленә тәрҗемә ителеп бастырылды. М. Өнәр, Ф. Өзкан, И. Алкая, Э. Шahин, Ж. Кәримоглу, М. Өзшahин, М. Токәр, Ф. Шahан – көньяк Төркиядә татар теле һәм әдәбияты өлкәсендә хезмәтләр язган төп галимнәр.

А) Фырат университетының Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлеге һәм И. Алкая хезмәтләре.

Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлеге – Төркиядә 1990 еллардан соң Советлар берлеге таркалу нәтиҗәсендә бәйсезлек игълан иткән төрки җөмһүриятләр белән социаль, тарихи һәм милли бәйләнешләр урнаштыру, күп еллар дәвамында кардәш җәмгыятьләр арасында барлыкка килгән таркаулыкны юкка чыгару өчен ясалган иң зур адым. Бу бүлекнең максаты – Урта Азия, Идел-Урал, Себер, Кавказ һәм дөньяның төрле җирләренә таралып урнашкан төрки халыклар белән танышу, яшәешләрен белү, мәдәни эшчәнлекләре хакында мәгълүмат алу һәм төркиләр арасындагы бәйләнешләрне ныгыту. 1992 елда иң элек Гази университетында, аннан соң шул ук елда Әнкара университетында Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлеге оештырылды. Хәзерге вакытта

Төркиядә 23 бүлек эшли, шуларның егермесе студентлар кабул итә. Алты университетта Төрек теле һәм әдәбияты бүлеге эчендә Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлекчәсе бар.

Фырат университеты Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлеге Гуманитар һәм социаль фәннәр факультеты карамагында 2013 елда төзелде, һәм анда укыту вакыты 4 елга сузыла. Фырат университетының Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлеген тәмамлаган студентлар "тюрколог" дәрәҗәсен алып чыга. Студентларыбыз төрек теле һәм башка төрки телләр, әдәбиятлар өлкәсендә төпле белем, күнекмәләр ала, төрки халыклар тарихында кулланылган төрле алфавитларда (төрки рун, гарәп, кириллицада) язылган текстларны укып аңлый ала, элекке һәм хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар буенча шактый зур мәгълүматка ия булалар. Чит тел буларак инглиз һәм рус телләрен өйрәнгән студентлар татар, башкорт, кырым татар, казах, кыргыз, каракалпак, комык, ногай, карачай-балкар, азәрбайҗан, төрекмән, гагауз, тува, хакас, алтай, чуваш һәм якут телләрен дәрес буларак укыйлар.

Фырат университетының Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлегендә татар теле һәм әдәбияты да өченче курстан башлап укытыла. Татар теле "Башкорт һәм татар телләре" исеме белән 3 сәгатьлек бер дәрес булып, ике семестр дәвамында бирелә. Шулай ук татар әдәбияты дәресе дә бер семестр "Башкорт һәм татар әдәбияты" исеме белән 2 сәгать укытыла. Бу дәресләрдә элекке вакыттан алып бүгенге көнге татар теле һәм әдәбияты турында мәгълүмат бирелә, кирилл алфавиты өйрәтелеп, текстлар укытыла, тел үзенчәлекләре аңлатылып, текстлар тикшерелә. Әдәбият дәресендә дә татар халык авыз иҗаты һәм язма әдәбияты өйрәнелә, татар әдәбиятының чорлары һәм бу чорларда иҗат иткән шагыйрь һәм язучылар белән таныштырыла. Фырат университеты Төрек теле һәм әдәбияты бүлегендә дә "Яңа төрки язма телләр" һәм "Хәзерге төрки әдәбиятлар" дәресләрендә татар теле һәм әдәбиятына да бераз урын бирелә.

Б) Иржан Алкая һәм аның татар теле буенча хезмәтләре.

Фырат университетының Хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлегенә нигез салган һәм аның мөдире булган профессор доктор Иржан Алкаяның тикшеренү өлкәсе – кыпчак төркеме төрки телләре. Ул бигрәк тә татар теле һәм диалектлары буенча күп хезмәт куя. 1996-1997 елларда Татарстанның Яр Чаллы

шәһәрендә эшләгән Иржан Алкаяның Татарстан белән тыгыз мөнәсәбәтләре бар.

“Төньяк төркем төрки телләрдә бәйлекләр” (2002) дип аталган докторлык хезмәтендә башка кыпчак телләре белән бергә татар телендәге бәйлекләр дә тикшерелә. Моннан тыш, И. Алкая остазы профессор доктор Ә. Буран белән берлектә хәзерләгән “Хәзерге төрки телләр (Çağdaş Türk Lehçeleri)”, “Хәзерге төрки язма телләр, I-II (Çağdaş Türk Yazı Dilleri I-II)” хезмәтләрендә татар, казах, кыргыз, үзбәк, уйгыр, төрекмән, азәрбайҗан телләренең алфавиты, грамматикасы һәм текстларын тикшерделәр. Соңрак тагын Ә. Буран, С. К. Ялчын һәм М. Өзәрән белән бергә хәзерләгән дүрт томлы “Хәзерге төрки язма телләр (Çağdaş Türk Yazı Dilleri)” хезмәтендә угыз, карлук, кыпчак, төньяк-көнчыгыш төркем төрки телләре мөстәкыйль томнар хәлендә тикшерелде. Бу сериянең өченче китабы булып торган “Әхмәт Буран, Иржан Алкая, Хәзерге төрки язма телләр-III, төньяк-көнбатыш / кыпчак төркеме” (“Ahmet Buran-Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Yazı Dilleri-III, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu”) дип аталган хезмәттә башкорт, кырым татар, казах, кыргыз, каракалпак, комык, ногай, карачай-балкар төрки телләре белән берлектә татар теленең дә грамматикасы, әдәбияты, алфавиты тикшерелә, татар әдәбиятыннан үрнәк текстлар бирелә.

Иржан Алкаяның югарыда билгеләп үтелгән хезмәтләреннән тыш, татар диалектлары буенча язган китап һәм мәкаләләре хезмәтләренең төп өлешен тәшкил итә. Татар диалектлары белән бәйле беренче хезмәте – “Себер татар теле” (“Sibirya Tatar Türkçesi”, Turkish Studies Yay., Ankara, 2008) исемле китабы. Бу хезмәттә татар диалектларының өч зур төркеменнән берсе булган һәм үз эчендә Тобол-Иртыш, Бараба һәм Томск сөйләшләреннән торган Себер татарлары диалекты тикшерелә. Китапка барлык сөйләшләрдән тупланган 90 текст кертелә, бу текстлар нигезендә тел үзенчәлекләре барлана. Татар диалектлары белән бәйле икенче мөһим хезмәте татар теленең мишәр диалектына багышлана. “Мишәр татар теле” (“Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yay., İstanbul, 2014”) дип аталган бу хезмәтендә дә бөтен мишәр сөйләшләре бер бөтен буларак тикшерелә, мишәр сөйләшләренә караган 114 текст нигезендә тел үзенчәлекләре ачыклана.

Татар теле, әдәбияты һәм диалектологиясе буенча күпсанлы хезмәтләре булган И. Алкая беренче чиратта Төркиядә, шулай ук Россия, Кыргызстан, Казахстан кебек өлкәләрдә уздырылган

симпозиумнарда, татар теле һәм татарларга багышлап, төрле темаларга чыгышлар ясады, татар телен һәм татарларны танытуга хезмәт итте. Моннан тыш, үзе яшәгән Элазыг шәһәрендә 2013 елның 25-26 октябрендә Габдулла Тукай истәлегенә "Элазыг – Казан мәдәният һәм сәнгать очрашуы" дип аталган чараны оештыру эше белән җитәкчелек итте. Ике көн дәвам иткән бу чарада Татарстаннан Р. Миңнуллин, профессор доктор Ф. Йосыпов, доцент Ф. Җәүһәрова, музыкант И. Ямаловтан тыш, башка галим, шагыйрь һәм сәнгать кешеләре дә катнашты, алар Г. Тукай, татар теле, әдәбияты һәм мәдәниятын төрле яклап танытты, һәм бу эшчәнлек TRT һәм башка Төркия басмаларында яктыртылды.

И. Алкаяның тырышлыгы белән 2012 елда Казан федераль университеты белән Фырат университеты арасында Мәүләнә программасы нигезендә үзара хезмәттәшлек итү турында килешү төзелде. Шул уңайдан Казан белән Элазыг арасында студентлар һәм укытучылар белән алмашу мөмкинлеге барлыкка килде. Моннан тыш, 2014 елның 16-17 октябрендә Элазыг шәһәрендә уздырылган, И. Алкая да оештыру комитетында булган "VII халыкара дөнья теле төркичә симпозиумы"на Татарстаннан бик күп галим килеп, Элазыгта татар теле һәм мәдәниятын танытуга һәм мөнәсәбәтләребезнең үсешенә зур өлеш керттеләр. Татар галиме профессор доктор Ф. Йосыповның 2004 елда язылган "Морфология татарского диалектного языка" дип аталган хезмәте, Р. Мирхәев тарафыннан төрек теленә тәрҗемә ителеп, 2013 елда Элазыг шәһәрендә Иржан Алкая мөхәррирлегендә Манас нәшриятында "Tatar Şive Dilinin Morfolojisi" исеме белән нәшер ителде. Шулай ук татар шагыйре Р. Миңнуллинның "Татарларым", "Күңелләр нечкәргәндә" һәм "Кунакка килегез" дип аталган өч шигырь китабы, И. Алкая һәм Г. Шәмсиева тарафыннан төрек теленә тәрҗемә ителеп, "Tatar Gönlü" исеме белән басмага хәзерләнде. Җыентык 2017 ел дәвамында Элазыгта басылып чыгачак.

1996 елдан башлап, Татарстан белән якын бәйләнешләре булган, гыйльми тормышын татар телен тикшерүгә багышлаган И. Алкая, төрле уңайдан Татарстан, Пермь, Төмән кебек татарлар яши торган җирләргә барып, татарларны якыннан өйрәнде. Алкаяның татар теле белән шөгыльләнүе әле дә дәвам итә.

Әдәбият

1. Alkaya E. Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine // Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı (12-13 Nisan 2014, Kırklareli), Bildiri Kitabı (Ed. Doç. Dr. Bülent Bayram). – Kırklareli: 2014. – S. 241-271.

2. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçeleri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2015. – 482 s.
3. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Yazı Dilleri-III, Kuzeybatı / Kıpçak Grubu. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2014. – 591 s.
4. Ercilasun A. B. Türk Lehçeleri Grameri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2007. – 1340 s.
5. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 2009. – 358 s.

С.А. Асанбаева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Казахстан)

ТІЛДЕР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ: ҰҒЫМ, ТҮСІНІК, ТЕРМИН

Аннотация. В статье анализируется отношение языков, приводятся объяснения, разъясняются термины.
Abstract. The article analyzes the attitude of languages, provides explanations, the terms are clarified.
Ключевые слова: язык, теория, родной язык, язык этноса
Keywords: language, theory, native language, language of ethnos.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еліміздің ішкі және сыртқы саясатындағы ең маңызды 30 бағытын атап көрсеткен «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауында «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынған еді. Онда Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс деп көрсетілген [1]. Бұл жоба жүзеге қалай асырылады? Оның бұрынғы-соңғы қандай тәжірибелері бар? Ғылыми негіздемелері жасалған ба? Бұл сұрақтарға нақты жауап, біздіңше ғылымға, оның ішінде тіл білімінің жаңа салаларының бірі – әлеуметтік лингвистикалық ілімге, оның теориялық және практикалық жетістіктеріне сүйене отырып берілгені жөн.

Ғылым объективті әлем жөнінде анық білім береді.Ол оның негізгі ұғым-түсініктерін, терминдерін дұрыс пайымдай білу арқылы жүзеге асады. Әлемнің ақиқат бөлігін көрсететін түсініктер жүйесі теория деп аталады. Қандай да бір теорияны жетілдіру үшін үнемі оның негізгі ұғым-түсініктерінің ара жігін ашып, нақтылап отыру керек. Әсіресе базистік (тірек) түсініктер төңірегіндегі терминологиялық әртүрлілік ғалымдар арасындағы қарым-қатынасты қиындатады, теорияның дамуын тоқыратады.

Ана тілі, этнос тілі, екінші тіл, аралық тіл, сондай-ақ біртілділік, қостілділік, көптілділік мәселелерін арнайы қарастыратын тілдердің қарым-қатынас теориясы да бүгінгі күні

осындай нақтылауды қажет етіп отыр. Енді осыларға қатысты мәселелерге жеке тоқталайық.

Көптілді қоғамда адамдарға бір тілді ғана меңгеру аздық етеді. Мұндай жағдайда тілдер меңгерілу тәртібі бойынша немесе тілдердің адам өміріндегі рөліне байланысты бір-бірінен ажыратылады.

Әлеуметтік лингвистикалық әдебиеттерде алғашқы меңгерілген тілді, адамның бала кезінде ересектерден үйренген тілін ана тілі деп атайды. Кейде күнделікті қолданыста, баспасөз беттерінде, ғылыми еңбектерде бұл тіркесті мұнан басқа мағынада да жұмсайды. Мысалы, «Кейінгі жастар өз ана тілдерінде бірде бір сөзді түсінбейді», «Қалалықтар ана тілдерін ұмытып барады». Мұнда ана тілі ұғымы этноспен байланыстырылған, яғни ана тілін белгілі бір этностың тілі ретінде көрсеткен. Олай болса, мұны этнос тіл деп те атауға болады. Демек, ана тілі адамның белгілі бір ұлтқа (этнос) жататындығының негізгі белгісі ретінде сипатталады. Арнайы жүргізілген әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, Қазақстан Республикасындағы этностар үшін «ана тілі» ұғымы оны меңгеру деңгейіне қарамастан өз ұлтының тілімен мызғымастай берік байланысқан және ол сол ұлтқа жататындығының негізгі белгісі болып саналады.

Кейде адам бала күнінен екі тілді де жақсы меңгеріп, екеуін де бірдей дәрежеде қолдана алатын жағдайға жетуі мүмкін. Мұндай жағдайда екі тілді де ана тілі деп еептеуге бола ма? Енді бір жағдайда, айталық, бір жаққа қоныс аударуда (эмиграция) бала күнінен біртілді адам өзге тілді білу, сол арқылы қарым-қатынас жасау қажеттілігінен немесе өзге тілді білмеудің ауыр жолын басынан кешіруден есейе келе өзге тілді меңгеріп, кейін сол тілге біржола ауысып, бала күнгі тілін мүлдем ұмыт қалдыруы мүмкін. Мұндай жағдайда оның кейінен меңгерген екінші тіліана тілі бола ма? Бұл сауалдарға жауап әртүрлі қырынан беріліп келеді.

Меніңше, ана тілінен кейін меңгерілген барлық кез келген тілді бөгеде тіл немесе екінші тіл деп атаған жөн. Өйткені адамның лингвистикалық қабілетілігіне қарай мұндай бөгде тілдердің саны бірнешеу болуы да мүмкін. Оларды, яғни екінші үйренген тілін үшіншіден немесе төртінші үйренген тілдерінен айырып көрсетудің қажеттілігі жоқ, себебі мұндай бөгде тілдердің қызметі, оларды меңгеру деңгейлері адамдардың оларды қолдану тәртібіне бағына бермейді. Олардың пайданауы әртүрлі әлеуметтік ортаға, әр жағдаятқа байланысты орыны алмаса беруі мүмкін.

Көптілді қоғамда тілдердің теңдігі сақтала бермейді. Күнделіктіөмірде, кәсіптік қызметте, достармен және отбасы мүшелерімен болатын қарым-қатынаста адам тіл білу қабілетіне қарай түрлі тілдерді қолдануы мүмкін. Жеке адам меңгерген тілдерінің ішінде бір тіләзінің қолданысы жағынан ылғи да басымдылық танытады. Мұндай басым тілді әлеуметтік лингвистикада негізгі тіл деп, ал қалған тілдерді қосымша тілдер деп атайды. Негізгі тілге қарағанда қосымша тілдерді қолдану өте сирек болады. Бір этносқа жататын адамдардың өзара қарым-қатынасы негізгі тілде (бұл жағдайда ол – ана тілі) жүзеге асады. Кейде ондай қызметті екінші тіл де атқаруы мүмкін.

Жеке адамның тілдік дағдыны қабылдауына байланысты оның қолданатын тілдерін шартты түрде күнделікті жанды қатынас арқылы тілдік ортадан біліп алған тілін меңгерген тіл (усвоеный язык) және мектепте немесе өздігінен арнайы оқып білген тілін үйренген тіл (выученный язык) деп ажыратып көрсетуге болады.

Адам – әлеуметтік тұлға. Ол белгілі бір тілде сөйлейтін этникалық қауымдастыққа енеді. Ал этностар өзара саяси, экономикалық, мәдени т.б байланысқа түсіп, қарым-қатынас жасайды. Бұл қарым-қатынас екі этностың тілдерін бірдей қамтуы да немесе бір ғана тілде жүзеге асуы да мүмкін. Осыдан келіп адамдарға өз ана тілмен қоса екінші тілді білу қажеттілігі туады. Мұны қазақ «адамның күні адаммен» десе, әлеуметтік лингвистика «қостілділік» деп атайды. Қостілділік табиғатында жеке адамға ғана тән құбылыс емес, жалпы әлеуметтік сипаттағы құбылыс болып табылады. «Қостілділік» термині қазақтың «қос» және «тіл» деген сөздерінен жасалса, оның синонимі ретінде қолданылатын «билингвизм» термині арғы тегі латынның «bi» – екі және «lingua» – тіл деген сөздерінен тұрады [2: 130]. «Билингвизм» терминін ғылымға У. Вайнрайх 1953 жылы енгізген.

Қостілділікке қарама-қарсы құбылыс «біртілділік» немесе «монолингвизм» деп аталады. «Біртілділік» термині қазақтың «бір» және «тіл» деген сөздерінен жасалса, оның синонимі ретінде қолданылатын «монолигвизм» термині арғы тегі гректің «monos» - бір және латынның «lingua» – тіл деген сөздерінен тұрады. Осыдан шығатын «монолингв» терминімен сөйлеу әрекетінде бір ғана тілді қолданатын және бір ғана қауымдастыққа жататын адам айтады. Ал үш және одан да көп тілді меңгерген адамдар мультилингвтер деп аталады.

Әлеуметтік лингвистика ғылымы қостілділікті «табиғи» және «жасанды» деп екіге бөледі. Қостілділікті бұл екі түрі де тарих дамудың белгілі бір кезеңдерінде пайда болады. Табиғи қостілділік екі тілді тұтынушардың ортақ практикалық әрекет үдерісіндегі тікелей қарым-қатынасының нәтижесінен пайда болады. Жасанды қостілділік Т2-ні арнайы оқып-үйрену жағдайында, оның тұтынушыларымен тікелей байланыста болмай-ақ, арнайы қолдан жасалған жағдайда пайда болады. Жасанды қостілділік білім беру мен мәдениеттің дамуына байланысты бертінде, орта ғасырда, алғашқы мектептер мен университеттердің ашылу кезінде кеңінен тарады.

«Қостілділік» ұғымын арнай қарастырған М. Сводеш бұл терминнен адамның екі тілді әртүрлі деңгейде (екеуін де жетік; біреуін жетік, ал екіншісін нашар) меңгеруін түсінеді. Сондай-ақ оған адамның екі тілді де жаман білуін де жатқызады. Бірақ ол «жетік білу», «нашар білу», «жаман білу» дегендерге нақты түсінік бермейді. У. Вайнрайх та жоғарыда айтқан қостілділіктің синоинмі ретінде енгізген «билингвизм» терминіне толық анықтама бермейді. Ол билингвизм дегенге екі тілді алма-кезек қолданатын жеке адам, яғни билингвизм жағдаятына қатысушы деп қана қысқа қайырады. Мұнда да «екі тілді алма-кезек қолданатын» тіркестен нені ұғу керектігі ескерусіз қалған.

Адамның сөйлеу әрекеті, әдетте тіл меңгеру деңгейімен анықталады десек, қостілді болып табылатын адамның екінші тілді меңгеруі қандай деңгейде болуы керек. Бұл сұраққа жауап таба алсақ, біз қостілділік ұғымына не жататынын және оның біртілділіктен қандай айырмасы бар екенін білер едік.

Қостілді (билингв) деп екі тілді бірдей деңгейде меңгерген адамды айту керек деген пікір жиі айтылады (қостілділіктің мұндай түрін кейбір әдебиеттерде тепе-теңдікті (сбалансированный билингвизм) қостілділік деп атайды). Алайда бұл жағдайда қостілділер (билингвтер) деп кейбір аудармашыларды, дипломаттар мен тіл мамандарын ғана айтамыз да, екі тілді бірдей деңгейде білмейтін жүздеген миллион қостілді адамдарды бұл ұғымға енгізе алмаймыз дейді Д.Ж. Фишман. Осындай пікірді зерттеушілер К.Х. Ханазаров, К.К. Мусаевтар да қуаттайды. Ал Х. Фогт жүз пайзды қостілділік дегенге күманмен қарайтынын айтады.

Келесі бір ғалымдар қандай да бір тілдерді білетін адамды қостілді деп тану үшін оның екінші тілдегі сөйлеу дағдысының минималды көлемін белгілеуге немесе Т-2-ні меңгеруінің қажетті деңгейін жалпылама болса да

көрсетуге талпынады. Бұл ғалымдар «екінші тілді пассив немесе актив қолданатын билингвтер» деп (А. Вайс, Л. Завадовский т.б.), екінші тілде айтқанды түсінетін және сөйлей алатын адамдар билинг бола алады деп (В. Руке-Дровиня) тұжырым жасайды. Э. Хауген ертеректе жазған бір еңбегінде «билингвизм бір тілде айтылғандарды екінші тілде толық түсіне алудан басталады» десе, кейінгі еңбегінде «билингвтің негізгі белгісі оның монолингв болып табылмауынан көрінеді» дегенді айтады.

Тіл меңгеру дегеннен қандай да бір тілдегі шығармашылық сипаттағы сөйлеу әрекетін түсінуіміз керек. Шет тілінде бірнеше фразалық тіркес айтқан адамды, бірнеше жаттанды сөйлем білетін жолаушыны қостілділер қатарына қосуға болмайды.

Екінші тілдегі сөйлеу әрекетінің шығармашылық сипаты қарым-қатынас жағдайының өзгеруіне қарай жаңа ой-тұжырымдар тудыра білумен және бұрыннан белгілі болғанмен тіптен жаңа ұғымдар арасындағы құрылымдық ұқсастықтарды тани алатын қабілетімен анықталады. Осыған қарағанда, бұл ой-тұжырымдардың дұрыстығы мен күрделілігі дәрежесі туралы мәселе өз алдына бөлек әңгіме болатынын, яғни оның бұған қатысы жоқ екенін аңғарамыз.

Осы айтылғандарға қорыта келгенде, *қостілді деп өз сөйлеулерінде екі тілді қолдана алатын, ауызша, жазбаша формаларда екінші тілде дұрыстығы мен күрделілігіне қарамастан жаңа ой-тұжырымдарды тудыра және түсіне алатын адамды айтамыз. Басқаша айтқанда, қостілді – бұл екі тілдік қауымдастыққа жататын, оларға мүше болу дәрежесі әр алуан болып келетін жеке адам.* Қостілділік дегеннен тұрғындардың бір-бірімен екі тілде түсінісуін түсінсек, тіл халықтарды біріктіруші, топтастыру құралы болып табылады дегеннің мәні ашылады (салыстырыңыз: қазақ тілі – барша қазақстандықтарды біріктірудің аса маңызды факторы).

Қостілділіктің пайда болу себебі жоғарыдай айтып өткеніміздей, түрлі тілдік ұжымға жататын адамдардың бір-бірімен қатынас жасау қажеттігі болып табылады.

Қарым-қатынасқа кедергі болатын тілдік бөгетті жеңу бірнеше тәсілдермен жүзеге асады. Бұл тәсілдерді осы мәселені арнай қарастырған ғалым А.Е. Карлинский осындай мүмкіндіктерді түсіндіру үшін А және Б деген біртілді этностарды алып қарастырады. Бұл екі тілдің ұжымның өзара түсіністікке жетуі теориялық тұрғыдан мынадай төрт тәсілмен жүзеге асатынын айтады:

1. Б тілдік этнос өкілдері (барлығы не бір бөлігі) А этносының тілін меңгереді, ал олар біртілді күйінде қалады (А Б).

2. А этносының өкілдері (барлығы не бір бөлігі) Б-ның тілін меңгереді де, олар біртілді күйінде қалады (А Б).

3. А этносының өкілдері Б-ның тілін, Б этносының өкілдер А-ның тілін меңгереді сөйтіп екі этностың барлығы не бір бөлігі қостілді болады (А Б).

4. А және Б этнос өкілдері (барлығы не бір бөлігі) үшінші В этносының тілін меңгереді. Өзара қостілді бола отырып, олар В этносының өкілдерімен, сондай-ақ өзара қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болады.

(1) және (2) жағдайда біржақты қостілділік туралы сөз болады. Олардың арасындағы айырмашылық тілдік әсербағытына байланысты анықталады. (3) жағдай екіжақты қостілділікті көрсетеді. Оны (1) және (2) жағдайлардың өзара әрекеті ретінде қарастыруға болады. Мұнда тілдік әсер ету бағытын анықтайтын күштің өзара теңдігі байқалады. (4) жағдай өзара біржақты қостілділікті танытады. Оны екі қырлы қостілділік (двухфокусный билингвизм) деп те атауға болады. Бұл жағдайда В этносының өкілдері әдетте біртілді күйінде қалады да олардың тілі аралық тіл қызметін атқарады.

Аралық тілдің пайда болуындағы қажеттілік қандай да бір әкімшілік-шаруашылық ұйымдағы қоғамның әлеуметтік өмірінің ерекшелігімен анықталады. Егер мұндай ұйым бірнеше этникалық топтардан тұратын болса, олар тек өз ана тілдерін меңгерген болса, мұндай түрлі топ өкілдерінің қарым-қатынас жасау мүмкіндігі нөлге тең. Тілдік бөгетті жеңу үшін олар бір-бірінің тілін үйренсе, онда олар мультилингвистерге айналар еді, яғни барлық этностар бір-бірінің тілдерін меңгеруіне тура келер еді. Егер көпэтносты қоғамдағы тілдер ондап, кейде жүздеп кездессе (Индияда – 179, Қазақстанда – 128, Филиппинде – 93 т.б.), бұл тұрғындардың басым көпшілігі үшін алынбас қамалға айналары сөзсіз. Міне, осындай жағдайда этносаралық қатынаста аралық тілді қолдану қажеттігі пайда болады. Оның тиімді тәсіліне әдеттегі билингвизмге (біржақты бірқырлы (однофокусный) немесе екіжақты) қарағанда біржақты көпқырлы (многофокусный) билингвизм сай келеді. Сондықтан көптілді мемлекеттегі аралық тілдің пайда болуы мен қызмет етуі қарым-қатынас жасау қажеттігін туындайтын табиғи үдеріс болып табылады [3: 2].

Аралық тілді таңдауға түрлі объективті, тіпті субъективті факторлар әсер етуі (империяны басқарушылардың ана тілі, топтарды басқарушының тілі, саны көп этнос тілі немесе басқыншылардың шет тілі) мүмкін. Дегенмен соңында өзіне жүктелген қоғамдық қызметті орындауға жарамды тіл жеңіске жетеді.

Қостілділіктің пайда болуындағы тілдік әсер бағыты, әдетте өзара қатынастағы тілдік ұжымдардың санына, тілдерінің қоғамдық қызметіне және әлеуметтік ерекшелігіне байланысты болады. Айталық, аз санды тілдік ұжым көп сандыларға қарағанда қостілділікке бейім болады. Сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік топтағылар басқа кәсіби топтың өкілдеріне (саудагерлерге, кәсіпкерлерге, ителегенцияға) қарағанда қостілділікке бейімділігі төмен болады. Алайда тәжірибеде осы аталған жайттарға қарама-қарсы келетін жағдайлар да кездеседі. Мұны былайша түсіндіруге болады: егер тілдік бөгетті жеңуге практикалық қажеттілік пайда болса, онда қостілділікке бейім болатындар көп санды болуына қарамастан қоғамдық қызметі нашар дамыған тілдің сөйлеушілері болады. Біздің жағдайымызда қостілділікке бейімділер қатарына орыстар мен орыстілділерден басқа этностар, оның ішінде қазақтардың басым бөлігі ие болып отыр. Бұл қазақ тілінің орыс тіліне қарағанда қоғамда атқаратын қызметінің нашар, қолданыс аясы әлі де жетілдіруді қажет етуіне байланысты туып отыр.Осыдан көрініп отырғандай қостілділік жағдайында тілдік әсер бағыты тілдің қоғамда атқаратын қызметтік жүктемесіне тікелей байланысты болмақ.

Тілдік тәжірибеге назар аударсақ, дүниеде адамдардың бүкіл өмірін бір тіл қамтамасыз ете алмайды. Басқаша айтқанда, қоғамның күллі өмір салаларынтолық қамтамасыз ететін барынша максималды қызметтегі тіл жоқ. Сондай-ақ қоғамдық қызметі тек екі адаммен ғана шектелетін минималды қызметтегі тіл де жоқ. Әлемдегі барлық тіл атаулы осы екі шектегі, яғни максималды және минималды қоғамдық қызметті атқарады. Тілдердің бір-бірінен ерекшелігі олардың фонетикалық жүйесі, лексикалық байлығы не грамматикалық құрылысында ғана емес, қоғам өміріндегі рөліне, сөйлеушілер санына, қоғамдық қызметінің кеңдігіне байланысты болады [4: 31].

Егер тілдің атқаратын қызметтік жүктемесіне сол тіл қамтамасыз ететін қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларын бірлік ретінде алатын болсақ (отбасылық қатынас, ауызекі шығармашылық, әдебиет, білім беру, ғылым т.б.), онда көп ұлтты

мемлекеттегі, тіпті бүкіл әлемдегі тілдердің қызметтік типологиясының үлгісін жасауға болады (кестеге қараңыз).

Осы мәселелерге қарап отырсақ, қарым-қатынасқа түсуші тілдердің бір-біріне әсер ету бағытын ғана көріп қоймаймыз, оның нәтижелі көріністерін де байқаймыз. Қостілділікке икемді көбіне тайпа тілдері мен ұлыс тілдері болады екен. Өзге тілді меңгеру олар үшін өз ана тілдері атқармайтын салалардағы (ғылым, білім беру, қоғамдық-саяси өмір т.б.) қарым-қатынас мүмкіндігін алып келеді. Осыған ұқсас мүмкіндіктерді көптілді мемлекеттердегі ұлтаралық қатынас тілін меңгерген қостілді тұтынушылары да алады.

Қорыта айтқанда, қостілділік жеке адамдар үшін әлеуметтік артықшылықты тудырады. Дегенмен қостілділік белең алуы бірінші тілге өзге тілдің әсерін де әкеледі. Бұл әсердің сипаты қостілділіктің пайда болуы мен өмір сүруінің әлеуметтік жағдайына байланысты болады.

Тілдердің қызметтік жүктемесі

Тіл	Қоғамдық салалар										
	Отбасылық қатынас	Фольклор	Өнер	Қоғамдық-саяси өмір	Көркем әдебиет	Іс қағаздарын жүргізу және саясат	Білім беру	Ғылым	Мерзімді баспасөз	Ұлтаралық қатынас	Әлемдік қатынас
Жалпы ортақ тіл	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Халықаралық тіл	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
Ұлтаралық тіл	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-
Ұлттық тіл	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Ұлыс тілі (диаспора)	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Тайпа тілі	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Диалект	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауы. – Егемен Қазақстан. –№55. 1 н., – 2007.

2. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.

3. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алматы: Гылым, 1990. – 181 С.

4. Дешериев Ю.Д. Зкономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – Москва: Наука, 1966. – 402 С.

А.Х. Ашрапова
Казанский федеральный университет (Россия)

СОХРАНЕНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ И КОДОВОЕ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ

Аннотация. Языковая политика любого государства нацелена на формирование полиязычной личности и на развитие (родного) языка и сохранение идентичности. Данный противоположный подход ставит проблему взаимодействия формирования многоязычной личности и сохранения идентичности личности. В данной статье рассмотренывопросы глоболизации и его влияние на сохранение идентичности, а также затронут аспект кодового переключения

Abstract. The language policy of any state is aimed at the formation of a multilingual personality and the development of the (native) language as well as the preservation of identity. This opposite approach of the language policy poses the problem of the interaction between the formation of a multilingual personality and the preservation of the identity of the nation. The article throws light upon the issue of globalization as well as its impact on the preservation of identity, and also affect the aspect of code switching

Ключевые слова: языковые контакты, кодовое переключение, билингвизм, полилингвизм, идентичность.

Keywords: language contacts, code switching, bilingualism, multilingualism, identity.

Наблюдаемая в последние десятилетия сближение народов, культур, традиций и языков представляется в различных сообществах (в т.ч. и в научного, образовательного) как процесс глобализации и интернационализации. Данный процесс знаменуется как интеграция и унификация, т.е. как взаимосвязь, взаимозависимость и развитие различных взаимных/совместных контактов с целью приведения к единообразной системе или форме.

Глобализация (интернационализация, трансформация, интеграция) представляет собой сложный и многогранный процесс, и имея свои положительные моменты, представляет и негативные стороны, влияющие на национальные языки, культуры, традиции, ценности и убеждения. Вышеперечисленные процессы рассматриваются как угроза культурной самобытности, идентичности народа и этноса, сохранения языка и нации. Данная проблема особенно остро это проявляется по отношению к представителям малых групп, этнических, религиозных, культурных меньшинств.

Рассматривая идентичность с точки зрения дефиниции, то заметим, что само понятию «идентичность» имеет множество определений. Впервые оно было упомянуто в 1545 году в книге английского писателя Д. Бейла «Тайна неравенства» (John Bale «А

Mysterye of Inyquyte») в значении «сходство, подобие» [1]. В 1737 году в работе британского исследователя В. Александра «Сельская жизнь севера» (W.Alexander «Northern Rural Life») отмечено употребление понятия «персональная идентичность», которая «рассматривается как набор черт и характеристик, формирующих отличия одного человека от другого» [2]. В XX веке проблема идентичности (идентификации, самобытности и т.д.) затрагиваются в психологии и антропологии. (З.Фрейд и Дж. Мид).

Впервые детально понятие «идентичность» было рассмотрена в XX веке Э. Эриксоном в работе «Детство и общество», а затем в «Идентичности, юности и кризисе» [3: 28]. В XX веке понятие идентичности было отражено с точки зрения когнитивистики в трудах Г. Тэджфела, Дж. Тернера, Д. Абрамса, М. Хогга и др., психологической антропологии в трудах американских антропологов Дж. Де Вое, Л. Романусси-Росс и др. С точки зрения психологии идентичность рассматривали как форму идентификации, обращенной в прошлое и воплощенной в культурной традиции определенного индивида или группы. Каждая идентичность ориентирована на прошлое, настоящее и будущее. Этническая идентичность представлялась как ориентация на прошлое. Ориентации на настоящее, например, нацелена как гражданина государства, и ориентация на будущее связывалась с последователями какой-либо идеологии в светской или религиозной форме. Дж. Де Вое связывает этническую специфику, социальный статус и идеологию в единую систему, в которой этничность, как бы исходящая из прошлого существует в качестве органической и неотъемлемой части настоящего и будущего индивида [4].

В XXI веке понятие идентичность имеет множество определений. Общее понятие идентичность (от лат. identifico – отождествляю) – это понимать определенную устойчивость социокультурных, цивилизационных, национальных и индивидуальных характеристик и их самотождественность, которая дает возможность ответить на поставленные перед каждым человеком вопросы: «кто я?», «кто ты?» и «кто мы?» [5: 67].

С. Хантингтон приводит классификацию видов идентичности: 1) культурная – национальная, клановая, религиозная, языковая, цивилизационная, племенная принадлежности; 2) политическая – идеология, группы интересов,

интересы государства, политическая и фракционная; 3) аскриптивная – кровное родство, возраст, расовая и этническая принадлежность, пол; 4) социальная – социальный статус, друзья, коллеги, команды, клубы; 5) территориальная – ближайшее окружение, климатическая зона, город, деревня, регион, провинция; 6) экономическая – экономические секторы, профессия, работа, должность, государства, профсоюзы, рабочее окружение, классы, отрасли [6: 59]

Э. Тоффлер отметил, что в современном мире «…миллионы людей занимаются поисками своей идентичности или какого-то магического средства, которое помогло бы им вновь обрести свою личность, мгновенно дало бы ощущение близости или экстаза, привело бы их к более “высокому” состоянию сознания». Множество людей потеряло свою идентичность, своё «Я», даже при том, что у них огромный выбор потенциальных источников идентификации, отожествления себя с кем- то или чем-то [7]. В эпоху глобализации идентичность подразумевает персональную идентичность, т. е. складывание устойчивых представлений у человека о себе как члене общества, и культурную идентичность, порождающую у народа чувство самотождественности, предоставляющую ему возможность найти свое место в межнациональном пространстве. «Произошел разрыв в преемственности, когда разрушение одного типа идентичности необходимо должно компенсироваться идентичностью другого типа. Отсутствие механизма преемственности идентичности для россиянина стало сопровождаться ощущением внутреннего дискомфорта и тревоги, реализующихся в формах замкнутости и усиления изоляционистских тенденций [8: 124].

Процесс глобализации и интеграционные процессы, сохранение идентичности в первую очередь затрагивает язык и культуру, превознося свои законы в различные сферы жизни человечества, что является также и причиной расширения международного общения, а это в свою очередь, находит отражение в лингвистических процессах. В 21 веке к таким процессам можно отнести языкового взаимопроникновение как следствие различных языковых контактов. Результатом проявления языкового контакта можно считать явление переключения языкового кода (code-switching), которое определяется как попеременное использование элементов двух или более языков в рамках одного

коммуникативного акта. т.е., это переход с одного языка на другой в рамках одного контекста в процессе речевой коммуникации.

Процесс изучения переключения кодов был связан с билингвизмом, но процесс глобализации и многоязычного общества расширил круг исследования до полилингвизма (многоязычия). Нужно отметить то, что проблема переключения и смешения кодов является крайне актуальной в зарубежной лингвистике последних десятилетий и весьма противоречивой, так как она объективна, так как по мере развития человечества углубляются интеграционные процессы культури языков, и это достаточно хороший опыт при обучении, изучении языка. Но, с другой стороны, кодовое переключение приводит к потере национального языка, национальной идентичности, национальных ценностей и культур.

Нами предпринимается попытка анализа лингвистических процессов и социолингвистических факторов, осуществляемого в контексте языковых (межнациональных) контактов, а также изучения структурных и особенностей кодовых переключений в процессе коммуникации носителя билингва и полилингва в Республике Татарстан. Данный вопрос, несмотря на свою актуальность, до сих пор остается неизученным как с точки зрения языковых контактов, так и с сохранения идентичности языка и этноидентифицирующей функции. Расширение межнациональных контактов необратимо меняет языковую картину мира и способствует взаимовлиянию языковых процессов.

Изучение кодового переключения не теряет своей актуальности на протяжении уже не одного десятилетия. Новый всплеск популярности данной проблематики в XXI в. объясняется не только ее теоретической, но и практической значимостью, наметившейся в конце XX в. смены научной парадигмы в направлении антропоцентризма, экспансионизма, функционализма и экспланаторности, и проблемами идентификации, сохранения языка, чистоты языка.

Литература

1. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. /Translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. – Cambridge: Polity Press, 1991. – P. 22

2. Oxford dictionary online. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.oed.com/view/ Entry/91004?redirectedFrom=identity#eid

3. Задворная Е.С. Феномен идентичности: история формирования понятия и современные подходы к изучению // Ценности и смыслы. – 2017. – №1 (47). – С. 24-37.

4. Велик А.А. Психологическая антропология: история и теория. – М., 1993. – С. 143-169.
5. Герасимова И.А., Ивахнов В.Ю. Проблема сохранения культурной идентичности в условиях глобализации // Сервис plus. Т.11. № 2. – 2017. – С. 66-76.
6. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО Издательство АСТ, 2004. – 635 с.
7. Тоффлер, Э. Третья волна / пер. с англ. – М.: АСТ.М.: ООО Фирма "Издательство АСТ", 1999. – 261 с.
8. Салихов Г. Г. Проблема идентичности в условиях глобализации // Век глобализации. – 2015. – № 1 (7). – С. 12-16.

E.M. Baimukhambetova
Uşak Üniversitesi (Türkiye)

AHMET BAYTURSINULI'NIN GRAMER TERİMLERİ
(Türkiye Türkçesi, Tatarca ve Özbekçe ile Karşılaştırmalı)

Özet. A. Baytursınulı, dilci, eğitimci, şair, fikir ve siyaset adamıdır. Başta Til – Kural adlı çalışması olmak üzere çok yönlü çalışmaları Kazakların aydınlanmasında önemli bir yere sahiptir. A. Baytursınulı'nın hazırladığı gramer kitapları Kazak Türkçesiyle yazılmış ilk gramer kitapları sayılmaktadır. Onun ders kitaplarında kullandığı ve yahut oluşturduğu dilbilim terimlerinin bugün de kullanımı devam etmektedir. Bu çalışmada A.Baytursınulı'nın terim oluşturma yöntemleri, ortak terminoloji ile ilgili görüşleri ele alınacaktır.

Abstract. A. Baytursinuly was a linguist, educator, poet, intellectual and politician. His works, especially 'Til-Kural' have played great role in the enlightenment of Khazakhs. His grammar books are considered one of the early books that were written in Kazakh Turkic. The grammar terminologies, that he used in his books, have been used up until now. In this study, A. Baytursinuli's methods of terminology formation and his views on common terminology will be discussed.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, Ahmet Baytursınulı, terminoloji, dilbilim.
Keywords: Kazakh Language, Ahmet Baytursinuly, terminology, linguistics.

Kazak Dil Bilimi, onun içinde terminoloji oluşumu ve gelişimi hakkında konuşurken ilk önce aklımıza Ahmet Baytursınulı'nın ismi gelir. Onun sebebi, milli ilim dilinin, terminoloji gelişiminin bir dönemi alimin eserleri, eğitim faaliyetleriyle ilişkilidir. Biz bu bildirimizde A. Baytursınulı'nın terim oluştururken neleri dikkate aldığına, fikirleri ve terim yapımındaki tecrübesine değineceğiz.

Herhangi bir bilim alanında terminolojinin gelişmesi ilk ilmi eserler, ders kitapları, terminolojik sözlüklerin basılmasıyla, başka dillerden çevrilmesiyle ilişkilidir. Kazakça böyle eserlerin basılması XX. yüzyılın başında başlamıştır. Bu dönemde ilk Kazakça ders kitapları, ilmi eserler A. Baytursınulı, E. Omarulı, H. Dosmuhamedov, M. Evezov, J. Aymavıtulı, M. Jumabayulı, M. Dulatulı gibi bilim adamları tarafından hazırlandı. Bunların içinde terminoloji yapımında Ahmet Baytursınulı'nın ismi de en önemli isimlerden biri sayılır.

A. Baytursınulı, terim oluştururken onların kendi aralarındaki ilişkilerini belirterek, Kazakçanın doğasına uygun adlandırma vermeye çalışmıştır. Bu açıdan bilim adamı, Kazakçanın terim oluşturmada kullanmanın örneğini göstermiştir bize.

Baytursınulı'nın 1914'de Orenburg'da çıkmış *Til – Kural* adlı *eserinde buvın* "hece", *dıbıs* "ses", *nükte* "nokta", *davıstı dıbıs* "ünlü", *jartı davıstı dıbıs "yarı ünlü", deyekşe* "apostrof" gibi terimleri görebiliriz. Ondan sonra 1914-1915 yıllarında çıkmış ders kitaplarında bu terimlerin artık kalıplaşıp, bugüne kadar kullanılagelen *zat esim* "isim", *sın esim* "sıfat", *san esim* "sayı sıfatları*", esimdik* "zamir", *etistik* "fiil", *üstev* "zarf", *kosımşa* "ek", *jalgav* "çekim eki", *jurnak* "yapım eki" gibi terimlerini görmekteyiz. Bu terimler zamanında uzaklaştırılmaya çalışıldıysa da şimdi de kullanılan terimler olması onların iyi oluşturulduğunu ispatlamaktadır [1: 23]. Baytursınulı, sadece dil bilimi terminolojisinin oluşumuna değil başka da alanlardaki terimlerin oluşmasını etkilemiştir, onun eserlerindeki yöntemleri kullanarak sonrasında bitki bilimi ve başka da alanlarda onun kullandığı yöntemlerle terimler oluşturulmuştur: *sızıkşa* "tire", *esimşe* "sıfat-fiil", *kösemşe* "zarf-fiil" örneklerine dayanarak – *sabakşa* "sap", *tukımşa* "tohum" (bitki bilim), *tikşe* "dikine", *kıyıkşa* "eşkenar" (geometri); *bastavış* "özne", *bayandavış* "yüklem", *anıktavış* "sıfat" örneklerine dayanarak – *ölşeviş* "cetvel" (geometri) vs. [3: 105-107].

Terminoloji alanında A. Baytursınulı'nın çalışmaları 1922'de Akademik Merkez'in başkanıyken de devam etti, bu yıl yabancı dillerden girmiş olan terimleri milli dilimize çevirmek için bir komisyon kurularak A. Baytursınulı onun başkanı olarak görev almıştı. 1924 yılında Orenburg'da Kazak bilim adamlarının 1. syezi gerçekleşerek, orada Kazak terminolojisin geliştirilmesindeki önemli kurallar kabul edildi. Bu konuyla ilgili bildiriyi toplantıda Eldes Omarulı sunmuştu. Syez sonrası alınan kararlara göre terimleri oluştururken aşağıdaki kurallar kabul edildi: 1. İlk önce terim olarak kavram anlamını tam olarak veren Kazakça kelimelerden seçmek; 2. Kazakçada uygun kelimenin bulunmaması halinde akraba dillerden almak; 3. Herkes tarafından kullanılan (Avrupa) terimleri almak fakat onların Kazakçanın doğasına göre değiştirilerek alınması. Hem Kazakça hem yabancı terimin de olması halinde ikisinin de alınması, hangisinin kullanılacağına toplumun kendinin kararına bırakılması önerilmişti [3: 316-318]. Ahmet Baytursınulı'nın *Til - Kural* adlı çalışması 3 yıllık eğitim okulları için hazırlanmıştı, yazar kendi çalışmasında ilk yıllarda

öğrencilere kendi ana dilinde anlaşılan şekilde terimlerin öğretilmesini, öylece öğrencilerin konuyu daha kolay anlayacağını, üst sınıflarda ise yabancı terimlerin de öğretilmesini önermişti.

1926'da Bakü Türkoloji Kurultayında A. Baytursınulı *O Printsipah Terminologii* "Terminoloji Prensipleri Hakkında" başlığı altında bildirisini sunmuştu. Bu bildirisinde Orenburg'da kabul edilen kurallardan bahsederek, hazırlanan ders kitaplarının daha geniş topluma hitap etmesi, yazılan eserlerde yazı dili ile konuşma dili arasında fark yaratmamasına değinmiştir. "Her birimiz kendi dilimizdeki yabancı kelimelerden arınarak, yabancı dillerin etkisinden dilimizi kurtararak basınımızın hem topluma hem başka da Türk halklarına anlaşılır şekilde olmasını sağlayabilirdik" demişti.

Ahmet Baytursınulı'nın *Til – Kural (Kazak tiliniñ Sarfı) 1-jıldık* (Orenburg, 1914), *Til – Kural (Dıbıs Jüyesi men Türleri) 1 –inşi Til Tanıtkış Kitap* (Kızılorda, 1925), *Til – Kural (Kazak Tiliniñ Sarfı) 2-jıldık* (Orenburg, 1915), *Til – Kural. Söylem Jüyesi men Türleri 3 - Til Tanıtkış Kitap* (Kızılorda, 1925) adlı eserlerinden aşağıda fonetik, morfoloji ve sentaks başlıkları altında kullandığı terimler ve onların Türkçe, Tatarca ve Özbekçedeki karşılıkları verilmeye çalışılmıştır:

Fonetik terimleri:

Kazakça	***Türkçe***	***Tatarca***	***Özbekçe***
Buvın	Hece	İçek	Boğın
Dıbıs	Ses	Avaz	Ses/tovuş
Davıstı	Ünlü	Suzık avaz	Unli
Davıssız	Ünsüz	Tartık avaz	Undöş
Katañ davıssız	Tonsuz/sedasız ünsüz	Sañgırav tartık	Carañsiz ündöş
Uyañ davıssız	Tonlu/sedalı ünsüz	Yañgıravıklı tartık	Carañli ündöş

Morfoloji Terimleri:

Kazakça	***Türkçe***	***Tatarca***	***Özbekçe***
Tübir söz	Kök	Tamır/tamır kisék	ozak
Tuvındı söz	Gövde	Nigez/süzneñ nigez kisége	Negiz/yasalma
Kos söz	İkileme	Kabatlav	İkileme
Kosımşalar	Ekler	Quşımça	Koşimça
Jalgav	Çekim eki	Kuşımça	Şekil yasavçu
Jurnak	Yapım eki	Süz yasavçı kuşımça	Söz yasovçı koşimça
Zat esim	İsim	İsem	İsim/ot
Sın esim	Sıfat	Sıyfat	Sıfat
San esim	Sayı sıfatı	San belén belderelgén sıyfat	Son
Esimdik	Zamir	Almaşlık	Olmoş
Etistik	Fiil	Figıl	Fe'l
Şılav sözder	Edatlar	Béylek	Kömekçi

Üstev	Zarf	Réveş/hal	Raviş
Odagay söz	Ünlem	Imlık	Undöv
Teveldi kalıp	İyelik Eki	Tartım kuşımçaları	Egalik koşimçalari
Atav	Yalın hal	Baş kileş	Boş kelişik
İlik jalgav	İlgi hali	İyelik kileşe	Qaratqiç kelişigi
Barıs jalgav	Yönelme hali	Yünéleş kileşe	Yöneliş kelişigi
Tabıs jalgav	Yükleme hali	Töşem kileşe	Tuşum kelişigi
Jatıs jalgav	Bulunma hali	Urın-vakıt kileşe	Orin-payt kelişigi
Şıgıs jalgav	Çıkma hali	Çıgış kileşe	Çikiş kelişigi
Sıpayı kalıp	Nezaket	İhtiram forması	Hurmet Kategoriyası
Etis	Fiil çatısı	Fiğılneñ yünéleşe	Fe'l nisbati
Tuyık ray	Mastar	İnfinitif	Masdar
Bilik ray/Buyrık ray	Emir Kipi	Boerık Fiğıl	Buyruk mayli
Aşık ray	Bildirme kipleri	Hikaya Fiğıl	Habar mayli
Şarttı ray	Şart Kipi	Şart Fiğıl	Şart mayli
Kalav ray	İstek Kipi	Tilek Fiğıl	İstak mayli
Ötken şak	Geçmiş Zaman	Ütkén Zaman	Otgan zamon
Keler şak	Gelecek Zaman	Kileçek Zaman	Kelasi zamon
Osı şak	Şimdiki Zaman	Hézerge Zaman	Hozirgi zamon
Kösemşe	Zarf-fiil	Réveş fıygıl	Ravişdoş

Sentaks Terimleri:

Kazakça	***Türkçe***	***Tatarca***	***Özbekçe***
Söylem	Cümle	Cömlé	Gap-cumla
Bastavış	Özne	İyé	Ega
Bayandavış	Yüklem	Hébér	Kesim
Anıktavış	Tamlayan	Ayergıç	Anıklovçi
Pısıktavış	Zarf	Hél	Hal
Mezgil pısıktavış	Zaman zarfları	Vakıt raveşe	Payt ravişi/hali
Meken pısıktavış	Yer zarfı	Urın héli	Orın ravişi/hali
Kıstırma söz	Edat	Béylek	Kömekçi
Karatpa söz	Seslenme, hitap	Öndémé/ mörajağat	Seslenme
Bolımdı söylem	Olumlu cümle	Raslav cömlé	Tasdik gap
Bolımsız söylem	Olumsuz cümle	İnkâr cömlé	İnkor gap
Jalañ söylem	Basit cümle	Gadi cömlé	Sodda gap
Jayılma söylem	Birleşik cümle	Kuşma cömlé	Koşma gap
Suravlı söylem	Soru cümlesi	Sorav cömlé	Sorok gap
Lepti söylem	Ünlem cümlesi	Öndev cömlé	Unlem cumla/gap

A. Baytursınulı'nın oluşturduğu terimler 3 türlü yolla yapılmıştır: 1. Semantik yolla: *jurnak, jalgav, buvın, ray*; 2. Morfolojik yolla: *bastavış, bayandavış, esimşe, kösemşe, jalgavlık, esimdik*; 3. Sentaktik yolla: *davıssız dıbıs, davıstı dıbıs, katan dıbıs, uyan dıbıs, tübir söz,*

bolımdı söylem, bolımsız söylem vs. Buradaki bazı terimler Rusçadaki terimlerin kalka yoluyla çevrilmesiyle gerçekleşmiştir: *davıstı dıbıs, davıssız dıbıs*.

A. Baytursınulı sadece dil bilimi terimlerini değil onlarla birlikte edebiyat ve başka da bilim alanlarının terimlerini oluşturmuştur. Baytursınulı terim yapma yolları ve metodlarını belirlemiştir. O Kazakçanın kelime yapımı yollarını belirleyerek onları terim yapma tecrübesinde yaygın olarak kullanmıştır.

Kaynakça

1. Baytursınulı A. Altı tomdık şıgarmalar jıynagı. Til – kural (kazak tili men okuv-agartuvga katıştı eñbekteri) 3 T. – Almatı: El-şejire, 2013.

2. Gürsoy-Naskali E. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. – Ankara: TDK yayınları, 1997.

3. Kurmanbayulı Ş. Kazak terminologiyası. – Almatı: Sardar, 2014.

М.Х. Бакиров

Казан федераль университеты (Россия)

ТӨРКИ-ТАТАР ШИГЫРЕ БЕЛГЕЧЕ ХАТИП ГОСМАН

Аннотация. Статья посвящается научной деятельности профессора Х.Гусмана.
Abstract. The article is devoted to the scientific work of Professor H.Gusman.
Ключевые слова: Хатип Гусман, тюрко-татарская поэзия.
Keywords: Khatip Gusman, Turkish-Tatar poetry.

Профессор Х. Госман – күпләребезнең күңеленә чын галим һәм олуг педагог-остаз булып кереп калган зат. Гыйлем иясе буларак аның урыны әдәбиятыбыз фәне тарихының түрендә, милли кадрлар әзерләүгә керткән өлеше педагогия институты һәм университетыбыз елъязмасының шанлы сәхифәләрендә.

Хатип аганың вуз системасында кырык елдан артык дәвам иткән гыйльми һәм педагогик эшчәнлеге казанышларга бай, иҗади уңышлары зур һәм күпкырлы. Шул табышларның берсен генә алып нечкәләсәң дә, галимнең фәнни эзләнүләр дөньясына чумасың, әдәбиятыбызның өйрәнелмичә яткан катламнарына үтеп ясаган саллы ачышларына сокланасың.

Мин әлеге докладымда остазым Хатип ага эшчәнлегенең үземә аеруча якын булган өлкәсенә, атап әйткәндә, төрки-татар шигырь төзелешен өйрәнү белән бәйләнешле зур эшчәнлегенә тукталмакчы булам. Шагыйрь йөрәкле булганга һәм заманында үзе дә шигырьләр язганга күрәдер инде, ул бу өлкәне бик якын итә иде. Шуңа күрә дә әлеге тема белән күп еллар буена, әйләнеп кайта-

кайта шөгыльләнде. Туктаусыз эзләнүләр һәм тикшеренүләр барышында, аның шигырь турындагы карашлары камильләшү, тирәнәя бару юнәлешендә җитди эволюцион үзгәрешләр кичерде.

Студент чагымда Хатип аганың лекцияләрен тыңлаган бер шәкерте буларак, мин хәзер дә хәтерлим әле: университетта укыта башлаган тәүге чоры булгангадыр инде, безгә ул татар шигыренең төзелеше силлабо-тоник дип, ягъни басымлы һәм басымсыз иҗекләр чиратлашуына нигезләнә дип өйрәтте. Шайтан котырткандырмы, белмим, ике елдан соң Хатип ага җитәкчелегендә язган диплом эшемдә мин, җитәкчем белән бәхәскә кереп, безнең шигырь төзелеше силлабо-тоник түгел, ә силлабик дип чыктым. Безнең мондый фикергә килүгә, әлбәттә, шул вакытта "Совет әдәбияты" (хәзерге исеме "Казан утлары") журналында Х. Курбатовның шигырь төзелеше турында басылып чыккан мәкаләсе дә йогынты ясаган иде. Хатип ага ул вакытта миңа – үз студентына – мөстәкыйль фикер йөртергә, хәтта үзе белән бәхәскә керергә юл кую белән күңелгә кереп калды.

Соңыннан инде мин остазым белән яңадан ун ел үткәч, ягъни Alma materга әйләнеп килеп, татар әдәбияты кафедрасына аспирантурага кергәч очраштым. Ул янә минем фәнни җитәкчем булды һәм диссертациямнең темасы итеп кабат шигырь төзелеше темасын бирде. Әмма бу вакытта инде Хатип аганың шигырь төзелеше турындагы карашлары махсус тикшеренүләр алып баруы аркасында һәм "Совет әдәбияты" журналы битләрендә әлеге мәсьәлә буенча фәнни бәхәс алып барылу нәтиҗәсендә бик нык үзгәргән һәм шактый төзек система хәленә килгән иде инде. Иң мөһиме, ул, татар поэзиясендә силлабик яки, үз термины белән әйткәндә, санижек шигырьнең өстенлекле роль уйнавын тану белән бергә, язма классик шигъриятебездә кулланылган төрки гаруз системасы турында да үзенчәлекле караш булдырган иде. Галимнең шигырь системаларын өйрәнүгә багышланган "Татар шигыре" дигән тәүге хезмәте ышандырырлык итеп менә шул турыда сөйли.

Автор әлеге китабында уйгур тюркологы һәм шигырь белгече М. Хамраевның "Основы тюркского стихосложения" дигән монографиясендәге берьяклы карашларына каршы чыкты, ачыклап әйткәндә, аның "гаруз төрки телләрендәге әдәбиятка ислам дине белән ясалма рәвештә көчләп кертелгән, ул төрки телләрнең фонетик үзенчәлекләренә каршы килә, аларның поэзияләренә ул тамырдан чит, ят система" дигән үтә берьяклы фикерен кискен

тәнкыйтьләде. Шул ук вакытта Ю. Баласагуни, Котб, Г. Тукай, Дәрдмәнд, Ш. Бабич кебек классикларның әсәрләрен китереп, гаруз ритмының төрки телле поэзиягә дә ярашып торуын, шигырьләргә үзенчәлекле яңгыраш бирүен кат-кат басым ясап дәлилләде.

Әлеге хезмәттә Хатип ага Госманның иң зур табышы һәм тикшеренүләрнең төп пафосы шунда: ул борынгы төрки-татар фольклоры һәм язма ядкярләре арасыннан гарәп-фарсы гарузының ритмы-метры һәм гаруз бәхерләре белән теге яки бу дәрәҗәдә аваздаш дәлилләр эзли һәм, аерым элементлар яки өлгеләр рәвешендә булса да, аларны шактый күләмдә таба. М. Кашгариның “Дивани лөгатит төрк” сүзлегеннән алып китерелгән бериш мәкальләр, шулай ук борынгы кабер ташларыннан һәм Орхон-Енисей язмаларыннан алынган текст үрнәкләре – шуның мисаллары. Мондый үрнәкләрне галим ислам дине кабул итмәгән яки гарәп-фарсы классик поэзиясе йогынтысына дучар булмаган төрки халыклар поэзиясеннән дә табып китерә. Шул исәптән казакъ язма шигъриятына нигез салучы Абай иҗатыннан китерә. Моның белән ул, шигырь белгече Хамраевның “казакълар, кыргызлар поэзиясе аруз дигән нәрсәне белми, чөнки аларга гарәп культурасы сизелерлек тәэсир ясамаган” дигән карашы белән килешмичә, гарузга охшаш типологик күренешләрнең казакъ поэзиясендә дә булганлыгына басым ясый. Моннан соңгы тикшеренүләрендә Хатип ага чуваш поэзиясендә дә теге яки бу дәрәҗәдә шундый ук охшаш элементлар булганлыгын ачыклады. Болар, һичшиксез, төрки шигырь фәнендә үзенчәлекле бер ачыш иде.

Үзе ачкан шушындый типологик уртаклыклардан чыгып, галим алда телгә алынган “Татар шигыре” дигән тәүге хезмәтендә төрки гарузын төрки халыклар үзләре тудырган дигән үзенчәлекле фикергә килде һәм гарәп-фарсы гарузы йогынтысын танымаганлыктан, әлеге төр шигырьгә классик шигырь дигән исем бирде. Хатип аганың әлеге хезмәтендә Көнчыгыш классик әдәбиятларында кулланылган гарәп гарузы йогынтысын инкяр итүендә, һичшиксез, берьяклылык та бар иде. Әмма ары таба аның бу карашы да теге яки бу дәрәҗәдә эволюцион үзгәрешләр кичерде.

Моның өчен, билгеле, яңа тикшеренүләр таләп ителә иде. Төрки гаруз төрки-татар поэзиясендә ясалма ритмлы шигырь төзелеше булганмы, әллә төрки тел ритмы белән дә ярашканмы дигән сорау да ачыклауга мохтаҗ иде. Моны эксперименталь юл белән тикшереп ачыклауны Хатип ага безгә йөкләде. Махсус

осцеллограф аппаратлары ярдәмендә тикшерүнең нәтиҗәсе шактый кызыклы булып чыкты. График яктан төрки гаруз үлчәмендә иҗат ителгән татар шигырьләренең яңгыраш буенча да озын һәм кыска иҗекләр чиратлашуына туры килүе ачыкланды. Моның сәбәбе нәкъ менә типологик уртаклык белән аңлатыла. Ачыклап әйткәндә, гарәп-фарсы шигырьләрендә дә озын иҗекләр һич тә озын сузык авазлар катнашлыгында гына ясалмый, ә күпчелек очракта озын сузыклар катнашмаганда да барлыкка килә. Мондый озын иҗекләр, димәк, кыска сузыклы була, әмма тартык авазга тәмамлану, ягъни ябык булып килү аркасында озын булып укыла. Гаруз белән язылган төрки-татар шигырьләрендә дә бу шулай. Үлчәмдә озын иҗек белән белдерелгән, ягъни озын иҗек торасы урыннар, кагыйдә буларак, ябык иҗекләр исәбенә тәэмин ителә. Үлчәмдәге кыска иҗекле урыннарда исә, һичшиксез, ачык иҗекләр килә. Иҗекләрнең әнә шул рәвештә урнашуы шигырьгә үзенчәлекле яңгыраш бирә һәм гаруз таләбенчә скандировкалап, ягъни ярым көйләп, ярым такмаклап укыганда озын һәм кыска иҗекләрнең чиратлашуына корылган ритмик дулкын барлыкка килә.

Төрки халык мәкальләрендәге һәм аерым ядкярләрдәге гаруз белән аваздаш өлгеләрнең ишәюе, төрки классик поэзиядә билгеле бер система булып әверелүе өчен, билгеле, җитди этәргеч тә кирәк булганлыгы шиксез. Хатип ага җитәкчелегендә язган кандидатлык диссертациябездә без бу этәргечне хаклы рәвештә гарәп-фарсы гарузы һәм фарсы классик поэзиясе белән бәйләп карадык һәм эшебезнең бер бүлеген “Йогынты – читтән, җирлек – үзебездән” дип атадык.

Хамраевның һәм кайбер шигырь белгечләренең гаруз төрки поэзиягә ислам дине басымы аша үтеп кергән һәм телне көчләүгә, гарипләүгә нигезләнгән дигән карашларыннан шактый аерыла иде. Чөнки ул нәкъ менә Хатип ага тарафыннан ачылган типологик уртак күренешләргә нигезләнеп һәм шуларны тагын да баету, үстерү исәбенә ясалды. Һәм, табигый инде, ике арадагы мондый уртаклык яки тәңгәллек гарәп-фарсы гарузы йогынтысында төрки гарузның барлыкка килүе һәм система булып әверелүе өчен алшарт яки уңай җирлек итеп каралды.

Ә инде Хатип аганың әлеге йогынтыны тану-танымавына килгәндә, соңрак язылган хезмәтләрендә ул мондый бәйләнешне кистереп инкяр итә торган баштагы карашын йомшартырга, үзгәртүгә юнәлеш алды. Ачыклап әйткәндә, 1973 елда чыккан

“Шигырь төзелеше” дигән хезмәтендә болай дип белдерде: “Әдәбият һәм сәнгать турындагы фәндә күптән танылган хакыйкать бар: алга киткән халыкның өлкән сәнгате – мәйданга яңарак чыккан халыкның яшь сәнгатенә тәэсир ясаганда – яшь сәнгатьнең үз халкы белән бәйләнгән күркәм үзенчәлекләрен бетерми, киресенчә, аларның үсүенә, җитлегүенә куәт бирә. Гарәп-фарсы шигъриятенең һәм бу шигърият теориясе гарузның төрки шигыренә ясаган тәэсире дә, әлбәттә, шул закончалык нигезендә барган” [1: 40-41].

Әлеге хезмәтнең киңәйтелеп 1975 елда чыккан басмасында Хатип ага бу фикерен конкрет дәлилләр белән ныгытты. “Тәрҗемәче төрки шагыйрьләр өчен, – дип язды ул. – Хәйям, Фирдәүси, Низами, Сәгъди шигырьләренә тиң китереп өлге төзү механик эш кенә булмаган, ә аларның иҗатында олы сәнгать мәктәбе вазифасын үтәгән. Эквиметрик охшашлыклар охшашлыклар тудыру барышында төрки шагыйрьләр фарсыларның шигъри осталыкларын да үзләштергәннәр, алар тәэсирендә төркинең төп иҗат җимеше булган синкретик, ачыгиҗек шигырьне камильләштергәннәр, аның төзелешендә пөхтәлеккә ирешкәннәр” [1: 120].

Күренүенчә, әлеге хезмәтендә галим төрки гарузны “ачык иҗек шигырь” дип үзгә исем белән атаса да һәм аны, баштагы хезмәтендәге кебек, төркинең үз иҗат җимеше дип аңласа да, асылда әлеге шигырь төзелешенең ике тел өчен уртак үлчәмнәре формалашуда һәм системаның камилләшүендә гарәп-фарсы гарузының, фарсы шигъриятенең йогынтысын тану сизелеп тора. Һәм куәтләп әйтергә кирәк: мондый ритмик һәм метрик йогынтыны тану Хатип аганың шулай ук 1987 елда басылган “Тюркский стих в средние века” дигән иң соңгы монографиясе өчен дә хас.

Моңа бер дә гаҗәпләнергә кирәкми. Әгәр З. Бабур, А. Навои кебек бөекләр урта гасырларда ук инде төрки гаруз турында махсус хезмәтләр язганнар икән һәм күренекле төрки-татар шагыйрьләре элек-электән үк үзләренең шигырьләрен гаруз афаилләре белән үлчәп иҗат иткәннәр икән, янә килеп, гаруз теориясе шулай ук мәдрәсәләрдә үк укытылып килгән икән, бу инде Хатип ага үзенең тикшеренүләрендә, шуларны исәпкә алып, төрки гаруз формалашуның барлык чыганакларын да тану һәм төрки гарузның ике милли башлангычка нигезләнгән үзенчәлекле теориясен эшләү югарылыгына күтәрелгән дигән сүз.

Әдәбият

1. Госман Х. Шигырь төзелеше. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 132 б.

Р.М. Болгарова, Э.А. Исламова
Казанский федеральный университет (Россия)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Р.А. ЮСУПОВА В ОБЛАСТИ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье оценивается вклад Р.А. Юсупова в развитие сопоставительной типологии, изучение взаимодействия татарского и русского языков. Основное внимание уделено разработке вопросов теории перевода. Рассматриваются различные способы перевода сравнений татарского и русского языков.

Abstract. The article evaluates the contribution of R.A. Yusupov to the development of comparative typology, the study of interaction between the Tatar and Russian languages. The main attention is paid to the development of translation theory issues. Various ways of translation of comparisons of Tatar and Russian languages are considered.

Ключевые слова: перевод, сравнение, татарский язык, русский язык.
Keywords: translation, comparison, Tatar, Russian.

Р.А. Юсупов внес большой вклад в развитие сопоставительной типологии, изучение взаимодействия татарского и русского языков, исследование вопросов, связанных с культурой речи, теорией перевода.

Р.А. Юсуповым впервые разносторонне изучены различные лексико-фразеологические средства татарского и русского языков, в частности, антонимы и синонимы, заимствования, пословицы и поговорки. Данные исследования преследуют цель оказать содействие в разработке принципов и методов перевода с одного языка на другой, а также в решении задач обеспечения высокой культуры речи [1; 2].

В своих трудах Р.А. Юсупов, в частности, уделяет большое внимание изучению сравнений как тропов, более всего характеризующихся общими свойствами в разных языках. Причем общность проявляется в семантике, образности и структуре [1: 170].

Ученый устанавливает соответствия разнообразных средств связи в сравнениях двух языков: союз *как* – послелог *кебек* (*как цветочки – гөлләр кебек)* / послелог *шикелле (как медведь – аю шикелле)* / послелог *төсле (как звезда – йолдыз төсле)* / послелог *сыман (смотреть, как сумасшедший – шашкан кеше сыман карап тору);* союз *как* – слово *булу* 'быть' в деепричастной форме (*звучал как музыка – матур көй булып яңгырады);* союз *как* – уподобительный аффикс *-ча (жить как собаки – этләрчә яшәү);* союз *как* – уподобительный аффикс *-дай / -дәй, -тай / -тәй (дрожать как лист – агач яфрагыдай калтырау);* слово *похоже с*

предлогом *на* – слово *охшый* (*похоже было на плавание судна по бурному морю (Пушк.) – барышы давыллы диңгез өстендәге көймәгә охшый);* слово *казалось* – союзное слово *әйтерсең (Казалось, она убегала от своих развевающихся на ветру волос (Айтм.) – Әйтерсең, ул җилдә тузгыган озын кара чәчләреннән качып бара иде);* союз *точно* – слово *нәкъ менә (маленькая, такая, точно мышка (Горьк.) – үзе кечкенә генә, нәкъ менә тычкан инде);* форма родительного падежа и слово *повадки* – послелог *шикелле (лисьей повадки – төлке шикелле);* сложные слова с компонентом *-образный* – послелог *төсле (яйцеобразный – йомырка төсле);* творительный падеж – *-дай / -дәй, -тай / -тәй,* послелоги *кебек, шикелле,* слово *булу* 'быть' в деепричастной форме (*лететь птицей – коштай очу, смотреть волком – бүре кебек карау, кровь ключом закипает – кан чишмә булып уйный)* и др. [1: 175-178].

Учитывая основной принцип полноценного перевода лексических изобразительных средств, который заключается в наиболее полной передаче значения и художественных особенностей – образности, эмоционально-экспрессивной силы оригинала при одновременном строгом соблюдении норм языка, Р.А. Юсупов рассматривает способы перевода сравнений в указанных языках.

1. Дословный перевод, или калькирование, когда каждое слово тропа оригинала передается отдельным словом языка перевода, соответствующим ему по основному номинативному значению. Данный способ используется в основном при переводе сравнений, состоящих из одного слова со средством связи, а также не очень больших по составу сравнений: *вздрогнул, как струна – кылдай калтыранып куйды; храпел, как медведь – аю шикелле гырлап йоклый иде.* Здесь ученый-языковед допускает замену одной части речи другой, простого слова сложным или составным, а также грамматические трансформации.

2. Перевод с некоторым изменением отдельных компонентов, при котором наиболее существенные компоненты оригинала передаются соответствующими по основному номинативному значению словами, в результате чего образ исходного языка в основном сохраняется. Такое изменение необходимо для достижения естественности и большей выразительности сравнения в языке перевода:

Дословному переводу сравнения *инәгә тагылган җеп кебек* (букв.: *как нитка, вдетая в иголку)* Рузаль Абдуллазянович предпочитает перевод с некоторым изменением отдельных слов сравнения оригинала: *как нитка за иголкой*. Другой пример: *ике як ярга басып торган юлчылар кебек (как путники, стоящие на двух противоположных берегах) – как два путника на разных берегах*.

Языковед обращает внимание на тот факт, что сравнения, переводимые следующими двумя способами, являются специфическими средствами данных языков.

3. Сравнение оригинала может быть заменено таким сравнением языка перевода, которое, соответствуя подлиннику по переносному значению, отличается от него по выражаемому образу. Например, в русском языке красное лицо уподобляется моркови, а в татарском – свекле. Вследствие этого, выражение *красное, как морковь, лицо* переводится как *чөгендер кебек кызыл йөз.* Однако исследователь предупреждает, что замена сравнения оригинала сравнением языка перевода допускается лишь в тех случаях, когда перевод не передает образ подлинника.

4. Четвертый способ передачи сравнений – компенсация; если определенное сравнение оригинала переводится словом или словосочетанием в прямом значении, то данная потеря компенсируется сравнением языка перевода. Так, в выражении *плотная, как сбитень, девочка лет десяти* (Шол.) сравнение *как сбитень* невозможно перевести на татарский язык образным средством и поэтому значение его передается словами в прямом значении *таза тәнле (ун яшьләр чамасындагы таза тәнле бер кыз)*. Для компенсации этой потери необразное слово *сыто* в этом тексте передается на татарский язык сравнением *тук мәче күзедәй* 'будто глаза сытого кота': *глаза его сыто хмурились, ликовали – күзләре, тук мәче күзедәй, кысылып, елтырап тора башлады* [1: 185-188].

Глубокий сопоставительный анализ лексико-семантических систем татарского и русского языков обусловил постоянный интерес к трудам Р.А. Юсупова со стороны ученых, занимающихся проблемами сопоставительной типологии, контактами разноструктурных языков, а также переводчиков, учителей.

Литература

1. Юсупов Р.А. Вопросы перевода, сопоставительной типологии и культуры речи. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – 383 с.

2. Юсупов Р.А. Теория и практика перевода. – Казань: ТГГПУ, 2010. – 366 с.

М.Р. Булатова
ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ (Россия)

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КУРМАНТАУСКОГО ГОВОРА

Аннотация. В данной статье дается лингвистическая характеристика курмантауского говора среднего диалекта татарского языка. Более конкретно рассматривается история образования деревни Курмантау Гафурийского района Республики Башкортостан. Предлагаемая работа написана на основе конкретных материалов, собранных автором (носителем данного говора) во время диалектологических экспедиций на территории распространения исследуемого говора. Источниками исследования послужили и труды историко-этнографического характера, архивные материалы, в т.ч. Ревизские сказки, хранящиеся в фондах гг.Уфы и Москвы.

Abstract. This article gives a linguistic characteristic of the Kurmantau subdialect of the middle dialect of the Tatar language. The history of the formation of the village of Kurmantau in the Gafuriy district of the Republic of Bashkortostan is specifically considered. The proposed work is written on the basis of specific materials collected by the author (the bearer of this subdialect) during dialectological expeditions on the territory of the existence subdialect. The sources of the research were historical and ethnographic works, archival materials, incl. Revizsky books, stored in the funds of g.Ufa and Moscow.

Ключевые слова: средний диалект татарского языка, курмантауский говор, Башкортостан, Гафурийский район, деревня Курмантау (Кормантау).

Keywords: middle dialect of the Tatar language, Kurmantau subdialect, Bashkortostan, Gafuriy district, Kurmantau village.

В Гафурийском районе Башкортостана проживает довольно большая группа татарского населения. В ходе научных экспедиций (2010-2015гг.) М.Р. Булатовой (автором данных строк) в Гафурийский район впервые изучены говоры татарских деревень Абдуллино (по тат. Абдулла / Таштамак), Бурлы, Кызыл Яр, Новые Бурлы (Яңа Бурлы), Курмантау (Кормантау), Зилим-Караново (Җилем-Каран, где родился народный писатель М. Гафури), которые расположены на северной части района. Данный район является центром республики, о чем свидетельствует вычисленнная в 2002г. учеными точка «Географический центр республики Башкортостан» [1: 57]. Анализ собранного языкового материала показал, что говор северной части Гафурийского района, имеет своеобразную систему диалектных особенностей, что позволяет рассматривать его как отдельный самостоятельный курмантауский говор среднего диалекта татарского языка [1: 2].

В формировании группы курмантауских деревень основная роль принадлежала носителям среднего и мишарского диалектов. Хотя на исследуемых землях в разных годах устраивались мишари,

с течением времени говор носителей мишарского диалекта ассимилировался, то есть испытал влияние говора татар – носителей среднего диалекта, местного-тюркского и переселившихся на данную территорию из Мензелинского и др. районов Татарстана, также из Аургазинского района РБ [2: 281].

Конкретно остановимся к вопросу истории образования деревни Курмантау. По архивным документам, «в центре Табынского, Михайловского и Курмантауского городищ – памятников VIII–III вв. до н.э. находится гора Курмантау, на вершине и склонах которой имеются культурные отложения, содержащие такие находки, как обломки керамики, кости животных, мощные зольные прослойки и др.». Название горы, по мнению лингвистов, и по рассказам жителей Курмантау, образовалось от слов «Корбан + тау», т.е. «жертвенная гора». Состав находок и название горы, кстати, самой господствующей высоты на данном участке долины реки Белой, наводят на мысль о том, что эта гора тогда могла использоваться как место, где проводились крупные праздники, приносились жертвоприношения. Название Курмантау получила и деревня, находящаяся у подножья этой горы [1: 57].

По исследованиям ученых, при реки Агидель в 1737-1738 гг. мишари основали деревню Курмантау. Они были припущены башкирами-вотчинниками Кси-Табынской волости. Чуть позже осели здесь и тептяри-татары и ясачные татары, платившие оброк владельцам земли. Всех жителей насчитывалось в 1783 г. – 90, 1816 г. – 244, 1859 г. – 401, 1896 г. – 740, 1906 г. – 873, 1920 г. – 1074 [2: 44; 4: 310; 3: 394-395], в 2002 г. – 489, 2010 г. – 420 человек [2: 44].

В «Настоящей подворной переписи крестьянского хозяйства», произведенной в мае-июне 1912 г. по всей губернии, зафиксировано, что в д. Курмантау жители являлись «коренными собственниками», по народности: мещеряки, тептяри [3: 394; 2: 46, 351]. В первой половине XIX в. мишари относились к 4 юрте 2-го мишарского кантона, а тептяри – ко 2-й команде. Бобыли, осевшие без разрешения в этой деревне, вынуждены были перейти в сословие тептярей путем оформления с башкирами документа о припуске [1: 56; 2: 46].

История образования деревни Курмантау и других населенных пунктов, относящихся к курмантаускому говору, также проблемы этнического формирования носителей ареала “Юг

Башкортостана", и вообще, вопросы устройства татар на землях Башкортостана, более подробно описаны в монографиях М.Р. Булатовой «Морфологические особенности татарских говоров ареала "Юг Башкортостана"» и «Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте».

Деревня Курмантау была основана мишарями, но с течением времени (с присоединением и тептяр, и ясачных татар, носителей среднего диалекта) их говор изменился, и по языковым особенностям они относятся к среднему диалекту татарского языка.

Анализ собранных материалов показывает, что говор жителей д. Курмантау и вышеперечисленных деревень имеет специфичные, присущие только ему особенности, не свойственные соседним татарским говорам ареала «Юг Башкортостана». По составу языковых особенностей курмантауский говор стоит между белебеевским подговором мензелинского говора и златоустовским говором среднего диалекта татарского языка [2: 284].

В курмантауском говоре наиболее отличительными специфическими особенностями в ***области фонетики*** являются: соответствие *и~ə* (*кəбəн* – лит. кибэн), системное соответствие *с~ч* (*сəй* – лит. чэй), спорадические соответствия *d~з* (*dур* – зур), *ж~жҗ* (*таж* – таҗ), *й~жҗ* (*йылы* – җылы) и т.д.; употребление вместо заднеязычного [г] звука более заднего образования, но не глубокозаднеязычного [ғ] (Г^{ғ}*өлнара* – Гөлнара (им. собств.); случаи вставки ***х*** в первом слоге (*хөстерү* – лит. өстерү 'науськивать', *охшай* – ошый 'нравиться'); вставка ***ш*** (*əwшəлəү* – лит. əwəлəү (əвəлəү) 'скатывать, вылеплять'); вставка ***ң*** (*сеңгерткə* – лит. чикерткə 'кузнечик', *йаңғылыш* – йалгыш 'нечаянно, ошибочно'); вставка ***й*** (*мүкəйлəү* – лит. мүкəлəү 'ходить на четвереньках, ползти'; *сыйған* – чегəн'цыган'); отклонения в названиях личных имен (*Алийа* – лит. А^{o}лийə, *Алина* – А^{o}линə / Əлинə и др.); в заимствованиях последний слог произносится в твердом варианте (*гимназийа* – гимназийə < гимназия и т.д.) и др. [1: 61-69; 2: 63-94].

Специфические особенности в ***области морфологии***: употребление *-ай /-əй* вм. лит. -ый/-и(й) (*тарай* – тарый 'расчесывает', *килмəйем* – килмим 'не приду'), *-сығыз/-сегез* ~ -сыз/-сез (*барасығыз* – барасыз 'идете' и т.п.); колебания в употреблении узких и широких вариантов аффикса *-ыр/-ер, -ар/-əр*: *йазыр* – лит. йазар, *җиңер* – җиңəр; форма отрицательного аспекта будущего времени в 1 л. ед.ч. *-масмын* – лит. мам(ын) (*бармасмын*

– лит. бармам(мын); наречия типа *безнеңчә, сезнеңчә* лит. языка употребляются в форме *безнекенсә* ‘по-нашему’, *сезнекенсә* ‘по-вашему’; употребление сокращенного варианта окончания 2 лица мн.ч. положительного и отрицательного аспектов глаголов будущего времени *-ыс/-ес*: *китерес* – китерерсез ʻпринесете’; местоимений *миңә* (лит. миңа), *сиңә* (лит. сиңа); наречий *беркилке* – бервакытны ‘однажды’, *азақ / adaқ* – аннары ‘потом, затем’, *күзәмәли* – лит. күрәлтә торып, күзгә карап ʻна глазах, на виду у всех’; глагола имени действия *ашақлау* – аша чыгу ‘перешагнуть’; и др. [2: 95-180, 285].

В ходе формирования курмантауского говора сложилась и характерная для него ***лексико-семантическая система***. Основу его составляют общетатарские слова. Диалектная лексика проявляет большую общность с говорами среднего и западного диалектов, также обнаруживается определенное число слов, общих с говорами восточных диалектов татарского языка. Однако говор характеризуется большим количеством специфичных диалектизмов, не свойственных для других говоров татарского языка: *көмәгәй* – лит. аңкау ‘нёбо’, *сөрхет* ‘худой высокий человек’, *сыйқыт* ʻхудой’, *саңнау* ‘водопой стада’, *кәшәнәк* – касә яфракчыгы ʻчашелистик’, *тос* – төш ‘косточка (плода)’, *қоно* – бирән ʻобжора’, *бүсмәт* ʻмедлительный; толстый’, *қайау* ʻжало пчелы’, *шылғайақ* ʻхитрец, ловкач’, *хөрәйрә* ʻвысокомерный, вольный’, *бәс* ʻкоричневый’, *чиқалай* – мүкләгеч ʻконопатка’и др. [2: 286; 1: 71].

Таковы этнолингвистические особенности курмантауского говора. Сопоставительный анализ с литературным языком, с другими татарскими говорами, а также и с тюркскими языками позволил прийти к выводу, что курмантауский говор по фонематическому составу, грамматическому строю и по основному словарному фонду представляет собой часть татарского языка, и относится к среднему диалекту.

Литература

1. Булатова М.Р. Морфологические особенности татарских говоров ареала “Юг Башкортостана” . – Казань, 2013. – 240 с.

2. Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте. – Казань: Магариф-Вакыт, 2016. – 384 с.

3. Крестьянское хозяйство Уфимской губернии: Подворная перепись 1912-1913 гг. Ч. II. – Уфа: Печать, 1914.

4. Ревизские сказки // Центральный исторический архив РБ (г. Уфа).

Р.М. Валеев, Д.Е. Мартынов
Казанский федеральный университет (Россия)
Р.З. Валеева
Казанский инновационный университет (Россия)
В.Н. Тугужекова
Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории (Россия)

Н.Ф. КАТАНОВ – ТЮРКОЛОГ, ПУТЕШЕСТВЕННИК И ПРОСВЕТИТЕЛЬ: САНКТ-ПЕТЕРБУРГ – КАЗАНЬ (1888-1922)

Аннотация. В статье обобщены современные оригинальные научные материалы и оценки, посвящённые биографии и наследию хакасского востоковеда-просветителя, тюрколога, профессора, зав. кафедрой турецко-татарского языка Казанского университета Н.Ф. Катанова (1862-1922). Его научно-исследовательская, педагогическая, и общественная деятельность внесла огромный вклад в российскую и европейскую ориенталистику и тюркологию XIX – XX вв. Профессор Н.Ф. Катанов – один из выдающихся национальных учёных, представителей российской науки, образования и культуры XIX-XXI вв. Его жизненный путь и наследие отразили важные события и тенденции отечественного и мирового востоковедения и тюркологии.

Abstract. In this work all contemporary scientific materials and assessments about the biography and legacy of the Khakass orientalist, educationalist, turkologist, professor, head of the Department of Turkish-Tatar language of Kazan University N.F. Katanov (1862 - 1922). His research work, teaching and social work contributed a great deal to the Russian and European orientalism and turkology of the 19th – 21st centuries. Professor N.F. Katanov is one of the most prominent national scholars who represent Russian science, education and culture of the 19th – 21st centuries. His life and legacy reflects the important events and trends of Russian and global orientalism and turkology.

Ключевые слова: Россия, Восток, Тюркология, Н.Ф. Катанов,
Keywords: Russia, East, Turkology, N.F. Katanov.

Выдающийся хакасский тюрколог-энциклопедист и просветитель-гуманист Н.Ф. Катанов (1862-1922 гг.) – выпускник восточного факультета Санкт-Петербургского университета (1888), доктор сравнительного языкознания, заведующий кафедрой тюрко-татарской словесности, профессор Казанского университета (1894-1922 гг.) – стал крупнейшим представителем в истории европейской тюркологии двух особых эпох, Радловской и Томсенской (А.Н. Самойлович).

Основные этапы научно-исследовательской, педагогической и общественной деятельности Н.Ф. Катанова (учеба в Санкт-Петербургском университете (1884-1888 гг.), научная экспедиция в Южную Сибирь и Восточный Туркестан (1889-1892 гг.), преподавательская, научная и общественная работа в Казани (1894-

1922 гг.) отражают традиционные и новые направления в истории отечественной и европейской тюркологии, особенности его научного, общественного и гуманистического вклада в лингвистическое, фольклористическое, литературоведческое и историко-этнографическое изучение тюркских народов Евразии в последней четверти XIX-начале XX в. [2].

Судьба и наследие Н. Ф. Катанова ярко отразила тенденцию в рамках которой, во второй половине XVIII-начале XX вв. востоковедение, в частности тюркология постепенно приобретают подлинно академический, комплексный и междисциплинарный характер. Именно в последней четверти XIX в. ведущими отечественными учеными-ориенталистами была сформулирована основная задача – передавать студентам и обобщать «все знания относительно Востока, добываемые наукой, а не одни только языки его» [1: 176]. Во взаимосвязанной академической и университетской тюркологии в XIX-начале XX вв. формировались и развивались филологические и культурно-исторические дисциплины, новые методики и приемы исследований народов и стран тюркского мира. На рубеже XIX-XX вв. в Академии наук и российских университетах (Московском, Казанском, Санкт-Петербургском и др.) сформировалась классическая тюркология, занимавшаяся изучением мертвых и живых тюркских языков, литературы и исторических памятников, древней и средневековой истории и культуры народов тюркского Востока, прежде всего тюркоязычных территорий и народов императорской России.

Ключевые тенденции и явления российской тюркологии рубежа веков особенно заметны в творчестве Н.Ф. Катанова в Санкт-Петербурге и Казани.

В России классическая тюркология стала актуальной и востребованной в социально-политическом аспекте, научной и прикладной дисциплиной мирового востоковедения. Стержнем развивающейся классической тюркологии в России становятся ориентация академических и университетских центров на изучение тюркских языков, исследование памятников тюркоязычной классической (современной) словесности и материальной культуры тюркских народов России и зарубежных тюркских государств и народов. На рубеже XI-XX вв. в академической и университетской тюркологии были сформулированы важные мировоззренческие, методологические и культурные (языковедческие, этнографические,

эпиграфические и др.) выводы об историко-культурном наследии тюркского мира.

В отечественной тюркологии формировались и развивались исследовательские принципы и идеи по следующим направлениям: языковедческое, литературоведческое, историко-филологическое, сравнительно-историческое, источниковедческое, культурологическое и т.д. В целом в ключевых центрах Российской империи и СССР (Москва, Казань, Санкт-Петербург, Баку, Киев и др.) можно выделить две ключевые взаимосвязанные институциональные тенденции тюркологических исследований – традиционно регионально-страноведческую и проблемно-тематическую.

Университетское изучение и исследование тюркского социополитического, культурного и этнолингвистического пространства Евразии является давней и значимой социокультурной и научной традицией, в частности в Казани. При этом важную роль тюркское политическое и культурное наследие играло в истории и культуре народов России и современных суверенных тюркских государств – Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана. Исследования отечественных тюркологов имели широкий региональный, хронологический и проблемный диапазон.

В 1769-1920-х гг. в Казани и Казанском университете шло преподавание тюркских языков и проводились тюркологические исследования по истории и культуре современных тюркских народов России и стран СНГ. Казанский университет, его профессора и преподаватели, связанные с тюркологией, внесли вклад в дальнейшее развитие историко-культурных и научных связей России с современными тюркоязычными государствами.

В истории и культуре народов Поволжья и Приуралья, а также в истории казанского востоковедения XIX-начала XX вв., в первую очередь университетской ориенталистики, тюркология, особенно связанная с османистикой, арабистикой, иранистикой, исламоведением и монголоведением, занимает важное и почетное место. Истоки и развитие казанской научной школы российской тюркологии XIX-начала XX вв. свидетельствует в основном об историко-филологической и сравнительно-исторической направленности и комплексности исследований.

В санкт-петербургский и казанский периоды деятельности в 1888-1922-е годы символом тюркологических исследований стал профессор Н.Ф. Катанов.

В основе формирования казанского центра университетской тюркологии XIX-начала XX вв. лежали внешнеполитические, торгово-экономические и научно-культурные связи России со странами Востока и тюркского мира, масштабные задачи геополитического и социокультурного освоения тюркоязычного пространства имперской России, европейские традиции ориентального образования и науки и, прежде всего, самобытные национальные научные школы и культуры многих тюркских народов Российской империи – татар, азербайджанцев, казахов, киргизов, хакасов и др.

Истоки университетского преподавания традиционных тюрко-татарских языков в Казани связаны с Первой Казанской гимназией (образована в 1759 г.), где с 1769 г. началось преподавание татарского языка. Преподавателями татарского языка на протяжении многих лет были известные педагоги-просветители С. Хальфин (1732-1785 гг.), И. Хальфин (?-1800 гг.) и И. Хальфин (1778-1829 гг.).

В своем фундаментальном исследовании «История изучения тюркских языков в России» академик А.Н. Кононов, подчеркнув значение преподавания татарского языка в Казани в конце 60-х гг. XVIII в., отметил: «Именно эти годы следует считать началом научного этапа в истории отечественной тюркологии, которому предшествовал многовековой период практического знакомства русских с тюркскими языками» [1: 201].

Традиция преподавания тюркских языков, в том числе татарского языка была продолжена в университете Н.Ф. Катановым. С ним в переломный период истории казанского востоковедения и тюркологии на рубеже XIX-XX вв. связано возрождение научных, гуманистических образовательных и культурных традиций изучения тюркского пространства российской империи. В плеяде казанских тюркологов тюркского происхождения были династия Хальфиных, Мирза А. Казем-Бек, М.-Г. Махмудов и др., на рубеже XIX-XX вв. был Н.Ф. Катанов. Именно они сыграли важную роль в реализации исследовательских и социокультурных тенденций в истории российской тюркологии.

Судьба и наследие Н.Ф. Катанова во многом связана с той эпохой истории «евразийской» тюркологии, когда, по образной

оценке А.Н. Самойловича в 1928 г.: «Наша страна, и поныне еще сравнительно бедная культурными силами, все же смогла благодаря своему географическому положению с XVIII в. приступить к собиранию и накоплению обширных и ценных материалов как по живым турецким диалектам Восточной Европы, Сибири и Средней Азии, так и по письменным турецким языкам трудами просвещенных представителей собственного своего населения и приезжих иностранцев» [4: 147]. Именно в Казани и Казанском университете Н.Ф. Катанов сформировался как ярчайший представитель национальной школы российской тюркологии. С его личностью в Казани развивалась модель университетской дисциплины о тюрках, где проявились общеевропейские и национальные тенденции и формы ориенталистики и тюркологии. Традиция ориентации российской тюркологии на европейскую институциональную модель была усилена известной и преемственной линией активного участия различных представителей восточных (тюркоязычных) народов в университетах России XIX-начала XX вв., в т.ч. Н.Ф. Катановым.

Он осуществлял свою деятельность в переломный период казанского университетского востоковедения, когда уже не существовала известная модель изучения Востока, в том числе основных курсов восточных языков (арабского, турецко-татарского, персидского и монгольского) в разряде восточной словесности философского факультета Казанского университета. Данная структура была основой институционализации тюркологических исследований в университетах России в первой половине XIX в.

Исследования Н.Ф. Катанова, посвящённые языкознанию, фольклористике, музейному делу, нумизматике, библиографии, традиционным и новым формам экономической и социальной жизни, быту, фольклору и духовной жизни тюркских народов Саяно-Алтая, Синьцзяня, Поволжья и Приуралья, выдвинули его в ряд крупнейших востоковедов России и Европы. Его вклад в развитие тюркологии поистине неоценим, хотя из-за отсутствия в то время социальных и педагогических условий ему не удалось создать в Казани научную школу российской тюркологии.

В истории российской тюркологии, в том числе казанского центра отечественной тюркологии периода конца XIX-начала XX вв. следует выделить и увековечить имя Н.Ф. Катанова, который сыграл важную роль в этом уникальном научном и культурном

сотрудничестве и изучении историко-культурного наследия тюркских народов Евразии.

В целом творчество и наследие Н.Ф. Катанова имеет исключительное научное, культурное и воспитательное значение на рубеже нового тысячелетия.

Исследование осуществлено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 18-49-160014.

Литература

1. Бартольд В.В. Обзор деятельности факультета восточных языков // Сочинения. Т. IX. Работы по истории востоковедения. – М., 1977.

2. Иванов С.Н. Николай Федорович Катанов (Очерк жизни и деятельности). Изд.2-е. – М.,1973.

3. Кокова И.Ф. Н.Ф. Катанов: Документально-публицистическое эссе. – Абакан, 1993.

4. Н.Ф. Катанов и гуманитарные науки на рубеже веков. Очерки истории российской тюркологии. – Казань-Абакан, 2008 – 2009.

5. Эпистолярное наследие Н.Ф. Катанова (К 155-летию со дня рождения). – Абакан: ООО «Книжное издательство «Бригантина», 2016.

6. Наследие российской тюркологии XIX в.: «Путешествие по Сибири, Дзунгарии и Восточному Туркестану». Дневник путешествия, совершенного по поручению Императорского Русского Географического Общества в 1890 г. членом-сотрудником оного Н.Ф.Катановым» / отв. и науч. ред.: Р.М.Валеев, В.Н.Тугужекова, Д.Е.Мартынов. Введение Р.М.Валеева, Д.Е.Мартынова, Ю.А.Мартыновой и В.Н.Тугужековой. – Казань: Изд-во «Артифакт», 2017.

О.Д. Василюк
Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НА Украины (Украина)
Р.М. Валеев
Казанский федеральный университет (Россия)
Р.З. Валеева
Казанский инновационный университет (Россия)
А.М. Абидуллин
Нижегородский государственный университет (Россия)

А.Е. КРЫМСКИЙ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ: МОСКВА – КИЕВ

Аннотация. Цель доклада – дать обзор тюркологического наследия академика А.Е. Крымского (1871-1942), оценить его вклад в российское и украинское востоковедение. Основные результаты исследования заключаются в описании его трудов по тюркологии. Основное внимание уделено разнообразным материалам, написанным А.Е. Крымским во время работы в Лазаревском институте восточных языков в Москве и в Украинской академии наук в Киеве. Выявлены научные направления его основных тюркологических штудий. Материалы статьи могут быть полезными для изучения истории мировой тюркологии, для преподавания языков, истории, литературы и культуры тюркских народов.

Abstract. The relevance of the research is emphasizedby the need to study the history of development of Turkology in the modern world. This involves assessing achievements of

Russian and European Orientalists of the 19th and 20th centuries. The purpose of the article is to give an overview of the Turkological heritage of A.E. Krimskyand to assess his contribution to the Russian and Ukrainian Oriental Studies. The main results of the research are in the systematic description of his works on Turkology. The focus is on a variety of materials written during his work in the Lazarev Institute of Oriental Languages in the Ukrainian Academy of Sciences. The scholarly areas of his Turkological studieshave also been researched. The information from this article may be useful for the study of the history of World Turkic studies, teaching languages, history, literature and culture of the Turkic peoples.

Ключевые слова: Россия, Украина, Восток, тюркология, А. Е. Крымский, тюркская литература, история, язык.

Keywords: Russia, Ukraine, East, Turkology, A.E. Krimsky, Turkic literature, history, language.

Исследование тюркского социополитического, культурного и этнолингвистического пространства Евразии является давней и значимой традицией практических, академических и университетских центров России и Европы, в том числе Украины. Особо важную роль тюркское политическое и культурное наследие играло в истории и культуре народов России, Украины и современных тюркских государств. Известные государства и общества тюркского мира (Тюркские каганаты, Волжская Булгария, Улус Джучи, Османская империя и другие государства средневековья и нового времени), географические и историко-культурные регионы традиционного проживания тюркских народов Российской империи и в целом Евразии стали объектом и предметом исследования российских и европейских востоковедов-тюркологов XIX – начала XX в.

Отечественный и международный авторитет российской школы и центров тюркологии во многом был связан с исследованиями классического цикла. В российской тюркологии прослеживаются две ключевые институциональные тенденции и принципы – традиционно регионально-страноведческие и проблемно-тематические.

В генезисе российской тюркологии – значимого гуманитарного направления в познании тюркских государств и народов – заметно развитие филологической, исторической и культурологической мысли, новых методов, методик и приемов комплексного исследования.

Российская тюркология была многонациональной. Со второй половины XVIII в. в программы общеобразовательных учреждений, а с начала XIX в. и университетов включались тюркские языки, углублялись исследования феномена тюркской цивилизации, проблемы государственной власти и институтов власти, народных

движений, историй религий и духовных систем тюркских государств и обществ. Феномен университетской тюркологии в России и на Западе во многом может быть изучен в перспективе в контексте геополитической и историко-культурной парадигмы «Россия – Тюркский мир – Запад».

Исключительную роль в институционализации, профессионализации и развитии гуманистических традиций мировой и отечественной тюркологии сыграл А.Е. Крымский (1871-1942). Востоковед-ближневосточник и славист, ученый и общественный деятель, обладавший энциклопедическими знаниями, он оставил значимый след в истории российской и украинской и в целом мировой арабистики, иранистики и тюркологии. Язык и литература, история, культура и в целом наследие арабо-мусульманской цивилизации – основополагающие направления учебной, исследовательской и общественной деятельности А.Е. Крымского [1].

В истории российской, украинской и мировой тюркологии А.Е. Крымский занимает особое место. Он стал крупным представителем классической университетской и академической ориенталистики, в том числе тюркологии.

Жизнь и биография российского и украинского арабиста, ираниста, тюрколога и слависта связаны с тремя значимыми периодами – московским (1889 – 1918 гг.), бейрутским (1896 – 1898 гг.), киевским (1918 – 1942 гг.). Знаток арабо-мусульманских языков, он создал фундаментальные труды по истории арабо-мусульманских народов, в том числе тюркских обществ и государств. Эти периоды научной, педагогической и общественной деятельности позволяют выделить направления, итоги и некоторые особенности тюркологического наследия А.Е. Крымского.

Одним из первых его тюркологических исследований стала редакция известной работы Н. Ашмарина «Очерк литературной деятельности казанских татар мохаммедан за 1880-1895 гг.», опубликованной в трудах Лазаревского института восточных языков (1901 г.). Последняя его опубликованная при жизни работа (1938 г.) была посвящена истории и культуре Азербайджана.

Первыми дореволюционными тюркологическими (османистическими) исследованиями А.Е. Крымского стали учебные и исследовательские работы, связанные с историей и культурой Османской империи: учебное пособие «Из истории

Турции (От основания государства до XVI в.» (1909), «История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка» (1910 г.), «История Турции. Очерк» (1915 г.) и др.

Тюркологическая деятельность А.Е. Крымского была связана также с «Энциклопедическим словарем» Брокгауза и Ефрона. Его первые энциклопедические тюркологические статьи: «Кадын» (1894), «Карагёз» (1895), «Кылыдж-Арслан I», «Кылыдж-Арслан II» (1896), «Магомет I» (1896), «Намык Кебаль-бей» (1897), «Неджати» (1897), «Саад-эд-дин» (1899), «Сельджуки» (1900), «Турецкие наречия и литературы» (1902) и др. напечатаны в этом известном словаре. Для российских энциклопедий рубежа XIX-XX вв. им было написано более 200 статей, из них около 70 посвящены тюркологии. Важно отметить, что в основе тюркологического наследия и творчества ученого, начиная с московского периода, лежат разнообразные переводы произведений турецких прозаиков, поэтов и различных писателей на украинский и русский языки и художественные произведения, которыми он занимался с 1890 г. .

В 2007-2010 гг. Институт востоковедения имени А.Е. Крымского Академии наук Украины в пятитомной серии избранных сочинений А.Е. Крымского издал его опубликованные и архивные тюркологические работы.

Исследование научного наследия А.Е. Крымского, неотъемлемой и важной частью которого является тюркология, продолжается. Важно в перспективе напечатать все его неизданные работы. На современном этапе развития мировой тюркологии его наследие имеет историко-научное, историографическое и культурное значение. Особенно на современном этапе творчество А.Е. Крымского имеет огромное значение для развития политических и культурных связей народов России и Украины.

Для авторов данной статьи в перспективе особое значение имеют поиск, подготовка и издание эпистолярного наследия А.Е. Крымского, в частности, его переписки с российскими востоковедами XIX-начала XX вв.: В.Р. Розеном, В.В. Бартольдом, П.К. Коковцевом, Ф.Е. Коршом, В.А. Жуковским, В.Ф. Минорским и др. известными деятелям отечественной науки и культуры (А.Н. Веселовский, А.А. Шахматов, В.П. Бузескул и др.).

Исследование осуществлено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта №18-09-00331 «Эпистолярное наследие российских востоковедов на рубеже веков: Переписка А. Е. Крымского, В. Р.Розена, Ф. Е. Корша, В.

А. Жуковского, С. Ф. Ольденбурга, В. В. Бартольда, Н. А. Медникова, П.К.Коковцова, В. Ф. Минорского (1890 – 1930-е гг.)»

Литература

1. Базиянц А. П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973; Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. 2-е изд. Л., 1925; Данциг Б.М. Ближний Восток в русской науке и литературе: Дооктябрьский период. М., 1973; Его же. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.). М., 1968; Его же. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Долинина А. Невольник долга. СПб., 1994; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. М., 1997; Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов: Дооктябрьский период / под ред. и с введ. А.Н.Кононова. М., 1974; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. T.V. Очерки по истории русской арбистики. М.-Л., 1958; Гурницкий К. И. Агафангел Ефимович Крымский. М., 1980; Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці: в 5 т. Т. I. Арабістіка. К., 2007; Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці: в 5 т. Т. IV. Ираністика. К., 2008; Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці: В 5 т. Т. V. Ираністика. К., 2010.

Л.В. Владимирова, Э.А. Исламова
Казанский федеральный университет (Россия)

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ ЛЕКСЕМЫ «ЧЕЛОВЕК» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ ЧУВАШСКОГО ЭТНОСА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности ассоциативного эксперимента как метода исследования языкового сознания, анализируются результаты эксперимента с носителями чувашского языка.

Abstract. The article deals with the peculiarities of the associative experiment as a method of studying linguistic consciousness, analyzes the results of the experiment with Chuvash speakers.

Ключевые слова: языковое сознание, ассоциация, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, чувашский язык.

Keywords: linguistic consciousness, association, associative experiment, associative field, Chuvash language.

В последние десятилетия в исследованиях по психолингвистике и когнитивной лингвистике широко используется термин «языковое сознание». Понятие «языковое сознание» ввел в науку В. фон Гумбольдт: «Язык в своих взаимозависимых связях есть создание народного языкового сознания» [1].

Как отмечает И.А. Стернин, языковое сознание может изучаться экспериментально, в частности, при помощи ассоциативного эксперимента, который позволяет реконструировать различные связи языковых единиц в сознании и выявить характер их взаимодействия в различных процессах

понимания, хранения и порождения речевых произведений [3]. Принято считать, что ассоциативный эксперимент является одним из эффективных способов исследования языкового сознания и его национально-культурной специфики.

Изучение ассоциаций началось задолго до возникновения научной психологии и восходит к Аристотелю, Платону. Ассоциации изучали также Т. Гоббс, Р. Декарт и Б. Спиноза. Сам термин «ассоциация» был введен в научный оборот в 1690 г. Джоном Локком. В XVIII-XIX вв. понятие «ассоциация» приобрело чрезвычайную популярность в психологии. Развитие ассоциативной психологии продолжалось вплоть до XX в., связано оно с такими именами, как Д. Беркли, Д. Юм, З. Фрейд, В. Вундт, Г. Мюллер.

Говоря о развитии ассоциативной психологии в России, нельзя не упомянуть имен И.М. Сеченова и И.П. Павлова. В отечественной психологии советского периода ассоциации изучались в работах П.П. Блонского, П.А. Шеварева, Ю.А. Самарина.

Особо следует выделить относящийся к 1920-м годам короткий цикл исследований А.Н. Леонтьева. Ученый предложив методику цепного ассоциативного ряда: регистрировалось не одно слово – ближайшая реакция на стимул, а целый ассоциативный ряд.

В российской лингвистике интерес к ассоциациям возникает достаточно поздно. Впервые о них высказался А.А. Потебня. Он, развивая идею о слове как форме мысли, выделил внутреннюю форму слова – «отношение содержания мысли к сознанию» – представление человека о собственной мысли.

Особое внимание изучению вербальных ассоциаций уделила Казанская лингвистическая школа. В частности, Н.В. Крушевский в своей работе «Очерки науки о языке» рассмотрел слово как «единицу психическую», подчиняющуюся психическим законам, в т.ч. законам ассоциаций.

Если обратиться к ассоциативным исследованиям в чувашском языкознании, то следует отметить, что они только набирают обороты и количество подобных исследований ограничено. Так, ассоциативный эксперимент был проведен В.И. Сергеевым и описан им в монографии «Развитие лексической семантики чувашского языка (основные тенденции)» [2].

Кроме этого, опыт социолингвистического ассоциативного эксперимента также рассмотрен в статье А.В. Кузнецова «Чуваши в современном мире: языковой портрет билингва». В этом

эксперименте принимало участие 100 человек из разных районов Чувашской Республики. Им было предложено 10 культурных констант, на которые необходимо было дать 5 ассоциаций. Культурные константы были следующими: мать, отец, семья, Родина, честь, достоинство, уша юпи (столб Уша), поле/степь и другие. Интересно отметить, что среди опрошенных были и представители русского и татарского народов, постоянно проживающие среди чувашей и в определенной мере владеющие чувашским языком.

Метод ассоциативного эксперимента не обошел стороной и Ю.Н. Исаев. Он провел ассоциативный эксперимент на материале чувашских дендронимов. В результате были представлены результаты эксперимента, проведённого среди молодёжи – носителей чувашского языка. В качестве слов-стимулов, позволяющих приоткрыть их языковую картину мира, выступают чувашские дендронимы (названия деревьев).

Тем же ученым был проведен свободный ассоциативный эксперимент со стимулами-фитонимами с группой информантов: а) студентов филологического факультета и факультета чувашской филологии и культуры Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова (500 человек); б) жителей Чебоксарского, Моргаушского, Янтиковского, Аликовского, Козловского, Шемуршинского, Батыревского районов Чувашской Республики (1000 чел.); в) представителей чувашской диаспоры вне территории Чувашской Республики.

Мы провели свободный ассоциативный эксперимент со студентами отделения чувашской филологии и культуры Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова в возрасте от 17 до 25 лет. Всего в эксперименте приняли участие 55 человек.

Опрошенные студенты – носители чувашского языка – дали следующие ассоциации на слово-стимул *человек* «çын»: *ача* «ребенок» 3; *чĕр чун* «животное» 2; *эпĕ* «я» 1; *вăйлă* «сильный» 1; *пĕчĕк* «маленький» 1; *тăван* «родной» 1; *суя, сутăнчăк* «лживый, продажный» 1; *вăй* «сила» 1; *ырă* «добрый» 1; *пурнăç* «жизнь» 1; *çын* «человек» 1; *личность* 1; *паттăр* «богатырь, герой, храбрый» 1; *лайăх* «хороший» 1; *этем* «человек» 1; *чун* «душа» 1; *юлташ* «друг» 1; *юратнă* «любимый» 1; *ют* «чужой» 1; *маттур* «красивый» 1; *кушак* «кошка, кот» 1.

Среди самых частотных реакций на слово-стимул *çын* «человек» присутствует соотнесение человека с ребенком и с животным. Стоит отдельно отметить, что почти всем испытуемым человек представляется скорее хорошим, нежели плохим. Среди положительных качеств человека на стимул *человек* можно встретить единичные реакции, такие как сильный, добрый, хороший, любимый, храбрый, красивый, а также друг. И лишь у одного из испытуемых человек ассоциируется со словом лживый. Такой же сдвиг оценок в сторону положительного признака отмечала и Н.В. Уфимцева в ядре языкового сознания русских [4]. Испытуемые также связывают человека с жизнью, силой. Отличительным признаком человека является душа. Человек – это личность.

Материалы проведенного нами ассоциативного эксперимента сопоставлялись с данными «Пилотажного проекта в РТ и Коми», построенного на результатах массового эксперимента, проведенного в 2016-2017 гг. методом письменного анкетирования со студентами. Конечно, большое количество опрошенных, например, 347 носителей татарского языка предоставляет более разнообразный и надежный материал для исследования.

Ассоциативный ряд на слово-стимул *кеше* «человек»: *адәм* «Адам, человек» 19; *яхшы* «хороший, прекрасный, добрый» 16; *хайван* «животное» 12; *шәхес* «личность, человек» 10; *зат* «лицо» 8; *җан* «душа» 6; *зур* «большой» 6; *мин* «я» 6; *әйбәт* «хороший» 5; *гомере* «жизнь» 5; *халык* «народ» 5; *яши* «живет» 5; *булу* «быть» 4; *дус* «друг» 4; *җан иясе* «живое существо» 4; *ир-ат* «мужчина» 4; *күп* «много» 4; *матур* «красивый» 4; *төрле* «разный» 4; *акыллы* «умный» 4 и т.д.

Как мы видим, среди самых частотных реакций на слово-стимул *кеше* «человек» – ассоциирование человека с животным, с живым существом; человек хороший, умный, красивый, разный, личность и это, прежде всего, мужчина. У носителей татарского языка, как и у носителей чувашского, преобладают положительные характеристики.

Таким образом, ассоциативный эксперимент как один из методов исследования языкового сознания дает возможность исследовать структуру лексикона человека, его языковые предпочтения, мировоззренческие приоритеты, ценностные ориентиры.

Литература

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 448 с.

2. Сергеев В.И. Развитие лексической семантики чувашского языка: (основные тенденции). – Чебоксары: Чуваш.кн. изд-во, 1991. – 175 с.

3. Стернин И.А. Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: Воронежский гос. университет, 2001. – 182 с.

4. Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 1998. – С. 135-170.

Ф.Х. Габдрахманова, Д. Даулаити
Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ *КҮҢЕЛ* КОНЦЕПТЫНЫҢ АССОЦИАТИВ КЫРЫ

Аннотация. Концепт күңел (душа) является одним из базовых концептов татарского языка, так как определяет духовный мир данного народа. Изучение ассоциативных данных позволяет более шире раскрыть коннотационные данные данного концепта.

Abstract. Concept kunel (soul) is one of the basic concepts of the Tatar language, as it determines the spiritual world of the people. The study of results of associative experiment allows us to learn the connotational data of this concept more widely.

Ключевые слова: лингвокультурология, ассоциативное поле, концепт күңел, татарский язык.

Keywords: linguoculturology, associative field, concept kunel, Tatar language.

Татар телендәге *күңел* концепты кешенең эчке дөньясын билгеләүче төп концептларның берсе булып тора. Татар халкына элек-электән хисләрне кешегә күрсәтмәү, эчкә яшерү, тыйнаклык хас. Ул безгә элек-электән дин белән килгән. Бу мәкальләрдә дә чагылыш таба: *Кеше күңеле – караңгы төн* h. б.

Әлеге концептка ассоциатив анализ ясарга керешкәнче, аның төп дериваты булган *күңел* лексемасына аңлатма бирү өчен сүзлеккә мөрәҗәгать итик: *Күңел. 1. Кешенең эчке, рухи дөньясы; аның кичерешләре, хис-тойгылары. 2. Кешеләрнең хис-кичерешләре, хисләре, тойгылары чыганагы. 3. Фикер, уй, аң. 4. Кәеф, рух. 5. Мәхәббәт, сөю хисе, ярату хисе. 6. рәв. мәгън. Күңеленнән – эченнән, уеннан, уйда, аңда. 7. рәв. мәгън. Күңелдән – хәтердән, язмыйча. 8. Күңелдә – истә, хәтердә* [1: 254].

Күргәнебезчә, *күңел* лексемасының лексик-семантик кыры киң, ул эчке дөнья, хис-кичерешләр чыганагы, уй-фикер, кәеф, ярату хисе, хәтер кебек төшенчәләрне үз эченә ала.

Әлеге мәкаләбездә ассоциатив анализ өчен КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы укытучылары тарафыннан үткәрелгән ассоциатив эксперимент нәтиҗәләренә таяндык.

КҮҢЕЛ: ачу 50; чиста 20; йөрәк 18; җан 17; күзе; шатлык 16; киң 13; саф 12; күтәренке; түре 10; ачык; хис 8; йомшак; моңсу 7; бәйрәм; кеше; кошы; көзгесе; якты 6; җыр; яхшы 5; моң; тарта;

тыныч; тынычлыгы 4; күз; моңы 3; елый; зур; кәеф; күңелле; мәхәббәт; пакъ; пәрдәсе; радио; хисе; чисталык; шат; ял итү 2; ак; ачкыч; ачкычы; ачырга; аша; балык; борчыла; буш; алу; дөньясы; дус; әрни; зары; изге; иман; иркен; каен; камыр; кешенең эчке организмы; көн; күңелле абый; күңелле кеше; күңелле фильм; күрке; күрү; күтәренкелеге; күтәрү; кыл; минем; пакь; пирог; почтальон; рәхәт; сагыш; сизү; тою; тула; тулу; тынычлык; үзгәреш; уйлар; уйный; уй-фикер; үләң; үпкә; хисләр; чикле; чисталыгы; чишмә; чын; шатлану; шигърият; эт; яктысы; яралы 1; 500+94+14+54+15.

Парадигматик ассоцияцияләр: йөрәк 18; җан 17; күзе; шатлык 16; түре 10; ачык; хис 8; бәйрәм; кеше; кошы; көзгесе 6; җыр 5; моң; тынычлыгы 4; күз; моңы 3; кәеф; мәхәббәт; пәрдәсе; радио; хисе; чисталык; ял итү 2; ачкыч; ачкычы; дөньясы; дус; зары; иман; кешенең эчке организмы; көн; күңелле абый; күңелле кеше; күңелле фильм; күрке; күтәренкелеге; кыл; сагыш; тынычлык; үзгәреш; уйлар; уй-фикер; үпкә; хисләр; чисталыгы; чишмә; шатлану; шигърият; яктысы 1.

Синтагматик ассоцияцияләр: чиста 20; киң 13; саф 12; күтәренке 10; ачык 8; йомшак; моңсу 7; якты 6; яхшы 5; тыныч 4; зур; күңелле; шат 2; ак; буш; изге; иркен; минем; пакь; чикле; чын; яралы 1.

Атипик ассоцияцияләр: балык; камыр; каен; пирог; почтальон; үләң; эт 1.

Әлеге җаваплардан күңел иң беренче чиратта *йөрәк* (18), *җан* (17), ягъни *кешенең рухи дөньясы* буларак күзаллана.

Күңел шулай ук кеше хисләре, кичерешләре чыганагы буларак та кабул ителә: *шатлык, хис, рәхәт, сагыш, үпкә, моңсу, моң, кәеф, мәхәббәт* һ.б. Моны җаваплар арасында *елый, борчыла, әрни, сизә, шатлана* кебек хис-тойгыны белдерүче фигыльләр өстенлек итүе дә раслый.

Күңелгә хас образлар: *йөрәк, җан, шатлык, хис, бәйрәм, кеше (күңелле абый; күңелле кеше), кош, көзге, җыр, моң, мәхәббәт, радио, ачкыч, балык, каен, камыр, кешенең эчке организмы, көн, күңелле фильм, кыл, пирог, почтальон, сагыш, тынычлык, уй, үләң, үпкә, чишмә, шигърият, эт.*

Күңелгә хас сыйфатлар: *чиста, киң, саф, күтәренке, ачык, йомшак, моңсу, якты, яхшы, тыныч, зур, күңелле, шат, ак, буш, изге, иркен, пакь, рәхәт, чикле, чын, яралы*.

Кеше күңеле гел хәрәкәттә: ул *ачыла, күтәрелә, елый, тула, уйный* һ. б. Күңел *кошы* дигән җавапның булуы да моны тагы бер кат ассызыклый.

Кеше күңелен ансат гына аңлап, «ачып» булмый, ул гади генә түгел: аның үз *дөньясы, түре, пәрдәсе* бар, барлык кичерешләрне, тойгыларны чагылдыручы *көзгесе* дә бар. Сораштыручылардан алынган *ачкыч, ачу* кебек реакцияләр дә моның шулай икәнлеген искәртә. Шул ук вакытта ул бик нечкә, саксыз кылансаң үзелергә дә мөмкин, *кыл* дигән җавапның булуы шул хакта сөйли.

Өстәвенә, бу сүз телдә физик сыйфатламаларга да ия булырга мөмкин: *йомшак, чиста, якты, буш, чикле, пакъ* һ. б. Ул төрле рәвеш үзгәрешләренә дә дучар ителә: *киң, зур, иркен, ачык* һ. б.

Гомумән алганда, *эт* дигән җаваптан кала, барлык җаваплар уңай төсмер йөртә. Димәк, күңел концепты кешенең эчке дөньясын, аның кәефен, эмоцияләрен, сизенү, тою кебек сыйфатларын туплаган дип әйтә алабыз. Еллар уза барган саен күңел лексемасының "күңеле" тараймый, ә тулылана гына бара диярлек мөмкин.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 3 т-да. Т. II. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 726 б.

Ф.Х. Габдрахманова
Казан федераль университеты (Россия)
А.Г. Лотфуллина
Мүлмә урта мәктәбе (Россия)

М. МӘҺДИЕВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ *ТУЙ* ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. В татарской языковой картине мира концепт туй занимает особое место, так как символизирует переходной этап в другую жизнь и связывается разными обрядами и обычаями татарского народа. В данной статье рассматривается реализация данного концепта в произведениях классика татарской прозы М. Магдеева.

Abstract. In the Tatar language picture of the world, the concept tuy takes a special place, because it symbolizes the transition stage into another life and is connected by different rituals and customs of the Tatar people. This article is about the implementation of this concept in the works of the classic of Tatar prose M. Magdeyev.

Ключевые слова: Лингвокультурология, татарская языковая картина мира, концепт, туй.

Keywords: Linguoculturology, the Tatar language picture of the world, concept, tuy.

Туй сүзенең түбәндәге мәгънәләре бар: 1) өйләнешү уңае белән үткәрелә торган сыйлы мәҗлес һәм гомумән өйләнешү йоласы; 2) берәр шатлыклы, тантаналы вакыйгага, җиңүгә һ.б. га

багышланган котлау бәйрәме, мәҗлесе; 3) эт, мәче кебек хайваннарның бергәләшеп, күпләп йөрүе; 4) җыен, өер [2: 153-154]. М. Мәһдиев әсәрләрендә *туй* лексемасы, башлыча, өйләнешү уңае белән үткәрелә торган сыйлы мәҗлес мәгънәсендә очрый һәм татар халкының никах, кыз сорау, кыз урлау, су юлы күрсәтү кебек туй йолаларына барып тоташа.

Татар халкында өйләнешү, никахлашуга бик зур игътибар бирелә. Бу эшләр алдан ук уйланылып, әзерләнеп эшләнә. Иң элек кыз белән егетнең хисләре, бер-берсенә булган мөнәсәбәтләре игътибарга алына. Бу мөнәсәбәтләр иң изге хисләргә генә: җаваплы яратуга, бер-береңне аңлауга, ихтирам итүгә, авыр чакта ярдәм кулы сузарга әзер булуга корылырга тиеш. Кызның ризалыгын алгач, халкыбызның изге, тылсымлы көчкә ия йоласы – никах мәҗлесе уздырыла. Никах – мөселманнарның өйләнү йоласы, ягъни өйләнешүне, гаилә коруны махсус дога укытып беркетү. Бу вакытта Коръәннең 4 нче сүрәсе, аятләр укыла һәм никахка керүчеләрнең исемнәре мәчет кенәгәсенә теркәп куела. Никах мәҗлесе кыз ягыннан үткәрелә. Ул тыныч, салмак, бәхет теләү сүзләре белән уздырыла. Никах укыган вакытта ширбәт, баллы су салынган савыт өстенә сөлге ябалар. Ул сөлгене сихри көчкә ия дип, гомер буе сакларга тырышалар:

Хәзрәт бик кәефләнеп көйли-көйли тәһарәткә әзерләнеп йөри иде. Шул вакыт аны ***никах*** *мәҗлесенә чакырдылар. Ит исе чыккан тәбәнәк өйгә килеп кергәч, хәзрәтнең күзе чыбылдык артындарак посып* ***бәлеш*** *майлап йөргән яшь киленгә төште* [1: 254].

Булачак киленнең иң беренче чиратта эшчән, сау-сәламәт, йорт җанлы булуы исәпкә алына. Тышкы матурлыкка зур игътибар бирелми. Шул сынауларны үткәч, ике якта да зурлап туйга әзерләнү башлана. Кием-салымның да, ашау-эчүнең дә иң затлысы, иң яхшысы сайланыла. Туй атлары да бик матурлап, кыңгыраулар тагып бизәлә. Туй өстәленә бәлеш, каклаган каз һ. б. ризыклар куела:

Яшь килен почмак якта ризык ташый. Ризыкны үз вакытында, тәртибе белән генә бирергә кирәк. Башта кем алдына куясы, аннары кем алдына... Монысын олылар әйтеп тора. Кунак сыйлау уен эш түгел. Туй алдыннан Васфикамал унбиш көн йокламады [1: 364].

Туй бара. Чәчләре, сакал-мыеклары ап-ак булган Шәяхмәт почмак якта Васфикамал белән ***каз түшкәсе*** *турый* [1: 356].

Шулай да Хисмәт, туйдан кайтышлый, Шәяхмәтләр капкасы яныннан чанада җырлап узды. Сәнәк күтәреп ат абзарыннан кайтып килгән Хәкимулла, ***туй чанасына*** *юл биреп, читкә карап калды. Хисмәтнең елтырап торган үткен карашы белән очрашасы килми иде аның* [1: 258].

Болар нигә җырлыйлар соң? Ә, әйе... Болар моның яшьлеген җырлый-җырлый озаталар. Аларның бер кайгысы да юк. Сау бул, яшьлек! Хушыгыз, гөнаһсыз, борчусыз вакытлар [1: 362].

Килен кешене авыл белән таныштыру өчен, буй-сынын авыл кешеләренә күрсәтү өчен чишмәгә алып төшкәннәр:

Бу – базарлы авылда йорт-җир, капка-койма бик төзек булган. Яңа килгән яшь килен ***судан кайтканда*** *йортын тапсын өчен капкага кызыл башлы* ***сөлге*** *бәйләгәннәр* [1: 338].

Шул рәвешле *туй* концепты, гадәттә, уңай төсмер йөртә. Туй зур чыгымнар таләп итсә дә, никахлашу көнедә алынган кичерешләр, оптимистик рух, яшәү дәрте белән бу чыгымнар күренми дә:

Ә хәзер Нәриман киң җилкәле бер ир булып өстәл башында басып тора. Кулында стакан. Ул эчәргә яратмый – Шәяхмәтләр нәселендә андый кеше, гомумән, булмады. Ләкин бүген ул кызган. Шатлыктан [1: 358].

М. Мәһдиев әсәрләрендә кыз урлау йоласы да чагылыш таба:

– Ичмасам, теге килүеңдә авызымны томалап урлый да белмәдең, – дип кыз елап алды [1: 359].

Ләкин шул ук ваккытта, әсәрләрдә туйның тискәре төсмерен дә очратырга була. Безнеңчә, бу совет чорларына кадәр иректезләп кияүгә бирү, я өйләндерү, яисә туй таләп иткән чыгымнарны бөтен кеше дә күтәреп бетерә алмаганлыгы белән аңлатыла:

Йә, ярар, булган эш булган, буявы сеңгән. Мин өйләнгәндә синең күк кенә күрмәдем нужаны. Әмма быел ураккa төшкәнче берәр чара кылып карарга кирәк. Акыллы кеше яз өйләнә. Хезмәт көне дә бер ояга җыелыр. Күзең төшкән беришересе бармы? [1: 259].

Шул рәвешле М. Мәһдиев әсәрләре мисалында каралган *туй* концепты татар мәдәниятенең бер өлеше булган туй йоласын кузалларга мөмкинлек бирә. Китерелгән мисаллар *туй* концептының татарларга хас асыл сыйфатларны – кунакчыллык, изге күңеллелек, олыларны һәм йола-кануннарны хөрмәт итүне гәүдәләндерүчеконцепт икәнлеген ачыклый һәм аның концептуаль

кырына *никах, кыз сору, кыз урлау, туй чанасы, каз, бәлеш, сөлге, су юлы* кебек лексемалар кергәнлеген күрсәтә.

Әдәбият

1. Мәһдиев М.С. Сайланма әсәрләр, 3 т-да. Т. III: Повестьлар, роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 394 б.

2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 3 томда. – Т. III: Т – һ / Төз. И.А. Абдуллин, С.Б. Вахитова һ. б. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1981. – 832 б.

Г.Р. Гайнуллина
Казан федераль университеты (Россия)

РАВИЛӘ ШӘЙДУЛЛИНА – МУРАТ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ЛИРИК-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬ БАШЛАНГЫЧ

Аннотация. Современная татарская поэзия, по мнению ведущих литературоведов, представляет собой многоменрое явление, отличающаяся художественными экспериментами, размыванием жанровых, стилевых границ, возможностями использовния художественных приемов. В статье впервые анализируется лирика Равили Шайдуллиной-Мурат, творчество которой отличается экзистенциальными мотивами, описанием ощущений горечи утраты ценностей.

Abstract. Modern Tatar poetry, according to leading literary scholars, is a multi-dimensional phenomenon, characterized by artistic experiments, blurring genre, style boundaries, the possibilities of using artistic techniques. The paper first analyzes the lyrics Revile Shaydullina-Murat creativity which is assistenziali motifs, description of feelings of bitterness and loss of values.

Ключевые слова: лирика, современная поэзия, экзистенциалные мотивы .
Keyword: poetry, contemporary poetry, assistenziale motives.

Хәзерге татар шигъриятенә милли төс-бизәкләр, милли рух белән өретелгән лирик энҗе-сәйләннәрен бүләк итүче шагыйрәләребез байтак. Шагыйрәләребез “әдәби эксперимнтлар, жанрлар, стильләр кисешүе җәһәтеннән, әдәби алымнарны куллану куллану мөмкинлекләре ягыннан үзенчәлекле” [1: 7] бүгенге татар поэзиясенең алгы сафында бара.

Әдәби иҗат мәйданына яшьли аяк атлап та, лирик әсәрләрен, балалар өчен язылган шигырьләрен үз эченә туплаган “Сихәтләнү” бәйләмен татар-төрки укучысына бераз соңрак, тыйнак һәм сак кына тәкъдим иткән әдибәләрнең берсе Равилә Шәйдуллина-Мурат иҗаты игътибарны җәлеп итә.

Әйтергә кирәк, хәзерге татар прозасының лирик-экзистенциаль канатын Р. Шәйдуллина-Мурат “Ялантауга ай кунган” дип исемләнгән җыентыкта урын алган гажәеп якты, эчке тирән сагышлы повестьлары белән баетты. Әдибә иҗатындагы лирик-эмоциональ башлангыч, моңсу-экзистенциаль бәян язма-басма сүзнең төп сурәтләү объекты –

кешенең эчке дөньясы, кальбе, рухы дигән фикерне ныгыта. “Сихәтләнү” (Казан, 2016) дип исемләнгән җыентыкта урын алган шигырьләр әдибәнең лирик-экзистенциаль башлангычлы прозасының дәвамы кебек кабул ителә.

“Яшьлекне эзләү” шигырендә лирик героиня – парлы яшьләргә сокланып та, моңаеп та карап калучы өлкән ханым болай ди:

“Бәхетләләр уза янәшәмнән
Ел фасылы тими парлыга...
“Бу бит безнең сукмак!”– диеп,
Эчтән генә дәшәм аларга” [2: 8].

“Мәхәббәтен саклап басып торучы ханым” “ялгызлыкның тәүге төненә кереп барганга” әрни, сызлана кебек, ләкин, ни гаҗәп, аның сагышы якты, илаһи бер моң, кайтаваз:

“Ә әлегә... Җанда кайтавазмы,
Китеп барган кошлар өнеме?!
Алар көнгә, ә мин төнгә керәм –
Ялгызлыкның тәүге төненә...” [2: 8].

Ялгызлыкның тәүге төнендә никадәр әрнү бар, сагыш, газап бар, әмма лирик героиня зарланмый ләбаса, бары кабул итә, эчке моң һәм илаһи бер сабырлык белән риза була, сабырлык исә җылылык уятырга сәләтле:

“Куеныма алдым, җылытырмын:
Ялгыз күшекмәсен хыялым.
Кара төнне икәү кичәрбез без
Төн артында көтә уяну” [2: 8].

“Гомер көзе” шигырендә “югалган җылыны эзләп” тилмергән лирик героиняның өметләре сүнгән, сүрелгән. Автор көз, салкын, образларын кабатлап, аларны яңгырлы, чәчәкләр, кырпак кар, ак томан образлары белән янәшә куя. Яңгырлы көз кышка әзерләнә (“кыш өчен җылытыйм җанымны”). Өметләр өзелгән мәлдә дә кеше башкаларга җылы өләшүдән туктамаска тиеш, туктамый булдыра ала бит, ди кебек автор. Чәчәкләргә иелеп чәчәк җанына лирик героиня шулай дәшә. Һәркем башка берәүнең зарын үзенекедәй итеп кабул итә, тоя ала, кешедә җылылык җитәрлек:

“Көз. Салкын. Ак томан.
Кышларга кергәндә, кемдә дә
Куерган сагышлар бар сыман” [2: 20].

Димәк, кеше юатуны көзләрдән түгел, үзеннән, башкаларга өләшер җылыдан эзләсә иде, ди әдибә.

“Югалган өмет” шигырендә авторның табышы – ялгыз каз сагышы. Ә. Еникидән килгән ялгыз каз мотивы гажәеп тирәнлек белән, табигый моң, әрнү катыш чарасызлык белән өретелә:

“Кыз-киленнәр бүген каз йолкыйлар,
Җырларына җырлар ялгана...
Җан авазы белән иңри ялгыз
Өметләре кисек каз гына” [2: 72] .

Бер караганда, каз өмәсе – гажәеп муллык бәйрәме дә соң, икенче яктан, ялгыз каз балаларын җуйган ананы хәтерләтә, мондый борылыш тетрәндерә, тормышка карашны үзгәртеп, саграк булырга чакыра кебек:

“Каз каурые ятты сукмакларга,
Каурыйларда ап-ак теләкләр.
“Балалардан мәхрүм итмә!” – диеп
Тибә бүген безнең йөрәкләр...” [2: 72].

Әдибәнең лирикасында затлылык, сүз-сурәт белән сак эш итү ярылып ята.

“Әниемә чемле җиләк” шигыре күздән яшьләрне китереп, моңсу уйга сала, җанны әрнетә торган тагын бер гажәеп шигъри сүз:

“Һавалардан баллар тамган чак бу,
Пәрәвезләр чыңлый тынлыкта.
Чемләп җиләк җыйдым, әни сиңа –
Ышанасым килми син юкка” [2: 42].

Кеше күңелен гомер буе тырнап килә торган хәсрәтләрнең иң олысы – әнине югалту хәсрәте. Р. Шәйдуллина-Мурат әни һәм җиләк образларын янәшә куеп, ананың җан җылысы, тиңсез яратуы матурлыгын илаһилаштыра:

“Печән җыеп кайткач, кулларында
Булыр иде һәрчак чемле җиләк:
“Сиңа җыйдым кызылларын сайлап,
Балланыплар пешкән, кызым, бигрәк.
Болыннардан сиңа бүләк!” – диеп
Салыр идең нәни учыма” [2: 42].

Образларның сайланышында никадәр зәвык, затлылык:

“Тасма-тасма хәтер сукмаклары
Җиләкле болынга ашкына.
Җиләкләрем чем-чем сиңа дигән
Туган йортка таба кайтып киләм” [2: 42].

Җәйләр исе сеңгән мөлдерәмә җиләк, алсуланган таң – әниле чакның бәхете, сүз белән аңлатып бетерә алмаслык рәхәте сурәте:

“ Кышкылыкта чемле җиләкләрне
Синең кебек киптерергә эләм”... [2: 42].

Р. Шәйдуллина-Муратның шагыйрә буларак үзенчәлеге – фәлсәфилеккә омтылу. Анага булган хис сүнми дә, сүрелми дә, Җир-әнкәбез бездән әнә шул хис кайнарлыгын көтә, ди автор:

“Нигезеңне ташлама...” – дип
Пышылдады Җир-әнкә” [2: 44].

“Кем урлаган” шигырендә автор гомер агышы турында якты бер моңсулык белән яза:

“Бер энәсен тартып алдым
Ай нурының.
Бер сапламын өзеп алдым
Тожымнарның” [2: 46].

“Сөйгәненә чиккән кулъяулык югалган, толымнардан чәчүргече төшеп калган” лирик героиня узган гомерне “кар суларына” тиңли:

“Бу гомерләр кар сулары
Булган икән,
Аккан эзен яңа язлар
Җуйган икән” [2: 46].

Күңел лирикасының фәлсәфи гомумиләштерүләргә омтылышы гомер соңы турындагы “Китеп кенә торам” шигырендә иң көчле яңгыраш ала. Автор татар кешесенең эчке тирән сызлануын, хәсрәтле уйларын йота белүен, Ә. Еникиләрдәгечә нечкә һәм затлы итеп бирә.

Лирик героиня үлем турында уйлана:

“Гомер үтә, кеше үлә, имеш...
Ә мин никтер бер дә үлмәм кебек.
Посып калырмын күк оныкларның
Күңеленә, җаннарына кереп” [2: 78].

Яшәү матурлыгы ак томаннар, гөлләр тамыры, һәр көнгә зикер-әйтә белү, дип кабатлаган лирик героиня кешенең үлеменең асылын әйтеп бирә:

Димәк, кешенең бу дөньяда яшәве үзеннән соң җылы калдыру өчен кирәк. Үзеннән гөлләр, хәер-дога калдырган кеше үлми, “мин әлегә китеп кенә торам” [2: 78], – ди.

Шул рәвешле, татар шигъриятенә һәм прозасына татарча тыйнак, сабыр-салмак, ләкин ышанычлы адымнар белән атлап кергән әдибә татар укучысына милли хисләрне үтә дә нечкә, сак кына уятырлык әсәрләр бүләк итеп килә. Татар әдәбиятының Ә. Еникиләрдән килгән затлылык белән өретелгән бите әнә шулай бүген дә дәвам итә.

Әдәбият

1. Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX-XXI веков (1986-2015г.г.): эстетические ориентиры и художественные поиски. – Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2017. – 268 с.

2. Шәйдуллина Р.Ш. Сихәтләнү: шигырьләр, поэмалар. – Казан: Ак бүре, 2016. – 223 б.

Р.Р. Галиуллин
Набережночелнинский государственный педагогический университет (Россия)

РАДИК ФӘИЗОВ ИҖАТЫНДА ХИКӘЯ ЖАНРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются рассказы современного татарского писателя Радика Фаизова. Рассматривается тематика, проблематика его произведений. Раскрывается особенности психологизма фантастических рассказах.

Abstract. The article deals with the stories of the modern Tatar writer Radik Faizov. The theme, the problems of his works are considered. The features of psychologism of fantastic stories are revealed.

Ключевые слова: татарская литература, Радик Фаизов, психологизм, рассказ, жанр.
Keywords: Tatar literature; Radik Faizov; psychology; story; genre.

Радик Фаизовның хикәяләре үзенчәлекле, тирән фәлсәфи уй-фикерле. Ул безне әсәрләрендә төрле вакытларга, икенче дөньяларга алып китә. Аның хикәяләрендә иң мөһим урын кешелеклек алып тора. Ул үзенең каһарманнарын төрле детальләр белән баетып тора, аларга җан бирә.

Тезмә әсәрләр субъектны, чәчмә әсәрләр объектны танып беләләр, дип өйрәтә фән. Объект дигәне – тирә-юнь, тормыш, шунда яшәүче кешеләр. Чәчмә әсәрләрдә дә персонажлар шатланалар да, хәсрәтләнәләр дә. Ләкин әдәбиятның бу төркеменә кергән жанрлар өчен кеше кичерешләре тәмамланган үзкыйммәт түгел, катлаулы тормышның бер ягы гына. Чәчмә әсәрләр төркеменә кергән хикәя, повесть, роман жанрларның уртак максатлары – тормышны танып белү. Р. Фәизов үзенең иҗатында күбесенчә повесть һәм хикәя жанрын куллана.

Р. Фаизов киләчәкне генә түгел, күптән үткән заманнарны да күрсәтә. Аның “Җир хәтере” [5] хикәясендә комбайнчы Илһам турында языла. Ул басуда эшли. Тирә-якта табигать сүрәтләнә, әз-

мәз агачлар үсә, корыган елга, болыннарда чикерткәләр дә сикерми, көтүләр яшь үсемтеләрне таптап баралар. Әсәрнең проблемасы – ул безнең табигатькә җитди караш булмау, аны сакламау. Төп темасы – табигатьне саклау.

Монда фантастик алынма да бар. Илһам йокларга ята һәм бер мәлне уянып китә. Ул тирә-якны күзәтә башлый һәм нинди могҗизага эләктем дип уйлый. Образның уйлары ачык. Аның аша төп идея үткәрелә. Ул куе урманнарны, якында тирән елгаларны күрә һәм табигатькә соклана. Анда ул борынгы кешеләрне дә күрә, алар йөнтәс тиреләр белән ябынган, учак янында торалар.

“Тәңре хөкеме” [6] әсәренең төп темасын хәзерге вакытта бигрәктәген киң таралган дөнья бетү темасы алынган. Хикәя эпиграф белән башлана – “Кеше күптән инде алдан күрү һәм алдан белеп алу сәләтен югалтты. Ул, җирне-ватып җимереп, үзенең әҗәлен табачак” Альберт Швейцер сүзләре белән башланып китә.

Р. Фәизов “Тәңре хөкеме” фантастик повестенда Сәетҗан бабай авызыннан гел табигатьне саклау, ярату, үзгәртмәү турында кабатлап тора. Кайвакытта Искәндәр белән Улинә аңа сәер итеп тә карап торалар.

Хикәянең төп тематикасы табигатьне саклау, гаилә. Фантастик яктан кертелгән яңа тормыш – утопия. Утопия – яңа төрле автор уйлап тапкан дөнья моделе, ул иҗтимагый, техник күтәрелеш күрсәтелергә мөмкин. Автор иҗтимагый яктан халыкның техник чараларсыз үсешен күрсәтә, кеше биологик яктан эволюциясе күрсәтелә.

Искәндәр белән Улинә бер-берсен ярата. Аларның кечкенә авылларын юлбарыслар хөҗүм итә, һәм алар качып Сәетҗан бабайга очрыйлар. Ул аларны коткара. Сәетҗан бабай үзе академик булган кеше, һәм үзе анабиоздансың уянган зат. Ул Искәндәр белән Улинәне яшәргә өйрәтә башлый. Ул аларга гел кабатлап тора: “Махсус әсбапларны кулланмаска, табигатьне сакларга, әле утынга да ул яңа агачны түгел, ә ауган агачлардан гына алырга”. “Алар үссен” – ди ул. Шулай итеп алар бергә өчәүләп табигать кочагында яши башлыйлар. Аларның кечкенә хуҗалыгы барлыкка килә. Улинә белән Искәндәр гаилә коралар, аларның балалары туа.

Сәетҗан бабай кеше яшәяшенең тәрәккый ягыннан түгел, ә биологик ягыннан үсешен сайлый. Һәм әсәр азагында сабантуйга охшаган бәйрәм үткәрелә, монда кешелекнең биологик яктан үсеше күрсәтелә: кемдер телекенетиканы күрсәтә, һавада оча, атлар белән бергә чабыша. Төп идея күренә – ул табигатьне кулланып кына түгел, аның белән бергә үзеңнең сәләтеңне дә үстереп яшәп була икәнлеге ачыклана.

Кешеләр бик борынгы заманнарда ук йолдызларга карап сокланганнар. Кояш, ай, планеталарның, йолдызларның хәрәкәтен күзәткәннәр. “Галәм ничек төзелгән?” дигән сорау аларга да тынгылык бирмәгән. Фантастика – әдәби жанр үзенең эчендә чиксезлекләрне, бу дөньяда булмаган могҗизаларны тота. Оста фантаст язучылар төрле галәм киңлекләрендә яшәүне күрсәтәләр, ләкин кешелектән беркем дә аерылмый. Фантастик әсәрләр кешелек белән бәйле. Беркайчанда булмаган, әдипнең үз уй-фикереннән туган дөнья – фантастика дип атала [1: 140].

Р. Фәизов – фантастик әсәрләренә бай язучы. Аның бу юнәлештә тулы матур, әдәби әсәрләре укучыларга бик нык ошый, чөнки хикәяләрендә җан, яшәү, хисләр, сораулар бик күп. Аларның идеяләре төрле. Ул кешенең төшенкелеген дә күрсәтә, үсешен дә, чит галәм планеталарын да иҗатында чагылдыра.

Бу дөньяда, безнең ана Җир шарыбызда инде күптән бик каты үзгәрешләр булып тора. Халыкның уй-фикере үзгәрә. Төрле җәмгыятьтә төрле карашлар туа. Хәзерге вакытта кеше мәглүмәти тизлек белән бәйләнгән. Ул шул тизлек белән инде калган халыктан аерыла алмый, бер юнәлеш белән тәгәри. Ул юнәлешнең үргәме, төпкәме баруы аңлашылмый. Шуннан уйлап була бөтен Җир шары бертуктаусыз үзгәрештә, хәрәкәттә, техник үсештә. Кеше инде техник чараларсыз үзен күрә дә алмый, чөнки алар кешенең эчке рухына кергән. Һәрбер адәмнең кулланмалары, мәглүмәти җайланмалары бар. Күп юнәлешләр техник үсеш белән әдәби әсәрләргә, кинофильмнарга, театрга, җырга, көйгә үтеп керә. Кешенең техник чаралар белән бәйләнеше тыгызланып килә. Шулай итеп, рухи һәм җәмгыять үзгәрешләрен язучылар да кичерә. Алар уйлана башлый. Нәрсә соң анда киләчәктә, яки бик борынгы заманнарда булган. Хәзерге вакытта да гади халыкны икътисадның бер божрасында гына әйләндереп торалар, азатлыкны чиклиләр, кешене кечкенә фатирларга бикләп куялар [2: 263].

Менә бу дөнья үзгәрешләрендә фантастик әсәрләр туа да инде. Р. Фәизовның фантастик әсәрләре төрле темаларга язылган. Мәсәлән, “Нурул” әсәре хыялый рәвештә, фантастик әсәр булып язылган. Ул әдәби әсәрдә дуслык һәм кешенең бу дөньяда урнашкан тәртипсезлеккә, тигезсезлеккә, вәхшәткә каршы алып бару турында. Нурулла шундый көрәшче иде. Башта ул мәктәптә бик авыр укый, ләкин соңыннан әдәбият белән кызыксына башлый. Аның дөньяга, яшәешкә карашы җитди. Ул югары белем алмый, ә

электрикка укып чыгып эшли башлый. Салих Нурулланың якын дусты. Менә шулай Салих белән Нурулла, әсәр Салих исеменнән бара, атнага бер-ике генә тапкыр күрешеп яши башлыйлар. Салих югары уку йортына керә. Фантастик әсәре буларак, әдип бер могҗиза кертә, һәм әсәр үзгәрә. Нурулла гараж эчендә янып киткән тулы бензин мичкәле машинаны чыгармакчы була. Шул ук мизгелдә бөтен тирә-якны иләмсез шартлау тетрәткән. Гараж эчен ялкын тутырган, түбә каерылып күккә очкан, ялкын өскә, әллә кайларга кадәр күтәрелгән. Бер тимер кисәге дә калмаган. Бөтен әйбер һавага очып югалган. Нурулланы шунда инде юкка чыккан дип исәпләгәннәр, дуслары гараж янында нәни чардуган белән бер кечкенә урынны әйләндереп тә алганнар [1: 140].

Нурулла мондый затларның психологиясенең бу әле куркыныч та яклары түгел бит. Кайберләре аны сатып та җибәрә. Тотмакчы да булалар. Шулай итеп үтә күренмәле булса да, халыкка булышып карыйм дисә дә, бернәрсә дә яхшыга барып чыкмый. Нурул үзе дә бу дөньяда бик бәхетсез була. Бу әсәрдә аның төп конфликтлары. Әле, язучы ул конфликтларны берничә тапкыр кабатлый да, аларны көчәйтә. Ул яраткан кызына күренми. Һәм белгәч тә Нурулла исән, ләкин үтәкүренмәле икәнлеген, аның белән булырга риза булмый. Күп хыялый кешеләр өчен, дәүләт өчен үтәкүренмәле кешеләр әлбәттә кирәктер, ләкин төп каһарман бик нык күңелсез, табигать агымыннан алынган булып чыга. Аның эзе инде юк, ул күренми, һәм югала [3: 983].

Бу хыялый әсәрдә кешенең төпсез аңлашылмаучанлыгы, ышанмавы, могҗизаларга каршы булуы, хөкүмәттән куркуы, сатып бирүе, шикләнү, рухи төшенкелекне чагылышлары табыла. Ул безне нәрсәгә өйрәтә соң? Юктан килгән нәрсә, кеше өчен бушлай килгән нәрсә булып чыга. Ул аны куллана белми. Ул “кычкыра” башлый, ул газаплана һәм саранлана. Кеше бу хикәядә бик усал, саран булып сурәтләнә, бушлай килгән әйберләр гел аз, тагын да күбрәк кирәк. Хезмәтсез, эшләмичә алган әйберләр халык өчен сәер, алар үзләре гел хәерчелектә яшәгәнгә күрә үзләрен тота белмиләр [1: 142].

Әсәрнең темасы кешенең тирән психологизм ягын ачыклый, конфликтлар тудыра. Нурулла һәм аның каршысында калган дөнья. Әдип төп геройны үзенчәлекле ясый. Безгә аның эчке дөньясы соңыннан гына ачыла. Башта ул халыкка булышам ди, соңыннан гади кешеләр сыман мәхәббәттә, гаиләдә яшисе килә. Әсәр буенча

бу тормышта аның сызыгы юк та сыман тоела. Минемчә, әсәрнең төп идеясе кешенең үзгәрешләрен күрсәтүдә ачыклана. Үзгәреш – хәерче белән байлар, табигый зат һәм табигый булмаган зат, халык-акча, Нурулла чын – Нурулла үтә күренмәле.

Фантастик әсәрдә идеологик детальләр дә җитәрлек (Нурулла торган өйне саклау, аны машинада куу, аны эзләү). Ул советлар союзы вакытындагы сатлыкны, гайбәтчелекне, шымчылыкны да күрсәтә. Күп язучылар фантастик жанрын сайлый, үзенең чынлыкны ачыкламыйча күрсәтер өчен, чөнки ачык, гаделлек белән яза башласаң, сиңа язырга ирек бирмиячәкләр.

Әдәбият

1. Галиуллин Р.Р. Проблематика фантастических произведений Радика Фаизова // Современные исследования социальных проблем. – 2017. – № 3-3. – С. 138-143.

2. Галиуллин Р.Р. Жанр утопия / антиутопия в татарской литературе начала XX века // В мире научных открытий. – Красноярск. – 2013. – № 11. – С. 261-269.

3. Галиуллин Р.Р., Салихов Р.Т. Антиутопические мотивы в творчестве Закира Махмуди // В мире научных открытий. – 2014. – №11. – С. 981-986.

4. Николюкин А.Н Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С. 834-835.

5. Фәизов Р.Х. Җир хәтере: повестьлар, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 211 б.

6. Фәизов Р.Х. Ике әни: повестьлар, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 160 б.

Г.Р. Галиуллина
Казан федераль университеты (Россия)

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЛЕКСИК СИСТЕМАСЫНДА ҮЗГӘРЕШЛӘР

Аннотация. Статья посвящена описанию изменений в лексике татарского языка. В центре внимания оказались новые явления, которые появились в современной разговорной речи и в литературном языке. В статье основное внимание уделено заимствованиям, новообразованиям, социальным диалектам. В центре нашего внимания оказались изменения, которые влияют на каческвенную сторону лексической системы.

Abstract. The article is devoted to the description of changes in the lexicon of the modern Tatar language. New phenomena appeared in the center of attention, which appeared in modern colloquial speech and in the literary language. The article focuses on borrowings, neoplasms, social dialects. In the center of our attention were changes that affect the quality of the lexical system.

Ключевые слова: татарский язык, лексика, заимствования, социальные диалекты, калькирование.

Keywords: Tatar language, vocabulary, borrowing, social dialect.

Хәзерге татар теленең сүзлек составы гаять киң катлам сүзләрне берләштерә. Килеп чыгышы, кулланылыш даирәсе һәм активлыгы, экспрессив-стилистик катламнары ягыннан да лексик фонд шактый катлаулы һәм төрле. Аны бер система буларак карау,

барлыкка килү һәм кулланылыш үзенчәлекләрен җентекләп һәм киңкырлы өйрәнү татар теленең эчке закончалыкларын барлауга гына түгел, бәлки җәмгыятьнең яшәеш һәм үсеш кануннарын, халкыбызның рухи кыйммәтләрен ачыклауга да зур өлеш кертә. Татар теленең сүзлек составы гасырлар дәвамында эволюцион үсеш кичерә: сүзләрнең табигатенә бәйле семантик үзгәрешләр, актив һәм пассив лексик фонд арасындагы даими алмашу, телнең үз нигезендә яңа сүзләр барлыкка килү яки башка телләрдән сүзләр алу, сүзләрнең кулланылыш чикләре үзгәрү җәмгыятьтәге иҗтимагый-тарихи, мәдәни-икътисади вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә тора. Нинди генә үзгәрешләр булмасын, татар теленең сүзлек составы борынгы төрки телгә нигезләнеп, бербөтен система буларак, бүгенгәчә килеп җиткән. Сүзлек составының тулылыгы һәм системалылыгы аның төрле формаларда һәм төрле иҗтимагый, территориаль катлам вәкилләре сөйләмендә телнең табигыйлеген һәм кулланылыш мөмкинлеген тулысынча файдаланып яшәвендә чагыла. Милли телнең нигезен тәшкил иткән татар әдәби теле үзенең күп функцияле булуы белән аерылып тора, ягъни ул татар телендә сөйләшүче һәркемнең иҗтыяҗын канәгатьләндерергә сәләтле. Ләкин татар теленең лексик фондында әдәби тел кысаларына сыймаган, әмма татар халкының аралашу мәнфәгатьләрен канәгатьләндерүдә актив роль башкара торган берәмлекләр шактый. Шулай ук татар әдәби теле үзенең составын даими рәвештә башка телгә яки аерым катламнарга караган сүзләр белән тулыландырып тора. Бу исә, үз чиратында, сүзлек составының сан ягына гына түгел, сыйфат ягына да тәэсир итә. Бу төр лексиканың барлыкка килүен, кулланылышын, аралашудагы ролен, мәгънәви мөмкинлекләрен өйрәнү татар теле белемендә иң мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора. Бу мәсьәләләрне ачыклау лексик системаның тулы, бербөтен, үсеш-үзгәреш юнәлешләрен билгеләү өчен аеруча мөһим. Шунлыктан без үзебезнең мәкаләдә үзгәрешләрнең әһәмиятлеләренә, лексик фондның сыйфат ягыннан үзгәрешенә китерә торганнарына тукталабыз. Мисаллар татар вакытлы матбугатыннан, Татар теленең язма корпусыннан [4] һәм «Туган тел» [5] алынды.

Хәзерге татар теле лексикасының торышын билгеләгән һәм аның сыйфат ягыннан үзгәрешенә китергән аерым закончалыклар бар, алар түбәндәгеләр: алынмаларның киң кулланылышы, яңа сүзләр ясауда чагыштырмача яңа калыплар барлыкка килү һәм киң

таралыш табу, калькалаштыру күренешенең активлашуы һәм иҗтимагый диалект (жаргон һәм сленглар) лексикасының гомумкулланылыш сүзлек составына таралуы. Хәзер шуларны киңрәк шәрехләп үтик.

Алынмалар. Без алынмалар кулланылышының бөтен тарихын һәм үзенчәлекләрен карауны максат итеп куймыйбыз, бары тик хәзерге татар телендә яңа тенденцияләргә генә аерым тукталабыз. Хәзерге татар теленә күпләп рус, Европа телләреннән сүзләр алына, шулай ук моңарчы актив кулланылышта булмаган, яки XX йөз башында пассивлашып, бүген исә яңадан телебезгә кайткан гарәп һәм фарсы алынмалары активлашуы күзәтелә. Алар яңа семантик эчтәлек алып кына калмадылар, бәлки милли-мәдәни мәгълүматка да ия булдылар, аларның милли мәдәният белән бәйлелеге беренче планга чыкты. Шунлыктан бу төр лексика рус һәм Европа алынмалары урынына кулланыла башлады, мисал өчен, *дивар, матәм, мәдәният, мәхкәмә, рәссам, табиб, фараз, каләмхак, мөхбир-әгъза* кебек сүзләр *стена, траур, культура, суд, художник, врач, прогноз, гонорар, член-корреспондент* алынмаларын алмаштырды [1: 96].

Рус һәм Европа алынмалары, башлыча, фән, техника, иктисад, сәясәт һәм көнкүреш өлкәсендә кулланылалар (*саммит, интерфейс, презентация аудит, лизинг, офф-шор, лобби, пиар, рейтинг, листинг, ралли, гламур, имиджмейкер, кемпинг, шоп, нонсенс* һ.б. Европа телләреннән сүзләр, нигездә, рус теле аша керәләр һәм аларның төп өлеше исем сүз төркеменә каравы мәгълүм. Шул ук вакытта алынмаларны даими үзләштерү, аларның кулланылышы активлашу процессы бара һәм, нәтиҗәдә, алар нигезендә төрле чаралар белән төрле сүз төркеменә караган яңа сүзләр ясала башлый, мәсәлән, *мафиячел*, *суперменлык*, *деноминацияләү*/*деноминация ясау, инаугурацияләү, индексацияләү, конвертацияләү* кебек яңа сүзләр.

Соңгы елларда алынмаларга бәйле күзәтелә торган тагын бер үзенчәлеккә тукталып үтү зарур, ул да булса, татар телендә актив кулланыла торган парлы сүзләрдә төрле телләргә караган компонентларның бер лексик берәмлек булып килгән төрләре еш очрый, мәсәлән, *чыгыш-лекция, эшкуар-бизнесмен, теоретик-нәзари* һ.б. Аларны Тел корпусыннан алынган материалларда да күрергә мөмкин: *Әмма моннан 36 ел элек нигез салынган безнең "Якты юл"*

*газетасы үзенең кыйбласын саклап кала алды, "**шаккатыризм**", **реклама-шоулардан** өстен булып, күркәм традицияләрен дәвам иттерә, район халкының төп хәбәрчесе, киңәшчесе, фикерләшү трибунасы булуын дәвам итә.* (http://corpus.tatar/main.htm) *Шушы дистәгә бер Салават сүзе җиткәндер, ахры, югыйсә, моң сүзен алга чыгарып та, шушы кадәр буталчык чуар, "**шаккаттыризм**" тулы **шоу-тамаша** ясамаган булырлар иде.* (http://corpus.tatar/main.htm). *Мәгърифәтчеләрдән аермалы буларак, классик әдипләребез әлеге традиция яңарыш мәсьәләсенә үзенчәлекле мөнәсәбәт белдерә: иҗат эшчәнлекләре башланган чорда, татар зыялыларының күпчелеге кебек үк, **нәзари-теоретик** планда **яңарыш-халыкчанлыкны** хуплый, **гамәли-практик** яктан традицияне дәвам итә* (http://corpus.tatar/main.htm).

Хәзерге татар телендә алынмаларның төрле өлкәләрдә күпләп куллануы телнең табигый яңгырашына, миллилегенә тәэсир итә, телнең сафлыгына зыян сала. Сүзләр ясалуда яңа конструкцияләр барлыкка килү тел структурасының сыйфат ягыннан үзгәрешенә дә китерә.

Яңа сүзләр уйлап табу. Татар телендә, башка төрки телләрдәге кебек, яңа сүзләр уйлап табу процессы актив. Әйтергә кирәк, яңа сүзләр ясалу мөмкинлеге телнең яшәешен һәм үсешен билгели торган факторлардан санала. Татар телендә яңа сүзләр продуктив тел чаралары ярдәмендә ясала, алар, нигездә, телнең табигый агышына, яңгырашына туры киләләр һәм татар теленең тарихи үсеше нәтиҗәсендә барлыкка килгән традицион лыкны саклыйлар, мәсәлән, *рәистәш, санак, малтабар, кертем, урамдаш, төркемдәш* һәм башкалар. Әмма соңгы 10-20 елда татар телендә яңа, традицион булмаган калып буенча ясалган лексик неологизмнар да еш күзәтелә башлады. Аларның төп үзенчәлеге – ясалма структура хасил итүе һәм татар теленең табигыйлегеннән беркадәр читләшүе, мәсәлән, *әйдәман* 'вожатый', *глобаль челтәр, чакырунамә, алхәбәр* 'передовица', *анайорт* прародина, *аскорма* 'инфраструктура', *аскуйма* 'постамент', *аһәңсаз* 'композитор', *җанисәп* 'халык санын алу, перепись' һ.б.

Тормыштагы үзгәрешләргә бәйле рәвештә яңа сүзләр ясау, булганнарын яңа мәгънәдә куллану, матбугат телен халыкка якынайту максатыннан, узган гасырның 80-90 елларында газета-журнал битләрендә һәм матур әдәбият телендә гади сөйләм лексикасына мөрәҗәгать итү,

окказиональ сүзләр белән мавыгу тенденциясе күзәтелә. Әлеге процесс хәзерге көндә дә дәвам итә. Мисал өчен, ***Көлкелешнең*** *беренче этабы тәмам. Яшәсен* ***көлкелизм*** (“Идел” журналы). *Рухи һәм матди яктан зур булышлык алган яшь* ***фәнсөярләр*** *инде бүген вуз укучылары* (“Татарстан яшьләре” газетасы). *Иң күп таралган стереотип – сары чәчле кызлар* ***сантыйрак*** (әдәби телдә – *акылсыз*) *була* (“Шәһри Казан” газетасы). *Бездә эшләр* ***хөртиләнеп*** (әдәби телдә – *начарланып*) *китсә бөтен нәрсәне кризиска сылтыйлар* (“Татарстан яшьләре” газетасы). Бу төр лексика хәзерге көндә гомумкулланылыш теленә дә таралыш тапты: *Шулай, әмма бар кеше дә* ***эшмәкәр, алыпсатар*** *булып бетә алмый шул.* (http://corpus.tatar/main.htm)

Иҗтимагый диалект лексикасы кулланылышы. Соңгы ун ел эчендә матур әдәбиятта, публицистикада жаргоннар, сленглар кулланылышы активлашты, мәсәлән, *текә* – үзен башкалардан өстен санаган яки эшлекле булып кыланучы егет яки кыз; *түбә* – талау, кыерсытулар, тикшерүләрдән яклыйбыз дип, эшмәкәрләрдән яки тыелган эшләрдә катнашкан затлардан акча түләтүче җинаятьче яки җинаятьчел төркем*, мотор / арба* – машина, *фейс* – кеше йөзе). Әйтергә кирәк, бу төр лексика арасында сленгларның активлашуы күзгә ташлана. Яшьләр сленгының башка төр жаргоннардан аермалы булган бер үзенчәлеге – аның шактый иркен рәвештә гомумкулланылыш сүзләр рәтенә күчүендә, чөнки сленгларның зур бер өлешен неологизмнар һәм коннотатив мәгънәгә ия гомумкулланылыш сүзләре хасил итә. Яшьләр телендә бу төр лексика яңалык, модага ияргү төсмере бирү, гомум кабул ителгән тел өлгеләреннән читләшергә омтылу, аерым бер кәеф, атмосфера тудыру өчен кулланыла [3: 175].

Бу төр лексика сөйләм теленә генә хас иде. Әлеге сүзләрнең сөйләм теле кысасыннан чыгуы төрле социаль төркемнәр барлыкка килү һәм активлашу, аларның үзләренә хас тел катламы барлыкка килү, әдәби телгә куелган таләпләрнең үтәлмәве яки йомшавы сәбәпче булды. Моңарчы бары тик бер катлам теленә генә хас берәмлекләрнең гомумкулланылыш даирәсенә үтеп керүе, шул сәбәпле иҗтимагый диалект берәмлекләренең кулланылыш вазифасы артуы, әдәби телдә төрле вариантлар кулланылуы күзәтелә. Еш кына, нинди иҗтимагый катламга карауга бәйсез, татар телендә сөйләшүче кешеләр сөйләмендә иҗтимагый

диалектлар һәм әдәби тел берәмлекләренең ситуатив бәйләнгәнлеген очратырга мөмкин: *Янәсе мин эшмәкәр булсам, әти минем «**түбә**»м була* (Х. Ширмән). *Дөресен генә әйткәндә, халык «**фанера**»* (фонограмма) *тыңлаудан арды хәзер* (Intertat.ru).

Татар сөйләм теле лексикасында яшьләр сленгының активлашуы иҗтимагый-публицистик стильгә дә тәэсир итте. Хәзер яшьләр өчен язылган, я булмаса яшьләр тарафыннан иҗат ителгән язмаларда бу төр лексиканы иркен күзәтергә мөмкин. Мисал өчен, яшьләр һәм балалар газета-журналларыннан берничә мисалга тукталыйк: *Мондагы тормышның бер кызыгы юк: шул «**общага**», «**универ**», «**универ**» – «**общага**»* (“Татарстан яшьләре” газетасы). *Синең кебек **шәпский** егетләрне ташлап киткәненә үзе үкенсен!* (“Шәһри Казан” газетасы). *Программада күңелле җырлар, **утерически** мәзәкләр, **шәпский** пародияләр.* (“Балтач таңнары” газетасы). *Минемчә, «**фейс**» ны үткәндә, берничә гади кагыйдәне истә тотарга кирәк* (“Кәеф ничек?” газетасы). Матур әдәбият телендә дә мондый мисалларны еш очратырга мөмкин: *Подумаешь, «**универ**» дан булгач та, кылана инде* (Х. Ширмән). *Ничегрәк атлый **матуркачыбыз**? Фаворитка, имеш!* (Г. Мирһади).

Әлбәттә, биредә алар стилистик максатта кулланыла, әмма соңгы елларда аларның шактый киң таралуы тел лексикасының сыйфатына тәэсир итми калмый Күп кенә жаргон, сленг лексикасының рус һәм Европа, башлыча инглиз сүзләре нигезендә аларны кыскартып яки бераз үзгәртеп барлыкка килүен исәпкә алсак, лексик системада “ят” элементлар белән чуарлануны ачык күрергә мөмкин: *киндер* (kinder) – кечкенә бала, *данслау* (to dance) – бию, *задрот* – зур хезмәт куеп, максатына ирешүче, күп укучы яки эшләүче, *респект* (respect) – хөрмәт) *ДУ* – универсиада авылы, *дискәтүк* – дискотека, *сорри* (sorry) – гафу) һ.б. Бу төр лексиканың сөйләм теле кысасыннан чыгып, башка катламнарга таралуы әдәби тел нормаларының бозылуына китерә.

Шулай итеп, хәзерге татар теле лексикасы үсешендә тарихлар дәвамында формалашкан кануннар белән бергә, җәмгыятьтә барган үзгәрешләр, глобальләшү процессы нәтиҗәсендә барлыкка килгән яңа тенденцияләр дә күзәтелә. Бу үзгәрешләр татар теленә генә түгел, башка төрки телләрнең лексик системасына да хас. Төрки чыгышлы лексик фонд төп рухи хәзинә һәм кардәш халыкларның уртак мирасы икәнен истә тотсак, лексик системада барган

үзгәрешләр бу мирасны саклау һәм үстерү юнәлешендә кыенлыклар китереп чыгарырга мөмкин.

Хезмәт № 17-14-16012 фәнни проект кысасында РФФИ һәм Татарстан Республикасының финанс ярдәме белән башкарылды.

Әдәбият

1. Мөхиярова, Р.Х. XX гасыр ахыры-XXI гасыр башы татар әдәби теле лексикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. –183 б.

2. Нуриева А.Х. Татар теле тарихыннан материаллар. − Казан: Казан ун-ты типографиясе, 1975. – 97 б.

3. Татар лексикологиясе: өч томда (2016) / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. − Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 392 б.

4. Письменный корпус татарского языка // http://corpus.tatar/main.htm) (мөрәҗәгать итү вакыты: 27.02.2018)

5. Татарский национальный корпус «Туган тел» // http://web-corpora.net (мөрәҗәгать итү вакыты: 27.02.2018)

Э.В. Гафиятова, Л.Р. Мухарлямова
Казанский федеральный университет (Россия)

МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ ИННОВАЦИИ В РЕЧИ ДЕТЕЙ БИЛИНГВОВ С РОДНЫМ ТАТАРСКИМ ЯЗЫКОМ

Аннотация. Статья посвящена современным проблемам автор представляет наиболее характерные особенности инноваций в речи детей-билингвов на территории РТ, предлагает результаты распространенных кодовых переключений детей-билингвов. Автором представлен обзор литературы в отечественной и мировой науке, описывается история возникновения, становление и развитие «кодовых переключений» как за рубежом, так и в российской науке. В ходе работы использовались следующие методы: анализ проблемы на основе изучения лингвистической, философской, психолого-педагогической, культурологической, методической литературы; анализ учебных пособий, изучение и обобщение собственного опыта по проблеме; наблюдение.

Abstract. The article is devoted to modern problems. The author presents the most characteristic features of innovations in the speech of children-bilinguals in the territory of the Republic of Tatarstan, offers the results of common code switching of children-bilinguals. The author presents a review of literature in the Russian and world science, describes the history of the emergence, formation and development of «code switching» both abroad and in Russian science. In the course of the work, the following methods were used: the analysis of the problem on the basis of the study of linguistic, philosophical, psychological, pedagogical, cultural, methodological literature; analysis of teaching aids, study and summarize their own experience on the problem; observation.

Ключевые слова: кодовые переключения, билингвизм, матричный язык, рууский язык, татарский язык

Keywords: code switching, bilingualism, Matrix language, Russian language, Tatar language

Люди которые могут общаться на двух языках – называются билингвами. Как правило, использование того или иного языка зависит от конкретной ситуации. В данном случае, детский возраст рассматривается как исключение из правил. Имея ввиду

дошкольный и младший школьный возраст мы подразумеваем не качество владения языками, национальной сути индивида, ситуациях обращения к языку, лексическом и грамматическом строе его высказывания, а о процессе развития речи в целом, языковых способностях детей, влиянии различных эталонов речи окружающих на процесс речепроизводства самого ребенка.

Цель данной работы – выявить разнообразие русско-татарских инновации в речи детей, которые родились и проживают в городской среде на территории Республики Татарстан в возрасте от 6,5 до 9 лет.

Эти дети понимают татарский язык и хорошо говорят на русском языке, в семьях общаются на татарском, учатся в средних школах (СОШ), где преподают татарский язык и литературу 3 часа в неделю, все остальные предметы ведутся на русском языке. Однако, родители заметили что, попав в школьную среду, в речи детей татарский (родной) язык постепенно переходит в пассивную форму общения, так как русский является языком обучения и языком общения в среде школьников. В своем научном исследовании Чиршева Г.Н. отметила «… формируется субтрактивный билингвизм, когда один из языков постоянно доминирует в их речевой деятельности, подавляя активизацию другого языка» [3: 22-23].

Материал исследования для данной работы, собран как в семьях, так и на территории школы, представлен устной спонтанной речью (98 высказываний). Сбор материала проводился автором, записи высказываний осуществлялись на диктофон в телефоне Samsung, а так же фиксировались и путем письменной фиксации родителями.

«Процесс снижения билингвальности и перестройки статусно-ролевых характеристик двух языков в репертуаре билингва протекает в определенном порядке, который успешно анализируется с помощью моделей порождения билингвальной речи (Matrix Language Frame Model, Abstract Level Model, 4M model), разработанных К. Майерс-Скоттон и Дж. Джейк [6; 7] и апробированных на ряде языковых комбинаций [4; 8; 9; 10]. Тот язык, который определяет порядок следования морфем / слов в предложении и его морфосинтаксическую рамку, поставляя все необходимые граммемы, называется матричным. Матричный язык устанавливает ряд ограничений на использование единиц гостевого языка» [3: 51].

В качестве кодового переключения понимают такую структурную единицу гостевого языка, которая при высказывании на матричном языке используется, не нарушая грамматику матричного языка; конкретные прагматические функции, которые выполняют кодовые переключения, также могут определяться в высказываниях при применении стилистических средств речи. Кодовое переключение является альтернативным применением билингвами двух или более языков в одном разговоре [1: 61]. Матричный язык (далее МЯ) является следствием применения служебных морфем в высказывании, определение конкретного МЯ формирует последовательность формирования морфем в предложении. Гостевой язык (далее ГЯ) поставляет в высказывание иноязычные единицы. В данном случае для исследования МЯ определен русский язык, ГЯ – любые другие популярные языки: английский, французский, итальянский, немецкий, латинский, украинский и др. [2: 56].

Матричный язык формирует морфосинтаксическую структуру высказывания на основе двух принципов, которые ограничивают значение гостевого языка: 1) принцип порядка морфем; 2) принцип служебных морфем.

В соответствии с первым принципом порядок морфем и слов в морфосинтаксической рамке не должен нарушать грамматические нормы матричного языка. По принципу служебных морфем все грамматически релевантные морфемы должны быть единицами матричного языка.

Внутрифразовые кодовые переключения в пределах простого предложения или словосочетания делятся на вкрапления и островные кодовые переключения. Вкрапления определены одиночными лексическими единицами гостевого языка, которые подчиняются грамматическим правилам матричного языка, то есть определяют включение системных морфем матричного языка. Островные переключения являются одной или несколькими лексическими единицами гостевого языка (возможно с системными морфемами гостевого языка).

По результатам нашего исследования наблюдались такие переключения: реплики целиком, межфразовые переключения, островные преключения. Собственно вкрапления, голые формы.

Изучение данной проблемы может внести определённый вклад в исследование многоязычной коммуникации и специфики

современной речи городских татар.

Литература

1. Исаева М.Г. Кодовые переключения в СМИ. – Череповец: ЧГУ, 2012. – 164 с.
2. Солнышкина М.И. Кодовые переключения русскоговорящих татар // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2015. – № 1 (62). – С. 56-59.
3. Чиршева Г.Н. Межъязыковые инновации в речи американских русских детей // Уральский филологический вестник. Язык. Система. Личность. Лингвистика креатива. – 2012. – № 3. – С. 50-54.
4. Bolonyai A. In-between languages: Language shift/maintenance in childhood bilingualism // International Journal on Bilingualism. – 1998. – V. 2. – № 1.
5. Grosjean F. The Bilingual's Language Modes // Nicol J.L. (ed.). One Mind, Two Languages: Bilingual Language Processing. - Oxford: Blackwell Publishing, 2001.
6. Myers-Scotton C. Contact Linguistics: Bilingual Encounters and grammatical outcomes. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
7. Myers-Scotton C., Jake J. Explaining Aspects of Codeswitching and their Implications // J. Nicol (ed.). Two Languages: Bilingual Language Processing. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
8. Schmitt E. Overt and covert codeswitching in immigrant children from Russia // International Journal on Bilingualism. – 2000. – V. 4. – № 1.
9. Schmitt E. Early bilinguals - incomplete acquirers or language forgetters? // Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narovensis. – Narva, 2008.
10. Zabrodskaja A. Evaluating the Matrix Language Frame model on the basis of a Russian-Estonian codeswitching corpus // International Journal of Bilingualism. – 2009. – V. 13. – № 3.

Г.Х. Гилазетдинова, Э.М. Усманова
Казанский федеральный университет (Россия)

ВОСТОК В ПОЭЗИИ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА

Аннотация. В данной статье рассматривается отражение Восточных мотивов в поэзии Есенина. Наибольшее внимание уделяется анализу произведений, написанных в 20-е годы. В работе рассматривается отношение поэта к Восточной культуре, его привязанность к ней. Характерно, что поэт стремится передать эту атмосферу своему читателю. Произведения Есенина анализируются в историко-культурном контексте.

Abstract. This article considers the reflection of Eastern motifs in Yesenin's poetry. The greatest attention is paid to the analysis of works written in the 1920s. The paper considers the poet's attitude to Eastern culture, his attachment to it. It is characteristic that the poet tries to convey this atmosphere to his reader. Yesenin's works are analyzed in the historical and cultural context.

Ключевые слова: Есенин, Восточные мотивы, поэзия, культура.
Keywords: Yesenin, Eastern motifs, poetry, culture.

Восток и Восточная культура занимали особое место в русской литературе разных эпох. Проблема познания Востока и противостояния Востока и Запада в 1910–1920-е годы оказалась в центре философских, культурологических и художественно-эстетических поисков и решений. Русский поэт Есенин знал, что понять свою страну, можно только познав чужие места.

В 1922 году в Берлине поэт написал автобиографию, где выделил границы своих путешествий: «Россию я исколесил вдоль и поперёк, от Северного Ледовитого океана до Чёрного и Каспийского морей, от Запада до Китая, Персии и Индии» [2: 253]. Конечно же, Есенин откликнулся в своих стихах на эту мировую струну.

Стихотворение «Там, где вечно дремлет тайна…» (1916), которое вошел во второй сборник «Скифов», повествуется Есениным как определение направленности своего пути: «*Новый путь мне уготован / От захода на восток*» [2:104]. В контексте лирического сюжета это олицетворяет расставание с земным ради небесного, устремлённость к «нездешним полям». Лирический герой представляет себя светильником над «неизвестной бездной»: «*В две луны зажгу над бездной / Незакатные глаза*» [1:105]. Закат – угасание света, он же неусыпно служит свету неугасимому.

В молитве «О, Боже, Боже, эта глубь…» (1919) Есенин использует метафоры (голубой живот, Каспийский рот), которые показывают восточную натуралистичность и иносказательность: «*О, Боже, Боже, эта глубь – / Твой голубой живот / Златое солнышко, как пуп, / Глядит в Каспийский рот*» [1: 141]. Одно слово *восток* имеет значение *благодати*: «*<…> Смолой кипящею восток / Пролей на нашу плоть*» [2: 141].

Сентябрь 1924 года принес миру новое произведение Есенина «На Кавказе». Автор упоминает, что «загадочный туман» Кавказа был весьма мил и Лермонтову, и Пушкину. Это красивое и в то же время вселяющее страх место имеет глубокую связь с трагедией Грибоедова, его жертвенной судьбой – русской «данью персидской хмари». Путешествие на Кавказ, по мнению Есенина, имела определенный смысл: «*Родной ли прах здесь обрыдать/ Иль подсмотреть свой час кончины!»* [2: 108] Есенин напоминал поэтов XIX века тем, что всем им Кавказ стал убежищем от врагов и от друзей, равно бросивших поэтов в лоно богемы. Русский странник XX века успокаивается, надеясь, что эти места положительно воздействуют на поэзию. У С. Есенина по отношению к Кавказу возникает просьба: «*Ты научи мой русский стих / Кизиловым струиться соком*» [1:109]. Пушкинская песнь, посвященная Грузии («На холмах Грузии…»), по его мнению, это некоторая красота, излучаемая свет, спасительное слово, которое достойно быть произнесенным в «прощальный час».

Экзотика Кавказа иллюстрируется несколько наивно в стихотворении «Письме к деду». В нем видны многие приметы стихов для детей, но когда затрагивается тема о близкой смерти, шутливая речь переходит на другой план – философский, трагический. «*Здесь розы больше кулака*», – так деревенские жители иллюстрируют урожай плодов или корнеплодов. В словах поэта, обращенным к родному человеку, чувствуется теплота по отношению к этой красоте «*И я твоей судьбине одинокой / Привет их тёплый /Шлю издалека*» (2: 140). Такой же наивный взгляд раскрывается в стихотворении «Тихий ветер. Вечер сине-хмурый» (1925): «*В Персии такие ж точно куры, / Как у нас в соломенной Рязани. / Тот же месяц, только чуть пошире, / Чуть желтее и с другого края*» [2: 226].

Восток для Есенина не место, где происходило монголо-татарское нашествие, а как безмятежная культура, чуждая революциям. Государственность, уклад, религия, быт предстают на Востоке в своей органичности. Поэтому «таинственный» и «древний» деревенский мир подобен восточному. Черты Востока присутствуют во всей деревенской России, исконной культуры. Ср., например, такое определение в стихах «Москвы кабацкой» – «азиатская сторона».

Восток поворачивается разными своими гранями в судьбе и произведениях Есенина, врачует его и даёт ему передышку от крутящегося водоворота политических страстей Европы и заражённых европейскими идеями российских мегаполисов – в первую очередь, Москвы и Петрограда. Показательно, с какой теплотой и тактом воспел Есенин Персию-Азербайджан в цикле стихов «Персидские мотивы» (1924-1925). Целебную роль Востока Есенин выделил с первой строки открывающего цикл лирического текста: »Улеглась моя былая рана…». Восток, с его гостеприимством, южным теплом, прекрасными цветами и в то же время недоверием, тайнами, коварством, продажной любовью, – нравится поэту уже потому, что здесь каждым шагом и жестом он возвращается к себе, пробуждает в своем сердце огромную любовь к России, исцеляет душу своим неподвижным, устойчивым бытом: «*Хорошо бродить среди покоя / Голубой и ласковой страны*». Любуясь восточной красотой прекрасного пола, пробуждает в нём горделивое сознание, что у нас есть свобода, человечность, – нет таких суровых ограничений для любящих сердец: «*Мы в России*

девушек весенних / На цепи не держим, как собак, /Поцелуям учимся без денег, / Без кинжальных хитростей и драк» [1: 248].

Однако русская «отзывчивость» лирического героя не мешает ему ориентироваться в ней как вполне восточный мужчина, восхищённый красотой и готовый за созерцание красоты расплатиться подарками: «*Ну, а этой за движенья стана, / Что лицом похожа на зарю, / Подарю я шаль из Хороссана / И ковёр ширазский подарю*» [2: 249]. Из слов менялы слышит поэт близкие любому поэту афоризмы о невыразимости логическими средствами любовных чувств: «*О любви в словах не говорят, / О любви вздыхают лишь украдкой, / Да глаза, как яхонты, горят*» [2: 250].

Упоминания в персидском цикле имена таких древних восточных поэтов, как Саади, Хайяма, Фирдоуси, Гассана, не случайны. Здесь не только дань уважения к культуре приютившей героя мусульманской страны. Система мышления, поэтические образы, запечатлевшие мудрость веков, мир изменчивой вечности, устойчивой при всех потрясениях истории, – всё это привлекалось, но для поэта, в этой колыбели искусства для него некий выход из тупика. Лирические жанры восточных диванов (в частности газели, рубаи) получают свою авторскую трансформацию у Есенина в «Персидских мотивах». Рифмование смежных строк, орнаментальные повторы, аллегории, витиеватые аналогии, пышные метафоры – эти и другие приметы восточной лирики определяют поэтику цикла и представлены некоторых других произведениях поэта.

Необходимо отметить, что увлечение Востоком у Есенина имеет определённый предел. Граница эта с ревностной чёткостью соблюдается им неукоснительно. Хотя сам он серьёзно и глубоко подчинился влиянию среднеазиатской и ближневосточной культуры, но себя при этом помнил, в беспамятство не впадал. Восторг перед прелестными картинами восточной земли не заглушал в нём любви к родным просторам: «*Как бы ни был красив Шираз, / Он не лучше рязанских раздолий*». Есенинские стихи-воспоминания не только свидетельствуют о привязанности к дому и родной деревне, но и показывают, как в домашнем прошлом вызревали будущие сюжеты собственной судьбы, в том числе восточные. Печь в родном доме получила название «верблюд кирпичный», он наделяет это существо знанием о среднеазиатских «достопримечательностях: «*Видно, видел он дальние страны,/ Сон*

другой и цветущей поры, / Золотые пески Афганистана / И стеклянную хмарь Бухары» [1: 176].

Тем не менее, признательность Востоку хранился поэтом до последних месяцев: он испытывал чувство любви к той атмосфере природного великолепия, красоты, верной дружбы, которой его дарили в восточных землях. Прежде чем уехать из Азербайджана, Есенин написал прощальное стихотворение, в котором вылилась поэтическая интуиция: »Прощай, Баку! Тебя я не увижу» (май 1925).

Существует ещё огромное количество примеров и сведений о важном значении Востока и восточной культуры для поэта, осмысления им их родства и противоречий. Соединение всего земного, разно-национального поэт ощущал как носитель братских чувств ко всему живому. Всё, что касается отношения к Востоку, определяется этой глубокой основой его личности.

Литература

1. Есенин С. Стихотворения и поэмы. – М.: Дет. лит., 1981. – 191 с.

2. Есенин С. Собрание сочинений в двух томах. Том 1. – М.: Советская Россия., 1991. – 490 с.

О. Гүләр, З.Н. Кириллова
Казан федераль университеты (Россия)

КАРАМАНЛЫ ТӨРЕКЛӘР БЕЛӘН КЕРӘШЕН ТАТАРЛАРЫН ЧАГЫШТЫРУ

Аннотация. В этой работе сравниваются турки-караманлиды – субгруппа турков, живущих на территории Анатолии, и крещеные татары – этноконфессиональная группа в составе татар волжского и уральского регионов. Сравнение проводится на основе исследования таких составлющих, как происхождение, название и литература этих субгрупп.

Abstract. In this paper the author compares ethnic roots, names and literatures of Karamanlis – subgroup of Anatolian Turks and Kryashens – Christian Tatars, who is relate to Volga and Ural ethnic-denominational group of Tatars.

Ключевые слова: турки-караманлиды, кряшены, крещёные татары, турки, татары, история.

Keywords: Karamanlides, Kryashens, Christian Tatar), Turks, Tatars, history.

Караманлы төрекләр – Анатолиядә яшәгән һәм христиан динен тоткан төрекләр. Аларның килеп чыгышлары буенча ике караш бар. Беренче караш аларның грек булуы, ләкин Эгей диңгезе буйларыннан Анатолиягә күчкәч, аларның, үз телләрен онытып, төрекчә сөйләшә башлавы турында сөйли. Бу карашны күбрәк грек галимнәре яклый. Күбесенчә төрек галимнәре яклый торган икенче караш буенча, караманлы төрекләр – Урта Азиядән Анатолиягә

күчеп, шунда Византия армиясендә хезмәт иткән, аннан соң христиан диненә күчкән төрекләр алар [6: 106]. Димәк, караманлы төрекләр белән печенеглар арасында нинди дә булса бәйләнеш бар диярга мөмкин.

Нишләп аларны караманлы төрекләр дип атаганнар? Аларның әлеге исемне алулары яшәү урыннары Караман төбәге белән бәйле. Бүгенге көндә Караман шәһәр атамасы гына булса да, урта гасырлардан алып яңа гасырларга кадәр төбәк атамасы булып кулланылган. Әлеге регионда берничә шәһәр урнашкан булган: Кайсери, Конья, Нигде, Невшехир һәм Караман шәһәрләре. Шулай да караманлы төрекләр Караман төбәгендә генә яшәмәгәннәр [6: 105]. Әмма Төркия республикасына нигез салынганнан соң, 1923 елның 24 июлендә расланган Лозанна шартнамәсе нигезендә Грециядә яшәүче төрекләрне – Төркиягә, ә Төркиядә яшәүче грекларны (Истанбул шәһәрендә яшәүчеләрдән тыш) Грециягә җибәргәннәр. Шул сәбәпле караманлы төрекләрне дә, грек санап, Грециягә күчергәннәр. Бу караманлы төрекләр өчен бик авыр хәл булган, чөнки алар грек телен бөтенләй белмәгәннәр. Шуның өчен озак вакытлар дәвамында үзара төрекчә сөйләшеп яшәгәннәр. Ә бүгенге көндә алар арасында өлкән яшьтәгеләр генә төрек телен хәтерли. Караманлы төрекләрнең төрек телендә генә сөйләшкәннәрен шушы җөмләләрдән аңлый алабыз: «Türkçe konuşuyorlardı. Buraya gelincik de Türkçe konuşuyorduk. Urumca bilen yok idi. Çocuklarımız bilmiyordu Urumca.» (Төрекчә сөйләшәләр иде. Моңда килгәч тә, төрек телендә сөйләшә идек. Беркем дә грекча белми иде. Балаларыбыз да белми иде грекча) [4: 220].

Шулай ук караманлы төрекләр күбесенчә төрек исемнәрен кушканнар. Төрек исемнәрен XIX гасырның уртасына кадәр куллануларын дәвам иткәннәр. Мәсәлән: Карагөз, Һасмәләк, Кыймәт, Малкоч, Чакмак, Гүлизар, Кутлубәй, Алагөз, Каплан, Ягъмур, Бahадыр улы Турмуш, Тимур, Меликшah, Шahин, Бүлбүл, Демир, Гүляр, Назик, Думан, Янык, Кумру, Кузу, Шириногълу һ.б. [6: 109].

Караманлы төрекләр өчен дини китаплар да, шулай ук дөнья әдәбиятыннан тәрҗемәләр, шигырь һәм җыр китаплары, дәреслекләр дә басылган, болардан тыш, газеталар, балалар өчен газета һәм журналлар да чыгарылган. Дөнья әдәбиятыннан тәрҗемәләр арасында иң күренеклеләре булып Даниель Дефоның «Робинзон Крузо» әсәре белән Александр Дюманың «Граф Монте-Кристо» дип аталган әсәре тора. Караманлы төрекләр өчен чыгарылган китаплар кайвакыт

аларның сөйләм үзенчәлекләре нигезендә язылган, ә кайчак, гарәп графикасындагы госманлы төрек теле имласын нигез итеп, грек графикасында язылган. Караманлы төрек теле көндәлек тормышта да бик актив рәвештә кулланылган: рекламалар, лотерея билетлары һ.б. караманлы төрекчәсендә дә чыккан.

Грек алфавитында 24 хәреф бар. Шулай да грек алфавиты, төрек телендә булып, грек алфавитында урын алмаган «ж, ч, х, ы, ж, ө, ү» авазларын күрсәтү өчен җитмәгән. Әлеге авазларны «ике яки өч хәрефне берләштерү» һәм «хәреф өстенә нокта кую» ысуллары белән язганнар [5: 138]. Караманлы төрекләр кулланган алфавит белән язылган китапларны уку гарәп графикасы белән язылган госманлы төрек телендәге китапларны укуга караганда җиңелрәк, чөнки госманлы төрек телен язуда кулланган алфавитта төрек телендәге 8 тартык аваз 4 хәреф белән генә күрсәтелгән, ә караманлы төрекләр кулланган алфавитта авазларның барысы да чагылыш тапкан.

Керәшеннәрнең килеп чыгышлары буенча да берничә караш бар. Беренче караш буенча, керәшеннәр барысы да Явыз Иван Казан ханлыгын яулап алганнан соң христианлаштырылган татарлар буларак билгеләнә. Ә икенче караш нигезендә, керәшеннәр IV-VI гасырлардан алып XIV гасырга кадәр булган чорда христиан динен кабул иткән болгарлар яисә нугайларның оныклары дип санала [7: 723]. Шулай ук керәшеннәрнең кайбер төркемнәренә фин-угыр халыкларының (мордва, удмурт һәм мари) да катнашканлыгы билгеле.

Керәшеннәр нигә «керәшен» дип аталганнар? Беренче караш буенча, «керәшен» атамасының килеп чыгышы рус телендәге «крещён» сүзе белән бәйле. Ә М. Глухов фикеренчә, керәшеннәр – Төрки каганлык таралганнан соң барлыкка килгән кераит ханлыгында яшәгән кераитларның оныклары. Аның карашы буенча, «керәшен» атамасы санскрит телендәге «кер» (тау) һәм кытай телендәге «чин» (кеше) сүзләреннән килеп чыккан [1: 328].

XIX гасырның икенче яртысыннан XX гасырның 20 нче елларына кадәр керәшеннәр кириллица нигезендәге керәшен әлифбасын кулланганнар. Әлеге әлифбаны 1862 елда рус миссионеры, көнчыгышны өйрәнүче, Библия белгече Н. Ильминский әзерләгән, һәм берничә үзгәреш кертелгән соңгы вариант 1874 елда кулланыла башлаган.

Керәшеннәр өчен газеталар һәм журналлар чыгарылган, шулай ук уку китаплары һәм дини китаплар да бастырылган. 1915 елда чыгарыла

башлаган «Сугыш хәбәрләре» һәм «Дус» газеталары беренче керәшен газеталары булып санала [3]. Шулай ук 1921-1922 елларда чыгарылган «Белемнек» журналын да мисал итеп китерә алабыз.

Болардан тыш, 1874 елда, керәшеннәргә рус телен өйрәтер өчен, Е.Н. Воронецның «Чтение по-русски для крещеных татар» уку китабы, 1907 елда «Буквардян суң укый-торган книгя» уку китабы һәм И.А. Алексеевның «Yaña tormoş: kerəşen şkullar өсөn əlifba» дигән уку китабы дөнья күргән.

Н.И. Ильминскийның укучысы, дьякон Яков Емельянов керәшен татарларының беренче шагыйре дип санала. Аның бүгенге көндә билгеле булган 20ләп шигыре бар, һәм ул шушы шигырьләрен ике җыентыкка туплаган: «Дьякон Емельянов стихлары (1879)», «Стихи на крещено-татарском языке (1888)». Шулай ук Я. Емельянов – беренче булып кирилл язуы белән әсәр язучыларның берсе ул [2: 56-59].

Керәшен татарлары белән караманлы төрекләр арасында нинди охшашлыклар яисә аермалар бар соң? Беренчедән, караманлылар – төрекләрнең, ә керәшеннәр татарларның бер төркемен тәшкил итә. Димәк, алар аерым халыклар түгел. Керәшеннәр – татарлар белән, ә караманлылар төрекләр белән уртак тамыры булган төркемнәр булып тора. Икенчедән, алар христиан динен (православие яисә ортодокслык) тотканнар. Караманлы һәм керәшен атамаларын чагыштырсак, ике төркемдә дә географик үзенчәлекләр күз алдында тотылган, тик керәшен атамасы буенча беренче караш кына дин белән бәйле.

Караманлы төрекләр өчен чыгарылган китапларның керәшен татарлары өчен бастырылган китаплардан күбрәк булуын билгеләргә мөмкин. Ләкин шуны ассызыклап үтәргә кирәк: бүгенге көндә караманлы төрекләр өчен бер китап та (караманлы төрекләр һәм аларның сөйләшләре буенча фәнни-тикшеренү китапларыннан тыш) чыгарылмый, һәм бу караманлы төрек әдәбияты беткән дигән сүз. Ә керәшен татарларының «Туганайлар» исемле газетасы чыгу һаман да дәвам итә. Әлеге газетада рус һәм татар телләрендәге яңалыклар белән бергә керәшен сөйләшләре һәм имласы чагылыш тапкан яңалыклар да бар.

Әлеге ике төркем дә – төрки халыклардан аермалы яклары белән бергә, төрки халыклар өчен зур байлык. Әгәр дә караманлы төрекләр Грециягә күчәргә тиеш булмасалар, караманлы төрек

әдәбияты баеп дәвам итәр иде. Шул сәбәптән караманлы төрек әдәбиятының бетүе – төрек әдәбияты өчен дә бик зур югалту ул.

Әдәбият

1. Глухов М.С. Tatarica. Энциклопедия. – Казань: Ватан, 1997. – 502 с.

2. Губайдуллина И.Г. Яков Емельянов шигъриятен өйрәнү юлында. – КФУ. Татар филологиясе һәм тарихы факультеты. Фәнни язмалар, 2008-2010. – Б. 56-59.

3. Максимов Н.В. Без бер тамырдан. – Казан: Мәгариф, 2002. – 223 б.

4. AnzerlioğluY. Karamanlı Ortodoks Türkler. – Ankara: Phoenix Yayınevi, 2003. – 432 s.

5. Berkol B. 133 Yıl Önce Yayımlanan Yunan Harfleri ile Tükçe (Karamanlıca) Bir "Robinson Cruseo" Çevirisi. Sosyoloji Konferansları, 2011. – S. 135-158.

6. Gazanfer İ. Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe. – İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. – 198 s.

7. Kirillova Z. Kreşin Tatarlarının Etnik Kökenleri. 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (Fırat Üniversitesi/Elazığ, 16-18 Ekim, 2014). 1. Cilt – Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2015. – S. 723-728.

Т.Ш. Гыйлаҗев

Казан федераль университеты (Россия)

ИБРАҺИМ НУРУЛЛИН – КИҢКЫРЛЫ ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ ҺӘМ ТӘНКЫЙТЬЧЕ

(тууына 95 ел тулу мөнәсәбәте белән)

Аннотация. В статье рассматривается научно-теоретическое и литературно-критическое наследие известного татарского литературоведа И.Нуруллина. Кратко характеризуется методология его анализа литературного процесса в целом и истории татарской литературы в частности. Его эстетические воззрения исследуются в контексте литературоведения XX века. Оценивается вклад ученого в развитие тукаеведения и татарской литературной критики.

Abstract. The article deals with theoretical and literary-critical heritage of the famous Tatar literary critic I. Nurullin. The methodology of his analysis of the literary process in general and the history of Tatar literature in particular was briefly described. His aesthetic views were examined in the context of literary studies of the 20th century. The scholar's contribution to the development of Tukay Studies and the Tatar literary criticism was shown.

Ключевые слова: татарская литература, литературный процесс, теория литературы, культурный диалог, литературные направления, социальные и культурные условия.

Keywords: Tatar literature, literary process, theory of literature, literary context, literary trends, social and cultural conditions.

Татарстан Республикасының Г. Тукай Дәүләт премиясе, Татарстан Язучылар берлегенең Г. Исхакый исемендәге әдәби бүләге иясе, филология фәннәре докторы, профессор И. Нуруллин (1923-1995) – әдәбият белеме фәненең төрле тармакларында нәтиҗәле эшләп, аларның үсешен һәм яңарышын тәэмин иткән галимнәрнең берсе.

18 яшендә үз теләге белән сугышка киткән И. Нуруллин, Әстерхан шәһәрен яклау өчен барган сугышларның берсендә каты

яраланып, госпитальгә эләгә. Елга якын дәваланганнан соң, хәрби хезмәттән азат ителеп, туган якларына кайта. Иҗатка мәхәббәт, белемгә омтылыш аны әле сугыш гөрелтеләре тынып та өлгермәгән 1945 елның җәендә Казан дәүләт университетының тарих – филология факультетындагы татар теле һәм әдәбият бүлегенә алып килә. Университетны тәмамлаганнан соң, тырыш, әдәби һәм гыйльми эшчәнлеккә сәләтле И. Нуруллин аспирантурага кала һәм үзен татар әдәбияты фәненә багышлый. 1954 елда әдәбият галиме проф. М. Гайнуллин җитәкчелегендә Г. Тукайның идея-эстетик һәм әдәби карашлары үсешен өйрәнүгә багышланган кандидатлык диссертациясен яклап, филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәгә ия була. 1967 елда «Татар әдәбиятында тәнкыйди реализмның формалашуы һәм үсеше» дигән темага якланган докторлык диссертациясе нигезендә аңа филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗә бирелә.

Аспирантурада укыган елларында ук студентлар белән дәресләр алып бара башлаган И. Нуруллин Казан университетында 40 елга якын гомерен педагогик эшчәнлеккә багышлый. Татар әдәбияты кафедрасында ассистент вазифасында эшли башлап профессор югары гыйльми дәрәҗәсенә кадәр күтәрелә. И. Нуруллин татар әдәбияты тарихының төрле чорларыннан, халык авыз иҗаты, әдәбият теориясе һ.б. фәннәрдән лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр үткәрә, әдәбият гыйлеменең төрле өлкәләреннән үзе эшкәрткән махсус курслар алып бара. Аннан тыш милли мәгариф һәм тәрбия-белем бирү учреждениеләре белән тыгыз бәйләнештә булып, татар әдәбиятыннан дәреслекләр язуда, хрестоматияләр төзүдә даими катнаша

И. Нуруллинның күпкырлы һәм киң диапазонлы гыйльми эшчәнлегендә Г. Тукай иҗаты төп урынны алып тора. Галим «Тукай эстетикасы» (1956) дигән тәүге хезмәтендә үз игътибарын, иң беренче нәүбәттә, шагыйрьнең иҗтимагый-сәяси карашларын ачыклауга юнәлтә һәм аның формалашуын Россиядәге иҗтимагый-сәяси вәзгыять, дөньякүләм тарихи вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә карый. Г. Тукайның иҗтимагый позициясе, дөньяга карашларының үсеш-үзгәреш чорлары гыйльми күзалланганнан соң, И. Нуруллин шагыйрьнең әдәби-эстетик карашларын тикшерүгә күчә. Ул әдипнең эстетик карашларын формалаштыруда әдәби факторларның һәм сәнгать кануннарының да ролен таный. Галим, Г. Тукай шигъриятенең халыкчанлыгын В. Белинский,

Н. Чернышевский, А.М. Горькийларның әдәбиятның халыкчанлыгы турындагы эстетик карашларына таянып аңлата. Ул шулай ук шагыйрьнең әдәби-тәнкыйди карашлары мәсьәләсен гыйльми күзаллауга алына. Ул XX гасыр башында әдәбият белеменең башка тармакларыннан аерылып, фән буларак мөстәкыйль үсеш юлына чыккан әдәби тәнкыйтьне формалаштыруда Г. Тукайның ролен югары бәяли.

И. Нуруллинның 1960-еллар гыйльми эшчәнлегендә Г. Тукай темасы тирәсендә эзләнүләре системалы төс алып, үз офыкларын киңәйтә. Галим, марксистик-ленинчыл эстетика яктылыгында шәрехләнгән мәдәни-тарихи мәктәпнең кагыйдәләренә таянып, шагыйрьнең тормыш сукмакларын һәм шигъри дөньясын өйрәнүгә керешә. Ул матбугат битләрендә Тукай иҗатын өйрәнүнең актуаль, җитди мәсьәләләрен яктырткан проблемалы, бәхәсле мәкаләләр белән чыгыш ясый. Әдәби бәхәсләрнең берсен ул 1966 елда «Казан утлары» битләрендә «Шагыйрьне өйрәнү юлында» дигән мәкаләсе белән башлап җибәрә. Анда Тукай фәненең торышы, шагыйрь шигъри дөньясының идея юнәлеше, кайбер галимнәрнең шагыйрь карашларын билгеләүдә берьяклы мавыгулары, Тукайның дингә мөнәсәбәте, аның сәнгатьчә фикерләү үзенчәлекләрен яктырту мәсьәләләр күтәрелә. И. Нуруллинның «XX йөз башы татар әдәбияты» [3] хезмәтендә, Г. Тукай шигъри дөньясына махсус бүлек багышланып, шагыйрь иҗатын гыйльми күзаллау бөтенлекле төс ала һәм ул чор әдәби-мәдәни хәрәкәте белән тыгыз бәйләнештә тикшерелә. Галим тарихилык, эстетик принципларына нигезләнеп, Г. Тукай шигъриятенең эволюциясен, үсеш баскычларының хронологик чикләрен, төп хасиятләрен билгели.

Яңа заман татар поэзиясенә нигез салучы, татар әдәбиятының классик шагыйре Г. Тукай иҗатын өйрәнүдән И. Нуруллин XX йөз башы милли сүз сәнгатенең иҗтимагый тарихи һәм бай әдәби-мәдәни дөньясын гыйльми күзаллауга күчә. Галим әүвәл күпсанлы мәкаләләрендә XX йөз башы әдәби-эстетик фикере үсешен конкретлаштыра, аның төп тенденцияләрен һәм юнәлешләрен ачу буенча күзәтүләр ясый. Фәнни концепциясенең нигезен әдәби-тарихи материалда сыный. Ф. Әмирхан, Г. Камал, Г. Коләхмәтов, М. Фәйзи иҗатларына багышланган мәкаләләрендә галим татар әдипләренең иҗат индивидуальлеген тикшерә һәм аларның төп сыйфатлары хакында уйлана. Галим мең елдан артык тарихы булган милли сүз сәнгатенең бу баскычын «алтын чор» дип бәяли.

И. Нуруллин, әдәбиятны тарихи-теоретик планда тикшерү белән чикләнеп калмыйча, әдәбият теориясен үстерүгә дә үзеннән лаеклы өлеш кертә. Галимнең бу өлкәдәге эзләнүләре XX гасыр башы татар әдәбияты, мәдәнияте тарихын яктырткан һәм заман әдәби хәрәкәтен бәяләгән хезмәтләреннән тыш, аның фәнни-теоретик тикшеренүләрендә дә чагыла. И. Нуруллинның әдәбият үсеше һәм төзелешенең төп закончалыкларын өйрәнгән «Әдәбият теориясе. Әдәби процесс» (1977) [5] хезмәте игътибарга лаек. Әдәбият теориясе фәненең барлык милли әдәбиятлар өчен уртаклыгын таныган И. Нуруллин нәзари фикернең тарихи үсеш баскычларында ирешелгән казанышларына таянып, матур әдәбиятның тууы, аның үсеш закончалыклары, традицияләр һәм новаторлык, күчемлелек, әдәби стиль һ.б. мәсьәләләрне әдәби багланышлар яссылыгында тикшерә. Ул күренекле рус галимнәре Л. Тимофеев, Ф. Головенченко, Г. Абрамович, Н. Гуляев фикерләренә нигезләнеп, әдәби агым, юнәлеш, әдәби мәктәп, ижат методы категорияләренең мәгънәләрен, асыл билгеләрен ачыклый. Әдәби юнәлеш һәм ижат методларының тарихи – конкрет күренеш булуы хакындагы карашны яклый. Дөнья әдәбияты тарихында күзәтелгән классицизм, сентиментализм, романтизм әдәби юнәлешләрен һәм методларын И. Нуруллин Көнбатыш һәм Көнчыгыш әдәби-мәдәни диалоглары контекстында шәрехләп, үзенең карашларын татар әдәби хәрәкәте белән тыгыз бәйләп бара. Фәнни күзәтүләрдән чыгып, классицизм, сентиментализм методларының татар әдәбиятында мөстәкыйль метод һәм юнәлеш буларак мәйданга килә алмавы хакында катгый фикерен әйтә.

И. Нуруллин гыйльми күзаллауларын, бер яктан, Аурупа-рус мәдәниятләре, икенче яктан, татар әдәби-эстетик фикере тәҗрибәсенә нигезләнеп, ижади үстерә, реализм юнәлешенең үсеш этапларын асыл сыйфатларын ачыклый, аеруча тәнкыйди реализм методы концепциясен яңа һәм күзәтүләр белән баета. Галим социалистик реализм методын яңа ижтимагый-тарихи һәм әдәби-мәдәни контекстларда барлыкка килгән әдәби күренеш буларак бәяли һәм ул, үзендә романтизмның билгеләрен синтезлап, совет әдәбиятының үсеш юлын билгеләгән «дөньякүләм әһәмияткә ия булган ижат методы, әдәби юнәлеш һәм эстетик система» [5: 141] дигән нәтиҗә ясый.

1980 елларның икенче яртысында Советлар Берлегендә ижтимагый-сәяси үзгәрешләр башланып, әдәби мираска,

методологик мәсьәләләргә яңача карау мөмкинлеге күренә башлагач ук, татар реалист әдибе, рухи-иҗтимагый яңарыш һәм милли-азатлык хәрәкәте юлбашчысы Гаяз Исхакый исемен һәм мирасын татар халкына, үз ватанына кайтару өчен, И. Нуруллин фидакарьләрчә көрәшә башлый. Ул бу олуг әдип хакында төрле шәкелдәге язмалар, докладлар белән чыгыш ясый. Шушы изге тартышта галим тарафыннан төрле жанрда һәм стильдәге утызга якын язма дөнья күрә. «Гаяз Исхакый – язучы, драматург, публицист» (1989), «Кайту» (1990), «Гаяз Исхакый (әдипнең тормыш юлы һәм иҗат эшчәнлегенә кыскача бер күзәтү)» (1991) һ.б.ларда, язучының әдәби-иҗат портреты тудырылып, Гаяз Исхакыйның фәнни биографиясен һәм иҗатын идея-эстетик һәм гыйльми күзаллауда тәүге адымнар ясала.

И. Нуруллиннның 1960-1980 еллардагы тәнкыйди хезмәтләре аның киңкырлы эшчәнлегендә профессиональ тәнкыйть кимәлендә бәяләнергә лаек. Ул, беренче карашка, социалистик реализм методы поэтикасы ноктасыннан торып эш итсә дә, үз игътибарын татар совет әдәбиятында күнегелгән кагыйдә-кануннарны җимерергә, шаблонлылыктан, схематизмнан котылырга омтылган, әдәби мәйданда вакыйга булырлык яңа әсәрләр авторлары Ә. Еники, А. Расих, Р. Төхвәтуллин, М. Юныс, Ә. Еники, М. Хәбибуллин һ.б.ларга юнәлтә. 1960 елларда яңа шигъри формалар, катлаулы сүз-сурәтләр, ассоциацияләр белән поэзиягә шаулап килеп кергән Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Р. Әхмәтҗанов, Р. Мингалимовлар иҗатындагы яңа эзләнүләргә, фәлсәфи табигатьле лирик геройның хис-кичерешләрен гәүдәләндерүдәге яңа шартлы-романтик алымнарга үз мөнәсәбәтен белдерә.

Күңелендә иҗат ялкыны пыскып яткан әдәбият белгече һәм тәнкыйтьче үз каләм көчен сүз сәнгатендә дә сыный. Төрле тема-проблемага багышланган хикәяләрдән башлаган И. Нуруллин драма жанрына, ә аннан күләмле эпик төргә күчә. Аның рухи мирасында Г. Тукай шәхесен, тормыш юлын һәм татар халкының рухи-мәдәни хәятындагы урынын сәнгатьчә гәүдәләндергән әсәрләр бер шәлкемне хасил итәләр [1: 109]. Язучының бу төр эшчәнлегендә иң югары нокта булып 1978 елда Мәскәү нәшриятында русча басылган «Тукай», 1979 елда Казанда нәшер ителгән «Габдулла Тукай» [4] әдәби-документаль китаплары тора. Шагыйрьнең соңгы сулышына кадәр дәвам иткән Тукай белән Әмирхан арасындагы әдәби хезмәттәшлекне һәм дуслыкны

өйрәнеп, шушы хакыйкатьне төшенү омтылышы И. Нуруллинның «Фатих Әмирхан» (1988) (рус телендә: «Прометей из Новотатарской слободы», 1991) тарихи-документаль романында ясала [2: 240].

Татар әдәбият белеме фәнен үстерүгә рухи-фикри егәрлеген, акыл-сәләтен багышлаган, Тукай гыйльмиятен XX гасырда мөстәкыйль тармак буларак формалаштыруда зур көч куйган галим, милли сүз сәнгатенең үзгәреш закончалыкларын аналитик бәяләгән тәнкыйтьче һәм әдип И. Нуруллинның татар зыялылары буынында лаеклы һәм кабатланмас үз урыны бар.

Әдәбият

1. Гилазов Т.Ш. Произведение И.Нуруллина «Моңлы саз чыңнары»: специфика жанра и воплощения тукаевской темы // Филология и культура. – 2014. – №2 (36). – С.109-115.

2. Миңнегулов Х.Й. Узган гасыр кahарманнарының берсе // Гасырлар өнен тыңлап. – Казан: Мәгариф, 2003. – Б. 237-241.

3. Нуруллин И. XX йөз башы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1964.

4. Нуруллин И. Габдулла Тукай: Атаклы кешеләр тормышы. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1979. – 304 б.; Моңлы саз чыңнары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 272 б.

5. Нуруллин И.З. Әдәбият теориясе. Әдәби процесс. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 144 б.

Т.Ш. Гыйлажев
Казан федераль университеты (Россия)

ҖАВАПЛЫЛЫК ТОЙГЫСЫ БЕЛӘН: ФӘТХИ БУРНАШНЫ ӨЙРӘНҮ МИСАЛЫНДА

(А.Г. Әхмәдуллинга 85 яшь тулу мөнәсәбәте белән)

Аннотация. В статье исследуется посвященное известному писателю и общественному деятелю Ф. Бурнашу научно-теоретическое наследие татарского литературоведа и театроведа А.Г. Ахмадуллина. Кратко характеризуется методология его анализа творчества драматурга. Ученым изучается жанровое своеобразие, система образов творчестве Ф. Бурнаша, предлагается идейно-эстетический анализ его произведений, прослеживается литературно-мировоззренчекая эволюция взглядов писателя, рассматривается язык и стиль, определяется новизна.

Abstract. The article examines the scientific and theoretical heritage of Tatar literary critic and theater expert A.G. Akhmadullin, dedicated to famous writer and public figure F. Burnash. The methodology of his analysis of the dramatist's work is briefly described. Scientists study genre-svoebrazie, a system of images of F. Furnas's works, an ideological and aesthetic analysis of his works is offered, a literary-world-view evolution of the writer's views is traced, language and style are considered, novelty is determined.

Ключевые слова: татарская драматургия, общекультурные и исторические факторы, анализ, литературно-мировозренческая эволюция, критика, жанр, Фатхи Бурнаш.

Keywords: Tatar dramaturgy, general cultural and historical factors, analysis, literary-worldview evolution, criticism, genre, Fathi Burnash.

Кеше тормышы – тарих чагылышы, тарих елъязмасы ул. Кеше, дөньяга килеп, үзен шәхес итеп тоя башлагач та, ныклы, күзгә күренми торган җепләр аша халык, милләт яшәеше һәм җәмгыять белән тыгыз бәйләнешкә керә. Ул салган сукмактан чорның әһәмиятле вакыйгаларын, югалту һәм табышларын, идеаллар үзгәрешен «укырга» була. Казан дәүләт университетының татар әдәбияты тарихы кафедрасы мөдире (1981-1999) һәм профессоры, аерым елларда төп урыннан аерылмыйча эшләү тәртибендә Казан педагогика университетында да татар әдәбияты тарихы кафедрасы мөдире һәм профессоры вазифаларын башкарган Азат Әхмәдуллинның тормышы – бу хакыйкатьнең ачык мисалы. Әдәбият галиме, милли драматургия һәм театр белгече, тәнкыйтьче, журналист, сәләтле педагог һәм остаз, күренекле методист, җәмәгать эшлеклесе һ.б. Аның бу һөнәрләрен-хезмәтләрен тагын да дәвам итәргә мөмкин булыр иде.

Һәр иҗат кешесенең әдәби-гыйльми эшчәнлеген бер үзәк тирәсенә җыя, җан җылысы белән яратып эшли торган өлкәсе була. Әлеге зыялы затның бер-берсен тулыландыручы ике фәнни юнәлешен билгеләргә мөмкин. Аның берсе – Ф. Бурнаш тормыш юлын һәм киңкырлы мирасын барлау һәм өйрәнү, икенчесе – татар драматургиясе [5: 198]. Язучының бай һәм кызыклы мирасы А. Әхмәдуллинга татар драматургиясенең ишекләрен ачарга ярдәм итә. Галимнең әлеге юнәлештәге эшчәнлеге түбәндәге җитди хезмәтләрдә чагылыш таба: «Ничек сурәтләргә сине, замандаш?» (1976), «Татарская драматургия» (1983), «Горизонты татарской драматургии» (1983), «Дөреслеккә ирешү юлында» (1993), «Күңелләрне уятыр» (2007), «Татарская драматургия: история и проблемы (2012) һ.б. Галим милли драматургиянең тәүге адымнарыннан алып бүгенге көнгә кадәр үткән бай юлын тулы өйрәнеп, драматурглар «иҗатын, әдәби эстетик эзләнүләрен, стиль үзенчәлекләрен иҗитмагый-сәяси тормыш һәм рус, дөнья әдәбияты казанышлары белән тыгыз бәйлелектә тикшереп бәяли» [6: 262]. «Хәзерге көндә галим – татар әдәбияты һәм театры тарихына, аларның бүгенге торышына караган барлыгы егермеләп монографик хезмәт һәм тематик җыентыклар, утыздан артык дәреслек һәм уку әсбаплары, өч йөз илледән артык башка төр мәкаләләр һәм рецензияләр авторы» [1: 111].

Казан университетын тәмамлаганнан соң, урау юллар аша аспирантурага килгән А. Әхмәдуллин 1964 елда әдәбият галиме

М. Гайнуллин җитәкчелегендә «Фәтхи Бурнаш драматургиясе» дигән темага кандидатлык, 1987 елда филология фәннәре докторы гыйльми дәрәҗәсенә диссертацияләр яклый, 1988 елда профессор дигән фәнни дәрәҗә бирелә. 1994 елда Татарстан фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы итеп, 2004 елда Россия Гуманитар фәннәр Академиясе хәкыйкый әгъзасы (академик) итеп сайлана. Күпкырлы хезмәтендә һәм әдәби-гыйльми иҗатында ирешкән уңышлары өчен А. Әхмәдуллинга «Татарстан АССРның атказанган сәнгать эшлеклесе» (1982), «Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» (2002) дигән мактаулы исемнәр бирелә. Мәгариф министрлыгының Каюм Насыйри исемендәге дипломына (1999), Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы һәм Татарстан Язучылар берлегенең Ж. Вәлиди исемендәге әдәби премиясе (2007) бүләкләренә һәм башкаларга ия була.

Ф. Бурнаш иҗатының төрле аспектлары яктыртылган мәкаләләре белән матбугат битләрендә чыгыш ясый башлаган А. Әхмәдуллин, фәнни тематик офыгын киңәйтә төшеп, башка әдәби мәсьәләләрен тикшерүгә керешсә дә, ел саен ике-өч язмасын язучыга багышлый. 1967 елда, диссертацион эзләнүләренә нигезләнеп, «Фәтхи Бурнаш» дигән хезмәтен бастырып чыгара.

Казан, Мәскәү һәм Санкт-Петербург китапханәләрендә беренчел чыганакларны өйрәнү, архив материаллары белән танышу, драматургның шәхси архивын тырышлык куеп, җентекләп тикшерү үз нәтиҗәләрен бирә. А. Әхмәдуллин, шәкерте Н. Ханзафаров белән берлектә, Ф. Бурнашның гарәп алфавитында һәм яңалифтә төрле газета-журналларда чәчелеп яткан мәкаләләрен, рецензияләрен, кулъязмаларын туплап бастырып чыгара. «Әдәбият һәм сәнгать турында» исемендә дөнья күргән китапка сүз башын ул яза. Әлеге хезмәттә моңа кадәр драматург һәм шагыйрь буларак билгеле Ф. Бурнаш киң эрудицияле тәнкыйтьче һәм публицист буларак күзаллана. Кереш мәкаләсендә автор Ф. Бурнаш тәнкыйди-гыйльми эшчәнлегендәге тематик байлыгын, әдәби-эстетик карашларын, күчеш чорында катлаулы мәсьәләләрне аңлау һәм үзләштерүгә керткән өлешен бәяли. Классик мирас мәсьәләсенә нисбәтле, «тәнкыйтьчеләр полемика кылычларын» Тукай иҗаты өстендә кайнарланып кисештергән вакытта, А. Әхмәдуллин Ф. Бурнашның егерменче елларда беренче тукайчы галим булуын дөрес бәяли: «Бигрәк тә ул халык шагыйре Габдулла Тукай мирасын урынсыз һөҗүмнәрдән саклау, бу мирасның гаять зур

әһәмиятен аңлау буенча җитди эш алып башкара. Аның Октябрь инкыйлабы «җиңүләренә сак мөнәсәбәт белдереп юлаучылар» исеме алган әдипләргә, совет әдәбияты өчен ят күренеш буларак бәяләнгән имажинизм, футуризм кебек модернистик агымнарга лояль карашы А. Әхмәдуллин тарафыннан уңай бәяләнә. Шуның белән бергә, ул әдип һәм тәнкыйтьченең чор кешесе булып калуын, аерым мәсьәләләрдә кимчелекләрен дә яктыртып бара, вульгар социологизм шакукымының Бурнаш каләменә дә тәэсир ясавын билгели: ... аның тәнкыйтендә әдәби әсәрләрнең һәрвакыт идея ягына игътибар итеп тә, аларның художество эшләнешендәге үзенчәлекләрне күреп җиткермәү, һәрнәрсәдән иҗтимагый мәгънә эзләү, тарихилык принцибын аңлап бетермәү кебек кимчелекләр дә урын алгалый» [2: 7]. Әдипнең тууына 90 ел тулу уңаеннан А. Әхмәдуллин 1988 елда «Фәтхи Бурнаш» китабының тулыландырылган икенче басмасын укучы хөкеменә тәкъдим итә. Биредә әдипнең тормыш юлы, иҗаты тулы һәм тәмамланган төс алган. Яңа материаллар белән баетылган. Аның Октябрьгә кадәрге һәм 1920 еллар башы әдәби иҗаты, үзенчәлекле тематикасы, аерым кимчелекләре тулы яктыртылган. Ф. Бурнашка кагылышлы күп әйберләр галим тарафыннан беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертелгән.

Ф. Бурнаш, билгеле булганча, иҗатка милли әдәбиятыбызның иң кызыклы чорында, ягъни 1910 елларда идея-эстетик, фәлсәфи, гыйльми-нәзари эзләнүләр вакытында килә. Бу дәвердә ул «Язмыш» (1914), «Сукбай» (1915), «Саташкан кыз» (1916) драмаларын иҗат итә, шагыйрь буларак та үсә. Аның «Аң» журналында язышуы да юкка түгел. Бу журнал үз тирәсендә талантлы яшь каләмнәрне җыя. А. Әхмәдуллин, Бурнашның башлангыч чор иҗатын өйрәнеп, анда татар драматургиясенең өченче чорында иҗат иткән әдипләрне берләштергән тенденцияләрне, уртаклыкларны әйтә, кимчелекләрне билгели. «Саташкан кыз» – Ф. Бурнашның беренче сәхнә әсәрләре арасында идея-эчтәлеге ягыннан да, сәнгатьчә эшләнеше белән иң буталчыгы» [3: 5], – дип яза галим. Чыннан да, пьеса чор әдәбиятындагы катлаулы әдәби-эстетик эзләнүләрне чагылдыра. Дөньякүләм, ил эчендәге вакыйгалар, сугыш афәте, ачлык-ялангачлык, рухи һәм физик гариплекләр – болар әдипнең уйланулары-эзләнүләре нигезендә ята булса кирәк. Хронологик яктан «Саташкан кыз» пьесасы иҗат ителү чорына туры килә торган «Авылда», «Дулкыннар арасында», «Коркыт» поэмаларында һәм «Вакытсыз үлгән апама» шигырьләрендә Бурнашның гына түгел, бәлки, чор әдәбиятының табышлары күзәтеләдер?! Монысын киләчәк күрсәтер.

А. Әхмәдуллинның «Таһир-Зөһрә» трагедиясенә нисбәтле гыйльми күзәтүләре, фәннилекнең югары ноктасы булып, әдәбият тарихы фәненең кыйммәтле казанышын тәшкил итәләр. Бурнашның 1920 еллар иҗатын милли һәм рус әдәби багланышлары яссылыгында карап, галим яңа күренеш ача. Ул да булса – революцион аскетлык. Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, Ф. Сәйфи-Казанлы пьесаларына һәм Бурнашның «Хөсәен мирза» трагедиясенә таянып, галим бу күренешнең асылы һәм үзенчәлекләре турында уйлана: «Аскетизм карашлары әдәбиятта, нигездә, революцион бурыч һәм шәхси теләк, аларның үзара мөнәсәбәте рәвешендә чагылды. Бу һәм идеологик, һәм эстетик проблема иде» [2: 79]. Бер яктан, чор идеалларын раслау, икенче яктан, искелекне фаш итү юлында Г. Камал, Г. Тукай традицияләренә таянып язылган «Камали карт» (1925) комедиясенең Ф. Бурнаш иҗатын жанр һәм тематик яктан төрлеләндереп җибәрүен галим фәнни төгәллек белән раслый.

1920 елларның икенче яртысында драматургның иҗаты социалистик җәмгыятьнең өстенлеген, «җиңүләрен», заман темаларын сәнгатьчә гәүдәләндерүгә хезмәт итә башлый. Ф. Бурнашка карата оештырылган «әдәби судлар», нигезсез тагылган «сарайлар, ханнар, кенәзләр шагыйре» кебек ярлыклар бу тенденцияне тагын да көчәйтәләр. А. Әхмәдуллин тарафыннан әдипнең бу чоры әтрафлы итеп яктыртыла. «Олы юл буйлап»(1929), аяусыз тәнкыйтькә очраган «Тукучы Әсма» (1932), «Ялгыз Ярулла» (1940) кебек пьесаларны без бүген социаль заказ буенча язылган әсәрләр буларак карыйбыз. Галим мондый берьяклы мавыгуларның әдип стиленә, осталыгына зыян салуын күрсәтә.

Галим, Ф. Бурнашның бай мирасын, күпкырлы эшчәнлеген өйрәнеп, аның татар халкының рухи-мәдәни тормышында, әдәбияты тарихында тоткан урының билгели. Әдипнең сәнгатьчә фикерләү үзенчәлеген, драматургиясендә Шәрык классикасыннан, Урта гасыр татар әдәбиятыннан килгән традицияләрнең яңа иҗтимагый-социаль һәм әдәби җирлектә үстерелешен, чор сулышы йогынтысында аның чигенүләрен аерып чыгара. А. Әхмәдуллин бу хезмәтен «Ф. Бурнашның соңгы көннәрен әле без белмибез, өйрәнмәгәнбез... Ф. Бурнаш кебек бер сәгать тә язмый түзә алмаган кеше төрмәдә язмый калмагандыр. Юк дигәндә дә, аның шигырьләре булырга тиеш. Кайда алар? Соңгы көннәрдә бу талантны нәрсәләр борчыган? Эзләнергә, эзләнергә кирәк» [2: 176]

кебек борчулы һәм шул ук вакытта перспектив уйлар белән тәмамлый. Ул бу юнәлештә эзләнүен дәвам итә. Архив материалларына тирәнрәк үтеп керү мөмкинлеге барлыкка килү белән, максатына туры калып, әдипнең соңгы көннәре турында мәгълүмат барлый. Аның нигезендә, «Фәтхи Бурнашның соңгы елларын каплап торган кара пәрдәне алып ташлап», юрист Флүр Галәветдинов белән берлектә, «Сындырылган... тик сыгылмаган» (1990) дигән мәкаләсен яза. Рухи-мәдәни яшәешебезне тамырдан яңарткан үзгәртеп корулардан соң ике дистә ел узып, аерым проблемаларга киңрәк карау мөмкинлеге тугач, А. Әхмәдуллин Ф. Бурнашка багышланган 1988 елгы очеркын рус телендә «Фатхи Бурнаш: очерк о жизненном и творческом пути» (2017) исемендә бастырып чыгарды.

Күренә ки, талантлы язучы, әдип, җәмәгать эшлеклесе Ф. Бурнашның катлаулы тормышын, үзенчәлекле иҗатын гыйльми-нәзари яктыртуга багышланган хезмәтләре белән дә киңкырлы эшчәнлек иясе А. Әхмәдуллин милли әдәбият белемендә лаеклы урын алган булыр иде. Галим эшчәнлегенең бер ягы гына әле бу.

Әдәбият

1. Азат Әхмәдуллин // Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: 1 том / төз. Р.Н.Даутов, Р.Ф. Рахмани. – Казан: Татар. кит.нәшр., 2009. – Б. 111-113.

2. Әхмәдуллин А.Г. Фәтхи Бурнашның әдәбият һәм сәнгать тәнкыйте өлкәсендәге эшчәнлеге // Әдәбият һәм сәнгать турында. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. – Б. 3-18.

3. Әхмәдуллин А.Г. Фәтхи Бурнаш: иҗаты һәм тормыш юлы турында очерк. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 176 б.

4. Әхмәдуллин А.Г. Дөреслеккә ирешү юлында: Мәкаләләр җыентыгы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 255 б.

5. Гыйлаҗев Т.Ш. Әдәби мирас: тарих һәм заман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 198-202.

6. Закирҗанов Ә. Эзләнүчән шәхес (Азат Әхмәдуллин) // Рухи таяныч: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 261-267.

Л.Х. Дәүләтшина

Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге (Россия)

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНДА ТАТАР МИФОЛОГИЯСЕН ӨЙРӘНҮГӘ КАРАТА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос изучения татарской мифологии в Казанском университете. Научная деятельность ученых университета в этой области освещается в контексте мифологических представлений татар. Особое внимание уделяется содержанию научных работ, характеристике мифологических символов и образов татар. Деятельность ученых раскрывается в рамках деятельности Известий общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Автор

обращает внимание и на труды научных обществ, работавших в тесной связи с Казанским университетом.

Abstract. In article the question of studying of the Tatar mythology at the Kazan university is considered. Scientific activity of scientists of the university in this area is lit in the context of mythological ideas of Tatars. Special attention is paid to the content of scientific works, the characteristic of mythological symbols and images of Tatars. Activity of scientists reveals within activity of News of society of archeology, history and ethnography at the Kazan university. The author pays attention and to works of the scientific organizations working in close connection with the Kazan university.

Ключевые слова: Фольклор, мифология, история фольклористики, научные общества, мифологические представления.

Keywords: Folklore, mythology, folklore studies history, scientific organizations, mythological ideas.

Бер генә халык та җир йөзендәге башка халыклардан изоляциядә яшәми. Татар халкы да гасырлар дәвамында рус халкы белән төрле тарихи сәбәпләргә бәйле рәвештә бик тыгыз элемтәләр белән яшәгән. Татар фольклористикасының фәнни нигезләре барлыкка килүе дә рус фольклористикасы фәне белән тыгыз бәйләнгән. Татар халык иҗатына мөрәҗәгать итү, аны күпмедер дәрәҗәдә өйрәнүнең беренче адымнары рус этнографиясе фәне кысаларында ясала. Россия империясендә экспедицияләр, географик һәм этнографик эзләнүләр башлана. Империядә яшәгән барлык халыклар да, аларның яшәү рәвеше, йола-гадәтләре, иҗатлары этнографларның төп өйрәнү объектына әйләнә, һәм татар халкының бай һәм үзенчәлекле мифологик карашлар системасы да бу процесстан читтә калмый.

XIX гасырда этнографик эзләнүләр уңаеннан фольклористик эзләнүләр дә башлана. 1804 елны Казан университетының ачылуы, аның каршында Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте оештырылуы Идел буе һәм Көнчыгыш халыкларының телен, әдәбиятын, тарихын, мәдәниятен өйрәнүнең шактый алга китүенә этәргеч бирә. Университет галимнәреннән К. Фукс, И.Н. Березин, В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов һ.б. татар халык иҗаты әсәрләрен җыюга һәм өйрәнүгә зур өлеш кертәләр. Бу урында В.В. Радловның себер татарларының фольклор әсәрләрен үз эченә алган күләмле махсус хезмәтен искәртеп үтәргә кирәк. “Образцы народной литературы тюркских племен” дип аталган ун томлык хезмәтнең дүртенче томы 41 әкият, 29 җыр һәм бәет, 23 риваять һәм шәҗәрә, 16 дастанны һәм аларның өзекләрен үз эченә ала. Бу хезмәт татар мифологиясен өйрәнү өчен мөһим чыганак булып тора, чөнки халык хәтереннән югала башлаган яисә бөтенләй төшеп калган мифологик

персонажлар (Алып, Йилбәгән, Каракош һ.б.) турындагы күзаллауларны саклый [6].

XIX гасыр ахыры-XX йөз башында татар халкының, бигрәк тә керәшеннәрнең йолаларын һәм йола поэзиясен, имләү-дәвалау традициясен, мифологик ышануларын өйрәнү җанланып китә. “Оренбургский листок” газетасы битләрендә бер-бер артлы М.В. Лоссиевский һәм В.Н. Витевскийның Албасты, Бичура, Убыр, Шайтан, Кирәмәт кебек мифологик персонажларга багышланган мәкаләләре дөнья күрә [1], И.М. Софийскийның керәшен татарларында язып алынган имләү текстлары [7], Н.Ф. Катановның Бәләбәй өязендә яшәүче керәшен татарларында таралыш тапкан төрле авыруларга бәйле ышанулар һәм аларны дәвалау ысуллары (күз, баш, теш авыртуы, бизгәк, эт имчәге һ.б.) җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә [3: 1-14]. Г.Н. Потанинның 1884 елда басылган мәкаләсе Алабуга өязендә яшәгән удмурт, татар һәм мари халыкларының традицион мәдәниятенә багышлана. Биредә йорт-җир, кием-салым турындагы этнографик мәгълүмат белән бергә мифологик ышанулар һәм әкиятләр дә игътибар үзәгенә куела [5]. Әлеге хезмәтләрнең күбесе Казан университеты кысаларында эшләп килгән Археология, тарих һәм этнография җәмгыятененең басма хәбәрләрендә дөнья күрә.

XIX гасырның икенче яртысында татар фольклоры үз галимнәребез тарафыннан да өйрәнелә башлый. Татар халкының бөек галиме, мәгърифәтче, энциклопедист Каюм Насыйри – татар фольклористика тарихында тирән эз калдырган галимнәрнең берсе. Татар фольклористикасының аерым фән буларак оешуы XIX гасырның икенче яртысы һәм Каюм Насыйри исеме белән бәйләнгән... Ул, татар гуманитар фәннәрендә беренчеләрдән булып, халык иҗаты әсәрләренә, аерым жанрларга, казан татарлары мифологиясенә багышланган күләмле хезмәтләр яза... [8: 22]. Әлеге хезмәтләрдә [4] татар фольклористикасында беренче тапкыр мифологик персонажларны төркемләү (су астында торучы әкәмәтләр, җир өстендә яшәүче әкәмәтләр) омытылышы ясала, елан һәм аның белән бәйле Ак елан, Аждаһа, Юха елан кебек персонажларның генезисы, функцияләре билгеләнә, татар халкының ышанулар системасында “ия”ле авыруларның үзенчәлекләре тасвирлана.

Күрәсең, әлеге хезмәтләр нигезендә XX гасыр башында Я.Д. Коблов казан татарлары мифологиясенә багышланган бер

мәкаләсен һәм аерым китабын рус телендә бастырып чыгара. Эчтәлеге белән бу хезмәт Каюм Насыйринең “Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся мимо влияния на жизнь их суннитского магометанства” мәкаләсенә якын. Я.Д. Кобловның классификациясе дә шуңа охшаш, әмма ул җир өстендә яшәүче персонажларның урыннарын тәгаенләштереп, өйдә яшәүче затлар, кырда, урманда яшәүче затлар кебек төркемнәргә аера. Әлеге хезмәттә татар мифологиясенең ислам мәдәнияте һәм тәңречелек тәгълиматы синкретизмына нигезләнгән булуы хакындагы фикер бүгенге фән күзлегеннән караганда да актуальлеген югалтмый.

XX гасырның 20 нче елларында “Татарстанны өйрәнү җәмгыяте” оешканнан соң, җәмгыять әгъзалары тарафыннан җыелган материаллар “Вестник Научного общества татароведения” дигән журналда басыла башлыйлар. Әлеге җәмгыятькә бәйле рәвештә Н. Воробьев һәм аның энесе К. Воробьев эшчәнлегенә дә күз салырга кирәк. Н. Воробьев исеме һәм аның татар этнографиясе өлкәсендәге хезмәтләре һәр галимгә таныш булса да, энесе хакындагы мәгълүматның фәнни әдәбиятта күренгәне булмады. Н. Воробьев җитәкчелегендә Җәмгыять тарафыннан Татарстан районнарына оештырылган этнографик экспедицияләрнең берничәсендә К. Воробьев да катнаша. 1929 елда аның казан татарлары һәм мишәрләрдә өй иясе, абзар иясе һәм йорт иясе турындагы ышануларны җыю буенча махсус программасы басылып чыга. Н. Воробьевның укучысы, күренекле татар этнографы, Р.Г. Мөхәмәдова сүзләре буенча, Константин Ленинград дәүләт университетының географик факультетында белем ала һәм, абыйсы белән берничә экспедициягә чыкканнан соң, фән даирәсеннән югала. Кызганыч, аның тарафыннан җыелган материаллар табылмады, программасы исә безнең тарафтан фәнни җәмагатьчелеккә тәкъдим ителде [2]. Әлеге хезмәт бүген дә фәнни әһәмиятен югалтмый. Аның нигезендә халык мифологиясенә комплекслы якын килү, мифологик персонажларны алар турында сакланган сюжетлы истәлекләр рәвешендә генә түгел, ә бәлки исемнәре, кыяфәте, күренү урыны, вакыты һәм функцияләре ягыннан тикшерү алгы планга чыгарыла.

Шулай итеп, татар фольклористикасы тарихында Казан университетының урыны гаять зур. Әлеге университет кысаларында башланып киткән фәнни тикшеренүләр яңа фәнни юнәлешләрнең барлыкка килүенә, күренекле галимнәрнең фән

даирәсенә аяк басуына сәбәп була. Казан университеты галимнәре тарафыннан башланган фәнни эзләнүләрдә татар халкының мифологик системасын күз алдына бастыру, классификацияләү омтылышы ясала. Соңрак барлыкка киләчәк фәнни юнәлешләрнең беренче орлыклары да университет кысаларында салына.

Литература

1. Витевский В.Н. Нагайбаки, их песни, сказки и загадки // Оренбургский листок. – 1878. – 9 апреля. – № 15; Лоссиевский М.В. Из суеверий и легенд мусульман Оренбургского края // Оренбургский листок. – 1878. – 9 июля. – № 28.

2. Давлетшина Л.Х. “Программа для собирания сведений о духах-хозяевах у казанских татар и мишарей” К.Н. Воробьева // Татарская фольклористика. Исследования молодых. Вып. 6. – Казань, 2015.

3. Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир и крещеных татар Белебеевского уезда Уфимской губернии // ИОАИЭ. – 1900. – Т.16. Вып. 1. – С. 1-14.

4. Насыйри К. Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся мимо влияния на жизнь их суннитского магометанства // Записки Императорского русского географического общества. 1880, Образцы народной литературы казанских татар // ИОАИЭ. Т. XIII. Вып. 2; Сказки казанских татар и сопоставление их со сказками других народов (соавторы П.А. Поляков) // ИОАИЭ. Т. XVI. Вып. 2.

5. Потанин Г.Н. У вотяков Елабужского уезда // ИОАИЭ. – Том № 3. – 1884. – С. 189-255.

6. Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, баиты. – Казань, 2014.

7. Софийский И.М. Заговоры и заклинания крещеных татар Казанского края // Изв. по Казанской епархии. – 1878. – № 2.

8. Урманче Ф. Татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – Б. 22.

Э.Н. Денмөхәммәтова
Казан федераль университеты (Россия)

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМИЯДӘ АГАЧ АТАМАЛАРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности синонимии фразеологических единиц. Предметом исследования отобраны фразеологизмы с компонентом названий деревьев. Исследуется синонимия между словом и фразеологизмами и синонимичными вариантами. Интересно и то, что данные единицы рассматриваются в сравнительном аспекте с русскими фразеологизмами-эквивалентами. Работа актуальна как для исследователей филологов, так и для лингвистов, занимающихся с проблемами переводоведения.

Abstract. The article deals with the peculiarities of synonymy of phraseological units. The subject of the study was selected phraseological units with a component of tree names. Examines synonymy between words and phraseology and synonymous variants. It is also interesting that these units are considered in the comparative aspect with Russian phraseological equivalents. The work is relevant for researchers, linguists, and linguists working in with the problems of translation..

Ключевые слова: синонимия, фразеология, татарский язык, перевод, эквивалентность, фитоним.

Keywords: synonymy, phraseology, the Tatar language, translation, equivalence, titanim.

Фразеологик әйтелмәләр дөнья телләренең һәркайсында бар, бу исә аларда уртак үзенчәлекләр һәм типологик күренешләргә сәбәпче була. Әмма һәр телнең тотрыклы сүзтезмәләре үзендә теге яки бу милләтнең билгеләрен дә саклый. Төрле телләрдәге фразеологик әйтелмәләр уртак юллар белән барлыкка киләләр. Әмма аларны турыдан-туры бер телдән икенчесенә күчкән дип әйтү дөрес түгел, халыкларның фикерләү закончалыклары уртак һәм фразеологизмнар да шул уртаклык нәтиҗәсендә туган булырга тиеш дип санала. Фразеологизмнар составында кулланылган берәмлекләр турыдан-туры мәгънә бөтенлеген бирмәсәләр дә, аларның нинди чолганышта булуы, ничек кулланылулары шулай ук теге яки бу халык аңының үсешен, аңа гына хас уйлауны хасил иткән күрсәткеч булып тора. Шунлыктан фразеологик синоним берәмлекләрдә кулланылган агач атамаларына күзәтү ясау да кызыклы булыр дип саныйбыз.

Агач атамалары – төрле телдә сөйләшүчеләр өчен уртак төшенчәләр. Шуңа күрә рус һәм татар телләрендәге агач атамаларының тотрыклы сүзтезмәләр составындагы кулланылышын чагыштырып карау, ике тел вәкилләренең тирә-юньне кабул итүләре арасындагы аермалыкларны һәм охшаш якларын билгеләргә ярдәм итәр дип уйлыйбыз. Эш өчен чыганак материал буларак, Н. Борһанова, Л. Җәләй, Л. Мәхмүтоваларның “Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре”, Г.Х. Әхәтовның “Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге”, Н. Исәнбәтнең “Татар теленең фразеологик сүзлеге”, Ф.С. Сафиуллинаның “Русча-татарча фразеологик сүзлеге”, А.И. Молотков җитәкчелегендә 1968 нче елда басылып чыккан “Фразеологический словарь русского языка” хезмәтләре алынды.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә, фразеологик синонимлыкта иң еш кулланылган агач атамалары бу җирлектә үскән үсемлекләрне тәшкил итәләр. Аларга түбәндәгеләр керә: *каен* (рус эквивалентында береза, тополь, пальма белән алыштырыла), *тал* (рус эквивалентында тополь, сосна белән бирелә), *нарат* (рус вариантында соснага, березага, тополькә алышына), *усак* (рус эквивалентында осина буларак кына кулланыла), *карама* (русча эквивалентында – вяз, сосна буларак бирелә).

Татар яши торган тирәлек Татарстан Республикасы катнаш һәм куе яфраклы урманнарга бай. Бу урманнарда үсә торган каен, нарат, имән, тал, усак кебек агачлар татар халкының сөйләмендә

канатлы әйтелмәләр, тотрыклы сүзтезмәләр, мәкаль-әйтемнәр составына да үтеп кергәннәр. Рус халкы да әлеге мохитта яши, әмма бу ике халыкның диннәре, ышанулары, көнкүрешләре төрле булганлыктан, алар агач атамаларына башка төсмер бирәләр һәм бу үзенчәлек тотрыклы гыйбарәләрдә чагылыш таба. Моннан бер үк агач атамасының ике тел фразеологизмнарында төрлечә кулланылышы барлыкка килә. Мәсәлән, сөйләмдә дә, төрле әдәби әсәрләрдә дә *каен а*гачы киң кулланыла. Каен төз, матур агач булганлыктан, татар халкы аңа зифа, буй-сынлы кызны сурәтләгәндә мөрәҗәгать иткән. Руслар өчен дә каен – Ватанны, гүзәллекне, туган якны тасвирлый торган символ. Каен агачы Россиядә элек-электән күп мәгънәгә ия булган: яучы килгәч, кәләшнең кияүгә чыгарга ризалыгын бирүе дә, җәзалауны белдерүе дә, аның төп мәгънәләре булып тора. Бу ике тел фразеологизмнарында да чагылыш таба: *Каен чыбыгы ашату – накормить березовой кашей, накормить березовым соком* (Б. 121 – ТРФС). Бу фразеологизмнар кешене җәзалау, чыбык белән суктыру дигәнне аңлата, рус телендәге фразеологизмнарда каша, сок кебек ашамлыклар аша күчерелмә мәгънә белдерелә, ә татар фразеологизмында чыбык сүзе бу вазифаны үти. Шулай ук кешене яткырып, аркасына чыбык белән суктырып җәзалауны Нәкый Исәнбәт үзенең сүзлегендә “*тал чыбыгы ашату”* (Б. 105 – ТТФС , II том) тотрыклы сүзтезмәсен дә тәкъдим итә. Каен чыбыгы ашату – тал чыбыгы ашату фразеологизмнары татар телендә фразеологик вариантлыкны тәшкил итәләр.

Ике телдә дә кешеләрнең зифа буй-сынын фразеологизмнарда агачка тиңләп күрсәтү сакланып калган, фразеологизмнар да бу очракта тәңгәл килә: “*Яшь каендай – стройная как береза*” (Б. 100 – ТРФС). Әмма рус телендә бу мәгънә фразеологизмнарда башка агач атамалары аша да белдерелә. Аның “стройна как тополь, стройна как пальма” (Б. 100 – ТРФС) вариантлары да бар. Татар телендә исә шул ук мәгънәне Нәкый Исәнбәт тал, нарат атамалары белән дә бирә: “Тал (чыбыгы) кебек зифа” (Б. 105 – ТТФС, II том); “*тал чыбыктай”* (Б. 223 – ТРФС), *“Нараттай туры”* (Б. 100 – ТРФС).

Бу фразеологизмнар синоним буларак карала, әмма аларның мәгънә төсмерләре бердәй түгел. Тал атамасы күпчелек очракта сылу гәүдәле хатын-кызга карата кулланылса, нарат атамасы кергән фразеологизмны ир-атка карата әйтелә дип фаразлый алабыз.

Ике тел вәкилләре өчен дә фразеологизмнарда “усак” атамасының кулланылышы хас. Усак агачының, җилдә җилфердәп, “калтырануы” да гомуммәгълүм. Ике халык та, аның шушы билгесен күздә тотып, туңудан, куркудан калтыраган кешегә карата әйтелгән фразеологизмнарда нәкъ менә усакка тиңләүне кулланалар: “*усак яфрагы кебек дерелдәү – дрожать как осиновый лист”* (Б. 263 – ТРФС). Булмый торган җирдән өмет итеп утыруга карата әйтелә торган *“усак алма бирсә*” (Б. 196 – ТТФС) фразеологизмында кулланылган агач атамасы да рус фразеологизмында сакланып калган: “*как на осине груша вырастает”* (Б. 262 – ТРФС). Бу мәгънәне “как осиновый лист” (Б. 190 – ФСРЯ) вариантында да күзәтергә мөмкин.

“Нарат” агачы – рус һәм татар теле фразеологизмнарында шулай ук еш очрый торган агач атамасы. Нарат – мәңге яшел ылыслы агач [2: 54]. Аны авырлыклардан да чыгу юлын тапмау, ап-ачык мәсьәләне дә хәл итә алмау мәгънәсендә кулланганнар, һәм **“***өч нарат арасында адашу – заблудиться в трех соснах”* (Б. 201 – ТРФС) фразеологизмы да моны раслый. Татар телендә шушы ук мәгънәне *“ике карама арасында адашып калу***”** (Б. 103 – ТРФС) фразеологизмы да белдерә.

“Татарча-русча фразеологик сүзлек”тә агач атамасы кулланылган күпчелек тотрыклы сүзтезмәләрнең ике телдә дә бу компонент ярдәмендә белдерелүе күренә: мәсәлән, *“карама көле сибеп калу*” (Б. 127 – ТРФС) рус теленә “*посыпать золой вяза*” дип тәрҗемә ителә. Мондый тәгъбирләр, гадәттә, кешене тәмам хур итеп алдаганда, көлкегә калдырганда әйтелүе билгеле. Бар нәрсәне дә эшли алучы, булдыклы кеше турында халык “*таштан юкә суя*” дип әйтә. Рус телендә аны *“из камня лыко дерет”* дигән эквиваленты бар. Шулай ук рус телендә бу әйтелмәнең “из блохи голенице кроит”, “мастер на все руки” кебек синоним фразеологизмнары да бар.

Агач атамалары кергән әйтелмәләрне татарчадан русчага тәрҗемә иткәндә, мәгънәви эквивалентлык очраклары ешрак күзәтелә. Мәсәлән: “*кәкре каенга терәтү (терәтеп калдыру) – посадить в галошу; подложит свинью*”. (Б. 133 – ТРФС). *“Әлеге дә баягы, шул бер каен таягы – сказка про белого бычка; все то (тот) же (самое)»* (Б. 40 – ТРФС). Кешене тәмам хур итеп алдалаганда, көлкегә калдырганда “*карама көленә утырту”, “каеш биреп юкә алу”* (Б. 13 – ТТФМӘ), *“агач атка атландыру” (*Б. 30 – ТТФС, I

том), *“кәкре каенга терәтү”* (Б. 440 – ТТФС, I том), *“юкә агачка атландыру”* (Б. 13 – ТТФМӘ) дигән гыйбарәләр кулланылуы мәгълүм. Русча алар “*обвести вокруг пальца”* (Б. 289 – ФСРЯ), *“ставить в неловкое положение”* (Б. 451 – ФСРЯ), *“посадить в галошу”* (Б. 346 – ФСРЯ) берәмлекләре аша белдереләләр. Мондый тәңгәллекләр фразеологизнарның үзара синонимлыгын күрсәтә, ике тел берәмлекләрендә халык менталитетын чагылдыра.

Рус фразеологиясендә үзара синоним берәмлекләр шактый. Аларны татарчага тәрҗемә иткәндә дә, кайбер компонентлар төшеп калырга, я алар башка сүзләр белән алмаштырылырга мөмкин. Мәсәлән: **“***дождешься от вербы яблок”*, “*когда на сосне груши будут”* фразеологик берәмлекләре беркайчан булмаячак, эшләнми торган эшкә, күренешкә карата әйтелә. Татарча эквивалентта **“**абага чәчәк аткач” дип бирелә ләр.

Фразеологик сүзлекләр урын алган фактик материалны тикшерү ике телдә дә еш һәм сирәк кулланыла торган агач атамалары билгеле булды. Мәсәлән, татар телендә составына *зирек* сүзе кергән фразеологизмнар бар, ә рус телендә – *ольха* кулланылмый; рус телендә тал агачының берничә төре бар һәм алар, аерым лексик берәмлекләр белән бирелә ләр (ива, ветла, ракита, бредина), әмма рус телендә бу сүзләр белән ясалган тотрыклы гыйбарәләр булмавы ачыкланды. *Лиственница – карагай, граб – күгагач, хмельграб – колмакграб, черемуха – шомырт, клен – өрәңге, ясень – корычагач, дардар, черешня – төче чия* һ.б. агач атамаларының фразеологизмнарда ике телдә дә сирәк кулланылуы яки бөтенләй кулланылмавын билгеләп үтү зарур. Эвкалипт, шелковица – тут агачы, ефәк агачы, хөрмә һ.б. агачлар татар һәм рус халыклары өчен үзгә агачлар, чөнки алар бары тик җылы климатта гына үсәләр. Әмма шулай да алар, сирәк булса да, фразеология составында очрый.

Шулай итеп кешенең җәмгыятьтәге күпкырлы эшчәнлегенә бәйле рәвештә, телнең барлык структур яруслары үсеп, үзгәреп тора. Мондый үзгәрешләр фразеологиядә һәм лексикада да чагыла.

Әдәбият

1. Ахатов Г.Х. Фразеологические выражения в татарском языке: Автореф. ..канд. дисс. – Казань: Изд. Каз. ун-ва, 1954. – 34 с.

2. Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек /Ф.Г.Ситдиков, Р.К.Зәкиев редакторлыгында. – Казан: Мәгариф, - 1998. – 544 б.

3. Копанев П. И. Фразеологизмы и перевод // Проблемы синтаксической семантики: Материалы науч. конф. – М.: Наука, 1976. – С. 135-138.

4. Саберова Г.Г. Названия растений в татарском литературном языке. – Казань: Изд-во ИЯЛИ, 1995. – 238 с.
5. Юсупов Р.А. Лексико-фразеологические средства русского и татарского языков. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1980. – 255 с.

E. Cafarov
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Azerbaycan)

HOCA AHMED YESEVÎ VE MOLLA PENAH VAKIF' ŞIIRLERINDE ORTAK DIYALEKTOLOJI SÖZLER

(Batı Azerbaycan ağızları ile karşılaştırmalı)

Özet. Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf'ın eserleri birlikte ilim ve eğitim alanında ve diyalektoloji alanlarında ortak değerlere sahiptir. Bu makalede, her iki şairde olan diyalektik sözler Batı Azerbaycan ağızları ile leksikoloji yönde karşılaştırılıyor. Batı Azerbaycan eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycan Türklerinin tarihi arazileri olmuştur. Bu topraklar aşamalarla azerbaycanlılardan koparılarak buralarda Ermenistan Cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için erişilmez, ünyetmez yerlere dönüşülmüştür.

Abstract. The works by Khoja Ahmed Yasavi and Molla Panah Vagif have common values in the fields of science, education and dialectology. In this article, dialectical words from both poets are compared in the lehicological direction with the Western Azerbaijani dialects. Western Azerbaijan, the ancient Oghuz dynasty's lands are the historical territory of the Azerbaijani Turks, but present day is the Armenian territory. The lands were gradually removed from the Azerbaijanies by stage-by-stage, and the Republic of Armenia was established in these territories, and today it has become an inaccessible place for our people.

Anahtar kelimeler: Ahmed Yesevî, Molla Penah Vakıf, Batı Azerbaycan, diyalektoloji kelimeler.
Keywords: Ahmed Yasavi, Molla Panah Vagif, Western Azerbaijan, dialectological words.

2017-de Azerbaycan'ın ünlü şairi Molla Penah Vakıf'ın 300. Yıldönümünden yana şairin adının UNESCO'nun «2016-2017 yılları için şahsiyetlerin ve önemli olayların kutlanması programı»na dahil edilmesi Azerbaycan'ın yüzyıllara dayanan eski ve zengin edebiyatı tarihinde silinmez izler bırakmış bu kudretli söz ustasının yaratıcılığındaki hümanist değerlere verilen yüksek kıymetin bir tezahürüdür.

Molla Penah Vakıf öz gelenekleri ile seçilen edebi bir okul yaratan ölümsüz bir sanatçıdır. Yüzyıllar boyu önemini koruyan benzersiz şiir örnekleri yaratarak ulusal edebiyatın yeni bir yönde gelişimine neden olmuştur.

Molla Penah Vakıf' iyi eğitim görmüş, ilimli, bilgili, Fars ve Arap dillerini yüksek düzeyde bilen, astronomi, matematik, müzik ve şiir üzere geniş bilgiye sahip bir şahıs olmuştur.

Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli bir gönül ve irfan ehli olan Hoca Ahmed Yesevî ilim, bilgi ve bilim adamları hakkında demiştir ki, sadece kitap okuyan kişi, kitap okumakla kendini başkalarından üstün

sanan kişi, kendini kibirli tutan kişi alim değildir. Ahmed Yesevî'ye göre şeriat, kutsal kanun ve hakikati bilen bilim insanıdır. Azerbaycanda da böyle bir Ata sözü vardır "Her okuyan Molla Penah olmaz" Bu ata sözü Molla Penah Vakıf'ın güçlü bir bilim adamı olmasından kaynaklanmıştır.

A. Yesevî bilimi tercih etmiş ve iki bilim türü hakkında konuşmuştur: ten (beden) ve can (ruh) ilmi. O bu iki ilim içerisinde can (ruh) iliminin üstünlüğünü de öne çekmiştir. Ve iki ilim hakkında böyle söylemiştir [6: 24].

İlm ikkidur – tanu canga rehber turur,
Can alimi hezretiğe yakin turur,
Muhebbetning şerabidin içib turur,
Andağ alim alim bolur, dostlarima.
Ten alimi zalimlerğê ohşar ermiş,
"Beraet"ni ayetide çun buyurmiş,
Dozah içre tinmey daim kuyar ermiş,
Zehri-zekkum içib daim, dostlarima.

Ahmet Yesevi, herkesin hal ilmini bilmesini de önemli olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle, insanı haldan hala salan hal ilmi aracılığıyla Tanrı'yı tanımak, derk etmek ve duymak mümkündür. Ahmed Yesevî'nin fikrince hal ilmini yalnız hakka çatanlar anlaya bilir, duya bilir. Aynı zamanda Ahmed Yesevî'ye göre hal ilminin gerekli ve değerli olduğunu irfan ehli daha iyi anlıyor. Ehli – irfan baresindê Hatayi, Aşık Elesger yaratıcılığındaki örnekler de onaylıyor ki, Ahmet Yesevi hikmetlerinde ehli-irfanla yanaşı söylemeler sonralar bir çokları için değerli olduğu kanaatine gelinmiştir [4: 28].

Her iki şairin yaratıcılığındaki diyalektizm izlerini biz Batı Azerbaycan ağızlarında da görebiliyoruz.

Batı Azerbaycan değince – eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan Azerbaycan Türkünün tarihi topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycanlılardan aşamalarla koparılarak Ermeni cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için yabancı, ulaşılmaz, ünyetmez bir yere dönüşmüştür. 1988'e kadar Sovyetler birliyi tarafından aşamalarla Azerbaycan'dan koparılarak ermenilere verilmiştir. O zamandan beri de Ermeniler yer isimlerimizi değiştirerek Ermeni kökenli isimlere değiştirmiş, Azerbaycan Türklerinin bu arazideki izlerini tarihten silmeye çalışmışlardır. Şimdi bu araziler Azerbaycanın tarihsel toprakları olduğu için bu araziler "Batı Azerbaycan" adı ile söyleniyor.

Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf' eserleri birlikte, bilim ve eğitim alanında ve diyalektolojik açıdan ortak değere sahiptir. Bu makalede, her iki eserdeki diyalektik kelimeler, Batı Azerbaycan

lehçeleri ile leksik olarak karşılaştırılmıştır. Örneğin:

Tildi-deldi-dêldi

Ahmed Yesevî:

Otuz altı yaşda boldum sahib-kemal
Hak Mustafa körsettiler manga cemal
Ol sebebdin közüm yaşlığ kametim dal
Işk hanceri yürek bağrım ***tildi*** dostlar.

Türkiye türkçesinde:

Otuz altı yaşta oldum sahip-kemal;
Hak Mustafa gösterdiler bana cemal;
O sebepten gözüm yaşlı, boyum bir dal;
Aşk hançeri yürek, bağrımı ***deldi*** dostlar [6: 123].

Molla Penah Vakıf''ta:

Endamın güldür, ey senem, seraser,
İsterem başına dönem seraser,
Delik-delik oldu sinem seraser,
Gamza okun mene az at, sevdigim! [9: 64].

Bu şiirlerde kullanılan ***Del (mek) // til (mek)*** fiili,"yırtmak", "yer açmak" anlamlarında kullanılmış ve sevginin aşik yüreyini nasıl delmesinden, oymasından bahsediyor. Bu kelime Batı Azerbaycan'ın Çemberek ağzında da "yırtılma" ve "oymak" anlamında kullanılmışdır.

Ahmed Yesevî 63 yaşına kadarkı hayatını yazdığı hikmetlerde vermesi orijinallığı ile farklanır. Orijinallik şudur ki, o, yaşının 63 yıllık hikmetini şiirle yaratabilmiştir. Her bir şiir parçasında derin bir yaşam felsefesi vardır. Ahmed Yesevî'nin bu bilgilerinde olan diyalektik sözlerden örneklere bakalım:

***Ğavğa-kavga*-Çovğa**

Min yigirmi altı yaşda sevda kıldım
Mansur-sıfat dıdar üçün ***ğavğa*** kıldım
Pırsiz yörüp derd ü halet peyda kıldım
Ol sebebdin Hakka sığnıp kildim muna

Türkiye türkçesinde:

Ben yirmi altı yaşta sevda kıldım;
Mansur gibi didar için ***kavga*** kıldım;
Birsiz dolaşıp dert ve halet peyda kıldım;
O sebepten Hakka sığınıp geldim işte [6: 118].

Ahmed Yesevî yirmi altı yaşında Tanrı'nın yüzünü görmesi için Mansur Hellac gibi savaştığını, kavga çıkardığını söylüyor.

Çovğa – Çemberek şivesinde – gürültü, kavga, ses [5: 253].

Çovğa. Arapça: 1) gürültü, sallanma; 2) savaş, grev, dava; 3)

macera, sıkıntı [7: 394].

Vakıf ki, düşübdür êġlü kamaldan,
Êksik olmaz başı **ġovğadan**, ġaldan,
Nê zülflêrdên bilin, nê ĥêttü ĥaldan,
Eylêyibdir onu divanê gözlêr [9: 102].
Kim ki, birçêklêrini sünbülê timsal salır,
Ĥubların başına **ġovğa** gêtirir, ġal salır.
Dami-têshĥirê pêrirulêri filhal salır,
Abirudên kişini dünyada saġġal salır,
Salma saġġalını êndamê onun sal içinê [9: 169].

Vakıf burada başının savaşlardan ve darbelerden açılmadığını söylüyor. İkinci şiirdese yaptığı iyiliklerin başına bela olduğuna dikkat çekiyor.

Sedef-sêdêf

Ahmed Yesevî:

Ğavvas bahrığa kirdim vücud şehrni kizdim
Dürni ***sadefde*** kördim güherni kan içinde

Türkiye türkçesinde:

Gavvas bahrına girdim, vücut şehrini gezdim,
Dürrü ***sedefte*** gördüm, cevheri kan içinde [1: 320-321].

Ahmed Yesevi, hakkı bulmakla kendi canını, ruhunu en değerli taş ve incilerden biri olan ***sêdêf*** içerisinde tek bir tane kaynak, ocak olarak görür. Aynı zamanda, her yeri kendisinin mekanı bilse de, kendini mekansız sayıyor. Bunu yaparak, bir kez daha Tanrı'nın yanında olduğunu ilan eder. Ahmed Yesevî her yeri kendi mekanı bilib, kendini mekansız saymakla hiç bir mekanın sahibi olmadığını söylüyor.

Sedef – I. Çemberek, Dereleyez ve Meğri şivelerinde – tırnak. II Çemberek, Dereleyez şivelerinde – düğme tipi (küçük beyaz düğme) [5: 322].

Derbent ağzında **sêdêf** «küçük beyaz düğme» olarak adlandırılır [2: 356].

Sedef. Arapçada, içinden inci çıkarılan deniz böceyi [8: 265].

Üzün ağ, dêyirmi, gözün mêstana,
Baĥışın bağrımı döndêrdi ġana,
Ağzın **sêdêf,** dişlêrindir dürdana,
Êcayib cêvahir, lêli sevmişêm [9: 57].

Şair sevgilisinin ağzının küçük, ufak olmasını ***sedefle*** karşılaştırır.

Tu-ta-ta

Ahmed Yesevî:

Közüm yumup ***tu*** açkunça yitti altmış
Bilim bağlap min kılmadım bir yahşı iş
Kiçe kündüz bı-gam yördüm hem yaz u kış

Bir ü barım dıdarıngnı körer min mü
Türkiye türkçesinde:
Göz yumup ***ta*** açınca erişti altmış;
Bel bağlayıp kılmadım ben iyi bir iş;
Gece gündüz gamsız gezdim, hem yaz hem kış;
Bir ve varım, didarını görür müyüm? [6: 134].

Burada, yaşlı insanların, her birinin yaşının üzerine yaş gelmesini, gözyumarak açma gibi değerlendiriyor. Yaşın altmışa çatmasını, yaşlılara verilen imtiyazları, gerekçe ve hikayeyi de göz önüne alır.

Ta – Çemberek, İrevan, Vedi, Zengibasar şivelerinde – daha [5: 356].

Ta – Ağdam, Berde, Gedebey, Şemkir, Şuşa şivelerinde de *daha* anlamında kullanılıyor [2: 477]. Belirtelim ki, bu kelime Fuzuli İlçesinde de aynı anlamda kullanılıyor. Hatda Fuzuli şivesinde bu kelimenin bir varyantı da vardır. Bu kelime daha çok ***artık*** kelimesi yerine kullanılıyor.

Dovtêlêb olubsan, gedibsên ĥandan,
Ölüncê çıĥmanam ***ta*** gülüstandan,
İnşaallah çalışsan, habelê candan,
Hêr nê desên bir aġibêt eylêrsên [9: 244].
Biz dê têşrif buyurmuşduġ bağacan,
Eşitdik gêldiyin Nêsib ağadan.
Mên ha bilmêz idim ***ta*** bu çağacan,
İndi bildim hünêr, cürêt eylêrsên [9: 245].
Hêştü çahar çün halını duyarlar,
Sanma sêni öz halına ġoyarlar,
Êvvêl onlar sêni diri soyarlar,
Sümüyünü ***ta*** gömêrlêr, ağlarsan [9: 227].

Bu mısralarda da ***ta – artık, daha*** kelimelerinin yerine kullanılıyor.

Tiftim-teptim-t*êpêr*

Ahmed Yesevî:
Kul Hace Ahmed nefsni ***tiftim*** nefsini ***tiftim***
Andın kiyin cananımnı izlep taptım
Olmes burun can birmekni derdin tarttım
Bir ü barım dıdarıngnı körer min mü
Türkiye türkçesinde:
Kul Hace Ahmed, nefsi ***teptim***, nefsi ***teptim;***
Ondan sonra cananımı arayıp buldum:
Olmeden önce can vermenin derdini çektim;
Bir ve varım, didarını görür müyüm? [6: 91].

Têpilmêĥ' – Çemberek, Dereleyez, İrevan, Gamarli, Meğri,

Uçkilse, Vedi, Zengibasar - şivelerinde, sokulmak, zorla içeri geçmeğe çalışmak, saldırmak. *Têpimêĥ'* – Çemberek, İrevan, Üçkilse, Vedi, Zengibasar şivelerinde – azacık kurumak.

Têpinmêĥ – Çemberek, İrevan, Gamarli, Uçkilse, Vedi, Zengibasar şivelerinde – korkutmak, tehdit etmek [5: 369].

Têpimêĥ' – Ağdam, Berde, Cebrayil, Gedebey, Kurdemir, Yevlah ve Zangilan şivelerinde [2: 492, 494].

Çoĥ bulanma bu dünyanın ġanına,
Vêfa yoĥdur sultanına, ĥanına,
Danasını bir gün ġoymaz yanına,
Bizim inêk kimi ***têpêr,*** ağlarsan [9: 232].

Bu örnekte de şair dostu Vidadi'ye tavsiye ediyor ki, şu dünyaya çok güvenmesin, şu dünya bir inek gibi tekmeyle vurur seni. Buradan düşünebiliriz ki, bildiğimiz *tepik* (Azerbaycan dilinde *tepik*-Türkiye Türkçesinde *tekme*) kelimesinde de ***têpmêk,*** yani saldırmak, darbe vurmak anlamları vardır.

Yad

İllig tokuz yaşka yittim dad u feryad
Can birerde cananını kılmadım ***yad***
Ne yüz birle sanga aytay kılğıl azad
Bir ü barım didarıngnı körer min mü
Türkiye türkçesinde:
Elli dokuz yaşa yettim, dad u feryad;
Can verende cananımı kılmadım ***yad***;
Ne yüz ile sana diyim, kıl sen azad;
Bir ve varım, didarını görür müyüm? [6: 134].

Yad – Çemberek şivesinde – I Başka, özge, akraba olmayan biri. II Akıl.

Yaddan çıĥmaĥ. Çemberek shivesinde unutmak, – aklında kalmamak.

Yadıca. Çemberek şivesinde – bir kaç sonraki nesil. Yani torundan çok çok sonrakiler.

Yadırğamaĥ. Çemberek şivesinde – unutmak, hafızadan silmek [5: 404].

Ĥubların bêzisi necê zad olur,
Yarın ġêmgin ġoyar, özü şad olur.
Bir sevgi ki, sevgisindên ***yad*** olur,
Mêgêr onun yaĥşılığın bilmêzmi? [9: 45].
Bêhanê tutuban, bizdên gen gêzmê;
Sirr sözün yadlara deyên deyilêm.
Könül rêva görmêz sêni ***yad*** görê,
Sêni özgêsinê ġıyan deyilêm [9: 55].

Vakıf haġdan dilêr lütfü kêrêmlêr,
Belê yerdê ġalan, vallah, vêrêmlêr.
Yenê ***yada*** düşdü bizim sênêmlêr.
Getmêyin binası, hayıf ki, yoĥdur! [9: 115].

İlk şiirde şair sevgilisinin kendine ***özge, yad*** olmasını şiir dili ile söylüyordu. İkinci örnekte ise, ***yad*** kelimesiyle sevgilisini hatırlamasını söylüyor. ***Hafıza, yaddaş*** anlamlarında kullanılmıştır.

Paragrafta şairin sevgilisi, yabancılar olmak istemediği şiirsel imgeler kaydetti. bellek ve bellek

Sonuç olarak belirtelim ki, Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf'ın eserleri birlikte ilim ve eğitim alanında ve diyalektoloji alanlarında ortak değerlere sahiptir. Her iki şairde olan diyalektik sözler Batı Azerbaycan ağızları ile leksikoloji yönde karşılaştırılmıştır. Batı Azerbaycan değince, Batı Azerbaycan eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycan Türklerinin tarihi arazileri olmuş ve aşamalarla azerbaycanlılardan koparılarak Ermenistan Cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için erişilmez, ünyetmez yerlere dönüşülmüştür.

Kaynakça

1. Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmeler. – Ankara, 2000.
2. Ahundov A. Azerbaycan dilinin dialektoloji sözlüğü. – Bakü: Şerg-Gerb, 2007.
3. Azerbaycan dilinin Derbend ağızları. – Bakü: İlim-ve tahsil, 2009.
4. Bayat F. Hoca Ahmed Yesevî ve halk sufizminin bazı problemleri. – Bakü: Ağrıdağ, 1997.
5. Bayramov İ. Gerbi Azerbaycan şivelerinin leksikası. – Bakü: İlim-ve tahsil, 2011.
6. Halilov B. Türkün hikmet hazinesi: Hoca Ahmed Yesevî. – Bakü: İlim-ve tahsil, 2010.
7. Klasik Azerbaycan edebiyyatında işlenen Arap ve fars sözleri lüğeti. 2 c-de. I c. – Bakü: Şerg-Gerb, 2015.
8. Klasik Azerbaycan edebiyyatında işlenen Arap ve fars sözleri lüğeti. 2 c-de. II c. Bakü, Şerg-Gerb, 2015.
9. Molla Penah Vakıf. Eserleri. – Bakü: Şerg-Gerb, 2004.

Г.А. Ермакова, О.Г. Владимирова

Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова (Россия)

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ЛИРИКЕ Г.Н. АЙГИ

Аннотация. В статье говорится о присутствии отдельных древнетюркских поэтических традиций в художественном мире чувашского поэта Г.Н. Айги. Цель данной работы – через анализ лирических произведений поэта показать наличие созвучий в них с Малой, Большой надписями в честь Кюль-Тегина. Интерес к духовным ценностям чувашского народа обуславливает необходимость осмысления наличия древнетюркских традиций в чувашской литературе XX века – в данном случае через творчество Г.Н. Айги, сумевшего представить через созданный им художественный мир основную идею древних тюрков и чувашского этноса – стремление к свету.

Abstract. The article is about Old Turkic poetic traditions presented in the artistic world of the Chuvash poet G. Aygi. Our purpose is to analyze poet's lyrical works and show the presence in them harmonies with the Small and the Great inscriptions in honor of Kul-Tegin. Interest in the spiritual values of the Chuvash people causes the need to comprehend the presence of Old Turkic traditions in the Chuvash literature of the twentieth century, in this case through the creativity of G.N. Aygi, who managed to present through his artistic world the basic idea of the ancient Turkic and Chuvash ethnos – the desire for light.

Ключевые слова: художественный мир, древнетюркские поэтические традиции, литературные каноны, ключевой мотив, образ света.

Keywords: artistic world, Old Turkic poetic traditions, literary canons, key motif, image of light.

Анализ произведений Г. Айги, Малой, Большой надписей в честь Кюль-Тегина, надписей в честь Тоньюкука с достаточной очевидностью свидетельствуют, что в лирике поэта из Чувашии просматривается композиция указанных сочинений, что говорит о наличии отдельных древнетюркских поэтических традиций в его художественном мире. Так, изложение событий в надписях подчинено существовавшей традиции создания повествовательного текста, облачённого в стихотворную форму, что мы видим и в лирике художника слова, в которой имеются к тому же символы, мы назвали их «слова – чӳк». Они есть лексемы, прописанные с заглавной буквы, являющиеся концентратом смысла текста. Подобный тип повествования относится к архаическим типам повествования в тюркоязычной словесности, значит, поэт прав, когда говорит о том, что его касаются «донья прапамяти», значит, генетическая память поэта сохранила архаические корни, которые и предстают перед нами в виде его слов, оформленных по принципу древнетюркской поэзии.

В орхонских текстах и в лирике поэта главное – представить идею. В древнетюркских текстах главный мотив – следование идеалам предков, то же самое просматривается и в лирике Г. Айги. Для авторов орхонских текстов показ истории народа имел определённую цель. История народа – это материал, на основании которого создан комплекс идей, поэтому авторов надписей интересовали те качества изображаемых лиц, которые помогали выявлению комплекса идей, то же самое видим у Г. Айги, он представляет образы А. Миттова, В. Митты, М. Сеспеля для высвечивания основной идеи – быть свету.

Исходя из анализа лирики поэта, мы можем заметить, что отдельные литературные каноны, характерные для древнетюркской поэзии, просматриваются в его художественном мире:

повествовательная стихотворная речь, трёхэлементная система композиции, наличие бинарных оппозиций, смысловой параллелизм, подчинённость представлению идеи, указание на необходимость следования законам предков; создание образа идеального прошлого, показ мифологического прошлого народа; разделение мира на божественный и человеческий, который в то же время един и целостен, обращённость к небу, бог как «обожествлённое небо». Прапамять поэта как место хранения знаний о Боге. «Эстетическая доминанта художественного мира Г. Айги – это образ Бога как знака чистоты, спокойствия» [3: 285]:

⟨...⟩ А там –
убежище облаков,
и перегородки
снов Бога,
и наша тишина, нарушаемая нами ⟨...⟩ [1: 19].

Образы трав, снежинок, поля, цветов в художественном мире поэта выступают как место присутствия Бога:

⟨...⟩ а этот плач средь трав
– Я богу отдан заново ⟨...⟩ [1: 35].
⟨...⟩ буря белая – знамя…
бога ⟨...⟩ [1: 54].
⟨...⟩ есть место где лишь острова-двойники:
чистого первого – чистого третьего – чистого вечного –
чистого поля ⟨...⟩ [1: 36-37].
⟨...⟩ Господь, Ты – ликами цветов на том – раскрывшемся
мне – свете
самих цветов!..
И вглядывается душа:
вот – крест – цветок и циферблат – цветок – я – Мертвое –
в Себя (пока живого) всматривающийся ⟨...⟩ [1: 132].

Знаки Бога в его лирике выступают как знаки вечности:

⟨...⟩ Там – только есть.
(не существует – было) ⟨...⟩ [1: 145].

Деревья, кустарники также представляют знаки Бога.

⟨...⟩ боярышник – при пении молчащий:
как метроном божественный нетронутый ⟨...⟩ [1: 148].

Сборник творца «Здесь» мы видим как единый метатекст, имеющий «осевой поток» – концепт «свет» (светить):

1. »самоосвещаются вещи души»; 2. «пробираться к свету», «свет тишины»; 3. «светлая суть»; 4. «светится», «в свете поля»; 5. »светить», «струится свет»; 6. «свет», «сияют»; 7. «рода свет»; 8. »сердца свет», «распятье света»; 9. «лес сияющий», «светоизреченье Вселенной», «Сиянье-Отечество»; 10. «в вещем свете», «в свете дня»; 11. «страдания свет»«; 12. «огненный свет», «в доме сияний»; 13. «мерцанье света далекого»; 14. «дыхание света»; 15. «свет отцов раскачиванья»; 16. «свето-основа», «сиянье отцов», «сиянье родины», «светобогатство».

Данные лексемы – это слова-ключи ко всему творчеству поэта, кванты его художественного мира, пребывающее «из родников» своего народа, из «древнего поля мира»:

〈...〉 средь родников…
в древнем поле мира…
горит идеей некою слеза,
уча поэта быть в цельности разъединений〈...〉 [1: 272].

В лирическом пространстве поэта образ круга есть символ цельности мира, его всеединства, цикличности времени. Лирический герой Г. Айги возвращается в детство – к истоку, вслушивается, всматривается, слышит звуки начал:

〈...〉 что было в Начале
и дело – в толчках расширяясь〈...〉 [2: 129].

Мотив возвращенья один из ведущих мотивов в творчестве поэта. С точки зрения творца, мир устроен сокровенно, в нем живет возвращенье.

Интересна символика стихотворения «Круг» [2: 309-310]. Объединение временного круга с пространственным, совмещение начала и конца. Формула круга художественного пространства Г. Айги – «вечность есть пылающий круг». Формула пространственного круга – это земля, подобная цветущему саду, по ней повозка, передвигающаяся в вечность. Центром этого круга являются «народо-корни», хранящие «Целомудрие – Верность – Силы».

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что в художественном мире Г.Н. Айги просматриваются отдельные древнетюркские традиции, диктующие определенную лексику, содержание произведений, определяющие сюжетные комбинации.

Литература

1. Айги Г.Н. Здесь: Избр. стихотворения, 1954-1988. – М.: Современник, 1991. – 344 с.
2. Айги Г.Н. Теперь всегда снега: Стихи разных лет. 1955-1989. – М.: Сов. писатель, 1992. – 320 с.

3. Ермакова Г.А. Художественно-философский мир Айги: истоки, типологические параллели. – М.: Изд-во ЦГЛ «РОН», 2004. – 383 с.

Е.Н. Ермакова, Г.Ч. Файзуллина
Тобольский педагогический институт им. Д.И. Менделеева, филиал Тюменского государственного университета (Россия)

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ОППОЗИЦИИ «УМНЫЙ / ГЛУПЫЙ» В РУССКОМ И ТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация: В статье рассмотрены особенности выражения фразеологическими единицами оппозиции «умный / глупый» в русском и татарском языках, выявлены различные фразообразовательные возможности компонентов фразеологизмов при формировании значений «умный». «глупый». Рассматривается образная основа и внутренняя форма фразеологизмов, способствующих передаче национального колорита русского и татарского народов.

Abstract. In the article it is considered that the difference between the phraseological ideas of «oppositional / foolish» in Russian and Tatar languages, different types of comprehension of the components of the formulas of «mental». «Stupid». It is embodied in the form of expression and inner form of phraseology, which promotes the Russian and Tatar nationalities.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологизм-антропономинант, интеллектуальные способности человека, умный, неумный

Keywords: phraseological identity, phraseology-anthroponomy, intelligent humanity, clever, nonsensical

Фразеологические единицы являются самыми ментализованными единицами в любом языке, в них отражается история, культура, языковая традиция отдельного народа. Значение большей части фразеологизмов любого языка связано с человеком, его деятельностью и отношениями с окружающим миром. Одно из основных свойств фразеологизмов – способность характеризовать человека, его природно-физические особенности.

Фразеологизмы-антропономинанты, характеризующие человека – это специфические образные знаки, которые используют средства естественного языка (поверхностную структуру фразеологической единицы, ее внутреннюю форму, семантическую структуру, фразеологическую абстракцию и мотивировку) для кодировки этнокультурной информации, то есть оценочной номинации человека (возраста и внешности), его социально-экономического и профессионального статуса, места жительства человека и его национально-расовой принадлежности, психологических качеств и морально-этических установок.

Фразеологизмы-антропономинанты занимают центральное место во фразеологической картине мира, входят в самый актуальный, доминантный в языковой картине мира концепт «Человек» [1].

Антропономинирующая парадигма во фразеологии представляет собой иерархически организованное семантическое пространство. Умственная деятельность, которая раскрывает интеллектуальные способности человека, является одним из основных видов деятельности человека в целом. Способность человека проявить свой ум или, наоборот, совершить или сказать что-то неумное, не могла не отразиться и во фразеологизмах. В русском языке бытует и используется достаточно многочисленная группа фразеологических единиц, которая структурируется на основе оппозитивных семантических признаков *умный / неумный*.

Интересным представляется то, что подавляющее количество фразеологизмов в русском языке, называющих умственную деятельность человека, характеризуют его как неумного, глупого (75%), человека умственно ограниченного, неспособного к какому-либо здравому рассуждению: *голова еловая* – «глупый, бестолковый человек»; *голова садовая* – «несообразительный, нерасторопный, неловкий человек; разиня»; *олух царя небесного* – «очень глупый человек; тупица, дурак, болван»; *болван неотесанный* – «об очень глупом человеке»; *балда осиновая* – «бестолковый, очень глупый человек»; *деревянная голова* – «о крайне тупом, несообразительном, глупом и невежественном человеке»; *круглый дурак* – «об абсолютно глупом человеке»; *каша в голове* – «о путанице, отсутствии ясности в чьих-либо мыслях»; *ни в городе Богдан, ни в селе Селифан* – «о недалеком, посредственном человеке, ленивом и неспособном на серьезное дело» и др.

Лексема *акылсыз* «глупый» образует в татарском литературном языке синонимическую цепочку *акылсыз → аңгыра, җүләр, томана, тиле, тиле-миле, тилергән, тинтәк, миңгерәү, сантый, исәр, иләс, бүкән, чурбан, тумран баш, кибәк баш, туң баш, бер тактасы ким, винты ычкынган, винты бушаган, бер тактасы җитми, утыз тугызлы, туксан тугызлы, йөзгә берәү тулмаган*, характеризующуюся инвективностью. Результаты исследования инвективной лексики татарского литературного языка говорят о том, что интеллектуальные недостатки составляют 13% от общего числа татарских инвектив [2: 17]. Приведем примеры: *ярты баш* «глупый», *чыпчык баш* «глупый», *чүпрәк баш* «глупая (о

женщинах)», *чүбек баш* «глупый (о мужчинах)», *туң баш* «безмозглая башка», *сарык баш* «глупый», *надан баш* «дубовая голова», *күчән баш* «глупый», *куык баш* «глупый», *кибәк баш* «глупый», *каты башлы* «тугодум», *как баш* «глупый», *кабак баш* «1) глупый, 2) пьяница», *иләк баш* «пустая голова», *җүләр баш* «дурья башка», *бүкән баш* «глупый», *буш башлы* «глупый», *аю баш* «дурная голова».

По нашим наблюдениям, как в русском, так и в татарском языках менее представлен ряд фразеологизмов с семой «умный». В русском языке: *светлая голова* со значением «очень умный, ясно, логично мыслящий человек»; *семи пядей во лбу* – «очень умный, мудрый, выдающийся»; *с головой* – «очень умный, толковый, способный»; *не лаптем щи хлебает* – «хорошо разбирается в каком-либо деле; умеет что-либо хорошо делать»; *голова на плечах* – «кто-либо умен, сообразителен и т.п.»; *живой ум* – «о деятельном, энергичном уме»; *ходячая энциклопедия* – «о человеке, осведомленном в самых различных областях знания, могущем дать справку по любому вопросу»; в татарском языке: *акыллы баш* – «умная голова», *йомры баш* – «умный». Кроме того, номинации умного человека репрезентируются через форму круга: *йомры баш, түгәрәк баш*. Как известно, понятие «счастливая жизнь» передается сочетанием *түгәрәк тормыш*. Вероятно, в данных фразеологизмах кроется общечеловеческое представление о симметрии [4].

В татарском литературном языке умного человека называют единицы акыллы → *акыл иясе, зиһенле, аңлы, башлы, исле, өнле, һушлы,* компонентами которых являются семы: ум, разум, сознание, голова, память, явь.

В центре фразеологического значения – сам человек, его воззрения на мир. Мир вещей человек сравнивает, в первую очередь, с самим собой, проводя аналогии со строением своего тела, с действиями, с качествами. В плане выражения это проявляется в том, что в качестве компонентов фразеологической единицы часто используются слова, которые называют части и органы тела человека, его естественные состояния, движения, интеллектуальные и эмоциональные процессы.

Фразеологизмы, называющие умного и глупого человека, образованы путем метонимического переноса: какая-либо «часть тела», или то, что можно считать этой частью на самом деле, представляет человека, обладающего каким-либо качеством. Так,

выражение *бедовая голова* построено на метонимическом переносе: вместо человека называется такая важная его «деталь», как голова. Та же идея прослеживается и во фразеологизмах с компонентом *лоб* – эта часть представляет на деле человека, обладающего каким-либо качеством [3].

Во фразеологизме *голова дубовая* отражена отрицательная переносная семантика, которая связана со свойством дерева дуба – твердостью. Образная основа выражения вполне ясна: достаточно представить, что вместо головы у человека дубовый чурбан, на котором тешут колья. В сочетаниях типа *дубовая голова, еловая голова, дырявая голова, садовая голова* прилагательное не только усиливается выразительностью слова голова, но и становится основой отрицательной семантики. Во внутренней форме большинства фразеологизмов содержатся такие смыслы, которые придают им культурно-национальный колорит.

Небезынтересно то, что что многие фразеологизмы, употребляемые в современном русском языке, потеряли свою мотивированность, теперь совершенно не осознается связь между их внутренней формой и общим значением. Так, фразеологизм *медный лоб*, обозначающий упрямого, тупого, ограниченного человека, считается калькой с французского – front d'airain. При этом, фр. *airain* имеет значение «бронза», а французским эквивалентом слова *медь* является *cuivre*. Помимо этого, французский оборот имеет иное значение – «бесстыдный человек». По всей вероятности, фразеологизм *медный лоб* появился в русском языке самостоятельно. Источником его возникновения, с одной стороны, является Библия, с другой, – народная речь. Оборот *медное чело* впервые зафиксирован в источнике XII-XIII веков в значении «бесстыдный человек, наглец». С середины XIX века семантика фразеологизма при сохранении внутренней формы достаточно изменилась: он стал обозначать глупого человека. Семантическая трансформация произошла не без влияния народной речи, где известны фразеологизмы подобного плана, например: *толоконный лоб*, со значением «упрямый, тупой человек».

Выражение *толоконный лоб* возникло в речи, где *толоконный* – от *толокно* «мука, чаще всего овсяная». Для получения такой муки хлебные зерна не мололи на мельнице, а толкли, измельчая ударами деревянной толкушки. *Толоконный лоб* – презрительная кличка глупца, дурака, т.е. буквально – «лоб, набитый толоконной мукой».

Выражение стало популярным благодаря его употреблению А.С.Пушкиным в «Сказке о попе и о работнике его Балде» (1831).

Существенное преобладание фразеологизмов с негативной коннотацией связано с известными особенностями человеческого мировосприятия: положительные явления воспринимаются как норма и поэтому подробно не анализируются; напротив, негативные отклонения от нормального положения дел вызывают резкое неприятие, осуждение и требуют подробной дифференциации.

Литература

1. Бирих А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / А.К.Бирих, В.М.Мокиенко, Л.И.Степанова. – М.: Астрель: АСТ: Люкс, 2005. – 926 с.

2. Вахитова Д. К. Инвективная лексика татарского языка: функциональный и этноментальный аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2013. – 26 с.

3. Войнова Л.А., Жуков В.П., Молотков А.И., Федоров А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М., «Сов. Энциклопедия», 1968. – 543 с.

4. Ермакова Е.Н., Файзуллина Г.Ч. Фразеологизмы сибирских татар с компонентом-соматизмом «голова» как социально значимые маркеры региона // Филология и культура. – 2016. – №1 (43). – С. 53-58.

Г.Т. Жиембаева

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОСТАРЫНДАҒЫ ТҮС КӨРУ МОТИВІ

Аннотация. В данной статье рассматривается мотив сновидение, широко распространенное в тюркских героических эпосах, которое имеет важное значение в веровании народа.

Abstract. In this article we consider the dream motif widely spread in the Turkic heroic epics, which is of great importance in the belief of the people.

Ключевые слова: эпос, мотив сновидение, предвозвестить во сне, толкование снов.

Keywords: epos, motives of dream, to foretell in sleep, to interpret dreams.

Түркі халықтарының ғана емес әлем халықтарының фольклорында жиі кездесетін мотивтердің бірі – *түс көру мотиві*. Эпостардағы қаһарманның ерекше түс көруі – көнеден келе жатқан тұрақты мотив. Қаһармандық эпостарда аталған мотив – батырдың қарапайым жандардан тегі бөлек, ерекше жаратылған жан екенін білдіретін көркемдік тәсілдердің бірі саналады.

Түстің халық сенімінде алатын маңызы аса зор. Мифологиялық ойлау кезеңінде пайда болған түске деген сенім халық санасында бүгінге дейін сақталып келе жатыр. Көне дәуірлерден бері халық арасында қалыптасқан түске деген сенім мифтік танымының бір көрінісі болып та саналады. «Алғашқы

қауым адамдары үшін түс көру жеке және қоғамдық өмірдегі маңызды оқиғалардың алдын ала болжануы болды» [1: 70].

Тіршіліктің құпиясы танылмаған кезеңдерде адамдардың болмыс жайындағы қалыптасқан түсініктерінің бірі түс болатын. Түс көрудің негізі тереңде жатыр. Түркі халықтарының эпостарында түс көру, аян беру, тылсымнан хабар алу секілді тылсым мотивтерді көптеп кездестіруге болады. «Көп жағдайда түс көру тәңірі, жаратушының аян беруі, құпия болмыстың сырын түсіну жолы деп ұғынылған» [2: 29]. Жаратушы адам баласының тағдырын түс арқылы білдіріп отырады деген түсінік мифтік санаға тән құбылыс. Түс – ғайыптан хабар беруші, кейде ескерту жасаушы ерекшелікке ие. Тылсым күші бар болашақтың хабаршысы сияқты көрінген түс кейде адамдарға қорқыныш, кейде таң қалыс ұялатады.

Түркі халықтарының қаһармандық эпостарында түрлі мазмұнда көрініс тапқан түс көру мотивінің орны айрықша. Ғалым Ш. Ибраев «Алда болатын оқиғаның хабар түрінде берілу тәсілі әр түрлі: түс көру және жору, жау елінде мыстан кемпірдің бәрін біліп отыруы, батырдың әйелі мен аты болатын оқиғаны алдын-ала сезіп, батырға ақыл кеңес беруі, бал ашу, т.б. Осылардың ішінде ең көп тарағаны – түс көру. Бұл мотив кездеспейтін қазақ эпосы некен-саяқ. Түстің өзі ауыспалы мағынада, астарлап көру және тура мағынасында, өмірде қалай болып жатса сол қалпында көру түрінде келеді. Бірақ қалай болған күнде де екеуінің атқаратын қызметі біреу – болған /не болатын/ жақсылықтан /не жаманшылықтан/ кейіпкерді хабардар ету. Түстегі көрген оқиға /жақсылық не жамандық/ өңде де сол қалпында қайталанады. Түстегі жақсылық жаманшылыққа, жаманшылық жақсылыққа еш уақытта айналмайды. Оны жоруда, мән-мағынасын түсінуде орын алуы мүмкін қателік эпоста айтылмайды» [3: 114], – дейді. Түс көру оқиғалардың немен аяқталатынын алдын-ала білдіртеді, болатын оқиғаны бұлжытпай көрсетеді. Көрген түсті жору болашақты болжаудың бір тәсілі десек те болады. Яғни «түс көру мотиві» қаһармандық эпостарда көбіне кейіпкерді маңызды бір оқиғадан хабардар ету, болашақты болжау үшін қолданылады. Адамдарға кейде қорқыныш, кейде қуаныш ұялататын түс құбылысы түркілердің архаикалық эпостарында жиі кездеседі.

Қаһармандық эпостардағы батырлардың ерекше жаратылыс иелері екендіктерін білдіретін белгілердің бірі – оның ерекше түс көруі. Батырдың ерекше түс көруі ертеден келе жатқан тұрақты

мотив, батырды фольклорлық шарттылықпен идеалдандыру тәсілдерінің бірі.

Оғыз қағаннан бастап барлық түркі халықтарының дастандарында түс мотивін кездестіруге болады. Оғыз қаған елін Ұлық Түріктің көрген түсі бойынша ұлдарына бөліп береді [4: 648]. Оғыз қаған ұлдарын аң аулауға шығыс пен батысқа жұмсайды. Ұлдарының әкелген алтын жайы мен үш күміс оғына байланысты оларға өз үгіт насихатын береді. Үлкен бір құрылтай ашып елін ұлдарына бөліп береді.

Жалпы түркі халықтарында күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан түс жорудың өзіндік дәстүрі қалыптасқан десек те болады. Мысалы, көрген түсті кез келген адамға жорытпайды. Өйткені халық арасында түс қалай жорылса, өмірде сол қалпында қайталанады деген ұғым қалыптасқан. Жақсы түс жаманшылыққа жорылмайды. Ал жаман түс көрсе оны да жақсылыққа жорып садақа үлестіріліп, дұға қылған. Түстің жорылуы үлкен істерге әсер етіп отырған. «Алпамыс батыр» жырында Алпамысты түсінде көрген Тайшық хан ажалының сол баладан болатынын біліп, алдын ала қам жасайды. Түсінде көргені өңінде келеді. Алпамыс та түсінде жанына жақын адамдарының жаманшылыққа ұшырағандығын сезеді. «Қобыланды батыр» жырында да түс көру, оны жору үлкен мәнге ие. Қобыландыға таң алдында түсінде жеті кәміл бабасы аян береді.

Түс көру мотиві батырды әсірелеп суреттеуге, дәріптеуге, оны идеалдандыруға қызмет жасайды. Эпостардағы түс көру мотивінің көне шамандық түсінікке, мұсылмандық діни сенімге де негізделген түрлерін кездестіреміз. Мұсылмандық діни сенімге негізделген түс көру мотивтері кездесетін эпостарда батырға – Бабай түкті шашты Әзіз, Қызыр ата, Ғаусал, Ағзам, Жалаңаш баба сияқты мұсылман әулие-әнбиелері аян береді.

«Көрұғлы» жырындағы түс көру мотивінде де мистикалық, мифологиялық мотивтер орын алған. Көрұғлы дүниеге келерде анасы Ақалайдың таң алдында түсіне қырық шілтендер еніп оның жақында дүниеден өтетіндігін, құрсағындағы баласын көрде туатындығын, ол баланың өскенде батыр болатынын айтып аян береді. Бұл жерден біз батырдың туылмай тұрып пірлердің назарына іліккенін, оның болашақта ерекше бір тұлға болатындығынан алдын ала хабардар боламыз. Жырда шілтендер аян беріп болжағандай Ақалай қайтыс болып, нәрестесі көрде

туылады. Ғайып ерен мен қырық шілтендер жиылып «көрден туған Көрұғлы» деп атын да қояды.

«Көрұғлы» дастанында Көрұғлы мен қызылбастардың билеушісі Шағдат ханның көрген түстері ерекше. Жырда Көрұғлыға түсінде пірлері аян берсе, Шағдат ханның түсін мыстан кемпір жориды. Көрұғлы көрген түсінде жақындарының қиын жағдайынан хабардар болса, Шағдаттың түстері оның өз басына төнген қауіптен хабардар етеді.

Қаһармандық эпостарда түсті батыр, немесе оның жары, қарындасы, қарсы жақтың ханы т.б. көруі мүмкін. Оны батырдың өзі, жары, уәзірлері, мыстан-кемпір, т.б. болжауы мүмкін. Эпоста түс көрген кейіпкер түсінен кейін әрекетке көшеді. Яғни түс сюжеттің әрі қарай дамуына себепкер болады.

Алтайдың «Маадай Қара» эпосында Көгүдей Мерген ұйқыда жатып түсінде Ерліктің қызы Қара-Таажының өзін, әйелі Алтын Күскүні шақырғанын көреді. Түсінің мәнісі – Қара Таажының батыр мен оның әйелі Алтын Күскүге жамандық жасауға келгендігін білдіреді. Көгүдей Мерген ұйқысынан оянғанда Қара-Таажыны көріп, оны бірден ұрып өлтіреді [5: 524].

«Ай Сологой Ло Күн Сологой» дастанында Ақ Қағанның түстері қарапайым түс емес. Оның түсінде көргендері өңінде жүзеге асады. Болашақтан хабар берген бұл түс батыр мен оның әкесінің тез әрекет етуін, еліне барып дұшпандармен күресуіне себеп болады. Түс көру қарапайым нәрсе болғанымен түстегілердің шындыққа айналуы ғажайып болып саналады. Сібір дастандарында батырлардың түс көріп алдын-ала болатындарды білуі, оқиғаны сезуі олардың сол оқиғаға алдын-ала дайындықпен келулеріне себеп болады.

Эпостарда батырлардың түсіне кіріп аян беретін, оларға қиын жағдайларда көмекке келетін, оларды әрдайым желеп-жебеп жүретін архаикалық дәуірлерден бері келе жатқан ғайып ерен қырық шілтен, Қыдыр атаны көреміз. Аруақтарды, тотемдерді, Көк Тәңірді, бір құдайлық дінде Алла Тағаланы және оның періштелерін, Қыдыр ата мен ғайып ерен қырық шілтендерді адамдар желеп-жебейтін өздеріне жанашыр күш деп сенген.

Қаһармандық эпостарда өрнекті жыр жолдарымен жеткізілген түстің маңызды қызметі бар. Көріп отырғанымыздай эпос кейіпкерлері көрген түстерін, ондағы болашақта болатын оқиға туралы хабарды өзіне демеу болатын күштердің аяны деп

ұққан және оны орындалуы қажет нұсқаулық деп қабылдағандықтарын да байқауымызға болады. Халық түсінігінде түс – аян беретін жолдардың бірі. Эпостарда түс кейіпкерлердің іс-қимылдарына, көптеген оқиғалардың орын алуына себеп болады.

Әдебиет

1. Айтмұхамбетова Ж.Ә. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған кандидаттық диссертация. – Астана, 1999.
2. Бердібай Р. Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
4. Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 650 б.
5. Bekki S. Maaday-Kara Destanı. – Elazığ: Manas yayıncılık, 2007. – 589 s.

К. Қ. Жұбатханова, Ж.А. Жақыпов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

АТРИБУТТЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация. Атрибутивное отношение в казахском языке до сих пор не превратилось в объект исследования. Эта тема глобальна тем, что раскроет разновидности синтаксических отношений и выяснит их структуру. Этот вид отношения занимает особое место в линвистике казахского языка.Эта тема требует исследования так, как является основной единицей в построений предложений.

В ведении говорится об общем значений отношения, их строения и об ученых, которые вели исследования на эту тему. А основной части говорится о атрибутивных признаках, примерах в древнетюркских памятниках.

Abstract. Attributive attitude in the Kazakh language has not yet turned into an object of study. This topic is global in that it reveals the types of syntactic relations and clarifies their structure. This kind of attitude takes a special place in the linguistics of the Kazakh language. This topic requires research as it is the basic unit in the construction of sentences.

It deals with the general meanings of the relationship, their structure and the scientists who conducted research on this topic. And the main part refers to attributive evidence, examples in ancient Turkic monuments.

Ключевые слова: атрибут, турецкий, синтаксис, предложение.

Keywords: attribute, Turkish, syntax, sentence, syntactic relations.

Қандай да болмасын тілдік сипаттама синтаксис бөлімінсіз жүзеге аспайтыны белгілі. Ертеректегі тілдік дәстүрде синтаксис сөйлемдер және олардың таптары туралы білім ретінде танылған. Сөйлемдегі сөздердің байланысына 1930 жылы қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымдары Н. Сауранбаев, С. Аманжолов бірігіп жазған «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде біраз тоқталған [1: 58]. Бұл еңбегінде автор сөз тіркестерін «синтаксистік қатынастар» деп атай отырып, оларды субъект предикаттық,

объектілік, атрибуттық және сипаттауыштық қатынас деп бірнеше түрге бөледі. Автор бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты субъект предикаттық деп атаса, ал пысықтауыш сөздердің етістікпен байланысын пысықтауыштық, ал анықтауышпен анықталатын мүшелерінің байланысын *атрибуттық қатынас* деп бөледі.

Атрибуттық қатынас – заттық мағынадағы сөз бен оның әртүрлі белгілерін (сапасын) көрсететін, сөздің тікелей бірігуін, тіркесуін білдіретін неғұрлым тығыз синтаксистік қатынас түрі. Жалпы түркітанушылық әдебиеттерде сөз тіркесі дегенді бөліп қарамай-ақ, "анықтауыштық есімдер тобы" дегенге ерекше көңіл бөлінді. Оның себебі, ертедегі түркітанушылар түркі тілдерінің синтаксистік құрылыстарында кездесетін өзгеше құбылыстарды айқындауды басты міндет етті. Расында, зат есім мен зат есімнің, сын есім мен сан есімдердің зат есімдермен жалғаусыз қатар тұру арқылы байланысқа еніп, анықтауыштық қатынаста жұмсалуы түркі тілдерінің елеулі өзгешелігі болып саналады. Атрибуттық қатынаста жұмсалатын сөздердің негізгі түрі сын есімдерден болған анықтауыштар. Олар сөйлемде заттың әр алуан сапасын, қасиетін көрсетеді. Сын есімдер өздерінің лексика-грамматикалық ерекшелігіне қарай басқа бір сөздің, көбінесе заттың атын білдіретін сөздердің жетегінде айтылады.

VI - IX ғасыр ескерткіштер тілінде де, кейінгі жазбалар тілінде де олар зат есімдердің, арагідік етістіктердің де жетегінде айтылып, жалғаусыз, орын тәртібі және дауыс ырғағы арқылы тіркес құрайтын сөз тобы ретінде көріне бастады. Руника жазбалары тілінде сын есімдерден келген мына сияқты сөз тіркестері жиі ұшырасады*: Сарыг алтын, өрің күмүш, алп қаған "Сары алтын, ақ күміс, алып қаған"*. Анықтауыштық қатынасты сөз тіркестерінің құрамында заттың түрін, түсін және т.б. қасиеттерін білдіретін сапалық сын есімдер қолданылатын конструкция көне түркі тілінен бастап қазіргі түркі тілдеріне дейін жалғасын тауып келе жатқан заңдылық. Бірақ көне тілде сын есімнің түрлері қазіргі қазақ немесе басқа да түркі тілдеріндегідей көп емес, мысалы, заттың түр-түсін білдіретін сапалық сын есімдердің руника жазбаларының тілінде ақ (өрүң), көк, қара, сары, ала түрлерінен басқалары сирек ұшырасады. Мысалы: *Көк теңірде күн ай аздым, йеріме йыта есізіме адырылтым (Е, 3). "Қара бодуныма йыта есізіме адырылтым",* – дейді (Е, 7).

Сан есімдер де өзі бағынатын сөздерді сан жағынан айқындап тұрады. Өзі анықтайтын компонент қай сөз табынан болғандығына байланысты сан есімді анықтауыштар есептік, реттік, болжалдық болып келеді. Есептік сан есім түркі тілдердің барлығында анықтауыштық қатынастағы есім сөз тіркесінің бағыныңқы компонентінің қызметін атқарып, өзі байланысты сөзді сан мөлшерлік жағынан анықтайды: *Йүз ер йүзү беглер бенізі беглік қашы (Е, 5) "Жүз еркектің жүзі, бектердің қарасы, бектік қасы".*

Есімді тіркестердің үлгілері Т. Р. Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» атты еңбегінде былай беріледі: 1. Зат есімнің зат есіммен тіркесі; 2. Сын есімді тіркестер; 3. Сан есімді тіркестер; 4. Есімдікті тіркестер; 5. Үстеулі тіркестер [4: 63].

Ғалым Н. З. Гаджиева түркі тілдеріндегі сөз тіркестерінің зерттелуіне назар аудара отырып, атрибутивті қатынастағы сөз тіркестерінің құрамы мәселесіне тоқталады. Олардың түркі тілдерінде қалыптасқан өзіндік үлгілері (модельдері) болатындығы туралы жазады. Ғалым сөз тіркестерін мынадай модельдерге жіктеп, олардың жасалуына жеке-жеке тоқталып өткен:

1. Зат есім + сан есімді тіркестер; 2. Зат есім + есімдікті тіркестер; 3. Зат есім + сын есімді тіркестер; 4. Зат есім + есімшелі тіркестер; 5. Зат есім + -ырға, - арға инфинитивтері; 6. Екі есім сөзден құралған анықтауыштық тіркестер; 7. Зат есім + қос сөздер; 8. Анықтауыштық қатынастағы жайылма сөз тіркестері [2: 3].

Түркі тілдерінде анықтаушысы сан есімнен болған сөздер барлық жағдайда жекеше тұлғада тұрады. Н.З. Гаджиева сан есімнен болған анықтауыш пен анықталушы сөздің арасына нақтылаушы нумеративтік сөздердің кірісу типін көрсеткен [3: 166]. Мысалы: *Алтын еліг кешік беліме бантым (Е,12) "Елу алтынды белбеуді беліме байладым".* Сол сияқты сан есім + нумератив + *лыг* + зат есім: *Төрт адақлыг йылқым, секіз адақлыг барымым буңым йоқ ерті* (Е, 26). Түркі тілдерінде сандық анықтауышты білдіруде сан есім және нумеративті сөздер мен зат есімдер арасында ілік септік қатынасы болмағаны белгілі. Сан есім + нумеративті сөз + зат есім құрылымды сан есімді тіркестер өздерінен кейінгі қатарда тұрған өлшеу обьектісі күйіндегі зат есіммен қабыса байланысады. Бұл құрылым қазақ тілінде нумеративті сөз тіркестерінің зат есімдермен бірге құрайтын күрделі сөз тіркесі болады. Сонымен бірге, бүкіл түркі тілдерінің ішінде нумеративті сөз бар құрылымдардың толық және нормаға

сай формасы болып табылады. Бұл үлгіде сан есіммен бірге нумеративті сөз сандық анықтауыштық қызмет атқарады.

Анықтауыштық қатынасты білдіретін есім сөз тіркестері құрамында есімдіктер де көне дәуірден бері қолданылып келеді. Көне түркі руника жазбалары тілдерінде анықтауыш мүшенің қызметін қазіргі тілімізде қолданылып жүрген есімдіктердің барлығы дерлік бұрын да болғандығын байқаймыз: *Бенің бодуным анта ерүр,– тіміс (Тон., 25) "Менің халқым сонда болар",– деген"; Азу бұ сабымда ігін бар ғұ (КТ, 10*).

Жазбалар тілінде есімдіктер сөз тіркесінің тек бағыныңқы сыңарының қызметінде ғана емес, басыңқы компоненттік қызметін де атқарған. Мысалы: *Білге Тонйұқұқ бен өзім табғач елінте қылынтым (Тон.,1) "Білге Тонйұқұқ мен өзім табғаш елінде тәрбиелендім"; Мен өзіме қаған олуртықым үчүн (БҚ, 17).* "Мен өзім хан отырғаным үшін". Осы сөйлемдердегі *мен өзім* тіркесіндегі өздік есімдігі – анықталушы мүше.

Көне жазбалар тіліндегі анықтауыштық қатынастағы есімдікті есім сөз тіркестері қабыса, матаса және қиыса байланысады: *Біліг білмез кісі ол сабыг алып... (КТ) "Білімсіз кісі ол сөзге йланып..."; Бу ырық бітіг едгү ол (ЫБ,65) "Бұл ырық бітіг жақсы"; Білге Тонйұқұқ бен өзім табғач елінте қылынтым (Тон.,1) "Білге Тонйұқұқ мен өзім табғаш елінде тәрбиелендім"*. Сілтеу есімдіктері түбір тұлғада тұрып анықтауыштық қатынасты білдіретін есім сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненті болып жұмсалады: *Бұ үчегү қабысыр қалтачы біз (Тон.,12) "Бұл үшеуі біріксе қалмаспыз"; Бұ ырық бітіг едгү ол (ЫБ, 65) "Бұл ырық бітік жақсы"*.

Қорыта айтқанда, түркі ескерткіштерінде атрибутивтік қатынастың үлгілері көп кездеседі. Бұл тақырып әлі де зерттеу жұмыстарын талап етеді. Көне түркі ескерткіштеріндегі атрибуттық қатынаста жұмсалған сөз тұлғаларын таптастыру – кезек күттірмейтін іс.

Әдебиет

1. Аманжолов С., Сауранбаев Н., Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы 1939. – 350 б.

2. Гаджиева Н. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973. – 408 с.

3. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 253 с.

4. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1964. – 281 б.

Л.Ф. Җамалиева
Казан федераль университеты (Россия)

М. БАКИРОВ – КҮРЕНЕКЛЕ ФОЛЬКЛОРИСТ һӘМ ПЕДАГОГ

(югары мәктәптә татар халык авыз иҗатын укыту тәжрибәсеннән)

Аннотация. Статья посвящена изучению деятельности известного татарского ученого – М.Бакирова в области татарской фольклористики. Марсель Хаернасович Бакиров – доктор филологических наук, профессор - почти полвека работал на кафедре татарской литературы Казанского государственного университета, ныне Казанского федерального университета. Вел основные курсы как “Теория литературы”, “Введение в литературоведение”, “Теория стиха”, “Татарское устное народное творчесто”. М.Бакиров является автором свыше 450 опубликованных работ, из них 7 монографий. Является автором программы и учебника по устному народному творчеству. В 2012 году опубликовал монографию “Татарский фольклор”, который является первым монографическим трудом в отечественной и национальной науке о фольклоре татарского народа на русском языке.

Abstract. the Article is devoted to the study of the work of the famous Tatar scientist – M. Bakirov in the field of Tatar folkloristiki. Marcel Bakirov-doctor of Philology, Professor - worked for almost half a century at the Department of Tatar literature of Kazan state University, now Kazan Federal University. He taught basic courses such as”, “Theory of literature”, Introduction to literary studies“,” Theory of verse“,”Tatar folk». M. Bakirov is the author of over 450 published works, including 7 monographs. He is the author of the program and textbook on Tatar folk. In 2012 he published a monograph «Tatar folklore», which is the first monographic work in the national and national science of folklore of the Tatar people in Russian.

Ключевые слова: фольклорист, татарское устное народное творчесто, преподавание фольклора, ученый.

Keywords: folklorist, Tatar folklore, teaching folklore, scientist.

2018 ел – Казан университеты тарихында күренекле эз калдырган күп кенә күренекле галимнәренең юбилей еллары. Быел танылган әдәбият һәм фольклор галиме, филология фәннәре докторы, Россия Гуманитар Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Кол Гали исемендәге халыкара бүләк иясе, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе һәм атказанган мәдәният хезмәткәре Марсель Хәернас улы Бакировның да зур юбилее – 10 декабрьдә аңа 85 яшь тула.

М. Бакиров – тумышы белән татар әдәбиятына һәм мәдәниятенә күп кенә күренекле шәхесләрне биргән Мөслим төбәгеннән. Әтисе Хәернас абый – тирә-якта танылган укымышлы кеше, математика укытучысы, мәктәп директоры, партком секретаре кебек җаваплы вазифаларны башкарган кеше. Әнисе Фатыйма апа – башлангыч сыйныфлар укытучысы. 30 нчы еллар афәте бу гаиләне дә читләтеп үтми. Хәернас абыйны “халык дошманы” дип нахак яла ягып кулга алалар һәм атып үтерәләр. Тол

калган Фатыйма апага һәм балаларга бик күп авырлыклар күрергә туры килә. Бу елларда ачлыкны, да рухи кимсетүләрне дә кичергән балалар ныгый гына баралар – барысы да югары белем ала, тормышта үз урыннарын таба. Галимнең тормыш сәхифәләре һәм эшчәнлеге хакында аның юбилее уңаеннан басылган җыентыкта хезмәттәшләре, шәкертләре тарафыннан язылган бик кызыклы мәкаләләрне укырга мөмкин [1:4-23].

1951 нче елда Марсель Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Бүлектә генә түгел, тарих-филология факультетында тырыш, уңган студентларның берсе буларак таныла. Укуда гына түгел, җәмәгать эшләрендә дә актив катнаша, ул рәссам һәм мөхәррир булган "Әдәби сүз" факультет газетасы бәйгеләрдә алдынгы урыннарга чыга.

Университетны тәмамлаганнан соң, М. Бакиров 1956-1966 елларда ун ел дәвамында Уфада "Кызыл таң" өлкә газетасында эшли. Үзен тәҗрибәле журналист буларак таныта. Уфага командировкага килгән галим, диплом җитәкчесе булган профессор Х. Госман белән очрашу аның тормышында хәлиткеч борылыш ясый: остазы аны үзенә аспирантурага чакыра. Дүртенче дистәне ваклый башлаган Марсель Казанга күчеп килә һәм үҗәтләнеп фән дөньясына чума. Тырыш хезмәт нәтиҗәсе буларак, 1972 елның 14 апрелендә "Эксперименталь тикшеренүләр яктылыгында төрки һәм татар шигырь төзелешенең үзенчәлекләре" дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Әлеге хезмәт гыйльми җәмәгатьчелек тарафыннан татар әдәбияты фәнендә генә түгел, гомумән, тюркологиядә зур казаныш буларак бәяләнә. Соңрак аның нигезендә "Шигърият дөньясына сәяхәт: фольклордан классик шигырьгә күчеш тарихыннан" дип исемләнгән монография басыла. Гадәттә, кандидатлык диссертациясе яклаганнан соң, яшь галимнәр докторлык диссертациясен язу эшенә керешә. Әмма М. Бакиров сан артыннан куучылардан түгел. Фәнгә бик зур җаваплылык белән караучы, һәр әйткән фикерен саллы мисаллар белән дәлилләүче галим ул. Шуңа да, алдагы чирек гасырдан артык гомерен ул төрле чыганаклардан бик күп санлы факт-мәгълүматлар туплап, төрки шигъриятнең бик борынгы жанрларын ачыклый, гомумтюркология планында кызыклы һәм мөһим ачышлар ясый. Озакка сузылган җитди фәнни эзләнүләрнең саллы нәтиҗәсе буларак башта "Мирас" журналында хезмәтнең аерым бүлекләрен, аннан аерым монография бастыра һәм 1999 елда "Гомумтөрки сүз сәнгатенең

яралуы һәм иң борынгы формалары” дип исемләнгән докторлык диссертациясен яклый.

Шигърият белән бәйле әлеге ифрат кыйммәтле хезмәтләр янәшәсендә М. Бакировның татар халык авыз иҗаты өлкәсендәге зур эшчәнлеге дә аерым тикшеренү таләп итә торган өлкә. Ярты гасыр гомерен Казан дәүләт университеты, хәзерге Казан федераль университеты студентларына белем һәм тәрбия бирү эшенә багышлаган галим һәм педагог бу юнәлештә дә нәтиҗәле хезмәт алып барган. “Әдәбият белеменә кереш”, “Әдәбият теориясе”, “Шигырь төзелеше” кебек төп курслар белән бергә М. Бакиров 40 елдан артык “Татар халык иҗаты” курсы буенча да лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. Озак вакытлар Татарстанда гына түгел, татарлар күпләп яшәгән чит төбәкләргә оештырылган фольклор экспедицияләренә җитәкчелек итә. Халкыбызның сүз сәнгатен, рухи энҗеләрен туплап, бик кызыклы фәнни мәкаләләр яза. “Фольклор жанрларын ситема итеп тикшерү тәҗрибәсе” (1979) монографиясендә бәет жанрын тикшерә; “Фольклор жанрларын анализлау” (1986) дип аталган коллектив хезмәттә фольклор жанры буларак ырымнарны өйрәнә.

Югары уку йортында татар халык авыз иҗатын өйрәтүдә дәреслек буларак 2000 елларга кадәр татар фольклоры буенча беренче фән кандидаты һәм докторы Х. Ярмөхәммәтовның “Татар халкының поэтик иҗаты” монографиясе хезмәт итте. 2003 елда күренекле фольклор галиме Ф. Урманченың “Татар халык иҗаты” дәреслеге һәм К. Миңнуллин белән берлектә аның хрестоматиясе дә дөнья күрде. Татар халык авыз иҗаты буенча бик бай мәгълүмат тупланган әлеге дәреслекләр бүген дә урта һәм югары уку йортлары мөгаллимнәре һәм студентлары тарафыннан яратып кулланыла.

Алар белән янәшәдә бүгене көн студентлары М. Бакиров дәреслеге белән дә укый. Галимнең бу өлкәдәге күпьеллык эшчәнлеге, башта укыту планы һәм стандартлары нигезендә программа буларак формалаша һәм 2002 елда “Мирас” журналының 6 нчы санында дөнья күрә. Шул ук елны Казан дәүләт университетында басыла. Ә инде 2008 елда “Мәгариф” нәшриятендә галимнең “Татар фольклоры” дәреслеге дөнья күрә. Филология фәннәре докторы Ә. Шәрипов үз вакытында бу дәреслекне түбәндәгечә бәяли: “Әлеге китап илебездә һәм татар фольклористикасында ирешелгән иң мөһим казанышларны исәпкә алып һәм авторның күпьеллык үз укыту тәҗрибәсенә, күпьяклы

фәнни тикшеренүләренә таянып язылган. Моңа кадәрге хезмәтләрдән аермалы буларак, ул татар халык иҗатындагы бөтен мөһим традицион жанрларны да үз эченә ала” [2: 22]. Чыннан да, дәреслекнең һәр бүлегендә аерым жанрларның һәм әсәрләрнең гомуми-типологик һәм милли үзенчәлекләрен, халкыбызның иксез-чиксез рухи байлыгын ачуга зур урын бирелә. Галимнең күпьеллык тәҗрибәсе дәреслеккә сайланган материалның күләмендә, байлыгында да күренә. Һәр бүлектә, жанрга бәйле рәвештә бик киң кырлы материал анализлана һәм бүгенге көн студенты кабул итәрлек дәрәҗәдә эзлекле һәм системалы итеп тәкъдим ителә. Һәр бүлектән соң тема буенча бик бай әдәбият исемлеге бирелә [3]. “Татар халык авыз иҗаты” курсын әлеге дәреслек буенча укыган студентлар, кагыйдә буларак, татар халкының гына түгел, башка халыклар фольклоры буенча да шактый бай мәгълүмат алалар, гомумән, фльклористика нигезләре турында күзаллау булдыралар.

2012 елда М. Бакировның рус телендә “Татарский фольклор” монографиясе басылып чыкты. Бу – татар халык авыз иҗаты буенча рус телендә басылган беренче монографик хезмәт. Ул хәзерге фольклористиканың фундаменталь һәм яңа казанышларын исәпкә алып, авторның ярты гасырдан артык алып барган эзләнүләре, күпьеллык укыту тәҗрибәсенә таянып язылган. Гыйльми җәмәгатьчелек тарафыннан татар фольклористикасы тарихында олуг казаныш буларак бәяләнгән бу хезмәт күптән көтелгән иде. Татар халык авыз иҗатының төп жанрларын, аларның үсеш-үзгәреш тарихын эчен алган бу монография татар фольклоры белән кызыксынучы башка милләт кешеләре өчен бик зур хәзинә. Хезмәттә бирелгән әсәр исемнәре, текстлар татар һәм рус телләрендә. Текстның мәгънәсен рус телендә укып аңлаучыга аның оригиналда татарча язылышын, яңгырашын тәкъдим итү дә бик әһәмиятле, минемчә.

Гомере буе татар фәненә тугры хезмәт иткән галим М. Бакиров, фольклорның гадәти кешеләр телендә, көнкүрешендә яшәешен дә онытмый. Чөнки халык иҗаты халыкның телендә яши. Әдәбият, сәнгать сөючеләр вакытлы матбугатта – “Казан утлары”, “Мирас”, “Безнең мирас” һ.б. журналларда, “Мәдәни җомга” газетасында аның фольклорга караган фәнни һәм фәнни-популяр язмаларын яратып укып баралар. 2007 елда ул “Сүз” нәшриятендә “Котлы булсын туегыз!” дип исемләнгән китап бастырды [4]. Гаилә йолаларының иң матуры, еллар дәвамында зур үзгәрешләр кичереп

тә, бүген дә сакланган никах-туй йолалары белән бәйле әлеге хезмәттә татар халкының борынгыдан килгән туй йолалары буенча фәнни мәгълүмат та, авторның күпьеллык фольклор экспедицияләре вакытында тупланган материаллары да урын алган.

М. Бакиров бүген дә халкына хезмәт итә. Ул ТР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлегенең баш фәнни хезмәткәре, ТР Мәдният министрлыгы каршындагы Традицион мәдәниятне үстерү үзәге хезмәткәре.

Әдәбият

1. Бакиров М.Х. Шәхес. Галим. Остаз. – Казан: Сүз, 2008. – 80 б.
2. Шәрипов Ә. Олпат остаз һәм олуг галим // Бакиров М.Х. Шәхес. Галим. Остаз. – Казан: Сүз, 2008. – Б. 4-23.
3. Бакиров М. Татар фольклоры. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.
4. Бакиров М. Котлы булсын туегыз! – Казан: Сүз, 2007. – 190 б.

Ф.Х. Завгарова, А.Д. Батталова
Республиканский центр развития традиционной культуры (Россия)

КУЛЬТУРНЫЙ КОД ОСИНЫ В ТРАДИЦИОННОМ БЫТУ У ТАТАР

Аннотация. В данной статье авторы расмматривая осину как культурный код, изучают ее роль в хозяйственном быту у современных татар, анализируют произведения татарской народной словесности, обрядовую культуру и приходят к следующим выводам: осина у татар активно применяется в качестве строительного материала, в изготовлении домашней утвари и утвари необходимой для содержания скота. Она татарами воспринимается и как лечебное дерево, которая забирает в себя человеческую тоску и душевную боль. Кора осины также активно используется в домашнем скотоводстве и как корм, и как лечебное средство. Трепетание листьев осины татарами воспринимается как богоугодное дело, считается что листья осины таким образом читают зикр Аллаху. Татарами осина наделена и магическими свойствами: осиновый кол может запереть выход приведений из могилы; может способствовать обратному возврату человеческого дитя, поминенное шайтаном. Образ осины активно выражен в фольклорных жанрах: загадках, пословицах, обрядовых и игровых песнях.

Abstract. In this article authors consider an aspen as a cultural code and study its role in household life of modern Tatars, analyze works of the Tatar folklore, ceremonial culture and come to the following conclusions: in traditional life of Tatars the aspen is actively used as construction material in production of houseware and necessary utensils for the livestock. An aspen is considered by Tatars as a healing tree which takes away human melancholy and mental pain. Bark of an aspen is also actively used in house cattle breeding as a forage, and as remedy. Trembling of aspen leaves is perceived by Tatars as charitable deed, it is considered that aspen leaves are reading dhikr (devotional acts in Islam) this way. According to beliefs of Tatars the aspen is provided with magic qualities: the aspen stake can lock an exit of a grave from ghosts; an aspen can help returning of the human child who was switched by shaitan. The image of an aspen is actively expressed in folklore works: proverbs, ceremonial and game songs.

Ключевые слова: культурный код, осина, обряд, фольклор, татары, мировоззрение, традиция.
Keywords: cultural code, an aspen, ceremony, folklore, Tatars, worldview, tradition

Осина (в татарском языке усак, аусак) – дерево с колонновидным стволом. Это растение отличается округлыми листьями с достаточно крупными зубцами по краю. Из-за длинных и сплюснутых посередине корешков листья осины начинают дрожать даже при незначительном дуновении ветра. В хозяйстве у татар, особенно проживающих на юго – востоке Республики Татарстан, которая является лесостепной зоной и где других пород деревьев (ели, сосны) практически нет, осина является главным строительным материалом. Поэтому в татарских деревнях этой части Республики дома в основном построены из осины. Это обусловлено еще и тем, что древесина осины слабо поддается гниению, что в свою очередь удлиняет срок службы такого дома [3: 58]. По мнению наших информантов, осина не теплоемкое дерево и по толщине она уступает многим деревьям, поэтому стены дома обмазывают глиной, сверху закрашивают белилой (гашеной известью, которую местные жители добывают сами). (Осина дерево не быстро гниющее, потом у нас другого дерево и не достать, дома поднимают из осины. Ствол у осины не толстый, потом ее (осину) до нужного размера и доводить не приходится, лесов практически нет, чуть подрастут, тут же начинают валить. Вот и строят из тонкой осины, а она не теплоемкая, поэтому дома у нас все обмазыны глиной, потом белилой белят. Это делается, чтоб глина не трескалась и не обсыпалась, а потом и красиво. Осиновые бревна не сильно трескаются, если в доме сухо и не гниет, во влажных помещениях все породы деревьев гниют, поэтому много топим). (Записано у Кадыйрова Салима (1937 г.р.) в Альметьевском р-не в 2013 г.). Факт того, что осина у татар активно пользуется как строительный материал, можем найти и в фольклорных произведениях. Например, в песне свадебной обрядности, в частности жанре кодалар жыры (песни сватов), которая по своей структуре организована в форме айтыша (песенного диалога) говорится: У ворот из липы мы вас, сватья сделаем тонкими, не сделаете сватья; у ворот из осины мы вас, сватья заставим посидеть, не заставите, сватья! [5: 115]. В данном случае образ осины употрбелен в значении осиновых ворот, что дает нам возможность судит о том, что татары и ворота могли делать и из осины.

В крестьянском хозяйстве осина применялась татарами еще и как дерево, из которой легко можно было делать лыжи и другую необходимую утварь. (Зимой же ходишь в лес на пасеку, чтоб проверить все ли в порядке. В лес приходиться ходить на лыжах, по другому не попадешь. По другому никак, проваливаешься. У охотников тоже такие же были. Вот эти лыжи делали из осины, больше из не из чего делать. Осина хорошо сохнет, когда высыхает очень легкой становится, у нее смолы нет, поэтому скользит хорошо; шлифуешь, специальное масло делаешь, а мы из парафина делали, его же при радикулитах применяли, а мы для обмазки лыж употребляли, хорошо с парафином скользит. Готовишь доску шириной 20-25 см, делаешь форму лыж, одну сторону заостряешь, пока сырая этот конец гнешь вверх, где-то на 7-10 см. и прикрипляешь к другому концу, потом ставишь на печку сушиться. Сохнет долго, поздно осенью делаешь, где-то в декабре доводишь до ума, а в конце января, в феврале уже надо идти. Мы и с Хадичей ходили и один ходил. Один раз сделаешь на долго хватает, но надо держать в сухом месте. Если правильно хранить, то осина долговечная и не трескается. Из липы не делали, она влагу все же притягивает, влажные лыжи не идут, если хорошо сушеная, тогда годится, а откуда ее возмешь, у нас осины много, вот мы и ею пользуемся, потом осина очень легкая, а это не мало важно, когда ты 7-8 км прошагнешь по глубокому снегу, вот только тогда оцениваешь, что к чему (Записано у Харисова Хаджия Харисовича (1937 г.р.) в д. Туркаш Кукморского р-на в 2017 г.). Из осины делали ложки, мослобойки (в основном в лесостпепных районах, где сложно было добыть липу) и другую необходимую для ведения домашнего хозяйства утварь. Например, колоду (башак тагарагы) для крупной скотины (лошади, коровы, быка) старались делать только из осины. Информанты, это объясняли тем, что сушеная осина не трескается, а другие со временем трескаются, особенно летом. А липу нельзя, потому что она от влаги выделяет клейкую жидкость, что приводит к быстрой порчи еды. Потом осиновая колода является еще и защитным средством от всякой болезни, когда корове или быку, лошади чего – то нехватает, они начинают грызть колоду, это уже сигнал хозяевам, о том, что они должны срочно порубить осиновые палки и привести скотине. (Колоду из осины делают, можно и из березы, но она очень твердая, сложно из нее делать, потом береза влагу совсем не терпет, чуть влажно, тут

же выгибается коромыслом, а из – за этого появляются трещины. Колода с трещенами никуда не ходится. Из ели не делают, не тратят уж такое дерево, потом ель, сосна выделяют смолу, а вкус смолы пербивает вкус еды, и скотина престает есть. Из липы тоже не делают, она от влаги клейкую, тягущуся жидкость выделяет, пища тут же портится. Самое подхоящее осина, потом осина имеет целебные свойства. Скотине если чего то не хватает, то она начинает грызть колоду, а это уже для хозяяев сигнал, надо быстро из леса привезти свежие ветки осины и скотине дать.Она тут же всю кору съест. Зимой уж, зимой, летом то скотина себе нужные витамины в пастбище сама находит). (Записано у Харисова Хаджия Харисовича (1937 г.р.) в д. Туркаш Кукморского р-на в 2017 г.).

В качестве дров осина пользуется не большим спросом. Этому наши информанты дали два объяснения: 1. Осиновые дрова тепла не много дают, приходится топить долго и много. 2. Осиновые дрова топить нельзя, так как это дерево поглащает чужую боль, тоску, плохую энергитику. Поэтому когда ее топишь и тебе, и твоим домочадцам может стать плохо. Способности у осины отбирать чужую боль, женскую тоску, душевные болезни можно наблюдать в некоторых обычаях, зафиксированных нами во время беседы с нашими информантами. По их словам, если женщина сильно таскует по умершему мужу должна обнять молодую осину и рассказать ей о своей боли. Потом ей станет немного лучше, по их мнению именно осина забирает в себя плохую энергетику.

В мировозрении татар семантике осины отведены очень интересные роли. Трепетание листьев и ветвей осины, по мнению татар мусульман, богоугодное дело. Они так, по рассказам наших информантов, читают зикр (исламская духовная практика, заключающаяся в многократном произнесении молитвенной формулы, содержащей прославление Аллаха) Аллаху. Наличие многочисленных осиновых деревьев на татарских кладбищах можно объяснить и этим поверьем. (Если посадить на могилу осину тогда, все листочки его при каждом дуновении ветра, шурша, будут произносить молитву). (Записано авторами книги у Сахаповой Сании, (1940 г.р.) в с. Богатые Сабы в 2003 г.). Это же свойство осины зафиксированы и в татарских паремиях, например, “усак җилгә мактаныр (осина хвалится ветру); усак җилсез дә калтырый (осина и без ветра дрожит) [2: 250]. Эти же характерные черты татарских загадках выбраны как самый отличительные от других

деревьев, например, “нинди агач җилсез шаулый” (какое дерево шумит без ветра) или же “аналары тулгана, балалары кул чаба”(мать качается, а дети хлопают) [4: 58].

В то же время, во многих татарских населенных пунктах заказанья в конце огорода частных подворий можно увидеть небольшую осиновую рощу, особенно у тех, чьи участки прилегают к водоему или к речке. Наши информанты это объяснили тем, что осина имеет и опотропейные (обережные) свойства. (У нас осины много, вдоль всего низа огорода у нас растет осиновая роща. Не только у нас так, у нас у всех, у кого участки вдоль речки, так у всех. У тех кто живет у фермы, у них нет. У них и участки не такие большие. И у нас не в огорде, а там где спуск к речке, вот там посажено. А что туда еще посадишь. Сено косим, а между осинами особо и сено то не бывает. Почему, так говорят? Они оберегают.Зона вдоль рек места опасные, страшные, там всякой нечести полно, там и мусорные свалки бывают. Раньше говорили, что мертворожденных, или же после оборта тела вот этих детей тайком в доль реки хоронили. Ну вот возможно их приведения, не знаю... От осины, говорят такие нечистые силы боятся. Нет это не джены, это те, которые типа приведения, которых человек ни видет, они невидимые. Вот осина от них дом и защищает). (Записано авторами книги у Димиевой Нурании (1923 г.р.) в д. Туркаш Кукморского р-на в 2003 г.). Эти свойства осины можно наблюдать и в родильной обрядности татар. Например, беременная женщина, которую беспокоит душа умершего родственника, должна в его могилу вбить осиновый кол и громко говорить: меня больше не беспокой, лежи здесь в покое, я твою дорогу запираю. (Записано у Абдуллиной Рузили, (1960 г.р.) из д. Манзарас Кукморского р-на в 2016 г.). В данном случае осиновый кол подразумевается как некий магический инструмент, обладающий сверхсвойствами – заперания портала выхода из могилы превединий, беспокойных душ. Больного ребенка, которого подменил джен также положено бить осиновыми ветками, предварительно положив его на порог [1: 178].

Таким образом, осина как культурный код татар выступает в качестве строительного материала, применяется в изготовлении домашней утвари и утвари необходимой для содержания скота. Татарами воспринмается и как лечебное дерево, имеющая способности поглящать в себя и отбирать у человека тоску, душевную боль. Кора осины активно пользуется в домашнем

скотоводстве и как корм и как лечебное средство. Трепетание листьев осины татары воспринимают как богоугодное дело, они считают что листья осины таким образом читают зикр Аллаху, поэтому на татарских кладбищах осины достаточно много. Татары осину наделяют и магическими свойствами: осиновый кол может запереть выход приведений из могилы, также при лечении больных детей (помененных шайтаном) принято было ребенка лежащего на пороге хлестать осиновыми ветками. Образ осины активно выражен во многих фольклорных жанрах: загадках, пословицах, обрядовых и игровых песнях.

Литература

1. Брусько З.М., Завгарова Ф.Х. В круге жизни. – Казань: Ихлас, 2013. – 222 с.
2. Исанбет Н.Татарские народные пословицы. Издание второе. В 3-х томах. Т.1. Казань: Татар. кн. изд-во, 2010. – 664 с.
3. Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – Москва: Наука, 1967. – 538с.
4. Татар халык иҗаты. Табышмаклар. – Казан, Татар. кит. нәшер., 1977. – 272 б.
5. Татар халык иҗаты. Уен һәм йола җырлары. – Казан: Татар. кит. нәшер.,1980. – 320 б.

А.Ф. Загидулина
Казанский федеральный университет (Россия)

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧИСЕЛ В ТАТАРСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация. Семантика чисел различным образом проявляется в мировых культурах. Целью статьи является описание лексико-семантических характеристик чисел в татарских народных сказках в лингвокультурологическом аспекте. Сопоставление философского понимания мира через призму чисел, анализ их символики в народных сказках позволят проанализировать специфику мировоззрения татарского народа, а также глубже понять общие законы, свойственные лексической семантике языка, установить связь языка и культуры татар.

Abstract. The semantics of numbers in different ways manifests itself in cultures around the world. The purpose of the article is to describe the lexical and semantic characteristics of numbers in Tatar folk tales in the linguoculturological aspect. Comparison of philosophical understanding of the world through the prism of numbers, analysis of their symbols in folk tales will allow to analyze the specifics of the Tatar people's worldview, as well as to better understand the General laws inherent in the lexical semantics of the language, to establish the link between the language and the culture of the Tatars.

Ключевые слова: семантика числа, символика числа, значение числа, сакральное значение, числовая модель, татарские народные сказки.

Keywords: semantics, the symbolism of the number, value number, a sacred value, a numeric model of the Tatar folk tales.

Язык в его разнообразных функциях в соотношении с народным менталитетом, духовной и материальной культурой, народным творчеством, мифологией, язык как вербальный код и

модель культуры стал объектом изучения возродившейся в мировом языкознании лингвокультуры [1: 5].

Числовой символизм различным образом проявляется в мировых культурах. По-разному к понятию числа подходят Восток и Запад, где отношение к данному понятию непрерывно менялось.

Сакральную семантику приобретают не все числа языка, а только определенные. Наиболее продуктивными в символизации являются числительные первого десятка. С усложнением морфологической структуры числительных снижается активность их употребления, о чем свидетельствует ограниченное количество составных числительных, обладающих национально-культурной семантикой [2: 6].

Во многих языках первые три числа один, два и три по своим правилам употребления в текстах резко отличаются от всех остальных. Данные числа чаще остальных встречаются во многих пословицах, поговорках, устойчивых выражениях – фразеологизмах, сказках: *Әйгәли диюне бер сугып җибәргән икән – дию аягыннан җиргә кереп китә, ике сугуда биленнән кергән, өченче сукканда дию муеныннан ук җиргә кереп китә* [4: 77].

Символика числа *один (бер)* зафиксирована в духовной и материальной культуре, верованиях, обычаях и обрядах, заговорах, мифологических и космологических представлениях, фольклоре и языке татарского народа: *Һәрвакыт аллага ялварып, үзләренә бер ул бирүне сорыйлар икән* [4: 1].

Число один (бер), в первую очередь, обозначает одиночество. Так объясняются слова бердәнбер – единственный, беренче кар – первый снег, берүзе, берүзем, берүзең – один-одинешенек, бер генә дә гөл генә – в знач. единственный и неповторимый и т.п. В данном смысле один (бер) часто встречается в татарских народных сказках: *Тормышлары бик авыр булгач, берәү генә булса да, болар малайларын берүзен бик яшьтән эш эзләргә чыгарып җибәргәннәр* [5: 271]; *Сукыр, дару иснәтеп, патшаның бердәнбер кызын урлап килде* [4: 78].

Число один (бер) также обозначает начало, что-то единственное, нечто очень малое, но в то же время очень существенное. Его характерными чертами являются сила, энергичность, воля, активность, инициатива: *Бервакытны соры бүре боларны сагалап йөри башлаган* [5: 271].

В Татарском языке, один (бер) часто используется в словообразовании, в результате обогащая свои значения. Так преобразовались слова *берьюлы – разом, һәрбер – каждый, кайбер – некоторые, бервакыт – как-то* и т.п. такие слова употребляются и в сказках: *Килә бервакыт моның янына төлке...* [5: 36]; *Көннәрдән беркөнне, боларның тәмле йокысы вакытында, берәү өй артыннан килеп кычкыра* [4: 139].

Священное, счастливое число три, по-видимому, любят все народы, все культуры. «Три голубя», «Три сына», – татарские сказки, «Сказка о трех королевичах», «Три сестры» – русские сказки, «Три брата» – немецкая и осетинская сказка, «Три сокровища» – японская, «Три царя» – арабская, «Три источника» – турецкая.

Частое использование числа три в сказках, конечно, связано прежде всего с его символикой. Число три наталкивает читателя на мысль о волшебстве, о совершенстве. Постоянное утроение мотива создает размеренный ритм повествования. Тройка – это человек, с его телом, душой, духом, а также рождение, жизнь, смерть: три периода любой сущности: начало, середина и конец, а также прошлое, настоящее и будущее; первое «сильное» число, так как имеет точку равновесия [3: 32].

Мифологическими героями многих татарских сказок являются три брата, которые спасают трех дочерей короля: *Әти-әниләре белән саубуллашып, бу өч егет чыгып китәләр патша кызларын эзләргә* [5: 147]; *Болар бераз үсеп җиткәч, патшаның өченче баласы дөньяга килгән* [4: 73].

Они же сражаются с трехглавыми змеями, драконами. Длинную путь-дорогу проходят за три дня, месяца, года: *Текә ярларны, зур тау-ташларны үтеп, өч атна дигәндә генә бу егет менеп җитә, ди, теге биек тау башына* [5: 271]; *Камыр батыр утыргач, сәмруг аны очыртып алып киткән. Өч көн, өч төн очканнар* [4: 7].

Иногда в сказках одну и ту же работу, или какую-нибудь ошибку совершают три раза. В татарском менталитете любое прощение принимается два раза – на третий раз ошибки не прощают: *Өченче мәртәбә төшеп китә бу су төбенә* [5: 285]*; Менә улым мин сиңа өч төрле хезмәт кушармын ди* [4: 142].

Число три (өч) несет значение высокого качества или высокой степени экспрессивности действия. Показывает, в основном, положительные качества: священность совершенного

поступка, храбрость и огромную силу, как физическую, так и духовную, важность чего-либо. Кроме этого число три символизирует «завершенность и полноту некоторой последовательности, имеющей начало, середину и конец» [6: 28]. Число три символизирует собой целостность, тройственную природу Мира, его разносторонность, триединство созидающих, разрушающих и сохраняющих сил Природы – примиряющее и уравновешивающие их начало, счастливую Гармонию, творческое совершенство и удачу.

Таким образом, числа в татарских народных сказках играют большую роль. Они, кроме своих основных значений, выражают этнокультурное значение. В культурном контексте число утрачивает числовое и приобретает сакральное, символическое, магическое значения.

Литература

1. Замалетдинов Р.Р. Татарская лингвокультурология: концепты духовного мира человека / Р.Р.Змалетдинов, Г.Ф.Замалетдинова, Р.С.Нурмухаметова, З.А.Мотыгуллина, Р.Р.Данилова, А.Ш.Василова, Р.Р.Закирова, Ф.Р.Сибгаева, Ф.Х.Габдрахманова. – Казань: ИПК «Бриг», 2012. – 300 с.

2. Ключников С.Ю. Священная наука чисел. – М.: Беловодье, 1996. – 187 с.

3. Садов А.И. Знаменательные числа. – СПб, 1909.

4. Татар халык әкиятләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – 359 б.

5. Татар халык әкиятләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 352 б.

6. Шичжан Я. Модель числа как фрагмент русской языковой картины мира. – М., 2001. – 96 с.

Ә.М. Закиржанов

Г. Ибрагимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Россия)

ХАКЫЙКАТЬ ЭЗЛӘҮ ЮЛЫНДА

(Зөфәр Зәйни улы Рәмиевнең 80 яшьлек юбилее уңаеннан)

Аннотация. В статье рассматривается научная деятельность татарского филолога-текстолога З.З. Рамеева. Он один из тех литературоведов, посвятившей все свои силы и свой талант служению науке – изучению и восстановлению истории и судьбы рукописьного и письменного наследия с целью дальнейшего исследования и интерпретации.

Abstract. Tatar philologist Z.Z. Rameev`s scientific work is revealed in the article. He is of those theorists of literature, who devoted all his forces and talent to the science. He studied and restored history and fates of handwritten and written heritage with the aim of further research and interpretation.

Ключевые слова: Зуфар Рамеев, литературовед, текстолог, исследования, национальные особенности, традиции.

Keywords: Zufar Rameev, a literary critic, a textologist, researches, national features, traditions.

Хәзерге татар әдәбият фәнендәге эзләнүләрнең, табыш-казанышларның фәнни-нәзари нигезен, мөһим тенденцияләрен билгеләүче галимнәрнең берсе – филология фәннәре докторы, танылган текстолог Зөфәр Рәмиев. 50 елдан артык гомерен татар әдәбияты фәненә, аның зур хезмәт һәм тырышлык, тирән белем сорый торган текстология өлкәсенә багышлаган шәхес ул. Әдәбиятчы һәм текстолог буларак танылу алганчы, аңа шактый урау юллар үтәргә туры килә.

Зөфәр Зәйни улы Рәмиев 1938 елның 24 июнендә Кама Тамагы районының Уразлы авылында (Иске Каратайда) туып үсә. Әтисе Зәйнелгабидин төрле һөнәр иясе булып, колхозда хезмәт итә. Бөек Ватан сугышында өч тапкыр яраланып, 1945 елны хәрби госпитальдә үлә. Әнисе Фәхрелбәнат колхоздагы хезмәттән тыш, тегү белән шөгыльләнгән, гармунда уйный белгән. Үзенең тел-әдәбият белән кызыксынып китүендә гарәп, латин, кирилл графикаларында иркен укый-яза белгән әнисенең йогынтысы зур булган дип саный Зөфәр ага. Сугыш һәм сугыштан соңгы елларда өч улын һәм кайнанасын тәрбияләүгә бөтен көчен биргән, кыен вакытларда да якты йөзе, ярдәмчел булып кала алган әнисенә гомере буе рәхмәтле ул. Үз авылында башлангыч, күршедәге Олы Карамалыда урта мәктәпне тәмамлагач, яшь егет Казандагы техник училищега укырга керә. Шуннан соң аның “тормыш университетлары” башлана: заводта фрезерчы, Казан университетының читтән торып уку бүлеге студенты, 3 ел 2 айга сузылган хәрби хезмәт, Кама Тамагы районында чыгып килгән “Кызыл байрак” газетасы хезмәткәре, туган авылында укытучы, Олы Бортас сигезьеллык мәктәбендә директор, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында фәнни хезмәткәр. Зөфәр агага тормышта үз урынын, күңеле яткан хезмәтне табу шактыйга сузыла. Әмма бу еллар аның өчен белем алу, тәҗрибә туплау, тормышны өйрәнү еллары була. 1970 елда ТӘһСИның әдәбият бүлегендә кече фәнни хезмәткәр булып эшли башлаган З. Рәмиев алдагы елларда кандидатлык (1973) һәм докторлык (2002) диссертацияләре яклый, текстология бүлеге мөдире, Институтның фәнни эшләр буенча директор урынбасары вазифаларын башкара, диссертацияләр яклау советы әгъзасы, байтак еллар аның гыйльми сәркатибе булып эшли.

З. Рәмиев әдәбият фәне өлкәсенә аспирантурада укыганда С. Хәким поэзиясен өйрәнеп килә. Бүген дә кыйммәтен җуймаган

әлеге хезмәтендә шул чор шигъриятенең әйдәп баручы шагыйрьләрнең берсе булган С. Хәкимнең бай, кызыклы һәм сәнгати ачышлар белән тулы иҗат дөньясын ача һәм шул чор әдәбиятын өйрәнүдә яңа эзләнүләргә нигез сала. Бу өлкәдәге тикшеренүләрен үстерә барып, З. Рәмиев әдәби процесстагы яңа сыйфат-билгеләрне ачыклауга килә, аерым әдипләрнең (Ш. Маннур, Ә. Давыдов) иҗат портретларын тудыра.

Үз чоры шигърияте З. Рәмиевнең игътибардан читтә калмаса да, яшь галим бераздан фәнни тикшеренүләренең үзәген тәшкил итәчәк чорга – XX йөз башы татар әдәбиятын өйрәнүгә килә. Күпгасырлык татар сүз сәнгатендә икенче Яңарыш буларак тарихка кереп калган әлеге дәвер милләтнең чын мәгнәсендә асыл улларын-кызларын киң мәйданга чыгара, әдәбият тиз арада яңа үрләр яулый барып, дөнья әдәбиятының бер өлеше буларак үсә башлый. Әдәби иҗат белән шөгыльләнүчеләрнең төрле газета-журналларда, аерым җыентыкларда, кулъязма китапларда күпсанлы хезмәтләре басылып чыга. Аларны бөтен тулылыгында халыкка кайтару мәсьәләсе алга куела. Үзенең остазлары һәм коллегалары белән берлектә, З. Рәмиев тә әлеге җаваплы эшкә алына. Шул вакыттан башлап ул серле дә, мавыктыргыч та текстология дигән фән дөньясына атлый.

XX гасырның 70-80 еллары XX йөз башы татар әдәбиятын өйрәнүдә үзгә бер дәвер булып тора. Бу елларда “алтын чор”ның сан һәм сыйфат үзгәрешләрен өйрәнү, әдәбият тарихындагы урынын билгеләүгә нисбәтле алып барылган тикшеренүләр белән бергә, классикларыбызның күптомлык сайланма әсәрләрен җыю, туплау һәм бастырып чыгару буенча гаять җитди һәм күләмле эш башкарыла. З. Рәмиев җитәкчелегендә яисә аның актив катнашында М. Гафуриның 4 томлыгы (1980-1984), Г. Камалның 3 томлыгы (1979-1981), Ф. Әмирханның 4 томлыгы (1984-1989) дөнья күрә. Ә инде җәмгыятьтә үзгәртеп корулар башланып, милли тарихка, әдәбият-сәнгатькә игътибар арту белән якындагы һәм ерактагы тарихи-мәдәни ядкәрләрне торгызу, өйрәнү, бәяләү һәм киң җәмәгатьчелеккә җиткерү эше тагы да колачлырак төс ала. З. Рәмиев тарафыннан Н. Думавиның “Тормыш сәхифәләре” (1985; Р. Ганиева белән берлектә), “Татар шигърияте: XX йөз башы. Лирика” антологиясе (2004), С. Сүнчәләйнең “Әсәрләр һәм хатлар”ы (2005), Г. Сөнгатинең “Шигырьләр һәм проза”сы (2007), коллегалары белән берлектә Г. Тукайның 2 томлыгы (2006), М. Җәлилнең 5 томлыгы (2006), “Татар әдипләре, мәгърифәтчеләре

(XX йөз башы)” (2006), “Татар әдәбияты текстологиясе мәсьәләләре (Урта гасырлар – XX йөз башы)” (2006) һ.б. җыентыклар, китаплар дөнья күрә. Әдипләрнең тормыш юлы турында материал туплау, әсәрләренең язылу һәм басылу вакыты, автор кулъязмасы белән басылган хезмәтнең тәңгәллеге, авторлар текстларында телгә алынган шәхесләр, атамалар, шәһәр-авыл исемнәре, тарихи вакыйгалар – болар барысы да җентекле шәрехләүне, объектив ткшерү-бәяләүне сорый. Шуңа да З. Рәмиевнең әлеге хезмәтләре – айлар-еллар дәвамында гарәби язулы газета-журналларны өйрәнү, архивларда эзләнү, төрле чорларда басылып чыккан китап-җыентыкларны чагыштырып бәяләү нәтиҗәсе ул. Галимнең хезмәтләре киң җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнә. “Татар шигърияте: XX йөз башы. Лирика” җыентыгының кыйммәтен Д. Заһидуллина “исеме халыкка кайткан талантлы шәхесләргә һәйкәл булып чыккан” [2], дип бәяли.

Әдәбият тарихының мөһим тармагы булган текстология фәне үз эчендә күпсанлы теоретик, аннан да бигрәк гамәли-фактик сораулар тудыра. Галим аларны фәнни яктан тикшерүгә алына һәм дистәләрчә мәкалә яза, фәнни конференцияләрдә, семинарларда, очрашуларда чыгышлар ясый, “XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре” (2000), “Текстология татарской литературы начала XX века” (2008), “Әдәбиятчы-текстолог язмалары” (2014) дигән монография һәм җыентыклары басылып чыга.

Үзенең күпьеллык тәҗрибәсенә һәм бөртекләп диярлек җыйган фактик материалларга таянып, З. Рәмиев фәнни-теоретик һәм гамәли яссылыкта әдәби текстларның авторлыгын ачыклау мәсьәләсен өйрәнә. Үзеннән элгәре хезмәт куйган галимнәр тәҗрибәсенә таянып, беренче чыганакларга мөрәҗәгать итә, имзаларга бәйле һәр детальне җентекләп тикшерә, чагыштыра һәм бары тик дәлилле булганда гына нәтиҗәләр ясый.

Галим “татар текстологиясенең нигез принципларын эшли һәм XX йөз башында яшәп иҗат иткән әдипләребез мирасын текстологик яктан системалы өйрәнүнең юлын күрсәтә” [1: 52].

З. Рәмиев үзенең күпкырлы эшчәнлеге белән әдәбият тарихының аерым сәхифәләрен ачыклауга, тулыландыруга да зур өлеш кертә. Аның М. Гафури, Г. Камал, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, З. Ярмәки, З. Бәшири, Н. Думави, С. Сүнчәләй, М. Укмасый, Ә. Сәгыйди, З. Сәгыйдә, Гыйффәт туташ, Г. Монасыйпов,

Р. Ибраһимова, Г. Сөнгати, К. Тинчурин, Ф.С.-Казанлы, М. Җәлил, Г. Исхакый турында төрле газета-журналларда, җыентыкларда, шулай ук алты томлы “Татар әдәбияты тарихы”ның 4 һәм 5 томнарында урын алган мәкаләләре фактик байлыгы, теге яисә бу әдип иҗатын чор әдәби процессы белән тыгыз бәйләнештә тикшерүе, фикер-карашларының ачыклыгы, төгәллеге, фәнни нәтиҗәләре, гомумиләштерүләре белән зур кызыксыну уята, еш кына фәнни бәхәсләргә, яңа эзләнүләргә юл ача.

З. Рәмиевнең фәнни эшчәнлегендә аерым игътибарга лаек булган ике бөек иҗади шәхес бар, алар – Г. Тукай һәм Г. Исхакый. Тукайга галим гомере буе мөкиббән булып, аның иҗатын бөтен тулылыгында халыкка кайтаруга, әһәмиятен, зурлыгын ачыаңлатуга һәм, ниһаять, 1990 еллар ахырыннан башлап “Тукай энциклопедиясе”н булдыруга бөтен көчен куя.

Остазы һәм хезмәттәше Н. Юзиевның кинәт вафатыннан соң, әлеге җаваплы эш белән җитәкчелек итү Зөфәр ага Рәмиевкә йөкләнә. Г. Тукай иҗатына, аерым әсәрләренең текстына, язылу яисә басылу тарихына нисбәтле, шулай ук Тукай иҗатының әдәби-эстетик кыйммәте, башка халыклар әдәбиятына шифалы йогынтысы, татар халкының милли символына әйләнү сәбәпләре турында аның дистәләрчә мәкаләсе һәм “Тукай һәм замандаш әдипләр” (2004) исемле җыентыгы басылып чыга.

З. Рәмиевнең оештыру сәләте, галим-голамәне максатчан эшкә тарту осталыгы, һәркем белән уртак тел табып эшләве нәтиҗәсендә 2016 елда Г. Тукайның күптән көтелгән 6 томлы Академик басмасы һәм “Тукай энциклопедиясе” дөнья күрә. Күпсанлы авторлар коллективы тарафыннан башкарылган әлеге хезмәтләр татар әдәбият белеме, текстология фәненең гаять җитди казанышы булып тора дияргә кирәк. “Тукай энциклопедиясе” татар әдәбият фәнендә беренче шәхси энциклопедия буларак та тарихта үз урынын алачагына шикләнмәскә мөмкин. “Тукайчы-галим” дигән исем-бәя – Зөфәр ага Рәмиев гыйльми эшчәнлегенең иң зур нәтиҗәсе дип уйлыйм.

Исеме 1990 еллар башында халыкка кайткан Г. Исхакыйның язма мирасын барлау, аның төрле илләргә чәчелгән әсәрләрен җыю, туплау, бастырып чыгару мәсьәләсе дә З.Рәмиев игътибарыннан читтә калмый. Яңарыш чоры татар әдәбиятының башында торган олы әдипнең 15 томлы басмасының 6-15 томнарын (ун томын) әзерләүгә дә катнашып китеп, текстология бүлеге

хезмәткәрләреннән Ф. Ибраһимова, Э. Галимҗанова, Г. Хөснетдинова, З. Мөхәммәтшин, Ф. Фәйзуллина, Г. Ханнанова, Р. Кадыйровлар белән берлектә әлеге җаваплы, четерекле эшне уңышлы башкарып, соңгы томны 2014 елда укучыларга җиткерәләр. Бу фәнни төркемнең чын мәгънәсендә фидакарь хезмәт җимеше югары бәяләнә – 2016 елда З. Рәмиев, Л. Гайнанова, Ф. Ибраһимова, З. Мөхәммәтшин ТР Фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясенә лаек була.

З. Рәмиев – Н. Юзиев, Х. Хәйри, М. Гайнуллин, Г. Халит кебек остазларына, гомумән барлык хезмәттәшләренә ихтирамлы карашы, яшьләргә исә игътибарлы, мөлаем мөнәсәбәте белән тирән хөрмәт казанган шәхес. Һәр эшкә җаваплы каравы, сабырлык-тынычлыгы белән дә һәркемне үзенә җәлеп итә. Зөфәр ага үзенең уңышлары өчен, аңа таяныч-терәк булган гаиләсенә бик тә рәхмәтле. Хәләл җефете Резеда Кадыйр кызы Ганиева – филология фәннәре докторы, профессор – күренекле шәхес, үзенең фәнни-теоретик хезмәтләре, татар әдәбиятын төрки, рус, Идел буе халыклары әдәбиятлары белән чагыштырма планда һәм традицияләр дәвамчанлыгында, шулай ук милли үзенчәлекләр чагылышында өйрәнеп, киң танылу алган әдәбият галиме.

Зөфәр ага гомеренең күп өлешен Казанда яшәсә дә, туган ягы – Кама Тамагы районы, якташлары белән тыгыз бәйләнештә була, туган җир җылысын, аның җыр-моңын күңелендә саклый, шуннан көч алып яши. Үзенең туган җиренә, авылына, авылдашларына булган җылы хисләрен “Уразлы (Уразлино, Иске Каратай) авылы үткәненнән” (2004), “Булды сугыш, күрде авылым...” (2005) дигән китапларында чагылдыра.

Зөфәр ага Рәмиев бүген дә фәнни ижат эшендә. Коллегалары белән бергә, татар әдәбиятының кулъязма һәм язма мирасын өйрәнеп, аны киң җәмәмгатьчелеккә җиткерү өлкәсендә хезмәт итә. Олы галим, зыялы шәхес З. Рәмиев мәртәбәле классикларыбызның шәхси энциклопедияләрен эшләү, күптомлы академик басмаларын чыгару, бай әдәби мирасыбызның яңа катламнарын халыкка кайтару теләге белән рухланып яши.

Әдәбият

1. Закирҗанов Ә.М.Талантлар юлын барлаганда // Әдәбиятчы, текстолог Зөфәр Рәмиев. – Казан: Алма-Лит, 2008. – Б. 48-53.

2. Заһидуллина Д.Ф. Талантларга һәйкәл // Мәдәни җомга. – 2004. – 13 август.

Г.К. Закирова
Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева (Россия)

СИНОНИМИЧЕСКИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «НАХДЖ АЛ-ФАРАДИС» МАХМУДА АЛ-БУЛГАРИ

Аннотация. Данная статья раскрывает своеобразие употребления синонимов прилагательных в памятнике периода Золотой Орды «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булгари. Статья представляет собой стилистическое описание синонимов в тексте произведения и дает информацию о богатстве языковых возможностей и многообразии языковых средств, которые были свойственны средневековому литературному языку.

Abstract. This article reveals the peculiarity of the use of adjectives synonyms in the monument of the Golden Horde period «Nahj al-Faradis» Mahmud al-Bulgari. The article is a stylistic description of synonyms in the text of the work and provides information on the wealth of linguistic possibilities and the variety of linguistic means that were characteristic of the medieval literary language.

Ключевые слова: средневековая литература, синонимы, памятники периода Золотой Орды.

Keywords: medieval literature, synonyms, monuments of the Golden Horde period.

Точность употребления того или иного синонима является одним из показателей богатства лексического запаса писателя. Каждый писатель имеет свой определенный стиль. Так, Махмуд Булгари в стиле, свойственному ему в произведении «Нахдж ал-Фарадис», часто использовал синонимичные и близкие по значению прилагательные. В его произведении прилагательные не повторяются, а выражая одно и то же значение, но с разными оттенками, придают произведению особое изящество.

Синонимы *aryγ~ paq~xalis~safi* употребляются в значении 'чистый'. Слово агуγ в тексте прозведения используется в значении 'проточный (о воде), чистый, прозрачный': *äj qaryndašym zinxar taγat ičindä nijjätiŋni aryγ qylγyl 'о брат, во время исполнения службы господу обязательно держи помыслы чистыми'* [1: 205]. Также зафиксированы контексты, где это слово выступает в значении 'святой': *ol mälyunä säbäbedin iki aryγ färištälär muγakib 'из-за этой злодейки два святых ангела были наказаны'* [1: 309]. Имеются случаи параллельного употребления лексем *aryγ* и *paq* в одном контексте: *aq tunluγlar anlar tururlar kim imanlarini zulum birle qarišturdilar, paq tirildilär, taqi dünjadin maγsijatqa bulašmadilar, ariγ čiqtilar* [1: 40]. В данном предложении эти синонимы являются

абсолютными и используются не во избежание повтора, а для создания эмоций у читателя, для большей выразительности.

Персидское заимствование *paq* означает 'чистый, непорочный'. Данное слово ни разу не употребляется самостоятельно, во всех зафиксированных случаях эта лексема использована парно с тюркским синонимом *aryγ: aryγ paqlarny ičindä tutar 'святых и чистых бережет (господь)'* [1: 105]; *taqy käräkmäz sifatlardyn aryγ paq turur 'он чист и непорочен, (лишен) ненужных качеств'* [1: 40]. В этих примерах синонимы употреблены для достижения эффекта эмоциональности, усиления выразительности. Синоним xalis 'чистый' в тексте произведения используется для передачи свойств, как одушевленных объектов, так и качеств неодушевленных объектов*: wälikin bu ögrätkänneŋ täqyj ögrängänniŋ nijäte xalis käräk 'но и у обучавшегося, и у обучающего цель должна быть честной'* [1:193]. В примере лексема xalis употребляется в переносном значении 'справедливый, святой, благородный, честный, нравственно чистый человек'.

Арабское заимствование *safi* в значении 'чистый, прозрачный' выступает в контексте: *taqy učtmax ičindä bir köŋrä bar andaγ safi jaruq turur kim tašyndyn iči körünür 'в раю есть башенка, она такая прозрачная и светлая, что видна (ее) внутренность'* [1: 158].

Составляют одно синонимическое гнездо слова *äδgü ~ wäli ~ salix ~ zahid ~ parsa ~ šärif* в значении 'добрый, святой'. В активном употреблении тюркское äδgü используется в значении 'хороший, добрый': *äδgü γamallar bajany 'рассказ о хороших качествах'* [1: 2]. Арабское слово *wäli* означает 'святой': *ol därwiš äränlärdin, Xaq Täγäläniŋ wäliläredin irmeš 'этот воин был одним из святых Всевышнего'* [1: 367]. Синонимы арабского происхождения *salix*, *zahid* и персидское *parsa* в тексте произведения используются в значении 'воздержанный, благочестивый'.Значения этих синонимов в тексте полностью совпадают, следовательно, они являются абсолютными. Арабское слово *šärif* означает 'благородный'.

Иногда данные синонимы употребляются в парном словосочетании, что является одним из наиболее распространенных стилистических приемов в средневековых литературных произведениях. По нашему мнению это явление имеет мировоззренческую основу и является следствием того, что автор как бы колеблется в выборе одного окончательного слова для определения того или иного явления и ставит рядом два или

несколько синонимов, равноценных друг другу. В результате внимание читателя привлекают не оттенки и различия в значениях, а самое общее, что есть между синонимами. Так может быть «усилено» значение любого члена предложения. Одна и та же фраза может содержать не одно, а несколько парных сочетаний синонимических слов.

Как показывает исследуемый материал, синонимы, рассмотренные в этом синонимическом гнезде, были активными лексемами в языке золотоордынского периода. А использование их в тексте в большом количестве можно объяснить тем, что они употреблены в зависимости от содержания произведения. Нужно отметить, что в данном ряду только лексема *äδgü* по происхождению является тюркской, а остальные синонимы, кроме персидского слова *parsa*, арабские заимствования.

Uzun ~ motauwäl ~ böjük являются идеографическими синонимами, так как имеют разные смысловые оттенки. Синоним *uzun* в тексте произведения употребляется в значении 'высокий' при определении одушевленных лиц: *orta mexasinliγ turur, uzun ermez 'среднего роста, невысокий'* [1: 17]. В значении 'длинный' по отношению к неодушевленным объектам: *bir uzun jiγač almiš 'взял длинную палку'* [1: 169]. Только при обозначении неодушевленных объектов синонимично слову *uzun* употребляется слово *böjük* в значении 'высокий': *čumle böjük taγlar 'все высокие горы'*. В тексте памятника слово *böjük* по отношению к одушевленным предметам не употребляется. При обозначении неодушевленных предметов, синонимично слову *uzun*, употребляется слово *motauwäl*, передающее значение 'длинный': *kitab motauwäl bolmasun, tib 'чтобы книга была краткой (не растянуть книгу)'* [1: 46]. В тексте памятника слово *motauwäl* по отношению к одушевленным объектам не употреблялось.

В использовании синонимов *fiqara ~ čγγaj ~ miskin* наблюдается смысловая семантическая дифференциация: *anγŋ sufrasynda fiqara wä miskin, täqi mosafirlar asajši qylur ärdilär 'за его застольем отдыхали нищие и обездоленные, странники'* [1: 210]; *bu oγlum čγγaj ärdi 'этот сын был бедным'* [1: 238]. В тексте арабское слово *fiqara* употребляется в значении 'нищий', тюркское *čγγaj* – 'бедный', арабское *miskin* – 'обездоленный'. Все они являются идеографическими синонимами. Очень часто эти синонимы Махмуд Булгари употребляет рядом, соединяя

союзом *wä*. Применяя этот прием, автор добивается усиления выразительности слов, а также полного всестороннего выражения мысли.

Таким образом, изучение синонимов прилагательных показало развитую систему синонимии в произведении «Нахдж ал-Фарадис». В синонимии отмечено яркое проявление авторской индивидуальности в отборе лексики. М. Булгари использовал синонимы как стилеобразующее средство языка, которое способствует повышению эстетического достоинства произведения, усиливает его эмоциональное развитие.

Синонимическое богатство лексики памятника свидетельствует о богатстве языковых возможностей и многообразии языковых средств, которые были свойственны средневековому литературному языку, о замечательном владении автора родным языком и арабо-персидскими заимствованиями. В произведении использованы синонимические средства средневекового литературного языка. Они способствовали весьма точному отражению описываемых событий и явлений, глубоко воздействуя на воображение читающего современника.

Литература

1. Eckmann J. Nehcü´l – Feradis. I, Tipki Basim. – Ankara, 1956. – 444 s.

Р.Р. Замалетдинов
Казанский федеральный университет (Россия)

КОРИФЕИ ФИЛОЛОГИИ И УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ

Аннотация. В статье автор, отмечая большой вклад в развитие отечественной тюркологии известных ученых-тюркологов Г. Алпарова, М. Бакирова, Т. Галиуллина, Н. Дмитриева, М. Закиева, С. Ибрагимова, М. Курбангалиева, А. Нуриевой, И. Нуруллина, Ф. Сафиуллиной, Х. Усманова, М. Фазлуллина, Р. Юсупова, чьи юбилеи чествуются в 2018 году, более подробно останавливается на биографии и достижениях трех из них. Это – доктора филологических наук, профессора Казанского университета: Мирфатых Закиевич Закиев, Рузаль Абдуллазянович Юсупов и Талгат Набиевич Галиуллин. В их биографиях немало общего. Все они родом из села, учились в Казанском университете. У каждого из этих ученых за плечами, кроме огромного педагогического опыта, годы руководства педагогическими вузами республики, советами по защите докторских и кандидатских диссертаций, активные научные исследования и создание научных школ в области языкознания и литературоведения.

Abstract. The author of the article appreciates immense contribution to the development of Turkic Studies by such famous scholars as G. Alparov, M. Bakirov, T. Galiullin, N. Dmitriev, M. Zakiev, S. Ibragimov, M. Kurbangaliev, A. Nurieva, I. Nurullin, F. Safiullin, H. Usmanov, M. Fazlullin, R. Yusupov, whose anniversaries are honorably celebrated in 2018, and expands on the biography and achievements of the three of them. They are Doctors of Linguistics, Professors of Kazan University: Mirfatykh Zakiev, Rusal Yusupov and Talgat Galiullin. Their biographies share much in common. All of them are originally from villages and studied in Kazan University. Beyond huge pedagogical experience, years of

managing the Republican pedagogical universities and dissertation councils, each of them have been always involved in active research and started their own scientific schools in Linguistics and Literary Studies.

Ключевые слова: Институт филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого Казанского федерального университета, юбилей, ученые-тюркологи, Мирфатых Закиевич Закиев, Рузаль Абдуллазянович Юсупов, Талгат Набиевич Галиуллин, ректор.

Keywords: Leo Tolstoy Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University, anniversary, Turkic scientists, Mirfatykh Zakievich Zakiev, Ruzal Abdullazyanovich Yusupov, Talgat Nabiyevich Galiullin, rector.

Для коллектива Института филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого Казанского федерального университета 2018 год особенно знаменателен. Он богат на юбилейные события. Наряду со 190-летием известного во всем мире писателя, некогда обучавшегося в Казанском университете Льва Толстого, чье имя гордо носит наш институт, мы в этом году чествуем юбилеи известных ученых-тюркологов Г.Алпарова, М. Бакирова, Т. Галиуллина, Н. Дмитриева, М. Закиева, С. Ибрагимова, М. Курбангалиева, А. Нуриевой, И. Нуруллина, Ф. Сафиуллиной, Х. Усманова, М. Фазлуллина, Р. Юсупова и др. Отмечая неоценимый вклад в развитие отечественной тюркологии каждого из этих ученых, отдельно хочу акцентировать внимание на юбилеи трех крупных ученых-филологов и общественных деятелей, известных руководителей в системе высшего профессионального образования и науки Республики Татарстан и Российской Федерации. Это – доктора филологических наук, профессора Казанского университета: Мирфатых Закиевич Закиев, Рузаль Абдуллазянович Юсупов и Талгат Набиевич Галиуллин.

Все эти ученые – коллеги, но каждый из них, бесспорно, – самобытная личность со своей точкой зрения и своим подходом к решению проблем. М. Закиев и Р. Юсупов – ученые-лингвисты, государственные и общественные деятели, Т. Галиуллин – ученый-литературовед, популярный критик и писатель. В их биографиях очень много общего: все они родом из села, учились в Казанском университете; у каждого за плечами, кроме огромного педагогического опыта, годы руководства советами по защите докторских и кандидатских диссертаций, активные научные исследования и создание своих научных школ в области языкознания и литературоведения; в разные годы они были ректорами крупных педагогических вузов республики и страны: М. Закиев (1967-1986) и Р. Юсупов (1986-2002) возглавляли

Казанский государственный педагогический институт (далее – КГПИ), Т. Галиуллин (1971-1986) – Елабужский государственный педагогический институт (далее – ЕГПИ).

Под руководством М. Закиева, Р. Юсупова и Т. Галиуллина коллективы КГПИ и ЕГПИ достигли серьезных успехов в научно-образовательной и воспитательной деятельности, существенно укрепилась материально-техническая база учреждений, а сами вузы были признаны образцовыми. В 1994 г. Казанский пединститут, в 2003 г. – Елабужский пединститут получили статус университета. В 2011 г. эти вузы вошли в состав Казанского федерального университета. И М. Закиев, и Р. Юсупов, и Т. Галиуллин достигли научных высот в своей области. Каждый из них пользовался (и ныне пользуется) в коллективе, профессиональном сообществе, республике и стране особым уважением и высоким доверием!

М. Закиев и Р. Юсупов – академики, Т. Галиуллин – член-корреспондент Академии наук республики. Все они имеют высокие ведомственные и правительственные награды республиканского и федерального уровней. Мирфатыха Закиевича, Рузаля Абдуллазяновича и Талгата Набиевича отличает открытость, самокритичность, самодостаточность, широкая душа, доброе и уважительное отношение к коллегам и студентам! Не будет преувеличением сказать, эти ученые навечно вписали свои имена в историю татарской филологии и педагогического образования!

Благодарен судьбе за то, что она свела меня с такими замечательными людьми, авторитетными учеными и руководителями. В 1990-е гг. мне посчастливилось посещать лекции и практические занятия М. Закиева и Р. Юсупова, чуть позже я работал под началом Р. Юсупова. В 2008-2011 годы я возглавил Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет, которым в свое время они руководили. Сегодня же я руковожу Институтом филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого Казанского федерального университета, где наши глубокоуважаемые ученые и педагоги успешно вели научно-педагогическую деятельность. Работать рядом с такими корифеями науки и управления было очень ответственно, но и легко, ибо это очень искренние и доброжелательные УЧИТЕЛЯ! Находясь и на заслуженном отдыхе (академик М. Закиев еще продолжает работу со студентами), они принимают самое активное участие в обсуждении актуальных

проблем высшего образования, а также путей развития лингвистической и литературоведческой школ Казанского университета. Мы благодарны за все, что сделано нашими учителями. Искренне поздравляя уважаемых Мирфатыха Закиевича, Рузаля Абдуллазяновича и Талгата Набиевича с приближающимися юбилеями, желаем им и их близким крепкого здоровья, семейного благополучия, научных и творческих успехов!

Р.Р. Замалетдинов, Г.Ф. Замалетдинова
Казанский федеральный университет (Россия)

ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КАЗАНСКОЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. В статье описывается профессиональная деятельность и научные достижения известного ученого-тюрколога, доктора филологических наук, профессора Казанского университета Мирфатыха Закиевича Закиева.

Abstract. The article describes the professional activity and scientific achievements of the famous scientist-Turkologist, doctor of philological Sciences, Professor of the Kazan University Mirfatykh Zakievich Zakiyev.

Ключевые слова: Мирфатых Закиев, синтаксический строй татарского языка, академическая грамматика татарского языка, лингвистическая археология, история тюркского письма, Казанский государственный педагогический институт, Институт языка, литературы и искусства им.Г.Ибрагимова.

Keywords: Mirfatykh Zakiev, syntactic structure of the Tatar language, academic grammar of the Tatar language, linguistic archeology, history of Turkic writing, Kazan state pedagogical Institute, Institute of language, literature and art

14 августа 2018 года выдающемуся ученому-тюркологу, доктору филологических наук, профессору Казанского университета, видному педагогу, государственному и общественному деятелю Мирфатыху Закиевичу Закиеву исполняется 90 лет. Он является одним из самых известных и признанных в тюркском мире татарских ученых нашей современности. Об этом свидетельствует перечисление только ряда его титулов, в частности: М. Закиев – действительный член Академии наук Республики Татарстан и Российской академии лингвистических наук, член Турецкого научного лингвистического общества им. Ататюрка, почетный член президиума Международного центра тюркологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан), почетный доктор Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета и Башкирского государственного университета и др.

Выходец из Ютазинского района Республики Татарстан М. Закиев в 1946 г. поступил на отделение татарской филологии Казанского государственного университета, который окончил с отличием в 1951 г. После завершения защиты кандидатской диссертации (1954) он уделяет серьезное внимание синтаксическим исследованиям. Изданная им монография по синтаксису татарского языка выдержала 15 изданий и по ней до сих пор студенты изучают курс синтаксиса татарского языка. В последующие годы им велись научные исследования по актуальным проблемам не только синтаксиса, но и фонетики, морфологии и лексикологии. Как отмечается в статье об ученом, он «первым в тюркологии сформулировал основы тюркской морфонологии, описал деривационно-грамматическую систему выражения степени совершения действия в татарском языке, установил многопадежность в тюркских языках. Исследовал булгаро-татарскую эпиграфику, лингвостилистические особенности тюрко-татарских литературных произведений» [1: 419].

М. Закиев внес огромный вклад в организацию научных исследований в подразделении, где он трудился. В 1960 г. он возглавил кафедру татарского языка Казанского университета и через три года успешно защитил докторскую диссертацию по синтаксическому строю татарского языка. Его оппоненты академик Б.А. Серебренников, профессора Е.И. Убрятова, Дж. Киекбаев высоко оценили данный труд как «первую наиболее полную и логически безупречно построенную монографию по синтаксису тюркских языков» [2: 9].

Большой вклад внес ученый и в подготовку школьных и вузовских программ по курсу татарской филологии, а с 1965 г. стал одним из основных авторов школьных учебников и учебных пособий по татарскому языку.

В 1967 г. М. Закиев становится ректором Казанского государственного педагогического института (далее – КГПИ). Под его руководством вуз добивается серьезных результатов: в 1978 г. КГПИ занимает первое место среди педвузов РСФСР, а в 1979 г. – среди пединститутов СССР; открывается диссертационный совет по защите кандидатских и докторских диссертаций по филологии и педагогике. При нем большое внимание стало уделяться вопросам повышения качества образовательной деятельности и роли НИР и НИРС в жизни вуза, а также укреплению учебно-материальной

базы института. Именно в период его руководства были построены два 9-этажных общежития в центре города, база практики для студентов естественнонаучного профиля и мн. др. В период работы ректором он несколько раз был избран депутатом Казанского горсовета. В 1980 г. стал депутатом Верховного Совета ТАССР, где его избрали Председателем. Этот пост он занимал до 1991 г.

В эти годы М. Закиев принимал активное участие и в общественно-научной жизни страны: возглавлял комиссию Министерства просвещения РСФСР по национальной филологии, которая занималась вопросами повышения качества подготовки учителей в 14 национальных вузах, был членом редколлегий журналов «Советская тюркология», «Мәгариф (Просвещение)», членом бюро Советского комитета тюркологов и др.

С 1986 г. на протяжении более 10 лет М. Закиев руководил Институтом языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР (далее – ИЯЛИ). Совместно с Первым заместителем Председателя Совета Министров Татарстана профессором М. Хасановым он внес огромный вклад в развитие структуры этого института и создание Академии наук Республики Татарстан. В эти годы при участии М. Закиева, наряду с преобразованием ИЯЛИ в Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, были созданы и новые самостоятельные академические институты, в частности: экономики и правовых наук, татарской энциклопедии, истории.

В конце 1980-х и начале 1990-х гг. М. Закиев принимал самое активное участие в подготовке проекта Закона «О языках народов Республики Татарстан», который с некоторыми изменениями был принят Государственным Советом республики в 1992 г. По его инициативе были разработаны и изданы словари татарской терминологии по многим научным направлениям. Несмотря на огромную нагрузку в качестве руководителя, М. Закиев на протяжении всей жизни остался верным науке. В последние годы, работая в качестве главного редактора над подготовкой его избранных трудов, я был удивлен, насколько масштабная работа им была проведена за эти десятилетия! Так, к 2017 г. М. Закиевым опубликовано 1150 работ, из них более 1050 статей, 100 монографий, школьных и вузовских учебников и учебных пособий, а также несколько сборников научных трудов! В 7-томник избранных трудов ученого [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9] вошли только те статьи, которые были опубликованы в научных изданиях и

сборниках материалов научных конференций, а также в периодической печати; его монографии, учебники, учебные пособия и сборники научных трудов не включены в данную серию трудов, даны лишь краткие аннотации о них в начале каждого тома.

В тюркском научном мире М. Закиев известен своими трудами не только в области грамматики татарского языка, но и как исследователь лингвистической археологии и истории тюркского письма. В этих направлениях ученым изданы монографии как в Казани, так и в Москве и за пределами страны.

Под руководством профессора М. Закиева подготовили и защитили кандидатские диссертации более 70-и аспирантов и соискателей, 20 из них впоследствии стали докторами наук, профессорами, академиками. Среди них: Гумер Саттаров, Флера Сафиуллина, Холик Абдурахманов, Рузаль Юсупов, Суфиан Поварисов, Дания Салимова, Джамиля Мустафина и др.

Плодотворная деятельность М.Закиева высоко оценена руководством страны и республики. Он награжден орденами «Трудового Красного знамени», «Дружбы народов» и «За заслуги перед Республикой Татарстан», пятью медалями и серебряной медалью ВДНХ СССР. М.Закиев – отличник просвещения СССР, отличник высшей школы СССР; удостоен почетного звания «Заслуженный деятель науки Татарстана», «Заслуженный деятель науки РФ». За подготовку 3-х томной академической грамматики татарского языка он с коллективом ученых удостоен Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники. Многогранная деятельность М. Закиева высоко оценена и за пределами Республики Татарстан.

Профессор М. Закиев и сегодня ведет активную научно-исследовательскую, педагогическую и общественную деятельность. Он принимает участие в работе научно-практических конференций, а также различных международных форумов, проводимых как в Республике Татарстан, так и далеко за ее пределами. Будучи профессором кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого Казанского федерального университета, М. Закиев ведет серьезную работу со студентами старших курсов, магистрантами, аспирантами и докторантами. Он продолжает подготовку нового поколения филологов-исследователей.

Литература

1. Татарская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. М.Х.Хасанов, ответ. ред. Г.С.Сабирзянов. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2005. – Т. II: Г-Й. – 656 с.

2. Юсупов Р.А., Зиннатуллина К.З., Сафиуллина Ф.С., Асылгараев Ш.Н. М.З. Закиев – ученый, педагог и общественный деятель // Академик Мирфатых Закиев. – Москва: «ИНСАН», 1998. – С. 7-43.

3. Избранные труды: в семи томах. – Т I. История формирования тюркско-татарского языка (от европоцентризма к адекватной тюркологии). – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 543 с.

4. Избранные труды: в семи томах. – Т II. История формирования тюркско-татарского языка с точки зрения адекватной тюркологии. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 527 с.

5. Избранные труды: в семи томах. – Т III. Сохранение и развитие татарского языка в контексте этноэкологии. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 495 с.

6. Избранные труды: в семи томах. – Т IV. Фонетические, лексические, грамматические категории и методика их преподавания. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 511 с.

7. Избранные труды: в семи томах. – Т V. Проблемы развития гуманитарных наук. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 559 с.

8. Избранные труды: в семи томах. – Т VI. Знаменитые личности и их труды. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 447 с.

9. Избранные труды: в семи томах. – Т VII. Проблемы подготовки учителей. Приложения. – Казань: Магариф-Вакыт, 2017. – 511 с.; илл.

Г.Ф. Замалетдинова
Казанский федеральный университет (Россия)

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.Х. КУРБАНГАЛИЕВА

Аннотация. Мухутдин Курбангалиев – выдающийся татарский ученый, известный филолог, педагог и методист, Герой Труда, кавалер ордена Трудового Красного знамени, профессор, Заслуженный деятель науки ТАССР, автор многочисленных учебных пособий для школ и вузов.

Abstract. Mukhutdinov Kurbangaliev – an outstanding Tatar scientist, renowned scholar, teacher and Methodist, Hero of Labor, holder of the order of the red banner of Labor, Professor, Honored worker of science of Tatarstan, the author of numerous textbooks for schools and universities.

Ключевые слова: Мухутдин Курбангалиев, методическая деятельность, научная деятельность.

Key words: Mukhutdinov Kurbangaliev, teaching activities, scientific activities.

Среди татарских учёных, работавших в Казанском университете и выделявшихся своей многогранной и плодотворной деятельностью, направленной на развитие татарской филологической науки, в первую очередь, выделяется имя профессора Мухутдина Хафазетдиновича Курбангалиева, которому в 2018 году исполнится 145 лет.

Этому учёному-энциклопедисту суждено было сохранить чуть не разорвавшуюся нить от тюркологической школы XIX века и развивать её дальше, начиная с конца 20-х годов до начала 40-х

годов XX века, взяв на себя ответственность заведующего кафедрой татарского языка и литературы в Казанском университете.

М.Х. Курбангалиев – видный татарский языковед, яркий представитель Казанской методической школы, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Казанского университета, профессор, Герой Труда, заслуженный деятель науки ТАССР, награжденный орденом Трудового Красного Знамени за свои многочисленные труды в области татарского языкознания и методики преподавания татарского языка.

Курбангалиев Мухутдин Хафизетдинович родился 26 ноября 1873 г. в деревне Биктово Елабужского уезда Вятской губернии (ныне Агрызский район Республики Татарстан) в семье крестьянина. С 1880 г. он учится у местного муллы. Затем М.Х. Курбангалиев обучается в сельской русско-татарской школе, по окончании которой поступает в Татарскую учительскую школу. Период учебы в Казани – был периодом становления и утверждения педагогических взглядов М.Х. Курбангалиева. Именно здесь он встречается с Каюмом Насыри, в беседах с которым получает практические советы по изучению родного и русского языков, татарского фольклора и др.

Формированию М.Х. Курбангалиева как филолога способствовали его посещения лаборатории экспериментальной фонетики Казанского Университета, где он у профессора В.А. Богородицкого получал рекомендации по вопросам фонетического строя родного языка.

Свою трудовую деятельность М.Х. Курбангалиев начинает в деревенских школах Мамадышского, Елабужского уездов Казанской губернии. После 1917 года (Октябрьской революции) М.Х. Курбангалиев занимает ответственные посты в системе народного образования: сначала работает помощником заведующего Губернским отделом народного образования нацменьшинств, затем губернским школьным инспектором, а после образования ТАССР он назначается заведующим отделом единой трудовой школы Татнаркомпроса.

Одновременно М.Х. Курбангалиев был преподавателем Казанского педагогического института, Татарского коммунистического университета, заведовал кафедрой татарского языка в Казанском государственном университете им. В.И. Ульянова-Ленина, преподавал на военно-командных курсах,

педагогическом и землеустроительном техникуме, курсах по подготовке школьных работников и др. Вся его жизнь была направлена на развитие народного образования, благодаря чему он стал одним из талантливых ученых-практиков того времени.

М.Х. Курбангалиев тесно сотрудничал с журналом «Мәктәб» (с 1913 г.), и состоял членом редакционной коллегии журнала «Магариф» (с 1918 г.). В 1926 году он организовал и стал первым председателем Татарского педагогического общества.

М.Х. Курбангалиев принимал участие и в систематизации литературных норм татарского языка и орфографии. Он в своих многочисленных выступлениях на различных совещаниях и конференциях отстаивал самостоятельность и чистоту татарского литературного языка.

М.Х. Курбангалиев вел большую многообразную научную и методическую работу. Используя свой богатый опыт преподавания в различных учебных заведениях, он разрабатывает методику изучения татарского и русского языков в татарской начальной, средней и высшей школах, а также методику преподавания татарского языка для не татар. М.Х. Курбангалиевым разработано учебники по татарскому и русскому языкам, арифметике, географии; им составлены словари, методические пособия и руководства, сопоставительные грамматики, наглядные пособия и таблицы и т.д. Общее количество научных и научно-методических публикаций автора составляет 130 наименований.

Видя необходимость в переводных словарях, под руководством М.Х. Курбангалиева и его при непосредственном участием были составлены русско-татарские и татарско-русские словари («Татарско-русский словарь» (1927, 1931), «Русско-татарский словарь» (1938)), которые до 60-х годов были популярными однотомниками и служили пособием для изучения русского языка, справочником для специалистов.

Изданные «Татарский букварь» (1912), «Учебник татарского языка для русских» (1924), «Руководство по изучению татарского языка в русской школе» (1925), «Учебник татарского языка для заочников-нетатар» (1941) – способствовали дальнейшему развитию методики преподавания татарского языка как неродного на научной основе.

В 20-ые годы XX века М.Х. Курбангалиев совместно с Р.С. Газизовым, разработав «Грамматику татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка» (1924), «Опыт практической систематической грамматики татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка» (1928, 1931, 1932), положили начало

системному исследованию татарского и русского языков в сопоставительном аспекте и тем самым стали продолжателями идей и традиций К. Насыри.

С 1928 по 1941 гг., т.е. до конца жизни, М.Х. Курбангалиев работает в Казанском университете сначала лектором, затем основателем и заведующим кафедрой татарского языка и литературы, трудился над методикой обучения татарского языка не татар; возглавлял работу по созданию татарской терминологии. Труды проф. М.Х. Курбангалиева легли в основу современных курсов татарского языкознания – фонетики, морфологии, синтаксиса и сопоставительной грамматики русского и татарского языков; составленные им и при его участии татарско-русский и русско-татарский словари явились образцом для составления последующих словарей.

Имя М.Х. Курбангалиева, замечательного ученого и педагога, и в настоящее время пользуется глубоким уважением у жителей Республики Татарстан, его труды занимают видное место в истории татарского языкознания и методики его преподавания.

Литература

1. Асадуллин А.Ш. Из опыта преподавания русского языка в татарской школе. Методическое наследие. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1981. – 73-100 с.

2. Валеева Ф.С. Жизнь, посвященная народу: Методическая система М. Курбангалиева по преподаванию татарского языка. – Казань: Магариф, 2004. – 143 с.

3. Сафиуллина Ф.С. Галим һәм замана // Фән һәм тел. – 2000. № 2. – 25-28 б.

4. Сафиуллина Ф.С., Курбангалиева Х.М. Герой труда Татарстана профессор М.Х.Курбангалиев. – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2018. – 60 с.

М.З. Зәкиев

Г. Ибрагимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Россия)

ТАНЫЛГАН ТЮРКОЛОГ ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫ АКЛАУ ҺӘМ ХЕЗМӘТЛӘР ҖЫЕНТЫГЫН ӘЗЕРЛӘП ЧЫГАРУ

Аннотация. Статья посвящена изучению процесса научной реабилитации богатого творческого наследия выдающегося татарского общественного деятеля и писателя Гаяза Исхаки. Автором дается оценка деятельности Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, который осуществил возвращение архива Г. Исхаки на Родину.

Abstract. The article is devoted to the study of the process of scientific rehabilitation of the rich creative heritage of the outstanding Tatar public figure and writer Gayaz Iskhaki. The author assesses the activities of the Institute of Language, Literature and Art. G. Ibrahimova Academy of Sciences of RT, which carried out the return of the archive of G. Iskhaki to his homeland.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки

Keywords: Gayaz Iskhaki.

Совет чорында халык дошманы дип танылган Г. Исхакый, акланганнан соң, язучы, публицист, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе дип рәсми рәвештә танылды. Ләкин аның танылган тарихчы галим – тюрколог та булуына итәрлек игътибар биргәнебез юк әле.

Бүгенге тюркологик конференциядә без үзебезнең бу җитешсезлегебезне танырга һәм төзәтергә тиешбез, аның танылган тюрколог булуын әйтергә һәм җыйнак кына итеп күрсәтеп бирергә дә тиешбез. Г. Исхакыйны тюрколог-галим итеп таныта торган төп хезмәте – «Идел-Урал». Бу хезмәт беренче мәртәбә 1933 елда Берлинда татарча нәшер ителә. Аннан соң шул ук елда Франциядә французча һәм русча, 1934 елда Токиода – японча, 1938 елда Варшавада – полякча, шул ук елда Лондонда – русча басылып чыга.

1987 елда Гаяз Исхакыйны аклаганнан соң, аның хезмәтләрен җентекләп өйрәнү башлана, иң элек аның милли мәсьәләне хәл итүгә багышланган тюркологик хезмәте «Идел-Урал» өйрәнелә, 1991 елда аерым брошюра хәлендә бастырылып чыгарыла. Биредә Р. Хәкимнең кереш һәм йомгаклау мәкаләләре урнаштырылган, алар Г. Исхакый хезмәтләрен анализлаган беренче мәкаләләр саналалар. «Идел-Урал»ның татарчасы 1992 елда шулай ук аерым брошюра рәвешендә басып чыгарылды [1: 64; 2: 8]. Менә шул басмалардан соң һәм унбиш томлыкның чыгу барышында һәм чыккач, Г. Исхакыйның хезмәтләрен өйрәнү юлга салынды.

Мин хәзер, Г. Исхакыйны аклау һәм аның 15 томлыгын әзерләү эшләрен оештыручы буларак, менә шул эшләр турында сөйләмәкче булдым.

Быел 2018 елда халкыбызның атаклы язучысы, журналисты,сәячәтчесе, татар милли азатлык хәрәкәте эшлеклесе, төрки тарихы галиме Г. Исхакыйның тууына 140 ел тулды. Шул уңайдан бөек эшлеклебезне аклау һәм аның әсәрләре җыентыгын әзерләп чыгару турында мәгълүмәт бирү укучыларны да кызыксындырыр дип уйлыйм.

Г. Исхакый Сталин чорындагы милли сәясәтнең иң зур дошманы санала иде. Шуңа күрә ул үз иленә кайта алмыйча, чит илдә вафат булды. Аны аклау (реабилитацияләү) шома гына бармады, Татарстан Өлкә комитетында, район партия оешмаларында эшли торган яки эшләгән интеллигенция вәкилләре Г. Исхакыйны аклауга каршы киләләр иде. Шуңадыр партиянең Өлкә комитеты да Г. Исхакыйны аклауны турыдан-туры үзе эшләмәде, аның Үзәк Комитетка бу аклау халык инициативасы

белән башкарыла диярлек юлларын эзләде. Бу фикергә мин түбәндәге сөйләшүләрдән соң килдем.

Татарстан Өлкә комитетында пропаганда юнәлешен алып баручы Әдип Сәхип улы Миндубаев, мине – Тел, әдәбият һәм тарих институты директорын үзенә чакырып алгач, безнең арада шундый сүз булды:

– Мирфатыйх Зәкиевич, син үзең күреп торасың, Өлкә комитеты электән гаепләнгән бик күп эшлеклеләребезне аклады. Болар барысы да Өлкә комитеты инициативасы белән генә башкарыла икән дигән сүз булмасын өчен, төрле оешмаларның да инициативасын күрәсе килә иде. Мәсәлән, Г. Исхакыйның реабилитациясен кайсы оешма күтереп чыкса әйбәт булар иде икән, язучылар оешмасымы, әллә син җитәкли торган ИЯЛИме?

Мин бу сорауга шунда ук түбәндәге җавапны бирдем:

– Ике уйлап торасы юк, моны безнең институт кына башкарырга тиеш, аның хезмәтләр җыентыгын да бары безнең институт кына әзерләп чыгара алачак.

Шушы сөйләшүдән соң мин Г. Исхакыйның хезмәтләрен, ИЯЛИнең бу яңа юнәлешкә әзерлеген , мөмкинлекләрен өйрәнеп чыктым. 1987 елның 10 ноябрендә институт каршында 18 кешелек Рухи мирас комиссиясен төзү турында приказга кул куйдым. Комиссия агъзалары Өлкә комитетта, Министрлар Советында да каралды. Комиссиянең рәисе итеп филология фәннәре докторы, профессор Ф. Мусинны билгеләдем.

Комиссия әгъзалары, изге гамәл кылабыз дип, дәртләнеп эшкә керештеләр. Аларның барысына да Г. Исхакый әсәрләренең библиографиясе бирелде. Бу библиографияне ИЯЛИнең өлкән фәнни хезмәткәре Һәнүз Мәхмүтов планнан тыш төзегән булып чыкты. Ул планга кертмичә генә, «Гаяз Исхакыйның драматургиясе» дигән темага монография яза башлаган. «Гаяз Исхакыйны кайчан да булса акларлар дип ышанып яшәдем», – дип аңлатты ул үзенең бу теманы алуын.

Рухи мирас комиссиясенең беренче зур эше итеп, 1989 елның 1 мартында Г. Исхакыйны реабилитацияләү турында шәһәр күләмендә киңәйтелгән җыелыш үткәрдек. Сөйләшү зур каршылыклар белән кискен тонда барды. Шулай да Гаяз Исхакыйны аклау һәм аның әсәрләренең тулы басмасын әзерләп чыгару кирәклеге турында уңай фикер күпчелек тавышны алды. «Мирас» журналын чыгару турындагы карарга нигез салынды.

Рухи мирас комиссиясенең бу утырышы институт гыйльми эшенең төп юнәлешен дә үзгәртте: Г. Исхакый әсәрләренең тулы җыентыгын төзеп чыгару әдәбият бүлеге хезмәткәрләренең мактаулы бурычына әйләнде. Мәгълүм булганча, Г. Исхакыйның хезмәтләре төрле илләрдә басылган. Ул язмаларны эзләү, табып алып кайту өчен, күп кенә чит ил командировкалары оештырырга туры килде.

Шул эшләр белән шөгыльләнү чорында, Стамбулдагы Халыкара фәнни конференциягә килгәнемне белеп, мине Төркиядәге татар миллионеры Әхмәтвәли Мәнгәрнең кызы Сафия Имре үзенең офисына чакырды. Конференция утырышы тәмамлануга, мине Сафия ханымның ярдәмчесе Мәхмүт Әлүкәй Мәнгәрләр офисына алып килде. Минем Сафия ханымны электән күргәнем юк иде. Ул татар хатыннары кебек матур итеп киенгән, минем белән дөп-дөрес итеп татарча сөйләшә башлады. Әзерләп куелган чәй өстәле янына утыргач, төрекчәгә күчте.

– Мин Сезне үземнең киңәшчем булырга риза булмассызмы дип белергә чакырдым. Мин Сезне хәтсездән беләм, Сез чын эш кешесе, ә шулай да Сез директор бит, вакытыгыз җитәрме?

– Вакытым җитәр, мин Сезнең киңәшчегез булырга әзермен, ләкин мин Сезгә бер яңа эш тәкдим итмәкче булам.

– Сезнең эшегез турында да сөйләшербез. Аңа кадәр мин Сезне Мәнгәр вакыфы белән таныштырмакчы булам.

– Әтием Әхмәтвәли, сәламәтлеге какшагыч, миңа шундый киңәш бирде:

– Минем капиталым сезгә һәм сезнең балаларыгызга да җитәрлек. Аннан туган халкыма – татарларга өлеш чыгарырга тырыш, – диде. Әтием вафат булгач, мин аның васыятен үтәргә керештем. Алманиядәге үзебезнең бер бик бай имениене саттым һәм аның акчасына, татарларга ядәм итәр өчен, Әхмәтвәли Мәнгәр ширкәтен төзедем. Мин ул ширкәтнең президенты, ә Сезне бирегә алып килгән Мәхмүт Әлүкәй – безнең гаилә табибыбыз, минем ярдәмчем. Без Мәнгәр мәркәзе хисабына Казанга җибәрәсе китапларны әзерлибез, Төркиядә укып йөрүче татар студентларына акчалата ярдәм күрсәтәбез. Минем янда Сез командировкага җибәргән Л. Гайнанова ике мәртәбә булды. Мин аңа үземнең хезмәткәрләр ярдәме белән Г. Исхакыйның берничә мәкаләсен табып бирдем. Моның өчен ул бик шатланды.

– Сафия ханым, минем Сезгә кушасы эшем дә менә шул Г. Исхакый әсәрләрен бөтен җир шарыннан эзләп табу һәм безнең институтка кайтару белән бәйле.

– Мин Г. Исхакый әсәрләре җыентыгы өчен аның архивын төзү һәм аны үз иленә кайтаруны Мәнгәр мәркәзе планына кертүне башлаган идем инде.

Бу сөйләшүдән соң миңа Мәнгәр вакыфында еш булырга туры килде, бигрәк тә Исхакый архивын туплау һәм материалларны тәртипкә китерү мәсьәләләре буенча. Г. Исхакыйның архивы әзер булгач, мин архивны төзүдә катнашкан кешеләрне Казанга чакырдым, алар Г. Исхакый архивын да алып килергә тиешләр иде.

1997 елның 5 июнендә Сафия ханымны, аның ире Иззәт Имрене, Мәхмүт Әлүкәй һәм аның хатыны Зөһрә Әлүкәйне Казан аэропортында кршы алдык. Казан белән таныштыргач, кунакларны Сафия ханым әтисенең бабасы туган Мәнгәр авылына, әнисенең ерак туганнары яшәгән Саба якларына алып бардык.

Мин алдан ук президентыбыз Минтимер Шәрип улы белән сөйләшеп куйган идем. 9 июньдә Сафия ханым китергән архивны президентыбызга тапшыру тантанасы булды.

Төркиягә кайткач, Сафия ханым, минем һәм Ильбарис Нәдировның (икенче киңәшченең) соравын үтәп. архивны туплау турында махсус хат язып җибәрде. Хатның эчтәлеге белән укучыларны да таныштырыйк.

Сафия Имре хаты: «Сәгадәт Чагатай (Г. Исхакыйның кызы) вафатыннан соң, Г. Исхакыйның Әнкарадагы архивы Мәхмүт Тahир кулына керә. Белгечлеге буенча инженер булса да, Мәхмүт Тahир Төркиядәге төрки-татарлар арасында әдәби-мәдәни гамәлләре белән танылган кеше иде. С. Чагатай мәрхүм әтисенең мирасын барлауны, саклауны үзе исән вакытта ук аңа ышанып тапшырган иде. Кызганыч ки, Мәхмүт әфәнде Тahир да озакламый вафат итте. Моннан соң язучының М. Тahирда сакланучы архивы Әнкарада яшәүче журналист вә китап белгече Саидә Арсланбәк кулына күчте. 1995 ел башында Ә. Мәнгәр вакыфы корылгач, мин Арсланбәкне фәнни хезмәткәр сыйфатында вакыфка эшкә алдым. Безнең беренче эшебез Г. Исхакый архивын кыйммәтле бер мирас буларак Әнкарадагы бүлегебезнең сейфына урнаштыру булды.

Г. Исхакыйның Ташкентта яшәүче Сөембикә исемле ерак туганы барлыгын 1996 ел башында гына белдем. Ул чыннан да Гаяз бәйнең хәзерге көндә төп варисы икән. Шуңа күрә Гаяз Исхакый

архивын аңа тапшыру яисә аннан сатып алу мәсьәләсе көн тәртибенә басты. Сөембикә ханым Шәрипованың ул архивны Ташкент шәһәренә алып китү ихтималы да күз алдыннан үткәрелде. Бөтен архивның берәр фотокүчермәсе әзерләнде.

1996 елда май аеның соңгы атнасында Сөембикә ханым Төркиядә булып китте. Истанбулга килгәч, аны хәл кадәрле кунак иттек. Шул арада аңа Ә. Мәңгәр вакыфының Гаяз Исхакый архивын сатып алырга әзер икәнлеген әйттек. Сөембикә ханым, иң югары дәрәҗәдә галиҗәнаплек күрсәтеп, әдип архивын төп Ватаны булган Казанга кайтару шарты белән, вакыфка бернинди бәя, хак куймыйча бүләк итеп тапшырачагын белдерде.

Язмыш тарафымнан шулай язылган булгандыр, без Ә. Мәнгәр вакыфының икенче рәисе Мәхмүт Әлүкәй, шулай ук ирем Иззәт Имре белән 1997 елның июнь башында Казанга килгәч, Гаяз Исхакый архивындагы 89 документның оригиналларын Татарстан милли архивына тапшырдык. Ул архивны Татарстан Президенты Минтимер әфәнде Шәймиев үз кулы белән кабул итеп, бу бүләк өчен безнең вакыфка һәм Сөембикә ханым Шәриповага зур рәхмәт белдерде.

Бу архивның тагын бер данәдәге фотокопиясе Төркия дәүләт архивына да бүләк ителде.

Г. Исхакыйның безнең вакыф аша үткән архивы турында Сезгә ирештерәсе мәгълүматларым менә шулардан гыйбарәт.

Ихтирам илә, Сафия Имре».

Сафия Имре китергән архив һәм берничә кыйммәтле шәхси әйбере турында матбугатта, радио-телевидениядән җентекле итеп хәбәр бирелде, килгән документларның тулы исемлеге «Гасырлар авазы» журналында дөнья күрде.

Г. Исхакый материалларын туплап тапшыруы һәм Татарстан китапханәләренә ярдәме өчен, 1998 елда 13 сентябрь Указы белән Сафия Имрегә «Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре» дигән мактаулы исем бирелде. Бу дәүләт бүләген 1999 елның 1 октябрендә мин Стамбулга алып барып, тантаналы рәвештә Сафия Имрегә тапшырдым.

Гаяз Исхакыйның Төркиядән килгән һәм институт галимнәре туплаган әсәрләрен бергә туплап гомуми күләмен өйрәнгәч, төркем җитәкчесе Лена Гайнанова барлык әсәрләр 15 томлык булачак дигән фикер әйтте. Башка төрле фикер әйтүчеләрнең тәкъдимнәрен

дә исәпкә алып фикер йөрткәннән соң да, 15 томлык чыгару фикере өстен чыкты.

Мин институт директорлыгыннан пенсиягә киткәнче, Г. Исхакый әсәрләренең беренче һәм икенче томнары басылып та чыкты. Сигезенче томы нәшрияткә тапшырылды. Калган башка томнарын әзерләп бастырып чыгару эше белән җитәкчелек итү эшен ИЯЛИнең яңа директоры Н. Хисамов, соңрак бу вазифага билгеләнгән К. Миннуллин башкардылар. Барлык 15 томны бастырып чыгару 2014 елда тәмамланды. Аларны әзерләпчыгаруда катнашкан галимнәрдән Л. Гайнанова, З. Мөхәммәтшин һәм З. Рәмиев 1917 елда Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләгенә лаек булдылар.

Әдәбият

1. Исхаки Г. Идель-Урал. – Казань: ТКИ, 1991. – 64 с.
2. Исхакый Г. Идел-Урал. – Яр Чаллы,1992. – 48 б.

Р.Г. Ибәтуллина, М.Р. Саттарова
Казан федераль университеты (Россия)

КӨНБАТЫШ ДИАЛЕКТ СӨЙЛӘШЛӘРЕНДӘ СУЗЫК АВАЗЛАР КУЛЛАНЫЛЫШЫ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. Татарский национальный язык состоит из трех основных диалектов. Они в свою очередь формировались в результате контактов разных этнических груп на разных ареалах. Именно поэтому каждый диалект состоит из нескольких говоров, характеризующихся как наличием общих языковых явлений, так и особенностями, свойственными одной или нескольким говорам. Настоящая статья посвящается сравнительному анализу говоров западного диалекта татарского языка в связи с особенностями употребления гласных.

Abstract. The Tatar national language consists of three main dialects. They in turn were formed as a result of contacts of different ethnic groups on different areas. That is why each dialect consists of several dialects, characterized both by the presence of common linguistic phenomena, and features peculiar to one or more dialects. This article is devoted to the comparative analysis of the Western dialect of the Tatar language in connection with the peculiarities of the use of vowels.

Ключевые слова: мишарский диалект, татарский язык, говор, гласный звук, модель вокализма, фонетическое явление.

Keywords: mishar dialect, tatar language, dialect, vowel sound, model of vocalism, phonetic phenomenon.

Татар теленең диалектлары һәм сөйләшләренә хас үзенчәлекләр фәнни аспектта тасвирланган һәм теркәлгән. Милли тел буларак анализлаганда, төрле сөйләш һәм диалектларга хас фонетик күренешләр очраклы түгел, ә тулы бер система тәшкил итә. Һәрбер күренешнең формалашу, кулланылу үзенчәлекләрен

чагыштырып өйрәнү татар теленең бербөтен система булуын һәм ареаль, тарихи, экстралингвистик факторларга бәйле яшәвен күзалларга мөмкинлек бирә.

Билгеле булганча, сөйләм процессында бер үк аваз янәшә килергә мөмкин, сөйләм тизлеге төрле була, бер авазны әйтеп бетергәнче икенчесен әйтә башлау сәбәпле яңа элементлар туа. Еш кабатлана торган үзгәрешләр, вакытлар үтү белән, шул телдә аралашучы кешеләрнең һәммәсенә дә җиңел аңлашыла торган төрләрне хасил итә [2: 56]. Җанлы сөйләм телендә төрле сөйләш яки диалектларга хас фонетик күренешләр булу табигый. Бу күренешләрләр, бер яктан, авазларның табигатендә аермалыклар булу белән бәйле булса, икенчедән, тартык яки сузык авазларга бәйле төрле фонетик закончалыклар да даими күзәтелә. Мәкаләдә көнбатыш диалект сөйләшләрендә сузык авазларның кулланылышы белән бәйле күзәтелә торган фонетик күренешләр анализлана.

Билгеле булганча, татар телендә 9 сузык аваз кулланыла. Арада иң үзенчәлекле аваз /а/ фонемасы. Татар теле сөйләшләрендә әлеге авазның берничә төрле варианты кулланыла. Мәсәлән, мишәр диалектының темников, ләмбрә, кузнецк, карсун, мордва-каратай, мәләкәс, тау ягы керәшеннәре, сыркыды, чистай, байкыбаш сөйләшләренә */а/* авазын ачык итеп, иренләштермичә әйтү хас. Хвалын, чистай керәшеннәре сөйләшендә /а/ авазы бераз иренләштереп әйтелә. Шарлык сөйләшендә ачык /а/ һәм иренләшкән */а°/* вариантлары кулланыла.

/О/, /ө/ авазларын әйтүгә бәйле татар сөйләшләрен ике төркемгә бүлеп карага мөмкин. Көнбатыш диалектның темников, мәләкәс, шарлык сөйләшләрендә щлеге авазлар иренсезлщштерелеп кулланыла. Мәсәлән, *көн – кен, төлке – телке, озын – ызын, тормыш – тырмыш, сылы – солы* һ.б. Калган сөйләшләрдә бу авазлар әдәби телгә якын әйтелә.

Татар телендә сузык авазларга хас тагын бер билге – аларны алгы яки арткы рәт сузыклары буларак характерлау. Бу күренеш төрки телләрнең уртак билгесе булып, сингармонизм законын тәшкил итә. Сөйләшләрдә бу билгегә бәйле үзенчәлек бар. /Ә/, /ү/ һәм башка кайбер сузыкларны алгырак позициядә, “нечкәртебрәк” әйтү көнбатыш диалектның ләмбрә, мордва-каратай, мәләкәс, чистай керәшеннәре, тау ягы керәшеннәре, сергач, чистай сөйләшләрендә күзәтелә. Калын сузыкларның нечкә, яки киресенчә, нечкә сузыкларның калын парлары белән алыштырып әйтү мишәр

диалектының кузнецк сөйләшендә очрый. Мәсәлән, *бәлчек – балчык, сәленү – салыну, чәйкәү – чайкау, кечерткән – кычыткан, берәз – бераз, корка – күркә, мона – менә, чаука – чәүкә, хабар – хәбәр, мачы – мәче, капыста – кәбестә* һ.б.

Әдәби телдә дифтонглар юк. Сөйләшләрдә *у^{о} – ү^{ө}, о^{у} – ө^{Ү}, ы^{о} – е^{э}, о^{ы} – ө^{е}* кебек дифтонгоидлар бар. Мәсәлән, мишәр диалектының темников, кузнецк, сыркыды сөйләшләрендә түбәндәге әйтелеш теркәлгән: *дү^{ө}рт* – дүрт, *кү^{ө}п* – күп, *кү^{ө}мер* – күмер, *у^{о}рман* – урман һ.б. Сөйләм телендә *–ай / -әй, -уй / -үй, -ой / -өй* дифтонглары урынына */а/, /ә/, /у/, /ү/, /о/, /ө/* монофтонгын әйтү мишәр диалектының темников сөйләшендә системалы очрый. Мәсәлән, *кан'ана – кайнана, кат'а – кайта, кор'ок / курик – койрык, бәлә – бәйлә, бар'ам – бәйрәм, ул'ап – уйлап, күw – көй, сүwәк – сөяк* һ.б.

Сүз башында сонор авазлар алдыннан килгән */о/, /ө/, /и/, /э/* сузыклары төшеп калу күренеше мишәр диалектының темников, ләмбрә, хвалын, карсун, мордва-каратай, мәләкәс, тау ягы керәшеннәре, шарлык, сергач, чүпрәле, сыркыды, чистай сөйләшләрендә очрый: *йалу – ойалу (ояу), йәрләү – ийәрләү (иярләү), ләктерү – әләктерү, йәңке – өйәңке (өяңке), шандыру – ышандыру, зату – озату* һ.б. Кайбер күп иҗекле сүзләрдә сүз уртасында яки сүз ахырында сузыклар төшәргә мөмкин: *иләшү – ийәләшү (ияләшү), вәләү – әвәләү, кирге – кийерге (киерге), тәрәз – тәрәзә, такйа – такыйа (такыя), чабат – чабата, алаш – алаша, карабдай – карабодай, сак – усак, марта – умарта, башнан – башыннан, зату – озату, әтеп баккыз – әйтеп багыгыз* һ.б. Бу күренеш мишәр диалектының темников, ләмбрә, мәләкәс, шарлык, чүпрәле сөйләшләрендә бар. Ике сүз арасында килгән сузыкларның беренчесе төшеп калу очраклары мишәр диалектының темников, мордва-каратай, мәләкәс, шарлык, сергач, чүпрәле, сыркыды сөйләшләрендә теркәлгән. Мәсәлән, *байук – байа (бая), андук – анда ук, мындук / мындык – монда ук, иртүк – иртә үк, тегычта – теге очта, әлинде – әле инде, ашийс килә – ашыйсы килә, күрәс килә – күрәсе килә*. Сергач сөйләшендә тамырдагы */а/, /е/* сузык авазлары *-лар/ -ләр* кушымчасы алдыннан, нигездә, басымсыз сузыклар төшә: *кешләр – кешеләр, алашлар – алашалар, тәрәзләр – тәрәзәләр, баллар – балалар*.

Татар телендә сөйләм барышында рус алынмаларында сүз башындагы */л/, /р/, /ш/* тартыклары алдыннан */ы/, /е/* авазлары өстәлү даими күзәтелә. Мәсәлән, мишәр диалектының темников, ләмбрә, хвалын, мордва-каратай, мәләкәс, тау ягы керәшеннәре, шарлык, сергач, чүпрәле, чистай сөйләшләрендә бу күренешкә мисаллар бар: *ылампы – лампа,*

ылаука – лавка, ыризинка – резинка, сымарудина – карлыган, ыризык – ризык, өтөрмә – төрмә, ылаука – ләүкә h.б. Татар сөйләшләрендә сүз уртасында сузык аваз өстәлү күренеше дә бар. Мәсәлән, мишәр диалектының ләмбрә, карсун, тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә мондый сүзләр системалы очрый: *йеремәдек – йөрмәдек, күреше – күрше, йеретә – йөртә, чирегән – чергән, шытыган – шыткан* h.б.

Сузыклар өлкәсендәге калган үзенчәлекләрдән төрле аваз тәңгәллекләренә һәм кайбер комбинатор күренешләргә мисаллар китерергә мөмкин. Мәсәлән, мишәр диалектының ләмбрә, сөйләшләрендә *ы~а: ылабута – алабута, йаңы – йаңа, кузгылдак – кузгалак, кагыз – кәгазь; э (е) ~ ә: мәктеп – мәктәп h.б., ә ~ и тәңгәллеге, нигездә, беренче иҗектә күзәтелә: нәк – ник, нәгә – нигә, бәк – бик, шәкәр – шикәр, тәкле – тикле, әпәй – ипи, мәләш – миләш h.б. Кайбер сүзләрдә, киресенчә, и ~ ә күзәтелә: тирәз – тәрәзә, сике – сәке, синәк – сәнәк, пике – пәке; кузнецк сөйләшендә мондый мисаллар бар: а~у: шал, шалай, шандый – шул, шулай, шундый h.б.; ө / э (е) ~ү: бөгөн – бүген, төгөл – түгел, көңөл – күңел, че^{o}прәк – чүпрәк* h.б. Татар сөйләшләренең кайберләрендә */у/ – /ү/* авазы урынына */о/ – /ө/* яки */ы^{o}/ – /е^{o}/* кулланыла. Мәсәлән, кузнецк сөйләшендә мондый мисаллар бар: *орлау – урлау, корчак – курчак, ол – ул, осак – усак* h.б.

Мордва-каратай сөйләшендә */ә/* авазы, тар әйтелешле сузыклардан соң килгәндә, тар вариантта әйтелә, бу вариант рус телендәге */э/* авазы кебек яңгырый: *бирэ – бирә, килэ – килә, китерэ – китерә* h.б. Әлеге сөйләштә кушымчаларда сузык авазлар кыскару системалы күзәтелә. Мәсәлән, *бирдләр / биртләр – бирделәр, кийендләр – киенделәр, безнн – безнең, мүгезнн – мөгезнең, корк – кырык, сийр – сыйыр (сыер)* h.б.

Сергач сөйләшендә */и/* авазы арткы рәт сузыклары янында да килә: *кимак – коймак, тийа –тыйа, сийа –сыйа (сыя)* h.б. Сүз ахырында *–ый* урынына киң */и/* авазы әйтелә. Мәсәлән, *он'им – уйныйм, ол'им – уйлыйм, сал'им – салыйм, кат'им – кайтыйм* h.б.

Сузык авазларның әйтелеше сөйләшләрне тасвирлау өчен төп характерлы билгеләрнең берсе булып тора. Фактик материалдан күренгәнчә, мишәр диалекты сөйләшләренең күпчелегенә /а/ авазын ачык әйтү хас. Берничә генә сөйләштә бу авазның берникадәр иренләштереп әйтелүе очрый. Бу күренеш әлеге сөйләшләр формалашуда татарларның башка, /а/ авазын иренләштереп әйтә торган этник төркемнәре белән контактлар булуы хакында сөйли.

/Ә/, /ү/ һәм башка кайбер сузыкларны алгырак позициядә әйтү көнбатыш мишәр диалекты сөйләшләрен характерлый торган билгеләрнең берсе булып тора. Сүз башы, уртасы, ахыры позицияләрендә аваз өстәлү яки төшеп калу татар сөйләм телендә актив күзәтелә, әмма мишәр диалекты сөйләшләрендә бу күренеш системалы төс ала һәм гомум характерга ия.

Темников, мәләкәс, шарлык сөйләшләренә системалы рәвештә /о/, /ө/ авазларын иренсезләштереп әйтү хас. Дифтонгоидлар куллану һәм киресенчә, әдәби телдә дифтонгоид кулланылган очракларның сузыклар белән алышынуы мишәр диалектының аерым сөйләшләр төркемен характерлый. Бу билгеләр көнбатыш диалект сөйләшләрен үзара чагыштырып анализлаганда бер-берсенә каршы куя торган билге буларак карала ала.

Шул рәвешле, сузык авазлар кулланылышына бәйле мишәр диалектына карый торган сөйләшләрне бер-берсенә кискен каршы куя торган билгеләр булмавы, аерым билгеләрнең барлык сөйләшләргә дә хас булу, ә кайберләренең сөйләшләрен төркемен тасвирлауда кулланыла алуы көнбатыш диалектның татар теленең тулаем формалашкан һәм башка сөйләшләргә каршы куела алырлык берәмлек булуын раслый.

Әдәбият

1. Татар халык сөйләшләре. Икенче китап. –Казан: Мәгариф, 2008. – 463 б.
2. Хәкимҗан Ф. Татар әдәби теле: фонетика. – Казан: Gumanitarya, 2005. – 108 б.

E. Ibrahimov
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (Azerbaycan)

AZERBAYCAN TÜRKOLOJISININ TARIHI VE GÜNÜMÜZDEKI DURUMU

Özet. Azerbaycan Türkolojisinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak resmi belgelerde Azerbaycan Türkçesi Halk Cümhuriyetinin döneminde (1918 tarihinde) resmi statü kazandıktan sonra bu alanda daha büyük çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Türk Dünyasında XX Yüzyılın başlarında başlayan alfabe değişimi Türkoloji alanında büyük hareketliliğe neden olmuştur. 1926 tarihinde Baküde yapılan I. Bakü Türkoloji Kurultayı ve orda tartışılan konular tüm Türk Dünyasında birçok meselelerin çözülmesine neden olmuştur. Nitekim Azerbaycanda da Türkoloji için güncel sorunlar o dönemde çözülmeğe başlamıştı. B.Çobanzade, S.Mümtaz, M.Şiraliyev, E.Demirçizade, M.Hüseynzade ve diğerleri ile başlayan Türkoloji araştırmaları F.Zeyanlov, A.Ahundov ve T.Hacıyevle 2000 yıllarına kadar devam etmişti.

Günümüzde de Azerbaycanda Türkolojinin geleneği devam etmekdedir. Keza birçok üniversitelerde (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan devlet Pedegoji Üniversitesi, Azerbaycan Diller Üniversitesi ve b,) ve ilmi kurumlarda (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi) öğretiliyor. Bu yazımızda Azerbaycanda hem Türkolojinin tarihinden, hemde günümüzdeki durumundan detaylı bahsetmeğe çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Azerbaycan, dil, Türkoloji, eğitim, üniversite

Türkolojinin Azerbaycan'da öğretimi tarihi geçen yüzyıla dayanmaktadır. Nitekim XIX yüzyılda ve daha önceleri yabancı dil kısmında medrese ve mollahanelerde Arapça ve Farsça, daha sonralarsa genel olarak Rusça, İngilizce, Fransızca ve Almanca öğretilmiştir. XIX yüzyılda ve XX yüzyılın belirli dönemlerinde İsmail Bey Gaspıralı, Alibey Hüseyinzade, Ziya Gökalp gibi ilerici şahsiyetlerin Türkçülük faaliyetleri, ortak Türk Dili ve Edebiyatı doğrultusundaki eylemleri milli kimlik şuurunun oluşumunu ve gelişimini sağlamıştır. Aslında 1918-1920'li yıllar istisna olunursa, 19. yy'ın başlarından, daha doğrusu, 1828 yılında Türkmençay antlaşmasından 1991 yılına kadar Rusların hakimiyeti ve baskısı altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, Türkiye'de yaşayan soydaşlarıyla kültür ve iletişim bağlarını her zaman korumaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda eğitim alanında da iki taraflı ilişkiler gözükmektedir. Hüseyin Cavid gibi aydın, öğretmen ve yazarın İstanbul Darülfünunda yüksek öğrenim görmesi ve Türk şairlerinden etkilenerek eserler vermesi, genellikle dönemin Türk şair ve yazarlarının Azerbaycanlı müelliflerin üzerinde konu ve dil açısından derin etki bırakması edebi ilişkilerde büyük rol oynamıştır.

Azerbaycan Halk Cümhuriyetinin zamanında (1919 yılında) Bakü Üniversitesinin (şimdiki Bakü Devlet Üniversitesi) açılmasıyla Azerbaycan'da yüksek öğretim alanında ilk ve önemli adımlar atılması ve eğitimde laiklik ve milliliğin esas alınmasıyla beraber, bu dönemde Türkiyeli öğretim elemanlarının da Azerbaycan'da öğretmen olarak çalışmak için davet edilmeleri ve üniversite öğrencilerinin yüksek öğrenim için Türkiye'ye gönderilmeleri Azerbaycan ve Türkiye eğitim sisteminde ve iki akraba dil arasında ilişkilerin ve ortak unsurların gelişimini yüksek düzeyde artırmıştır. (bkz.: Elekberova, 2006: 66-68) "1917 ve 1919 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a gelen öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir".

Belirtilen bu süreç yalnız üniversitelerde değil, orta okullarda da mevcut olmuştur. Çar Rusya'sı zamanında ve Sovyet Azerbaycan'ında Türkiyeli öğretmenler orta okullarda da ders okutmuşlardır. Bu açıdan yazar Gılman İlkin'in anılarından bazı noktaları sunmak istiyoruz: "Azerbaycan'ın Halk Yazarı Gılman İlkin (Musayev) anlatıyor ki, o 1923-25'li yıllarda "Rüştüye" adlanan öğretmen okulunda okurken, o yıllarda bile okulda onlara ders veren Türk öğretmenler vardı. Onlar fizik, kimya, edebiyat derslerini okutuyorlardı. Gılman Bey özellikle edebiyat öğretmeni Zekeriye adlı kişiyi, onun bahsettiği Türk yazar ve şairlerini, onların yazmış oldukları parçaları iyi hatırlıyor. O sıradan da

söylüyor ki, o zamanlar Osmanlıca konuşmak bir moda haline gelmişti ve her kes böyle konuşmaya özen gösteriyordu." (Elekberova, 2006: 66-67). Türkçenin etkisi altında konuşma özenini Muhittin Birgen'in hatıralarında da okumaktayız. (bkz: Birgen, 2006: 799)

Ne yazık, sonradan Azerbaycan'da Ruslar ve Ermenilerin hakimiyette yetkili olmaları, Türkçülüğe karşı rejimin oluşması sonucunda Türkiyeli öğretmenler çoğunlukla yurt dışı edilmişlerdi. 1937 yılının malum ve meşum olayları sonucunda Türkçü aydınlar Pan-Türkist ve Pan-Turanist adlarıyla kurşuna dizilmiş veya sürgün edilmiş, hatta Türk kelimesinin kullanılması bile yasak edilmiştir. Kiril alfabesine geçilmesi ortak Latin alfabesinden uzaklaşma yolunda bir adım olmuştur. Tabii ki, bu gibi etkenler nedeniyle Azerbaycan'da Türkçenin öğretimi ve kullanımında aksama ve gerileme olmuştur.

Bundan sonra Doğu dilleri kısmında Arapça ve Farsça öğretilmiş, hatta orta okullarda da okutulmuştur. Türkçe, Eski Sovyetler döneminde yalnız Bakü Devlet Üniversitesinin Şarkiyat Bölümünde okutulmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan (18 Ekim 1991) ve Rusların Türkoloji alanda bütün baskılarından kurtulduktan sonra Türkçenin öğretiminde de yeni bir dönem başlanmıştır. Her sahada ilişkilerin oluşması ve gelişmesi Türkçenin hem kullanımında, hem de öğretiminde, ortak Türkçenin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

Bakü Devlet Üniversitesinde Türkoloji: 1919 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kararıyla kurulan Bakü Devlet Üniversitesi'nin ilk öğretim-eğitim yılında Tarih-Filoloji ve Tıp bölümleri açılmıştır. (Konuyla ilgili geniş olarak bakınız: Merdanov, Guliyev: 2003) Bu tarihten itibaren Tarih-Filolojiye bağlı Doğu Bilimleri Bölümü de faaliyete başlamıştır. 1922 yılında yaratılan Doğu Bilimleri Bölümünde Türkçe ve Farsça şubeleri açılmıştır. O zamandan bugüne kadar faaliyetini sürdüren bölümde Türkçe dersleri de okutulmaktadır. Bugün Rus ve Azerbaycan bölümlerinde, lisans ve yüksek lisans kademelerinde fakültenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünün öğretim elemanları tarafından verilen derslerde Türk yazın dilinin sesbilgisi, kelime hazinesi, morfolojisi öğretilmekte, aynı zamanda çağdaş Türkçeyle beraber Osmanlıca da okutulmakta ve pratik olarak Oku Metinlerinden istifade edilmektedir. Cikiya, Şamilova, Kononov gibi yabancı ve Rus dilli yazarların eserlerinin yanı sıra Azerbaycanlı öğretim elemanları tarafından yazılan veya hazırlanan ders kitapları da kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere Türkçenin dilbilgisi açısından öğretiminde Azerbaycanlı öğrencilerin daha kolay anlamaları için bu veya diğer terimler tamamen Azerbaycan dilinin gramerinde olduğu gibi verilmiştir.

Bakü Devlet Üniversitesinde Türkçe dersleri Doğu Bilimleri Bölümüyle beraber, Filoloji, Tarih, İlahiyat, Uluslararası Hukuk ve Uluslararası İlişkiler Bölümlerinde de okutulmaktadır. Öğretim elemanları genel olarak Şarkiyat Fakültesinin mezunlarıdır. Bir hususu belirtmek isterdik ki, Cumhuriyet döneminde olduğu gibi yaklaşık 27 yıldır ki, Azerbaycanlı öğrenciler Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde yüksek öğrenim görmekteler ve onlar da Türkçenin öğretiminde ve kullanımında ayrıca bir role sahipler.

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinde Türkoloji: 1930 yılında açılmış Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'nde (ADİU) bugün 12 fakültede lisans ve yüksek lisans kademelerinde eğitim verilmektedir. Önceler Bakanlar Kurulu'na Bağlı Azerbaycan Ekonomisini Yönetme Enstitüsü gibi faaliyet gösteren Türk Dünyası İşletmeleri Fakültesinde dersler tamamen Türkçe okutulduğu için 1. sınıftan başlayarak Türkçe okutulmaktadır. İşletmecilik ve Uluslararası İlişkiler Bölümlerinde Türk programına dayanılarak dersler tamamen Türkçe verilmektedir. Bu öğretim-eğitim yılında Türkçe, Doç. Dr. Kübra Guliyeva tarafından okutulmaktadır. Onun aşağıdaki kitap ve programları vardır: Kübra Guliyeva. Türkçe Okuma Kitabı. Bakü: 1999, Kübra Guliyeva, Samire Memmedova. Tercüme Metinleri. Bakü, Nurlan Neşriyatı: 2002. İkinci kitap "Politik Metinler", "Ekonomik Metinler" kısmında bölümler altında işlenmiş ve fakülte öğrencilerinin politik ve ekonomik kelime hazinesini oluşturmayı hedeflemektedir. Bu amaçla Kübra Guliyeva'nın 2003 yılında yayınlattığı "Türk Dili (Türkiye Türkçesi) Programı (Fen ve Ekonomi Fakültelerinde Yüksek Öğretimin Bakalavr Kademesi İçin)" uygulanmaktadır. Azerbaycan ve Türk dillerinde basılmış bu programda konular yedi bölüme ayrılmış ve aşağıdakilerdir: Genel Konular, Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Sözdizimi, Yardımcı Cümle Öğeleri, Anlambilim, Ekononi Terimler, Eğitim Dalıyla İlgili İkitaraflı Çeviriler.

Tabii ki, bu başlıklar da alt başlıklar şeklinde ve kaynak kitaplarla beraber verilmiş ve girişte Türkçenin bu üniversitedeki öğretim şekli ve amacı anlatılmıştır: "Azerbaycan Devlet Ekonomisi Üniversitesi İşletme Fakültesi'nin Türk Bölümü'nde dersler İstanbul Üniversitesi'nin uygun fakültesinin programına esasen yürütüldüğünden burada Türk Dili (Türkiye Türkçesi) eğitim programına dahil edilmiştir. Birinci sınıfta, hem de üst sınıflarda geçilen Pazarlama, Davranış, Emek Hukuku, Muhasebe, İşletme Finansman, Maliye Yönetimi ve diğer dersler kaydettiğimiz programlara dayanılarak ve hem de Türk uzmanlarca eğitildiğinden birinci sınıfın ilk sömestrinde Türkiye Türkçesi'nin yoğun şekilde öğretilmesi gerekir.

Bu amaçla talebelere birinci sınıfta 1 ay (4 hafta) süresinde yoğun şekilde Türk Dili (Türkiye Türkçesi) kursu geçiliyor. Kurs bittikten sonra haftada 4 saat olmak üzere dersler yıl boyunca devam ettiriliyor...

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinde Türkoloji: 1945 yılından itibaren Azerbaycan'da bilimsel kurum olarak faaliyet gösteren Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nde Türkçe, bildiri ve doktora tezlerinin konuları olarak öğrenilmektedir. Bu açıdan Nesimi adına Dilcilik ve Z.M.Bünyadov adına Doğu Bilimleri Enstitüsündeki Türk Dilleri ve Türk Filolojisi bölümlerinde yapılan çalışmaları belirte biliriz.

Dilbilimi Enstitüsünde Türk Dilleri bölümünde Türkçe ayrıca olarak tez ve bildirilerin konusunu oluşturmasa da, dil ilişkileri doğrultusunda ve genellikle Oğuz grubu Türk dilleri bağlamında araştırılmıştır: "Oğuz Grubu Türk Dillerinin Sesbilgisi", "Oğuz Grubu Türk Dillerinin Morfolojisi", "Oğuz Grubu Türk Dillerinin Leksikası", "Oğuz Grubu Türk Dillerinin Sözdizimi" vb. kitablar bölüm tarafından yayınlanmıştır. Türkoloji bölümüne farklı zamanlarda Türk Dünyasının büyük dilbilimcileri Prof.Dr. Vagif Aslanov, Ord.Prof.Dr. Kamal Abdullayev, Prof.Dr. M. Mirzeliyeva, Doç.Dr Gatibe Mahmudova ve günümüzde de Doç.Dr Aygül Hacıyeva başkanlık yapıyor.

1966 yılından Doğu Bilimleri Enstitüsünün "Şark Halkları Edebiyatına" bağlı olarak faaliyete başlayan, sonralarsa müstakil bölüm olarak açılan Türk Filolojisi Bölümünde genellikle Türk edebiyatı ile bağlı konular daha yoğun olarak araştırıldığı için dilcilik alanında çalışmaların sayısı düşüktür.

Ayrıca Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü'nde de Türk Filolojisi Bölümü faaliyet göstermektedir ve burada klasik dönem üzere Türk Dili ve Edebiyatı çalışmaları yapılmaktadır.

Azerbaycan'da Türkolojinin tarihi ve günümüzdeki durumuyla ilgili çenin öğretimiyle bağlı hazırladığımız bu bildiride amacımız tespit edebildiğimiz kadar bu alanda belirlemek ve sergilemekti.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Azerbaycanda Türkolojinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Günümüzde de bu alanda çok büyük araştırmalar yapılmaktadır. Özellikle üniversitelerde ve akademilerde türkolojiyle ilgili günümüzde son derece gerekli araştırmalar yapılmaktadır. Türkolojinin güncel sorunları, Türk dünyasında ortak alfabe, ortak imla gibi güncel konularla ilgili akademisyenler tarafından araştırmalar yapılmaktadır.

Ayrıca bugün Türk Dünyasının en büyük sorunlarında olan Ortak konuşma (iletişim) dili meselesi üniversitelerde Türkoloji bölümlerinde araştırılmaktadır. Bugün küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkarın ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Bu tecrübe tarihen olup. Zamanında Altay

dağlarından Dunay nehirine kadar büyük coğrafyada yaşayan, bügün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebi dili, ortak konuşma dilimiz olup. Bu anlaşma bize olanak sağlıyor ki bugün de türkçelerden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanak. Belirttiğimiz bu ve bu gibi konular günümüzde Türkoloji için en güncel konulardı.

Kaynakça

1. Birgen M. İttihat ve Terakki'de On Sene. 2 c. İttihat ve Terakki'nin Sonu. – İstanbul, 2003. – 231 s.

2. Elekberova K.. 20. y.y'ın Başlarında Azerbaycan Yazı Dilinin Oluşmasında Osmanlı Türklerinin Rolü // KIBATEK XII. Uluslararası Edebiyat Şöleni (9-16 Mayıs 2006). Bildiriler. – Bakı, Vektor Neşrler Evi, 2006. – S. 66-68.

3. Dil ve Edebiyat Üzre Proqramlar Toplusu. Şerqşünaslıq Fakültesi, Türk Filologiyası Kafedrası. – Bakı: Universiteti Neşriyatı, 1999. – 45 s.

4. Guliyeva K.; Memmedova S. Tercüme Metinleri. – Bakü: Nurlan Neşriyatı, 2002.

5. Memmedov V. Bakı şeherinin orta ve ali mekteblerinde fars dilinin tedrisi barede. Hikmet, Elmi araşdırmalar Toplusu. – 2003. – sayı: 1. – S. 113-120.

6. Merdanov M., Guliyev E. Azerbaycan Tehsili Xalq Cümhuriyyeti İllerinde. – Bakı: Çaşıoğlu, 2003. – 124 s.

7. Nerimanoğlu K.V. Azerbaycan Dövlet Dili Siyaseti. – Bakı: Çinar-Çap, 2006.

8. Resulov E. Tercüme Nezeriyyesi Müstevisinde Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Dili. – Bakı: Nurlan, 2007. – 123 s.

9. Resulov E.A., Rüstemov R.E. Türk Dili. – Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 2007. – 124 s.

M. Ismayilova

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Azerbaycan)

TÜRK HALKLARININ VE DILLERININ TARIHI VE GELIŞIMI ÜZERINE YENI BIR BILIMSEL BAKÜŞ

Аннотация. На Западе утверждали что первые цивилизации, все науки родились в Европе, то есть на протяжении веков пытались отрицать то, что Запад принял, узнал с Востока. Было выдвинуты много научных выводов, которые морфологически классифицировали мировые языки. Некоторые вопросы должны быть уточнены и в самой Алтайской теории, и эти проблемы ожидают решения в тюркологии.

Abstract. In the West, it was claimed the first civilizations, all the sciences were born in Europe, it means that the West had been tried to deny what they had learned from the East for centuries. Many scientific findings that have morphologically categorized the world languages have been revealed. It is possible to say that, Altay theory itself need to be clarified in certain issues and these are the problems awaiting its solution in Turkology

Keywords: Turks peoples, Turkish languages, Altai's, Front Asia

Ключевые слова: Тюркские народы, Тюркские языки, Алтай, Передней Азии

Uzun bir süre önce, Batı'da ilk uygarlığın, tüm bilimlerin Avrupa'da oluştuğu iddia edilmiştir. Yani yüzyıllardır Batı Doğu'dan öğrendiklerini inkar etmeye çalışmış, dilbilimi de bundan gözardı edilmemiştir. Bu nedenle, dünya dilleri morfolojik olarak

sınıflandırıldığında, diğer dillerin (özellikle kafiyeli-iltisagi dillerin) konumu her zaman geri plana geçmiş, sadece karşılaştırmalar zamanı umutsuz olduğunda, bu dillerin dilbilgisel yapısından bahsetmek akıcı dillerin yerine «mükemmel, mükemmel» (V.Humbolt), «En yüksek gelişme «(A. Shleyxer) ve yarışmaya eğilimli olmadıklarını gizlemiyorlardı. H.Şteyntal ise hatta farklı dillerde demir yasaya dönüşmüş uyum kanununu *«Ural-Altay halklarının fikri ve zihni tembelliği gibi»* göstermiştir.

Genealoji bölgüde de tek taraflı pozisyon sergilemiştir. Dünya dillerinin yarıdan çoğunu Hind-Avrupa dil ailesinde bağlamaya, kendi ejdadlarının daha eski olduğunu kanıtlamaya çalışmışlar. Bu yüzden A.Memmedovun tebirince söylersek, hatta «Avrupa ve Asya'nın eski kültür merkezlerinin çoğunda Hind-Avrupa dillerinde konuşan halkları yerleştirmişler». Çünkü Türklerin ilk beşiği olan Ön Asya'ya Türklerin sonradan geldiği konsepsiyası – kavramı uzun süre bilimde önde gitmiştir. Güya Türklerin tarihinin Hunlardan başladığı, Hunlardan önce Ön Asya'da "Türk" kavramı olmadığı, Türklerin ilk vatanının Orta Asya olduğu iddi olunmuşdur. Güya Türkler Altay'da doğup büyümüş, artmış ve tüm Avrupa topraklarına, Güney Kafkasya'ya, Ön Asya'ya Orta Asya'dan tarihde *«halkların büyük göçü»* adlanan devirde Hunlarla gelmişler. Bu açıdan, çağdaş devirin en gerçek ve acil sorunlarından biri de m.ö. III-I. binyıllarda Ön Asya'da Türk varlığının kanıtı olmuştur.

Bu konudaki araştırmalar, yirminci yüzyılın sonuncu yıllarından daha ciddi bir tablo çizmiştir. Azerbaycan bilim adamlarından Y. Yusifov, G. Geybullayev, A. Memmedov, G. Kazimov, T. Hajiyev, E. Alibeyzade, Z. Hasanov, A. Farzali ve diğerleri tarihimizin bu karanlık sayfalarını açıklığa kavuşturan bir dizi çalışma ortaya koymuşlar. Bu araştırmalar Miladdan önce III. Binyılın başından, Aratta devletinden bu yana Azerbaycan'ın topraklarında Türk etniyi, Türk devletçiliyi ve Türk kavim dillerinin tarihsel rolünü açıklamak, kanıtlamak için zengin bir bilimsel bilgiler veriyor.

G. Geybullayev m.ö. III-II binyıllarda ve daha eski dönemlerde Azerbaycan topraklarında yerleşmiş türk aşiretlerinin neredeyse hepsinin Orta Asya'da sonraki binyılda yaşamış aynı adlı bölümlerini belirlemekle ilk göçlerin yolunu ve yönünü netleştirdi. G. Geybullayev Hazar Denizi'nin doğusundan Çin sınırlarına kadar yerleşerek Orta Asya'da artıb çoğalan, sonra Büyük Hun İmparatorluğu içinde Ön Asya'ya dönen Türk böylarının ilk beşiğinin Ön Asya olduğunu ispat etmiş ve bilimsel gerçeklerle kanıtlamıştır.

G. Kazımov «Azerbaycan dilinin tarihi» (en eski dönemlerden XIII yüzyıla kadar) eserinde kanıtladı ki, «türklerin de tarihi hind-avropalıların,

samilerin ve başkalarının tarihi kadar çok eski olup, sadece sümer dönemi ile sınırlı değildir» [9: 21]. T. Hacıyev de «Şumerceni başlangıç saymak» niyetinde olmadığını söylemiştir. Çivi yazılarında muhafaza olunup korunan pek çok etnonim, toponim ve antroponimler de Azerbaycan aborjinlerinin Türk dilli olduğunu göstermektedir. Eski dünya tarihinin araştırmacıları Zagros topraklarını, sonraları Sümer'den geri kalsa da, «üretim sektörünün en eski kurumu» adlandırmışlardır. Mağlar'ın faaliyeti de eski Azerbaycan topraklarının dış dünyadan daha eski kültürü ile seçildiğini ispatlamaktadır.

Bu nedenle, Sovyet Türkolojisinden miras kalan *Türk halklarının tarihi ve gelişim aşamalarıyla ilgili mevcut sınıflandırma* artık ayrıntılı olarak değerlendirilemez. Aksi halde, biz Türklerin ilk beşiği olan Ön Asya'da, aynı zamanda Azerbaycan topraklarında bulunan ilk devletler - Aratta, Lullubi, Shumer, Kaş, Manna, Maday daha önceki Avesta'nın varlığından habersiz gibi. Ya da sadece başlanğıçın-ilkin, çok büyük bir çağın üstünü çizerek Türk halklarının tarihini geri çekiyoruz.

Türk halklarının tarihini yeniden sınıflandırmaya ihtiyaç vardır. Bu sınıflandırmada Türklerin ilk beşiği – Ön Asya, yerli kabileleri - Türk aşiretleri layık bir yer almalı ve ...Prototürk'ün nereden kaynaklandığı ve ayrıldığı, fikirleri karıştıran konulardan biri de *Altay teorisidir*. Altay teorisine göre tunguslar, mancurlar, mongollar ve türkler Altay arazisinde yaşayan ahaliden tecrid olunmuşlar ve genealoji yönden akraba dillerdir [9: 53].

Türklerin Doğuya doğrudan ilkin gedişi muhtemelen mezolit devirine (XII-VIII binyıllara) aittir, çünkü en önemli göçler dönemi mezolit dönemi sayılır. Mezolitden buyana binyıllar boyunca (hun dönemine kadar 8. bin yıl) türkler Altay'da artıb-çoğalmış, giderek bu kökten tipolojik yönden aynı olan tungus-mancur ve moğol dilleri izole edilmiştir [9: 55]. «Altay teorisine» göre türk, moğol, tungus-mancur dilleri yakın akrabadır. Bu akrabalığı kabul etmeyenler de vardır. Azerbaycan türkologları F. Zeynalov, F.Celilov bu teoriyi kabul etmemişler. Bu zaman türk dilleri ayrı bir aile, tungus-mancur ve moğol dilleri başka bir aile olarak biliniyor. Türkolojide bu konu kendisi de ayrı bir sorundur ve çözüm bekliyor. G. Kazımov yazıyor: «İleri görüşlü araştırmacılar bu diller arasındaki yakınlığı daha net tasavvur ediyor, spesifik farkları tarihi gelişmenin doğal ürünü düşünüyorlar» [9: 22].

G. Kazımov gösteriyor ki, Altay teorisini belirli şartla biz de doğru olduğunu düşünüyoruz. Madem tungus, mançu, moğol dilleri ile türk dilleri arasında, örneğin, diyelim ki, türk dilleri ile Hint Avrupa dilleri arasındaki yakınlıktan daha çok genetik yakınlık vardır, o zaman demek ki, bu diller bir protodilden tecrit edilmişler. Fakat, bu, pratürkün ilk vatanının Ön Asya olduğunu inkar edemez.

Altay Türklerin beşiği, ana vatanı değildir. Türklerin beşiği Ön Asya'dır. Her şey buradan başlamıştır. İlk göçlerin başlangıç noktası Ön Asya'dır. M.Ö. VIII-VII yüzyıllarda sakların, kimmerlerin, skiflerin Azerbaycan'a gelmesi akraba boyların bir sonraki ters göç hareketleridir.

Türkler güçlü kol olduğundan onların Batıya ve Doğuya yayılma alanı da geniş olmuştur. ***Altay*** sözünün kendisini de türkler şimdiki Altay'a Ön Asya'dan- m.ö. III. binyılın başlangıcında son ışınları görünen ve belki de birkaç yüzyıl tarihi olan ***Aratta*** toprak adından götürmüşler. «Bu isim biraz sonra (Altay'dan çok önce) Ön Asya'da *Alatey* şeklinde işlenmiştir» [9: 54].

Y. Yusifovun görüşleri de bir anlamda bu konuya açıklık getiriyor: «Prototürklerin ilk vatanı Ön Asya olmuştur, m.ö. VIII-VI binyıllarda onlar buradan giderek Orta Asya ve Altay'a ulaşmış ve burada moğol ırkına rastgelmiştir» [7: 112]. Görüldüğü gibi, Altay teorisinin özünde de belli konular netleştirilmeli ve bunlar türkoloji çözüm bekleyen sorunlardır.

Kaynakça

1. Ahundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarihi, nezeriyyesi ve metodları. – Bakü, Maarif, 1979.
2. «Azerbayan Respublikasında Dövlet Dili Haggında» Azerbaycan Respublikasının ganunu, 30 sentyabr, 2002.
3. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlet dilinin tetbigi işinin tekmilleşdirilmesi haggında» fermanı. – Bakü, 2001
4. Ahundov A. Dil ve edebiyyat. – Bakü: Genclik, 2003.
5. Kazımov G. Azerbaycan dilinin tarihi. – Bakü, 2005.
6. Seyidov Y. Demokratiyanın uzun yolu. – Bakü: BDU neşri, 2002.
7. Yusifov Y. Çin yazılı kaynaklarda eski türklerin izleri. IX Türk Tarih Kongresinden ayrıbacım. – Ankara, 1994.
8. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языков // Azerbaycan filologiyası meseleleri. 2-ci bur. – Bakü, 1984.
9. Hesenov Z., Hacıyev T. Azerbaycan dilinin yazıya gederki izleri hakkında. Azerbaycan filologiyası meseleleri. – Bakü: Elm, 1983.

Э.Х. Кадирова

Казан федераль университеты (Россия)

АЛМАЗИЯ ХАҖИЕВНА НУРИЕВАНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕ ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. Алмазия Хазиевна Нуриева – известный ученый, оставивший результативное научное наследие в различных областях татарского литературного языка. У нее есть труды по изучению истории татарского литературного языка, совершенствованию орфографии, обработке научных основ терминологии, исследованию лексического богатства и морфологического и синтаксического строения татарского языка, труды, относящиеся к области методики, и учебники по татарскому языку. Несмотря на довольно богатое научное наследие А.Х. Нуриевой, ее труды до сих пор остаются без достаточного внимания. Труды Алмазии Хазиевны Нуриевой по

направлению изучения произведений на татарском языке, их языковых особенностей, исследованию истории литературного языка достойны особого внимания.

Abstract. Almaziya Khazievna Nurieva is a well-known scientist, who left an effective scientific heritage in various areas of the Tatar literary language. She has works on studying the history of the Tatar literary language, improving spelling, processing the scientific foundations of terminology, researching lexical wealth and morphological and syntactic structure of the Tatar language, works relating to the field of methodology, and textbooks on the Tatar language. Despite the rather rich scientific heritage of A.Kh. Nuriyeva, her works still remain without sufficient attention. Proceedings of Almazia Khazievna Nuriyeva in the direction of studying works in the Tatar language, their linguistic features, and the study of the history of the literary language deserve special attention.

Ключевые слова: Нуриева Алмазия Хазиевна, ученый, педагог, история татарского языка, письменные памятники.

Keywords: Nurleva Almazija Khazievna, scientist, teacher, history of the Tatar ianguage, written monuments

Нуриева Алмазия Хаҗиевна 1928 елның 1 нче сентябрендә Әгерҗе районының Салагыш авылында дөньяга килә. Алмазия Хаҗиевна 1943 елда – Салагыш авылы мәктәбен, 1946 елда – Минзәлә педучилищесын, 1953 елда – Казан дәүләт университетын, 1956 елда КДУ аспирантурасын тәмамлый. Ул 1961 елда диссертация яклап (татар телендә фигыльләрнең заман белән төрләнү системасы), филология фәннәре кандидаты була. Нуриева А.Х. 1956-1958 елларда – «Совет мәктәбе» журналының җаваплы сәркәтибе, 1958-1961 елларда – ТАССР Мәгариф министрлыгының дәреслекләр һәм программалар бүлеге мөдире, 1961-1967 елларда – Милли мәктәпләр институтының татар бүлегендә фәнни хезмәткәр, 1967-1984 елларда – Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасы доценты [2: 388].

«1941-1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында фидакарь хезмәт өчен», «1941-1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында Җиңүнең 50 еллыгы», «1941-1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында Җиңүнең 55 еллыгы» медальләре белән бүләкләнгән. Нуриева А.Х. – «Хезмәт ветераны» (1998).

Алмазия Хаҗиевна – күп кенә дәреслекләр авторы. Аның «Мәгариф» нәшриятында түбәндәге дәреслекләре басылды: Татар теле. 2 нче сыйныф. – 1995; 2000; Татар теле. 3 нче сыйныф. – 1995; 1999; Татар теле. 3 нче сыйныф. (автордашлыкта) Татар теле. 2 нче сыйныф. – 1994; 1998; Татар теле. 5 нче сыйныф. – 1996; 2001. (автордашлыкта); Татар теле. 2 нче сыйныф. – 2002.

Нуриева А.Х. – татар теле белеменең төрле өлкәләрендә бәрәкәтле фәнни мирас калдырган күренекле галим. Аның татар әдәби теле тарихын өйрәнү, орфографияне камилләштерү, фәнни

терминология нигезләрен эшкәртү, татар теленең лексик байлыгын, морфологик һәм синтаксик төзелешен тикшерүгә һәм методика өлкәләренә караган хезмәтләре бар. А. Нуриева тарафыннан татар теленең орфография сүзлеге төзелә.

Гасырлар буена дәвам итеп килгән иске татар телендә язылган әсәрләрне, аларның тел үзенчәлекләрен өйрәнү, әдәби тел тарихын тикшерү фәндә һәрвакыт алгы планда булды һәм бүген дә актуальлеген югалтмый. А.Х. Нуриеваның да бу өлкәдәге хезмәтләре игътибарга лаек.

1975 елда галимәнең «Татар теле тарихыннан материаллар. Лексикология, морфология» [3] хезмәте басыла. Студентлар өчен әзерләнгән әлеге кулланма югары фәнни дәрәҗәдә язылган, автор күпсанлы әдәбият белән танышкан. Бу Алмазия Хаҗиевнаның һәр эшкә җитди якын килүен күрсәтә. А.Х. Нуриева сүзнең вакыт дәвамлыгында яшәү үзенчәлекләрен өйрәнү юнәлешләрен карап, мәсәлән, чагыштырма-тарихи методны лексикологик аспектта куллану критерийларын ачыклый һәм төрки телләргә бәйле күзәтүләрен дә бирә. Ул «теге яки бу телдәге күренешнең чыганагын билгеләүдә үтә сак эш итәргә кирәклеген» ассызыклый [3: 31]. А.Х. Нуриева гомумтөрки терминына галимнәрнең карашлары төрле булуын искәртеп, үз фикерен китерә. Угыз, кыпчак, болгар фонетик үзенчәлекләренә карамастан, гомумтөрки сүз итеп карарга кирәк дип күрсәтә [3: 29]. Бу – гомумалтай катламга да карый. Угыз-кыпчак лексик катламнарын билгеләүгә караган хезмәтләрне барлауны М.Кашгарыйдан башлый, шулай ук К.М. Мусаев, А.К. Курышжанов фикерләренә туктала. Соңгысы тикшергән «Төрки-гарәп сүзлеге»нең лексикасын хәзерге татар әдәби теле һәм аның диалектларына нисбәттә тикшереп, кызыклы нәтиҗәләр ясый. Болгар катламын ачыклауда Н.А. Баскаков, Һ.В. Йосыпов, Р. Фәхретдинов, Г.Ф. Саттаров, шулай ук Ибн Фадлан язмаларыннан, рус, чуваш, венгр галимнәре хезмәтләреннән мисаллар китереп, аларга үз фикерен белдерә.

А.Х. Нуриева гомумалтай катламны тикшергәндә, әлеге катламның аерылгысыз өлеше итеп монгол теле белән уртак лексиканы китерә [3; 7]. Ул, лексика гына түгел, уртак фонетик, грамматик күренешләрнең дә өйрәнелүе алтай телләренең генетик кардәшлеген тануга китерә дигән карашта тора, әмма алтай телләренең тарихи фонетикаларының да, тарихи грамматикаларының да нигез тел дәрәҗәсендә эшләнмәгән булуын

ассызыклап үтә. Аның фикеренчә, монгол-татар лексик параллельләрнең саны меңнән артып китә [3: 20]. Ул аларны татар-монгол лексик уртаклыкларының икенче төркеме дип аерып карый, монгол яулап алулары, аларның Идел буйларында шактый озак идарә итүләре белән бәйләп аңлата.

Галимә иске татар әдәби телендә гомумтөркі, угыз, кыпчак формалары еш кына бер үк әсәрдә янәшә кулланылганлыгын мисаллар белән раслап, аның сәбәпләрен дә аңлата. Ул билгеләгәнчә, «бердән, милләткәчә әдәби телнең нормалары әле ныгымаган булса, икенчедән, язучының нинди даирәдә белем алуы, яки кайсы төркі төбәктә яшәве һәм Урта Азия төркі телендә я булмаса Идел буе төркі телендә язуы да билгеле дәрәҗәдә роль уйнаган. Өстәвенә проза һәм поэзия теленең үз таләпләре дә мөһим сәбәпләрнең берсе буларак әсәрләрнең телендә үзенчәлекләр тууга китергән» [6: 100]. Бу мәсьәләләр хәзерге вакытта тирәнтен өйрәнелеп, галимәнең фикерләре башка галимнәр нәтиҗәләре белән дә расланды [1; 11].

Мәгълүм булганча, иске татар әдәби теленең барлык чорлары өчен дә угыз формалары кулланылу традицион үзенчәлекләрдән санала. Алдагы кайбер хезмәтләрдә бу мәсьәлә белән бәйле искә алынган фикерләр А.Х. Нуриеваның «Татар теленең лексикасында угыз, кыпчак элементларын билгеләүгә карата» [4], «Татар телендә борынгы төркі сүзләрнең мәгънә үзгәрешләре (Семантические изменения древнетюркских слов в татарском языке)» [10] мәкаләләрендә үстерелеп, автор кызыклы нәтиҗәләр ясый.

Татар теленең VI-VIII гасырлардан килә торган төркі язма традициясе булганлыктан, татар язма әдәби тел тарихын өйрәнүне шушы чордан башларга кирәклекне күреп эш итә А.Х. Нуриева. Иске татар телендә язылган әдәби әсәрләрнең теле татар әдәби теленең барлыкка килү һәм үсү-формалашуындагы үзенчәлекләрне билгеләүдә төп чыганак икәнлеген ассызыклап, Алма Хаҗиевна истәлекләрнең телен һәрьяклап тикшерү мөһимлеген әйтә. Автор «Татар теле тарихыннан материаллар. Лексикология, морфология» исемле студентлар өчен кулланмада [3], «Иске татар әдәби телендә фигыльнең архаик формалары» мәкаләсендә [6] фигыль формаларын, төркі әдәби традицияләрнең дәвамчанлыгын күрсәтү өчен, М. Колый, Хисаметдин бине Мөслими, Габдерәхим Утыз Имәни һәм XVIII гасырның башка шагыйрьләре әсәрләренә таянып

күзәтә, төрки әдәби традицияләрнең дәвамчанлыгын күрсәтү өчен, аларны чагыштырып өйрәнә.

Казан ханлыгының олуг шагыйре Мөхәммәдьяр иҗаты да А.Х. Нуриеваның күз уңыннан читтә калмый. Ул «Төхфәи мәрдан» һәм «Нуры содур» поэмаларның лексикасын хәзерге татар әдәби теле белән чагыштырып өйрәнгән һәм «Мөхәммәдьяр әсәрләрен шул чорның әдәби теле белән язган, аның күпчелек өлешен уйгыр, угыз, кыпчак элементлары, гарәп-фарсы алынмалары алып тора» дигән нәтиҗәгә килгән [5: 99]. «Лексика «Китап-эт тухфат уз-закийа фи-л-лугат ат-тюркийа» XIV века в отношении к современному татарскому языку» [8] мәкаләсендә XIII-XIV гасыр кыпчак теленең лексик составын, фонетик системасын һәм морфологик төзелешен чагылдыра торган «Әт төхфәт әз-зәкийә фи-л-лөгат әт-төркийә» истәлегенең сүзлек байлыгы хәзерге татар әдәби теленә нисбәттә тикшерелгән.

А.Х. Нуриеваның укыткан укучылары аны аерым бер җылылык, хөрмәт белән искә алалар. Филология фәннәре кандидаты Шәмсетдинова Р.Р. фәнни җитәкчесе турында «Ул мине бик күп әйбергә өйрәтте, күп галимнәр белән таныштырды, Уфа, Алма-Ата, Мәскәү, Ленинград шәһәрләренә конференцияләргә җибәрде. Алмазия Хаҗиевна тирән белемле, гадел, таләпчән һәм көчле шәхес иде», – ди. Алмазия апаның татар диалектологиясеннән кызыклы, тирән эчтәлекле лекцияләрен, татар теле тарихыннан кызыклы гамәли дәресләрен чордашларыбыз яхшы хәтерлиләр.

Әдәбият

1. Бәширова И.Б. X1X гасыр ахыры-XX йөз башы татар әдәби теле: жанр стильләре, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык. – Казан, 2008. – 340 б.
2. Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – 424 с.
3. Нуриева А.Х. Татар теле тарихыннан материаллар. Лексикология, морфология. Студентлар өчен кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1975. – 97 б.
4. Нуриева А.Х. Татар теленең лексикасында угыз, кыпчак элементларын билгеләүгә карата // Исследования по татарскому языку. – Казань, 1977. – С. 115-127.
5. Нуриева А.Х. Мөхәммәдьяр поэмаларының лексикасы // Исследования по татарскому языку. – Казань, 1977. – С. 99-114
6. Нуриева А.Х. Иске татар әдәби телендә фигыльнең архаик формалары// Очерки по морфологии татарского глагола. – Казань, 1978. – С. 100-115.
7. Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов // Языкознание: тезисы докладов и сообщений. – Ташкент: Изд-во Фан, 1980. – С. 225-226.
8. Нуриева А.Х. Лексика «Китап-эт тухфат уз-закийа фи-л-лугат ат-тюркийа» XIV века в отношении к современному татарскому языку // Структура и история татарского языка. – Казань: Казан. ун-т, 1982. – С. 154-157.

9. Нуриева А.Х. Булгаро-татарско-финно-угорские лексические взаимосвязи // Исследования по диалектологии и истории татарского языка. – Казань, 1982. – С. 136-140.

10. Нуриева А. Х. Семантические изменения древнетюркских слов в татарском языке // Татарский язык: лексическая и грамматическая семантика. – Казань, 1984. – С. 17-29.

11. Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова. – Казан: TӘhCИ, 2015. – I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. – 696 б.

Б.С. Карагулова

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова (Казахстан)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ ТЮРСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация.На протяжении многих веков происходит смешение языков, поэтому очевидно, что они имеют общие элементы исторической лексики. Эти взаимосмешивания, схожести тюркских языков, длившиеся веками, сейчас не заметны. Языки находятся в постоянном развитии, и язык каждого народа развивается по-своему. Они имеют исторические основы и направления. В этой статье рассматриваются значения военных терминов тюркских языков и определяются сходства и отличия в их значениях.

Abstract. For many centuries there has been a mixture of languages, so it is obvious that they have common elements of historical vocabulary. These interrelationships, the similarities of the Turkic languages, which lasted for centuries, are now not even noticeable. Languages are in constant development, and the language of each people develops in its own way. They have their own historical foundations and directions. This article deals with the meaning of the military terms of Turkic languages and determines their similarities and differences in their meanings.

Ключевые слова: термин, тюркология, военная лексика, эволюция, терминология

Keywords: term, Turkology, military vocabulary, evolution, terminology

Существует множество работ по исторической лексике тюркских языков. К ним можно отнести труды многих ученых, таких как В.В.Радлова, Э.В.Севортяна, Н.А.Баскакова, А.М.Щербака, К.М.Мусаева, Р.Г.Ахметьянова, И.Г.Добродомова, Л.А.Покровской. В казахском языкознании этим вопросом занимались М.Томанов, А.Кайдаров, А.Курымжанов, Е.Жанпейсов, Ж.Манкеева, К.Хусаинов. Например, А.Кайдаров в работе «Структура односложных корней и основ в казахском языке» исследует односложные корни и основы, что составляет основу древней лексики. К.Ш.Хусаинов в труде «Звукоизобразительность в казахском языке» отмечает огромную роль звукоизобразительных слов в историческом становлени номинативного и этимологического богатства лексики и рассматривает звукоизобразительные единицы с функциональной точки зрения.

Ученый Е.Жанпейсов в работе «Абай жолы» эпопеясының тілі» («Язык эпопеи «Путь Абая») проводит анализ древних казахских слов, сравнивая с фактами других тюркских языков. Р.Сыздыкова в работе под названием «Сөздер сөйлейді» («Слова говорят») проводит этимологический разбор древних слов, которые встречаются в казахском и других тюркских языках.

На протяжении многих веков происходит смешение языков, поэтому очевидно, что они имеют общие элементы исторической лексики. Об этом К.М.Мусаев писал: «Это вполне закономерно, если учесть то обстоятельство, что преобладающая масса тюркоязычных народов тысячелетиями вело подвижный образ жизни, занимаясь вначале охотой, затем кочевым скотоводством. В результате смешения языков отдельные слова, первоначально характерные для определенного языка, «завоевывают» большие языковые пространства» [1: 33].

Эти взаимосмешивания, схожести тюркских языков, длившиеся веками, сейчас и не заметны. Языки находятся в постоянном развитии, и язык каждого народа развивается по-своему. Они имеют свои исторические основы и направления. Одним из таких языков, имеющим свои основы исторического развития, является казахский язык. При исследовании древнетюркской письменности становится ясно, что имеющиеся там языковые нормы и являются основой казахского языка, то есть словарный состав, фонетическая система, грамматическое строение были сформированы в древнем тюркском языке.

Казахский народ пережил много тяжелых событий. Подтверждением тому являются борьба против джунгарских захватчиков, в XIX веке против России, связанная с колонизацией Казахстана, борьба ханов с простым казахским народом.

Возможно, с этим и связано существование у каждого рода своего боевого клича, каждый род имел своих батыров.

Казахские батыры вступали в борьбу с врагами, защищая свою землю. Орудиями борьбы служили дубинки, шокпары, укрюки и другое. Частое использование военных слов в речи связано именно с событиями, о которых сказано было выше. Эти названия, в основном, сохранились в текстах георического эпоса и исторического жыра. Такие тексты – это плоды древней эпохи, история казахского народа на определенном уровне. Поэтому в

жырах часто встречаются слова с потускневшим значением, слова, не использующиеся в современном казахском языке.

Одним из первых, кто дал ценную информацию о древних военных оружиях, был Ш.Уалиханов. В его объемной статье «Вооружение киргиз в древние времена и их доспехи» даны исторические сведения о военных терминах. В трудах А.Кайдарова «Доспехи и вооружение воина–батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение», Р.Сыздыковой «Сөздер сөлейді» рассматриваются этимология, значение слов военной тематики, встречающиеся в героическом эпосе, в некоторых эпических произведениях, пословицах и поговорках.

Слово **саржа** – одно из слов военной тематики: «*Байланған белге саржа, оқ Соғады ерге сартылдап» («Орақ–Мамай»).* В толковом словаре казахского языка слову **саржа** дано определение: «1. Саржа – красивый лук, украшенный костью. 2. Щелестящая, блестящая, прочная разновидность материи на подкладе».

Безусловно, в жыре речь идет о луке (оружии). В киргизском, каракалпакском, башкирском, татарском языках слово **саржа** выступает в значении «орудие для стрельбы, лук». С.Аманжолов в труде «Вопросы диалектологии и история казахского языка» также слово **саржа** определяет как «лук» [2: 390]. Л.Будагов и В.В. Радлов дают такое определение: «одна из разновидностей лука с аппликацией из кости, украшенная узорами или покрашенная желтой краской» [БСл: 686], [РСл, 4: 339]. Действительно, из предложенных определений термин **саржа,** кажется, имеет отношение к желтому (сары) цвету. Об этим писал и Т.Байжанов, который занимался исследованием военных наименований в казахском языке. По его мнению, термин **саржа** образован в результате слияния компонентов **сары** и **жа** или **жай** [3: 64-6]. С мнением Т.Байжанова можно согласиться, так как слово **жай** обозначает оружие в виде лука. Это слово характерно для древнего тюркского языка, оно встречается в произведении «Құтты білік» М.Кашгари в форме ***йа***. И мы считаем, что при слиянии лексем **сары** и **жай** образовалась форма **саржа** без звука *й*, где можно проследить сохранение формы *йа*, как и в древнетюркских письменностях, или выпадение звука.

Перейдем к работе над отрывком из жыра «Кенесары–Наурызбай»: *«Қарыңа ілген ақ сүңгі,Шаншысаң қанға тоймаған».*

Сүңгі – боевое оружие из железа с длинной ручкой. В древнетюркских письменностях это слово значило «колющее оружие». Рассматриваемое наименование в татарском языке существовало в форме **соньге**, в уйгурском – **сунук**, в тюркском – **сонгі**, в ногайском – **соньги** и использовалось в значении «колющее оружие». В казахском языке имеются следующие значения слова **сүңгі:** «1. Бірнеше қырлы, ұшы үшкір, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты қару. 2. Ауыс. Батыр, ержүрек, қайсар» [ҚТТС, 9: 423].

Слово, которое относится к устаревшей лексике, – это **датқа** из отрывка жыра: *«Жиналып бұл маңайдың бастықтары,Қақаннан сыйлық алған датқалары» («Кенесары–Наурызбай»).*

Датқа – персидское слово. Означает должность при ханском дворе, позднее стало использоваться в значении главы войска. Это наименование обозначает одну из должностей в период правления Кокандского и Бухарского ханств. Одной из обязанностей датхи было донесение до хана прошений народа того района. Позже в период присоединения Коканского ханства к России киргизов Алтайского региона возглавили эти датхи [ЮСл: 187].

Самғал – название ружья. Слово не используется в современном казахском языке.

«*Он екі мың самғал, жүз мылтық,*
Жүзін қырды мергеннің. («Кенесары–Наурызбай»).

Один из видов длинного и тяжелого, с треножником из рогов сайги ружья, пули которого достигали цели с расстояния семисот шагов. Его изготавливали мастера Средней Азии и Казахстана. Называлось оно **самқал** [3: 114]. В произведениях Ш.Уалиханова данное слово встречается в форме **шамғал** [4: 39]. «Длинное ружье с треножником для стрельбы» – такое определение дает слову **самғал** С.Аманжолов и говорит о существовании фонетического варианта вроде **шахман** [БСл: 667]. В словаре В.В.Радлова дано: «шаш хана [dil (Osm), aus dem Pers] с туфангі – «винтовка с шестью нарезами» [РСл, 4: 1015, 1016].

По мнению Т.Байжанова, слово казахского языка **самқал** является вариантом персидского слова **шашхане**, подвергшегося звуковым изменениям. Он пишет так: «Шашхане сөзі парсы тілінен қазақ тіліне ауысқанда күшті фонетикалық өзгерістерге ұшыраған, сөйтіп тілімізде самқал түрінде қалыптасқан. Парсы тілінде шаш/ – шеш сөзі «алты» деген сандық ұғымды білдіреді және парсы

тіліндегі шешхане термині қазақ эпостарында жиі ұшырайтын «алты қырлы мылтық ұғымына сай келеді» [3: 114].

В текстах исторических жыров часто встречается такое слово с потускневшим лексическим значением как **күрең**. Это слово во многих случаях значит «красная армия».

«Үш жүз күрең барып еді,
Отряд қылып қоқандар
Бұйрығын қабыл көрмеді» («Кенесары–Наурызбай»).

В туркменском языке данное слово встречается в значении «большое селение» [ТуркРСл: 422]. В «Словаре тюркизмов в русском языке» Е.Н.Шиповой предлагается: «1. стар. Военный стан части запорожского казачьего войска. 2. Селение, жилище (у казахов). 3. обл. Легкая летняя постройка, шалаш» [6: 212]. В.В. Радлов дает такую информацию: «1. Толпа, племя, корпус. 2. Пекарня» [РСл: 2: 1451]. А вот значение «войско» имеется в словарях В.И.Даля, М.Фасмера. По мнению исследователей, это наименование свойственно тюркским языкам. Мы считаем, что указанное значение связано с наименованием **курень**, которое обозначает небольшую часть войск на Запорожье и Дону. Но это лишь наше предположение. Хотя это слово именно в значении войска имеется в сочетаниях Ш.Уалиханова: «…Духов своих он держал в строгом порядке: они составляли три куряна и по его требованию обязаны были выставить хорошо вооруженный отряд» [8: 214]. Здесь **курян** – это «войско, дружина». В монгольском языке слово **күрең** выступает в значении «держава».

Также в исторических жырах можно встретить слово, относящееся также к военной лексике, – это **қосын**. Это слово обозначает крупный военный состав, вышедший в поход. Многие считают данное слово монгольским. В монгольском языке **қосын**: «1. Дайчил. Цэрэг» [ҚМС: 191]. А вот монгольское **цэрэг** (по–казахски звучит шерік – Б.К.) обозначает следующее: 1. Армия. 2. Отряд. 3. Армия, собирающаяся из области, города. Данное слово имеется во многих языках: в казахском, каракалпакском языках – форма **қосын**, узбекском, таджикском, персидском – **кушин**, киргизском, в языке османских турков – кошуун и значит «армия».

В целом, казахский язык очень богат древнетюркскими словами, обозначающими оружие, а также военными терминами. Все эти слова имеют широкое распространение.

Литература

1. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.

2. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата: КазГосУчпедгиз, 1959. - 451 с.
3. Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы. – Алматы, 1993. – 336 б.
4. Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.I-У. 1984-1985.
5. Карагулова Б.С. Эволюционные процесы в лексико-семантической системе казахского языка. – Махачкала, 2017. – 123 с.
6. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976. – 444 с.

Список условных обозначений:

ҚТТС – Қазақ тілінін түсіндірме сөздігі. Т. 1-10. – Алматы: Ғылым, 1974-1987.
БСл – Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т.1-2.СПб, 1861-1871.
РСл – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1. – СПб, 1893-1911.
ҚМС – Қазақша-монғолша сөздік. – Уланбатор, 1977. – 342 б.

Y.K. Kahramanova
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Azerbaycan)

TÜRK DILLERINDE HAL SISTEMINE AIT PROBLEMLERIN ÇÖZÜMÜNDE TARIHSEL VE DIYALEKTIK ARAŞTIRMALARIN ROLÜ

Аннотация. В этой статье изучена категория падежа, играющая важную роль в грамматической структуре тюркских языков, прошедший путь развития точки зрения как генеалогически, так и типологически. Есть много нерешенные, противоречивые проблемы в этой области как исторические корни государственных категорий, когнитивные различия современного тюркских языков и. Чтобы получить более точные и надежные результаты тюркской системы категория падежа в решении этих проблем особенно важно исследовать наряду с диахроническими исследованиями, также и диалекты и акценты современных тюркских языков.

Abstract. In this article, the category of cases has been studied either genealogically and typologically points of view which have the important roles in the grammatical structure of advanced Turkic languages. There are many unresolved, controversial issues in this area as historical roots of cases category, cognitive differences of modern Turkic languages. In solving these problems there is a special importance of the diachronic studies besides of the investigations of modern Turkic dialects' and accents' materials for getting more accurate and reliable results about the Turkish case system.

Ключевые слова: Тюркские языки, случай системы, диалекты, уроженцами.
Keywords: Turkish languages. state of affairs. dialects. The root of soy.

Hal sistemi hem soy kökü, hem de tipolojik açıdan zengin gelişim yolu geçmiş Türk lehçelerinin gramer yapısında önemli bir role sahip olmuştur. Hal kategorisiyle ilgili türkolojide G.İ.Ramsted, A.N.Kononov, Sevortyan, V.Nasilov, A.M.Şerbak, G.F.Blagova, M.Ergin, M.Hamzeyev, İ.Geldiyev, G.Kazımov, M.Gıpçak ve diğerlerinin ilginç çalışmaları olsa da, hala bu kategorinin eski kökleri çağdaş Türk lehçelerindeki hallanmanın kognitiv (bilişsel) farklılıkları konusunda çözülmemiş tartışmalı konular vardır. Bu problemlerin

çözümü ve Türkçede hal ekleri ile ilgili daha doğru ve güvenilir sonuçlar elde etmek için diyakronik araştırmalarla birlikte, çağdaş Türk lehçelerinin ağız ve şive materyallerini araştırmak da özellikle önem taşıyor. Dil olayları üzerine yaptığımız çalışmalar şunları göstermektedir:

- Türkologların birçoğunun iddia ettiği gibi, Türk lehçelerinin hal kategorisi eskilerden şimdiki haliyle aynı olmamış, bu dilin en eski aşamasında çift hallanma denilen hal eki sistemi faaliyet göstermiştir ki, bu süreçte de sahiplik hal ekinin özel rolü olmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinin ağız ve şive materyalleri de kanıtlıyor ki, hem tarihsel, hem de şağdaş Türk lehçelerinde çeşitli allomorflar sahiplik halin eski türk yazılı anıtlarında az kullanılması ve ya izafet konstrüksiyonu ile değiştirilmesi bu halin sonradan yaranması fikrini iddia etmeye esas vermiyor. Şöyle ki, hem Sümer dili ile eski Türk dili materiallerinin, hem de Azerbaycan dili`nin Ayrim şivesi, Türkiye Türkçesi`nin Anadolu, Karadeniz şivesi, Türkmen, Tatar, Kazak, Sarı Uygur, Fargana Vadisi Uygurları ve Yakut dillerinin ağız ve şive materyalleri bunu ispatlıyor ki, sahiplik hal ekleri Türk dillerinin tarihsel hal eki sisteminde öncü rol oynamış ve hatta çift hallanma sürecinde yalın halın şu andaki funksiyonunu taşımıştır.

- Türkolojide şimdiye kadar statusu tam belirlenmemiş bitişdirici "n" ünsüzünün, yönelme halindeki *-ga, -ka, -ke,* sağır nun *(ŋ)* yönümlü sahiplik ve belirtme hal eklerinin sahiplik halın en eski morfolojik işareti olduğunu da diğebiliriz. Sümer dilindeki -ak, -ık unsurlarının asıl tamlayan hal eki olması, gögtürk yazılarında tamlayan hal ekinin -ığ variyantının da kullanılması bu ekin Türk dillerinin çağdaş lehçelerinde yer alan ilginç allamorflarla karşılaştırılması, bu allamorfların tamamının tamlayan halın en eski ifade biçimlerinden biri olan. *-ak, //-ık, -ıŋ// -nıŋ* variyantlarından türemesi fikrini kanıtlıyor.

- Türk dillerinin ağız ve şive materyalleri sonuç itibarile hal kategorisinin, aynı zamanda tamlayan halın tarihsel olarak ismin aidlik kategorisinden daha önce varolduğu gerçeğini ortaya koymaya da izin veriyor.

Hem eski türk yazılı anıtlarının, hem de çağdaş türk dillerinin malzemeleri isbat ediyor ki, türk dilleri nominativ dil tiplerindendir. Fakat araştırmacılar anıtların dilinde korunan bir takım olgulara dayanarak bu dillerin nominativ dil tipinden önce aktif dil tipinde olduğunu gösteriyorlar [8: 76]. Bu fikri birçok bilimsel deliller ve dil olguları ile kanıtlamaya çalışan M.Kıpçag eski türk yazılı anıtlarının dilinde tamlayan hal ekinin çok seyrek işlenmesinin, çağdaş yakut dilinde ise tamamen olmamasının nedenlerini anlatmak için Elam dili ile

yapısal-tipolojik uyumları gözden geçiriyor. Tarihsel aktif yapılı dil olan, sonradan nominativ diller arasına geçen Elam dilinin eski yazılı anıtlarında subjekt-objekt ve tayini ilişkiler sadece sentaks yöntemle ifade ediliyor, bu dilde tayin olunandan önce değil, sonra geliyor. Sadece «son dönem Elam anıtlarının dilinde *-pa* eki ile düzelen tamlayan halli konstuksiyalar gözlemleniyor» [4: 100].

Dmitriyev'e göre, «Ulu türkçe'nin ilk aşamalarında tamlayan halin olmadığını» kanıtlayan yeterince temel vardır. Onu izafet denilen konstrüksüyon evezlemiştir. Biri tayin olunan, öbürü ise tayin edenden oluşan iki isim basit yaklaşım yöntemi ile birleşmiştir. İkinci isim mensubiyet eki kabul etmişdir-bu, tayin olunanla tayin edenin ilişkisini bildirmiştir. Çağdaş türk dillerinden yalnızca yakut dili bu eski durumu korumuştur, çünkü bu dilde oluşan tamlayan hal eki olmamıştır. Karşılaştıralım: Yakut dilinde - at baha (at başı) ve tatar dilinde - at başı. Belirtmek gerekir ki, diğer türk dillerinde de izafet yapısının işletme alanı gereyince büyüktür ve türk dillerinde tamlayan halinin kullanma alanı Hind-Avrupa dillerindekinden sınırlıdır [3: 100].

G.Kazımov da türk dillerine ait ulu dilde tamlayan durumun olmadığının tahmin edildiğini göstererek Sümer dilinde durum verilerini inceliyor ve Sümer dilinde tamlayan halinin -ak, çoğu zamansa -k eki ile ortaya çıktığını belirtiyor. Örn: lugal-kalam-ak. Bu birleşmede *lugal* sözü başkan, yönetici, çar, kalam-gala sözü hem kalmak feili, hem de kale, şehir, ülke anlamında, -ak ise tamlayan hal eki olarak işlenmiştir. Başkan ülkenin başkanı, çarı anlamındadır [7: 107] veya e-lu-ak (e-lu-ak (e-ev, lu-adam, -ak-tamlayan hal) evi adamın→adamın evi [7: 102].

Sümer dilinde –a(k) formatının tamlayan hal eki olarak işlenmesini kuşkulu sayan G.Kazımov yazıyor, «Hissedilir, bu ek hem durum, hem de aidiyet eki görevini yerine getirmiştir». Daha sonra İ.M.Dyakonov'un «Sintagm'ın ayrıca üyesi sırasında kendini tayinlenen-tayin grubu şeklinde gösterebilir. Bu durumda tamlayan halinin uygun hal eki de tüm tesisin sonunda bulunuyor. Zamir ve hal'in belirtileri ve çoğul eki sıra ile yerleşiyor: Ait oldukları sözlerin aksine dizilişi kontrolunda» [4: 57] fikrine tepki veren G.Kazımov onun verdiği örnekleri analiz ediyor:

“lugal-kalam-*a(k)*-ra-ülke çarına

Ama-diggir-ene*(-ak)*-ra- allah analarına.”

Yazar bu örneklerin her ikisini sondaki morfolojik verilere göre yönleme hali durumda olan sintagmlar düşünerek böyle bir soruyla konuşma yapıyor: «Arka arkaya iki durum -tamlayam *(-ak)* ve sonra da

yönleme hali hal (-ra) nasıl işlenmiştir? Hissedilir ki, *-ak* eki mensubiyet bildirir. Ve ne zamansa, kimse yerinden türemiştir. Belki de modern dilimizdeki haberlik eki *-ıg* formatının (*müellim-ik,* öğretmeniz) praformasıdır. Nitekim, bu örnekleri ülke çarına yok, çar ülke-*si-ne*, allah annelerine değil, anne allahlar-*ı-na* şeklinde çevirmek doğru olur, ama-ana, diggir-Allah, ene çoğul eki, *-ak* -aidlik, -ra yönleme hali hal eki türk dillerinin düzen şemasına tamamen uygundur» [7, s. 103].

İlginçtir ki, en eski sümer yazıtlarında da tamlayan hal eki gözlemlenmiyor, tayin tayinolunandan sonra geliyor. Karşılaştıralım: e-Nanse -ev Nanşe-Nanşenin evi [6: 38]. Daha sonraki sümer yazıtlarında tamlayan hal eki görünmeye başlar, ama tayin yine tayinolunandan sonra geliyor. Karşılaştıralım: *im-an-ak* «yağış-göy- yönleme hal eki-göyün yağmuru» [6: 38].

Son dönem sümer yazılarında ise tamlayan hal eki kullanılır, tayin tayinolunandan öne geçir. Karşılaştıralım: e-a gis-hur-b- ev- tamlayan hal eki-çertyoj-aidlik eki-evin çertyoju [6: 14].

«Çift hallanma»ya uygur anıtlarının dilinde de rastlamak oluyor. Örn: Y.Balasagunlunun «Kutadgu-bilik» eserinin dilinde «çift hallanma»ya uğramış aşağıdaki formlar kendini gösteriyor: meninde, menendin, seninde, senendin, anında, anındın, bizinde, bizine [1: 108-109].

Bilindiği üzere, modern Azerbaycan dilinde menimki, müellifinki, onunku, üzbek dilinde meninki, Ahmedinki, türk dilinde benimki, seninki tipli sözlerde önce tamlayan, sonra –kı[4], daha sonra yeniden tamlayan hal ekinin işlenmesi gözlemleniyor. Bu forma «Kitab-ı-Dede Korkut» destanında sadece bir kere tesadüf edilse de, «Şühedaname»nin dilinde defalarca rastlanıyor. K.H.Veliyev *-ınkı* morfemini –ki ekinin derivantlarından biri olarak inceleyerek sonraki dönemlerde Azerbaycan dilinde de *-ınkı*[4] ekinin sistematik işlendiğini ve istikrara kavuştuğunu gösteriyor [12: 18-19]. A.M.Şerbak ise özbek dilinde *«-ınkı»* morfeminin çok az işlendiğini söylüyor.

«Doğu Kafkas dillerinin ve ağızlarının malzemeleri açıkça gösteriyor ki, bu dillerde tamlayan hal diğer hal ekleri için temel rolünü oynuyor. Örn,: lezgi dilleri ailesine ait olan modern grız dilinde buna tanık oluyoruz. Karşılaştıralım: Adlıg: Sanduh; Tamlayan: Sanduhdji; Ergativ: sanduhdjir; -e hali: sanduhdjis [8: 89].

Doğu Kafkas dillerinin bazılarında ise tamlayan halinin değil, ergativ durumun bu görevi taşıdığı gözlemleniyor. Belirtelim ki, tamlayan halinin olmadığı tungus-mancur dillerinde tamlayan zamirlerinin varlığı gösteriliyor ki, burada –i, -in morfemi tamlayan-

sahiplik içerikli yüzlerin oluşmasına neden oluyor. İsimin evezedicileri gibi konuşan bu tip sözler substantivleşerek hallanabilir. Bu yüzden H.Şuhard tamlayan halin sıfatlardan meydana gelmesi fikrini ileri sürse de, bu düşünceye hak vermek o kadar kolay değil. İster sümer dili ile, isterse de eski ve modern türk, ayrıca gayri-türk dilleri ile karşılaştırmalar bir daha kanıtlıyor ki, türk dillerinin morfolojik yapısı açısından günümüzde çifte hallanma karakteristik olmasa da, tarihsel olarak mevcut olmuş, hatta diğer durumların oluşması için temel rolünü da oynamıştır.

Bu bakımdan G.Kazımovun «arka arkaya iki hal- tamlayan ve sonra da yönleme hali *(-ak-ra)* nasıl kullanılır? Sorusunun cevabı ortaya çıkmış oluyor. Sümer dilindeki *-ak, -ık* unsurlarının özellikle tamlayan hal eki olduğunu kanıtlamak için böyle bir olguyu da değinmekte fayda vardır ki, «göktürk yazıtlarında tamlayan durum ekinin *-ığ* versiyonu da işlenmiştir. Örn: Bodunığ (halkın). Bu ekin eski sümer dilindeki *-ak, -k* tamlayan hal ekinin seçeneği olması, bize öyle geliyor ki, pek şüphe uyandırmamalıdır. İlginçtir ki, «Azerbaycan dilinin ayrum şivesinde de tamlayan halinin *-ık* seçeneği gözlemlenmektedir» [5: 166]. B.Sadıkov çağdaş Azerbaycan dilinde -ın//-nın eki ile işlenen tamlayan halinin yazılı anıtlarda ve ağızlarda -ıŋ// -nıŋ, ayrum şivesinde ise *-ık* seçeneği kendini gösteriyor [10: 54]. «Bu son seçeneğin –ıŋ, ıg//-ın değişmesi ile oluştuğunu dikkate alırken, Azerbaycan dilinin eski döneminde --ıŋ ve nıŋ seçeneklerinin öncü morfem olduğunu kabul etmek gerekir» [2: 222]. Türk dillerinde tamlayan durumun bir çok allamorfu mevcuttur [11: 29]. Bu allamorfların hepsi -ıŋ// -nıŋ seçeneğinden türemiştir [2: 222]. Yukarıda belirtilen verilerin analizi ise bu görüşlerin aksini kanıtlıyor. Bizce, -ıŋ –nıŋ ve -ın, -nın tamlayan hal eki tarihsel *-ak, -ık* tamlayan hal ekinden türemiştir.

Burada bir konuyu da belirtmek yerinde olacaktır ki, türk dillerinde tarihsel hal eklerinin birbirini takip etmesi ve yukarıda belirtilen çift hallanma olguları kanıtlıyor ki, çeşitli haller arasında tarihsel ilişki daha güçlü olmuş, tarihsel –ıŋ[4] morfemi tamlayan hal, mensubiyet, aidlik, birgelik, edilgenlik, çıkma gibi halların oluşmasında iştirak etmiştir. Buradaki –ıŋ//-ın ekini mensubiyet morfemi düşünen F.Celilov yazıyor, «eski türk dilinde işlenen bizine (yönelme hal), menıŋdin (çıkma hal) tipli hallanma ve –ıŋ//-ın ekleri ile işlenen sözlerin değişik hal fonksiyonu taşıması sonraları bu morfemdeki -n öğenin farklı durum eklerine kavuşmasına sebep olmuştur: Örn.: Azerbaycan dilinde atası-nın, atası-na, atası-nı, atası-ında, atası-ndan « [2: 225].

Fakat yukarıda bahsedilenler de gösteriyor ki, buradaki -n morfeminın mensubiyet değil, tamlayan hal eki olarak kabul edilmesi daha mantıklı görünüyor. Çağdaş Azerbaycan, özbek, uygur, bazı tatar ve kırgız dillerinde ve birçok türk dillerinin lehçelerinde III şahıs iyelik ekinden sonra işlenen hal eki ile aynı mensubiyet eki arasında bitişdirici ünsür gibi işlenen -n morfeminın (ayrıca geçmede kendini gösteren -n- morfeminın) özellikle «tamlayan durum ekinin tam sürümünün redüksiyon'a uğramış şekli» [9: 228] olduğuna ilişkin görüşe taraftar çıkan G.İ.Ramstedt, N.A.Baskakov ve M.Kıpçağ`ın yorumları şüphe uyandırmamalıdır.

Böylece, yukarıda bahsedilenlerden bu kanaate varılabiliriz ki, türk dillerine ait ulu türkçede tamlayan halinin olmadığı düşünülse de, aslında tamlayan halinin tarihi daha eski ve çok fonksiyonlu. «Anlaşılan tarihin bir aşamasında sümer'deki –a(k) eki kaybolmuş ve sonraları giderek ın, -n, -un, -ün eki ortaya çıkmıştır» [7: 102]. Çağdaş türk dillerinin çoğunda işlenen –ın[4] tamlayan hal eki pratürk dilinin ilk aşamasında görünmese de, sonraki dönemlerde giderek etkinleşmiş, aynı zamanda bu ek sadece tamlayan hal değil, tarihsel birgelik, edilgenlik, kimlik vb. görevlerde de işlenmiştir.

Kaynakça

1. Blagova G.F. Tyurkskoe sklonenie v arealno-istoriçeskom osveşenii. – Moskva, 1982.
2. Celilov F. Azerbaycan dilinin morfonologiyası. – Bakü, 1988.
3. Dmitriyev N.K. Stroy tyurkskih yazıkov. – Moskva, 1962.
4. Dyakonov İ.M. Yazıki drevney Peredney Azii. – Moskva, 1967.
5. Helilov B. Azerbaycan dilinin morfologiyası. II hisse. – Bakü, 2013.
6. Falkenstein A.Das sumerjsche. – Leidan, 1959.
7. Kazımov G. Azerbaycan dilinin tarihi. – Bakü, 2003.
8. Memmedeli K. Türk say sistemi. – Bakı,1996.
9. Ramstedt G. Vvedenie v altayskoye yazıkoznanie. – Moskva,1957.
10. Sadıkov B. P. Ob odnom drevnem affikse roditelnogo padeja v ayrumckogo govore azerbaydjanskogo yazıka. – ST, 1974, № 4.
11. Şerbak A.M. Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya). – Leningrad, 1977.
12. Veliyev K.N.Affiksı v azerbaydjanskom yazıke. AKD. – Baku, 1974.

Р.М. Кашфуллина, Р.Р. Мансурова, И.С. Насипов
БГПУ им.М.Акмуллы (Россия)

ПРОФЕССОР А.Г. ШӘЙХУЛОВНЫҢ ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФИЯСЕ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. А.Г.Шайхулов – доктор филологических наук, профессор, известный тюрколог. Он автор более 450 научных и учебно-методических публикаций. В данном сообщеннии рассказывается о его деятельности в составлении разных типов словарей татарского языка и разработке им теоретических проблем идеографических тезаурусов тюркских языков.

Abstract. A. G. Shaikhulov – doctor of philological Sciences, Professor, famous expert said. He is the author of more than 450 scientific and educational publications. This report describes its activities in the compilation of different types of dictionaries of the Tatar language and the development of theoretical problems of ideographic thesaurus Turkic languages.

Ключевые слова: А.Г. Шайхулов, Башкирский университет, лексикография, словарь, тезаурус, таксономия, идеографический словарь.

Keyword: A. G. Shaikhulov, Bashkir University, lexicography, dictionary, thesaurus, taxonomy, ideographic dictionary.

Алмас Галимҗан улы Шәйхулов – филология фәннәре докторы, күренекле тюрколог, хәзерге тел белемендә алтаистика һәм чагыштырма-тарихи теле белеме өлкәсендә иң актив эшчәнлек алып баручы галим. Бу өлкәдә аның тикшеренү юнәлешләрен билгеләп, хезмәтләренең тематикасын аныклап чыгу өчен дә зур вакыт сарыф итәргә кирәк булыр иде. Аның 450 артык басылган хезмәте бар. Ул боларның барсына да бер үк вакытта Башкорт дәүләт университетында укытучылык итү чорында ирешә. Бу уку йортында ул ассистенттан башлап профессор, татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы мөдире дәрәҗәсенә чаклы хезмәт юлы узган, һәм бүген дә шушы дәрәҗәдә җанлы эшчәнлеген дәвам итә. Ләкин, безнең карашка, мөхтәрәм гыйлемдарның фәнни эшчәнлегенең иң мөһим юнәлешләренең берсе – лексикография өлкәсе [3: 1345].

А.Г. Шәйхулов лексикография өлкәсендәге эшчәнлеген югары уку йортларында сирәк була торган фәнни-тикшеренү лабораториясе төзүдән башлый. Мондый уй студент елларында ук аның башына килә – татар һәм башкорт телләрнең аппелятив һәм ономастик берәмлекләренең картотекасын төзи башлый. Мәскәүдә аспирантурада укыганда аны тулыландыра һәм төзү принципларын барлый. Соңрак университетта эшли башлагач, картотекада тупланган лексик берәмлекләрне тәртипкә салуда нигездә немец галимнәре Р.Халлинг һәм В. Вартбург тәкъдим иткән идеографик принципларга таянып эшкәртә, аларны системалаштыруда бу синоптик төркемнәрне камилләштереп, дүрт зур лексик-семантик төркемдә – Галәм (Вселенная), Кеше (Человек), Җәмгыять (Общество) һәм Танып белү (Познание) – анализлауны тәкъдим итә. Ул, зур кыенлыклар белән булса да, Башкорт дәүләт университетында лабораториягә махсус бүлмә алып, 1987 елда аны рәсмиләштерә. Бүген ул «Идел-Кама-Урал этноглингвистик регионында төрки, монгол, фин-угор һәм һинд-европа (славян)

халыкларының рухи мәдәнияте» вузара фәнни-тикшеренү (уку-укыту) лабораториясе атамасын йөртә [3: 1345].

Лабораториядә тупланган якынча 1,5 млн. лексик берәмлекнең берникадәр өлеше А.Г. Шайхуловың һәм аның шәкертләренең диссертацияләре һәм күп санлы фәнни хезмәтләре нигезенә салынган. Ул үзе бу бай тупланмага таянып Мәскәүдә 1976 елда СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтында «Төрки чыгышлы татар һәм башкорт шәхси исемнәре» кандидатлык диссертациясен (җитәкчесе – филология фәннәре докторы, профессор Н.А. Баскаков) һәм 2001 елда Россия Фәннәр академиясенең Тел белеме институтында «Урал-Идел буе кыпчак телләрендә ареаль, төркиара һәм гомумтөрки лексиканың бер тамырлы нигезләренең структурасы һәм идеографик парадигматикасы: «Табигать» (җанлы һәм җансыз) когнитив өлкәсенең синопсисы һәм таксономиясе» докторлык диссертациясен (җитәкчесе – РФА агъза-мөхбире, филология фәннәре докторы, профессор Э.Р. Тенишев) уңышлы яклый [9; 7]. Бай лексик материал күпсанлы мәкаләләр, уку әсбаплары, монографияләрдән тыш, берничә махсус сүзлекләрдә урын алаган.

Шулай, кандидатлык диссертациясе яклаганчы ук А.Г. Шайхулов «РСФСР халыкларының шәхси исемнәре буенча белешмә» төзүдә катнаша. Бу сүзлек берничә басмада яңартылып, өстәлмәләр белән нәшер ителде һәм бүгенге көндә дә актив кулланылышта [4]. Китапка кергән «Башкорт исемнәре» [4: 66-102] һәм «Татар исемнәре» [4: 126-165] бүлекләрендә башкорт һәм татар халыкларының бай антропонимиконы бирелгән. Соңрак З.М. Раемгуҗина белән бергә төзелгән башкорт һәм татар исемнәре буенча махсус сүзлек тә басылып чыга [5]. Шулай ук ономастика өлкәсенә карган «Урал-Идел буе топонимнар сүзлеге»н дә искә алырга алырга кирәк [1].

1991 елда А.Г. Шәйхулов Төрек Республикасы Мәгариф министрлыгы чакыру буенча бер елга якын Төркиядә фәнни хезмәттә була. Ул монда күптелле төрки телләре сүзлеген төзүдә катнаша. Сүзлек «Төрки телләрнең чагыштырма сүзлеге: китап-белешмә» исеме белән 2007 елда Анкарада ике томлы булып төрек телендә басылып чыга [11]. А.Г. Шәйхулов башкорт һәм татар телләренең сүзлек материалын гына түгел, китапка кергән «Татар теле: лексика һәм кыска грамматика» өлешен дә язаган.

2005 елда Уфада А.Г. Шәйхулов җитәкчелегендә авторлар коллективы «Татар теле диалектларының идеографик сүзлегенә материаллар» бастырып чыгара. Бу басма күп томлы һәм һәр том берничә кисәктән булыр дип уйланыла. Ләкин хезмәтнең беренче томының ике кисәге генә басма дөнья күрә [2]. Бу китапларда татар телнең урта (казан-татар) диалекты һәм көнбатыш (мишәр-татар) диалекты материаллары идеографик принципка корылган сүзлектә бирелә. Авторлар ул вакытта кулланылышта булган "Татар теленең диалектологик сүзлек»ләреннән иҗади файдаланганнар (Казан, 1969; Казан, 1993; төзүче-авторлары – Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, З.Р. Садыкова, Г.К. Якупова һәм Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова). Ләкин яңа басма А.Г. Шәйхулов җитәкчелегендәге «Идел-Кама-Урал этноглингвистик регионында төрки, монгол, фин-угор һәм һинд-европа (славян) халыкларының рухи мәдәнияте» вузара фәнни-тикшеренү (уку-укыту) лабораториясенең бай картотекасыннан да бик күп лексик материал бирәләр. Бигрәк тә Көньяк Урал буенда кыр методы белән тупланган материал бу китапларга урнаштырыла.

2012 елда Алма-Атада А.Г. Шәйхуловның «Бер тамырлы нигезләрнең сүзлек-тезаурус тәжрибәсе (структур һәм идеографик парадигматика)» иң мөһим лексикографик хезмәте дөнья күрә. Бу хезмәт Төрки академия ярдәме һәм редакциясендә «Төрки сүзлекләре» сериясендә дөнья күрә [6]. Аның баш редакторы – Ш. Ибраев, җаваплы сәркәтибе – Б. Жумагулов.

Бу китапта автор Урал-Идел буенда кыпчак төрки телләрдә (башкорт һәм татар телләрендә – И.С.) бер тамырлы нигезләрнең фоносемантик структур үзенчәлекләре тасвирлана һәм аларның парадигматикасы ареаль, төркиара һәм гомумтөрки лексика континиуумында бирелә. Хезмәттә тезаурус төрендәге сүзлек контекстында лексик системаларның когнитив сферадагы синопсисы һәм таксономиясе беренче тапкыр теоретик һәм методологик аспектларда характерлана. Бу сүзлек көнчыгышны өйрәнүчеләргә һәм тюркологларга тәгаенләнгән; шулай, ул югары уку йортлары дәреслекләрендә һәм академик грамматикаларда тарихи фонетика, фонология һәм сүзъясалышы өлкәләрен тасвирлау өчен кыйммәтле чыганак булып тора.

Автор фикеренчә, тел чынбарлык турында белемне кеше акылында туплау, саклау һәм күчерү коралы санала һәм мәгълумат агымын җыеп тора. Шуңа күрә дә ул даими үсештә-үзгәрештә була.

Бу сүзлек-тезауруста Урал-Идел буе кыпчак төркы телләрендә бер тамырлы нигезләрнең структур һәм идеографик прадигматикасы характерлана, ул ареаль, төркиара һәм гомумтөркы лексика континиуумында «Табигать» (җанлы һәм җансыз) когнитив сфераның синопсисын һәм таксономиясен аңлы кабул итүдә беренче тәжрибә санала. Бу фундаменталь проблематиканы өйрәнүнең актуальлеге төркы тамырның формалашуын һәм эволюциясен ачыкларга, аерым алганда, башкорт һәм татар телләренең моносиллабларын өч дәрәҗәдә – фонологик, морфологик һәм семантик – структур яктан сыйфатлау кирәклеге белән билгеләнә. Мондый яңа аңлам хәзерге фәнни методологиядә яңа теоретик танып белүгә таянып (когнитив) эш итүгә омтылышны хуплый. Бу телгә иманент якын килүдән арынып, аны аң, фикерләү, мәдәният, кешенең предмет-гамәли эшчәнлеге белән тыгыз бәйләнештә, ягъни антропологик лингвистика аша карау кирәклеген алга сөрә.

Бу китап куелган проблематиканың теоретик нигезләрен дә ачып бирү ягыннан әһәмиятле чыганак булып тора. «Төркы телләрдә дөнья тәжрибәсе чагылышы» бүлегендә автор тикшеренүнең максатларын һәм методологиясен тасвирлый. Монда А.Г. Шәйхуловның бик күп теоретик фикерләре ассызлыклана. «Дөнья картинасы» төшенчәсенә аңлатма бирәп, ул идеографик сүзлекнең дөнья тел картинасын чагылдыруда ролен билгели. Аның бу өлкәдәге фикери тупламнарын фәлсәфә фәннәре докторы, профессор А.Р. Абдуллин махсус бүлектә анализлый.

Сүзлек-тезауруста «Табигать» когнитив сферасы җанлы һәм җансыз төркемнәргә бүлеп тупланган лексик берәмлекләрне анализлап бирә. Аларның һәрберсе вагырак тематик төркемнәргә бүлеп тасвирлана.

Бу сүзлек-тезаурус тәжрибәсе соңрак фәнни-теоретик яктан махсус хезмәттә тасвирлана [8]. Монысында А.Г. Шәйхулов «Табигат» сферасы белән чикләнмичә, «Кеше», «Җәмгыять» һәм «Танып белү» сфераларын да алган. Шулай ук ул казах теле материалын да җәлеп иткән.

Шулай итеп, А.Г. Шәйхулов татар лексикографиясен сүзлекләр төзү эшен теоретик нигезләүгә дә, ономастик һәм идеографик сүзлекләр төзү эшенә дә зур өлеш кертә. Аның бу хезмәтләре татар телен төрле аспекта тикшерү өчен бай һәм әһәмиятле чыганак булып тора.

Әдәбият

1. Краткий топонимический словарь Урало-Поволжья. Материалы и методические указания к спецкурсу «Ономастика в краеведении Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона». - Уфа, 2005. – Ч. 1. – 510 с.; Ч. 2. – 506 с.

2. Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка / Авт.-сост. А.Г. Шайхулов, Л.У. Бикмаева, З.Р. Садыкова. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – Т. I. – Ч.1. – XXI. – 512 с.

3. Насипов И.С. Алмас Галимзянович Шайхулов (К 65-летию со дня рождения) // Вестник Башкирского университета. – 2010. – Т. 15. - № 4. – С. 1345.

4. Справочник личных имен народов РСФСР. - М.: Русский язык, 1970. - 571 с.

5. Справочник личных имен народов РСФСР. - М.: Русский язык, 1979. - 575 с.; Справочник личных имен народов РСФСР. – М., 1989. - 654 с.

6. Шайхулов А.Г. Опыт словаря-тезауруса односложных корневых основ (структурная и идеографическая парадигматика). – Алматы, 2012. – 704 с.

7. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики: Синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая»: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02. - Москва, 2001. - 490 с.

8. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в тюркских языках Урало-Поволжья и Казахстана. – Астана: Posper Print, 2013. – 556 с.

9. Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения: Автореферат дис. канд.филол.наук. - Москва, 1976. - 24 с.

10. Шайхулов А.Г., Раемгужина З.М. Башкирские и татарские имена собственные. – Уфа, 2006. – 92 с.

11. Türkiye türkçesindeki türçe sözüklerin köken sözlügü: Etimologik Sözluk Denemesi / Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 2007. – T. I (A-N). – 608 p.; – T. II (O-Z). – 502 p.

Г.Ф. Каюмова
Казан федераль университеты (Россия)

ОЧЕРКЛАРДА ГОМУМПОЭТИК СӘНГАТИ ЧАРАЛАР
(Ш. Рәкыйпов иҗаты мисалында)

Аннотация. Авторы очерков достигают высокой художествнности путем мастерского использования олицетворения, тропов, метафоры и метофорических сравнений. В отличие от других литературных жанров образно-выразительных средств в очерках намного меньше. Но они играют особо важную роль. Особенность художественных сравнений заключается в том, что они дополняются эпитетами, рождая, таким образом, развернутое сравнение. В очерках каждый образный языковой нюанс и словесный штрих служат для художественного изображения реальных событий.

Abstract. The authors of the essays reach a high artistic master through the use of impersonation, tropes, metaphors and metabolicheskikh comparisons. Unlike other literary genres of figurative-expressive means in the essays is much smaller. But they play a particularly important role. The peculiarity of artistic comparisons is that they are supplemented by epithets, thus giving rise to a detailed comparison. The essays figurative language, every nuance and word barcode are used to artistic depictions of real events.

Ключевые слова: метафора, тропы, олицетворения, очерк, сравнения, эпитеты,

художественное изоброжение.

Keywords: metaphor, trails, impersonation, essay, comparisons, epithets, pictorial representation.

Тел берәмлеге булу ягыннан тулы бәяләмә алган сүзне әдәби әсәрнең образлар системасына бәйләп, поэтик җирлектә өйрәнә башлагач, сүзнең мәгънә эчтәлегендә күп төрле тирбәлеш-үзгәрешләр барлыкка килә. Сәнгатьле сурәт ясалган вакытта бу үзгәрешләр хәлиткеч роль уйный. Сүзнең сөйләүче яисә язучы өчен бик әһәмиятле, төрле образ, сурәт ясау мөмкинлеге булган эчке мәгънәсе һәм тышкы формасы була. Сүзнең сурәт ясау мөмкинлеге аның мәгънә эчтәлегендәге билгеле бер образлылыкның булу-булмавы белән бәйле. Әсәр эчтәлеге өчен генә кирәк булган мәгънә белән баетылган сүз сүз-сурәт дип атала. Ул тел- сурәтләү чаралары белән үзара төрле мөнәсәбәтләргә кереп, әдәби әсәрдә образлы яңгыраш хасил итә.

Образ тудыру максатында кулланылган очракта, бер сүз, эстетик функция үтәп, күптөрле мәгънә аңлата башлый. Әсәрнең сәнгатьлелек көчен арттыру өчен тел бизәкләре, ягъни сурәтләү чаралары, күчерелмә мәгънәдәге сүзләр, төрле стилистик фигуралар кулланыла [4: 28]. Ш. Рәкыйпов очеркларын язган вакытта да әдәби сөйләмгә, ягъни лексик чараларга, тропларга нык игътибар итә. Әлбәттә анда сурәтләү чаралары вакыйгаларның әдәби-публицистик анализына буйсындырылган була. “Художестволы сурәтләү чаралары очерк героеның образын, һәрхәлдә, аның кайбер сыйфатларын тоемлы итеп, җанлы итеп, кабатланмас итеп гәүдәләндерергә, аның эчке дөньясына, уй-хисләре дөньясына тирәнрәк үтеп керергә булыша” [2: 33]. Фәндә билгеле булганча, тел бизәкләрен төркемләү төрлечә бара. В.Х. Хаков стилистик алымнарны ике төргә бүлеп, күчерелмә мәгънә белән бәйләнешле алымнар һәм мөнәсәбәт белдерү алымнарын аерып чыгара [6: 14]. Аларның беренчесе, ягъни күчерелмә мәгънә белән бәйләнешле алымнар, тагын төркемчәләргә бүленә: метафорик төркем (ягъни чагыштыру, метафора, эпитет, символ, җанландыру) һәм метонимик төркем (метонимия, синекдоха). Метафора нигезендә әйтелмәгән, аталмаган чагыштыру – яшерен чагыштыру ята. Метафора кыскалыкка омтыла. Аристотель дә аны “кыскартылган чагыштыру” [1: 18] дип атый. Метафора термины тел белемендә дә, әдәбият белемендә дә кулланыла. Телче өчен охшашлыкка нигезләнгән теләсә нинди күчерелмә мәгънәдәге сүз метафора булса, әдәбиятчы өчен метафора – турыдан - туры әйтеп бирмичә,

характерлана торган предметның үзенчәлеген ачыграк, конкретрак күрсәтү өчен кулланылган күчерелмә мәгънәдәге образлы әйтелмә.

Безнең гадәти көндәлек җанлы сөйләмебез гомумтел метафоралардан тора: көймә койрыгы, өстәл аягы, кояш көлә, һ.б. Аларның образлылыгы сүнгән, туры мәгънә рәвешендә кабул ителәләр. Телдә үзенең яңалыгы белән аерылып торган поэтик метафоралар бар. Алар әдәби әсәрләрдә эмоциональ фон тудыралар [3: 50]. Бу очракта һәрвакыт арткы планда торган образның бөтенлеге саклана. Очеркларда метафоралар немец солдатларының вәхшилекләрен сурәтләгәндә актив кулланыла. Мәсәлән, *“Әнә, кара тәреле егермеләп козгын җиргә үлем йөге ташлап китте”, “Күпме һава тревогалары булды, немчураның күпме козгыны өстебезгә ут сипте”*; *“Әгәр безнең полк шул юнәлешкә барса, безгә дә ул елан оясына бәреп керергә насыйп булыр”* [5: 39-67]. Бу мисалларда герман очкычлары козгынга тиңләштерелә. Алар үлем йөге – бомбаларны җиргә берсе артлы берсен ташлап кына торалар. Шул үлем йөге тыныч җир өстенә кайнар ут сибә. Фашист солдатлары барлык көчләрен куеп саклаган рейхстаг шулай елан оясына тиңләштерелә. “Канга сусаган карчыга” метафорасы да ил күгенең тыныч халәтен бозып очып йөрүче самолетларга ишарә ясый: *“Гаскәребезне канга сусаган карчыгалардан саклаган очучылар соңгы патронга чаклы сугыштылар”* [5: 28]. Шушы очкычларга утырып, рәхимсез рәвештә совет солдатларын тереләй күмгән фашистлар, фашистик идеологиянең башында торучы пропаганда министры Й. Геббельс *бүре* итеп сурәтләнә: *“Геббельс белән иблис бер имидән туенган бүреләр икән шул!* [5: 28]. Белгәнебезчә, Бөек Ватан сугышында гитлерчыларның техникасы искиткеч көчле, алдан әзерләнгән, ныклы уйланылган технология белән файдаланыла. Шушы үлем машиналарының тагын берсе – танклар. Шамил Рәкыйпов аларны *аждаһа* һәм *чабатачы* дип атый: *“Әһә, әнә тагын бер аждаһа үрмәли”;“Җир куенына сеңәрдәй булган мескен солдатны әнә шул “чабатачы” ничә рәт килеп дөмбәсләп китә”* [5: 119-231]. Очерк геройлары утлар-сулар кичәләр, һавада төрле бәрелешләрдә катнашалар. Дөрләп янган утка да керәләр, менә шул ут ялкынын түбәндәгечә тасвирлый: *“Менә егетнең киемен алтын кайчылар телә башлады”* [5: 19-45]. “Алтын кайчы” метафорасын куллануның күпмедер яшерен сере дә бар, ни өчен алтын кайчы дигән сорау туа. Алтын эпитеты бу очракта ут ялкынының төсен белдерәме, *кайчы* метафорасының тәэсирен

көчәйтү өчен кулланыламы – укучы өчен сер булып кала. Икенче бер очеркында юлында бернәрсәне дә калдырмыйча ямап алган утны автор зилзиләгә тиңли: *“Шәһәр ут зилзиләсе эчендә”* [5: 76]. Шулай ук ут зилзиләсе метафорасынның ут чүмәләсе, ялкын чүмәләсе кебек вариантлары белән дә автор оста эш итә, тәэсирле, кабатланмас образ тудыра: *“Аның каравы әнә алда нәкъ мәшхәр: күккә ут чүмәләләре оча, йортлар ишелеп төшә, кешеләр, һәлакәттән котылырга теләп, акылдан язгандай, әрле-бирле чабалар”*; *“Ул, кулын селтәп, “Ут!” – дип кычкырырга өлгермәде, снаряд шартлаудан барлыкка килгән ялкын чүмәләсендә керфек-кашларын көйдереп, һушсыз егылды”* [5: 78-91]. Бөтен цивилизацияле кешелек дөньясының иң явыз дошманын, аның мәкерлелеген, үчләнүчәнлеген; Германия дәүләтенең көчле техника базасын сурәтләгән вакытта Ш. Рәкыйпов күп төрле чагыштырулардан файдалана. Сасы көзән белән дә чагыштыра ул аларны, тилгәннәргә дә тиңли, тычкан, күсе, ерткыч, җир козгыны итеп тә сурәтли: *“Анда безнең гаскәрләр эзәрлекләвенә түзә алмыйча бу яктан ычкынып, сасы көзәндәй өненә поскан немец хәл җыеп ята”*; *“Садыйк тубы чеби алырга төшкән тилгән күк аскан ташланган самолетларга беренче булып ут ачты”*; *“Авыл халкы, мәче алдында әҗәлен көтеп дерелдәгән тычкан шикелле бөрешеп калтыраган офицерга төртеп күрсәтә-күрсәтә, ике көн элек булган фаҗигане сөйләде”*; *“Фашистлар үз канына исергән ерткыч күк ярсып сугышалар”*; *“Баш өстендә безнең снарядлар шартлый башлагач, бәдбәхет Гитлер, койрыгы кысылган күседәй, бункеренда ничек йөгереп икән”*. [5: 118-128]. Ш. Рәкыйпов чагыштыруларының үзенчәлеге шунда, ул алар янында төрле эпитетлар куллана, шул рәвешле җәенкеләнгән чагыштырулар барлыкка килә. Кыскасы, художестволылыкка Ш. Рәкыйпов очеркларында әдәби сөйләм компонентлары – метафора һәм метафорик чагыштырулар – барәбәренә дә ирешә. Бу сурәт тудыру чаралары очеркларда башка әдәби жанрларга караганда, әлбәттә, күпкә аз, әмма аларның яңгырашы бик үзенчәлекле. Әдәби сөйләм очерк тукымасына авторның публицистик уйланмаларын, идеясен тормышка ашыру өчен җитәрлек дәрәҗәдә генә кулланыла. Ш. Рәкыйпов очеркларында дошманның ил өстенә китергән афәтен сурәтләү максаты куйган икән, әдәби сөйләм дә шуңа яраклаштырылган. Моны авторның образлы, сурәтле сүзгә саранлыгы дип түгел, очерк жанры таләбе дип кабул итәргә кирәк.

Образлы сурәтләр реаль чынбарлыкны чагылдыралар, чынбарлык картиналарын художестволы итеп гәүдәләндерәләр. Әллә ни поэтик картина тудырмасалар да, автор максатына хезмәт итү ягыннан алар бик отышлы. Шулай ук хикәяләүнең дөреслеген, хаклыгын, вакыйгаларның реальлеген ассызыклыйлар. Метафора һәм чагыштыруларының үзенчәлеге – фашизмның ил өстенә алып килгән афәтен сурәтләү. Буяулар гаммасы, реаль чынбарлыкны художестволы чагылдыру өчен кулланылган әдәби сөйләм чаралары автор очеркларында бергә үрелеп, фашизм алып килгән афәтнең, совет сугышчылары эшләгән искиткеч батырлыкларының тулы, реаль, тирән, дулкынландыргыч картинасын тудыралар.

Әдәбият

1. Әгъзәмов Ф. Үзәктә – кеше. Очеркларыбыз турында. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 288 б.

2. Аристотель // Античные риторики. – Москва, 1978. – 333 с.

3. Габидуллина Ф.И. Проблемы изучения жанровой природы татарского романа // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: . Грамота. Ч. I. №7 (25). 2013. – С. 49-51.

4. Заһидуллина Д.Ф., Закиржанов Ә.М., Гыйләҗев Т.Ш. Татар әдәбияты: Теория. Тарих. – Казан: Мәгариф, 2004. – 247 б.

5. Рәкыйпов Ш. Аяз күктә карлыгачлар. Документаль-художестволы әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 224 б.

6. Хаков В.Х. Татар әдәби теле. Стилистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 344 б.

В. Керимли
Институт Архитектуры и искусства Национальной АН Азербайджана (Азербайджан)

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ КУРУЛТАЙ: АКТУАЛЬНОСТЬ ПОСТАВЛЕННЫХ ЗАДАЧ В СОВРЕМЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ

Abstract. First Turkological Congress held in Baku in 1926 had very important role in cultural life, integration of Turkic people in XX century. Such important decision as access to the Latin alphabet of Turkic people lived in post-Soviet as well as holding ceremonies connected with their history, literature, culture in future are accepted. Azerbaijan governing bodies and scientists had special contribution in holding the conference and fulfilling the accepted decisions. Ideas of the First Turkological Congress are still alive and topical. Present day, definite projects have been still enforcing in this direction and Azerbaijan has very necessary duties on this topic.

Keywords: Azerbaijan, Turkological, Congress, Baku, alphabet, population

I Тюркологический конгресс, состоявшийся с 26 февраля по 5 марта 1926 года в столице Азербайджана Баку, был одним из самых значительных событий в культурной жизни тюркских народов, в

том числе азербайджанского народа. Этот великолепный конгресс, который заложил основу для особого и важного этапа в культурной интеграции тюркского народа, имеет первостепенное значение для создания, развития и последовательной реализации ряда важных вопросов для многих тюркских народов, проживающих в большом географическом регионе. Таким образом, в курултайе был принят ряд важных решений в отношении истории, литературы, языка, алфавита, этнографии и культуры тюркских народов, проживающих в бывшем Советском Союзе.

Проведение его в Баку, превратившемся в центр мировой тюркологии, положило конец многолетним спорам в тюркском мире по поводу перехода к алфавиту на основе латиницы.

На съезде присутствовали 120 делегатов из народов Кавказа и Средней Азии, Сибири, Поволжья, а также научных учреждений, занимавшихся вопросами тюркологии и востоковедения. Участвовали в его работе и персонально приглашенные тюркологи из-за рубежа. Василий Бартольд, Илья Бороздин, Бекир Чобан-заде, Мехмет Фуат Кёпрюлю-заде, Николай Поппе, Александр Самойлович, Сергей Ольденбург, Лев Щерба Менцель и другие. Съезд имел, кроме научного, важное политическое и общественное значение. К участию в съезде были привлечены руководители национальных республик Советской России: С. Агамалы-оглы, А. Байтурсун, Г. Губайдуллин, Д. Коркмасов, Б. Чобан-заде и другие. Значение съезда состояло в определении основных направлений развития национальной языковой политики в России, разработке нового алфавита для тюркских языков, решении практических вопросов национальной политики.

От имени правительств СССР и Азербайджанской ССР съезд приветствовал Г. Мусабеков: «Результатов съезда, – сказал он, – с нетерпением ожидают все тюрко-татарские народности, открытие съезда является в жизни этих народностей явлением величайшего исторического значения. Мы являемся свидетелями мощного сдвига в экономической и культурной жизни этих народов. Тюркологический съезд призван закрепить в области науки этот сдвиг, наметить новые пути. Он призван помочь Советской власти разрешить важнейшие проблемы культурной жизни тюрко-татарских народностей» [1].

Признав преимущество и техническое превосходство нового алфавита над арабским, его «огромное культурно-историческое и

прогрессивное значение», съезд отмечал как факт большого положительного значения введение нового латинизированного алфавита в Азербайджане и других областях и республиках СССР (в Якутии, Кабардино-Балкарии, Осетии, Ингушетии и т. д.). Съезд рекомендовал «...всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана по проведению реформы алфавита».

Молодой азербайджанский ученый профессор Бекир Чобанзаде, один из наиболее активных участников съезда, писал: «Тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колонизаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества. Съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющему отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации, и займет место в истории человеческой культуры» [2].

Следует отметить, что съезд состоялся в честь известного тюрколога Радлова и Исмаила Гаспыралы. Немало выступлений на съезде было посвящено Крыму. Профессор И. Бороздин рассказал о раскопках 1925 года в Эски-Юрте близ Бахчисарая под руководством У. Боданинского и А. Башкирова: «Они дали прекрасный показательный материал, преимущественно различные виды надгробий с интересными надписями и орнаментами. Казанский историк Г. Губайдуллин в своем докладе охарактеризовал «небольшой крымский тюрко-татарский мир, имеющий огромное культурное прошлое и давший еще в XVII веке довольно интересных историков». Бекир Чобан-заде прочитал два доклада – «О близком родстве тюркских наречий» и «О системе научной терминологии», И. Леманов высказал свои соображения об «Основах методики преподавания тюркских языков», доклад А. Одабаша назывался «Терминология на тюркских языках» [3].

I Бакинском тюркологическом конгрессе, и были приняты следующие решения: 1. Алфавитный вопрос 2. Проблема орфографической орфографии; 3. Вопрос о сроке; 4. Проблемы преподавания и методологии; 5. Проблемы взаимодействия и помех родственных и соседних языков; 6. Проблемы литературного языка на тюркском языке, включая общие проблемы литературного

языка; 7. Теория Великой лингвистики и исторические проблемы тюркских языков. Хорошо известно, что реформа алфавита на Ближнем Востоке в первую очередь связана с именем видного азербайджанского мыслителя, великого педагога Мирзы Фатали Ахундзаде. В этом направлении действовали известные интеллектуалы и ученые того периода, как Исмаил бек Гаспыралы, Узеир бек Гаджибейли, Джалил Мамедгулузаде, Мамедага Шахтахтински, Фиридун бек Кочарли, Вали Хулуфлу. Стоит также отметить, что в Азербайджане, до съезда в 1922 году под руководством выдающегося писателя Д. Мамедгулузаде, газета «Новый путь» была опубликована с латинским алфавитом. Также в том же году был сформирован комитет «Новый тюркский алфавит» и возглавил председатель Центрального исполнительного комитета Азербайджанской ССР Самед Агамалиоглу. Даже 20 октября 1923 года правительство Азербайджана приняло решение принять новый латинский алфавит в качестве государственного алфавита.

Представители съезда также приняли участие в 500-летии великого узбекского поэта Алишера Навои. Конгресс решил, что II Тюркологического конгресс состоится в 1927 году в Самарканде, но это решение не состоялось по понятным причинам. Следует отметить, что в решениях I тюркологического конгресса особенно важны такие вопросы, как общий алфавит, общий литературный язык, общая терминология.

Хотя после съезда применение нового алфавита получило особенно широкий размах, к сожалению, в 1940 году по политическим мотивам оно было приостановлено.

Но съезд тюркологов, зафиксировавший высокий потенциал азербайджанской науки и готовность азербайджанского руководства решать проблему культурного развития, вместе с тем остался в памяти поколений как съезд репрессированных. Тех, кого впоследствии большевистская власть, назвав «врагами народа», сослала в лагеря и обрекла на смерть. В их числе – выдающийся азербайджанский поэт Гусейн Джавид, азербайджанский просветитель, лингвист, писатель, переводчик Султан Меджид Ганиев, известные государственные и политические деятели Г. Мусабеков и Д. Буниатзаде, профессор-тюрколог Бекир Чобанзаде и многие другие, составлявшие цвет и гордость нации.

Как вы знаете, эти проблемы по-прежнему важны сегодня и имеют большое значение. Президент Азербайджанской Республики

г-н Ильхам Алиев 18 февраля 2016 года подписал приказ об обеспечении 90-летия этого исторического события – 1-го съезда тюркского конгресса, проводимого на государственном уровне. Полученные достижения также способствовали организации съезда и являются выражением уважения к памяти ученых тюркского мира, которые вскоре стали жертвами невинных репрессий.

Следует отметить, что после восстановления своей государственной независимости в 1991 году Азербайджан установил свои политические, экономические и культурно-литературные отношения с тюркским миром и добился ряда успешных результатов в этой области. Создание Совета сотрудничества тюркоязычных государств особенно важно на саммите 2009 года в Нахчыване. Что касается культурных и литературных отношений, то проделанной в этой области работы достаточно, чтобы упомянуть о реализации ряда совместных проектов и ряда мер на ближайшее будущее. Публикация учебника «Всеобщая тюркская история» имеет особое значение. Подготовка учебника «Всеобщая тюркская литература» также будет реализована в ближайшем будущем.

Кроме того, наиболее важными задачами являются такие вопросы, как «Общая тюркская терминология», «Общий тюркский язык общения», «Общий тюркский алфавит», «Общая тюркская грамматика». Одной из основных задач I тюркологического конгресса было переход от арабского алфавита к латинскому алфавиту. В тюркском мире это шаг был первым в Азербайджан. Будучи еще частью Советского Союза, официально принял латинский алфавит в 20-х годах прошлого века. Реформы языка и алфавита, проведенные в Турции в 1928 году, также были прямым результатом Бакинского конгресса. Обратите внимание, что позже в Азербайджане долгое время использовался кириллица(1939-1993). После восстановления независимости в 1991 году Азербайджан перешел от кириллицы к латинскому алфавиту, который был полностью завершен в 2001 году во время правления общенационального лидера Гейдара Алиева. После Азербайджана латинский алфавит был также принят в Узбекистане и Туркменистане. В настоящее время в Казахстане осуществляется определенная работа, латинский алфавит планируется реализовать в 2020 году. Все эти важные события доказывают, что яркие и

будущие идеи I Бакинского тюркологического конгресса все еще живы и имеют большое значение.

Литература

1. Алфавитный список делегатов Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда // Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд 26 февраля-5 марта 1926 года (стенографический отчет). – Баку АССР 1926. – С. 415-418.
2. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. – Bakı: Elm, 1999.
3. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələləri // Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. – Bakı: Abıs Alarc. – S. 259-261.

Н.И. Керимли
Институт Архитектуры и искусства
Национальной АН Азербайджана (Азербайджан)

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация. В данной статье автора говориться о художественном представлении тюркских народов в особенности азербайджанского. Символы, несущие художественные взгляды наших предков со временем, они становились составной частью орнаментально-декоративной системы и использовались как часть, элемент художественной композиции. Композиции и мотивы, использованные в азербайджанском искусстве, не являются случайными. Являясь частью общетюркского культурного наследия, эти произведения носят особенности тюркской духовной и материальной культур, и происхождение многих мотивов надо искать именно здесь.

Ключевые слова: Тюркские народы, символы, художественная культура, народное ремесло, искусство.

Художественное мышление человека на начальном этапе развития человечества было тесно связано с его жизню и окружающей его средой и влияло на все сферы его творческой деятельности. Люди с целью магического воздействия на условия бытия использовали словесные заклинания, изображения, наделенные символическим смыслом и магическим значением, проводили магические обряды и т.д. Поэтому художественное представления каждого народа содержатся в его языке, фольклоре, музыке, обрядах и традициях, сакральной архитектуре и орнаменте. Древние люди верили в волшебную силу изображения. Но кроме этого, они этим путем запечатлевали и передавали, по их мнению, жизненно важную информацию своим потомкам. В результате эти символические изображения приобретали значение родовой памяти. Эти изображения в свое время имели культовое содержание, выполняли роль заговоров на благоденствие или оберегов от зла, были племенными эмблемами и т.д. Со временем

их первоначальный смысл был забыт, но они продолжали применяться, превращаясь в орнамент. В современной культуре орнамент – всего лишь украшение, элемент декора, а наши предки этим символам придавали серьезное значение. Потомки хотя и не знали смысл и назначение этих узоров, но знали, что присутствие их на каком-то предмете или изделии обязательно, и передавались они из поколения в поколение. Так дошли до нас символы, несущие мифологические взгляды наших предков о происхождении Вселенной, человека, всего живого в этом мире, их понимания жизни и смерти, концепции человека, времени, пространства. Со временем, декоративно переоформляясь, они становились составной частью орнаментально-декоративной системы и использовались как часть, элемент художественной композиции. Они составляют ту базу, на основании которой можно узнать, носителем какой культуры является тот или иной предмет.

Композиции и мотивы, использованные в азербайджанском текстиле, не являются случайными. Являясь частью общетюркского культурного наследия, эти произведения носят особенности тюркской духовной и материальной культур, и происхождение многих мотивов надо искать именно здесь. Корни некоторых из этих мотивов уходят в тюркскую мифологию. В данной статье мы постараемся рассматреть несколько таких мотивов.

Культ Солнца и Огня был широко распространен среди древнетюркских племен. Древние тюрки поклонялись могуществу и жизненной силе Солнца. Солнце выходит с востока, и поэтому вход в юрту у тюрков был с востока, и у них существовал ритуал встречи восхода Солнца [1: 22]. Согласно мифологическим взглядам древних тюрков, Огонь является представителем Солнца на Земле. Огонь считался в юрте частицей солнца. Поэтому у них культ Солнца и Огня сливался в единое целое. С Огнем ассоциировалось представление о рождении, росте, развитии и жизни вообще.

Символом Солнца и Огня на Востоке с древнейших времен было изображение свастики, которое имело широкое распространение во многих странах. На территории Азербайджана во время раскопок были обнаружены знаки свастики на различных сосудах, штампах, бляшках и др. предметах быта, датируемых эпохой поздней бронзы и раннего железа. Самое древнее изображение свастики, обнаруженное на бытовых предметах в Азербайджане на данный момент, относится к III тысячелетию до н. э. [3: 128]. В Гобустане на скалах и отдельных

камнях были обнаружены изображения Солнца, свастики, креста и звезд, которые можно отнести к эпохе палеолита [1: 187].

В течение тысячелетий символ Солнца и Огня сохранился и применялся в очень разнообразных формах. Например, главное украшение портала мавзолея Момине Хатун в Нахичевани (XII в.) – орнаментальная цепь из свастик. На каменной орнаментальной решетке Дворца Ширваншахов в Баку (XV в.), на храме огнепоклонников «Атешгях» (XVIII в.) в селе Сураханы Апшеронского района также можно встретить этот знак. Следы культа Солнца, Огня наряду с другими предметами быта и искусства обнаруживаются и в азербайджанских вышивках. На них можно встретить изображения свастики [4: 182]. Вкратце можем отметить, что символ используется в азербайджанских вышивках как повторяющийся элемент раппортной композиции, так и в виде единичного элемента в центре рисунка замкнутой структуры. Он также может являться составной частью декора бордюра вышивки. Хотя и редко, но встречаются и такие образцы, в которых свастика располагается и в среднем поле, и в бордюре.

Следует отметить, что у азербайджанцев существует ещё один символ Огня, который своей таинственной красотой, асимметричной формой, всевоможными украшениями, а иногда величественной простотой всегда привлекал внимание. Этот символ– *бута*. Она даже по своей форме напоминает очертание языка пламени. Бута применяется не только в Азербайджане. Её широко применяют на всем Востоке, откуда она распространялась в Европу. Известный в Индии как *бута*, в Иране – *botteh*, в Европе – *paisley*, этот мотив до сих пор является объектом спора среди исследователей. Нет единого мнения ни о смысле, ни о месте и времени возникновения, ни о происхождении этого символа. Так как по этим вопросам свои мысли мы излагали в другой работе, здесь не будем говорить об этом. Скажем только то, что этот символ в Азербайджане иногда связывают также с павлином. Считают, что со временем изображение павлина, стилизовавшись, приобрело вид буты [3: 72]. В азербайджанском текстиле достаточно много примеров как использования буты, так и птицы павлина. В текстиле XIX в. бута является одним из самых распространенных мотивов. Она украшает как художественный текстиль ручной набивки «гялямкар» шелковые платки «кялагаи» [4: 144-145; 1: 258]. Естественно, во всех этих изделиях для современного

человека она выступает всего лишь как орнамент, хотя и носит следы древних представлений.

Думается, что наши древние предки, использовав эти символы вместе, хотели выпросить у Тенгри плодородия и изобилия. Несмотря на то, что со временем потеряно смысловое значение этих изображений, да и сами мотивы претерпели огромные декоративные изменения, все же это расположение символов передавалось от поколения к поколению и дошло до нас. К сожалению, в рамках одной маленькой статьи невозможно рассмотреть поставленный вопрос в полном объеме. Но даже этой информации достаточно для того, чтобы понять, насколько наше искусство и быт связаны с мышлением наших древних предков. Даже в произведениях наших дней, в нашей повседневной жизни можно встретить отголоски этихдревних представлений. Древние религиозные и мифологические взгляды каждого народа настолько сильны, и символы, отражающие их, настолько устойчивы, что, несмотря на все изменения и вновь приобретенные черты, они живут в подсознании народа и продолжают свой путь в истории.

Литература

1. Нариманов И. Глиняные штампы из Западного Азербайджана // Материальная культура Азербайджана. Т. VII. – Баку, 1973. – С.114–130.

2. Мурадова Ф. К истории изучения знаков и тамг, высеченных на камне в Азербайджане // Материальная культура Азербайджана. Т. VII. – Баку, 1973.

3. PaşayevaV. Azerbaycan İşlemelerinde Buta Motifi // III. Uluslararası Türk El Dokumaları (Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi – Konya, 2011.

4. Эфенди Р. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана. – Баку, 1976.

З.Н. Кириллова
Казан федераль университеты (Россия)

КАЗАН ТӨРКИ-ТАТАР ЛИНГВИСТИКА МӘКТӘБЕНЕҢ 1920-1930 НЧЫ ЕЛЛАРДАГЫ ҮСЕШЕ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию Казанской тюрко-татарской лингвистической школы в 1920-1930-е годы. Это время относится к третьему периоду (1917-1950-е гг.) в истории и развитии данной школы. Исследуемый период можно охарактеризовать как благотворное время для развития татарской науки и образования. Особенно в первое десятилетие после революции до начала культа личности была проделана большая работа по изучению татарского языка, литературы, истории, этнографии и т. д. В эту работу внесли свой неоценимый вклад и представители Казанской тюрко-татарской лингвистической школы.

Abstract. This article is devoted to a research of the Kazan Turkic-Tatar linguistic school in the 1920-1930th years. This time belongs to the third period (the 1917-1950th) in the history and development of this school. The studied period can be characterized as salutary time for development of the Tatar science and education. Especially in the first decade after the

revolution prior to the beginning of a cult of personality a great job on studying of Tatar, literature, history, ethnography, etc. has been done. In this work also representatives of the Kazan Turkic-Tatar linguistic school have made the invaluable contribution.

Ключевые слова: Казанская тюрко-татарская лингвистическая школа, 1920-1930-е гг., татарские языковеды, Научное общество татароведения.

Keywords: Kazan Turkic-Tatar linguistic school, the 1920-1930th, Tatar linguists, the Tatar studies' Scientific society.

Казан төрки-татар лингвистика мәктәбе XIX гасырның беренче яртысында Казан университетында формалаша. Әлеге мәктәпнең барлыкка килү һәм үсеш тарихын күренекле татар галиме М.З. Зәкиев 4 чорга аерып бирә: 1) 1804-1855 еллар (1804 елда Казан университеты ачылганнан алып 1855 елда университетның көнчыгыш бүлеге Санкт-Петербург университетына күчерелгәнгә кадәр); 2) 1860-1917 еллар; 3) 1917-1950 еллар һәм 4) 1950-1960 еллардан алып хәзерге көнгә кадәр [1: 5-6]. Казан төрки лингвистика мәктәбенең барлыкка килүе XIX гасыр башында Казан император университетында татар, төрек, гарәп, фарсы һ. б. көнчыгыш телләрнең укытылуы һәм әлеге җирлектә яшәгән халыкларның әдәбиятын, халык авыз иҗаты әсәрләрен, көнкүрешен һәм гореф-гадәтләрен өйрәнү буенча актив фәнни эшчәнлек алып барылу белән турыдан-туры бәйләнгән. Бу чорда шундый эшчәнлек күрсәткән атаклы галимнәрдән Ибраһим Хәлфин, Александр Казембек, Илья Березин, Мөхәммәтгали Мәхмүдов, Габдүш Вахапов, Мартиньян Иванов, Салихҗан Күкләшев һ. б. билгеләргә мөмкин [2: 24-25]. Казан университетының көнчыгыш бүлеге Россиядәге тюркологиянең, шул исәптән Казан төрки лингвистика мәктәбенең үзәге хезмәтен үти. Аның турыдан-туры катнашлыгы белән Идел буе, Себер, Кавказ, Урта Азия һ. б. җирләрдә урнашкан уку йортларында көнчыгыш телләрне, шулай ук татар телен дә укыту эше алып барыла [1: 28]. Көнчыгыш бүлек Санкт-Петербургка күчерелгәннән соң, Казан төрки-татар лингвистика мәктәбенең төп традицияләре К. Насыйри, Ә. Максуди, Ш. Иманаев, Г. Нугайбәк, Х. Кәбүтәри, Г. Ибраһимов һ. б. татар галимнәре тарафыннан дәвам иттерелә.

Казан төрки-татар лингвистика мәктәбе үсешенең өченче чоры татар фәне һәм мәгарифе өчен гаять әһәмиятле булган 1920-1930 нчы елларны да үз эченә ала. 1920 елда Татар автономияле совет социалистик республикасы (ТАССР) төзелә, бер елдан соң татар теле рус теле белән бер дәрәҗәдә республиканың дәүләт теле дип игълан ителә, Халык мәгариф комиссариаты һәм аның

карамагында Гыйльми үзәк оештырыла, татар телен беренче мәртәбә республика күләмендә дәүләт теле буларак гамәлгә ашыру эше башлана. 1921 елдан башлап, 1920-1930 еллар дәвамында татар теле ТАССРның дәүләт телләреннән берсе сыйфатында укытыла [4: 341]. Болар барысы да дәреслек һәм укыту кулланмалары язу, күп төрле сүзлекләр төзү эшен таләп итә [7: 14]. Нәтиҗәдә, бу елларда гаять күп санда дәреслекләр, укыту әсбаплары, грамматикалар, сүзлекләр дөнья күрә, дәреслекләрнең күбесе коллектив авторлар тарафыннан чыгарыла. Татар тел белеменең казанышлары мәктәп грамматикасында – Г. Ибраһимов җитәкчелегендә М. Корбангалиев, Г. Худояров, Ф. Сәйфи-Казанлы, Х. Бәдигый тарафыннан төзелеп бастырылган «Гамәли тел сабаклары»нда (1922-1925) чагылыш таба. Г. Алпаровның 1926 һәм 1927 елларда нәшер ителгән «Шәкли нигездә татар грамматикасы» шушы чорга карый. И.А. Бодуэн де Куртенэның укучысы, Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкиле В.А. Богородицкийның «Введение в тюрко-татарское языкознание» (1929), «Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию» (1933), «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками» (1934) хезмәтләре фәнни-гамәли әһәмияткә ия. Татар теле тарихы һәм теориясе буенча Г. Рәхим, Г. Алпаров, Җ. Вәлиди һәм Х. Бәдигыйлар тарафыннан язылган хезмәтләр аерым урын били. Рус һәм татар телләрен чагыштырып өйрәнү эшендә М. Корбангалиев һәм Р. Газиз күп хезмәт куя. Аларның контрастив грамматикасы, татар һәм рус телләренең фонетикасы буенча язылган хезмәтләре 1925 елдан башлап күп тапкырлар нәшер ителә [1: 43-44]. Моннан тыш, М. Корбангалиев тарафыннан руслар өчен гаять күп санда татар теле дәреслекләре төзеп бастырыла.

Казан төрки-татар лингвистика мәктәбе вәкилләренең күбесе Гыйльми үзәк каршында 1923 елның 30 маенда оештырылган һәм 1929 елга кадәр эшләгән Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыятендә дә хезмәт итә. Әлеге җәмгыять татарларның телен, әдәбиятын, мәдәниятен, тарихын, этнографиясен һ. б. өйрәнү эше белән шөгыльләнә, ягъни үзенең эшчәнлеген татар халкының матди һәм рухи мәдәниятен төрле яклап өйрәнү нигезендә алып бара. Җәмгыять белән тарихчы Н. Фирсов җитәкчелек итә, аның урынбасары вазифасын күренекле татар язучысы һәм җәмәгать эшлеклесе Г. Ибраһимов үти. Җәмгыять әгъзалары булып

Г. Гобәйдуллин, М. Корбангалиев, Ж. Вәлиди, Г. Шәрәф һ.б. галимнәр эшчәнлек күрсәтә [3: 123].

Үзенең барлык яшәеше дәверендә җәмгыять тарафыннан идарәнең 39 утырышы һәм шулай ук 39 гомуми җыелыш уздырыла. Гомуми җыелышларда 65 фәнни доклад һәм чыгыш укыла. Докладлар белән 28 әгъза чыгыш ясый [6: 202]. Докладлар татар тарихы, этнографиясе, әдәбияты, теле һәм башка бик күп проблемалар буенча күренекле галимнәр тарафыннан ясала. Мәсәлән, алар арасында В.А. Богородицкийның «Төрки-татар фонетикасы», «Төрки телләрдә сингармонизм законы», Ж. Вәлидинең «Казан татарлары диалектлары», Н. Ашмариннның «Казан татарлары телендә исем җөмләләр», «Татар телендә сүз тәртибе», Г. Сәгъдинең «Татар әдәбияты үсешенең төп моментлары», А. Самойловичның «Татарстан республикасында туган якны өйрәнүнең бурычлары» кебек докладларны аерым күрсәтергә мөмкин. Моннан тыш, татар тарихы һәм этнографиясе буенча Г. Гобәйдуллин – 6 доклад, этнография буенча Н. Воробьев – 6 доклад, Г. Рәхим – М. Корбангалиевнең 30 еллык эшчәнлегенә багышлап, К. Насыйри хакында, халык медицинасы һ. б. буенча – 5 доклад, Г. Ибраһимов – Бакудагы I тюркология съезды хакында, М. Худяков – татар халкы тарихы буенча 2 доклад ясыйлар һ. б. [6: 203-205; 5: 199]. Чыгышларның кайберләре җанлы фикер алышулар һәм бәхәсләр дә китереп чыгара.

Җәмгыять эшчәнлегенең соңгы 4 елында аның махсус органы – «Вестник научного общества татароведения» (ВНОТ) журналы чыгарыла. Журнал битләрендә җәмгыятьнең гомуми җыелышларында укылган әһәмиятле фәнни докладлар, шулай ук тикшеренү характерындагы аерым хезмәтләр дә урын ала. Журналның чыгып өлгергән 10 номерында барлыгы 70 фәнни мәкалә һәм 75 кыска язма, рецензия һ. б. материал бастырыла.

Үзенең басма органы ярдәмендә Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте СССР территориясендәге һәм чит илләрдәге 120 фәнни, укыту, гыйльми оешмалар һәм җәмгыятьләр белән регуляр бәйләнеш урнаштыра. Чит илләр арасында Берлин, Гамбург, Лондон, Рим, Харбин, Нью-Йорк һ. б. 8 шәһәр исеме билгеле [6: 206-207; 5: 200].

Латин язуын кабул итү яки гарәп графикасын үзгәртү, татар терминологиясен камилләштерү мәсьәләләрен тикшерүдә С. Атнагулов, Х. Бәдигый, Г. Шәрәф, Х. Кәримов, Г. Нугайбәк, Ф. Сәйфи-Казанлы, Н. Хәким, Ш. Рамазанов һ. б. галимнәр актив

катнаша [1: 44]. 1920-1930 елларда алфавитның ике тапкыр алышынуы нәтиҗәсендә, орфографиягә һаман үзгәрешләр кертелеп тора, болар барысы да Г. Алпаров, И. Рәми һ. б. тарафыннан чыгарылган сүзлекләрдә дә чагылыш таба.

Шулай итеп, 1920-1930 елларны татар фәне һәм мәгарифенең үсеше өчен шактый уңышлы чор дип билгеләргә мөмкин. Бигрәк тә инкыйлабтан соң беренче унъеллыкта шәхес культы башланганчы татар телен, әдәбиятын, мәдәниятен, тарихын, этнографиясен һ. б. өйрәнү буенча зур эш башкарыла. Казан төрки-татар лингвистика мәктәбе вәкилләре дә әлеге эшкә үзләреннән зур өлеш кертәләр.

Әдәбият

1. Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / сост. М.З. Закиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – 424 с.

2. Казанская лингвистическая школа: краткий обзор становления и развития. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 31 с.

3. Кириллова З.Н. Деятельность Научного общества татароведения // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68). № 3. 2016. – С. 122–127.

4. Кириллова З.Н. Обучение татарскому языку: история и современность // Этнопедагогика как фактор сохранения российской идентичности: сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения академика Г.Н. Волкова. – Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2017. – С. 341-343.

5. Кириллова З.Н. Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте // Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки: материалы Международной научно-практической конференции. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – С. 196-200.

6. Обзор деятельности научного Общества татароведения (1923-1929) // Вестник Научного общества татароведения. –1930. – № 9-10. – С. 201-208.

7. Сафиуллина Ф.С., Курбангалиева Х.М. Герой труда Татарстана профессор М.Х. Курбангалиев. – Казань: Изд-во Казанск. гос. ун-та, 2008. – 60 с.

Х.Х. Кузьмина
Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КОСМОНИМИК ЛЕКСИКАНЫҢ ҮСЕШ ТАРИХЫ

Аннотация. Космонимы татарского языка являются одной из самых малоизученных пластов лексики. Зафиксированные еще в древнетюркских письменных памятниках, они сохранились во всех современных тюркских языках, но в разном объеме. В татарском языке исконно тюркских космонимов зафиксировано немного, это связано с оседлым образом жизни татар. В статье описывается история развития космонимической лексики татарского языка.

Abstract. Cosmonyms of the Tatar language are one of the least explored layers of vocabulary. Fixed in the ancient Turkic written monuments, they are preserved in all modern Turkic languages, but in different volumes. In the Tatar language of the originally Turkic cosmonyms there is little, it is connected with the settled way of life of the Tatars. The article describes the history of the development of the Tatar language's cosmonymic vocabulary.

Ключевые слова: космонимы, лексика, тюркские языки, татарский язык, история языка.
Keywords: cosmonyms, lexis, Turkic languages, Tatar language, history of language.

Кешелек тарихы зур үсеш юлы кичкән. Билгеле булганча, дөньяны танып-белү тәҗрибә аша бара, бу тәҗрибә буыннан-буынга тел ярдәмендә тапшырыла килгән. Бик борынгы заманнардан ук кешеләр йолдызлы күкне күзәткәннәр, аны аңларга, тасвирларга тырышканнар, күк йөзе һәм галәм турында йөзләрчә ел бөртекләп җыелган белемнәрне тормыш-көнкүрештә кулланырга омтылганнар. Йолдызлы күк кешегә илһам чыганагы буларак та, гамәли ихтыяҗларны канәгатьләндерү чарасы буларак та хезмәт иткән. Кешеләр йолдызларның, кояш һәм айның күк йөзендәге торышы-хәрәкәтенә карап, урман-кырларда, иксез-чиксез сахра киңлекләрендә адашмаска, юл табарга һәм аны билгеләргә өйрәнгәннәр, һава торышын алдан әйтеп бирүне җайга салганнар, диңгез киңлекләрендә иркен йөзәргә мөмкинлек булдырганнар, яңа илләр, материклар ачканнар.

Тәүлек барышында көн һәм төн алышынуы белән бәйле астрономик күренеш тереклек ияләренең яшәү закончалыкларын билгели, шуңа күрә борынгы кешеләр, иң беренче чиратта, кояшның яки айның горизонттан күтәрелү биеклегеннән чыгып, вакытны билгеләргә өйрәнгәннәр, вакыт белән нәкъ шушы Аллалар − Кояш һәм Ай идарә итә дип уйлаганнар. Борынгы төркиләр иртән кояшны сәламләү, кич белән Айны каршылау өчен аерым догалар-ялварулар әйткәннәр. Шунысы кызыклы: изге кояшка карата табу сүзләр гамәлдә булган, мәсәлән, «кояш батты» дип әйтү тыелган, «кояш баеды» дип әйтергә рөхсәт ителгән [1: 333].

Төрки космонимиканың үсеш тарихы бик борынгы чорларга − алтай һәм урал-алтай тел бердәмлеге чорына ук барып тоташкан булуы мөмкин, чөнки аерым космонимик берәмлекләрнең уртаклыгы күзгә ташлана. Мәсәлән, *күк, тәңир* (төрки) − *тэнгэр* (монгол) − *ку* (япон) − *кава* (мари) һ.б. Шулай да күпчелек төрки космонимнар борынгы төрки чорга карый. Галәм һәм аның төзелеше турындагы уртак күзаллаулар системасы булу төрки халыклар арасында уртак космонимик катлам барлыкка китергән. Язма рәвештә теркәлеп калган иң борынгы космонимик берәмлекләр рун язулы орхон-енисей истәлекләрендә очрый [2: 93].

Күк җисемнәре атамалары XI гасыр истәлеге Йосыф Баласагунлының «Котадгу белек», Әхмәт Югнәкинең «Һибәт-ел

хәкаикъ», кытай теленнән борынгы уйгыр теленә тәрҗемә ителгән «Алтын йарук» әсәрләрендә дә сакланып калган.

Төрки халыкларның гореф-гадәтләре, тел үрнәкләре тупланган җыентык − Мәхмүт Кашгарыйның «Дивану лөгат-эт-төрк» әсәре дә ономастика фәне өчен кыйммәтле чыганакларның берсе булып тора. Әлеге язмаларда тупланган тел байлыгы борынгы төрки сүзлектә чагылыш тапкан [3: 176]. Сүзлек VII-XIII гасырларда язылган төрки язма истәлекләрнең лексик байлыгын − 20 000 сүз һәм сүзтезмәне үз эченә ала. Шулар арасында космонимнар аеруча игътибарга лаек, чөнки алар төрки халыкларның галәм төзелешенә бәйле борынгы ышануларын, йолаларын чагылдыралар. Сүзлектәге космонимнарны казах теленә мөнәсәбәттә тикшергән галимнәр Р.А. Авакова, Ж.Г. Нукежанова *ай, йолдыз, күн (кояш), Барша, Мүштәри, Каракуш, Сүнбелә, Үлкәр, Йетигән, Тимирказык, Бакырсокым*, *Кызыл йолдыз, Алтын йулдыз, Йыгаш йулдуз, Сув йулдыз, Сәбит йулдыз* һ.б. космонимнарны күрсәтәләр [4: 49].

А.Х. Нуриева тарафыннан төзелгән «Тарихи грамматика» әсбабында «Китаб әт-төхфәт үз-үзәкийә...» сүзлегеннән (XIV гасыр) түбәндәге күк җисемнәре санала: Ай *(Луна)*, Айдын, Айдынлык *(лунный свет)*, тулун ай *(полнолуние)*, Ак айгыр *(Сириус)*, Арык так *(Близнецы)*, Йәтикәр вә Үлкәр *(Стожары)*, Йашык йамлы *(Канопус, Солнце)*, Кыйыр, кыр күк *(небо)*, көн/көнәш *(Солнце)*, Сибәк / Тимер Казык *(Полярная звезда)*, Чулпан *(звезда)*, Икки бүзат *(название звезды)* һ.б. [5: 8].

Идел буе Болгар дәүләте чорында (X-XIII гасырлар) астрономия фәненең аеруча алга киткәнлеге билгеле. Әлеге чорда ислам дине Идел буена үтеп кереп, дин белгечләре дин календаренә туры килгән ритуал гореф-гадәтләрнең төгәл үтәлүен күзәтеп торырга тиеш булганнар. Идел буендагы география һәм климат шартлары исә (вакытның кәгъбә вакытына туры килмәве, җәйге төннәрнең кыска, кышкы төннәрнең озын булуы, төрле ел фасылларына туры килгән ураза көннәрен төгәл билгеләмәү, биш вакыт намазның дин кушкан вакытта үтәлмәве һ.б.) дин үсешендә шактый катлаулылык тудырган. Бу үзенчәлекләрне ачыклау өчен хәтта гарәп илләреннән сәяхәтчеләр дә килгән (мәсәлән, Ибн-Батута). Бу чорда вакытны вертикаль (текә) утыртылган казыкның күләгәсенә һәм күктәге Кояшның биеклегенә, ә төннәрен Зур Җидегән йолдызлыгының торышына карап чамалаганнар. Шул ук

вакытта көнчыгыш мәдәнияте Идел буена астрономия, йолдыз багу, йолдызга карап фал ачу, язмышны әйтеп бирү кебек һөнәрләрне дә алып килә. Көнчыгыш гарәп илләрендә XI-XVI гасырлар астрономия фәненең чәчәк ату чоры буларак билгеле. Болгар ханнарының әлеге белгечләрне көнчыгыш илләреннән махсус чакырткан яисә җирле шәкертләрне укырга җибәргән булуы мөмкин. Һәрхәлдә, тарихчы галим Г.М. Дәүләтшин күрсәткәнчә, Болгар шәһәренең үз астрономнары булган [6: 76]. Болгар дәүләте Батый хан тарафыннан җимерелеп, бераздан яңадан торгызылгач та, астрономнарның Болгар шәһәрендә яшәгәнлекләре билгеле. Шундыйларның берсе − Болгар җәмигъ мәчетендә вакыт бүлүче − әлфәләки (фәләк − гар. язмыш) − вазифасындагы астроном Мәсгуди әл-Болгари булган. Ул Болгар шәһәреннән 700 чакрымда торып, астролябия, квадрант, секстант кебек приборлар кулланган һәм төн озынлыгын, намаз һәм ураза вакытларын билгеләгән. Бу турыда күренекле гарәп галиме, географ, тарихчы Ибне Фадлаллах әл-Гомәри (1301-1349) язып калдырган [6: 78].

Урта гасырларда (монгол яуларыннан соң) язылган әсәрләрнең (Котбның «Хөсрәү вә Ширин», Харәзминең «Мәхәббәтнамә», Мәхмүт әл-Болгариның «Нәһҗ әл-фәрадис» һ.б.) телендә дә космонимнар кулланыла, әмма галәм җисемнәрен күбрәк гарәп-фарсы алынмалары белән белдерү өстенлек итә, төрки эквивалентларының әдәби телдән төшеп калу процессы күзәтелә. Әлеге чорда иҗат ителгән әсәрләр арасында Сәйф Сараиның «Сөһәйл вә Гөлдерсен» әсәрен күрсәтү урынлы. Бу әсәр, галимнәр билгеләвенчә, Җирнең Кояш тирәсендә әйләнүен Ауропада Николай Коперник фаразлавына караганда төркиләрнең йөз елга алданрак белүләрен күрсәтә.

Э.Х. Кадыйрова күрсәтүенчә, урта гасыр язма истәлекләрендә *Кояш, Ай, Зөһрә (Чулпан) йолдыз, Илək йолдыз, Өлкәр, Җидегән йолдыз, Казык йолдыз* һ.б. атамалар иске төрки язма истәлекләр телендә еш кулланыла, кайберләре кешенең тышкы гүзәллеген сурәтләгәндә сурәтләү чаралары составында актив килә, планета исемнәре гарәп телендә бирелә [7: 334].

Кызганыч ки, XVI гасырда ислам илләрендә дә астрономия фәне үсүдән туктый. Бу чорда Казан ханлыгы Рус дәүләте тарафыннан яулап алына һәм җирле мәдәният үсәр өчен шулай ук шартлар юкка чыга. Бары XIX гасырда гына татар телендәге фән үсә башлый, әмма астрономиягә караган төрки атамалар урынына

традицион рәвештә гарәп теле берәмлекләре кулланыла яисә рус теле аша һинд-европа (латин) телләреннән алына.

Совет елларында (1932 нче елдан башлап) космонимик терминнарны үзенә туплаган астрономия фәне мәгариф системасында мәҗбүри укытыла торган фәннәр исемлегендә иде. Милли мәктәпләрдә астрономия фәне татар телендә укытылып килде (атамаларның да татарча кулланылышы күздә тотылды). 1993 елда исә бу фән мәҗбүри укыту исемлегеннән алынды, аерым мәктәпләрдә генә факультатив дәрес яки түгәрәк рәвешендә алып барылды. 2017 нче елда астрономия фәне яңадан мәҗбүри укытыла торган фәннәр исемлегенә кертелсә дә, егерме елга сузылган бушлык нәтиҗәсендә татар телендәге астротерминологик база югалу алдында калды. Бүгенге көндә татар телендәге космонимик терминнар нигездә рус теле аша һинд-европа телләреннән алына һәм татар теленең алынма лексик фондына карый, аерым очракларда рус теле сүзләре татарчага тәрҗемә итеп бирелә.

Космонимик лексика татар халык иҗатында сакланып калган. Әлеге тармакны җентекле өйрәнүче галим М.Х. Бакиров еш кына үзенең хезмәтләрендә космонимик катламның үзенчәлекле булуы турында яза [8: 70].

Шул рәвешле, күчмә тормыш алып барган төркиләрнең күк җисемнәренә аеруча игътибарлы булулары ачыклана. Сакланып калган төрки язма истәлекләрдә − б.э. VI-VII гасырларына караган руник Орхон-Енисей язмаларында ук космонимик терминнарның кулланылуы мәгълүм. Бу лексик байлык төркиләргә илһам чыганагы буларак та, гамәли ихтыяҗларны канәгатьләндерү чарасы (ориентир һәм сынамышлар) буларак та хезмәт иткән. Утрак тормышка күчкәч, кайбер халыкларда, шул исәптән татарларда да, күп кенә космонимик терминнар халык хәтереннән җуелган яисә әдәби телдә аларны алынма сүзләр алыштырган.

Әдәбият

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М.: Наука, 2001. − 822 с.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – М.: Книга по требованию, 2012. – 93 с.

3. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 677 с.

4. Авакова Р.А., Нукежанова Ж.Г. Космонимы в словаре «Дивану Лугат Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари // Kaznu Bulletin. − Oriental series. − №2 (63). − 2013. − С. 48-53.

5. Нуриева А.Х. Татар теле тарихыннан материаллар. – Казан: Татар. кит. нәшер., 1975. – 97 б.

6. Давлетшин Г. М. Астроном города Болгара Мас'уди аль-Булгари // Вестник Казанского университета культуры и искусств. − 2015. − С. 76-79.

7. Кадирова Э.Х. Космонимы в тюрко-татарских письменных памятниках // Материалы XII Международной научной конференции «Ономастика Поволжья», 2010. − С. 334-336.

8. Бакиров М.Х. Риваятьләр һәм легендалар. Риваятьләрнең жанр сыйфатлары һәм төрләре // Фәнни язмалар − 2006. − Казан, 2007. − Б. 62-74.

Г.И. Кульдеева
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

ФУНКЦИИ ПАРЕМИЙ В ПЕРЕВОДНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(на материале казахского и русского языков)

Аннотация. Статья посвящена проблемам функций паремий в переводном художественном тексте. Данный вопрос рассматривается на материале казахского и русского языков. Отмечается высокая частотность употребления пословиц и поговорок в художественном тексте – как оригинальном, так и переводном текстах.

Abstract. The current paper is devoted to the problems of the functions of paroemias in the translated literary text. This issue is considered on the basis of the Kazakh and Russian languages. There is a high frequency of proverbs and sayings usage in both original and translated literary texts.

Ключевые слова: казахий язык, русский язык, перевод, художественная литература
Keywords: Kazakh language, Russian language, translation, fiction

В языке любого народа имеются точные, красочные, обладающие большой познавательной ценностью и огромной силы нравственного и эмоционального воздействия воспроизводимые единицы, характеризующиеся широкой известностью и употребительностью. Особое место среди них занимают паремии - пословицы и поговорки. В паремиях отражается работа конкретного и образного человеческого мышления по постижению истин, относящихся к явлениям окружающей действительности.

Весьма велика частотность употребления пословиц и поговорок в художественном тексте – как оригинальном, так и переводном. Мастера художественного слова охотно используют паремии в своих произведениях.

Ещё более возрастает значимость паремий, используемых в переводном художественном тексте.

Казахская паремиология отражает чрезвычайно богатую, разветвленную и многообразную сферу человеческого духа, познания и оценки окружающего мира, строгости и милосердия удивительно терпеливого, незлобливого, открытого и отважного народа. Паремиологический фонд казахского языка сложился на

протяжении многих веков и, как в любом языке, продолжает развиваться и обогащаться далее.

Основными функциями паремий являются следующие: номинативная, кумулятивная, директивная.

Результаты современных исследований доказывают номинативный характер пословицы. Согласно общепринятой в современной лингвистике и паремиологии точке зрения, пословицы являются языковыми знаками, т.е. имеющимися в языке обозначениями, наименованиями для тех или иных фрагментов действительности. Вот несколько примеров:

***Текст оригинала**: Аяғында әнгіме сыртка шықпай, «Жабулы казан жабулы» қалпында калган (И. Есенберлин. Айқас, 42)*

***Текст перевода:** В учительской о драке не знали. «Закрытый казан – это тот, что закрыт», – говорят казахи. Этот казан был у Бекайдара действительно закрыт накрепко (И. Есенберлин.Схватка, 172).*

Паремии являются средством фиксации и хранения накопленного человеком в процессе постижения действительности житейского опыта. Как отмечают ученые-паремиологи, пословицы и поговорки – это источник знаний о взглядах и представлениях, сформировавшихся в сознании людей разных эпох. Это трудовой, нравственный и художественный опыт поколений, сжатый в мудрые изречения и образные выражения [2: 89]. Например:

***Текст оригинала:** (...) Жақсы әйел жаман еркекті адам қылады дейтін бе еді? Сол дұрыс екен, Шаныржан (Ғ. Мусірепов. Ұлпан, 385).*

***Текст перевода:** (...) Зря не скажут: хорошая женщина и плохого мужа делает человеком (Г. Мусрепов. Улпан ее имя, 391)*

***Текст оригинала:** (...) «Жау аяған - жаралы болады», – деп, біліп айтқан (Ә. Нүрпейісов. Қан мен тер, 73).*

***Текст перевода:** Не крути, говори прямо... – буркнул Кудайменде А если прямо... казахи говорят: «Врага жалеть – самому околеть!» Понял? Или ты, или враг! (А. Нурпеисов. Кровь и пот, 63)*

Пословицы способны непосредственно направлять, воздействовать, в конечном счете, воспитывать и формировать личность. Директивная функция паремий реализуется в утверждении через осуждение, насмешку или совет, призыв.

Поучение осуществляется путем отрицания: *Не за свое дело не берись, а за своим делом не ленись; Взялся за гуж – не говори,*

что не дюж; Не говори «гоп», пока не перепрыгнешь; Не имей сто рублей, а имей сто друзей и т.п. Аналогично в казахском языке:

Текст оригинала: *Тагы да бір сөз ел аузында. «Осал деме көмірді, бұрқылдатар темірді» деп айтылады (А. Сейдімбе. Күмбір-күмбір күмбездер,62)*

Текст перевода:*В народе есть выражение: «Осал деме көмірді, бұрқылдатар темірді - букв. «Не считай уголь маломощным, он сильнее (способен «вскипятить») железа» (А. Сейдимбек. Поющие колокола,66).*

Директивная функция пословиц проявляется в том, что они выстраивают определенную модель поведения, указывают нравственные принципы, принятые в данном этносе. Проверка временем, народное, а не индивидуальное авторство паремий делает их весьма сильным воспитывающим средством, против авторитетности которого ни у кого не возникает сомнений, тогда как нередко самые правильные поучения вызывают у людей, особенно у молодежи, неосознанный протест. Приведем примеры употребления казахских паремий в директивной функции:

Текст оригинала: *Апыр-ай, жауда да бір құзің болсын деген рас екен-ау! (Ә. Нурпейісов. Қан мен тер, 540).*

Текст перевода: *Верно говорят: да будет у тебя приятель и в стране иноверцев! (А. Нурпеисов. Кровь и пот, 470).*

Текст оригинала: *Әділет соны тілесе, атаңның да болса айыбын айт. (...) (М. Әуезов. Абаи жолы, 6, 280).*

Текст перевода: *Наш народ говорит: «Если требует правда, не утаи и грехов отца своего». Так вот первым виновником раздора между Тобыкты и Кокеном я считаю своего отца Кунанбая! (М. Ауэзов. Путь Абая, 2, 464).*

Что же касается контекстуальной стилистической функции пословицы, то она не отличается от аналогичной функции других видов образных фразеологических единиц. И те и другие выступают в речи в форме или в функции художественных тропов.

«Актуальность поставленной проблемы обусловлена различного рода факторами. Во-первых тем, что паремиология как наука об устойчивых высказываниях в форме предложения до сих пор еще не заняла постоянного места в науке о языке; во-вторых тем, что в казахском языкознании до сих пор еще не предпринималось попыток изучения паремий в их взаимосвязи и соотнесенности, в их системе», - отмечает казахстанский

лингвисти-переводчик А.М. Кызырова в своей работе «К проблеме изучения паремиологической системы казахского языка» [3: 255].

Литература

1. Ауэзов М. Путь Абая. – Алматы: Жазушы, 1956.
2. Беликов В.И. Паремиологические заметки // Сборник статей по лингвистике, семиотике и поэтике памяти А.Н. Журинского. – М.: Русский учебный центр, 1994.
3. Кызырова А.М. К проблеме изучения паремиологической системы казахского языка // Теоретические и методологические проблемы исследования языка / Филологические науки, №3. – RUSNAUKA, 2010.
4. Мусрепов Г. Улпан ее имя. – Алматы: Жазушы, 1992.
5. Нурпеисов Г. Кровь и пот. – Алматы: Жазушы, 1987.

А.Б. Кусаинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «*АЮ*» ЗООНИМІ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Важную роль в передаче народной мудрости от поколения к поколению играет фразеологизмы, которые выражают наиболее важные идеи для людей. Фразелогические единицы и паремий отражают в своей семантике длительный процесс развития культуры народа. В статье анализируется функционирование фразеологических и паремиологических единиц с зоонимом «медведь» в тюркских языках. Паремии с зоонимом «медведь» используются в речевой деятельности в качестве фигуральной характеристики человека, ситуации и события. Сравнительно-сопостовительное изучение паремиологических единиц позволит выявить их универсальные черты и этнолингвистические особенности.

Abstract. An important role in the transmission of folk wisdom from generation to generation plays idioms that express the most important ideas for the people. Idioms and paremia reflect in their semantics a long process of developing the culture of the people. The article analyzes the functioning of phraseological and paremiological units with the zoonim «bear» in Turkic languages. Paremia with the zoonim «bear» are used in speech activity as a figurative characteristic of a person, situation and event. A comparatively-comparative study of paremiological units will reveal their universal traits and ethnolinguistic features.

Ключевые слова: зооним, медведь, паремии, фразеологические единицы, тюркские языки.

Keywords: zoonim, bear, paremia, idioms, Turkic languages.

Аю – түркі халықтарына ортақ аң атауы. Көне түркі сөздігінде «аю» – *adïy, aduy, aδïy* формасында берілсе [1: 10, 14], М. Қашқари еңбегінде – *ajығ (айығ)* [2: 113], оғыз, қыпшақ, йағма тілдерінде *азығ: адзығ* түрінде көрініс тапқан. А.М. Щербак түркі, моңғол, тунгус-маньчжур тілдеріндегі *аю* атауын салыстырмалы түрде былайша көрсетеді: түрк. *Ajy (ajïk) аю*, монг. *бāвгай*, маньч. *лэфу,* тунг. *хомоты, амака* [3: 130]. *Аю* сөзінің түркі тілдерінде

сипатталуы мынадай: қазақ тілінде *аю*, түрік тілінде *ayı*, татарша *ayu*, башқұрт тілінде *ayıw*, қырғыз тілінде *ayū,* өзбек тілінде *äyiq*, түрікмен тілінде *ayı*, ұйғыр тілінде *eyik*, ноғай тілінде *ayuv,* саха (якут) тілінде *ehe,* туваша *adıg*.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *аю* сөзіне төмендегідей анықтама берілген: 1) ірі денелі, икемсіз жыртқыш аң. 2) *Ауысп.* азулы, айбарлы, адуын. 3) *Ауысп.* арбиған, ебедейсіз. Аюдай – икемсіз, сыйықсыз. Ызбарлы, сұсты [5: 78].

Бұл форманың түрік тіліндегі мағынасын ашатын болсақ: Ayı – 1) Memelilerin etobur takımından, beş parmaklı, tabanlarına basarak yürüyen, iri gövdeli hayvan (жыртқыштар тобына жататын сүтқоректі аң, аяғы бес саусақты, табанымен жүретін, ірі аң). 2. Kaba saba olan insanlar için kullanılan bir seslenme sözü (дөрекі адамдарға айтылады) [5: 158]. *Аюдай* сөзі түрік тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтамамен берілген: Ayı gibi – 1) İri yarı (iri, еңгезердей) 2) Kaba, anlayışsız (kimse) (дөрекі, зейінсіз, аңғал (бірі)) [5: 158].

Қазақ халқы аюдың қорбаң жүрісіне ебедейсіз, келіссіз қимыл-қозғалысты теңейді. *Қорбаңдаған аюдай арбаң-ұрбаң, қампиған қарындары оралар құшаққа да, тиісер басқа да қолайлы келген жоқ* (Ғ. Сланов, Очерк.) [6: 180].

Халық арасында айбынды дауысты, сондай-ақ ашулы адамның дауысын *аюдай ақырып* деп жатады. Бұл тіркес айқай салды, үстемдік жүргізді, ырқына көндірді, ашу шақырды [7: 43] мағынасын берген. *Қатпар-қатпар, қыртысы мол. Денесі түйенің жарты етіндей, беті сиырдың қарынындай күж-күж Анар бәйбіше «шұнақ тоқал» мен «көйлекшең қызға» аюдай ақырып, тасқаяқтай қағыстырады* (С. Омаров, Қызыл арай) [6: 241].

Түрік тілінде аюға зейінсіз, зердесіз, аңқау адамды теңейді. Бұған қатысты тұрақты тіркес: «ayıya kaval çalmak» – anlayışsız bir kimseye bir şey anlatmaya çalışmak (аюға сыбызғыда ойнап беру – зердесіз, түсінігі жоқ адамға бір нәрсе түсіндіруге тырысу) [8], «Ayılık etmek» – kaba davranmak, қазақшасы дөрекілік таныту.

Аюға қатысты қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер: «Аю – аңғал, түлкі – айлакер», мағынасы: қазақ халқы арасында аңқау, аңғал адамды аюға, ал қу, айлакерді түлкіге теңейді; «Аюға намаз үйреткен таяқ», татарша: «Ayuġa akıl öyretken tayak», «Ayuġa namaz öyretken tayak», өзбекше «Kältäk bilän äyiq mullä bolur», мағынасы: біреуді қатаң тәртіпке алу. «Айрылғанды аю асайды, бүлінгенді бөрі асайды», татарша: «Ayrılġanını ayu aşar, bülěngennĕ bürĕ aşar»,

өзбекше «Ayrilganni äyiq yer, bölinganni böri»; ноғайша «Ayırılgandı ayuv er, Bölingendi böri er». Башқұрт тілінде «Ayrılğandı ayıw aşar, bülengende böri aşar», мағынасы: бірлік, ынтымақты білдіреді. «Аюдан қорыққан орманға бармас», түрікше «Ayıdan korkan ormana varmaz», татарша «Ayudan ķurıķķan urmanga barmas», мағынасы: өзіне қиындық туғызатындығын біле отырып, ол істі жасамау керектігін білдіреді . «Бір апанда екі аю болмайды», татарша «Bĕr öyge ikĕ ayu sıymas», бұл мақал саха (якут) тілінде де кездеседі «İkki acırğa ehe biir arğaxxa kıstaabat» (Екі ызаланған аю бір апанда қыстамайды), мағынасы: екі мықты бір жерге сыймайды. Бұл мысалдардан байқап отырғанымыздай, аю сөзінің ғана емес, оған қатысты мақал-мәтелдердің де түркі тілдеріне ортақ екендігін бағамдауға болады.

Түрік тіліндегі мақал-мәтелдер: «Ahlatın iyisini ayılar yer» (Алмұрттың жақсысын аюлар жейді), татарша: «Almanıñ asılın ayı aşar», мағынасы: бағалы, әдемі және жақсы нәрселерді көбіне оған лайықсыздар иеленеді. Бұл адамдардың бұндай жағдайларға үнемі қарсылық білдіре алмайтындығын көрсетеді. «Aç ayı oynamaz» (Аш аю ойнамайды), татар тілінде: «Aç ayu biyĕmes(uynamas)», сонымен қатар «Aç ayu tuk ayu bĕlen uynamas, tuķ yu aç ayunıñ ḫelen uylamas» (Аш аю тоқ аюмен ойнамайды, тоқ аю аш аюдың халін білмейді), өзбек тілінде: «Aç äyiq oynamas». Мағынасы жағынан бұл мақалға ұқсас қазақ тілінде: «Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш баланы ойламайды». Яғни бір адамнан бір нәрені жасап беруін қаласаңыз, алдымен сол адамның талабын орындау керек. «Ayı akım, kirpi yumuşağım demiş», қазақ тілінде мағынасы жағынан ұқсас мақал «Қарға баласын аппағым, кірпі баласын жұмсағым дер». Бұл екі тілдегі мақалдың айырмашылығы бар. Түрік тіліндегі мақалдың мағынасын ашатын болсақ, ешкім өз кемшілігін, ажарсыздығын көрмейді; қайта, қадірлі, әдемі болып табылатындығын айтады. Яғни айтып отырған адамның өзіне қатысты. Ал қазақ тіліндегі мақалдың мағынасы баласына қаратып айтылған. Әр адамның баласы өзіне әдемі, сүйкімді болып көрінеді. «Ayıyı fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu ayağının altına almış» (Аюды отқа лақтырған, баласын аяғының астына алған), мағынасы: мейірімсіз және өзімшіл адамдар өз қара басын құтқарып қалу үшін жақындарын, тіпті балаларын қатерге тігуге дайын болады. Қазақ аюға адамның икемсіз жүріс-тұрысын, ашулы күйдегі айбынды

дауысын, аңғалдығын ұқсатады. Түрік тілінде аюға аңғал, түсінігі жоқ адамды теңейді.

Диуану лұғат-ит-түркте «awçı neçe al bilse adıg ança yol bilir» мақалы түрік тілінде де бар: «Avcı ne kadar hîle bilse, ayı o kadar yol bilir» (Аңшы қанша айла білсе, аю сонша соқпақ біледі). Көне түркі сөздігінде де бұл мақал бар: «avčï nęčä tęv bilsä aδïγ anča jol bilir» [1: 14]. Көне түркі кезеңінде айлакер адамды аюға теңеген. Яғни аңшы қанша тәсіл білсе, аю да қорғанудың сонша амалын білген. Бұл мақал екі қу адам кездескен кезде айтылады.

Ерте дәуірде Түркі мәдениетінде аю «культ» деп есептелген. Аюдың діни наным-сенімдердегі маңызы Буддизм дәуірінде жалғасын тауып, Исламның әсерінен бұл маңыздылығын жоғалтқан. Адамдар табиғаттағы мықты жануарлардың аттарын қолдана отырып, өздерінің де сол жануарлар тәрізді болатындығына сенген. Аю да осы мықтылығы жағынан қолданылған. Құдатғу Білікте, Әміршінің, «... аю тәрізді мықты болу» керектігі айтылады. Бұның бір мысалы ретінде Оғыз Қаған дастанында Оғыз Қағанды суреттеген кезде: «...кеудесі аюдың кеудесіндей...» деп айтылған. Ертеректе, сондай-ақ, бойында күш-қуаты бар, мықты адамды аюға теңегенін көреміз.

Қазақ тілінде аюға қатысты жағымды ұғым беретін фразеологизмдер, мақал-мәтелдер де кездеседі: «Кірекейді өлтірме, қонжығы қор болмасын», «Кірекейді жылатпа, Қонжығына ши атпа... Қаншық аю – кірекей, Жүре берсін жырақта», – деген ақын М.Әлімбайдың жыр жолдарынан халқымыздың аюға деген жанашырлығын, қамқорлығын байқай аламыз.

«Аюдың өтіндей» сөз тіркесі қасиетті мирас зат ұғымында айтылады. (Қазақта аюдың өті, жүнін, қасқырдың жүнін, жыртқыш құстың тұяғын кесіп сақтау салты болған). *Қабаққа біткен қайыңның Беріші еді, безі еді. Өтіндей-ақ аюдың Әкемнен қалған көзі еді* (І. Жансүгіров, Саптыаяқ) [7: 43].

Қазақ халқы аюдың терісін қастерлеп, оны үйге іліп қойған. Сондай-ақ, толғағы ащы әйелдер босанған кезде аюдың терісін іліп қоятын болған. Сыйлы адамдар үшін төсеніш ретінде де пайдаланылған.

Ал алтайлық түріктерде әйелдер аюдың терісін ешқашан аттамайды, баспайды және үстіне отырмайды. Аюдың тісін аурудан сақтайды деп бойтұмар етіп тағып жүрген; басы ауырғанды аюдың тырнағымен сызып қоятын болған.

Алтайлықтарда серт берген кезде серт беруші аюдың терісіне отырып, оның танауын сүйетін дәстүрі болған. Аю қылмыс жасағанды жазалаушы деп есептеген; егерде біреу басқа адамның мойнына ақша іліп жала жауып, әділетсіздікпен мойнына қарыз артса, айыпсыз сотта өз ақтығын дәлелдей алмаған жағдайда былай деп айтады: «Жақсы, мен бір қолыма аюдың басын аламын, ал екінші қолыммен ақшаны беремін, міне ал!». Әділетсіздік танытып, жала жапқан адам осындай жағдайдан кейін көбіне өзі бастаған ісінен бас тартады екен.

Алтайлықтарда айу «аю» комдош деп аталатын ру тотемі болған. Г.Н. Потаниннің айтуынша, Телец көлінің шығыс жағалауында Пеле мекенінде тұратын қара төлөс руы аюды өзінің ата-бабалары деп есептейді. Осылайша, аю екі рудың – комдош және төлөс руларының тотемі ретінде құрметтелген. Сонымен қатар, Ш.Ч. Сатаның да қызықты дерегі бойынша «Түлүш (толес) тайпасынан шыққан кейбір тувалықтар өздерін адыг-түлүш деп атаған. Мүмкін, адығаюʼ түлүштердің бір бөлігінің тотемі болған» [9: 90-91].

Сібір түріктері, әсіресе, якуттар аюды ерекше құрметтегендіктен, аюға қатысты кейбір сөздерге тыйым салған. Бұл тыйымдар көптеген сөздің ұмытылуына себеп болған. Аюды бейнелейтін басқа атаулар: якут. mïamāғï ojўрдāғï ʽорманда болатынʼ, кïрдʼағас ʿқартʾ, оғоннор ʿшалʾ, ӛhӛkӛн ʿатаʾ, кїл ʿаңʾ, mïa кїрдʼ ағаha ʿорман қариясыʾ т.б. атаулармен атаған [3: 130].

Бұл мақаламызда түркі халықтарындағы *аю* зоониміне байланысты мақал-мәтелдерді салыстырып, мағыналарын ашуға тырыстық. Көне түркі дәуірінде мықты, айлакер адамды *аюға* теңеген болса, қазіргі түркі тілдерінде қалыптасқан мақал-мәтелдердің арасында мұндай теңеу кездеспейді. Қазақ және түркі тілдерінде *аюға* көбіне *аңғал, аңқау, икемі жоқ* адамдарды теңейді.

Әдебиет

1. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
2. Қашқари М. Түрік сөздігі I. – Алматы, 1997.
3. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. – С. 82-172.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Türkçe sözlük. – Ankara, 2005.
6. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тіліндегі имитативтер. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 304 б.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 356 б.
8. http://www.turkceogretimi.com/TDK-Atasozleri-ve-Deyimler
9. Яимова Н.А. Табуированная лексика и эвфемизмы в алтайском языке. – Горно-Алтайск, 1990. – 169 с.

R. R. Khusnutdinov, L.H. Shayakhmetova
Kazan federal üniversitesi (Rusya)

TÜRKÇE VE TATARCADA PEKİŞTİRME SIFATLAR

Özet. Türkçede ve Tatarcada bir sözcüğün anlamı, değişik yollarla güçlendirilmekte ve pekiştirilmektedir. Özellikle sıfat ve zarfların pekiştirilerek anlam yoğunluğunun arttırılması, Türkçenin hem tarihi hem çağdaş yazı dillerinde geniş kullanım alanına sahiptir. Her iki dilde de sıftalarda pekiştirme sıfat anlamının güçlendirilmesi için yapılır. Pekiştirmenin çeşitli yolları vardır: sıfat olan kelimenin tekrarı *örneğin: yüksek yüksek tepeler, биек биек мәүлар*; mı soru eki eklenerek *örneğin: güzel mi güzel bahçe;* anlamca yakın olan kelimenin tekrarı şeklinde *örneğin: yalan yanlış hikaye;* kelimenin kısmi tekrarı m, p, r, s ünsüzleri kullanılarak *örneğin: kıpkırmızı çilekler, yemyeşil ovalar* ve sıfata -rAk eki eklenerek *örneğin: katı-katırak (daha katı), matur-maturrak (daha güzel).*Bu çalışmada Türkçe ve Tatarcada geniş kullanılan ön ekle yapılan pekiştirmeyi ele alıp pekiştrimede hece yapılışı, bu tür sıfatların kullanımında benzer ve farklı yönleri görmeye çalışacağız.

Abstract. In Turkish and in Tatar there are various ways of forming reduplication. In particular, increasing the density of meaning by reduplicating adjectives and adverbs has a wide usage area in both Turkic and historical languages. The reduplicating in both languages is made to strengthen the adjective meaning. There are various ways of reduplication: such reduplication adjectives as *yüksek yüksek tepeler (very high peaks)*, formed by repeating the same adjective twice; by using intensi verb mı, for example*: güzel mi güzel bahçe (very beatiful garden);* using adjectives which are close to meaning and the form of the first one, for example*: yalan yanlış hikaye (*false story); partial reduplication formed with consonants "m, p, r, s": *kıpkırmızı çilekler* (crimson strawberries) and by adding *–rak* to adjectives: *katı-katırak (stiffer), matur-maturrak (more beautiful).* In this study we will try to see the similarities and differences in the use of syllables in reduplication and in the use of adjectives.

Anahtar Kelimeler: Türkçe ve Tatarca, sıfatlarda pekiştirme, "m, p, r, s" ünsüzleriyle yapılan pekiştirme

Keywords: Turkish and Tatar, reduplication of adjectives, reduplication formed with consonants "m, p, r, s".

Her dil kendi kullanım sürecinde belli kurallar çerçevesinde ses ve şekil olarak değişim yaşar. Dillerin bu tür değişim ve gelişim faktörleri de çok çeşitlidir. Araştırma konusu olan diller Türkçe ve Tatarca gibi aynı dil ailesine mensup akraba diller olsa bile kullanımda önemli farklılıkları görmek mümkündür. Dillerin bu tür semantik, morfolojik farklı özellikleri onlara zenginlik katmaktadır.

"İlk örnekleri Orhun-Yenisey yazıtlarında görülen Türk dilinin ortak söz varlığı Tatarca ile Türkçe arasında çoğu düzenli basit ses denkliklerine dayalı millî (native) bir temel oluşturmaktadır" [6]. Tatarca Türkçe kelime anlamları ve dilbilgisi karşılaştırması üzerine yapılan güzel çalışmalar bulunmaktadır.

"***Pekiştirme sıfatları*** anlamı güçlendirilmiş olan sıfatlardır. Bu sıfatları türetmek için, ünlü ile biten bir niteleme sıfatının ilk hecesinin sonuna **m, p, r, s** ünsüzlerinden biri getirilerek oluşturulan hece, sıfatın başına eklenir: *bembeyaz,*

kapkara, kaskatı, kıpkızıl, koskocaman, sapsarı, sımsıkı, tertemiz, upuzun, yemyeşil, yepyeni, yusyuvarlak gibi" [5].

Türkçede ***pekiştirme sıfatları*** deniyorsa Tatarcada aynı konuya ***sıyfatların artıklık derecesi*** [*сыйфатларда артыклык дәрәҗәсе]* ***(****Tat. artıklık fazlalık anlamında)* denir ve çizgi ile yazılır *sap-sarı, yem-yeşil [сап-сары, ямь-яшел] gibi* [8].

Pekiştirme kelimeler**,** Türkçede bir nesnenin benzerlerinden daha güzel olduğunu anlatmak için *pek güzel, çok güzel, çok çok güzel, en güzel* gibi pekiştirme veya üstünlük derecesi ifade eden yapılar kullanabiliriz. [7]. Tatarcada da buna benzer şekilde *bik matur [бик матур] , bik bik matur [бик бик матур], иң matur [иң матур]* kullanılır. Tatarcada *küp [күп]* sayı veya miktar yönünden çok anlamında kullanılır.

Banguoğlu 1986 yılı çalışmasında "vasfın yoğunluğunu salt olarak yüksek derecesiyle gösteren" sıfatlar için "*berkitme sıfatları*" terimini kullanmıştır. [4]

Günümüzde sıfatların ön eklerle pekiştirilme konusu hem Türkçede hem Tatarcada geniş kullanılmaktadır. Bazı kelimeler (*örneğin sapsakin, gepgerçek, toptozlu v.b.*) sözlüklerde bulunmamakta ama bu konuda yazılan makalede veya herhangi bir haber metninde bu tür kullanımlara rastlamak mümkündür.

Tarihi Türk yazı dillerinde sıfatların pekiştirme konuları Ergene'nin makalesinde etraflıca anlatılmaktadır. "Hatiboğlunun 1973 yılı çalışmasına dayanarak; Türkçenin tarihi yazı dillerine ilişkin metinler incelendiğinde sözcüklerin genellikle p ünsüzü ile pekiştirildiğini hatta bu sesin ilk örneklerin tamamına yakınında görüldüğünü, dile yabancı sözcüklerin yoğun olarak girişinden sonra kimi ses tekrarlarından kaçış amacıyla p ünsüzü yanında s, m, r ünsüzlerinden de yararlanıldığını belirtmiştir." [4]

Demircan; kapatıcı ünsüz olarak kullanılan p, m, s, r seslerinin seçiminde de "tam ikilemeden kaçış (top top yerine tortop), ünsüz ikizleşmesinden kaçış (mammavi yerine masmavi), geçiş zorluğu ve olası benzeşmelerin önlenmesi (bopboz yerine bomboz)..." gibi düzenleyici kuralların ve kısıtlamaların bulunduğunu belirtmiştir [4]

Mehmet Ali Ağakay da bu eklerin ses çatışmasına düşmeme ses uyuşumuna göre yapıldığını iddia ediyor. Yaklaşık 70 örneğin sadece 5'inin kural dışı kaldığını yazıyor. Heceyi kapatan m, p, r, s seslerden en çok tercih edileni p sesidir. [1]

Eski Türkçe döneminde *apak, kapkara, kıpkızıl, epesen, tüptüz (dümdüz), upuzun* v.b gibi pekiştirme sıfatlar kullanıldığı bilinir. **Karahanlı Türkçesinde** Divanü Lugat-it Türk'te "ep" maddesi, "Te'it ve abartma edatıdır. Bir şey fazla güzellikle vasıflandığı zaman söylenir. „ اب اذک وذ اذک ep edgü neng = ep eyi, gerçekten iyi nesne". Mahmut Kaşgarlı'ya göre Türkler, sözcüğün ilk harfi olan /k/ (ك')yi /b/ (ب) ile birleştirerek "*köpkök*"; Oğuzlar ise bu sözcükteki /b/ (ب) sesini /m/ (م)'ye çevirerek "*kömkök*" demişlerdir ("koyu gök" anlamında). Yine *kapkara ~kabkara* (kapkara, simsiyah), *kömkök ~ köpkök* (gömgök, masmavi) gibi ondan fazla pekiştirme sıfattan bahsedilmiştir. [4]

2012 yılında yapılan "Divanü Lugat-it Türk'te sıfatlar" konulu yüksek lisans tezinde de 16 pekiştirme sıfatından bahsedilmektedir. Divanü Lugat-it Türk'te "köp" kelimesinin bazen "sıklık, gürlük" anlamını taşıdığını bazen de "sıfatta pekiştirme" yapmak için kullanıldığını görmekteyiz. *köp saç* (gür saç), *köp kök* (koyu gök). Diğer örnekler de şöyle *sap sarığ* (koyu sarı), *yap yaşıl* (koyu yeşil), *süm süçük nenğ* (taptatlı, pek tatlı nesne). [2]

Yine Ergene'nin çalışmasına göre Harezm-Altınordu Türkçesinde 6 adet pekiştirme sıfat, Çağatay Türkçesinde 24, Kıpçak Türkçesinde 14, Eski Anadolu Türkçesinde 27 örnekleri sayılmaktadır. [4]

Tatar etimoloji sözlüğü yazarı Ehmetyanov pekiştirme sıfatlarının Türki dillerde Farsçanın etkisiyle olabilieceğini düşünmektedir. Ona göre "Batı (müslüman) Türki dillere has bir kullanım sıfatların fazlalık derecesi ses tekrarı (alleterativ) heceler yardımında yapılmaktadır. *Örneğin kap-kara, kıp-kızıl, yem-yeşil* v.s. Böyle "çifte" kelimelerin birincileri Fars dili yapısı ve Farsça edatı 'ba' kullanılarak yapılmış. Farsça *siyah-ba-siyah kara-ba kara* şeklinde tekrarlanan kelimenin birincisi kısalarak *karab-kara > karb-kara* basamaklarını geçmiş. Bunun gibi *turı-ba-turı > turıp-turı > tup-turı, tügerek-be-tügerek > tüp-tügerek* de buna örenktir. Hatta Tatarcada *süzme-süz, [сүзмә-сүз] söz söze ve ezme-ez [эзмә-эз]* iz ize anlamında kullanılan tekrarlı kelimelerdeki 'ma' lar da Farsçadan kaynaklanabileceğini ileri sürmektedir." [3]

Türkçe ve Tatarca kelimelerde ön ek sadece pekiştirme sıfatlarda kullanılmaktadır. Bazı sıfatlar tek (örn. *dopdolu, tertemiz)* bazıları iki hece ile (örn. s*ırılsıklam, çırılçıplak)* pekiştirilmektedirler. Sıfatın ilk hecesi aynen tekrar edilerek m, p, s, r ünsüzlerinden biri ile kapatılır.

Pekiştirme hecesi Türkçede ekseriyeti p ünsüzü ile ve geri kalan kısmı s, m, r ünsüzleriyle yapılmaktadır. Özçelik'in Türkçe için

araştırmasında p harfi ile yapılan heceler 140 kelimede tespit edilmiştir bunlardan 30 u ünlü ile başlayan kelimelerdir, ikinci sırada s ünsüzü ile yapılanlar var onlar toplam 12 adettir, m ve r ünsüzü ile yapılanlar daha azdır. [7] Makalenin sonunda tablolardan bakmak mümkün.

"Önden eklenen pekiştirme heceleri kapalıdır ve açık hecelere göre daha vurguludurlar. Türkçede vurgu genelde kelime sonundadır ancak pekiştirme hecesi vurguyu başa taşır. Böylece hecenin kapalı oluşu ve vurguyu başa taşıması pekiştirmeyi daha güçlü kılmaktadır.Bu özelliklerin her biri, dilin işleyen temel kurallarının tersine işleyen kurallardır. Yani söz konusu kurallar dikkat çekici ve alışılmamış kurallardır. Bu nedenle de kıpkırmızı sözünü duyduğumuzda kırmızının en koyu ve canlısı, sımsıcak sözüyle de sıcağın en mükemmeli hayalimizde çok hızlı bir şekilde canlanır." [7]

Tatarcada ön ekli pekiştirme sıfatları Türkçedeki gibi yapılır ama dört ünsüzden sadece ikisi **p, m** kullanılır örneğin *ap-ak (ап-ак), kap-kara, kap-karañgı (кап-кара, кап-караңгы), zep-zeñger (зәп-зәңгәр)* yani masmavi, *kıp-kızıl (кып-кызыл), çıp-çın (чып-чын)* yani gepgerçek, *yap-yalgız veya yapayalgız (яп-ялгыз/ япа-ялгыз), yem-yeşel (ямь-яшел), tüp-tügerek veya tüm-tügerek (түп-түгәрәк) (тум-түгәрәк)* yani yusyuvarlak, *küm-kük (күм-күк)* yani mosmor. Tatarca cümle örnekleri. *Әйрәннән бушаган гөбегә* ***сап-салкын*** *чишмә суы тутыра, гөбене су белән чайкатып,* ***сап-сары****, хуш исле майны учлап-учлап алып, йомарламнарга тәгәрәтә.(А. Гыйләҗев) Гаҗәп, Фәния белән Гүзәл арасындагы охшашлыклар күзгә бәрелеп тора икән ләбаса: икесендә дә* ***түп-түгәрәк*** *йөз,* ***сап-сары*** *чәч, сөрмәле* ***зәп-зәңгәр*** *күзләр, төз аяклар. (Г. Галиева.)*

Tatarcada bazı sıfat ve benzerleri için kullanılan mahsus özel eklerle **ör, şır, döm, cete, v.b**. de pekiştirme yapılmaktadır, *ör-yaña (өр-яңа)* yani yepyeni, *çem-kara (чем-кара)* yani kapkara, *çep-çi (чеп-чи)* çok ıslak, çiğ veya belli manasında, *şır tile* yani zırdeli, *şır yalangaç (шыр ялангач)* çırılçıplak anlamında, *döm sukır, döm karañgı (дөм сукыр, дөм караңгы)*yani köpkör ve kapkaranlık anlamında, *çalt ayaz, çalt yaktı (чалт аяз, чалт якты)* çok güneşli ve apaydın anlamında , *toma sukır, toma nadan (тома сукыр, тома надан)* köpkör ve zırcahil manasında *cete zeñger (җете зәңгәр)* çok açık mavi manasında v.b. [8] Bu kullanımı Türkçede *zırdeli, zırcahil* kelimelerine benzetebiliriz.

Sıfatlarda pekiştirme Türkçedeki gibi sıfat olan kelimelerin tekrarı ile de yapılmaktadır, *зур-зур (ташлар), озын-озын (юллар)*. Bu şeklin özelliği, çok olan nesne veya bireylerin daha nadir olan iş durumlarını

bildirir. Örneğin. *Кайчак исә ул юлларга озын-озын эшелоннар килеп туктый* (Ә. Еники). [8]

Yapılan birçok araştırmaya göre pekiştirme sıfatında ön hece yapılırken m, p, r, s ünsüzlerin nasıl kullanılacağına dair kural çıkarılamamıştır. Ancak ünlü ile başlayan sıfatlar sadece p ünsüzü kullanılarak yapılmaktadır bu kural her iki dil için de geçerlidir. Örneğin *upuzun [оп-озын], apaydın [яп-якты]* gibi. [7] **Tablo 1**'de ünlü ile başlayanlara Türkçede 15 adet Tatarca 5 adet sıfat bulunmuştur.

Türkçede ünsüzle başlayan kelimelerde farklı alternatif pekiştirme heceleri kullanılabilir örneğin: *dopdoğru/dosdoğru, dapdar/ dasdar, kapkatı/kaskatı* gibi, **Tablo-3** ve **Tablo-4**'te buna benzer 20 den fazla örnek vardır. Tatarcada *bup-buş / bum-buş (буп-буш/бум-буш) tüm-mügerek/tüp-tügerek (түм-мүгәрәк / түп-мүгәрәк)* gibi alternatif heceye çok az örnek var.

Bazen düp-e-düz, sap-a-sağ-lam, sır-ıl-sıklam örneklerine görüldüğü gibi pekiştirme hecesi bir ünlü veya bir ünsüzle de genişletilebilir [5]. Tatarcada *yap-yalgız, yapa-yalgız (яп-ялгыз /япа-ялгыз), yap-yalangaç yapa-yalangaç (яп-яланғач/ япа-яланғач)*yani çırılçıplak gibi az örnek var.

Pekiştirme heceleri hem Türkçede hem de Tatarcada da yaygın kullanılır ama her sıfatın kullanım sıklığı değişir bazıları çok az kullanılır sözlüklerde yer almaz bazıları hiç kullanılmaz.

Pekiştirme sıfatları Türkçede yüzden fazla sıfatta tespit edilmiştir Tatarcada altmış civarındadır.

Tablodan görüldüğü gibi Türkçe pekiştirme sıfatların karşılıkları Tatarca aynı şekilde pekiştirme sıfatı ile tercüme yapılamamıştır. Bununla birlikte Tatarcada kullanılıp Türkçede kullanılmayan örnekler de vardır örneğin: *al, apal* Türkçe kullanılmaz. Tatarcada örnek: Көзгә мәктәп ишегалды **ап-ал** гөлләргә күмелде. (Л. Шәех)

Buna benzerleri *ap-al, ap-alsu (ап-ал / ап-алсу (таң)* çok al (tan) pespembe; *çıp-çıp чып-чын (бәйрәм)* gepgerçek (bayram); *kap-kart кап-карт (нарат)* çok yaşlı (çam); *renga renk чуп-чуар (болын)* renga renk (ova); *şop-şoma шоп-шома (такта)* çok pürüzsüz (tahta); *tıp-tınıç тып-тыныч (диңгез)* çok sakin, sessiz (deniz)

Araştırmanın sonucu olarak pekiştirme sıfatlar Türkçede ve Tatarcada çok eskiden beri yaygın kullanılmakta. Pekiştirmede kullanılan ön hece çoğunlukla p ünsüzü ile yapılmaktadır, Türkçede p, s, m, r, ünsüzleri Tatarcada sadece p, m, ünsüzleri kullanılmaktadır. Tatarcada pekiştirme olarak kelimeden farklı başka ön heceler de

kullanılmaktadır. Türkçe ve Tatarcada *sapsarı yemyeşil* gibi tamamen özdeş *masmavi, çıp-çın* gibi farklı kelimelerle söylenilen pekiştirme sıfatları da var. Türkçede pekiştirme sıfatlar toplamı 140 ları bulmakta Tatarcada 60 civarında tespit edilmiştir.

Tablo:1 Türkçesi ünlüye başlayan sıfatlar (p ünsüzü ile)		
apaçık (hakikat)	ап-ачык (хакыйкать)	
apaydın (sokak)	яп-якты (урам)	чалт аяз, чалт якты
apayrı (ülkeler)	бап-башка (илләр)	
eperken (yağmur)		бик иртәнге (яңгыр)
epeski (kitap)		бик иске (китап)
ipince (parmaklar)	неп-нечкә бармаклары	сып-сылу (кыз)
ipiri (domates)		бик эре (помидор)
ıpıslak (saçlar)	юп-юеш (чәчләр)	чеп-чи (утын)
ıpıssız (köy)		кешесез, бик аулак (авыл)
upucuz (mal)		бик арзан, очсыз (товар)
upuslu (çocuk)		бик акыллы, итагатьле (бала)
upuygun (eser)	җап-җайлы (әсәр)	
upuyuz (köpek)		корчаңгы (эт)
upuzak (kasaba)		бик ерак (бистә)
upuzun (vadi)	оп-озын (үзән)	

Tablo:2 Türkçesi ünsüze başlayan sıfatlar (p ünsüzü)		
capcanlı (balık)	ип-исән (балык)	бик җанлы (балык)
cıpcılız (dana)	яп-ябык (тана)	
cıpcıvık (yoğurt)	сып-сыек (катык)	
çipçizik (tahta)		бик сызгаланган (такта)
çüpçürük (odun)		бик черек (утын)
depderin (kuyu)		бик тирән (кое)
dopdolu (tabak)	туп-тулы (табак)	
dupduru (su)	топ-тонык чиста (су)	
gepgece (görüşme)		бик соң (очрашу)
gepgece (vakit)		бик соң (вакыт)

gepgeniş (nehir)		бик киң (елга)
gepgergin (yüz)		бик киеренке (йөз)
gepgevrek (taş)		бик уалчан, йомшак (таш)
güpgüzel (sanatçı)	чип-чибәр (артист)	
kapkara (kedi)	кап-кара (песи)	җете кара
kapkaranlık (gece)	кап-караңгы (төн)	дөм караңгы
kapkaynar (çorba)	кап-кайнар (шулпа)	
kıpkırmızı (çilek)	кып-кызыл (җиләк)	
kopkolay (soru)	җип-җиңел (сорау)	
kupkuru (toprak)	коп-коры (туфрак)	үтә кипкән
raprahat (elbise)		бик рәхәт (кием)
sapsade (insan)	гап-гади (кеше)	
sapsağır (hayvan)		дөм саңгырау (хайван)
sapsarı (limon)	сап-сары (лимон)	
sepserin (hava)		бик җиләс (һава)
şipşirin (yöre)		бик матур җанга якын (төбәк)
şipşişman (koyun)	тап-таза (сарык)	
sipsivri (bıçak)		бик үткен, үтә үткен (пычак)
sopsoğuk (gece)		бик суык (төн)
taptakır (yol)	тап-такыр (юл)	
taptaze (soğan)		бик тазә (суган)
toptozlu (pencere)		бик нык тузанлы (тәрәзә)
tupturuncu (oda)		куе кызгылт сары (бүлмә)
tuptuzlu (yemek)		бик тозлы (аш)
yapyakın (komşu)	яп-якын (күрше)	
yupyumuşak (rüzgar)	йоп-йомшак (җил)	
zapzayıf (kedi)	яп-ябык (песи)	
zopzor (sorun)		үтә четерекле (мәсәлә)

Tablo:3 (m ünsüzü ile yapılanlar)

	bambaşka (yol)	бап-башка (юл)	
	bembeyaz (havlu)	ап-ак (сөлге)	
	bomboş (oda)	буп-буш (бүлмә)	
	bumburuşuk (kağıt)		бик бөгәрләнгән (кәгазь)
dip/	dimdik (ağaç)	төп-төз (агачлар)	
	dümdüz (bozkır)	тип-тигез (дала)	
göp/	gömgök (gözler)	зәп-зәңгәр (күзләр)	
sıp/	sımsıcak (çörek)	җып-җылы (күмәч)	
sıp/	sımsıkı (dostluk)		бик нык (дуслык)
sip/	simsiyah (petrol)	кап-кара (нефть)	чем-кара чәчләре
	tamtakır (kasa)	бум-буш (кесә)	
yep/	yemyeşil (ova)	ямь-яшел (болын)	
(r ünsüzü ile yapılanlar)			
çap/ ças/	çarçabuk(çözüm)		бик тиз (чишелеш)
	carcahil		шыр томана
	sersefil (millet)		бик ярлы, мескен (халык)
tep/	tertemiz (ev)	чип-чиста (өй)	

Tablo:4 karışık ön hece ile yapılanlar)			
	çepeçevre (saran orman)		әйләндереп алган (урман)
çıs/ çır	çırılçıplak (ayaklar)	яп-ялангач (аяклар)	япа-ялангач/ шыр ялангач
	darmadağınık (odalar)	тузган (бүлмә)	

	düpedüz (yalan)	туп-туры (ялган)	чеп-чи ялган
	gepegenç (öğretmen)	япь-яшь (укытучы)	
	güpegündüz (soygun)	көпә-көндез (талау)	
	karmakarışık (işler)	бик буталчык (эшләр)	
	paramparça (hayal)		чәлпәрәмә (хыял)
	sapasağlam (köprü)	нып-нык (күпер)	сау-сәламәт
sır/	sırılsıklam (çorap)	юпь-юеш (оек)	
	yapayalnış (bilgi)		бик ялгыш (мәгълумат)
	yapayalnız (insanlar)	япа-ялгыз (кешеләр)	дөм ялгыз

Kaynaklar

1. Ağakay M.A. Pekiştirmeli Sıfatlar // Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Eylül. – 1964. – C: XIII. – S. 881-883.

2. Çalışkan S. "Divanü Lugat-it Türk'te sıfatlar" // http://openaccess.inonu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11616/5562/Tez%20Dosyas%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 08.04.2018.

3. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 543 б.

4. Ergene O. Tarihi Türk Yazı Dillerinde Hece Yinelenmesi ile Kurulan Pekiştirilmiş Sözcükler // Çukurova Üniversitesi SBE Dergisi. Cilt 22. Sayı 1. – 2013. – S. 61-84 // http://dergipark.gov.tr/download/article-file/50809, 07.04.2018.

5. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi). 3. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

6. Öner M. Tatarca-Türkçe Karşılaştırmalı Leksikoloji Üzerine Notlar // https://s3.amazonaws.com/academia.edu 29.09.2017

7. Özçelik S. m, p, r, s Ünsüzleriyle Yapılan Pekiştirme ve Kuralları Üzerine, // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Yıl 2012. – Cilt 60. – S. 2. – S. 29-42.

8. Татар грамматикасы: өч т. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 432 б.

И. Кылынч, З.Н. Кириллова

Казанский федеральный университет (Россия)

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению проблемы языковой ситуации. Для этой цели в работе были представлены различные интерпретации термина «языковая ситуация», а также приведены основные типологии языковых ситуаций.

Abstract. This article is devoted to studying of a problem of a language situation. For this purpose in work various interpretations of the term «language situation» have been presented and also the main are brought typology of language situations.

Ключевые слова: языковая ситуация, интерпретация, языковая политика, языковое состояние.
Keywords: language situation, interpretation, language policy, language state.

Разнообразие теоретических трактовок языковой ситуации обусловлено объективными факторами устройства и функционирования языка. При описании языка в целом исследователь имеет дело с тремя видами объектов, находящихся в определённых отношениях: социум, внешняя система языка, внутренняя структура языка [4: 33]. Указанные объекты имеют множество связей и проявлений.

В конце XX века теоретическим решением в отношении содержания понятия «языковая ситуация» стало взаимоотношение функционально-стратифицированных языковых образований, изменяющихся под воздействием общества и языковой политики. При формулировке определения языковой ситуации исследователи встречаются с трудностями, связанными с необходимостью указать все дифференциальные признаки. С одной стороны, языковая ситуация – совокупность языков, подъязыков и функциональных стилей, обслуживающих общение в административно-территориальном объединении и в этнической общности [5: 133].

Далее уточняется, что под понятие «языковая ситуация» может подводиться лишь организованная совокупность языков, взаимосвязанных не только в силу тесных контактов между языковыми общностями, но и своим отношением к континууму коммуникации данного общества и друг к другу. Кроме того, в определение включается и указание на субъективный аспект языковой ситуации – ссылку на языковые установки членов общности, на их отношение к языковым образованиям, функционирующим на данной территории. С другой стороны, языковая ситуация представляет собой модель социально-функционального распределения и иерархии социально-коммуникативных систем и подсистем [5: 133].

Как отмечает Г.В. Степанов, следует различать языковое состояние и языковую ситуацию. Под языковым состоянием понимается «совокупность всех видов его вариативности, как функционально нагруженных, так и не имеющих ясно выраженной функциональной нагрузки» [4: 31]. Языковая ситуация – это «отношение языка (или его части), характеризующегося данным состоянием, к другим языкам или к другой части того же языка,

проявляющееся в различного рода пространственных и социальных взаимодействиях» [4: 31-32].

В словаре социолингвистических терминов под понятие языковой ситуации подводится «совокупность форм существования одного языка или совокупность языков в их территориально-социальном взаимоотношении и функциональном взаимодействии в границах определённых географических регионов или административно-политических образований» [3: 266].

По мнению А.Н. Баскакова, языковая ситуация представляет собой синхронное состояние языковой коммуникации, обусловленное социальной и коммуникативной ситуациями в той ли иной национально-территориальной общности [2: 37].

В социолингвистических исследованиях Л.Л. Аюповой (уфимская школа социолингвистики) предложен иной подход: языковая ситуация предполагает развитие языкового состояния со всеми входящими в его структуру компонентами социолингвистического, этнолингвистического и собственно лингвистического характера [1: 23].

Языковая ситуация делится на два вида: *однокомпонентная* и *многокомпонентная*.

Однокомпонентная языковая ситуация – это языковая ситуация, при которой в данном административно-политическом образовании употребляется только один язык, внутри которого не выделяются социальные и территориальные диалекты. Это крайне редко встречающийся тип ситуации сложился в Исландии, где единственный язык (исландский) представлен одной формой существования.

Многокомпонентные языковые ситуации делятся на два вида:

Эндоглоссная языковая ситуация. Такой тип ситуации складывается в однонациональных государствах, где литературной форме языка противопоставлены диалекты. Однонациональных государств в мире немного, поэтому такой тип языковой ситуации встречается не часто. Типичным примером является Корейская Демократическая Республика, где кроме корейского литературного языка существуют северо-восточный, северо-западный и центральный диалекты. Одноязычная многокомпонентная ситуация сложилась также в Японии и Дании.

Эндоглоссная сбалансированная языковая ситуация. Основным признаком является наличие нескольких подсистем национального

языка, которые совершенно равноценны в функциональном отношении или обслуживают все сферы общения в ряде языковых общностей, живущих в пределах одного территориально-политического объединения. В наше время языковая ситуация этого типа вряд ли вообще существует в какой-либо стране. В качестве примера может выступать средневековая Германия.

Эндоглоссная несбалансированная языковая ситуация. Во всех сферах коммуникации используется единственный национальный язык, однако функциональная нагрузка обособляющихся подсистем разнятся от страны к стране, определяясь степенью национальной консолидации, стратификацией общества, уровнем развития экономики и культуры. Подобную ситуацию представляют территориальные диалекты и литературный язык, например, в Дании, где, наряду с литературным языком, базирующимся на зеландских диалектах, существуют три группы диалектов, обслуживающих устное общение (ютландские, островные-зеландские, фюнекие и др., восточно-датские – бронхольмский и др.).

Экзоглоссная языковая ситуация. К этому типу относится большинство языковых ситуаций в мире, поскольку в подавляющем большинстве языков мира существует различие между устной и письменной речью, представлены территориальные диалекты и другие типы варьирования языка.

В свою очередь, *экзоглоссная языковая ситуация* делится на *сбалансированную* и *несбалансированную* языковую ситуацию.

Экзоглоссная сбалансированная языковая ситуация. Языковая ситуация считается сбалансированной, если входящие в ее состав языки имеют одинаковый статус и функционально имеют одинаковый статус и функционально равнозначны. Такая ситуация складывается в тех случаях, когда в стране существует несколько государственных языков. Языковая ситуация этого типа сложилась в Бельгии, где функционируют два юридически равноправных языка – французский и нидерландский (фламандский). Другим примером сбалансированной языковой ситуации является Швейцария, где сосуществуют четыре государственных языка: немецкий, французский, итальянский и ретороманский.

Экзоглоссная несбалансированная языковая ситуация. Это наиболее распространенный тип языковой ситуации. В большинстве стран мира государственный язык, выполняющий

наибольший объем общественно-коммуникативных функций, сосуществует с языками, обладающими более низким социальным статусом. Некоторые из языков используются в семейно-бытовой сфере и не имеют письменности. Чаще всего государственным языком становится язык демографического большинства населения данной страны. Как правило, это язык того этноса, который исторически сыграл ключевую роль в образовании данного государства. Так обстоит дело в Российской Федерации, США, Франции, Великобритании. Однако престиж и коммуникативный потенциал языка нередко определяются и другими обстоятельствами. Поэтому государственным языком может стать язык этнического меньшинства данной страны (урду в Исламской Республике Пакистан). В этом случае выбор государственного языка определяется религиозными, культурными, идеологическими, политическими соображениями.

Таким образом, различные интерпретации термина «языковая ситуация» оказываются убедительными с точки зрения фундаментальных положений лингвистики.

Литература

1. Аюпова Л.Л. Языковая ситуация: социолингвистический аспект. – Уфа: Восточный университет, 2000. – 156 с.

2. Баскаков А.Н., Насырова О.Д. Языковые ситуации в тюркоязычных республиках Российской Федерации (краткий социолингвистический очерк) // Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 34-129.

3. Словарь социолингвистических терминов. – Москва: Институт языкознания РАН, 2006. – 312 с.

4. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. – Москва: Наука, 1976. – 224 с.

5. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. – Москва: ЛИБРОКОМ, 2012. – 176 с.

З.С. Мамутова

Крымский инженерно-педагогический университет (Россия)

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ЛЕКСИКИ НА ОСНОВЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация. В полилингвокультурологическом обществе эффективность обучения языкам тесным образом связана с лингвокультурологической концепцией лингвистического образования. Лингвокультурологический подход к изучению крымскотатарской лексики тесно связан с рядом общелингвистических проблем, таких

как специфика языкового знака (история развития языка и особенности функционирования), язык и речь (способы и формы речевой деятельности человека). Под формированием лингвокультурологического подхода к изучению крымскотатарской лексики как учебного предмета подразумевается языковой и речевой материал.

Abstract. In polylinguccultural society, the effectiveness of teaching languages is closely related to the linguistic and cultural concept of linguistic education. The linguocultural approach to the study of the Crimean Tatar vocabulary is closely related to a number of general linguistic problems, such as the specificity of the linguistic sign (the history of language development and features of functioning), language and speech (ways and forms of human speech activity). Under the formation of lingvokulturologicheskogo approach to the study of the Crimean Tatar vocabulary as a learning subject is understood as linguistic and speech material.

Ключевые слова: крымскотатарская лексика, лингвокультурорлогия, язык, речь, диалекты.

Keywords: Crimean Tatar vocabulary, linguoculturrology, language, speech, dialects.

Язык – носитель социальной памяти, он определяет характер и глубину познавательной деятельности народа. Обучая языку, нужно формировать языковую личность, т.е. языковую, речевую и культурную компетенцию [1: 285]. Цель исследования заключается в теоретическом обосновании и практической апробации содержания и методов работы над крымскотатарской этнокультуроведческой лексикой в пятых и шестых классах с учетом лингвокультурологических аспектов.

Человек, пробуждая в себе свою языковую способность и развертывая ее в ходе языкового общения, всякий раз своими собственными усилиями создает сам в себе язык [1: 123].

Именно владение языком позволяет человеку как субъекту общения воспринимать и постигать смыслы так, как они воспринимаются другим человеком как носителем смыслов.

Проблемам изучения крымскотатарского языка, который основывается на определении взаимодействия языка и культуры, традиций крымскотатарского народа, посвящены труды многих ученых. Необходимо дифференцировать работы таких ученых, как Чобан-заде Б., Бекторе Ш., Казембек А., Радлова В.В. и Ганкевича В.Ю., Наджипа Э.Н.

На современном этапе данной проблемой занимались следующие ученые: Крымский А., Бояджыев Т., Змерзлый Б.В., Гаркавец А.Н., Муталибов С.М., Гузеев В.Г., работы которых посвящены проблемам обогащения речи учеников этнокультуроведческой крымскотатарской лексикой.

Необходимо учесть, что каждый тюркский язык имеет свою исконную основу, т.е. общие черты своей лексики и грамматического строя, и кроме того, свои характерные

особенности, т.е. индивидуальные черты, приобретенные им в процессе своего развития [2: 137].

К особенностям, которые влияют на формирование лингвокультурологического подхода при изучении крымскотатарской лексики в школе можно отнести следующие факторы: осознание ближних, промежуточных и дальних целей его изучения; воздействие других языков на крымскотатарский язык, единая языковая система, заложенная в языковом материале данной социальной группы и реализованная в индивидуальных языковых системах; влияние языков друг на друга (близкое общение с другими народами – носителями других языков); формы общения, т.е. коммуникативный компонент, который направлен на содержание учебного предмета, что зависит от плотности общения в процессе обучения.

Большинство учащихся в нашем многонациональном регионе имеют собственный опыт общения с носителями разных языков, в том числе относящихся к разным языковым семьям. Интересные примеры, иллюстрирующие языковые контакты в нашем регионе, можно встретить в книге Г. Халимоненко «Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови». Так, например, слово *каюк (в украинском варианте)*

«большое двухпарусное судно», каючок «небольшое однопарусное судно»; каюк «изначальное название всех суден на водах (Б-Н.,), на Слобожанщине-небольшая ***лодка*** *для одного рыбака; в крымскотатарском языке* ***къайыкъ*** *«судно средней величины»;* ***къайычыкъ*** *«небольшое судно или лодка»* факты сохранения в украинском языке тюркизмов; *казан 1) «разновидность посуды,в которойрыбаки варят смолу; 2) «разновидность металлической посуды, для приготовления пищи « (такое же лексическое значение слово имеет в болг., макед., русск., серб. ,польск., казанском языках)»; в крымскотатарском языке къазан (КЪ) «металлическая посуда для приготовления пищи» (10.,41;45.)* Постепенно значения слов развивались и являясь заимствованным словом, сохранило своё семантическое значение.

Современный язык крымских татар представляет собой единый, оригинальный тюркский язык, состоящий из нескольких близких диалектов, располагающий богатым лексическим фондом. Но этот язык, в отличие от других тюркских (казахского, азербайджанского, башкирского, языка и т.д.), имеет собственные

нормативные основы грамматики, выражающей его фонетико-морфологические и лексические особенности, т.е. специфику языка.

Неоценимую помощь в работе по разным темам школьного курса лингвокультурологии могут оказать диалектные словари, словари говоров, фразеологические словари, лингвистические словари и т.д. Таким образом, ученик является субъектом учебно-познавательной деятельности и субъектом общения.

Методологическая особенность формирования лингвокультурологического подхода к изучению крымскотатарской лексики в полилингвальном пространстве, направлена главным образом на овладение лингвокультурологической, культурно-языковой коммуникативной компетенцией ознакомления с учебным материалом.

Без полноценного знания языка не может быть сформирована национальная ментальность. Национальная ментальность особо значима именно в полилингвокультурном обществе; дифференциация языка в речи билингвов, полилингвов необходимая для повышения уровня культуры владения каждым языком [3: 285].

Язык и культура нации являются взаимосвязанным органическим целым, и именно с развития языка начинается развитие культуры. С момента рождения ребенок перенимает культурные ценности (материальные и духовные), традиции и пользуется ими на протяжении всей жизни. Специфическая система традиций, взаимосвязей и взаимоотношений воплощаются в языковой деятельности представителей той или иной национальности. А достижения коммуникативной направленности невозможно без овладения необходимым объемом культурной информации; без знакомства с культурой народ, язык которого изучаешь [4: 254].

Закономерности влияния языка на язык – явления экстралингвистические, лингвосоциалистические. При зависимости влияния языка на другой язык от характера контакта между ними основной функцией является контакт в общении их носителями или косвенного, через другие языки, особенно при общей территории с двуязычным населением. При зависимости влияния языка на язык от влияния культуры, значимым является тот язык, который является носителем влияющей культуры. Вместе со словами иногда заимствуются и словообразовательные элементы (аффиксы).

Устойчивость языков возрастает после того, как они становятся формой национальной культуры, усиливается после нормализации и упрочения его литературных традиций и роста культурности народа.

Обучая языку, нужно формировать языковую личность, то есть языковую, речевую и культурную компетенцию. Культурно-языковая компетенция личности – это не сумма сведений о языке, а достигнутый речевой опыт, речевая (дискурсивная) деятельность как признаки социализации человека [1: 120-123].

Как известно, овладение родным языком осуществляется в естественной социальной и предметной среде.

В каждом языке существуют лексические единицы, в которых присутствует национально-культурный компонент. Для выделения национально-культурного компонента из языка в роли индикатора выступает другой язык, потому что различия между языками чаще выявляются при их сравнительном изучении.

Составление русско-украинско-крымскотатарского словаря для школьников поможет учащимся и студентам приобщаться к национальной культуре народов, обогатить свой словарный запас, задуматься об общественной значимости разноязычной лингвистической подготовки, будет способствовать формированию концептуальных установок молодежи в полилингвокультурном обществе [5: 136].

Если речевая способность высоко развита средствами родного языка, то она должна однозначно проявиться и в иноязычной речевой деятельности [6: 63].

Не меньшее значение на формирование культурно-языковой компетенции личности и для обучения языками имеют речевые высказывания, более протяженные, чем предложение, а именно тексты в виде монологов или речевых форм [7: 91–50]. Работа с текстом увеличивает коммуникативные способности личности, объем знаний об условиях успешного общения [8: 126–137].

Каждой речевой форме соответствует свой массив лексического материала и специфический способ синтаксической связи между предложениями, интонация, которая является особым инструментом межличностного общения и которая заслуживает специального формирования у учащихся, овладевающих устно-речевым общением на родном или иностранном языках [6: 97].

С точки зрения коммуникативности, для того чтобы

адекватно воспринять устное или письменное высказывание на неродном языке, сообщить какую-либо информацию, учащийся должен запомнить определенные слова, усвоить те или иные морфологические формы, т.е. обладать вполне конкретным запасом языковых знаний [9: 42].

Речевые навыки, речевые умения, овладение языком, усвоение лексико-грамматического материала, словарная работа, значение слов, их форм, их орфоэпии составляют систему, направленную на автоматизацию языковых форм и развитие навыков в лингвокультурологическом аспекте изучения языка и речевой деятельности билингвов. Эффективность работы над лексикой крымскотатарского языка возрастет, если знакомить учеников не только с основным лексическим, но и с фоновым и символическим значениями слова; применять лингвокультурологические сопоставления на материале тех языков, которые функционируют в определенном регионе. Умение находить крымскотатарскую лексику с национально-культурным компонентом значения в текстах и словарях, объяснять содержание и использовать в присущих семантических связях будет способствовать формированию этнокультурологической компетенции, служить основой межкультурной коммуникации.

Все изложенное выше вызывало потребность осуществить теоретико-экспериментальную лингвокультурологическую работу над крымскотатарской лексикой учащихся пятых, шестых классов. Были предложены ученикам упражнения, направленные на закрепление семантических понятий слов, словосочетаний, составленных на основе смыслового согласования, функциональной особенности лексического материала. Существующая языковая ситуация (смешанные языковые контакты) во многом определяет речевое поведение учащегося, влияя на формирование его речевой деятельности.

Формирующий аспект важен для решения проблем преподавания языка (родного и неродного). В формировании многоязыкового сознания социализированной личности большую роль играют обучение, школа, призванные обозначать и обобщить социальный статус личности, связанных с межкультурным (в том числе и речевым) константами, которые должны строиться на вежливости, уважении и солидарности [9: 294].

Литература

1. Свинцов В.М. Логика: Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 1987. – 123 с.

2. Эбубекиров С. Этнолингвистическая дифференциация крымтатар // Къасевет. – 1991. – № 1. – С. 20.

3. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 31-285.

4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности: Некоторые проблемы общей теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1965. – 254 с.

5. Мамутова З.С. Тиль ве медениет: лингвистика ве лингвометодикада тиль ве медениетнинъ эки тарафлама багъынынъ меселелери // IV Международная конференция тюркских языков. – Simferopol: Kinm. – С. 132 -136.

6. Филатов В.М. Методика обучения иностранным языкам. – Москва: Феникс, 2004. – 412 с.

7. Шейлз Дж. Коммуникативность в обучении современным языкам. Проект 12 // Изучение и преподавание современных языков для целей общения. Европейский совет. 1995.

8. Азизханова Ю.Д. О коммуникативном подходе к обучению иностранному (неродному) языку // Литературный язык. – Ташкент, 2000. – № 5. – С. 42.

9. Богданович Г.Ю. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии. – Симферополь: Доля, 2002. – С. 384-392.

Л.И. Минһаҗева, Ә.Н. Нәҗипова
Казан федераль университеты (Россия)

ГАЛИМ, ПЕДАГОГ, ТӘНКЫЙТЬЧЕ

(Рифат Хәсән улы Сверигинның 85 еллык юбилей уңае белән)

Аннотация. В статье рассматривается биография, научная и педагогическая деятельность профессора Р.Х. Сверигина. Исследовательский интерес сосредоточен на его методологии изучения и оценки историко-литературного процесса. В статье показано значение его научных трудов для развития татарского литературоведения.

Abstract. The professor A.G. Akhmadullin`s scientific and pedagogical work is revealed in the article. The research interest is focused on his methodology of studying and evaluating the historical and literary process. The article shows the significance of his scientific works for the development of Tatar literary criticism.

Ключевые слова: исследование, национальная особенность, традиция, новый подход, концепция.

Keywords: research, national peculiarity, tradition, new method, conception.

Әдәбият галиме, педагог, тәнкыйтьче Рифат Хәсән улы Сверигин 1932 елның 1 августында Татарстанның Саба районында, Байлар Сабасы авылында дөньяга килә. Аның әти-әнисе тумышы белән Кукмара районының Түбән Өскебаш авылыннан булып, Х. Сверигин Лубян урман техникумын тәмамлаганнан соң Мамадыш, Норлат (хәзер Яшел Үзән районына керә), Кызыл Юл (Яңа Кенәр) районнарында партия-совет органнарында эшли. Утызынчы еллар башында ул Байлар Сабасына район эчке эшләр бүлеге башлыгы итеп җибәрелә һәм Рифат биредә туа.

Рифат Хәсән улы әдәбиятка мәхәббәт туу нигезен шушы авыл мәктәбендә белем алу еллары белән бәйләп карый: «Әдәбият дөньясына мин кечкенә чактан, хәреф һәм җөмләләр таный башлаган вакытымнан ук кергәнмен дип уйлыйм, – дип яза ул

үзенең бер истәлегендә, – бертуган абыем Равил мәктәп һәм район китапханәләреннән китаплар алып кайта һәм ни өчендер аларны миннән яшереп куярга тырыша иде. Менә шуларны табып, яшеренеп кенә укый алсам, бу – зур җиңү була. Китапларның күбесе тәрҗемә әсәрләре иде: «Серле утрау» (Ж. Верн); «Самурайлар сукмагы» (Л. Рубинштейн); татар язучыларыннан: «Сертотмас үрдәк» (А. Алиш), «Кечкенә Бануның тарихы» (Д. Аппакова), «Маякчы кызы» (Г. Гобәй), «Чын мәхәббәт» (Л. Гыйльми) һ.б. Соңрак, А. Пушкин, Н. Гоголь, М. Горький, М.Шолохов томнарыннан мин инде легаль рәвештә файдаландым. Әдәбият дөньясына мине шул абыем алып керде дияргә була».

1950 нче елда, авылда урта мәктәпне тәмамлагач ул Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында, татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Соңрак, дипломлы белгеч Р. Сверигин Аксубай районының Иске Ибрай урта мәктәбенә укытучы итеп җибәрелә.

Шулай итеп, Р. Сверигин 1955нче елдан Иске Ибрай мәктәбендә эшли башлый. Татар теле һәм әдәбияты белән бергә, биредә ул немец теле дәресләрен дә алып бара. Белемле, таләпчән, тәртипле, тырыш егет мәктәпнең педагогик коллективында үз урынын бик тиз таба, һәм тиздән, физика-математика белгечлеге дипломы белән Иске Ибрай мәктәбенә укытучы булып кайткан Римма белән гаилә дә корып җибәрә.

Туган якларга кайту теләге 1957 нче елдан тормышка аша. Р. Сверигин шушы елдан Кукмара районы Оштырма Юмья урта мәктәбендә удмурт балаларына рус телен өйрәтә башлый.

Озак та үтми, 1960 нчы елда булачак галим Ядегәр сигезьеллык мәктәбенә директор итеп билгеләнә. Әмма биредә дә аңа озак эшләргә туры килми, эзләнүчән егет, аспирантурага укырга керә: бер урынга җиде кеше җыйналган конкурста Р. Сверигинга бәхет елмая, немец теленнән «5»ле алып ул, көндәшләрен ике баллга узып китә.

Шулай итеп, Рифат Хәсән улының 1961-1971нче еллар дәвамындагы тормыш мизгелләре Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты белән бәйләнә. Үз вакытында галимнәр арасында да үзен тиз арада якшы яктан гына күрсәткән киңкарашлы, белемле, омтылышлы егетне мәгълүм галим, Казан дәүләт педагогика институты ректоры М. Зәкиев та күреп ала һәм

1972 елда аны үзе җитәкләгән институтка эшкә чакыра. Биредә ул профессор дәрәҗәсенә күтәрелә.

Шулай итеп, 1960 еллардан Рифат Хәсән улының тормышында яңа дәвер – әдәбиятыбыз тарихын, тел нечкәлекләрен, байлыгын, әдипләрнең язу үзенчәлекләрен өйрәнү һәм бераздан, аларны студентларга өйрәтү чоры башлана. Г. Халит, Х. Хәйри, М. Гайнуллин, Х. Госман кебек таләпчән шәхесләр мәктәбен үткән галим, үзе дә алга таба аларның ныклы традицияләрен дәвам итә, фәндә үз юлын булдыра.

1971 елда күренекле әдәбият галиме Г. Халит җитәкчелегенә ул «Ф. Хөсни прозасы» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Шуннан соң аның Ә. Еники, Г. Бәширов, А. Расих, Р. Төхфәтуллин, А. Гыйләҗев, А. Хәлим, М. Хуҗин, Ф. Яруллин ижатларына багышланган махсус хезмәтләре басыла. Мисал өчен, «Ф. Хөсни» монографиясен, «Яңа герой һәм яңа алымнар» әдәби тәнкыйть мәкаләләрен, М. Әмир, Ш. Камал, М. Гафури, Ә. Баян, Ә. Еникигә багышланган хрестоматияләрне китеререгә мөмкин.

Әдәбият галименең зур күләмле фәнни һәм фәнни методик хезмәтләре генә дә утыздан артып китә, көндәлек мәтбугатта басылганнары исә алты дистәгә җыела. Аның хезмәтләре Төркиядә нәшер ителүче «Төрки халыклар әдәбиятлары» исемле күптомлыкта, «Татар энциклопедиясе»ндә дөнья күрә. Р. Сверигинның әдәбиятыбызга кагылышлы кайбер хезмәтләре 1974 елда ук Мәскәүдә нәшер ителгән «Күпмилләтле совет әдәбияты тарихы»ның алтынчы томына кертелә. Соңгы елларда басылган һәм әдәби хәрәкәтнең проблемаларын, тенденцияләрен яктырткан мәкальләре, әдәби ел йомгакларына багышланган докладлары да киң даирәнең игътибарын җәлеп итә. Бу төр хезмәтләрендә дә дә ул әдәбиятне тирәнтен белүе һәм оригиналь теоретик карашлар белән коралланган булуы белән ачыла. Гомумән, ул – заманында Г. Әпсәләмов, Г. Ахунов, Ф. Хөсни кебек өлкән язучылардан хәер-хак, уңай бәя алган шәхес.

Р.Х. Сверигинның фәнни, тәнкыйди, мөгаллимлек һәм әдәби эшчәнлеге турында иркенләп язу мөмкинлеге зур, әлбәттә. Аның ижади эзләнүләре һәм ачышлары, башлыча, заманыбыз прозасының иң гүзәл казанышларын укучыга аңлату, анализлау һәм укучыга шуларны тагын да якынайту белән бәйләнгән. Бу галим мәшһүр әдипләребездән Ә. Еники, Г. Бәширов, А. Расих, Н. Фәттах, Р. Төхфәтуллин, М. Мәһдиев, М. Юныс ижатлары белән бергә, XX

гасыр азагы – XXI гасыр башы әдәбияты тарихында зур урын тоткан М. Хуҗин, К. Кәримов, Р. Кәрами, А. Вергазов, Ф. Яруллин кебек язучыларның да әдәби осталыкларын, стиль өлкәсендәге яңалыкларын үзенә бертөрле сизгерлек һәм зәвыкълы итеп тикшерә һәм эстетик югарылыкта исбат итә алды.

Эшчәнлек диапозонының киңлеге тагын шунда күренә: галим еш кына төрле милли әдәбиятлар турында сүз алып бара, беренчеләрдән булып, әдәбиятебез тарихын яңача өйрәнү идеясен күтәреп чыга. Бу уңайдан бигрәк тә XX йөзнең II яртысы әдәбиятенә дикъкать итә һәм аны бүгенге карашлардан чыгып өйрәнүнең зур фәнни һәм милли әһәмияткә ия булуын нигезли. Ул аеруча психологик деталләргә, күңел тирбәлешләренә һәм сурәтләнешенә ихтибар итә, әдипләрнең аны куллану үзенчәлеген ача. Р. Сверигин фикеренчә, бу – кеше күңеленең гүзәллеген, бөеклеген җырлау. Шигъри, нечкә, лирик күренешләрне аңлау өчен үзеңдә дә шигъри күңел булу кирәк, ә укучыларга җиткерә белү өчен оста психолог булу таләп ителә.

Дәлилләргә кирәкми, милләтнең киләчәге булган яшь буынны милли рухта тәрбияләүдә туган тел белән әдәбиятне укыту гаять зур әһәмияткә ия. Мөгаллимнәрне әзерләүгә, аларның белемнәрен заман таләпләре рухында яңартуга да аеруча игътибар бирә галим. Бу юнәлештә ул үзе дә үрнәк. Рифат Хәсән улының тормыш юлы, әдәби эшчәнлеге белән танышкан саен күңел байый, аңа карата ихтирам хисе арта. Әдәбият белән бергә ул кино сәнгате, театр, радиотехника өлкәсе белән дә якыннан кызыксына.

Галимнең тагын бер яраткан шөгыле – йөгерү. Студент елларыннан ук ул җиңел атлетика белән мавыга. Фәннәр академиясе филиалында эшләгән вакытта 5-10 километрлы дистанцияләрдә 1 нче разрядлы чаңгычы Р. Сверигин да актив катнаша. Спортка мәхәббәтен дә галим китап белән бәйләп аңлата: 1969 елда Австралия тренеры Артур Лидьярдның «Яшәү хакына йөгерү» дигән хезмәтен укыгач ул, яшәешне йөгерүдән, гомумән, спорттан башка күз алдына китерә алмый. Хәтта, 1989 елда Мәскәүдә уздырылган 42 км Халыкара марафонда да катнаша.

Галимнең тагын бер яраткан өлкәсе – музыка. Әлбәттә, нечкә, сизгер күңелнең нилектән музыкага битараф түгеллеге аңлашыла. Ул Григ, Перголези, Огинский, Макроусов, С. Сәйдәшев, Р. Яхин, Л.Айтуганов, Ф.Әхмәдиевларның ижатларын, җырчылардан –

В. Цой, В. Высоцкий, И. Тальков, Ф. Сәлахов, Н. Нигъмәтуллин, З. Сөнгатуллина, М. Галиев, А. Хәйриләрне яратып тыңлый.

Кыскасы, профессор, Татарстан Язучылар берлегенең Ж. Вәлиди исемендәге әдәби бүләк иясе Р.Х. Сверигинның 45 елдан артык вакытны колачлаган эшчәнлегенә бер күз ташлаудан да гомум бер нәтиҗәгә киләсең: глобальләшү, дәүләтсез халыклар ассимиляциягә дучар була барган заманда татарның үз милләтпәрвәр ирләре бар, халкыбызны инкыйраздан саклап калу турында уйланган мондый шәхесләре чын фидакарь затлар алар.

Әдәбият

1. Сверигин Р.Х. Фатих Хөсни. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 264 б.
2. Сверигин Р.Х. Яңа герой һәм яңа алымнар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 184 б.

Р.Х. Мирзагитов
Казанский федеральный университет (Россия)

К ВОПРОСУ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОГО ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Становление и развитие татарского литературного языка имеет свою историю и особенности. Его нормы унаследованы от старотатарского языка, который восходит к старотюркскому письменному языку. Старотюркский язык, в свою очередь, берет начало от древнетюркского письменного языка.

Abstract. Formation and development of the Tatar literary language has its own history and features. Its norms are inherited from the Old Tatar language, which goes back to the old Türkic written language. Thıs language, in its turn, originates from the ancient Turkic written language.

Ключевые слова: старотатарский язык, татарский литературный язык, древнетюркская письменность.

Keywords: old Tatar language, Tatar literary language, ancient Türkic writing.

Становление татарского литературного языка своими корнями уходит в далекое прошлое, к временам изобретения алфавита. А татарский народ в своем развитии пользовался несколькими алфавитами, среди которых рунический, арабский, уйгурский, латинский и русский.

О развитии языка на основе рунического письма, то есть до арабского периода, сведений почти нет. Но принято считать, что до принятия арабского письма в Волжской Булгарии пользовались особым алфавитом, который являлся вариантом рунического письма. Это письмо было унаследовано от Азовских и Донских булгар. Потом по различным социально-политическим причинам тюркские народы были вынуждены отказаться от общего для всех

рунического письма. Донские булгары, после переселения в низовья Дуная, смешались с составляющими большинство славянскими народами, в результате чего потеряли и свою письменность, и родной язык. Под давлением христианства они приняли составленный Кириллом и Мефодием алфавит на греческой основе. Булгары, переселившиеся в VII в. на устье Камы и Волги, примерно до X века пользовались руническим письмом. X веке на их территорию проникает Ислам, который предполагал обязательное усвоение письма Корана [3: 13-24]. Вместе с Исламом в Волжскую Булгарию проникло арабское письмо.

Древнетюркский письменный литературный язык (VI-IX в.), представленный в письменных памятниках на древнетюркском руническом письме, по описаниям М.З. Закиева, имел уже некоторую стилистическую дифференцированность, нормированность и наддиалектный характер, поэтому отвечал всем требованиям литературного языка [2: 147-155]. Так, наибольшая стилистическая законченность, качество высокого стиля присущи орхонским памятникам: надписям Кюльтегину и Бильги Кагану, Тоньюкуку и другим.

Тюркская руническая письменность считается самой древней и в основном сохранилась на надгробных камнях в бассейне рек Енисея и Орхон (отсюда и название орхоно-енисейская). Первые сведения об этих памятниках имеются со времен Петра I. Впервые о них сообщил служивый человек Ремезов, упоминали о них в своих сочинениях и пленный шведский офицер Иоганн Страленберг и ученый Мессершмидт.

Постепенно материал об этих памятниках накапливался, и в первой четверти XIX в. Григорий Спасский опубликовал сведения о них в журнале «Сибирский вестник». Его статью перевели на латинский язык, после чего она стала доступной ученым всех стран.

Большой вклад в поиск, расшифровку, чтение и опубликование древнетюркской рунической письменности в разное время внесли такие ученые-тюркологи, как И.Н. Березин, В.В. Бартольд, С.Е. Малов, Г. Спасский, Н.М. Ядринцев, В.А. Каллаур, П.М. Мелиоранский, М. Резанин, А. Стейн, Ф. Мюллер, датчанин В. Томсен и финн А. Гейкел.

Первый по времени старотюркский язык – это караханидско-уйгурский (хаканский, буграханский) литературный язык, который сформировался к XI веку на территории с культурными и

политическими центрами в Кашгаре и Баласагуне. От караханидского периода сохранились поэмы «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни, «Атабат аль-хакаик» Ахмеда Югнаки, «Дивану лугат-ут-тюрк» Махмуда Кашгари.

Второй вариант караханидского «тюрки» – это хорезмско-булгарский-тюркский вариант «тюрки», который сформировался на основе применения огузами и кипчаками карахандиских литературных норм в Волжской Булгарии и Хорезме.

Хорезмско-булгарско-тюркский вариант «тюрки», который сохранил еще некоторые карлукско-уйгурские черты, в процессе использования в Хорезме и Булгарии приобрел новые огузско-кипчакские особенности и послужил затем основой для двух последующих локально-временных вариантов:

1) сельджукский (огузский), явившийся основой для староосманского литературного языка, которым пользовались позже турки и крымские татары, а затем азербайджанцы и туркмены;

2) джучидский или золотоордынский, или поволжский с двумя едва различимыми разновидностями:

а) восточная разновидность с огузско-кипчакскими особенностями;

б) западная разновидность с кипчакскими особенносятми, иногда называемая языком западно-золотоордынским или поволжско-тюркским и Мамлюкско-египетским.

Памятниками этой разновидности являются известные в татарском мире произведения «Кыссаи Йусуф» Кул Гали, «Мухаббат-наме» Хорезми, «Гулистан бит-тюрки» Саифа Сараи и др. Известно, что все эти произведения пользовались популярностью и у населения Волжской Булгарии.

Кроме того, джучидский вариант «тюрки» нашел некоторое отражение в жалованных актах Джучиева Улуса. Несмотря на то, что эти акты хронологически выходят за пределы среднетюркского периода – созданы в XIV-XVI веках, язык их представляет канцелярско-деловой стиль старотюркского языка. Вместе с тем ученые отмечают его близость к канцелярско-деловому стилю старотатарского языка. Джучидский вариант старотатарского языка лег в основу старотатарских литературных норм.

Старотюркский литературный язык, несмотря на наличие нескольких его вариантов, был общим для всех тюркских народов, живших в Волжской Булгарии, в сельджукском объединении, Золотой Орде. Общий (смешанный, наддиалектный) характер этого

языка М.З. Закиев объясняет объективными причинами [2: 150-151]. Во-первых, основные тюркские языки необычайно близки между собой. Во-вторых, общности вариантов языка «тюрки» способствовали и особенности арабского письма, в котором, система гласных не находила полного отражения в графике, и одно и то же слово в различных памятниках читалось по-своему. В-третьих, общий характер «тюрки» обеспечивался обилием (до 80%) арабо-персидских лексических заимствований, которые составляли своеобразный «интернациональный» фонд и в одинаковой степени были понятны во всех тюркоязычных регионах.

В XV-XVI веках в составе сформировавшихся ранее более крупных народностей происходит процесс образования отдельных тюркоязычных народностей с отличающимся друг от друга народно-разговорными языками. Несмотря на формирование отдельных народностей со своим собственным народным рзговорным языком, господствующие классы считали более приемлемым и целесообразным применение малодоступного народу общего старотюркского письменного языка. Однако использование его отдельными народностями приводит, естественно, к тому, что он с течением времени в какой-то степени начинает обогащаться за счет локальных особенностей народно-разговорного языка. Таким образом, в XV-XVI веках образуются различные локальные варианты стротюркского литературного языка, получившие впоследствии соответствующие наименования: староузбекский, староуйгурский, староосманский, староазербайджанский, старотатарский и т.д. [2: 151-152].

Таким образом, старотатарский литературный язык начинает складываться в XV веке в результате применения старого общего «тюрки» и активно функционировал до II половины XIX века в различных сферах общественной жизни. На старотатарском языке написаны поэмы Мухаммедьяра (XVI), стихи М. Кулыя (XVII), У. Имяни (XVIII), Х. Салихова (начало XIX в.). В отличие от других старотюрских языков, старотатарский язык служил еще и русскому государству в разрешении им «восточной проблемы», поэтому с XVII века изучался в русских учебных заведениях в целях подготовки чиновников для работы среди тюркоязычных народов России. Старотатарский язык на русской государственной службе применялся не только в устной, но и письменной форме. Сохранилось множество деловых государственных бумаг на этом

языке. Более или менее изучены документы так называемого пугачевского цикла и актовые материалы XV-XIX вв. [4].

Литература

1. Закиев М.З. Развитие родного языка. – Казань: Тат.кн.изд-во, 1967.

2. Закиев М.З. Основные этапы формирования татарского языка // Формирование и функционирование татарского языка. – Казань, КГПИ, 1986.

3. Курбатов Х.Р. История алфавита и орфография татарского языка. – Казань: Тат.кн.изд-во, 1960.

4. Мирзагитов Р.Х. Лингвистическое образование татар XIX века. – Казань: ТГГПУ, 2006.

4. Старотатарская деловая письменность. – Казань: 1981.

Ә.Р. Мотыйгуллина
Казан федераль университеты (Россия)

ГАЛИМ ХӘЛИФ РӘХИМ УЛЫ КУРБАТОВНЫҢ ГЫЙЛЬМИ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. В статье исследуется жизненный и научно-исследовательский путь лингвиста, тюрколога Халифа Рахимовича Курбатова. Путь к научной деятельности был тернист. Высшее образование получил в Пермьском университете, аспирантуру в отделе языкознания ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова Академии наук РТ в Казани и всю жизнь работал там ведущим научным сотрудником. Опубликовал статьи по истории письменно-литературного языка, стилистике и поэтике татарского языка, изучал язык татарских народных песен, современных татарских поэтов и их поэтические особенности.

Abstract. The article explores the life and research path of the linguist, Turkic scholar Khalif Rakhimovich Kurbatov. The way to scientific activity was thorny. He received his higher education at the Perm University, postgraduate study in the Department of Linguistics of the Institute of Fine Arts. G.Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in Kazan and worked all his life as a leading researcher there. He published articles on the history of writing and literary language, stylistics and poetics of the Tatar language, studied the language of Tatar folk songs, modern Tatar poets and their poetic characteristics.

Ключевые слова: поэтика, стилистика, фонетика, поэтическая речь, тюркология.

Keywords: poetics, stylistics, phonetics, poetic speech, turkology.

Татар тел гыйлеме дөньясына ташкын булып бәреп килеп керә Хәлиф Курбатов. Ул киң эрудицияле тел гыйлеме галиме, тюрколог, нечкә күңелле кеше. Интернет мәгълүматларына караганда, Курбатов фамилиясе борынгы шәрыктан килә, төрки Курбат кушаматына барып тоташа. Соңыннан рус фамилиясе булып берегеп калса да, беренче версиясендә “Аллага якын кеше” мәгънәсендәге мөселман исеме булган, ә кушамат буларак кечкенә буйлы кешене атаганнар. Аның башлангычы XVI гасыр истәлекләрендә күренә. Х. Курбатов та, күрәсең, нәселе белән шул кечкенә буйлыларга барып тоташа булса кирәк.

Ул 1927 елның 28 февралендә Татарстан Республикасы Актаныш районы Бугады авылында дөньяга килә дә, гаиләләре Уфа шәһәренә күченә. Аның балачагы, яшьлеге Уфа шәһәре белән бәйле. Белемне рус мәктәбендә ала. Кече яшьтән үк кызыксынучан малай була. Х. Курбатов дәрес материалы белән генә кызыксынып калмый, үзлегеннән дә күп укый. Шулай итеп татар мәктәбе программасы материаллары белән дә танышып, үзләштереп бара. Ул мәктәптә укыган елларда язу (графика) алышына. Х. Курбатовка да латин графикасын үзләштерергә туры килә, шуның нәтиҗәсендә немец теленең алфавитын да тиз ота. Мәктәпне бик яхшы тәмамлаган малай матди хәле авыр булу сәбәпле, хәрби заводка эшкә керергә мәҗбүр була. Шуңа күрә аңа белем алу теләгән икенче планга күчереп торырга туры килә. Хәтта кайберәүләр аны хәрби тәрҗемәче итеп тә күрә. Аннары белемен тирәнәйтү, татар теле һәм әдәбиятын, сәнгатен үзләштерү максаты белән Казан университетына юнәлә. Әмма анда конкурстан үтә алмау сәбәпле, кире Уфага юнәлә. Юлда бер пристаньга туктаган җиреннән Пермьгә баручы пароходка күчеп утыра.

Пермь шәһәре инкыйбтан соңгы елларда гыйльми һәм мәдәни үзәккә әверелә. Андагы югары уку йортларында дөньякүләм танылган галимнәр эшли. Х. Курбатов та шулардан белем алуы белән горурлана. Галим турында очерк язган Х. Гарданов һәм Х. Бадыков аның Богословский һәм Преображенская кебек Сорбонна һәм Кембридж бетергән галимнәрдән белем алуы турында искәртеп узалар [1: 77]. Дөрестән дә, тарихи чыганакларга караганда Октябрь инкыйлабыннан соңгы елларда Пермь университетына төрле танылган галимнәр чакырылып торган. Аларның кайберләре бераз эшли дә китә, ә кайберләре я яңадан әйләнеп кайта, я шунда төпләнә. Пермь университеты гыйльми үзәкне хәтерләтә. Анда танылган физик, химик, физиолог, тарихчы, математик, филологларның эшләве турында мәгълүматлар саклана. Югарыда исеме аталган галим П.С. Богословский Пермь университетында бер эшләп киткәннән соң, 1946-1947 елларда кабат әйләнеп кайтып, рус әдәбияты кафедрасы белән җитәкчелек итә башлый. Аның гыйльми нигездә ярты гасырга якын Уралны археолог, этнограф, сәнгатькяр һәм фольклорчы буларак өйрәнүе мәгълүм. Х. Курбатов университетта укыган елларында (1948-1950 елларда) тарих-филология факультетын декан буларак, рус теле һәм гомуми тел белеме кафедрасы мөдире буларак лингвист-галим

Л.Н. Воробьев җитәкли. Аның тел гыйлеменә караган хезмәтләре арасында «Особенности фонетики в башкирском языке» (1912), «Пословицы и загадки в башкирском языке» (1913), «Морфологическая структура речи в татарском языке» (1913), «Народные песни татар» (1922), «Песни крымских татар» (1923), «Элементы сравнительной грамматики в тюркских языках» (1929), һ.б. [9]. Күрәсең, алар шәкертләре булган Х. Курбатовның гыйльми эшчәнлегенә юнәлеш тә күрсәткәннәр. Шундый күренекле галимнәр эшләгән уку йортының тарих-филология факультетының рус теле һәм әдәбияты бүлегендә Х. Курбатов 1945-1950 елларда белем ала. Күрәсең шушы фәнни мохит Х. Курбатовка зур йогынты ясаган, аны татар фәнен үстерергә рухландырган.

Фәнни мәктәпне университетта узган Хәлиф Рәхим улы Пермь шәһәрендә сәнгатьнең дә алга китешененнән файдалана. Ул шәһәрне Мәскәү, Санкт-Петербуртан кала өченче Мәккә дип атау кабул ителгән. Сугыш елларында шәһәргә Киров исемендәге Ленинград опера һәм балет театры (хәзерге Мариинск театре) эвакуацияләнгән була. Аның Пермьдәге театр сәнгатен үстерүгә йогынтысы зур була. Ленинградлылар Пермь балеты тормышында яңа юнәлеш ачып җибәрәләр, хореография училищесы оештырырга булышалар [10]. Шул шартларда Х.Курбатов та мәдәни юнәлештә тәрбияләнә. Ул укыган төркем дә университетына бер була: 25 кешелек төрле телләрне яхшы белгән, филологик белем алырга сәләтле студентлар туплана. Алар көндез галимнәрдән фән нигезләрен үзләштерсәләр, кичен сәнгать дөньясына чумалар.

Матди хәле авыр булу сәбәпле Х.Курбатовка укуны эш белән бергә кушып алып барырга туры килә. Үзенең сөйләвенә караганда, сугыштан соңгы еллар булу сәбәпле, егетләргә филологик белем генә бирелми, аларга хәрби яктан да белем-күнекмә бирергә омтылалар. Х.Курбатов шул елларда фотография белән мавыга башлый, әйбәт фотоаппарат сатып ала. Һәр күргәнен фотосурәткә төшереп, үзенең киләчәген хәрби фотограф итеп тә күзаллый башлый. Бу мавыгуы галимнең гомере буена сузыла. Аның фатирында саклана торган иң кадерле әйберләре фотоаппарат һәм аккардион була.

Пермьдә тел гыйлеме нигезләрен тирәнтен үзләштергән, чит телләр өйрәнгән, сәнгать белән мавыккан Х.Курбатов аспирантурага керү максаты белән тагын Казанга килә. Аның эрудициясен, тырышлыгын күреп, аспирантурага алалар. Ул фән

эшенә уңышлы гына кереп китә: 1954 елның 2 июнендә “Туры, кыек, уртак сөйләм” темасына кандидатлык һәм 1969 елның 2 июнендә “Татар лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы” темасына докторлык диссертациясе яклый.

Гыйлем дөньясына килгәндә, аның гомер иткән фатиры да бер мәгарәне хәтерләтә. Аны китап киштәсе инглиз, алман, рус, татар телендәге китаплар белән тулган була. Хәтта кайбер тыелган хезмәтләрнең фотосурәтен үзендә булдыра галим. Аларны соңыннан төпли, даими файдаланып тора. Мәсәлән, Ю.Лотманның “Лекции по структуральной поэтике” (Тарту, 1964) хезмәтен ул тирәннән үзләштерә һәм үзендә саклый.

Фән дөньясына чумган галимнең эшчәнлеге тел гыйлеменең төрле өлкәләре була: орфография, синтаксис, стилистика, поэтика. Шуның нәтиҗәсе буларак “Татар теленең синтаксис һәм стилистика мәсьәләләре” (1956), “Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы” (1958, 1998), “Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы” (1971), “Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы” (1978), “Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика һәм строфика” (1984), “Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы” (2002), “Шигырь энҗеләре ничек барлыкка килә? (2002), “История татарского литературного языка (XIII-первая четверть XX в.)» (2003) хезмәтләре, күпсанлы мәкаләләре дөня күрә.

“Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы” (1958, 1960, 1998), татар теленең фонетика тармагы үсешен өйрәнү өлкәсендәге җитди хезмәт була. Әлеге хезмәтнең әһәмиятен Л. Җәләй аннотация өлешендә билгеләп болай ди: “Бу хезмәттә автор борынгы чорлардан алып бүгенге көнгә кадәр булган татар язуы тарихын тикшерә. Бу исә безнең культура тарихыбыз өчен бик әһәмиятле факт” [3: 1]. Аның дүрт бүлеккә таркатылган мәгълүматы Идел буе гарәп язуына кадәрге булган алфавиттан башлап, рус язуы нигезендәге алфавит һәм орфографиягә кадәрге язу тарихын иңли. Галим язу барлыкка килүнең башлангычын тарихи нигезләрен ачыклый. Беренче язу барлыкка килүне “идеоматик язу барлыкка килүгә бәйләп карый. Андый язу Американың борынгы халыкларында – ацтекларда, майяларда булган” – дип белдерә [3: 4]. Кытай язуының да шуңа нигезләнүен ассызыклый. Шунда ук Кытай телендәге иероглифлар куллануның япон, корея, манчжур телләрендә иҗекне белдерүе дә ассызыклап үтә. Ә Азиянең кайбер

урыннары чөй язуынан файдалана. Гарәп графикасына нигезләнгән графиканың җитешсезлекләре, иске имля, имля төзәтү, яңа имля өлешләренә бүлеп, мисаллар белән дәлилләнә, телне камилләштерү юнәлешендә барган фәнни бәхәсләрнең асылы күрсәтеп барыла. Шул рәвешле, латин графикасына, кириллицага күчә шартлары фәнни бәхәсләр нигезендә ассызыклана.

Галимнең эшчәнлеге күпкырлы. Ул тел гыйлеменең төрле өлкәләрен генә өйрәнеп калмый, әдәбиятның иң борынгы төре булган шигъриятkә аеруча игътибарлы. Аның “Шигырь энҗеләре ничек барлыкка килә? (2002) хезмәте язма поэзия һәм халык ижатының поэтикасын өйрәнүгә багышлана. “Язма поэзия” бүлегендә иң матур шигырь үрнәкләрен сайлап, шигырь техникасын, ритмикасын, тел сурәтләү чараларын өйрәнеп бара. Әсәрләрнең берсенә яки берничәсенә генә киңрәк туктalса да, шагыйрь табышларының барысын да бәяләп бара. “Лирик шигырь, җыр тексты, баллада, поэма – бу жанрларның һәркайсының ул остасы”, – дип яза ул Н. Арслановның шигъри осталыгы турында [7: 25]. Әлеге хезмәттә халык ижаты да фәнни – теоретик яктан өйрәнеп чыгыла. “Эчтәлеге, тәэсир көче белән әйбәт җыр тексты бөтен бер роман яки драма әсәренә тиң”, – дип белдерә Х. Курбатов [7: 99]. Халык җырларының сәнгатьчә эшләнешен, көй үзенчәлекләрен аңлауда чагыла. Башка тикшеренүчеләрдән аермалы буларак, галим җырның сүзләрен генә түгел, ә сүз һәм көй берлеген бәяләп бара. Танылган халык җыры “Гөлҗамал”га бирелгән аңлатманы карыйк: “Ритмик яктан караганда, башта сигезле аваз, аннары (такт сызыгыннан соң) шул ук авазның мелизмнар белән бизәлеше һәм соңыннан озын аваз.” [7: 103] Хезмәттә автор әсәрләрнең идея-эстетик кыйммәтен ачу юлында автологик, металогик алымнарны уңышлы файдалана. Шул ук вакытта җырларга бәя биргән, аларның сәнгатьчә сурәтләү алымнарын өйрәнгән галимнәр белән полемикасы да бар: “Кабатлау алымының бу төрләрен Ф. Сафиуллина композицион ялгау дип атый. Әлбәттә, бу алым җөмлә белән җөмләне үзара яраклаштырып төзүгә – аларның композициясенә турыдан-туры бәйләнгән, шуңа күрә аны А. Квятковский да лексик-композицион алым (акромонограмма) дип аңлата [7: 128]. Шул рәвешле, Х. Курбатов татар шигырь төзелешен өйрәнүнең стилистик ягына туктала, сүз һәм көй берлеген аңларга өйрәтә.

Шулай итеп, Х.Р. Курбатов катлаулы тормыш юлы узган галим. Аның татар тел гыйлеменең тарихы, фонетика, лексикология, синтаксис, стилистика бүлекләрен, татар шигырь системасын, язучы телен, әдипләрнең тел-сурәтләү алымнарын, поэтиканы өйрәнүгә багышланган күпсанлы хезмәтләре бар. Аның эшен бүгенге көндә шәкертләре дәвам итә.

Әдәбият

1. Гарданов Х., Бадыков Х. Мәшһүр тюрколог. Очерк. // Мирас, 1999, №12. – Б.72-80.
2. Курбатов Х.Р. Татар теленең синтаксис һәм стилистика мәсьәләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1956. – 176 б.
3. Курбатов Х.Р. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 131 б.
4. Курбатов Х.Р. Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 192 б.
5. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.
6. Курбатов Х.Р. Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика һәм строфика – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 164 б.
7. Курбатов Х.Р. Шигырь энҗеләре ничек барлыкка килә? – Казан: Фикер, 2002. – 158 б.
8. Курбатов Х.Р. История татарского литературного языка (XIII-первая четверть XX в.) – Казан: Татар. кн. изд., 2003. – 171 с.
9. http://www.psu.ru/files/docs/science/books/mono/proff_-psu-2017-new.pdf
10. http://www.belcanto.ru/perm.html

Г.Р. Мөгътәсимова
Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНЫЛГАН КАЙБЕР ФИТОНИМНАР

Аннотация. Рассматриваются особенности употребления фитонимической лексики в татарских и турецких пословицах. Показано, что фитономическое поле анализируемых фольклорных текстов составляют названия деревьев и трав. Также показана их роль в формировании различных установок культуры, выявлены сходства и различия, выражаемые пословицами с компонентом – фитонимом в двух родственных языках. Диапазон применения результатов исследования достаточно широк: от дальнейших научных изысканий лексико-семантических особенностей фитонимов в языке пословиц до отражения этноязыковой картины мира этноса на примере фольклора.

Abstract. Discusses the features of the use titanimecom vocabulary in Tatar and Turkish Proverbs. It is shown that titanoecidae field analyze folklore texts are the names of trees and herbs. Their role in the formation of different cultural attitudes is also shown, similarities and differences expressed by Proverbs with the component - phytonym in two related languages are revealed. The range of application of the research results is quite wide: from further research of lexical-semantic features of phytonyms in the proverbial language to reflect the ethno-linguistic picture of the world of ethnos on the example of folklore.

Ключевые слова: пословица, татарский язык, турецкий язык, фольклорная картина мира, фитонимы.
Keywords: proverb, Tatar language, Turkish language, folklore picture of the world phytonyms.

Һәр телдә дөньяны кабул итү һәм тәртипкә салу ысулы чагылыш таба. Төрле тел вәкилләре дөньяны үз күзлеге аша күрә һәм кабатланмас тел сурәте барлыкка китерә. Милли дөнья сурәтендәге аермалар иң элек мәдәниятләр арасындагы аермалыкларга бәйле. Шунлыктан һәр халыкның дөнья сурәтендә мәдәни һәм көнкүреш реалияләре, карашлары, йолалары гәүдәләнә. Милли мәдәният үзенчәлекләре мәкальләрдә аеруча аермачык чагыла, чөнки мәкальләр ул – мәдәният һәм халык менталитеты турындагы кыйммәтле чыганак. Күренекле галим Н. Исәнбәт: «Мәкальләр халкыбызның тарихын да, язмышын да, аның табигатькә, җәмгыятькә мөнәсәбәтләрен дә, рухи төзелеше ничек ясалуын да, ышануларын һәм дөньяга карашларын да, нәрсәне ярату, килештерү яки яратмавын да, акылын-фигылен, характерын, милли зәвыгын, теләкләрен, әхлагын һәм башка сыйфатларын да чагылдыралар. Беренче карауга каршылыклы күренгән мәкальләр аша без татар халкының рухи йөзе, психологиясе турында кызыл җеп булып сузылып барган шактый кызыклы һәм эзлекле фикерләр ясый алабыз» дип язып калдырган [2: 7].

Мәдәният һәм лингвомәдәният турында сөйләгәндә, бик мөһим бер үзенчәлекне билгеләп үтәләр: тел берәмлекләрендәге мәдәни мәгълүмат имплицит характерга ия, ул мәгънә артына яшеренгән кебек.

Лингвомәдәният белән шөгыльләнүчеләрнең күбесен телнең паремиологик фонды үзенә җәлеп итә, чөнки мәкальләрнең күбесе халык аңы стереотипларын чагылдыра.

Татар һәм төрек мәкальләрендә агач һәм куак, чәчәк һәм үлән, ашарга яраклы һәм яраксыз үсемлек атамалары урын алган. Табигать һәм географик үзенчәлекләре халыкның мәдәниятенә йогынты ясамый калмый.

Татар телендә дә, төрек телендә дә агач белән бәйле бик күп мәкальләр очрый. Мәсәлән, татар халык мәкальләре арасында түбәндәгеләр күзәтелде: ***Агач*** *җимеше белән, адәм эше белән; Адәм адәмгә сыенмыйча,* ***агачка****, ташка сыенмый; Җимешле* ***агачның*** *башы түбән;* ***Агач*** *кайсы якка кыек булса, шул якка авар; Бала кош очар, кунар* ***агачын*** *тапмас; Кыеш* ***агачның*** *ботагы туры булмас;* ***Агачта*** *да колак бар; Чәчәк күрсәтмәгән* ***агачта****н җимеш көтмә;*

Агач *беленә җимешеннән, адәм — кыланмышыннан; Вөҗдансыз кеше үзәксез* ***агач*** *кебек, үзлегеннән аварга тора; Борыныңны бик күтәрмә,* ***агач*** *башына эләкмәсен; Каршы* ***агачка*** *каты чөй;* ***Агачтагы*** *яшерен ут кабынмыйча күренми.*

Ağaç (агач) берәмлеге кергән түбәндәге төрек мәкальләре табылды: *Acele bir* ***ağaçtı****r, meyvesi pişmanlık;* ***Ağaçtan*** *maşa, aptaldan paşa olmaz; Aklına geleni işleme, her* ***ağacı*** *taşlama;* ***Ağaç*** *yaş iken eğilir;* ***Ağaç*** *yaprağı ile güzeldir (gürler);* ***Ağaç*** *kökünden yıkılır;* ***Ağacı*** *kurt, insanı dert yer;* ***Ağaca*** *çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur; Taşa çıkan keçinin,* ***ağaca*** *çıkan oğlağı olur;* ***Ağaca*** *balta vurmuşlar sapı bedenimden demiş.*

Һәр халык үз телендә чынбарлыкта булган фактлар белән бергә табигать күренешләрен дә, ягъни үзенә якын һәм аңлаешлы булганны гәүдәләндерә. Нәкъ менә шушы фикердән чыгып карасак, татар һәм төрек мәкальләрендә Татарстан һәм Төркия җирләрендә үсә торган агач һәм куак атамалары булуы табигый. Мәсәлән, татар мәкальләрендә каен, юкә, имән атамалары актив күзәтелү гайре табигый түгел: *Алдарга эләкмә, кәкре* ***каенга*** *терәтер; карга каеным, ду; Черек* ***каен*** *бакадан да курка.* ***Юкә*** *агачы белән бәйле, бары тик берәү генә: Ие шул,* ***юкәдә*** *икән чикләвек; Эшчән кеше —* ***имәндәй****;* ***Карагайның*** *көле күп,* ***имәннең*** *күмере күп; Корыган* ***тирәк*** *су янында да яшәрмәс* һәм башкалара.

Чикләвек татарларда урманнарда гына үсә, аларны кешеләр үзләре утыртмыйлар. Мәкальләр арасында әлеге үсемлек атамасы кулланылганы да бар: ***Чикләвек*** *ватмасаң, төшен ашый алмассың.*

Төрек мәкальләрендә исә нарат, чия, зәйтүн, тополь атамалары күзәтелде: ***Çam ağacından*** *ağıl olmaz, el çocuğundan oğul olmaz;* ***Kiraz*** *dut yetişmese beni yiyenin boynunu sapıma döndürürüm demiş; Bağ babadan,* ***zeytin*** *dededen kalmalı;* ***Kavakta*** *da boy var; Dut yaprağı açtı, soyun: döktü giyin.*

Төрек мәкальләрендә телендә Төркиядә яратып үстерелә торган инжир агачы атамасы да очрады: *Darı unundan baklava,* ***incir ağacından*** *oklava olmaz;* ***İncir*** *yaprağı deve tabanı kadar olmayınca yaz gelmez.*

Төркиядә чикләвек куагы һәр өй саен диярлек үстерелә, шунлыктан халык телендә түбәндәге мәкаль ижат ителгән: ***Ceviz*** *gölgesi yavuz gölgesi,* ***söğüt*** *gölgesi yiğit gölgesi,* ***dut*** *gölgesi it gölgesi.*

Көнбатыш, Үзәк һәм Көнчыгыш Африка, көньяк һәм көньяк-көнчыгыш Азия, Һинд океанының тропик урманнарында үсә торган эбен агачы атамасы да төрек мәкальләрендә теркәлеп калган.

Төрекләр аны *abanoz* дип атый: *Bir ağaç suda çok durursa, olur* abanoz*; Bir misafir çok otururs*a *olur babanız.* Әлеге бик кыйммәтле агач Кызыл китапка теркәлгән. Хәзерге вакытта әлеге агачны төрле зәркән эшләнмәләрендә күрергә була.

Төрле үлән атамалары күзәтелгән татар халык мәкальләре шактый күп. Мәсәлән, ***Сарана*** *төбендә суган ятыр;* ***Сары мәтрүшкә*** *җитмеш төрле авырудан им;* ***Сары мәтрүшкә*** *– алтмыш төрле авырудан,* ***көрән мәтрүшкә*** *җитмеш төрле авырудан дәва;* ***Үги ана*** *– яфрак, үз әнием яхшырак;* ***Ак алабута*** *– ачлык елның бодае;* ***Алабута*** *– ачлык елның икмәге;* ***Алабута*** *– аш, имеш;* ***Балтырган*** *– бал татыр;* ***Быламыттан*** *чәй булыр;* ***Актамыр*** *атка булган үчен сабаннан алыр;* ***Актамырга*** *ат көче (чыдый);* ***Актамыр*** *сабан аударыр;* ***Камышлы*** *җир – көмешле җир;* ***Камышны*** *үз күлеңнән ал;* ***Камыш*** *судан туймас;* ***Камыш,*** *суда утырса да, бар үләннән элек корый; Карда* ***камыш*** *үсми; Корыган* ***камыш*** *ерактан тавыш бирер;* ***Кылган*** *башы юкка кымшанмый; Күк* ***үлән*** *үскән җиренә үсәр; Олы юлга* ***үлән*** *үсми; Судагы* ***камышның*** *асылы-нәселе бер, алай да берсеннән чыпта сугалар, берсеннән шикәр сыгалар;* ***Сырлан*** *сырып алыр,* ***берлән*** *бөреп алыр;* ***Татыр*** *– татырда мал ятыр;* ***Тигәнәктән*** *йон ал;* ***Тигәнәк әрекмәннән*** *ерак китми; Унҗиде сәгать суккач,* ***үләннең*** *шифасы тамырга төшәр; Чыксыз* ***үлән*** *үсми;* ***Шайтан таягына*** *кырау тими; Шиңгән* ***үләнне*** *ашаган мал шиңгәк булыр; Питрауга чаклы* ***үләннең*** *шифасы чәчәктә, питраудан соң – тамырда;* ***Эт эчәгесенең*** *очы-башы булмас* h.б.

Isırgan otu *ile taharet olmaz;* ***Otu*** *çek, köküne bak* кебек төрек халык мәкальләрендә үлән атамаларын күзәтергә була.

Татарлар төрле чәчәкләр белән бәйле түбәндәге мәкальләрне иҗат итеп калдырганнар: ***Давыл чәчкәсе*** *өзсәң, давыл чыгар; Матур* ***чәчәкне*** *кырау тиз ала;* ***Мәк*** *ашаган тиз йоклар;* ***Мәк*** *астында яткан төшенә исерер;* ***Мәкнең*** *бер сабагы – дару, бер сабагы – агу;* ***Мәк чәчәгенең*** *төсе матур булса да, исе яман; Мәлсез* ***чәчәк*** *ярылмас;* ***Төнбоек*** *күзен көндез йомар, кич ачар;* ***Умырзаяны*** *ашаса, тавык үләр;* ***Умырзаяның*** *гомере бер көн;* ***Умырзая*** *яфрагыннан алда чәчәген күрсәтер;* ***Утчәчәктән*** *ат талаулар;* ***Чәчәкне*** *вакытында өз;* ***Чәчәк*** *җыйган чәнечкедән курыкмый;* ***Эргәзембай*** *– бер көнлек;* ***Эргәзембай*** *бер төптә;* ***Эргәзембай*** *– яз күрке;* ***Эргәзембай*** *– яз кунагы.*

Bezir bardağına ***zambak*** *yakışmaz; Arı bal alacak* ***çiçeği*** *bilir; Bir* ***çiçekle*** *bahar (yaz) olmaz; Her* ***çiçek*** *koklanmaz;* ***Gülü*** *seven dikenine katlanır; Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe* ***gülü*** кебек төрек мәкальләрендә чәчәк сүзе һәм атамалары сакланып калган. Димәк, татар һәм төрек мәкальләрендәге чәчәк, үлән атамалары охшаш булмавы ачыкланды.

Шулай да төрле үсемлек атамасы кулланылган татар һәм төрек халык мәкальләренең охшашлары бар. Мәсәлән, *Ач тавык төшендә* ***тары*** *күрер – Aç tavuk (düşünde) kendini* ***buğday (arpa, darı)*** *ambarında sanır (görür); Йомшак* ***агачны*** *корт басар –* ***Ağacı*** *içinden kurt yer; Адәм күрке – чүпрәк,* ***агач*** *күрке –* ***яфрак*** *–* ***Ağaç yaprağı*** *ile, adam keremiyle güzeldir;* ***Чыбык*** *вакытында бөкмәсәң, зурайгач бөгә алмассың –* ***Ağaç*** *yaş iken eğilir;* ***Җимешнең*** *асылын эт ашар –* **Armutun (armudun)** *iyisini ayılar yer; Ике карбыз бер култыкка сыймас – İki karpuz bir koltuğa sığmaz; Алма агачыннан ерак төшмәс – Elma, ağacından uzağa düşmez; Һәммә – бодай, без – салам, һәммә яхшы, без яман – Herkes iyi ben yaman; ben saman.*

Димәк, үсемлекләр дөньясы реалияләрен аңлатучы лексик берәмлекләр татар һәм төрек мәкальләренең бер өлешен тәшкил итәләр, шулай ук этномәдәни дөнья сурәтен модельләштерү чарасы булып та торалар. Үсемлекләр эстетик үрнәкләрнең гомумкешелек хәзинәсе булганга, үсемлекләр дөньясын чагылдыра торган лексика мәкальләрнең тасвири нигезен барлыкка китерә. Шулай итеп, безнең материал күрсәткәнчә, халык авыз иҗаты телендә кулланылган үсемлекләр дөньясын алга таба да тикшерү, анализлау сорала.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр., Т.1. – 1959. – 913 б.; Т.2. 1963. – 959 б.; Т.3. 1967. – 1013 б.

2. Исәнбәт Н. Мәкальләребез турында / Татар халык мәкальләре. Т.1. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. – Б. 7-243.

3. Ömer Asım Aksoy. Atasözleri ve Deyimler. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009. – 175 s.

И.В. Мукина

Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова (Россия)

СМЫСЛОВЫЕ ОТТЕНКИ СЛОВА *КУҪ* «ГЛАЗА» В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКЕ

(по переводам Ветхого Завета на чувашский язык)

Аннотация. Явления, обозначаемые словом, рассматриваются как единицы смысла независимо от того, какое количество информации о них сообщается. Внутри этих единиц можно выделить определенные части, именуемые семантическими компонентами. Процедура определения семантических компонентов слова поможет переводчику дать более точное толкование лексического значения. В данной статье наше

внимание сосредоточено на некоторых признаках слова *куç* «глаза» и их переводов на чувашский язык с учетом определенной семантики.

Abstract. Phenomena designated by a word are considered as meaning units no matter how much information is reported about them. Within these units, you can identify certain parts, called semantic components. The procedure for determining the semantic components of the word will help the interpreter to give a more accurate interpretation of the lexical meaning. In this article our attention is focused on different shades of meaning of the word «eyes» and their translations into the Chuvash language.

Ключевые слова: язык, картина мира, глаза, семантика, мировосприятие.

Keywords: the language, world picture, eyes, semantics, world perception.

Человеческое тело мы воспринимаем не столько непосредственно, сколько через призму своей культуры. Если внимательно приглядеться, то обнаружится, что носитель чувашского языка глазами не только смотрит и видит, но также *куç пăвать* (гипнотизирует), *куç ӳкерет* (сглазит), *куç хывать* (заприметит), *куçран пăхтарать* (держит в зависимости) и т.д., не говоря о таких чувствах как зависть и ненависть, в основе которых тоже лежит видение. Иными словами, глаз в человеческом теле играет роль органа чувств не только в смысле «ощущений», но и в смысле «эмоций».

Основное действие, субъектом которого является глаз – это видение и смотрение (***куç курать*** «глаза видят», ***куçпа пăхать*** «смотрит глазами»). Поэтому *таращим глаза* от удивления и неожиданности *(*чув. *куç-пуç алчăрарĕ, куçне-пуçне чарса пăрахрĕ)*, *глаза широко раскрываются (*чув. *куç чарăлать)* когда мы бессознательно стремимся получить через них максимум информации, мы *прищуриваем глаза – куç хыватпăр, куç сиктермесĕр тилмĕрсе сăнатпăр* во время пристального наблюдения или при высокой концентрации мысли, *отводим глаза – куçа пăратпăр, куçа тартатпăр* под чьим-то осуждающим взглядом, защищая тем самым свой мозг от отрицательного воздействия собеседника, если не хотим общаться с кем-либо, то *куç хӳрипе пăхатпăр*.

И ***посмотрит*** *его священник в день седьмой… – Çиччĕмĕш кунне священник ăна тепĕр хут* ***тĕрĕслесе пăхĕ*** *(Лев. 13,5)*. *…священник* ***увидит****, что язва не изменила вида своего (поверхности своей) и не рапространилась – …священник чир суранĕ улшăннине тата чирă сарăлса кайманнине* ***курать*** *пулсассăн…(Лев. 13,55).*

Смотрение как намеренный акт в чувашском языке выражается глаголом *пăх* или осуществляется через поднятие

головы *пуçне çĕклет*, что означает *поднимать голову*, в русском языке это же значение, т.е. *посмотреть*, выражается «поднятием глаз». В ветхозаветных книгах очень часто встречаются выражения «и поднял глаза свои, и увидел»: *И* ***подняв глаза свои*** *издали, они не узнали его (Иов, 2,12) – Вĕсем* ***пуç çĕклесе пăхнă та*** *ăна аякранах курнă*; *И* ***поднял я глаза мои и увидел*** *(Зах. 1,18) – Эпĕ* ***пуçăма çĕклерĕм те куртăм.***

Смотреть на кого-либо – это прежде всего оказывать ему внимание. В книге Пророка Захарии 12,4 «Господь говорит, ***Открою глаза*** *на дом Иуды»*, и это значит «окажу ему внимание» (доброе). Здесь глаз Бога – добрая сила. В чувашском переводе: *«Иуда килĕ çине вара* ***куçăма уçса пăхăп***».

Ранее мы отмечали, что «язык дает важные сведения о специфике национального мировосприятия и национального характера» [2: 80]. В целом представление о глазах и взгляде не очень сильно отличается от привычных нам, имеющих место в чувашской культуре. Можно выделить следующие основные свойства глаз.

1. Глаза – это не только орган пассивного восприятия. Взгляд является действием по отношению к объекту смотрения. Воздействие на собеседника может быть доброе или вредоносное, намеренное или ненамеренное. Намерение, с которым человек смотрит, отражено в его взгляде: *И положу Я на них глаз свой ко злу, а не к добру (Амос, 9,4) – Вĕсем çине Хамăн куçăмпа ырă сунса мар, хуйхă сунса пăхатăп.*

Общение с людьми дурным глазом плохо влияет на человека, поэтому чуваши всегда старались держаться подальше от таких людей, потому что когда такой человек смотрит на тебя, это опасно.

Дурной глаз осмысляется как острое оружие, «*…враг мой* ***точит глаза*** *свои на меня» (Иов, 16,9) – тăшманăм ман çине* ***шăтарасла пăхать***. В то же время острым взглядом не только можно убивать человека, но и пленить, *Пленила сердце мое, сестра моя, невеста;* ***пленила ты сердце мое одним взглядом очей твоих*** *(Песн., 4,9) – Ах йăмăкăм, çураçнă пикеçĕм, манăн* ***чĕреме*** *тытăнларăн пĕрре пăхнипех*.

2. Связь с эмоциональной сферой – радостью, желаниями, жалостью, тоской. При этом переживаемое чувство каким-либо образом воздействует на глаза – от неудовлетворенных желаний (ожиданий, тоски) его состояние ухудшается, от радости просветляется.

Внимание редко бывает бесстрастным. Глаза могут быть также органами чувств и эмоций. Например: **желания:** *И увидела жена, что дерево хорошо для еды и что но* ***желанно для глаз*** *и вожделенно, потому что дает знание; взяла плодов его и съела, дала также и мужу своему и он ел. (Быт., 3,6) – Йывăçĕ апат валли те лайăх иккен,* ***куçпа пăхма та хитре*** *иккен, пĕлӳ парассипе те сăхлантарать иккен, – арăм çакна* ***курнă*** *та унăн çимĕçне татса çинĕ; тата упăшкине те панă, вăл та çинĕ, ĕнтĕ иккĕшĕн те* ***куçĕсем уçăлнă…****Чего бы* ***глаза*** *мои не* ***пожелали****, я не отказывал им (Еккл. 2,10) –* ***Куçăма*** *мĕн* ***килĕшетчĕ****, манăн çавă пулатчĕ.*

Наслаждения: Господь говорит пророку Иезекиилю: *Сын человеческий! Вот Я возьму у тебя язвою* ***усладу очей твоих…*** *(Иез., 24,16) – Этем ывăлĕ! Акă Эп. сан* ***куçу йăпанăçне*** *пĕтерекен чирпе илсе кайăп…*

Надежды: Также глаза орган тоски, ожидания, «погибли глаза мои» говорит о себе тот, кто напряженно и долго всматривался куда-либо, с надеждой ожидая появления кого-либо или чего-либо, однако всё безрезультатно: *Истомились глаза мои от ожидания Бога моего (Пс. 68,4) Туррăма кĕте-кĕте* ***куçăм та ĕшенсе çитрĕ;*** ***Истаевают очи*** *мои о слове Твоем… (Пс. 118,82) – Санăн сăмахна кĕтсе* ***куçăм халсăрланать.***

Глаза так же орган **скорби**, псалмист утверждает, что *«Иссохло от печали око мое, обветшало от всех врагов моих» - Хуйхăрнипе* ***куçăм путса кĕчĕ****, тăшманăмсене пула* ***куçăм çути сӳнчĕ*** (6,8). От скорби слабеют глаза у Иова: ***Помутилось от горести око*** *мое и все члены мои, как тень –* ***Куляннипе куçăм тĕтреленчĕ****, ӳт-пĕвĕм те ĕмĕлке пек тăрса юлчĕ* (17, 7).

В Псалтыри 30,10 к глазу присоединяется также душа и нутро страдальца: *Помилуй меня, Господи, ибо тесно мне;* ***иссохло от горести око мое,*** *душа моя и утроба моя (Пс. 30, 10) – Эй, Çӳлхуçа, хĕрхенсем мана, йывăр мана,* ***хуйхăрнипе куçăм путса кĕчĕ****, чунăм та, ăшăм-чиккĕм те касăлчĕ.*

Глаза – орган жалости, в ветхозаветном тексте очень часто встречается выражение «и глаз да не пощадит»: *Да* ***не пощадит его глаз твой****… (Втор. 19, 13) – Ăна* ***куçу хĕрхенсе ан тăтăр.***

Так как глаза являются субъектом плача, то знаковые функции плача переходят на глаза, и он оказывается выразителем тех эмоциональных состояний, которые в чувашской культуре принято сопровождать плачем: *Лицо мое побагровело от плача…* (Иов 16-16) – *Йĕре-йĕре питĕм хĕрелсе тăртанчĕ…* ***Из глаз моих***

текут потоки воды *оттого, что не хранят закона Твоего* (Пс. 118-136) – *Санăн саккунна уямаççĕ, çавăнпа* ***куçăмран куççуль шыв пек юхать***. У самой лексемы «глаз» *куç* в чувашском языке имеется омоним *çăлкуç* обозначающая «источник». Эта омонимия наблюдается в большинстве языков (в тюркских и славянских). Как и источник, глаза истекают водой, т.е. является субъектом плача.

Глаза еще могут быт органом насмешки, пренебрежения: ***Глаз насмехающийся*** *над отцом* ***и пренебрегающий покорностию*** *к матери, выклюют вороны дольные, и сожрут птенцы орлиные! (Прпч. 30,17) – Ашшĕнчен* ***кулакан куçа****, амăшне* ***пăхăнман куçа*** *айлăмри çăхансем сăхса кăларĕç, ăмăрткайăк чĕпписем çисе ярĕç.*

3. Связь с ментальной сферой – знанием.

Глаза частично разделяют функции души и сердца. При этом связь глаз с разумом оценивается положительно, а связь с чувствами либо констатируется, либо осуждается: *Не* ***упускай их из глаз твоих****; храни здравомыслие и рассудительность (Прпч. 3, 21) - Çакă* ***санран ан пытантăр****, вара чипер ăс-тăнлă пулăн, пулассине ăнкарăн.* ***Око мое опечаливает душу*** *мою ради всех дщерей моего города (Плач Иер. 3, 51) – Хуламăн пĕтĕм хĕрĕшĕн* ***куçăм манăн чуна хурлантарать.***

Если сердце идет за глазами, то это оценивается отрицательно, *Если стопы мои уклонялись от пути, и* ***сердце мое следовало за глазами моими*** *и если что-либо нечистое прилипло к рукам моим… (Иов, 31, 7) – Манăн урасем тӳрĕ çултан пăрăннă пулсассăн,* ***чĕрем куç илĕртни*** *хыççăн кайнă пулсассăн…*

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что внутреннее содержание всех языков одно и то же – интуитивное знание опыта. Только внешняя их форма может быть разнообразной до бесконечности.

Литература

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на чувашском языке / Российское Библейское общество. – СПб, 2009.

2. Мукина И.В. Христианские понятия в языковой картине мира чувашей // Ашмаринские чтения: сб. материалов IX Междунар. науч.-практ. конф. – Чебоксары: Изд-во Чуваш ун-та, 2014. – С. 74-81.

О.И. Налдееева, В.И. Рогачев
Мордовский государственный педагогический институт им. М.Е. Евсевьева (Россия)

ЗВОН РЯБИНОВЫХ БУБЕНЦОВ КАМИЛЯ ТАНГАЛЫЧЕВА

Аннотация. Статья посвящена анализу художественного мира К. Тангалычева, представляющего собой органический синтез глубинных пластов татарской культуры с безграничными выразительными возможностями русского языка. В работе раскрывается неординарность художественного мышления поэта, его утонченное мировосприятие, способность творить на грани наития, ирреальности пространства и времени. Творческие открытия автора дают читателю представление о красоте и совершенстве мира, важности и значительности осмысления бытия. На конкретных примерах раскрываются особенности гражданской, философской и пейзажной лирики автора.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the artistic world of K. Tangalichev, which is an organic synthesis of deep layers of Tatar culture with unlimited expressive possibilities of the Russian language. The work reveals the non-ordinary nature of the poet's artistic thinking, his refined perception of the world, his ability to create on the verge of influx, the irreality of space and time. The author's creative discoveries give the reader an idea of the beauty and perfection of the world, the importance and significance of understanding the existence. Specific examples reveal features of the author's philosophical, landscape lyrics.

Ключевые слова: лирика, поэзия, философия, образ, гражданские мотивы, национальная литература.

Keywords: lyrics, poetry, philosophy, image, civil motives, national literature.

Литература Республики Мордовия представляет собой часть широкого литературного пространства России. В нее включен большой спектр лирических, эпических, драматических произведений, авторами которых являются талантливые поэты и писатели разных национальностей. Наиболее богатой областью литературного творчества Республики Мордовия является лирика, для которой характерно воспроизведение вечных тем, общечеловеческих ценностей, воздействие на внутренний, духовный мир читателя, его мысли, чувства, переживания.

Одним из ярких представителей современных авторов Мордовии является К.А. Тангалычев. Он является автором 15 книг, из них – 7 сборников стихов: «Рябиновые бубенцы», «Мой поводырь», «Ближняя деревня», «Дорога в Казань», «Избранное», «Наизусть», «Век жестяной», которые получили признание не только в республике, но и в Российском пространстве. Тем не менее, его творчество достаточно редко является предметом анализа литературоведов. Отдельные аспекты поэтики стали предметом анализа одного из авторов данной статьи [1].

Поэзия К. Тангалычева наиболее конкретно раскрывает ценность вселенского счастья, показывает необъятность мира, позволяет задуматься о вечных вопросах: о сути и смысле бытия, о связи Бога с человеком и многие другие философские темы присутствуют в его произведениях. Стихотворные сборники

К. Тангалычева, помимо всего прочего, связывает проблема соотнесенности пространства и времени, времени и человека, поэта, отождествляющего свою этническую идентичность в многонациональном российском мире.

Уже в первом сборнике стихов «Рябиновые бубенцы» во весь голос молодой поэт заявил о себе пронзительным мировидением происходящего, болью трагического мироощущения. В стихах цикла «Мечеть», «Белая лошадь», «Часы» чувствуется ответственность и сопричастность поэта за все происходящее на земле. Поэтические строки «Керосиновой лампы», «Странника», «Четок», «Нищего» говорят о бренности бытия, памяти и вечности мира, облеченного в слово.

Особенно остро поэтом воспринимается тема угасания деревни, крестьянского быта, а вместе с ними сельской культуры, являющейся основой, оплотом российской цивилизации в стихе «Рябиновые бубенцы»: «Ох, какая земля одинокая – / Заколочены избы подряд. / Под незрячими сельскими окнами / Лишь рябины призывно горят. / Вы надеетесь ягодным светом / Вновь позвать всех ушедших / Домой / Ваши ягоды горькие летом, / Все же слаще бывают зимой…/ А зимой – / Только снег у ворот. / Наметет его за день, как за год, / А сгрести нет ни рук, ни лопат… / Бубенцами рябиновых ягод / Лишь закаты призывно манят» [7: 14].

Тема деревни у поэта тесно перекликается с темой природы, занимающей значительное место в его творчестве. Возможно, это объясняется тем, что автор с рождения был близок к природе. Его поэзия рождалась через пуповинную связь с землей, ее глубинными истоками, крестьянским трудом, народным мировосприятием и пониманием красоты. Источниками его поэтического вдохновения служат поля, луга, реки, озера, леса. В произведениях К. Тангалычева перед читателем возникают не просто пейзажные картины, они отличаются полнотой и емкостью внутреннего содержания, они живые, благотворно влияющие на человека, воспроизводят в нем исключительно благородные побуждения: *Средь поля – черный жеребенок, / В грозу от табуна отстал. / Его всю ночь при свете молний / Гром терпеливо утешал. // Сегодня ночью жеребенка / Похоже, туча родила / Среди травы, растущей в небо, / Вблизи татарского села* [5: 4].

Тема гармоничного единства человека и природы пронизывает все поэтическое творчество К. Тангалычева. В книге

поэта «Мой поводырь», природа остается на первом плане, только там она уже предстает в образе «повзрослевшей» природы, очевидно усложненная раздумьями о добре и зле, о вечности, о войне и мире: *Ночью в сердце поранили Бога / – Бритвой тучи задета луна … / Чую, в мире такая тревога, / Будто скоро начнется война* [4: 5]. Стихотворение демонстрирует беспокойство лирического героя за тревожное будущее мира, за свой народ.

Стихи сборника «Мой поводырь» были созданы в период распада СССР, когда новая Россия не могла найти свое место в мировом геополитическом пространстве, в то время, когда народ был вовлечен в суровые условия очередной «Кавказской войны». Эта проблема нашла свое отражение в другом стихотворении: *Гром гремит…/ Что случилось на свете?/ И куда так деревья летят? / Где порывистым голосом ветра / Неземное рыдает дитя? / А тревожная ночь на кордоне / Прикусила язык ночника. / От испуга в осиновом доме / Плачет чуткая дочь лесника …* [4: 70].

Трудно назвать поэта, который не писал бы о Родине. Тема Родины в творчестве К. Тангалычева характеризуется необычайной красотой, глубоким идейным смыслом, особой теплотой восприятия. Эти и многие другие черты выражаются в следующих строчках стихотворения «Родина», где автор отмечает, что он рожден для земли, для своей Родины, рожден для того, чтобы быть истинным патриотом своей Отчизны: *Небывалые метели / Даже солнце замели... / Бог рождает нас для неба, / Мать рождает для земли. // И творец несокрушимость / На роду нам написал. / Если землю разрушают – / Остаются небеса …* [3: 190].

Тема Родины в творчестве К. Тангалычева во многом связана с образом деревни. Сам поэт в предисловии к приводимому ниже сборнику пишет: «Родился и вырос я в селе Акчеево (Кюгеш) на берегу Мокши, среди сияющих просторов, где каждую весну река, разливаясь, омывает мою родину, будто неустанно готовит ее к предстоящей встрече с вечностью». В сборнике «Ближняя деревня» можно найти множество произведений, соотносящих образ угасающей деревни с образом родины – России. Примером такой аналогии является стихотворение «Из произнесенного»: *Я пришел. / Но что же в мои двери / Не стучишься, просветитель душ?/Лишь тебе однажды я поверил, /Потому и выбрал эту глушь. // Или, может, ты и сам не верил, / Что явиться в эту глушь я мог? Вот и не стучишься в мои двери, / Вот и здесь я снова одинок... / Красным*

флагом умершей державы / Я навек закрыл свое окно. / Дверь застыла на засове ржавом – / Знать, мне здесь остаться суждено [3: 231]. Герой, явившись в заброшенную деревню, а под деревней этой понимается Россия, осознает, что только здесь его душе отрадно и он чувствует родство, он принимает ее как судьбу, что четко выражено в последней строке произведения: *... мне здесь остаться суждено.*

К. Тангалычев входит в число тех немногих писателей, в творчестве которых религиозно-философский аспект является ведущим. Его поэзия находится на культурном пересечении атеистического христианского и мусульманского мировидений. Особое своеобразие стихам поэта придают мифические и духовные образы и мотивы. Его лирический герой признает себя как часть огромной, величественной силы, олицетворяет стихии, стремится к слиянию с ними, стремится найти себя, обозначить свое место во Вселенной. Для выражения собственной позиции, автор использует пантеистические приемы. Пантеизм, то есть обожествление природы – одна из самых значительных особенностей творчества поэта. Стихотворения «Детство», «Маятник», «Песчинка», «Демоны» и некоторые другие произведения пронизаны пантеистической идеей целостного единства божественного и земного: *Бушевал ураган небывалый – / Силой дьявол Творца удивлял. / В глаз Господний песчинка попала, / В глаз попала планета Земля./ Что отныне ее ожидает?/ Срок несчастной отмерен какой?../ Если Бог от обид зарыдает – / Смоет землю прозрачной слезой… // Но, не веря в скончание света, / Бога гордый народ обижал./ И Россия взрастила поэта – / Чтобы вечно творца утешал ...* [2: 18]. В стихотворении «Песчинка» поэт размышляет о будущем Земли, задается вечным вопросом о судьбе человечества: *Что отныне ее ожидает?*, сожалеет о пределе человеческого равнодушия по отношению к Божьему слову, предчувствуя гнев Всевышнего: *Если Бог от обид зарыдает – Смоет землю прозрачной слезой….* Однако утешение находит в возрождении поэта, которого взрастила Россия, чтобы вечно Творца утешать.

Примером философского творчества поэта может стать его лирическая проза. Она характеризуется смысловой, образной насыщенностью и многомерностью. С первых страниц его книг «Стихия», «Ягоды репейника», «Лунная мастерская», «Грядущая земля», «Край поэзии», можно увидеть, что поэт приобщает

читателя к вечным темам. Лирический герой книги «Стихия» предстает в образе одинокого человека, состоящего в постоянном диалоге с Богом. Непрерывный диалог человека с Творцом мира «о вечных смыслах бытия», который ведет лирический герой К. Тангалычева, – специфическая черта его поэзии рубежа XX–XXI вв. В философской книге «Ягода репейника» главным персонажем является лирический герой, обращающийся к Богу. Автор предстает в образе «посланника человечества», который стремится обнаружить истину в нестабильном мире, обрести твердь.

В стихах К. Тангалычева гармонично сочетаются классическая постановка поэтического послания с противоречивым взглядом автора на окружающий мир. С помощью мельчайших деталей, образов, метафор автор стремится создать монолитную и неразделимую картину постоянно творящейся вселенной: *Когда станет мною земля,/ То я захочу убедиться:/ Растут ли цветы из меня,/ И мною полна ли пшеница? / Стихи шелестят ли в листве? / Взошла ли трава молодая?/ Валяются ль кони в траве, /Меня, как всегда, узнавая?/ Отец узнает ли меня, /Покрытого вьюгой седою?/ Бессмертная стала земля /Отцом моим раньше, чем мною …* [5: 39]. Этот пример демонстрирует огромную концентрацию художественной энергии, яркую метафоричность. Посредством стихотворной речи автор дает человеку возможность понять необъятность мира.

В послесловии к статье следует сказать о том, что последний поэтический сборник К. Тангалычева «Родословная заката» вышел в 2017 г. Поэт еще более вырос творчески, стал более зрелым. Он предан своим мотивам, темам, углубляет и развивает их с присущим ему талантом. Главная тематика поэтического сборника – любовь к отчизне, к малой родине. Ярким примером этому является стихотворение о родовом селе поэта «Акчеево»: «Здесь трава шелестит по-татарски, / По-татарски и рощи шумят; / И закаты горят по-татарски, / По-татарски и грозы гремят. / Этой речи родная природа / Научилась у предков моих. / И с тех пор у земли и народа / Животворная речь – на двоих. / Звездной ночью в степи первозданной / По-татарски грустит мирозданье, / По-татарски сияет луна. / Бог со мной говорит по-татарски, / Полнолуньем во мраке звеня… / Даже русский язык по-татарски / В раннем детстве окликнул меня» [6: 56–57].

В каждой строке произведения живет большое сердце и душа татарского народа: «…трава шелестит по-татарски…/ по-татарски и рощи шумят… / закаты горят по-татарски.. / по-татарски и грозы гремят… / по-татарски молчит тишина… / по-татарски грустит мирозданье… / по-татарски сияет луна… / Бог со мной говорит по-татарски… / даже русский язык по-татарски в раннем детстве окликнул меня» [6: 56–57].

Значительный пласт в поэзии К. Тангалычева составляет пейзажная лирика. Примером может послужить стихотворение «Июль»: «Не побывал на родине в июле, / Не слушал над деревьями закат, / Когда еще зеленые листочки / Под вечер золотисто шелестят. / И матери стареющей молитву / Не слышал я при шелесте листвы; / И не бросался, как бывало в детстве, / В объятия бушующей травы. / Не видел зацветающую пижму. / Не прятался от дождика в стогу, / О непременно будущем закате / Не погрустил на утреннем лугу… / Не побывал на родине в июле. / А может быть, июль не побывал / В краю, который искреннему солнцу / Сиянием земли не помогал» [6: 27].

В стихе, прорывающемся из глубины души, проявляется национальный характер восприятия природы, представлены живописные поэтические картины. Поэт тоскует по родной природе и жалеет о том, что не может вновь окунуться в детство. Автора терзают яркие воспоминания о том беззаботном времени, о матери и о тех летних, жарких, солнечных днях. Его лирического героя волнуют летние закаты, зеленые листочки которые «золотисто шелестят», «бушующая» трава и «искреннее» солнце – одним словом то, чем богата его родная природа. Так же стихотворение обогащено множеством эпитетов и олицетворений, что делает его ярче. Данные средства подчеркивают, что для поэта наиболее важно и волнующе. Стихи поэта волнующе свежи, искренне грустны и сердечны, требуют ответной реакции, ведущей к пониманию глубинного смысла поэтического посыла.

Давно звенят рябиновые бубенцы К. Тангалычева. Век бы не кончался их звон, напоминающий о босоногом детстве, молодых и счастливых родителях, деревне, звонких трелях жаворонков и хлебозорках в июле, сельском мире с его непознанной эпической красотой, воспетой в песнях, мифах и сказках. Вместе с этим звоном возрождается душа, любовь к отчему порогу, родному краю, Отчизне. Есть ли музыка слаще и милее малинового звона

рябиновых бубенцов К. Тангалычева? Может быть... Любителям и ценителям его поэзии то неведомо.

Литература

1. Налдеева О.И. Современная мордовская поэзия: основные тенденции и художественные ориентиры. – Саранск, 2013. – 285 с.

2. Тангалычев К.А. Дорога в Казань. – Саранск: Крас. Окт., 2002. – 80 с.

3. Тангалычев К.А. Избранное. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2006. – 336 с.

4. Тангалычев К.А. Мой поводырь. – Саранск: Крас. Окт., 1998 – 128 с.

5. Тангалычев К.А. Наизусть. – Саранск: Крас. Окт., 2007. – 48 с.

6. Тангалычев К.А. Родословная заката: стихотворения. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2017. – 136 с.

7. Тангалычев К.А. Рябиновые бубенцы: стихи. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1992. – 48 с.

И.С. Насипов

М. Акмулла ис. Башкорт дәүләт педагогия университеты (Россия)

БАШКОРТСТАНДА ТАТАРИСТИКА ҮЗӘКЛӘРЕН ҮСТЕРҮДӘ КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ РОЛЕ

Аннотация. В статье определяется роль Казанского университета в развитии кафедр татарской филологии вузов Республики Башкортостан. Эти кафедры являются не только научно-методическими структурами по подготовке учителей татарского языка и литературы, филологов широкого профиля для гуманитарных отраслей, но одновременно являются научными центрами по изучению татарского языка, литературы и культуры. Преподаватели этих кафедр ведут научно-исследовательскую деятельность по широкому спектру проблем татароведения, в том числе связанных с удовлетворением национально-культурных запросов татарского населения в регионе.

Abstract. The article deals with the role of Kazan University in Tatar philology department development in the Universities of the republic of Bashkortostan. These departments are not only the scientific and methodical structures in the teachers training of Tatar language and literature, multi-skilled scholars of language for humanities, so at the same time they are research centers of Tatar language, literature and culture learning. The professors of these departments hold the scientific and research activities in sphere of the Tatar Studies problems, including the satisfaction of national and cultural request of Tatar population in the region.

Ключевые слова. Казанский университет, вузы Башкортостана, татары Башкортостана, кафедра, татарский язык, литература, татарская культура.

Keywords. Kazan University, the universities of Bashkortostan, the Bashkortostan Tatars, Department, Tatar language, Tatar literature, Tatar culture.

Башкортостанда татаристика үзәкләре - республикада яшәүче татарларның матди һәм рухи дөньясын киң даирәдә фәнни өйрәнү белән шөгыльләнүче үзәкләр булып, югары уку йортларында эшләп килүче татар филологиясе кафедралары тора. Чөнки татар мохиты белән фәнни кызыксынучы башка махсус оешмалар булмады, һәм алар бүген дә юк. Бу кафедраларда эшләүче белгечләр нигездә татар теле, әдәбияты һәм мәдәнияте проблемалары белән кызыксынсалар да, күп очракта бу яктан алар республика кысалары белән генә

чикләнмәсәләр дә, җирле татарларның этно-мәдәни торышын фәнни барлауда төп эшне алар башкардылар. Дөрес, бу кафедралар иң беренче чиратта үз төп фазыйфаларын башкардылар: алар республиканың мәгариф оешмалары өчен татар теле һәм әдәбяты укытучылары, татарча басылып килүче газета-журналлар өчен журналистлар әзерләделәр. Бу уку йортларының татар бүлекләрен тәмамлаган белгечләр, татар халкының теле, әдәбияты һәм мәдәнияте белән бәйле өлкәләр белән генә чикләнмичә, шулай ук тормышның барлык өлкәләрендә уңышлы хезмәт итәләр.

Бу яктан республика татарларының мәдәни тарихын барлаганда иң беренче чиратта Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы эшчәнлегенә тукталу урынлы. Чөнки бу уку йортындагы кафедра XX гасырның туксанынчы еллары башына кадәр татар филологиясе һәм мәдәнияте буенча бердән-бер уку-укыту һәм фәнни-методик үзәк булып торды. Ул бу вазыйфасын бүген дә уңышлы дәвам итеп килә.

Башкорт дәүләт университетының филология факультеты «татар теле һәм әдәбияты» белгечлегенә беренче укучыларны 1950 елда кабул итә. Аның беренче укытучылары буларак Ә.З. Нигматуллинны искә алырга мөмкин. Ул Бөек Ватан сугышында катнашкан, укытучылык иткән. 1949 елда Казан дәүләт университетын тәмамлап, аспирантурада укыган, филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсен алган. 1954 елда ул Тубыл дәүләт педагогия институтыннан Уфага Башкорт дәүләт университетына татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып кайта. Монда 1994 елга чаклы хезмәт куя, филология фәннәре докторы, профессор дәрәҗәләренә ия була.

Башкорт дәүләт университетында үзаллы уку-укыту һәм фәнни-методик бүлекчә буларак татар теле һәм әдәбияты кафедрасы 1958 елда ачыла. Аның беренче мөдире итеп филология фәннәре кандидаты, доцент Г.Х. Әхәтов сайлана һәм ул кафедра белән өзлексез рәвештә 27 ел уңышлы җитәкчелек итә. Зур оештыру сәләтенә ия яшь галим кафедарның уку-укыту һәм фәнни-методик үсеш юнәлешләрен дөрес билгели һәм аны тиешле әзерлекле кадрлар белән тәэмин итү эшенә керешә. Ул тиз арада куелган максатларга ирешә һәм кафедра университетның башка кафедралары арасында үз тиешле урынын ала.

Г.Х. Әхәтов яңа урында үзенең 1951-1958 елларда Тубыл дәүләт педагогия институты татар теле һәм әдәбияты кафедрасын

оештыру һәм эшен җайга салуда туплаган бай тәҗрибәсен оста файдалана. Иң беренче чиратта ул кафедрага укытучы буларак үзе белән Тубылда эшләгән филология фәннәре кандидаты, доцент Ф.М. Хатиповны чакырып китерә. (Ул монда 1959-1972 елларда хезмәт итә). Ул Казан дәүләт университетында белем алган.

Казан югары уку йортларында һәм фән учреждениеләрендә Г.Х. Әхәтовка Уфада булган кадраларга таянып эш итәргә киңәш бирәләр. Кафедра мөдире Казанда белем алган сәләтле белгечләрдән «Кызыл таң» газетасында эшләүче С.Ш. Поварисовны һәм Б.С. Сәлимгәрәеваны эшкә чакыра. Алар икесе дә Казан дәүләт педагогия институтын кызыл дипломга тәмамлаганнар, аспирантурада калырга тәкъдим ителгәннәр, ләкин төрле сәбәпләр нәтиҗәсендә туган якларына эшкә кайтканнар. С.Ш. Поварисов Бөек Ватан сугышында катнашкан, мәктәптә укытучы, директор булып эшләгән. Ул «Кызыл таң»нан кафедрага укытучы булып килә һәм гомеренең соңгы көннәренә чаклы монда хезмәт итә (1960-2016). Ул ассистенттан филология фәннәре докторы, профессор дәрәҗәсенә чаклы үсә. Б.С. Сәлимгәрәева шулай ук кафедрада ассистенттан филология фәннәре кадидаты, доцент дәрәҗәсенә чаклы хезмәт юлы уза (1962-2000).

«Кызыл таң» газетасы соңрак та татар теле һәм әдәбияты кафедрасын кадрлар белән тәэмин итеп тора. Ү.И. Гыймадиев (1968-1987 елларда) һәм Р.Г. Сибагатов (1970-2005 елларда) кафедрага шулайк ук «Кызыл таң»нан киләләр. Алар филология фәннәре докторлары, профессорлар дәрәҗәсенә ия булалар, кафедра мөдире вазыйфаларын да башкаралар.

Г.Х. Әхәтов Казаннан да берничә белгечне чакыртып китерүгә ирешә. Филология фәннәре кандидатлары К.С. Дәүләтшин (1972-2013 елларда) профессор һәм С.Г. Хафизов (1974-2002 елларда) доцент вазыйфаларында уңышлы укытучылык итәләр. Аларның Уфага килүе Казан югары уку йортлары һәм фән учреждениеләре белән элемтәне тагын да ныгыта, ижади багланышлар җанланып китә. Мөдир буларак Г.Х. Әхәтов үзе дә кафедраны фәнни-методик яктан үстерүгә зур көч сала. Монда ул бигрәк тә Казан дәүләт университеты татар филологиясе кафедралары белән тыгыз хезмәттәшлектә була. Аның галим буларак та, кафедра җитәкчесе буларак та авторитеты зур булган. Шуңа күрә кафедра укытучыларың диссертацияләр әзерләүдә һәм

яклауда, гыйльми үсешендә Казан дәүләт университеты галимнәре бик теләп катнаша, бу яктан аларның өлеше зур була.

Г.Х. Әхәтов үз шәкертләре арасыннан яшь галимннәр әзерләүгә дә зур игътибар бирә, бу киләчәктә кафедраның төп үсеш стратегиясендә урын ала. Аның озак еллар тырышып булдырган күркәм традицияләрне аннан соң кафедра белән җитәкчелек иткән мөдирләр дә саклый һәм үстерә. Бу яктан Ү.И. Гыймадиев (1981-1987), Р.Г. Сибагатов (1988-2005) һәм Р.Г. Миннеәхмәтов (2005-2010) эшчәнлеген искә алу урынлы. Бүген бу традицияләрне филология фәннәре докторы, профессор А.Г. Шәйхулов уңышлы дәвам итә. Бу ярты гасырны үз эченә алган чорда Башкорт дәүләт университеты татар бүлеген тәмамлаган, татар теле һәм әдәбияты кафедрасы (2010 елдан – татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы) фатихасы белән фән өлкәсенә юл алган шәкертләре бик күп: фән докторлары – О.К. Вәлитов, Р.Т. Насибуллин, И.М. Низамов, Ф.Х. Галиев, Р.Ф. Исламов, И.С. Насипов, фән кандидатлары – Х.Х. Локманова, Л.Г. Хабибов, Р.Р. Идрисов, М.С. Шәрипов, Л.Р. Сәгыйдуллина, Ф.Т. Бухарова, Ф.К. Фәтхтдинов, И.Ф. Гизатуллина-Зарипова, Г.У. Калимуллина, И.С. Мансуров, И.К. Фазлетдинов, И.К. Фазлетдинов, Н.У. Халиуллина, Л.У. Бикмаева, Д.Д. Булатова, Д.М. Хайруллина, Л.А. Гаитова, А.А. Нугуманова, Р.М. Миргалиев, Д.З. Махмутшина, Ф.А. Гафурова, Ф.А. Абдуллина һ.б. [1].

Бүген Башкортстанда татаристика үзәкләре арасында иң актив эшчәнлек алып баручы булып М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университетының Филологик белем бирү һәм мәдәниятара багланышлар институты татар теле һәм әдәбияты кафедрасы санала. Университета татар теле һәм әдәбияты укытучыларын әзерләү 1990 елда филология факультетында оештырыла, ә татар теле һәм әдәбияты кафедрасы 1991 елда ачыла. Аның беренче мөдире итеп филология фәннәре кандидаты, доцент Л.Г. Хабибов сайлана. Соңрак кафедра белән филология фәннәре кандидаты, профессор С.Г. Сафуанов (1996-2001), филология фәннәре кандидатлары, доцентлар С.Г. Хафизов (2002-2005) һәм Ф.А. Гафурова (2005-2012) җитәкчелек итәләр. Бүген кафедраның мөдире вазыйфасын филология фәннәре докторы, профессор И.С. Насипов башкара. Кафедра беренче көннәрдән үк үз эшчәнлеген Г.Ибрагимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан дәүләт педагогика университеты һәм Казан

дәүләт университеты белән хезмәттәшлектә башкара. Казан (Идел буе) федераль университеты оешкач, бу уку йорты белән үзара элемтәләр тагын да ныгып китә.

2012 елда кафедра үсешендә яңа бер адым ясала - Казан (Идел буе) федераль университетының ул вакыттагы Филология һәм сәнгать институты белән берлектә кафедра каршында Башкортстан Республикасының полиэтник киңлегендә туган (татар) теле, әдәбияты һәм мәдәнияте яшәешен һәм үсешен өйрәнү фәнни-тикшеренү лабораториясе ачылды. Аның фәнни җитәкчесе итеп филология фәннәре докторы, профессор Р.Р. Җамалетдинов, ә мөдире итеп филология фәннәре кандидаты, профессор Л.Г. Хабибов билгеләнә. Лабораториянең төп максаты – республикада яшәүче татарларның рухи мәдәниятен һәм этнокультур үсешен полимәдәни киңлектә киң яссылыкта фәнни өйрәнү. Дөрес, куелган бурычларның барысына да тиешле дәрәҗәдә ирешеп булмаса да, бүген дә лаборатория үзенең эшен дәвам итә.

2016 елда кафедра каршында Казан (Идел буе) федераль университеты Лев Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Габдулла Тукай исемендәге тюркология һәм татаристика югары мәктәбенең Каюм Насыйри институтының белем бирү һәм мәдәният үзәге ачылды. Бу үзәкне Татарстан Республикасы һәм фән министрлыгы кыйммәтле заманча техник онлайн-элемтә чаралары белән җиһазлады. Мондый үзәкләр Астана, Бишкәк, Ектеринбург, Петербург һәм Мәскәү шәһәрләрендә ачылган иде. Каюм Насыйри институты үзәкләренең төп максаты – Россиядә һәм чит илләрдә татар һәм рус телләрен популярлаштыру, тарату һәм аларны өйрәнүне оештыру. Максатка ярашлы рәвештә Каюм Насыйри институтының белем бирү һәм мәдәният үзәге Уфада даими рәвештә теләге булган һәр кешегә татар теленә өйрәтү дәресләре бирә, төрле фәнни-методик чаралар уздыруда катнаша, КФУның күренекле профессорлары М. Акмулла исемендәге БДПУ студентларына онлайн-лекцияләр укый. Ике уку йортында оештырылган чараларны онлайн халәттә күзәтеп бару мөмкинлеге бар. 2017 елда һәм 2018 елда кафедра «Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы тәжрибә уртаклашу мәйданы» халыкара фәнни-методик онлайн семинарда катнашты. Семинарны КФУ белән берлектә Л.Н. Гумилев исемендәге Евразия милли университеты (Астана, Казахстан) һәм Эгей университеты (Төркия) оештырганнар иде.

Казан (Идел буе) федераль университеты һәм аның Алабуга

институты татар филологиясе кафедралары һәм М. Акмулла исемендәге БДПУның татар теле һәм әдәбияты кафедрасы даими рәвештә уку-укыту һәм фәнни-методик тәжрибә белән уртаклашып торалар, фәнни-гамәли конференцияләрдә, гыйльми форумнарда катнашалар. Бигрәк тә М. Акмулла исемендәге БДПУның татар теле һәм әдәбияты кафедрасы укытучыларының гыйльми дәрәҗәләрен күтәрүдә аларның катнашлыгы зур [2; 5: 179-185].

Башкортстанда татаристика үзәге буларак эшләп килүче кафедраларның өченчесе – Башкорт дәүләт университетының Стәрлетамак филиалы башкорт һәм төрки филологиясе факультетының татар һәм чуваш филологиясе кафедрасы. Бу кафедра 1997 елда Стәрлетамак дәүләт педагогия институты филология факультетында татар-рус (1993 елдан ачылган) һәм чуваш-рус (1994 елда ачылган) бүлекләрендә туган тел укытучылары әзерләүдә уку-укыту һәм гыйльми-методик эшне оештыру максатында оештырыла. Бу кафедрага 1997-2012 елларда И.С. Насипов җитәкчелек итә, бүген мөдир вазыйфасын И.С. Мансуров башкара. Кафедра татар филологиясе буенча укытучыларны республикадагы белгечләргә таянып туплау юлын сайласа да, аларның гыйльми дәрәҗәләрен үстерүдә һәм уку-укыту процессын уку-методик әсбаплар белән тәэмин итүдә беренче көннәрдән үк Татарстан Республикасы фән учреждениеләре һәм югары уку йортлары мөмкинлегенә таянып эш итә. Кафедра укытучылары кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен Г. Ибрагимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм Башкорт дәүләт университеты гыйльми советларында якласалар да, Казан дәүләт педагогика университеты һәм Казан дәүләт университеты галимнәре дә зур ярдәм күрсәтәләр. Мәсәлән, Ф.Т. Бухараның (2002) һәм И.С. Мансуровның (2005) диссертацияләренең фәнни юнәлешләрен билгеләүдә КДУ профессоры Х.Ю. Миннегулов катнаша, аның кыйммәтле киңәшләре төпле нәтиҗәләр бирә. И.С. Насиповның кандидатлык (1994) һәм докторлык (2010) диссертацияләренә оппонентлар буларак КДУ профессорлары В.Х. Хаков һәм А.Ә. Әмирова, Казан дәүләт педагогика университеты профессоры К.З. Зиннатуллина чыгыш ясыйлар. Рецензияләүче төп оешмалар буларак Алабуга дәүләт педагогика университеты һәм Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты катнашалар. Н.Ә. Мөкимованың кандидатлык диссертациясен рецензияләүче төп оешма булып

КФУның Алабуга институты катнашты [3; 5].

Башкортстанда татаристика үзәге буларак эшләп килгән кафедраларның дүртенчесе – Башкорт дәүләт университетының Бөре филиалы филология һәм мәдәниятара багланышлар факультетының башкорт, татар һәм мари филологиясе кафедрасы. Бу кафедра 1998 елда филология факультетында рус-мари (1993 елдан ачылган), рус-татар (1995 елдан ачылган) һәм рус-башкорт (1996 елда ачылган) бүлекләрендә туган тел укытучылары әзерләүдә уку-укыту һәм гыйльми-методик эшне оештыру максатында оештырыла. Башта ул төрки һәм фин-угор филологиясе кафедрасы атамасын йөртә. Бу кафедрага башлап филология фәннәре докторы Р.Г. Әхмәтҗанов җитәкчелек итә (1998-2001). Аннан соң филология фәннәре кандидатлары, доцентлар В.В. Ганиев (2001-2005) һәм С.И. Апсаттаров (2005-2009) мөдир булып торалар. 2009 елда кафедра башкорт филологиясе кафедрасы белән берләшеп, башкорт, татар һәм мари филологиясе кафедрасы дип атала башлый. Мөдир итеп филология фәннәре кандидаты, доцент А.А. Фаткуллин сайлана (2009-2014). 2014 елдан ул факультетта бердән-бер булган филология кафедрасына кушыла. Бу вакыттан башлап, кызганычка каршы, татар һәм мари бүлекләре студентларны кабул итүне туктаттылар.

Кафедрада эшләүче татар филологиясе укытучыларының фәнни дәрәҗәсен үстерүгә Казан (Идел буе) федераль университеты зур өлеш кертә. Д.М. Хайруллина (2005) һәм Ф.В. Юнусова (2010) кандидатлык диссертацияләрен КФУның филология һәм сәнгать институтының диссертацион советында яклыйлар. Татар бүлегенең эшчәнлеген фәнни-методик тәэмин итүгә КФУ профессоры, педагогия фәннәре докторы Ф.Ф. Харисов зур көч сала.

Башкортстан югары уку йортларындагы татар филологиясе кафедраларының Казан (Идел буе) федераль университеты кафедралары белән үзара фәнни-методик бәйләнешләре турында сүз алып барганда, бу кафедраларда эшләүче галимнәрнең үзара шәхси дустанә мөнәсәбәтләре хәл иткеч булуын истә тотарга кирәк. Уку йортларында уздырылган фәнни-гамәли конференцияләрнең дә элемтәләрне ныгытуда әһәмияте зур [4: 275-278].

Шулай итеп, Башкортстан Республикасында югары уку йотларында татаристика үзәкләре булып татар филологиясе кафедралары тора, ә аларны үстерүдә Татарстан Республикасы фән учреждениеләре һәм югары уку йортлары зур роль уйный. Бу яктан

Казан (Идел буе) федераль университеты бигрәк тә зур өлеш кертә.

Әдәбият

1. Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 420 с.

2. Актуальные проблемы изучения и преподавания татарской филологии: материалы всероссийской научно-практической конференции, посвященной 25-летию кафедры татарского языка и литературы. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2016. – С. 6-9.

3. Кафедра татарской и чувашской филологии: Очерк истории / Сост. И.С. Насипов, И.С. Мансуров. – Стерлитамак: Стерлитамак.гос.пед.академия им.З. Биишевой, 2008. – 177 с.

4. Насипов И.С. Роль национальных отделений вузов в этносоциальном образовательном пространстве // Этносоциальное образовательное пространство в современном мире. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 50–летию Стерлитамакской государственной педагогической академии и 65–летию кафедры педагогики. – Стерлитамак: СГПА, 2005. – С. 275-278.

5. Насипов И.С. Кафедра татарского языка и литературы – ведущий научно-педагогический центр по татарской филологии в Республики Башкортостан // Система непрерывного образования: школа-педколледж-вуз: Материалы XVI Региональной научно-практической кеонференции, посвященной юбилеям научных школ Института филологического образования и межкультурных коммуникаций. - Уфа: Изд-во БГПУ, 2016. - С. 179-185.

6. Проблемы изучения и преподавания тюркской филологии: преемственность поколений: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию академика М.З.Закиева и 10-летию кафедры татарской и чувашской филологии, Россия, Республика Башкортостан, г.Стерлитамак, 18-20 сентября 2008 г. – Стерлитамак: СГПА, 2008. – 380 с.

Г.А. Нәбиуллина

Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ҺӘМ ТӨРКИ ӘДӘБИЯТЛАР АРАСЫНДАГЫ ТӘРҖЕМӘ БАГЛАНЫШЛАРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются история и современное состояние татаро-тюркских литературных взаимосвязей.

Abstract. The article discusses The history and current state of Tatar-Turkic relationship.

Ключевые слова: перевод, литература, татарские произведения, тюркские языки, татаро-тюркские взаимосвязи.

Keywords: Translation, Literature, Tatar works, Turkic langage Tatar-Turkic relationship.

XIX гасыр ахыры XX гасыр башында төрки телле халыклар арасындагы мәдәни-әдәби бәйләнешләр нык булуы билгеле. Бу чорда татар укучыларын кардәш халыкларның күренекле әсәрләре белән таныштыру, шулай ук татар әдәбиятын төрки халыкларга таныту юнәлешендә максатчан эш алып барыла [3].

Кызганычка каршы, совет чорында мондый тәрҗемәләр сирәгәя, бәйләнешләр тукталып тора. XX гасырның 60-80 нче

елларында гына әдәби тәржемә эше әкренләп тернәкләнә башлый, төрки телле халыкларның, аерым алганда, төрки-татар әдәби багланышларын яңарту мөмкинлеге туа. Бу чорда казах, үзбәк, әзербайҗан һәм башка төрки телләрдә нәшер ителгән иң күренекле әсәрләр татар телендә басыла. Әйтик, 50 нче еллар ахырында күренекле язучы һәм тәрҗемәче С. Әдһәмованың казах язучысы М. Әүзовның «Абай» роман-эпопеясен тәрҗемә итүе һәм аның 1957 нче елда басылып чыгуы зур казаныш буларак бәяләнә. 1974 елда Л. Хәмидуллин тәрҗемәсендә казах теленнән «Отрар хәтирәсе», 1986 елда «Әрем исе» повестьлар җыентыгы, 1976 елда үзбәк язучысы Ә. Мохтарның «Чинар» романы бастырыла. Гомумән, бу чорда Татарстан Язучылар берлегендә дистә ел тәрҗемәчеләр секциясен җитәкләгән язучы Л. Хәмидуллин канаты астында Урта Азиядә яшәүче төрки халыклар белән әдәби багланышлар җанланып, активлашып китә. Татар әсәрләре дә кардәш төрки телләргә тәрҗемә ителә башлый. Казах телендә «Дуслык көтепханәсе» сериясендә күләмле «Татар повестери (Алма-Ата 1979)» китабы, үзбәк телендә «Йиллар ва йуллар» (Ташкент, 1981), каракалпак телендә «Татар гүрриңлери» (Нукус, 1981) исемендә хикәя җыентыклары дөнья күрү татар һәм төрки әдәбиятлар арасындагы тәрҗемә багланышларын тагын да тирәнәйтеп, үстереп җибәрә. Әзербайҗан белән Кыргызстанда да шундый ук күләмле җыентыклар басылып чыга.

70-80 елларда әзербайҗан, казах, төрекмән h.б.төрки халыклар әдипләренең күмәк хикәя яки повесть, шигырь җыентыклары да даими рәвештә туплап басыла. Мәсәлән, Татарстан китап нәшриятендә каракалпак халкы әдәбияты антологиясе «Арал дулкыннары», Идел буе республикалары язучыларының күмәк җыентыклары, казах авторлары «Ак дөя» дип исемләнгән повестьлары тупламалары, «Җәйләүдә», «Дала гөлләре», союздаш һәм автономияле республикалар әдипләренең сайланма хикәяләр җыентыгы «Дуслык аланы» h.б. татар телендә зур тиражлар белән нәшер ителә. Тәрҗемә осталары С. Әдһәмова, Л. Хәмидуллин, Н. Арслан, Ә. Исхак, М. Ногман, М. Хөсәен һәм Т. Әйди h.б. кардәш төрки халыкларның иң күренекле әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итеп бастыралар. Алар тарафыннан танылган авторлардан М. Әүэзов, Ч. Айтматов, Ә. Әлимҗанов, Ә. Мохтар, Г. Голәм h.б. әсәрләре татар теленә тәрҗемә ителүе мәгълүм. Шул рәвешле әдәби тәрҗемә тарихында бу чор кардәш төрки телләрдән

татар теленә тәрҗемә ителгән күләмле әсәрләр белән эз калдырды. Г. Тукай, М. Җәлил, М. Хөсәен һәм башка олуг шагыйрьләребез әсәрләре казах, үзбәк, каркалпак, кыргыз телләренә тәрҗемә ителде.

Соңгы елларда татар һәм төрки әдәбиятлар арасындагы тәрҗемә багланышларын яңарту мәсьәләсе кон кадагында тора. Бу турыда Язучылар берлеге утырышларында, әдәби съездларда, матбугат битләрендә фикер-тәкъдимнәр яңгырап тора. Бу юнәлештә берникадәр эш тә алып барыла: татар әсәрләрен төрек теленә тәрҗемә итеп бастыру шактый популярлашты. Чыганакларга караганда, 2005 һәм 2012 еллар аралыгында махсус проект нигезендә төрек әсәрләре 41 телгә тәрҗемә ителгән, 50 илдә басылып чыккан һәм барлыгы 748 китапны тәшкил итә. Татар әдәбиятын Төркиядә таныту эшендә Х. Әрсой, Надир Тамәр Аслан белән берлектә тәрҗемәче Ф. Кутлу зур эш алып бара. Аның тарафыннан Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, Ә. Еники, Р. Вәлиев, М. Галиев, Р. Зәйдулла, Г. Гыйльманов, Р. Миңнуллин һ.б. татар язучылары исемнәре һәм аларның күренекле әсәрләре төрек укучысына җиткерелде [1].

2005, 2006 һәм 2012 елларда «Замбак» нәшриятында «Vasiyet» исемле җыентыкның өч басмасы дөнья күрә. Анда кергән әсәрләр профессор Х. Миңнегулов тәкъдиме белән сайланып, китап аның кереш сүзе белән чыга. Тәрҗемәчеләре – Ф. Кутлу, Х. Әрсой, Надир Тамәр Аслан. Җыентыкта Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять», «Матурлык»; Ш. Камалның «Буранда», «Уяну»; Ф. Әмирханның «Бер харәбәдә», «Сәмигулла абзый»; Г. Ибраһимовның «Табигать балалары»; М. Әмирнең «Мөстәкыйм карт йокысы»; Ф. Хөснинең «Сөйләнмәгән хикәя»; М. Юнысның «Безнең өй өянкеләр астында иде» әсәрләре урын ала. 2007 елда «Da» нәшриятында Р. Вәлиевнең «Mavi hüzün» («Зәңгәр сагыш») җыентыгы дөнья күрә. Тәрҗемә итүчеләр – Ф. Кутлу, Х. Тосун. 2008 (2 басма), 2011 елларда «Сүтун» нәшриятында Ф. Кутлу тәрҗемәсендә һәм профессор Х. Миңнегуловның кереш сүзе белән А. Гыйләҗевның «Bir avuç toprak» («Өч аршын җир») повесте басылып чыга. Бу әсәрнең А. Гыйләҗевның Ф. Кутлуга васыяте буенча тәрҗемә ителүе билгеле. 2013 елда Ф. Кутлу тәрҗемәсендә һәм М. Хәбетдинова кереш сүзе белән «Бәнгү» нәшриятында А. Гыйләҗевның «Cuma günü, akşam...» («Җомга көн, кич белән...») әсәре һәм «Тавышсыз курай» (хәзерге татар әдәбиятыннан хикәяләр) җыентыгы басылып чыга. Анда Р. Батулланың

«Тавышсыз курай» әкияте һәм Ә. Сәлахның «Соңгы вальс» повесте да урын алган. Күләмле җыентыклардан тыш «Несе өykü» журналының «Хәзерге татар хикәясе» дигән 54 нче номерлы махсус декабрь-гыйнвар санында Ф. Кутлу тәрҗемә иткән хикәяләр дөнья күрә. Анда ун автордан берәр хикәя урын ала: А. Әхмәтгалиева «Җиде ят», А. Юныс «Бәби мунчасы»; А. Гыйләҗев «Күлмәк»; Г. Гыйльманов «Күңел күзең күрәме?»; Д. Гайнетдинова «Бәхет яшьләре»; З. Хәким «Чын ярату»; М. Галиев «Балачак әсирлегендә»; Р. Батулла «Хәерче Габәш»; Р. Габделхакова «Китүчеләр»; Р. Зәйдулла «Ак эт». [2].

Бүгенге көндә төрки телле халыкларның әдәбиятларын тугандаш халыклар теленә тәрҗемә итү мәсьәләсе актуаль булуы бәхәссез. Мәдәни диалогка юллар ачуда, телне саклау һәм үстерүдә, халыкны, аның әдәбиятын танытуда тәрҗемәнең роле бигрәк тә әһәмиятле. Тәрҗемә багланышлары татар-төрки халыкларның тел-лөгате алмашуга, рухи-әхлакый кыйммәтен саклауга да хезмәт итәр иде.

Әдәбият

1. Рахман Р. Төрек-татар әдәби бәйләнешләренең кайбер сәхифәләре // Казан утлары. – 2002. – № 7. – Б. 66-72

2. Сайфуллина Ф.С. Татарско-турецкие культурные и научные взаимосвязи: история и современность // Филология и культура. – 2014. – № 2(36). – С.322-326.

3. Харрасова Р. Әдәби бәйләнешләр яктылыгында . – Казан: «РПФ Гарт», 2002. – 138 б.

Э.Т. Нигматуллина, М.Р. Саттарова
Казанский федеральный университет (Россия)

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. Россия и Турция являются многонациональными государствами. Среди тюркоязычных народов России татары являются самыми многочисленными. Турецкий язык – титульный язык Турции. Исторические события мирового масштаба начала XX века повлияли на развитие различных языков. В настоящей статье ставится цель сравнительного анализа ситуации становления татарского и турецкого языков в начале XX века.

Abstract. Russia and Turkey are multi-ethnic States. Among the Turkic-speaking peoples of Russia Tatars are the most numerous. Turkish is the title language of Turkey. Historical events of the world scale of the early twentieth century influenced the development of different languages. This article aims at comparative analysis of the situation of the Tatar and Turkish languages in the early twentieth century.

Ключевые слова: татарский язык, турецкий язык, развитие, заимствования, письменность.
Keywords: Tatar language, Turkish language, development, borrowings, writing.

Начало XX века один из самых сложных этапов в истории не только для России, но и всего мира. В истории Российской Империи в

этот период произошли Первая Русская революция 1905-1907 годов, революция 1917 года, Первая мировая война. Османская Империя отстаивала свои права на независимость во главе с Мустафа Кемаль Ататюрк. Эти события изменили не только политическую и экономическую ситуацию в данных государствах, но и повлияли на дальнейшее развитие языков жителей указанных стран.

Как известно, связи между татарами и турками уходят своими корнями в глубину веков. Например, ярким примером таких связей на государственно-дипломатическом уровне является письмо первого казанского хана Улуг Мухаммеда турецкому султану Гази Мураду, отправленное в 1428 году, когда Улуг Мухаммед был еще ханом всей Золотой Орды [1]. С тех времен между татарами России и турками были установлены идейные и культурные связи. В татарские медресе привозили турецкие учебники, татарская интеллигенция знакомилась с французскими романами через турецкие переводы.

Влияние турецкого языка на татарский находит отражение в ранних произведениях Г. Тукая, Ф. Карими, Г. Камала и др. Стамбул и Казань в начале XX века были центрами формирования этнического и национального самосознания. В связи с известными событиями, в конце XIX-в начале XX в. татары эмигрировали в Османское государство.

Близость языка способствовала развитию контактов во многих отраслях жизни тюркоязычных народов. На I Тюркологическом съезде в Баку в марте 1926 года было принято решение о введении латинизированного алфавита в советских республиках и областях, где прежде пользовались арабской графикой.

Основатель Турецкой Республики Мустафа Кемаль Ататюрк начал деятельность по смене алфавита и очищению язык от арабских и персидских заимствований. Это был ключевой шаг в культурной части его программы реформ. Он объявил об этом в 1928 году и создал Комиссию по языку, лично участвовал в работе Комиссии по языку и провозгласил ускорить дело продвижения новой письменности, много ездил по стране, объясняя новую систему и необходимость её скорейшего внедрения. Комиссия по языку предлагала пятилетний срок внедрения, но Ататюрк сократил его до трехмесячного. Изменения в письменной системе были закреплены законом «Об изменении и внедрении турецкого алфавита», принятым 1 ноября 1928 г. и вступившим в силу 1

января 1929 г. Для реализации этой цели привлекались журналисты, писатели и педагоги.

Несложно понять, что лексика и грамматика турецкого языка на протяжения всего существования испытала на себе влияние арабского, персидского, французского языков. Об этом свидетельствуют сохранившиеся до сих пор заимствования. Например, *lüks (роскошь), kuzen (кузен), pantolon (брюки), kuaför (парикмахер), hoparlör (громкоговоритель), kamyon(грузовик)*, *fikir (идея), hediye (подарок), resim (рисунок), saat (час)* и т.д.

Татарский народ начиная с X века до 1927 года пользовался арабской письменностью. На протяжении столетий арабский алфавит применялся без изменений. Только в XIX веке поднимается вопрос о необходимости приведения арабской графики в соответствие с системой звуков татарского языка. В татарском языке также, как и в турецком, много арабских и персидских заимствований. Например, *галим (ученый), милләт (нация), бәхет (счастье), хат (письмо), бакча (огород), таза (здоровый)*.

Как было указано выше, в начале XX века для всех тюркоязычных языков был составлен единый латинский алфавит. В 1927 году латинская графика была введена в учебный процесс. В 1928 году в единый латинский алфавит были внесены некоторые изменения, после чего «яналиф» был в официальном употреблении до 1938 года. В 1938 году был представлен первый вариант татарского алфавита, основанного на кириллице, куда были добавлены буквы ә, ө, ү, ж, ң, һ. Данный алфавит стал употребляться с 1939 года прошлого столетия.

Таким образом, следует отметить, что татарский и турецкий языки имели общею письменность: руническую и арабскую. В начале прошлого столетия татарский и турецкий языки претерпели значительные изменения, как в употреблении письменности, так и лексического состава. Турецкий язык под влиянием национальных идей перешел с арабской письменности на латиницу и стремительно обогатился за счет замены заимствований собственно турецкой лексикой. Татарский язык с арабской письменности сначала перешел на латиницу затем на кириллицу. В результате сложившейся ситуации татарский язык интенсивно принимал заимствования из русского и через русский из других языков. Оба языка имели значительное влияние со стороны арабского и персидского языков. Не смотря на попытки очистки языков от

персидских и арабских заимствований, по сей день заимствованные слова активно употребляются в различных стилях речи.

Литература

1. Мухаметдинов Р. Татарин с турком – братья навек! (О татаро-турецких связях в XX и XXI вв.). // Московское татарское свободное слово // http://www.mtss.ru/?page=/muhametdin/tatar-turk (дата обращения – 15 марта 2018 г.).

И.Н. Новгородов
Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова (Россия)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕЙ ИСТОРИИ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. Тюркология является одним из фундаментальных направлений сравнительно-исторического изучения и необходима для научного обеспечения развития евроазиатских народов. Изучение ранней истории современных тюркских языков весьма актуально. В пратюркском языке выделяются чувашский, огузский, кыпчакский, карлукский, урянхайский и якутский типы, позволяющие реконструировать фонетику, грамматику и лексику. Прародиной пратюрков в I в. до н.э. был степной регион Центральной Азии. Написание истории отдельного тюркского идиома должно учитывать конвергентное происхождение языков алтайской общности. Сравнительно-историческое исследование тюркских языков должно осуществляться с учетом комплексного междисциплинарного гуманитарно- биологического подхода.

Abstract. Turkology is one of the fundamental directions of comparative historical study and it is necessary for scientific provision of the development of the Eurasian peoples. Study an early history of the modern Turkic languages is very actual. The Chuvash, Oghuz, Kypchak, Karluk, Uryankhai and Yakut types are distinguished in the ProtoTurkic language that allow to reconstruct phonetics, grammar and vocabulary. The Urheimat of the Turks in the I st century BC was a steppe region of Central Asia. It should be taken into consideration a convergent origin of the languages of the Altai community for writing a history of the separate Turkic idiom. A comparative-historical study of the Turkic languages should be carried out taking into account the complex interdisciplinary humanitarian and biological approach.

Ключевые слова: история языка, пратюрки, типы, чувашский, огузский, кыпчакский, карлукский, урянхайский, якутский, конвергенция, алтайская общность, комплексный междисциплинарный гуманитарно-биологический подход.

Keywords: a history of the language, proto Turks, types, Chuvash, Oghuz, Kypchak, Karluk, Uryankhai, Yakut, convergence, Altaic community, an integrated interdisciplinary humanitarian and biological approach.

Тюркология является одним из фундаментальных направлений сравнительно-исторического изучения и необходима для научного обеспечения развития евроазиатских народов.

Возникновение современной научной тюркологии связано с именем Оттона Николаевича Бётлингка, автора труда «О языке якутов» (СПб., 1851 г.). Ученый подверг критике урало-алтайские построения В. Шотта и первый предложил классифицировать

тюркские языки как турецко-якутские. Он считал, что якуты первые отделились от пратюркского этноса. В.В. Радлов предложил исключить из тюркской языковой классификации чувашский и якутский, считая их тюркизированными, а не исконно тюркскими. Ученый считал, что группы языков: монгольская, турецко-татарская и тунгусская являются группами совершенно самостоятельными, общность же слов в этих языках рассматривается, как простое культурное заимствование. А.Н. Самойлович, на основе идей тюркско-монгольского языкового родства Н.Н. Поппе, предложил бинарную алтаистическую концепцию: чувашский язык и все остальные. Данный подход без существенного изменения представлен в современной тюркологии, однако в Турции принято разделение современных языков на три группы: чувашский, якутский и другие тюркские языки.

В современной российской науке представлены эти два основных направления: языковеды считающие родство тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, корейского и японских языков само собой разумеющимся явлением, и тех, кто отрицает это. Отсюда формулируется два основных противоположных взгляда на раннюю историю тюркских языков. Сторонники родства алтайских языков считают, что чувашский язык первым выделился из тюркско-монгольского (тюркского) идиома. У их противников наблюдаются разнообразные взгляды. Одни придерживаются положения о том, что первым из пратюркского идиома выделился якутский язык, другие – чувашский. Существует точка зрения о якутско-чувашском промежуточном праязыке, из которого развились современные якутский и чувашский. Некоторые придерживаются мнения о том, что в пратюркском идиоме были представлены все современные тюркские типы. Наконец нужно упомянуть и предположения тех, кто обосновывает нетюркский субстрат в происхождении, например, чувашского и сибирских тюркских языков.

Правы те алтаисты и тюркологи, которые основательно сформулировали теорию возникновения сходств и различий в языках алтайской общности. Согласно этой теории, сходства возникли в результате конвергенции, контактов, заимствований и многократных перезаимствований, создающих иллюзию закономерных фонетических соответствий. Различия в этих языках возникли в весьма отдаленное время в результате дивергенции

изначально различных идиомов и не имеют ничего общего с понятием родства.

В настоящее время для тюркологии актуально изучение ранней истории тюркских языков в связи с составлением этимологических словарей и историй отдельных идиомов.

А.М. Щербак предложил свой взгляд на эти исследования. Он выделяет современные тюркские группы (типы): чувашский, огузский, кыпчакский, карлукский, урянхайский, смешанный (сюда относятся: северные диалекты алтайского языка, сарыг-югурский, хакасский, чулымский, шорский, отразившие взаимодействие нескольких классификационных типов или будучи принадлежащими к одному классификационному типу, затем утратившие некоторые важные для него черты) и якутский, которые возникли в праязыковое время. На основании выявленных типов ученым была реконструирована фонетика, грамматика и особенности лексики пратюркского языка. Он отметил во «Введении в сравнительное изучение тюркских языков»: «Существующие ныне группы тюркских языков сложились в рамках праязыкового состояния».

Для изучения ранней истории указанных групп (типов) важно положение о локализации и верхней границе относительной хронологии первичного распада пратюркского языка. В связи с изучением фонетики и названий диких и домашних животных А.М. Щербак установил, что прародиной тюркских народов является степной регион бассейна р. Енисей, а верхняя граница относительной хронологии праязыка относится ко времени, отделенному от первых письменных памятников промежутком в 7-8 столетий. Иными словами прародиной пратюрков в I в. до н.э. был степной регион Центральной Азии.

Однако не все были согласны с идеями, например, об установленных типах пратюркского языка. Так, Д.М. Насилов утверждал, что в древнее время (то есть ко времени создания рунических памятников из Монголии 7-8 вв. н.э.) были представлены, например, чувашский, огузский, кыпчакский и карлукский типы. Существование в древнее время якутского типа требует доказательств. Также он сообщил, что Г.Г. Левин доказал, что енисейские руны ближе к якутскому языку. Эту идею он подтвердил в своём сообщении «Устойчивая лексика древнетюркских рунических памятников», сделанном на

Международном научном симпозиуме «Устойчивый словарный фонд тюркских языков как источник междисциплинарных комплексных исследований» (г. Москва, 07-09 сентября 2016 г.). Д.М. Насилов утверждает, что в результате точных подсчетов Г.Г. Левин пришел к выводу, что из языков письменных памятников к якутскому ближе язык енисейских эпитафий (73,1%), чем язык орхонских (71,9%) и восточно-туркестанских текстов. При этом, Д.М. Насилов придерживается мнения о том, что в древнее время кыпчакский тип был представлен енисейскими рунами.

Плодотворные идеи о существовании якутского типа в древнее время высказал С.А. Иванов. Согласно его мнению, якутский язык произошел к югу от современной Якутии в Циркумбайкальском регионе и в нём уже имелись акающие и окающие диалекты.

Изучение устойчивого словарного фонда (The Leipzig-Jakarta list), являющегося инструментом для установления соотношения языков мира, тюркских идиомов количественными методами, позволяющими установить насколько близки к друг другу или удалены друг от друга сравниваемые явления, показало, что якутский тип наиболее близок к кыпчакскому. Из 100 единиц устойчивого словарного фонда якутского и кыпчакского типов расхождения обнаруживаются в 06 пунктах. Кыпчакский тип обнаруживает почти буквальное сходство с карлукским. Также выявляется минимальное расхождение между кыпчакским и огузским, а также между огузским и карлукским типами.

Актуальной задачей для якутологии в целях изучения доистории якутов является комплексное междисциплинарное гуманитарно-биологическое изучение взаимоотношения якутского и кыпчакского типов.

Необходимо иметь в виду, что кыпчакский тип обнаруживает различные подтипы: периферийный: алтайский, телеутский, киргизский; уральский (татаро-башкирский): башкирский, татарский, сибирскотатарский; канглыйский (арало-каспийский): казахский, каракалпакский, ногайский; куманский (понто-каспийский): карачаево-балкарский, кумыкский, караимский языки. Также нужно иметь в виду, что чулымский язык с точки зрения устойчивого словарного фонда относится к кыпчакскому типу.

Для изучения ранней истории якутов необходимо принимать во внимание наличие древнейших индоевропейских заимствований,

прослеживаемых одновременно в якутском, кыпчакском, урянхайском и других типах, а также обнаружение древнейшей индоевропейской примеси, например, в якутском, тувинском и алтайском генофонде. Примеры заимствований: древнетюркое (словарь М. Кашгарского, 1072-1074 гг.) *čerig*, тофаларское *шериг*, чувашское *çар*, якутское *сэрии* ‘войско’ < индоевропейское: санскритское *ksatrika*; древнетюркое (поэма «Наука о том, как становится счастливым», конец XII в.) *ökü*z, чувашское *вăкăр*, якутское *оҕус* ‘бык’, киргизское *өгүз* ‘вол’ < индоевропейское: тохарское B *okso*. Одновременное обнаружение древнейшей индоевропейской примеси в якутском, тувинском и алтайском генофонде свидетельствует о её присутствии в пратюркском генофонде. Сведения об этой примеси опубликованы в коллективной научной статье [1].

Таким образом, в ранней истории современных тюркских языков выделяются чувашский, огузский, кыпчакский, карлукский, урянхайский и якутский типы, позволяющие реконструировать фонетику, грамматику и лексику пратюркского языка. Прародиной тюрков в I в. до н.э. был степной регион Центральной Азии. При написании истории и этимологического словаря отдельного тюркского идиома необходимо учитывать конвергетные сходства и дивергентные различия в языках алтайской общности, а также данные комплексных междисциплинарных гуманитарно-биологических исследований.

Литература

1. Irina Pugach; Rostislav Matveev; Viktor Spitsyn; Sergey Makarov; Innokentiy Novgorodov; Vladimir Osakovsky; Mark Stoneking; Brigitte Pakendorf. The complex admixture history and recent southern origins of Siberian populations. Molecular Biology and Evolution 2016. Jul; 33(7):1777-95. DOI: 10.1093/molbev/msw055.

F.Sh. Nurieva, M.M. Sungatullina
Kazan Federal University (Russia)
M.M. Petrova
Kazan Orthodox Seminary (Russia)

NOUN IN THE GRAMMAR BOOK BY H. MEGISER «INSTITUTIONES LINGUAE TURCICAE LIBRI QUATOR» («Basic rules of the Turkic language»)

Аннотация. Данная статья посвящается грамматике И. Мегизера «Institutionum linguae Turcicae libri quatuor» («Основные правила тюркского языка») 1612 года – первой научной грамматике тюркских языков. Основное внимание уделено анализу имени

существительного и его грамматических категорий. И. Мегизер рассматривает данную часть речи через призму латинского языка, выделяет такие грамматические категории как род, число, падеж, приводя большое количество примеров. Для более подробного анализа нами также использовался хрестоматийный материал.

Abstract. This article is devoted to the Grammar book by H. Megiser «Institutional linguae Turcicae libri quatuor» («Basic rules of the Turkic language») – the first scientific Grammar book of the Turkic languages. The main attention is paid to the analysis of the noun and its grammatical categories. H. Megiser considers this part of speech through the prism of the Latin language, allocates such grammatical categories as gender, number, case, giving a large number of examples. For more detailed analysis, we also used a textbook material.

Ключевые слова: грамматика, грамматические категории, тюркология, латинский язык, род, число, падеж.

Keywords: grammar, grammatical categories, turkology, Latin, gender, number, case.

The name Hieronymus Megiser in the history of Oriental and Turkic science is connected to the scientific theoretical approach to the study of the grammatical structure of the Turkic languages. His Grammar book «Institutiones linguae Turcicae libri quator» («Basic rules of the Turkic language») is the first scientific grammar of the Turkic languages, created on the basis of studying texts and working with the informant. It is also interesting that H. Megiser, who had not previously studied specifically Turkic languages, created classical work, striking with accuracy and depth of penetration into the described language.

Hieronymus Megiser (1553-1618) is a scientist, humanist, historian and translator [4: 15]. Megiser is known in literature as the publisher of historical, geographical, philosophical and poetic works. M. Alekseev wrote the next words about Megiser by his biographer T. Eltse: “scientist with a thorough and multi-sided knowledge and the rich experience of the traveler” [1: 56]. Megiser was fluent in foreign languages. And his level of ownership was so high that it allowed him to compile Grammar books of these languages.

Grammar book by H. Megiser, consisting of 340 pages, includes the introductory part [7: 12-26] and 4 sections (the author calls them books): 1) «De Orthographia Turc-Arabica» («Orthography of the Turkish-Arabic language») [7: 27-77]; 2) «Isagoges Grammaticae Turcicae» («Grammar of the Turkic Language») [7: 79-181]; 3) «Linguae Turcicae Exercitia et duae Proverbiorum Centuriae» («Exercises and proverbsof the Turkic language «) [7: 182-226] and 4) «Dictionarium Latino-Turcicum et Turcico-Latinum» («Latin-Turkic and Turkic-Latin dictionaries «) [7: 228-338].

The first descriptions of the work belong to the Turkish scientist A. Dilacar [2], the turkologist A.N. Kononov [4], the scientist M.P. Alekseev [1], the Tatar scientists A. Karimullin [3], Kh. Mahmudov [5], F.Sh. Nuriyeva

[9], the German folklorist H. Stein [10]. However, in no study parts of speech described in H. Megiser's Grammar book, were not the subject of a special research, that proves the topicality of our work. The purpose of this article is to study the noun in Grammar book by H. Megiser. For this, the following task is posed: analysis of the grammatical categories of the noun given by the author.

Materials relating to the grammatical category of the noun [6: 78-89], are given rather detailed. Listing abundant examples speaks of the thorny and diligent path of the scientist. Although the author does not give a definition of this part of the speech, it is clear that he caught the general grammatical meaning of the substantive noun in the Turkic language. From the morphological point of view, the noun is designated as part of speech, which is characterized by such grammatical categories as genus, number. In this Grammar book, compiled on the model of Latin grammars, the category of the genus «Generis» is also given [6: 78]. H. Megiser particularly points out that in the Turkic language there are no special grammatical forms expressing the genus: «In the nominal parts of the speech, the Turks do not note any difference in relation to the male, female or neuter. Thus, without a difference, both the woman and the sea are spoken: bu er 'this man', bu affaret 'this woman', bu haiban 'this animal' [6]. H. Megiser singles out this rule only by analogy with the Latin language, although he understands that there is not one in the Turkic language.

As in all languages Turkic nouns tend to be numbered. In the grammar of H. Megiser the category of the number is of great attention, although the singular form remains out of stress. The author did not the mention the indexes of singular nouns. As indexes of the plural name, affixes -lar / -ler are specified. Megiser, being reflected by the orthoepic norms of the language, indicates both options, shows the difference in use which depends on the vowel in the root: «The proper plural formant is the –lar or -ler, while -lar is used in the case when the root contains one of two wide vowels A or O. If the nominative has E, then -ler joins: Adam – 'person' – Adamlar – 'people', Beg – 'gentleman' – Begler – 'gentlemen' «[6: 80]. Proceeding from this, it can be concluded that the author felt the language so well that he saw the harmony of the vowels. In the textbook's material also expression of the idea of the number is observed analytically. For example, to express the multiplicity adverbs, numerals are used. In this case, the nouns do not take the affixes of plural form. «Assasicten tscock nesnet schikhar» 'A great begins with a

small one' [6: 204]; «Bir halal bin haramden jegdur « 'One good thing is better than a thousand bad ones'[6: 201].

If in the modern Tatar literary language the meaning of plurality is transmitted by means of a re-clariant affixes -lar / -ler / -nar / -ner [11: 38], in the Grammar book of H. Megiser only bivariate affix -lar / -ler is used. It is as in the Turkish literary language. However, the use of only bivariate affix -lar / -lp was also encountered in the Old Tatar literary language. This is explained by the preservation and continuation of spelling traditions. It should also be said that in the Tatar grammar of the beginning of the 20th century, only -lar / -ler were given as affixes of the plural form, which were considered to be the spelling norm at that time [8: 62].

In the Megiser's Grammar book as a special category of the noun, the category of case is distinguished. Despite the fact that the material of the Turkic language was considered from the standpoint of the rules of the Latin language, the author succeeded in catching the features of the morphological expression of the name's relations to other words in the context with the help of the case' formants. The Grammar book of Megiser does not give a direct definition of the case. Megiser singles out 6 cases, uses Latin terms for names: Nominativus (nominative), Genetivus (possessive), Dativus (directive), Accusativus (accusative), Vocativus (vocative) and Ablativus (prepositional). In Turkic languages it is customary to select 6 cases: basic, possessive, directive, accusatory, initial and local-temporal cases [8: 120]. Apparently, Megiser does not distinguish the local and temporary case, but its grammatical form -da / -de is indicated by him, but as a preposition [6: 171].

Explaining the formation of case forms, Megiser writes the following: «Those words that end on a consonant have one permanent decline. It is not at all complicated, since it is found that for each of the cases there are certain particles that are nominatively assigned both in a plural number and in a single number [6: 80]. Let us research each case individually.

The author indicates that the index of the nominative case is the zero form. Megiser says that the other endings of the cases are added to the nouns in the nominative case. Thus, the author contrasts the remaining indirect cases with the nominative case. In the dictionary, most of the nouns are given in the nominative case in the singular form, less often in the plural: affaret 'woman' [6: 27], behiram 'feast' [6: 233], cestene 'chestnut', gios 'eye' [6: 247], giosler 'eyes' [6]. Let us present an example of proverbs, where nouns are used in the nominative case: Mainon tusaga tuttulmas 'A monkey is not caught by the net' [6: 195], Khorkak pasirgian faidaitmes 'A cowardly merchant will not profit' [6: 210].

The author shows the formation of the possessive case by adding the ending -ung to the noun in the nominative case. For example, Begung ‘of the Lord’, ademung ‘of the man’, odunung, ‘of the log’ [6: 82-83]. So, he pays attention to the names ending in the letter -k. The author points out that these names in the intervocal position in the possessive case instead of -k take -g because of the similarity of these consonants in the way of formation [6: 85].

The following examples are given: jurek-juregung ‘of the heart’, ajak-ajagung ‘of the leg’ [6]. The author of the grammar paid attention to the fact that nouns have different outcomes - vowel or consonant. The above formants of the possessive case were related to nouns ending in consonant letters. As for the words ending in vowels, Megiser indicates the form -nung. For example, tchelebinung ‘of the noble’, elchinung ‘of the ambassador’, ulunung ‘of the dead’ [6: 82-85]. Let us give examples of proverbs with nouns in the genitive case: Effendinung nasari, bakhischi atlerisemirdur ‘The owner's eye is feeding the horse’ [6: 204]; At bimenung, kilitsch kuschananung ‘The horse belongs to the one who jumps on it, and the sword to the one who wears it’ [6: 208].

In considering the indexes of the directive case, the author also proceeds from the last letter in the word - consonant or vowel. Nouns ending in a consonant letter take the ending -a or -e. The use of these formants depends on the vowel at the root. So, if there is a solid vowel in the root, then a solid ending -a is used. For example, babalara ‘to the fathers’ [6: 89], suia ‘to the water’ [6: 217]. It is noteworthy that Megiser pays attention to the harmony of the sounds. However, despite this, he does not always keep this rule: sultane ‘to the emperor’, odunlere ‘to the logs', dumanlare ‘to the fog’ [6: 82-83].

This can be explained by the fact that by Arabic graphics Megiser could not always manage to determine the vowels of the foreground and background rows correctly. As for the nouns with the final vowel, they end up with the ending -ja: babaja ‘to the father’ [6: 80].

In the textbook’s material, the use of this case can be found quite often: Herkim duniaje delli gelurgendibu alemde delli kalur ‘Those who were born insane will forever remain the ones’ [6: 203]; Sakalagiuler: juse giuler / Laugh in the beard: smile in the face [6: 204].

The only variant of the ending-i is shown as an accusative case’s index: oduni ‘the log', adi_’the name’ [6: 83-84]. Here are examples of proverbs: Ius tassa bir bortschi udermes One hundred hips (intentions) will not pay one debt’ [6: 206]; Khurt hhussabi khairmas ‘The wolf does not care about the number’ [6: 216], Peltek peltegi ey anglar ‘The

stutterer understands another shuttere well' [6: 206]. As can be seen from the last example, the alternation of consonants k-g is also can be seen when the ending of the accusative case is added.

As a formant of the vocative case, Megiser refers to the particle 'ia', which goes in preference to the inflection of the nominative case. The author attributes the given particle to the the Turkic ones: «The vocative case keeps the flexion of the nominative, but puts the preposition ia at the beginning, which is Turkic in origin» [6: 80]. The author also admits the fact of using the Persian particle -j (-ja – author). Difference in usage is explained by the author in next way: «... those who tend to express themselves more elegantly often use the Persian index of the vocative J» [6]. The author gives the following examples: ja Adlar ' oh name', ja Ieller 'oh winds' [6: 84]. Being an inactive form in the Turkic language, the case is extremely rare, it is not found in proverbs, it can only be found in the texts of prayers, which are translations from the Latin language. Let us give examples from the textbook's material: Essirge beni, ja Allach, senung ollo essirgemekligung muctesasinde 'Have mercy on me, Oh God, according to your great mercy' [6: 187]; Pagk gungul jarath bende, ja Allach, dahisaht Ruch tedschdid eyle jeni eyle benum juregunde 'Create a strong soul in me, Oh God, and the holy spirit of the spirit inside me [6: 189]. The use of the sacrificing case in Christian texts is explained by the casting of this form, since the examples refer only to the word God.

The prepositional case is formed with the help of the -den and -dan particles. The difference in the use of these particles depends on the vowel root. For example, Elchiden 'from the ambassador', babadan 'from the father' [6: 86, 89].

The author here also pays attention to the harmony of the vowels. However, the rule is not used universally. There are examples of violations: souklerden 'from the cold', sultanden 'from the emperor' [6: 83, 85]. According to this pattern, Megiser lists such names as sultan 'emperor', adem 'man', kiabur 'rich man', ogul 'son', odun 'log', duman 'fog', ad 'name', begur 'foal', iell 'wind', souk 'cold', tschelebi 'noble man', elchi 'ambassador' [6: 81-89].

Case system in the Tatar grammar XIX - beg. XX century. was mechanically transferred from the Russian Grammar book by M.V. Lomonosov, where seven cases were represented: nominative case, genitive case, dative case, accusative case, vocative case, instrumental case and prepositional case. In Tatar grammar books, along with affix

forms analytic-physical constructions with postpositions and interjections, conveying the meanings of the Russian case forms were considered as well. But only in the «Grammar book of the Altai Language» (1869) we meet the cases that is used nowadays: nominative case, possessive (genitive) case, accusative case, dative case, local case, prepositional case [9: 69].

Although H. Megiser used only Latin names of cases, he is one of the first who accurately determined their grammatical forms (not counting the fact that he does not sing out local-temporal case, considering its indicator as a preposition) and included the vocative case in the paradigm.

As it is known, there are two types of declension of the Turkic languages: the northern (Kypchak) type and the southern (Oguz) type. In the northern type (the Tatar language is mainly related to this type), all case endings begin with a consonant, in the southern form they begin in a vowel or consist entirely of vowels [13: 106].

Apparently, the declension, given in H. Megiser's Grammar book, completely coincides with the Oguz type. The Grammar book of H. Megiser is important for studying the initial attempts of Turkic linguistics, to identify those features that are found in the attempt to use the classical approach in the study of the Turkic language, to recreate an objective picture of the progress and development of grammatical theory in Turkic science.

Статья написана при поддержке гранта РФФИ 18-012-00402 «Грамматика Иеронима Мегизера «Institutiones linguae Turcicae libri quatuor» (1612): историко-лингвистическое исследование»

References

1. Alekseev M.P. Dictionaries of foreign languages in the Russian alphabet book of the XVII century. – L., 1968. – 155 pp.

2. Dilacar A. 1612 de Auropada yayimlanan ilk Turkce grammerinin ozellikleri. – 1970. – S. 197-210.

3. Karimullin A. At the origins of the Tatar book. – Kazan, 1971. – 223 pp.

4. Kononov A.N. History of the study of Turkic languages in Russia. The pre-October period. – L., 1982. – 359 pp.

5. Mahmudov H. The word spoken by the ancestors (Aphorisms in the Turkic-Tatar monuments of the 8th-17th centuries). – Kazan, 2002. – 256 pp.

6. Megiser H. Basis of the Turkic language / translation and comments by F. Sh. Nurieva, M. M. Petrova, M. M. Sungatullina. – Kazan, 2012. – 288 pp.

7. Megisero H. Institutiones linguae Turcicae libri quatuor. – Leipzig, 1612. – 340 pp.

8. Miftakhova I.G. History of Tatar grammars: the study of nominal parts of speech (XIX – early XX century.). – Kazan, 1998. Part I. – 162 pp.

9. Nuriyeva F. Sh. Hieronymus Megiser – author of the first printed grammar of the Turkic languages // Problems of preservation of culture in the context of globalization. – Kazan, 2009. – P. 163-165.

10. Stein N. Eine turkische Sprichsammlung des 17. Jahrhunderts // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. – Leipzig, 1984. T. XXXVIII (1-2). P. 55-104.

11. Tatar grammar: in 3 parts. – Kazan, 1993. – 397 pp.

Р.С. Нурмөхәммәтова, Ә.Ш. Юсупова
Казан федераль университеты (Россия)

XX ГАСЫРНЫҢ КҮРЕНЕКЛЕ ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФЛАРЫ: ФЛЕРА САДРИ КЫЗЫ САФИУЛЛИНА

Аннотация. Статья посвящается обзору словарей видного татарского лексикографа XX века – Флеры Садриевны Сафиуллиной. В статье дается классификация опубликованных словарей выдающегося ученого и краткое описание данных изданий. Авторы делают попытку огласить полный список лексикографических трудов своего наставника.

Abstract. The article is devoted to the review of of famous Tatar lexicographer of the twentieth century Flyera Sadriyevna Safiullina's dictionaries. The classification of published dictionaries of the outstanding scientist and a brief description of these publications are given in the article. The authors make an attempt to announce the full list of lexicographical works of their mentor.

Ключевые слова: татарская лексикография, XX век, одноязычные и переводные словари, лексикограф, Ф.С. Сафиуллина.

Keywords: Tatar lexicography of the twentieth century, monolingual and translation dictionaries, lexicographer, F.S. Safiullina.

Һәр халыкның сүзлекләр төзү буенча бай тарихы бар. «Татар сүзләренең сүзлекләргә теркәлеп, беркетелеп калуы бик борынгы заманнарга карый» [2: 185]. Татар лексикографиясе үзенең башлангычын гомумтөрки чорга караган хезмәтләрдән ала. Бу М. Кашгарыйның «Диване лөгате-т-төрк» хезмәте. XV гасырдан татар лексикографиясенең үз тарихы башлана. Россиядә гарәп хәрефләре белән баса торган нәшриятларның аз булуы сәбәпле, татар сүзлекләре XVIII гасырга кадәр кульязма рәвештә калалар. XIX гасыр башында беренче басма сүзлекләр пәйда була. Сүзлекләр төзүдә тупланган бай тәҗрибә XX гасырда да дәвам итә. Библиографик күрсәткечләрдәге мәгълүматларга караганда, 1800-1998 еллар арасында барлыгы 200 дән артык татар сүзлеге басыла [1]. Соңгы елларда сүзлекләргә булган ихтыяҗ һәм кызыксыну аларның санын тагын берничә дистәгә арттыруы бәхәссез.

Сүзлекләр һәр чорда күп кеше тарафыннан кулланылып, гаҗәеп файдалы кулланмалар булуга, бу хезмәтләрдәге байлыкка нигезләнеп яңадан-яңа хезмәтләр язылуга, фәнни тикшеренүләр үткәрелүгә карамастан, аларны төзүчеләргә игътибар җитеп бетми һәм бу кешеләрнең татар лексикографиясе тарихында тоткан урыны, алып килгән яңалыгы бәяләнмичә кала бирә.

Бу мәкаләдә XX гасыр татар лексикографиясенә зур өлеш керткән, хезмәтләре XXI гасыр башында да актив кулланылышта

булган Ф.С. Сафиуллина төзегән сүзлекләргә гомуми күзәтү ясау максаты куела. Мәгълүмат туплау барышында галимәнең библиографик күрсәткече [4: 170-201], башка библиографик чыганаклар [1], басылып чыккан сүзлекләр үзләре файдаланылды.

Ф. Сафиуллинаның исеме фәнни хезмәтләрдә, җыентыкларда узган гасырның 70 еллар башында (1963 ел) күренә башласа да, сүзлекләр төзү эше белән ул бераз соңрак – 80 нче еллар уртасыннан шөгыльләнә башлый. Аңа кадәр ул үзе татар сүзлекләре тарихын өйрәнә, басылган сүзлекләргә тасвирламалар, рецензияләр яза, ягъни лексикография эшенә теоретик җитлеккән галим булып керешә.

Сүзлек тибындагы беренче хезмәте «Татарча-русча сөйләүлек» була, ул аны К.Р. Галиуллин белән берлектә төзи һәм бу кулланма ике тапкыр басылып чыга; Русско-татарский разговорник. Китап татар теле белән танышырга, аны өйрәнергә теләүчеләр өчен әсбап буларак эшләнә, әмма аннан телне белгәннәр дә уңышлы файдалана ала. Сөйләүлек тематик принципка корыла һәм 100 дән артык бүлекне – аралашуда иң еш очрый торган ситуацияләрне үз эченә ала.

«Татарча сөйләшәбез» хезмәте дә төрле темаларга аралашу вакытында кулланыла торган типик репликаларны үз эченә ала, алар фонетик транскрипциядә һәм русчага тәрҗемәдә биреләләр.

Әлбәттә сөйләүлекләрнең максаты һәм материалы башка, әмма алар Ф. Сафиуллинаны бай һәм кызыклы сүзлекләр дөньясына алып кереп китә. Бу уңышлы тәжрибәнең дәвамы буларак, галимә тарафыннан өч дистәдән артык сүзлек төзелеп, дөньяга тарала.

Ф.С. Сафиуллина төзегән филологик сүзлекләрне, лексикография фәнендә кабул ителгәнчә, бер тел һәм ике тел (тәрҗемәле) сүзлекләргә бүлеп карарга була.

Бер тел сүзлекләрдә сүз турында шушы телдә аңлатма бирелә [2: 173]. Галимә авторлыгында дөнья күргән мондый сүзлекләр сан ягыннан күп булмаса да, алар үз өлкәләрендә беренче яки бердәнбер. Мәсәлән, татар теленең *омонимнар* һәм *антонимнар сүзлекләре*; Антонимнар сүзлеге.

Татар теленең *синонимнар сүзлеге* беренче тапкыр 1962 елда дөнья күрә (авторы Ш.С. Ханбикова). Берничә дистә еллардан соң Флера Садриевна, бу сүзлеккә җәмәгатьчелекнең ихтыяҗын тоеп, аны камилләштереп, беренче авторның исемен дә саклап нәшер итә. Галимәнең вафатыннан соң, ул тагын бер тапкыр басыла.

Ф.С. Сафиуллинаның татар телен чит телле аудиториядә тарату өлкәсендә озак еллар нәтиҗәле эшләве сүзлекләр төзү практикасында да дәвам итә: аның каләменнән төшкән сүзлекләрнең зур өлеше **ике тел (тәрҗемәле) сүзлекләр**гә туры килә. Аларны да үз эчендә берничә төркемгә бүлеп карау мәслихәт булыр.

1. *Кесә сүзлекләре.* Исеменнән үк аңлашылганча, мондый сүзлекләр һәрвакыт янда йөртерлек итеп, көндәлек гамәли максатларны күздә тотып эшләнә. Татарларга мондый яңалыкны 1915 елда Солтан Рахманколый алып килә. Лексикография тарихы, сүзлек төзү эшләре белән даими кызыксынып торган Ф. Сафиуллина, шактый еллар үткәч, әлеге уңышлы алымны кабатлый: ул бу төр сүзлекләрне бер үк китапта татарча-русча һәм русча-татарча итеп эшли. Бу кулланма халык арасында популярлык казана һәм 4 тапкыр басылып чыга.

2. *Мәктәп укучылары һәм балалар өчен төзелгән сүзлекләр.* Укучы балалар өчен сүзлекләрнең тел өйрәнүдә иң кирәкле кулланма булуы бәхәссез. Татарстандагы рус-татар икетеллелеге шартларында укучыларның кул астында русча-татарча, татарча-русча сүзлекләр булу аеруча мөһим. Ф.С. Сафиуллина мәктәпләр өчен татар теле дәреслеге авторларының берсе буларак, үзләре төзегән дәреслек күләмендә, иң актив кулланылышлы сүзләрне туплаган сүзлекләр эшләүгә дә алына. Мондый сүзлекләр дә 4 тапкыр дөнья күрә.

Галимә кечкенәләрне дә игътибарсыз калдырмый: балалар бакчаларында тәрбияләнүләр өчен рәсемле сүзлек эшли.

3. *Терминологик һәм тематик сүзлекләр.* Терминологик сүзлекләр билгеле бер өлкәдә очрый торган атамаларны туплап, аерым белгечләрне күздә тотып эшләнә. Татар теленә нисбәтле мондый сүзлекләр XX гасырның 20 нче елларында актив төзелеп ала, бу чорны «татар лексикографиясенең беренче күтәрелеш чоры» дип тә атыйлар [1: 4]. «Икенче күтәрелеш чоры» 90 нчы елларда башлана: ЗАГС хезмәткәрләре (1994), мәдәният хезмәткәрләре (1995), җәмәгать тукланыу өлкәсендә эшләүчеләр (1995), авыл хуҗалыгы эшчәннәре (1995), сәүдә хезмәткәрләре (1995) һ.б.ш. өчен сүзлекләр эшләнә. Ф.С. Сафиуллина да бу эштән читтә калмый, ул мәгариф өлкәсендә эшләүчеләр, китапханәләр, нәшриятлар һәм мәгълүмат оешмалары хезмәткәрләре өчен русча-татарча сүзлекләр төзүдә катнаша.

Галимәнең күп еллар татар тел белеменең төрле бүлекләре буенча университет студентларына белем бирү нәтиҗәсе булып, «Татарча-русча тел белеме терминнары сүзлеге» дөнья күрә. Автор аны үзенең остазы – академик М.З. Зәкиевка багышлый. Бу сүзлек тә татар тел белемендә озак көтелгән хезмәтләрнең берсе була: 1953 елда басылган «Тел белеме буенча терминнар һәм әйтелмәләр сүзлеге»ннән соң мондый сүзлек нәшер ителми тора, тел белеме өлкәсендә яңа терминнар барлыкка килү яңа сүзлек зарурлыгын сиздерә. Әлеге хезмәттә 4500 чамасы берәмлек туплап бирелә.

К.Р. Галиуллин белән бергә төзеп бастырылган тематик сүзлектә 8000 гә якын баш сүз 238 тематик төркемгә бүлеп урнаштырылган. Хезмәттә баш сүзләрнең мәгънәләрен ачып бирерлек һәм сөйләмдә кулланылышына ишарә итәрлек сүзтезмәләр, җөмләләр дә китерелгән.

4. *Антонимнар, омонимнар, фразеологизмнар сүзлекләре.* 1997 нче елда Ф. Сафиуллина Л.М. Ризванова белән авторлыкта татарча-русча антонимнар һәм омонимнар сүзлекләре төзеп бастыра. «Татар лицее» сериясендә басылган әлеге хезмәтләр иң беренче чиратта мәктәп укучыларын күздә тотып эшләнгән, күләмнәре дә зур түгел: омонимнар сүзлегендә – чама белән 1000 омоним һәм омоформа, антонимнар сүзлегендә дә 1000 антонимик пар теркәлгән.

«Татарча-русча, русча-татарча антонимнар сүзлеге»н галимә үзе генә башкарып чыга. Кереш сүздә, антонимнар турында мәгълүмат биргәннән соң, ул «Сүзлек укучыларны антонимнар дөньясына алып кереп, сөйләмне матурларга, баетырга ярдәм итәр, татар һәм рус антонимнарын чагыштырырга мөмкинлек биреп, тәрҗемәдә ярдәмче булыр дип уйлыйбыз» дигән фикерен җиткерә.

Татар фразеологиясенә караган сүзлекләр XX гасырның икенче яртысында шактый басыла (1957, 1959, 1980, 1982, 1989, 1990). Алар арасында ике русча-татарча фразеологик сүзлек бар. Әмма татарча-русча фразеологик сүзлек әле эшләнмәгән була. Ф.С. Сафиуллина бу эшкә алына һәм 16000 нән артык фразеологик берәмлекнең русча мәгънәләрен теркәгән сүзлек дөнья күрә.

5. *Татар теленең сүз ясалыш үзенчәлекләрен чагылдырган сүзлекләр.* Болар – татар лексикографиясендә моңарчы күрелмәгән өр-яңа тип сүзлекләр.

Ф.С. Сафиуллина һәм Ф.М. Газизова тарафыннан әзерләнгән «Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге» төзүчеләрнең күп сүзлекләр төзүдә

катнашып туплаган тәҗрибәләренә, төрле документларны тәрҗемә итү практикасына һәм русларны татар теленә өйрәтү тәҗрибәсенә нигезләнеп эшләнгән. Анда 4000 гә якын тезмә сүз туплап бирелгән.

«Татарча-русча тамырдаш сүзләр сүзлеге»ндә исә 4000 чамасы сүзьясалыш оясы, 19000 сүз теркәлгән. Төзүче авторлар – Ф.С. Сафиуллина, З.Н. Кириллова, Ә.Ш. Юсупова, И.Г. Мифтахова.

6. *Өч тел сүзлекләре.* Татар теленә нисбәтле күптелле сүзлекләр лексикография тарихында әллә ни зур урын алып тормый. Революциягә кадәр дөнья күргән сүзлекләр, нигездә, бер үк хезмәтнең төрле басмалары булса, совет чорында нибары бер (1954), үзгәртеп кору чорында берничә сүзлек басылып чыгуы билгеле. Шуларның икесен төзүдә Ф.С. Сафиуллина да турыдан-туры катнаша.

Үз вакытында хөрмәтле остазыбыз бер хезмәтенең кереш өлешендә «Татар теленең 80-90 нчы елларда үзгәртеп кору, җәмгыятьтә барган демократлашу чорында үсеше һәм дәүләт теле буларак кулланыла башлавы аның функцияләрен киңәйтеп җибәрде. Бу, үз чиратында, төрле типтагы яңа сүзлекләр төзеп чыгаруга сәбәпче булды. Татар лексикографиясе җәмгыятьнең яңа сүзлекләргә булган ихтыяҗларын һәрвакыт канәгатьләндереп килә. Үзгәртеп кору процессында да күп кенә яңа сүзлекләр төзелеп дөнья күрде. Бу – энциклопедик сүзлек, күптөрле яңа терминологик сүзлекләр, омоним, антоним, синонимнар сүзлекләре, гидронимик, кеше исемнәре, рәсемле сүзлекләр һ.б. Татар теленең кулланылыш сферасы арта барганда, әле тагын да яңа сүзлекләр төзелер дип уйлыйбыз» дип язган иде [3].

Аның лексикографик хезмәтләре нәкъ шушы чорга туры килде дә. Ул татар сүзлекчеләре арасында әйдәп баручылардан булды, яңадан-яңа өлкәләрдә башлап эшләде. Аның хезмәтләре бүген дә әһәмиятен югалтмый, телне өйрәнүчеләргә, тел белән эш итүчеләргә ышанычлы әсбап булып кулланылышта кала бирәләр. Киләсе буыннар Ф.С. Сафиуллинаның сүзлекләрен кабат-кабат тулыландырып бастырырлар әле.

Әдәбият

1. Миңнуллин К., Валиуллин Р. Татар теле сүзлекләрдә. Библиографик күрсәткеч. – Казан: Мастер Лайн, 1998. – 56 б.

2. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.

3. Сафиуллина Ф.С., Газизова Ф.М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 364 б.

4. Фәнгә багышланган гомер. – Казан: Казан дәүләт ун-ты нәшрияты, 2008. – 216 б.

Б.Ж. Омаров
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

МНОГОВЕКОВАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам преемственности литературных традиций казахского и туркменского народов. Особенности истории литературы тюркоязычных стран свидетельствуют о том, что тюркские народы формировались и развивались в исторически схожих условиях. В статье говорится об устном народном творчестве туркмен и казахов, в частности о произведениях «Огузнаме», «Кёроглы».

Abstract. The current research is devoted to the problems of continuity of literary traditions of Kazakh and Turkmen peoples. The peculiarities of the history of the Turkic-speaking countries literature prove that the Turkic peoples were originated and developed in historically similar conditions. The paper considers the issue of oral folk art of Turkmen and Kazakh peoples, in particular, about the epics «Oguzname» and «Kerogly».

Ключевые слова: тюркские народы, туркмены, казахи, «Огузнаме», «Кёроглы».
Keywords: Turkic peoples Turkmens, Kazakhs, «Oguzname», «Korogly»

Что мы знаем о литературе тюркских народов сегодня? Надо признать – немного. Особенностью новейшей истории постсоветских государств является то, что каждый из народов бывшей страны Советов в конце двадцатого века взглянул на свою историю по-новому, начал искать в предшествующих временах свои истоки. В этот период туркменский народ, также как и другие тюркские народы, открывая для себя благополучные и трагические моменты в своей истории, начал новое летоисчисление.

Туркмены во все времена истории человечества используют самоназвание «туркмен». Даже в единой истории всех тюркских народов понятие «туркмен» используется как нечто самостоятельное. Наверное, данный факт необходимо расценивать как духовную силу этого народа. Все исторические события, которые пережил этот народ, нашли своё отражение в его литературе.

Истоки истории туркменской литературы в далёком прошлом. Образцы литературы туркменского народа поистине уникальны. Древнее фольклорное и литературное наследие этой страны рождалось на языке разных народов, обосновавшихся в давние времена на туркменской земле. Например, парфяне, саки, хорасанцы стали частью иранцев и таджиков, хорезмийцы – узбеков, огузы – туркменов, азербайджанцев, турков, а аланы присоединились к кавказским народам. [1: 414]. Туркменский народ сформировался как нация, объединив в своём составе множество племенных союзов. Об этом свидетельствуют различные исторические источники. В Казахской

советской энциклопедии дается следующая информация: «До XX века туркмены делились на крупные племена Теке, Жаумут, Ерсары, Салыр, Сарық, Гоклен, Чоудор. В 80-х годах XIX века Туркмения присоединилась к России» [3: 232].

У всех этих племён и народов, которые жили на древней туркменской земле, были собственные оригинальне образцы литературы. Героический эпос о предводительнице саков и массагетов Томирис, которая победила персидского царя Кира, и эпос о позорном поражении персидского царя Дария Первого, нападавшего на саков, – литературные творения 500 годов до нашей эры. Эти образчики литературы древней эпохи – тропа, связывающая древнюю литературу с современной туркменской литературой.

Развитие туркменской литературы более позднего периода связано с приходом на данную территорию тюрков. Произведения этой эпохи написаны, в основном, на тюркских языках. Современные тюркологи относят туркменский язык к огузской группе языков, а самих туркмен генеалогически -к огузам. Думаем, что возводя родословную туркменов к огузам, нужно помнить один интересный факт: название племени «туркмен» упоминается в письменных памятниках, написанных ещё древнетюркским руническим письмом (VI-VIII века н.э.). Этот факт заставляет задуматься.

Туркменские ученые, так же как и их коллеги из разных стран, говорят о том, что каменные рунические письмена – это не только литературный памятник, это духовная реликвия, дающая нам возможность увидеть первые образцы письменности тюрков. Бегмурат Уайсов, исследовавший историю письменности туркменов, делает такое заключение: «Написанные в период Тюркского каганата (VI-VIII в.) и названные в честь места их нахождения «Орхоно-Енисейскими письменами», среди известных ныне науке тюркских письменных памятников являются самыми древними» (Türk kaganatynda (VI-VIII asyrlar) ýazylan, tapylan ýerleri boýunça «Orhon-Ýeniseý ýazgylary» atlandyrylan daş ýazgylary bize mälim bolan türki ýazuw ýadygärliklériniň iň gadymysydyr) [2: 8]. Это один из древнейших памятников письменности тюрков и, безусловно, это древняя письменная литературная первооснова литератур всех современных тюркских народов.

В произведениях устного народного творчества туркмен отражены мечты и чаяния народа о свободе, о воле; в них прослеживается история страны, уникальный характер народа, его

особенности. В туркменском фольклоре главенствующее положение занимают такие жанры устного народного творчества как легенды, истории, сказки, анекдоты. К примеру, туркменская сказка «Обманутый волк» и ей подобные наводит нас на размышления о различных явлениях в жизни общества, об отношениях между людьми. Через сказки передаётся потаённая информация о состоянии, самоощущении народа. В волшебных сказках, таких как «Мамеджан», отражаются мечты людей, в них можно увидеть то, какие эстетические идеалы сформировались у туркменского народа на протяжении многих веков. Все сказки призывают ценить человеческие ценности. Наряду с такими образцами устной литературы, как сказки, туркменский фольклор богат на традиционные поэтические произведения – стихотворения, легенды и предания. Здесь же необходимо упомянуть анекдоты о Кемине, пословицы и поговорки об укладе жизни, традициях и обрядах, а также загадки и шутки, считалочки и скороговорки.

В фольклорном наследии туркменов есть и эпические произведения. Например, в туркменской литературе считаются выдающимися такие произведения как «Книга Коркыт ата» и «Кёроглы», которые являются общим достоянием всех тюркских народов. Реликвия, объединяющая казахскую и туркменскую литературы, – эпическое произведение «Огузнаме». «Огузнаме» – јвыдающийся и беспрецендентный историко-литературный памятник, имеющий непосредственное отношение к истории и литературе всех тюркских народов. Туркменский народ расценивает это произведение как символ равноценный духу народа. Туркмены считают «Огузнаме» своей средневековой родословной. Но история огузов – неотъемлемая часть не только туркменской истории, но и казахской тоже. Известно, что огузы, осев на земле, которую населяли предки современных казахов, долго жили с ними бок о бок. Об этом напоминает нам ученый-исследователь истории огузов С.Г. Агаджанов: «Большинство огузов IX-XI вв. вело полукочевой и кочевой образ жизни. Наиболее компактно они населяли Северный Прикаспий, низовья Сырдарьи и степи вокруг Аральского моря» [4: 88]. Наряду с этим академик К. Байпаков, занимавшийся исследованием огузских городов, сообщает, что «опираясь на анализ археологических материалов и результаты исследования керамики, можно утверждать, что в средневековых городах Казахстана проживали огузы» [5: 70].

Эпос «Кёроглы», появившийся во второй половине XVI века, в периодизации литературного наследия казахов и туркменов также можно определить как общее достояние. В этом эпическом произведении рассказывается о невероятной истории появления на свет богатыря Кёроглы, о его героических подвигах, о мужестве, которое он проявлял, защищая Родину, о его сражениях с врагами, о заботе по отношению к народу. Р. Бердибай отмечает: «Можно долго рассуждать об эпосе «Кёроглы», который исполняют как казахи, так и туркмены. «Кёроглы» распространён не только у этих двух народов, он широко известен и среди других народов стран Средней Азии. Не только в эпических произведениях, но и в устной литературе, в целом, у казахов и туркменов много общих мотивов». [6: 99]

Казахи произносят ключевые слова – «литература до Абая» и «литература после Абая», говоря о развитии казахской литературы. Абай для казахской литературы – знаковая фигура. Мактумкули – это знаковая величина и знаковая веха в истории туркменской литературы. Классические произведения Мактумкули Фраги, ставшие духом народа, духом нации, представляют собой целую эпоху. Творчество Мактумкули знакомо современному казахскому народу благодаря переводам Г. Орманова, Г. Кайырбекова, Д. Канатбаева, С. Нуржана.

Казахско-туркменские литературные связи продолжались и в советский период. В последние годы двадцатого века процесс взаимодействия литератур казахского и туркменского народов значительно ослаб, но в наши дни он начинает постепенно возрождаться. Благодаря великому искусству мастеров слова мы сегодня имеем возможность понять себя и понять друг друга, уважать себя и с уважением относиться друг к другу.

Литература

1. Агаджанов С.Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. – 1977. – №4.

2. Байпаков К.М. Огузы, туркмены и сельджуки в городах Южного Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. – Алматы: Дайк-Пресс, 208. – 268 с.

3. Бердібай Р. Түрікмен әдебиетінің тәжі // Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: Қазығұрт. – 448 б.

4. Литература // Туркменская Советская Социалистическая Республика. – Ашхабат: Главная редакция туркменской советской энциклопедии, 1984. – 474 с.

5. Түрікмен // Қазақ совет энциклопедиясы. 11 т. – Алматы: ҚСЭ бас редакциясы, 1977. – 632 б.

6. Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat, 2008. – 322 bet. [2, 8].

M. Öner
Ege Üniversitesi (Türkıye)

TATARCADA YENI MORFEMLER

Аннотация. Статья посвящена проблеме возникновения неологизмов в татарском языке. Исследуются различные способы образования новых слов, которые иллюстрируются примерами из средств массовой информации.

Abstract. The article is devoted to the problem of neologisms in the Tatar language. Various ways of formation of new words which are illustrated by examples from mass media are investigated.

Ключевые слова: татарский язык, словообразование, неологизм, морфема.
Keywords: Tatar language, word formation, neologism, morpheme.

Genel dil biliminde *neolojizm*; teknoloji, endüstri, politika, kültür veya bilimde yeni bir nesneyi veya bir olguyu ifade etmek üzere bir dil topluluğunun tamamı tarafından değilse bile en azından bir kısmı tarafından kullanılan yeni bir ifade (kelime veya cümle) olarak tanımlanmaktadır [1: 794].

Berke Vardar *yeni sözcük* dediği Alm. Neologismus, Fr. néologisme kavramını "yeni oluşturulmuş ya da bir süre unutulduktan sonra yeniden kullanılmaya başlanmış, bir başka dilden ya da bir ağızdan yeni alınmış anlamlı birimlerle yeni bir anlam edinmiş aynı türden birimlere verilen ad" diye açıklamaktadır [2: 223].

Kamile İmer ve eş yazarlar tarafından hazırlanan Dilbilim Sözlüğü de bu kavramı "dildeki türetim kurallarına uygun olarak yaratılmış olan yeni birimlerin adı; yeni olma, ya dilde o güne değin bulunmayan bir göstergenin ortaya çıkışını ya da eski bir göstergenin ortaya çıkışını ya da eski bir gösterenle yeni anlamı birleştirmeyi içerir" diye tanımlamıştır [3: 270].

Günay Karaağaç *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde yer verdiği bu kavramı şöyle ele almıştır: *yenicilik (neologism):* 1. Yeni ve henüz yaygınlık kazanmamış sözleri kullanmak veya mevcut sözleri henüz alışılmamış yeni anlamlarda kullanmak. 2. Bir dilin kendi kök ve eklerinden yararlanarak, o dilin yaşayan veya ölü sözlerindeki yapıya bakarak veya ağız ve lehçelerden söz ve yapı alarak gerçekleştirilen dil kullanımı: *basın, yayın, basınç, birikim, dergi, durum, göçmen, işlem, kazı, gezi, konut, sözlük, tapınak, yaratık, yargı, yanıt* vb. [4: 866].

F.S. Safiullina da neolojizmlerin sözlüksel ve bireysel-bağlamsal olarak ikiye ayrılabileceğini belirtir; sözlüksel neolojizmlerin oluşumuna bütün konuşurlar katılmaktadır, bunlarda tek bir yazar gösterilemez ve bu neolojizmler herhangi bir bağlamda kullanılabilir. Tatar

Türkolojisinin öncülerinden olan F. Safiullina, Türk yazı dillerinde yapım eklerinin neolojizmlerin oluşumundaki rolüne dikkat çekerken Almancada birkaç sözün birleştirilmesi ile yeni sözlerin yapımının yaygın olduğunu vurgular. Rusçada ise ön ekler yeni sözler teşkilinde öne çıkmaktadır [5: 113].

Kazakça dil bilimi terimleri açıklamalı sözlüğünde de *neologizm* kavramı şöyle tanımlanıp örneklendirilmektedir: "Sosyal münasebetler, bilim ve teknik, kültür ve iş dünyasının gelişmesiyle ilişkili olarak dilde meydana gelen yeni sözler ve dil kullanımlar. Genel olarak neolojizmler dilde önceden mevcut sözlerden yapım yoluyla doğar; örnek olarak *balmuzdaq* 'dondurma' sözünün yapısındaki *bal* 'bal' ve *muzdak* (< *muzda-* "buzlamak") sözleri önceden de vardır" [6: 227].

Kazak dil biliminin ve Türkolojinin öncülerinden R. Sızdık "*Qazaq tilindegi eskilikter men jañalıqtar*" adlı monografisinde kelime hazinesini *köne* "kadim" – *eski-yeni* biçiminde tahlil etmek gerektiği öne sürmüştür [7: 4]. XV-XVIII asırlardaki Edige gibi destanlarda bulunan eskilikleri tahlil eden yazar, bunlar içinde kadimleşmiş sözlerin de (*arkaizm*) eskimiş sözlerin (*istorizm*) de bulunduğunu belirtir [7: 12] ve eserini leksikal eski birimler ve leksikal yeni birimler üzerinden tahlillerle oluşturur.

Dil bilimcilerin daima söz varlığı düzeyinde yeni bilgiler ve onların yansıması olarak da yeni sözler bağlamında ele aldıkları bu *yenilik* "neolojizm" meselesini; biz burada dil tarihinde meydana gelen yeni gramer şekilleri veya dildeki eski şekillerin yeni bir işlev kazanması olarak da tahlil etmek istiyoruz. Gramerdeki yeniliği elle tutulur hale getirmek, bugün Türkçe çekim gramerinde yer alan şu eklere üstünkörü bir bakışla bile mümkün olabilir: -DI ve -mIş morfemleri Orhun Yazıtlarında (VIII yy.) da kullanılırken, -AcAK ancak Eski Anadolu Türkçesinde (XIV yy.) görülmektedir [8: 167-168]; -Iyor ve -yor ekinin ise XV.yy ertesinde ekleşmesini tamamladığı belirlenmektedir [9: 30-308].

Türkçe söz varlığında *Gültekin* ve *Bilge* gibi şahıs adları; VIII. yüzyıla ait Orhun Yazıtlarının ancak XX. yüzyıl başlarında tanındığı ve eski Türk kültürünün popülerleştiği Cumhuriyet devrinde millî kültürümüze tekrar katılmıştır. Neolojizmin güzel bir örneği olan bu örnekler Türkçe söz varlığının tarihini doğrudan ilgilendirdiği gibi, bugün Türkçe gramerde yan yana kullanılan bu çekimlik morfemler (-DI, -mIş, -AcAK ve -Iyor) arasındaki yaş farkları da tarihî morfolojiyi çok ilgilendiren bir meseledir. Mesela Türkçenin bugün en genç morfemlerinden olan -Iyor'un da her türlü ses uyumundan bağımsız ve

uyumsuz varlığını bu yeniliği ile açıklamak ve öğretimini de öylece yapmak mümkün olabilmektedir.

Türk Dünyasının en köklü tarihî mirasa sahip yazı dillerinden biri olan Tatarcanın morfemlerine bu bakış açısıyla odaklanmak istiyoruz: Burada Tatarcanın tarihî esası olan Kıpçakçadan ses, şekil ve işlev bakımından değişmiş ekler söz konusu edilecektir. Bu konu Tatarcanın tarihî gramerinin yazımı bakımından önemli olduğu kadar, gerek yabancı dil gerek ana dili olarak Tatarca öğretimi için de önem taşır.

Yaptığımız tarihî karşılaştırmalı tahlillere göre [10] Tatarcada tarih içinde sadece ses ve şekil değişimi gösteren morfemler vardır. Bunlar Eski Türkçe ve devamında Kıpçakça eklerden sadece ses ve şekilce değişmiş ve eskiden beri bilinen işlevleri ile bugün kullanılan Tatarca morfemlerdir: Mesela;

1. Tat. {-vçI} < ET, Kıp. {-GUçI Partisip} [11].

ET *tavar ḳapġuçı* "mal çalıcı" *taġġa aġḳuçı* "dağa tırmanıcı" [12: 61].

> Tat. *ekiyet* ***söylevçě*** *ḳart* "masal söyleyen ihtiyar"; *alda kilüvçě kěşě* "önde gelen kişi"; *yıraḳtan kürmevçě kěşě* "uzaktan görmeyen kişi" [10: 226].

2. Tat. {-IyK } < Kıp. {-AyIK 1. çokluk şahıs Emir-İstek} > Özb., Nog., Kzk., Başk., Kmk., Krç.-Blk. -AyIK [13: 338; 14: 328].

> Tat. *Zeñger buyavlarġa buya / Tereze ıramnarın; / Niçěk itěp* ***oyıştırıyk*** */ ḳavışuv plannarın?* "Mavi boyalara boya / Pencere çerçevelerini; / Nasıl edip yapalım / Kavuşma planlarını?" -Cır.

3. Tat. {-y} < ET, Kıp. {-y-A Gerundium }

ET *yıġlaya* "ağlayarak"; *başlayu* "başlayarak" [15: 122-123]; Kıp. İM *taḳı yarlıḳayu tiler miz senden* "yine esirgeyerek dileriz senden [16: 197b/2].

> Tat. *Avdı ana tayıp huşınnan, /Parçalanġan yörek tüzmedě.* ***/Yılıy yılıy*** *ulı sağışınnan, /Suḳıraydı anıñ küzlerě.* "Yıkıldı ana bayılıp, /Parçalanmış yürek dayanamadı. / Ağlaya ağlaya oğlunun hasretinden, / Kör oldu gözleri" – Celil [17: 149].

Tarihî fonetik ve morfolojinin inceleme konusu olan ve rutin değişimler gösteren bunlar gibi morfemlerle burada meşgul olmayacağız.

Tatarcada İşlev Değişen Morfemler

Bunlar tarihî fonetik değişimlerin yanı sıra işlevi değişen, yeni bir gramer görevi ile kullanılan eklerdir. Tarihî yazı dilinde Eski Türkçe veya Kıpçakça yadigârlarda görülen morfemlerin işlev değişikliğinden sonra Tatarcada yaşayan biçimleri aşağıda gösterilmiştir.

Tat. {-A Geniş Zaman} < Kıp. {-A Gerundiumu + turur Birleşik fiil}.

Kıpçakçada bu birleşik fiil yapısında donuklaşmış -A gerundiumu asıl fiilin sürekliliğini ifade eden geniş zaman çekimli yardımcı fiilin (*turur*) katkısıyla kurulmuştur. Ancak bu yardımcı morfemin tasarruf edilmesinden sonra kısalan -A ekli yapı şahıs çekimi yapılan yeni bir zaman eki olmuştur. İdil-Ural alanındaki Kıpçakçanın tabii bir devamı olan Tatarca ve Başkurtçada bütünüyle tasarruf edilen *turur* morfeminin Aral-Hazar alanındaki Kazakça, Nogayca ve Kırgızcada *-a turur* > *-adur* > *-adı* biçiminde ses ve şekilce kısalan biçimi 3. şahısta saklanmıştır: Tat. *bara* "gider" Özb. *keladi* "gelir"; Tuv. *köredir* "görür" [13: 410].

Kıp. (GT) *yastuḳı üstine kilip kördi kim şem' yana turur* "yastığı üstünde gelip gördü ki mum yanmaktadır" [18: 259].

Tat. *Eytmegennĕ kĕm bĕle, açmaġannı kĕm küre.* "Söylemediğini kim bilir, açmadığını kim görür" – Mekal.

Geniş zaman çekimli birleşik fiil Kıp. *yana turur* vb. kuruluşunun yardımcı morfemi *turur* tamamen tasarruf edilince onun gramer işlevini de üstlenen Tat. -A ekinin geniş zaman ve şimdiki zaman işlevli yeni bir zaman eki haline geldiği açıktır [15: 85; 10: 174-177; 19: 127].

Tat. (diyalekt) {-p Geçmiş Zaman} < Kıp. {-p turur Birleşik Fiil}

A.F. Karamanlıoğlu, Seyfi Sarayi'nin Gülistan Tercümesi metnini incelerken (XIV yy.) *kilip turur-men, tüşüp turur-men* yapısının eş anlamlısı olan -mIş şeklinden daha fazla kullanıldığını belirtmiştir [18: 79].

Çağdaş Tatarcanın Mişer ve Tobol, İrtiş, Baraba gibi Batı Sibirya diyalektlerinde tarihî Kıpçakçadan beri bilinen *-p turur* yapısındaki *turur* yardımcı morfeminin tasarruf edilmesiyle oluşan yeni yapı doğrudan doğruya *-p* öğrenilen geçmiş zaman çekimi halinde kullanılır: *alıpmın* "almışım"; *alıpsın* "almışsın" [20: 101]; *ḳuş kilĕpsĕs* "hoş gelmişsiniz"; *aynegĕmnĕ sındırıpsın* "gözlüğümü kırmışsın" [21: 34].

Tat. {-ArGA; -IrGA Gerundium} < Kıp. {-Ar + GA; -Ir + GA Partisip + Datif }

Kıp. (Gülistan Tercümesi) *'Acem tilin bilür kişi* "Acem dilini bilen kişi" [18: 92]; Kıp. (Temir Kutlug Yarlığı-1397) ***barur kelüride kirür çıkarıda*** *Kırımda, Kefede kayuma türlüg erse* ***alurıda satarıda*** *tamġa tartınaḳ almasunlar* "gidiş gelişinde giriş çıkışında, Kırım'da, Kefe'de her ne türlü ise alışta satışta damga vergisi almasınlar" [22: 107]. > Tat. *Şulay köte-köte yartı tön üttĕ; cil-buran basıldı, mamıḳ yafraḳlar kĕbĕk yomşaḳ ĕrĕ ḳar* ***yavarġa*** *totındı, lekin yĕgĕt kilmedĕ.* "Böyle bekleye bekleye yarı gece geçti; rüzgâr fırtına dindi, pamuk yapraklar gibi yumuşak iri kar yağmaya başladı, fakat delikanlı gelmedi" (A. İbrahim)

Tat. {-ArgA; -IrgA Gereklilik / Emir} < Kıp. {-Ar + gA; -Ir + gA Partisip + Datif}

Kıp. (İrşâdü'l-Mülûk) *Eger tilese anıñ birle ol mü'min bolġay* ***öler*** *hāletde* "Eğer dilese onunla o mümin olacak, ölecek durumda" [16: 160-23b-7].

> Tatarcanın gereklilik çekimi geniş zaman partisibi ve datif ile oluşan -ArGA veya -IrGA yapısına *kirek* veya *tiyĕş* edatlarının katılımıyla yapılır:

Eyĕ, ni ayanıç, tatar milletĕne tiz gĕne tözetĕp, ķaytarıp ala almaslıķ zıyan yasalġan. Ḥezĕr bĕzge anı savıķtırırġa, ayaķķa bastırırġa kirek. "Evet, ne yazık ki, Tatar milletine çabucak düzeltilip geri çevrilemeyecek ziyan yapılmıştır. Şimdi bizim onu iyileştirmemiz ayağa kaldırmamız gerek." – Borhanov [17: 400].

Ancak Tatarcada bu *kirek* veya *tiyĕş* edatlarının tasarruf edilmesiyle kısalmış bir gereklilik çekimi de vardır:

Turay Batır tağın ķarçıķtan sorıy:-Ebi, diyüv patşasın niçĕk kürĕrge iken? "Turay Batır tekrar kocakarıdan sorar: – Nine dev padişahını nasıl görmeli ki?" – Turay Batır [17: 272].

Doşman bocradan çıġarga omtılsa, anı yuķ iterge. "Düşman çemberden çıkmak için atılsa onu yok edin!" (Bu, akademik Tatar gramerinin yazarları tarafından, gereklilik değil de bu cümledeki bağlama göre emir çekiminin bir örneği olarak ele alınmıştır) [23: 154].

Tat. {-DIK Fiilden İsim Yapımı} < ET, Kıp. {-DIK Partisip}

Eski Türkçe ve Kıpçakçada aktif bir partisip olan -DUK, çağdaş Tatarcada fiilden isim yapım eki halinde kalıplaşmıştır:

ET *oş* ***keldüküm*** *bu* "şimdi geldim" (DLT 363); *otaġka öpkelep süge* ***sözlemedük*** "çadırdaki yoldaşlara kızıp askere kızan" (DLT 513); Kıp. (İM) *ihtimal bar* ***bolduġı*** *üçün ol kişi tiledi anıñ birle beraber bolmaķnı* "ihtimal var olduğu için o kişi diledi onunla beraber olmayı" [16: 153; 12b-5].

Tat. ***ķaldık*** *san* "Matematikte kalan sayı", ***tabıldık*** *eybĕr* "buluntu", ***yuvıntık*** *su* "bulaşık veya çamaşır suyu", ***taşlandık*** *yort* "terk edilmiş ev" [19: 130].

Tat. {-mIş Fiilden İsim Yapımı} < Kıp. {-mIş Partisip}

Kıpçakça -mIş partisibi pasif bir anlam ile kullanılmıştır: Kıp. (GT) ***ķavurmış*** *buġday* "kavrulmuş buğday"; ***sınamış*** *ir* "denenmiş kimse" [18: 92]; Kıp. (Kutb.) *körüp ol tağda* ***ķılmış*** *işlerini* "görüp o dağda yaptığı işlerini" [24: 2655].

Tatarcada bugün -mIş eki sadece fiilden isim yapım eki olarak kalıplaşmıştır: *tuvmış* "doğma, doğuş"; *uķımış* "tahsil, öğretim"; *cimĕş* "meyve"; *tormış* "hayat"; *uzmış* "geçiş, geçme"; *yazmış* "yazgı" [10: 92].

Tatarcada aktif bir partisip olmasa da sınırlı sayıda -mIş ekli partisip örneği de tespit edilmiştir: *bulmış ministr* "eski, sabık bakan"; *sanalmış predmet* "hesaplanmış şey" [25: 848].

Tat. {-GAyI İstek-Uyarı-Dilek} < ET, Kıp. {-Gay İstek}

Eski Türkçeden beri izlenen -GAy gelecek zaman ve istek çekimi eki [26]. Kıpçakçada da canlı bir fiil çekim ekiydi: Kıp. (İM) *Taḳı kim kim ant içse satmaġay men* "Dahi kim ki ant içse satmayacağım" [16: 400, 393a-4].

Bu morfem Tatarcada artık bir partisip gibi kalıplaşmış ve öznesi ile birlikte iyelik tamlaması yapılan ve bir uyarı, korku, çekinme vb. ifade eden sınırlı kullanımıyla kalmıştır. Daima olumsuzluk ekiyle birlikte -mA+GAyI "aman olmasın, gerçekleşmesin" anlamındadır.

Bodaynıñ *tamırı özělmegeyě, yolḳınıp* ***çıkmaġayı*** "(Aman) buğdayın kökü kesilmesin, yolunup çıkmasın (inşallah) !.. [23: 155].

XX. yüzyıl başlarında diakronik ve senkronik inceleme yöntemleri Ferdinand de Saussure tarafından net bir şekilde ayrılmış ve onun sayesinde de senkronik dil bilimi meydana gelmişti. Yüzyıl boyunca sosyal bilimlerin tamamına yayılan yapısalcılık yaklaşımı her ne kadar senkronik incelemeler halinde gelişmiş olsa da bizzat F. Saussure diakronik incelemenin gereğini belirtmiştir: "Dilyetisi her an yerleşik bir dizgeyle bir evrim içerir; hem çağdaş bir kurumdur, hem de geçmişin ürünüdür her an. Dizgeyi tarihinden, bugünkü durumu eski durumdan ayırt etmek ilk bakışta insana kolay görünür. Gerçekteyse, bunları birleştiren bağ öylesine sıkı bir bağdır ki, bu iki yönü birbirinden ayırmakta güçlük çekeriz" [27: 37].

Sonuç olarak şunu vurgulayalım: Dildeki yapıların veya morfemlerin tarihini bilmek konuşma için gerekli olmasa da tarihî bir disiplin olan filoloji öğretimi veya diakronik incelemeler için bir ekin şekil veya işlev evrimini bilmek mutlaka gereklidir. Tarihî karşılaştırmalı dil incelemeleri ve tarihî gramerin ise gelişmeye başladığı ilk devirlerden beri Türkolojinin esası olduğu açıktır.

Eski ve yeni şekilleri iç içe kullanagelen herhangi bir dil gibi Tatarcanın da burada belirtmeye çalıştığımız üzere tarihî morfolojisini ortaya çıkarmak gramerin görevlerinden biridir. Tarihî gramerin ve filolojinin genç kuşaklara bugünkü konuşma biçimlerinin bin yıl önceki biçimlerini tanıma fırsatı sunduğu ve dilde hâlen bildikleri canlı yapılara tarihî bir kimlik verebileceği ise ihmal edilemeyecek bir eğitim konusudur. Yaşayan her dil, toplumsal bir anlaşma aracı olduğu kadar

filolojinin konusu olmakla uygarlık yaratan toplumların millî ortaklığı hâlinde de çok değerlidir.

Kaynaklar

1. Bussmann H. Routledge Dictionary of language and Linguistics. – London-New York: Routledge, 1996.

2. Vardar B. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Multilingual, 2007.

3. İmer K., Kocaman A, Özsoy A. S. Dilbilim Sözlüğü. – İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

4. Karaağaç G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. – Ankara: TDK, 2013. – 1066 s.

5. Safiullina F.S. Těl ġıyləměne kěrěş. – Kazan: Tarih, 2001.

6. Kaliev G. Til Bilimi Terminderiniñ Tüsindirme Sözdigi. – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005.

7. Sızdık R. Ķazaķ tilindegi eskilikter men jañalıķtar. – Almatı: Arıs, 2009. – 272 s.

8. Korkmaz Z. Türkçede –acaķ/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine. – Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. – C. XVII/1-2. – 1959. – S. 159-168.

9. Türk V. Türk Dilinde Şimdiki Zaman Kavramı Çekimleri ve Ekleri // TDAY Belleten. – 1999. – S. 291-340.

10. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri. – Ankara: TDK, 1998. – 703 s.

11. Mansuroğlu M. Türkçede ─ GU Ekinin Fonksiyonları. – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, 1953. – S. 341-348.

12. Kâşgarlı M. Divanü Lugâti't-Türk. – İstanbul: Kabalcı, 2005.

13. Tenişev E.R. red. Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Morfologiya. – Moskva: NAUKA, 1988. – 560 s.

14. Tenişev E.R. Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Regionalnıe rekorntruktsii. – Moskva: NAUKA, 2002. – 767 s.

15. Şçerbak A. M. Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Glagol). – Leningrad: Nauka, 1981.

16. Toparlı R. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selatîn. – Ankara, 1992. – 555 s.

17. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. – Ankara, 2015. – 963 s.

18. Karamanlıoğlu A.F. Seyf-i Sarayi – Gülistan Tercümesi. – Ankara, 1989. – 544 s.

19. Hisamova F. Tatar těleněñ tariḥiy grammatikası, Fonetika, Morfologiya. – Kazan: Tatar. kit. neşr., 2017. – S. 127.

20. Tumaşeva D.G. Dialektı Sibirskiḥ Tatar, Opıt sravnitel'nogo issledovaniya. – Kazan: İzd. Kazan. un-ta. 1977. – S. 101.

21. Tumaşeva D.G. Könbatış Sěběr Tatarları Tělě, Grammatik oçerk hem süzlěk. – Kazan: Kazan univer. neşr., 1961. – S. 34.

22. Özyetgin M. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım). – Ankara: 1996. – S. 107.

23. Tatarskaya Grammatika. 3 t-da, T. II. Morfologiya / Red. M.Z. Zekiev. – Kazan, 2002. – S. 154.

24. Hacıeminoğlu N. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968. – S. 2655.

25. Fasayev F. Kratkiy grammetiçeskiy spravoçnik tatarskogo yazıka. Tatarsko-Russkiy Slovar'. – Moskva, 1966. – S. 807-863.

26. Mansuroğlu M. Türkçede -gay / -gey Eki ve Türemeleri. J. Deny Armağanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1958. – S. 171-184.

27. Saussure F. Genel Dilbilim Dersleri. – İstanbul: Multilingual, 1998. – S. 37.

И.Р. Рамеева
Университет Окан (Турция)

ОЧЕРКИ КОНСТАНТИНА БАЗИЛИ КАК ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ЖИЗНИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация. В статье исследуются труды известного русского востоковеда и дипломата греческого происхождения Константина Базили, написанные на основе его путешествий по Востоку. Родившийся в Стамбуле, а потом по воле судьбы оказавшийся в России Константин Базили пишет свои труды «Очерки Константинополя» и «Босфор и новые очерки Константинополя», которые сыграли важную роль в истории формирования образа Османской империи и турок в сознании и национальной памяти русского человека. Представленные в очерках народные поверья, легенды, романтические рассказы помогают русскому читателю глубже понять Османскую империю и турецкий народ. Автор сумел открыть перед читателем всю красоту и разнообразие турецкого Востока, колорит и непревзойденное очарование столицы султанов Стамбула.

Abstract. In this article, the works of famous Russian orientalist and diplomat, Konstantin Basili, written after his travels to the East, were studied. Konstantin Basili, which was born in Istanbul, as fate would have it, later found himself in Russia. K. Basili wrote his works “Essays of Constantinople” and “The Bosporus and New Essays of Constantinople”, which played an important role in the history of the formation of the image of the Ottoman Empire and the Turks in the mind and national memory of the Russian people. The essays reflect popular beliefs, legends and romantic stories, which are woven with great skill into the plot of the work and help to the Russian reader to understand better the Ottoman Empire and the Turkish nation. The author was able to reveal for its readers all the beauty and diversity of the Turkish East, the colours and unsurpassed charm of the capital of the Ottoman sultans.

Ключевые слова: Османская империя, Константин Базили, путешествия, имагология.
Keywords: Ottoman Empire, imagology, travel literature, Konstantin Basili

В последние годы в Турции появилось очень много работ, связанных с исследованием образа турка в европейских литературах. Все эти работы выполнены в русле сравнительно молодой научной дисциплины - имагологии. «Имагология – научная дисциплина, имеющая предметом изучения образы «других», «чужих» наций, стран, культур, инородных для воспринимающего субъекта» [4: 31]. Важность таких работ отмечается многими турецкими учеными ввиду того, что такого рода работы помогают исследовать свое общество глазами других народов. Но надо отметить, что на сегодняшний момент работ, посвященных исследованию образа турка в русской литературе очень мало [6: 16-17]. Это отмечает и известный турецкий литературовед, переводчик и журналист Атаол Бехрамоглу: «эта тема может послужить основой для написания большого и подробного исследования. ⟨...⟩ достаточно ясна важность и

значимость такой работы. Но, к сожалению, на данный момент такая работа в нашей науке отсутствует» [5: 235].

Константинополь всегда находился в центре внимания русского общественного внимания. Первые свидетельства русских путешественников об этих землях относятся к XI-XIV векам, к периоду первых торговых отношений и посещения русскими паломниками Святых мест. Пик этого интереса приходится именно на XIX век, который, как известно, считается золотым веком русских путешествий. В этот период написано огромное количество очерков и отчетов по следам путешествий на Восток, в частности в Османскую империю. Появление огромного количества произведений в жанре путешествий было обусловлено с одной стороны продолжением исконно русской традиции написания хождений, ведущим свое начало из древнерусской литературы, а с другой стороны, жанр путешествий подвергся сильному влиянию западной литературы, произведения которой в огромном количестве начали переводиться на русский язык.

Среди огромного количества литературы о Турции произведения Константина Базили (1809-1884) занимают особое место. Интересна биография и жизненный путь Константина Базили. Родившийся в Константинополе Базили вынужден впоследствии уехать в Россию, получает образование в Одессе, работает на дипломатической службе Российской империи, но судьба вновь его возвращает на родину, в места, где прошли его детские годы.

Автор отмечает уникальность и международную значимость Стамбула. Константин Базили понимает наличие огромного интереса русского общества к Константинополю и к обширной Османской империи. Автор отмечает, что нет города более достойного внимания для русского человека чем Константинополь.

Описываемый в очерках период был одним из самых интересных и в тоже время сложных периодов Османской империи – это время реформ 20-30-х годов, проводимых султаном Махмудом II (1785-1839). Именно на этот период приходится одно из самых кровавых событий Османской империи – истребление янычарского корпуса, в результате которого были казнены многие тысячи янычар и члены их семей. Центральное место в очерках, конечно же, занимает образ султана Махмуда II. Базили отмечает, что Султан Махмуд придавал большое значение, тому что писали и говорили о нем на Западе, заставлял переводить статьи европейских

журналов, в которых столько говорилось о нем. Базили отмечает, что среди всего написанного «не было так приятно его самолюбию, как сравнение с Петром Великим»[1: 90].

Отличительной стороной очерков является то, что автор сравнивает положение Константинополя и Османской империи с другими, предыдущими эпохами. В центре описания Константина Базили находится человек, руками которого творится история этих земель. Для Базили человек – это душа земли и «без него она представится холодным трупом… « [1: 16].

Базили старается дать максимальную информацию о стране. Особенно много информации относительно ислама и его обрядов. Для Базили религиозные обряды – это не только дань ритуалу, а своего рода священное обращение, общение с Богом. Автор «любуется зрелищем молитвы» и отмечает, что человек «невольно благоговеет при виде целого народонаселения, внимательного призыва к небу среди забот и трудов жизни и в час отдыха или увеселения, и приносящего вместе, как одно семейство, дань своей молитвы Творцу».

Наряду с этим, автор в очерках пишет и о религиозном фанатизме турок, который называет «единственным элементом величия Турции» [1: 88]. Автор сравнивает фанатизм турок с республиканской гордостью древнего Рима, с торговой предприимчивостью Англии и с привязанностью к престолу и вере в России [1: 88].

Турки для Базили –это «доверчивые», «добродушные», «бесстрастные», «опрятные со скромной наружностью» люди. Базили считает, чтобы лучше узнать психологию турка надо обязательно посмотреть национальную игру джерит. Очарованный национальным состязанием джерид Базили считает, что эту игру невозможно променять на «отвратительные забавы образованного Рима в Колизее, на теодоров и матадоров романтической Испании, на кулачные бои англичан» [1: 91].

Как и в большинстве путешествий в очерках Базили большое внимание уделяется описанию быта, нравов и национальных традиций народов, населяющих эти земли. Вслед за известным востоковедом и основоположником «Восточных повестей» в русской литературе О. Сенковским, Базили отмечает, что только «одно знания языка весьма недостаточно для политический отношений между народами совершенно различными между собой по понятиям, по образованию и еще более по способам, употребляемым для достижения той цели» [1: 355]. Только «долгий

навык с турками, основательное познание их быта духовно-политического и домашнего, и многосложной науки восточного этикета и восточного образа мыслей, приучает этих людей понимать и угадывать турок...» [1: 355]. Базили восхищается жизненным покоем турка. Турок – счастлив, «он умеет только любоваться этою природою, душа его засыпает в поэтической лени и в отрадном успокоении...» [1: 284]. Базили считает, что религия играет основную роль в формировании характера турка: «Все религии, созданные его светлым воображением, даровали ему неизменное в вере в предопределения, несчастие настоящего не имеет сил убить его надежды, всякое вытерпенное страдание облегчает итог печалей, ему присужденных роком» [1: 284].

Как отмечает К.А. Жуков, работы Константина Базили «настоящая энциклопедия повседневной жизни Османской империи. Не будет преувеличением сказать, что эти сочинения Базили на долгие годы вперед стали настольными книгами для всех российских дипломатов, работающих в странах Леванта, а для русского читателя сформировали образ Константинополя – Стамбула» [2: 36]. Действительно, труды Константина Базили оставили неизгладимый след в истории формирования представлений об Османской империи и образа турка в России. Далекие от культурного солипсизма его труды, послужили созданию отличительного от европейского объективной русской традиции в описании Османской империи. Отметим, что в последующие годы в русской литературе появилось много других произведений (дневники Е. Рагозиной, повести К. Леонтьева, рассказы И. Бунина и др.), которые в той или иной степени отразили мысли и взгляды Константина Базили на Османскую империю.

Литература

1. Базили К. Очерки Константинополя. Босфор и новые очерки Константинополя. - Москва: «Индрик». - 2006.

2. Жуков К.Б. Формирование представлений об Османской империи в России в XVIII - начале XX в. // «Вестник Московского университета. Востоковедение. Серия 13». – 2012. – №1. – С.36-49.

3. Моисеева Е.Н., Абидуллин А.М., Валеев Раф. М., Валеев Рам. М. Повседневная культура столица Османской империи глазами европейских путешественников первой половины XIX в. // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусства. – 2017. https://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnaya-kultura-stolitsy-osmanskoy-imperii-glazami-evropeyskih-puteshestvennikov-pervoy-poloviny-xix-v.

4. Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Филологичекие науки. Литературоведение. - 2011. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/imagologiya-kak-gumanitarnaya-distsiplina.

5. Behramoğlu A. Rus Edebiyatında Türk İmgesi // Dünyada Türk İmgesi. - İstanbul: Kitap Yayınevi. – 2005. – S.235-245.
6. Rami İ. 19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Türk İmgesi. - İstanbul: Çeviribilim Yayınları. - 2016.

А.Р. Рахимова
Казанский федеральный университет (Россия)

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ТАТАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В XX веке с ростом периодической печати и литературного творчества, быстрыми темпами начинает расти и татарский литературный язык. Известный татарский ученый Х. Атласи освещает важные и интересные мысли, связанные с проблемами языка касательно этого периода. Одна из них – об османско-турецком языке – помогает понять не столь заметную до этого времени причину влияния османско-турецкого языка на татарский язык в этот период. Это отражается и в особенностях языка статьи, которые доказывают, что влияние было сильным и находило место даже в языке писателей, понимающих проблему и борющихся за чистоту татарского литературного языка.

Annotation. In the XX century with printed media and creative writing rising in numbers the Tatar literary language starts growing rapidly. The well-known Tatar researcher Kh. Atlasi covers important and interesting ideas related to problems that the language faces at that period. One of those ideas – regarding Ottoman Turkish – helps to understand the reason of influencing the Ottoman Turkish on Tatar language that was not that evident before. It even reflects peculiarities of the language in the article that prove the tremendous influence of one language on another. This peculiarities one can find even in writers' language that felt the problem of the abovementioned influence and was competed for integrity of Tatar language.

Ключевые слова: татарский литературный язык, османско-турецкий язык, русский язык, иноязычные слова, диалектальные слова.

Keywords: Tatar literary language, Ottoman Turkish, Russian language, loan words, idiomatic words.

Это исследование посвящено анализу статьи известного ученого Хади Атласи (1876-1937), которая вышла в свет в 1910 г. в журнале «Шура» под названием «Бай һәм ярлы телләр, югалган төркичә сүзләр» («Богатые и бедные языки; исчезнувшие тюркские слова») [1], служащая образцом татарского литературного языка в начале XX в.; а также краткому обзору исторических языковых фактов, обнаруженных нами в этой статье. Указанная статья Х. Атласи в переводе с арабской графики и с некоторыми примечаниями была опубликована нами в журнале «Безнең мирас» («Наше наследие») [2].

Цель нашего исследования – осветить такие явления, происходящие в процессе формирования татарского литературного языка, как влияние иностранных языков, очищение языка, усиление тюркских основ; а также раскрыть языковые особенности данной

статьи. Проблема формирования татарского литературного языка достаточно серьезно исследована в татарском языкознании. Кроме многочисленных диссертаций, посвященных этой теме, нужно упомянуть объемные труды В.Х. Хакова, И. Башировой и других ученых [3]. Новизна же состоит в анализе содержания статьи признанного ученого Х. Атласи, которая ясно и четко обозначает проблемы литературного языка на этапе его формирования в данный период; а также в анализе языка статьи как образца татарского литературного языка начала XX в.

Хади Атласи в своей статье рассуждает о языках, о чистоте и богатстве татарского литературного языка и его месте среди других тюркских языков. Из высказываний ученого видно, что кроме тюркских языков он хорошо знал арабский язык.

По мнению Х. Атласи, русские, татарские и турецкие писатели не пишут чисто на своем языке, они вынуждены заимствовать слова из других языков. Сравнивая эти три языка, он говорит, что русский писатель «...половину написанного, а порой и больше половины вынужден писать [при помощи слов] чужого языка, а турецкий и татарский писатели «... две трети заполняют чужеродными словами» [1: 206]. (Здесь и далее перевод наш).

Х. Атласи сравнивает русский и османско-турецкий литературные языки и о русском языке пишет так: «... сегодня русская литература и язык так хорошо развиты, что можно позавидовать и в то же время очень богаты чисто русскими словами» [1: 206]. Выражая свое критическое отношение к османско-турецкому языку, он говорит следующее: «Среди упомянутых языков самый бедный, и поэтому самый заимствующий, несомненно это османский язык, использующийся в современной Турции и можно подумать, что государство, которое использует этот язык не Турция, а Аравия или Иран) [1: 206].

Х. Атласи называет османско-турецкий язык «язык-каша», получившийся от добавления малости тюркских слов к арабо-персидским словам, составляющим основу языка. В связи с этим он высказывает одну интересную мысль: «Аңланадыр ки, госманлы төрекчәсе төрки сүзләргә бик йарлы булганга күрә, анны төрки теле дип булмый. Лиһәзә [шуңа күрә] башка төркиләрне госманлыча язарга димләргә юл юк. Без татарлар, үземезне госманлы төрекләрдән голүм вә мәгариф алырга шәкерд[лек] идергә тиешле диеп белсәк дә, тел бабында анларга шәкерд булырга ихтыяҗымыз

юк» (Очевидно, что османско-турецкий очень беден на тюркские слова, поэтому его нельзя назвать тюркским языком. Поэтому не стоит призывать других тюрков писать на османском языке. Если даже мы, татары, и считаем, что должны учиться у турок-османцев знанию и просвещению, то у нас нет необходимости в обучении у них языку [литературному тюркскому]) [1: 207].

Кроме этого, высказывание ученого о том, что «...если живущие на земле тюркские народы захотят тюркизировать свои языки [т.е. усилить тюркскую основу языка], то они должны включить в литературу древние тюркские слова, сохранившиеся в современном народном языке» [1: 207], оказалось очень новой и важной мыслью для того времени. Как известно, позже это предложение пригодилось в процессе очищения тюркских языков от чужеродных элементов, вместо арабо-персидских слов в литературный язык были взяты исконно тюркские слова из народного языка.

Несмотря то, что в статье ставился вопрос о необходимости избавлять язык от заимствованных слов, Х. Атласи, излагая свои мысли использовал довольно много арабо-персидских заимствований: *бәгъзе* «некоторые», тат. кайбер; *гарийә* «заимствованный», тат. алынма; бурычка; кулланып торыр өчен; *бинаэнгалә* «поэтому», тат. шуңа күрә; моңа нигезләнеп; *мәзкүр* «вышеупомянутый», тат. алдарак телгә алынган; *истигъмаль* «употребление», тат. кулланылыш; *лөгать китабы* «словарь», тат. сүзлек; *кыяс итү* «сравнивать», тат. чагыштыру; *мухиб(б)* «любитель; сторонник», тат. яратучы, яклы; *даир* «относящийся», тат. караган, бәйле; *хәйле* «достаточно много», тат. шактый күп и т.д. Это говорит о том, что в начале XX века существовала серьезная проблема, связанная с чистотой формирующегося литературного языка.

Влияние османско-турецкого, говоря словами Х. Атласи, языка «... путаного с арабским и персидским, немного добавив турецкого», конечно, не ограничивалось словами и грамматическими формами, общими для тюркских языков огузской группы, такими как: *шимдике* «современный, настоящий», *илә* «с», *вар* «есть», *вир-* «дать», *ул-* «быть» и т.д. Здесь гораздо чаще используются грамматические формы: *нимесчә белмәдегемездән* «из-за (нашего) незнания немецкого языка», *байый бардыгы хәлдә* «несмотря на то, что обогащался», *саф төркичәсе булдыгы хәлдә* «несмотря на то, что имеется исконно тюркское (слово)», *төрек телене төзәтмәк ичөн бер җәмгыять* «… общество для

исправления турецкого языка…»; *хакыйкате тиз аңлаб* «быстро поняв истину», *йазганының йартысыны* «половину им написанного» и мн. др.

В статье встречаются лексические единицы, считающиеся в современном языке диалектальными, но в тот период не чужие для татарского литературного языка: *йир йөзендә* «на земле», тат. җир йөзендә; *кушып йибәрүгә тиешледер* «должны добавлять», тат. кушып җибәрергә тиешле; *сүмим* «не люблю», тат. сөймим, яратмыйм; *аңланылмый* «не понятно», тат. аңлашылмый; *ушандак* «такой», тат. шундый; *утрак* «место проживания», тат. яшәү урыны. Слово у*шандак/ошандак* образовалось в результате слияния слов *ушы/ошы/ошо* и *андак*. Эти слова встречаются в диалектах татарского языка: *ошо* «шул, шушы», *андак* «андый» [4: 44, 509]. В словаре Радлова В.В. указывается, что *ошандак* в значении «таким же образом» используется в чагатайском (староузбекском) языке, *отурак* в значении «место, где останавливаются; стоянка, станция» употребляется в чагатайском, крымском и османском языках [5: 1108, 1150].

Таким образом, в результате анализа языка статьи можно сделать вывод о том, что для этого периода она написана достаточно разработанным, гладким литературным языком. Статья Х. Атласи подтверждает тот факт, что уже в начале прошлого века активно шла работа над жизнеспособностью и молодостью татарского литературного языка, в направлении предотвращения внедрения в него чужеродных элементов. На начальном этапе формирования татарского литературного языка османский язык оказал на него достаточно заметное влияние. Это ярко отражается и в языке ученого. Х. Атласи вносит некоторую ясность в проблему, связанную с влиянием османско-турецкого языка на татарский литературный язык, утверждая, что османские просветители призывали писателей, ученых других тюркских народов писать на османском языке. Не согласный с этим Х. Атласи считал, что татарский (старотатарский) литературный язык более «тюркский» чем османско-турецкий язык и призывает ещё больше усилить его тюркскую основу.

Литература

1. Атласов Һ. Бай һәм ярлы телләр, югалган төркичә сүзләр // Шура, 1910, №7. – Б. 206-208.

2. Атласи Һ. Тел турында уйланулар. Текстны шәрехләр белән басмага әзерләүче А. Рәхимова // Безнең Мирас, 2017, №5. – Б. 98-104.

3. Хаков В.Х. Татар әдәби теленең совет чорында үсеше (20-30 еллар). Казан: Казан университеты нәшрияты, 1985. – 149 б.; Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле. Казан, 2008. – 338 б.

4. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.

5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I, Ч.2. С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893. – С. 969-1914.

В.И. Рогачев, О.И. Налдеева
Мордовский государственный педагогический институт им. М.Е. Евсевьева (Россия)

МОРДВА-КАРАТАИ КАК ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МОРДВЫ И ТАТАР
(на примере фольклорных материалов)

Аннотация. Статья посвящена исследованию взаимодействия народов Поволжья, в результате чего стало возможным возникновение новых явлений в материальной и духовной культуре, прослеживаемых в свадебной обрядности и фольклоре мордвы-каратаев. На примере анализа устной поэзии авторы исследуют межэтнические интеграционные процессы в регионе как этнокультурный феномен.

Abstract. The article is devoted to the study of the interaction of the peoples of the Volga region, as a result of which it became possible the emergence of new phenomena in the material and spiritual culture, traced in the wedding ritual and folklore of the Mordvinians. On the example of the analysis of oral poetry, the authors examine interethnic integration processes in the region as an ethno-cultural phenomenon.

Ключевые слова: мордва-каратаи, татары, обряд, свадьба, поэзия, такмак, восточная философия, этнос, причитания, песня, диалект, язык.

Keywords: mordv-karatai, tatars, rite, wedding, poetry, akmak, eastern philosophy, ethnos, worship, song, dialect, language.

Длительное дисперсное проживание мордвы среди татар Поволжья привело к сложным процессам межэтнического взаимодействия, в результате которых возникли новые явления культуры. Серьезный интерес для науки в этом плане представляет культура этнографической группы мордвы-каратаев, проживающая в Камско-Устьинском районе РТ. Специфичность этой группы состоит в том, что она говорит на мишарском диалекте татарского языка. Ученые, касаясь вопросов их происхождения, отмечают, что это не отдельное мордовское племя и то, что «…каратаи прямо говорят о том, что они из мокшанского колена и что три-четыре поколения назад в языке их было еще несколько мокшанских слов» [10: 7-8]. На это указывают и этнонимы мукшилар, мордва (т.е. мокша), которые употребляют татары и русские соседних с ними сел. Анализируя лингвистический, исторический, этнографический материалы, Х. Паасонен приходит к выводу, что это небольшая локальная группа представляет собой мордовское население, усвоившее татарский язык (мишарский диалект) на той территории, где находились в тесном контакте с предками современных мишарей [15]. Х. Паасоненом и другими указывается на то, что еще в средневековье, в XVII в., каратаи знали мордовский язык и долго сохраняли двуязычие. Подобной точки зрения придерживается В.Н. Белицер, считающая каратаев «локальной

группой мордовского народа, смешанной по своему составу (эрзя-мокшанской), длительное время жившей среди тюрко-язычных народов – татар, а ранее, возможно, булгар. Под их влиянием каратаи постепенно забыли мордовский язык и восприняли татарский» [9: 227]. Правильность ее выводов подтверждают некоторые элементы материальной культуры. Так, техника вышивания на сарафанах одинакова с мокшанской, тогда как узоры на свадебных полотенцах выполнены в виде ковровой вышивки, присущей мордве-эрзе [1].

Р.Г. Мухамедовой отмечается наличие параллелей между каратаями и мишарями не только в области языка, но и в материальной культуре, что «невозможно объяснить лишь экономическими и культурными связями. Они, несомненно, представляют результат этнических смешений древнемордовских и тюркоязычных племен» [11: 193]. Близка к предыдущей и позиция Г.В. Юсупова, полагающего, что «Мордва-каратаи – это, несомненно, тюркский родоплеменной обломок, смешанный в условиях Поволжья с мордвой» [14: 234]. Л.Ш. Арсланов высказывает мысль о том, что говор каратаев в основном обнаруживает сходство с говорами мишарского диалекта татарского языка, распространенного прежде всего на территории Мордовии и Пензенской области [6: 396-401]. Так, наиболее показательная часть языка каратаев – лексика – состоит из мордовских слов, татарских корней, характерных для мишарского диалекта. Ученые-лингвисты подчеркивают, что «в языке каратаевцев имеется значительное количество слов тюркского происхождения, не употребляющихся (вообще и в данном звучании) в других говорах татарского языка, свидетельствующих о том, что предки каратаевцев восприняли тюркский язык, во-первых, очень давно, во-вторых, первоначально у той группы тюрков, язык которой несколько отличался от языка этноса, легшего в основу татарской народности» [8: 48].

Культурный феномен каратаев представляет интерес не только для лингвистов, но и для фольклористов. Наименее изученным разделом их культуры является фольклор – свадебно-обрядовые песни. Каратаи имеют весьма сложную духовную культуру, особенно в области фольклорно-обрядовой, музыкальной. Мелодии мордвы-каратаев – симбиоз двух культур: «мелодико-интонационный характер похоронных напевов позволяет отметить их несомненную общность с эрзянскими и мокшанскими причетами» [13: 50]. В обрядах и фольклоре каратаев имелись свои особенности. У них бытовали мифологические представления, о том, что волосы (косы) людей связываются на небесах:

если бог свяжет волосы парня с волосами девушки, то они непременно поженятся, а если не сделает этого, то никто не поможет, даже любящие друг друга соединиться не смогут: *Башлары эйлэнмэсэ, / Алам – дисэ дэ алалмый, / Чэчлэре бэйлэнмэсэ* [8: 141] («Даже если скажет – возьму, / Не сможет взять, / Если волосы не сплетутся (Перев. И.Д. Бикинина).

У каратаев невеста в дар мифической покровительнице бани оставляла золотую или серебряную монету, в 20-30 гг. XX в. – простую денежку [2]. Подобным же образом проводилась баня невесты у татар-мишарей. В основном регионе проживания мордвы в благодарность покровительнице бани невеста оставляла на каменке медный перстенек, а не деньги. Можно предположить, что обычай подносить деньги был заимствован каратаями у местных татар [12: 140]. Тюркским народам Поволжья свойственно использование серебряных и золотых монет различного достоинства в ходе свадебных ритуалов.

У каратаев еще в 20-30-е гг. XX в. можно было наблюдать культ поклонения покровительнице воды – «су дюлэ стэрнэс кюрсэте» («показ невесте дороги к источнику»). В селах каратаев помнят обряд шествия невесты к источнику, сопровождавшийся просьбами к хранительнице воды быть милостливой и ниспослать детей [3]. У лямбирских, темниковских, сергачских татар-мишарей Мордовии и Нижегородской области также существовал древний культ поклонения духу воды «су иясе», которому стремились принести искупительную жертву: лепешки, соль, крупу.

У мордвы-каратаев широкое распространение получили свадебные причитания – «жэш куленне дылату». Они имели несущественные отличия от исполняемых мордвой коренного региона, где невеста сама начинала и вела причитания, подруги, иногда замужняя женщина лишь помогали ей. Здесь же «жэш килен дылатучи» (посаженная мать), требующая выполнения обряда, своими причетами заставляла причитать невесту. Вероятно, появление персонажа с такими функциями было возможно в рамках тюркской (татарской) свадебной культуры [12: 141]. Следует отметить, что у лямбирских татар Мордовии длительное время бытовало выражение «кыз елату» («заставлять плакать невесту».

Доминирующим мотивом свадебных песен были прославление людей, их красоты, учтивости и хлебосольства хозяев: *Атларыгыз атлардан якши икен, / Сырагыз да баллардан татлы икен, / Сырагыз да салгандыр колмагын, / Кильген сезгэ бик сюйген кунагэм* («Ай, кони у вас, кони,оказывается, хорошие, / Ах, пиво-то ведь у вас, слаще меда, / Значит, хозяин добавил в пиво хмель, / И приехал (к нам) приглашать очень

любимых гостей») [4]. Подобные мотивы, более свойственные татарской свадьбе, опираются на восточный этикет учтивости, изысканного гостеприимства. В короткие песни, призванные усилить веселье, вовлечь в пир всех участников, включались элементы волшебных сказок, мотивы желанности гостей, любовного отношения к ним: *Стопкам эйус алса ла, сырам эйус эссия, сырга салган кылмагын, кильгяндер сэйгань кунагым* («Стакан, говорит, возьми-ка, пиво, говорит, пей-ка, пришел любимый мой гость») [5: 10]. Коротким песням свойственны мотивы восточной лирики, наслаждения жизнью, эпикурейства, что более свойственно татарам, людям восточной ментальности и культуры, например: *Джырлыйк эли, джырлыйк эли, / Джырламый тормик эле, / Чэчэк кебек дяш умернэ, арасында, /* Бушка уздэрмик эли» («Давай споем, давай споем, / Без песен сидеть не будем, / Как цветок молодость, / Не надо даром проводить» [4].

Многим песням были присущи необыкновенный лиризм, нежность, романтическое отношение молодых друг к другу, восточная утонченность и эстетизм: *Куздэ керпек санашик, / Куздэ сиксэн керпек бер. / Сиксэн керфен бер куздэ, / Давай булик бер* суздэк [7: 139] («Посмотрим в окно, / Посчитаем ресницы в глазах. / Восемьдесят ресниц в одном глазу, / Давай будем едины в слове») (Перев. И.Д. Бикинина).

В длинных лирических песнях пелось о любви, верности и преданности, свиданиях, разлуке, горести одиночества. Они оформляли обрядовый строй свадьбы, придавая ей звучность, неповторимое очарование и прелесть, торжественность, создавая праздничное настроение, чувство единения и причастности к созданию новой семьи среди родственников и односельчан [12: 147]. Этим песням присущи восточная созерцательность, философские сравнения с миром живой природы: *Сидящие утки пусть тихо сидят, /Как птица, потерявшая птенца, / В гнездо собирают пух./ Пусть мама сидит и плачет / в ожидании* [7: 139].

Им не чуждо изображение различных состояний души, скоротечности свиданий: *Ай да уни кен да уни, бер болыт арасында, джанэ кайдан айрылдым, бер минут* («И солнышко играет, и луна играет между одной тучей. / С милым расстались так быстро, незаметно всего за одну минуту») [4].

Широкое распространение в свадебной поэзии получили «такмаки» – жанр татарской поэзии – короткие песни, в которых выражались любовные чувства, признания: *Сэвем синэ, сэвем синэ, / Сэвем кара кюзиннге, / Бырка чанда онытмамон / Синен эйткен*

сюзинне («Люблю тебя, люблю тебя, /Люблю твои черные глаза, / Никогда я не забуду / Тобою сказанные слова») [4]. В частушках пелось о любовном томлении, стремлении к любимой: *Тюгэрек кузллэвны сулары салкен, / Эйштем джаным кюгэнге. / Джирак джюлнэ джакын итэн, / Кильдем сызнэ сюгэнге* («Из круглого родника пил воду, / Из-за того, что горит душа. / Далекий путь, сделав коротким, / Пришел, так как люблю вас [4].

В застольных длинных песнях допускались восточные философские размышления о смысле жизни, времени, окружающем мире, о том, что надо жить весело и не грустить на свадьбе [12: 148]. Об этом пелось и в других песнях: *Кись була, узадырь – бильдань бута тузадыр, бута тузса, тузса идей, умерь узмас булсы иде* («Вечер будет и пройдет – пояс с тела падает, пояс пусть падает, пусть бы жизнь не проходила») [5: 10].

Изучение обрядовых и фольклорных компонентов свадьбы мордвы-каратаев, терминологии, связанной с обрядом, позволяет утверждать, что данное этническое подразделение является частью мордовского народа, подвергшееся в ходе исторического развития тюркскому, преимущественно татарскому влиянию,

Переход каратаев на татарский язык обусловил появление таких новых для этой группы мордвы поэтических жанров, как «такмаки», характерные для тюркских народов. Краткость утренних и вечерних причетов, их непродолжительность, разница в степени распространенности и объеме причитаний, ограниченность использования на свадьбе у каратаев связывается нами с влиянием местного населения: у татар коренного региона, особенно казанских, причеты получили слабое развитие или не отмечаются вообще [12: 154].

Свадебная поэзия мордвы-каратаев под влиянием татар обогатилась новыми жанрами и произведениями, художественно-изобразительными и языковыми средствами, став одним из уникальных явлений интеграционно-консолидационных процессов, происходящих в культуре народов средневолжского региона. Этнокультурный феномен мордвы-каратаев – свидетельство постоянных мордовских и тюркских контактов, имеющих длительную историю.

Литература

1. Полевые материалы автора. Вывод сделан В. И. Рогачевым на основании анализа вышивки на образцах праздничной одежды и полотенцах матери Л. А. Глониной в с. Мордовские Каратаи Камско–Устьинского р-на Республики Татарстан в мае 2004 г.

2. Полевые материалы автора. Записано со слов Анны Андреевны Балякаевой 1931 г. рожд. в с. Мордовские Каратаи Камско-Устьинского р-на Республики Татарстан в мае 2004 г.

3. Полевые материалы автора. Записано со слов Веры Андреевны Праздниной 1931 г. рожд. в с. Мордовские Каратаи Камско-Устьинского р-на Республики Татарстан в мае 2004 г.

4. Полевые материалы автора. Записано со слов Лидии Андреевны Глониной 1940 г. рожд., руководителя фольклорного ансамбля «Каратаи» в с. Мордовские Каратаи Камско-Устьинского р-на Республики Татарстан в мае 2004 г.

5. ЦГА РМ ФР–267, оп. 1, д. 64, л. 10.

6. Арсланов Л. Ш. Некоторые лексические особенности говора мордвы-каратаев // Этногенез мордовского народа. – Саранск, 1965. – С. 396–401.

7. Арсланов Л. Ш. Образцы текстов и фольклор // Мордва-каратаи: язык и фольклор. – Казань, 1991. – С. 135–140.

8. Ахметьянов Р. Г. Лексика говора мордвы-каратаев в сравнительном освещении / Р. Г. Ахметьянов // Мордва-каратаи: язык и фольклор. – Казань, 1991. – С. 39–57.

9. Белицер В. Н. Основные итоги этнографического изучения финно-угорских народов в СССР за последнее десятилетие. [Отдельн. оттиск] / В. Н. Белицер // Международный конгресс финно-угроведов. – Будапешт, 1960. – С. 324–329.

10. Кузнецов С.К. Сообщение о мордве-каратаях // ИОАИЭ. – 1885. – Т. 6, вып. 1. – С. 5.

11. Мухамедова Р.Г. Культурные взаимосвязи мордовского и татарского народов по данным этнографии // Этногенез мордовского народа. – Саранск, 1965. – С. 185–194.

12. Рогачев В.И. Свадьба мордвы Поволжья: обряд и фольклор (историко-этнографические, мифологические основы, региональные и языковые аспекты). – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2004. – 384 с.

13. Ромашкин В.И. О некоторых особенностях традиционного песенного искусства мордвы-каратаев // Фольклор в творчестве мордовских писателей и композиторов. – Саранск, 1986. – С. 45-55.

14. Юсупов Г. В. Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник исследования этногенеза казанских татар // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971. – С. 217-231.

15. Paasonen H. Die Sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen. “Journal de la Societe Finno-Ougrienne, Helsuhgissa”. – 1903. – С. 51-53.

Э.А. Саламзаде

Институт архитектуры и искусства НАН (Азербайджан)

ПРОБЛЕМЫ И МЕТОДЫ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО ИСКУССТВОЗНАНИЯ

Аннотация. Термин «тюркологическое искусствознание» вошел в научный обиход около десяти лет тому назад. Это новая отрасль гуманитарного знания, проблематика которой направлена на глубокое изучение всеобщих закономерностей развития тюркского искусства. В статье кратко излагается история становления термина и условия получения им международного признания. Далее рассматриваются возможности сравнительного метода в исследовании периодизации, общих сюжетов, образов и форм тюркского искусства. Делается вывод о том, что на этой основе выявляется единство культурных смыслов искусства тюркского мира.

Abstract. The term “turkological art criticism” entered the scientific use about ten years ago. This new sphere of humanities the problems of which is directed to the deep study of general appropriate nesses of the development of Turkic art. The history of the formation of the term and conditions of its obtaining the international recognition is shortly narrated in the article. Then the possibilities of comparative method in the investigation of division into periods, common subjects, images and forms of Turkic art are considered. There is drawn a conclusion that the unity of cultural senses of art of the Turkic world is revealed on this basis.

Ключевые слова: тюркологическое искусствознание, проблематика, сравнительный метод, периодизация, единство контента.

Keywords: turkological art criticism, problems, comparative method, division into periods, the unity of content.

Время, за которое термин «тюркологическое искусствознание» вошел в научный оборот, измеряется отрезком чуть более десятилетия. Этот термин обозначил сферу исследований, по сути уже сложившуюся в постсоветских странах и регионах. Термин, одновременно, отразил процесс модернизации тюркологии, которая после распада советской гуманитарной парадигмы перестала восприниматься исключительно как дисциплина, изучающая тюркские языки, но все больше приобретала статус научной отрасли со сферой компетенции, охватывающей также исследование фольклора, этнографии, философии, искусства и в целом – культуры тюркских народов.

Интересно, что в нескольких постсоветских странах и регионах процесс поиска термина, адекватно отражающего границы изучения тюркской художественной культуры проходил параллельно и независимо. Еще в 2002 году Р. Мамедова опубликовала работу «Музыкальная тюркология», в которой подчеркивалась необходимость исследования «общности тюркского художественного мира путем сравнительного анализа» [2: 47], в 2011 и 2013 гг. в Баку состоялись 1-я и 2-я международные научные конференции «Тюркологическое искусствознание: проблемы и перспективы». В 2014 году в Казани была проведена конференция «Актуальные вопросы развития искусствоведения в России и странах СНГ», в рамках которой вела свою работу секция «Тюркологическое искусствоведение» [3: 128-132]. Наконец, в 2013-2014 гг. под эгидой Международной Тюркской Академии в Астане был реализован научный проект «Разработка основ всеобщей периодизации тюркского искусства», в котором приняли участие ученые из Казахстана, Азербайджана, Узбекистана и Турции. Проект, по существу, зафиксировал права гражданства нового научного термина и утвердил его международный статус.

Однако, несмотря на известное продвижение, общий горизонт проблематики и методологии тюркологического искусствознания остается все еще не вполне осознанным. Для того, чтобы определить этот горизонт, необходимо обратиться к теоретическим вопросам новой научной дисциплины, не забывая

при этом историческую проблематику тюркологического искусствознания. Здесь уместно упомянуть, что идея о создании всеобщей истории тюркского искусства все чаще выносится на повестку дня в последние годы. Но всякая история искусства – это прежде всего хронологическая последовательность событий. Создание такой хронологической последовательности невозможно без решения проблемы всеобщей периодизации тюркского искусства. Именно этот вопрос мы выдвигаем на первый план в ряду самых важных проблем тюркологического искусствознания. В ходе решения этой проблемы необходимо будет определить точку отсчета, начала развития единой тюркской культуры, а затем выявить глобальные и локальные временные потоки, в русле которых последовательно протекали художественные события.

Там, где будет выявлено совпадение хронологических отрезков развития, встанет задача анализа контента, содержания отдельных единиц периодизации локальных тюркских культур. Такая работа отчасти уже была проведена автором и показала общность, а иногда и тождество контента, например, в архитектуре периода Сельджуков на территории современной Турции, Азербайджана, Туркменистана и Узбекистана. Под анализом контента подразумевается изучение плана содержания и выражения, то есть, с одной стороны общих сюжетов и мотивов, а с другой – композиций и форм искусства различных тюркских регионов. Основным инструментом осуществления обозначенной программы исследований будет выступать сравнительный метод.

Будет уместно продемонстрировать методику сравнения национальных систем периодизации истории искусства Азербайджана, Узбекистана, Казахстана, Туркменистана и Кыргызстана. На основе обобщения опыта периодизации, накопленного национальными школами искусствознания этих стран, были составлены сравнительные таблицы, отражающие хронологию развития изобразительного, декоративно-прикладного искусства и архитектуры, начиная с древности и вплоть до наших дней. Как мы уже говорили, в результате анализа стала очевидной общность, а иногда и тождественность некоторых содержательных аспектов в пределах одинаковой хронологии, то есть единство культурных смыслов периодизации. Единство культурных смыслов пребывает в рамках следующих периодов:

1. Древний период. Распространение «звериного стиля» на обширных пространствах Евразии.

2. XI-XII века. Общность архитектурного стиля, типологии и формообразования сооружений в границах Великой Сельджукской империи.

3. Конец XV-XVI вв. Общность сюжетов и стиля в искусстве книжной миниатюры.

4. Вторая половина XIX-начало XX века. Общность процессов градостроительства и появление сооружений европейского типа в результате пребывания всех тюркских регионов в составе Российской империи.

5. Период независимости. Возрождение традиционных форм, композиций, сюжетов и символов в искусстве, вызванное процессом реконструкции тюркского мировоззрения.

Среди всех перечисленных периодов в контексте рассматриваемой темы наименее исследованными являются второй и пятый. Мы постараемся показать применение сравнительного метода к анализу плана содержания и выражения в тюркском искусстве названных периодов. План выражения будет представлен периодом XI-XII веков, план содержания – периодом независимости.

В период XI-XII вв. с образованием государства Сельджуков пышного расцвета достигает столица султаната город Конья. Одним из главных памятников этого периода является мавзолей Клыч Арслана, представляющий собой монументальный восьмигранник, имеющий шатровый купол. Наряду со столицей, интенсивно развиваются другие города султаната – Кайсери, Эрзурум, Сивас, Дивриги, Киршехир, Терджан и др. Здесь в XII-XIII вв. построен ряд восьмигранных сооружений.

Традиция формообразования, в основе которой лежит композиция восьмигранника, продолжается и развивается в Конье и в эпоху Османской империи. Центральный памятник исторической застройки города, который сегодня называется Центр Мевлана (основан в 1274), состоит из 22 различных построек, большинство из них спроектированы на основе восьмичастной композиции. Впоследствии композиция восьмигранника находит свое развитие в творчестве величайшего турецкого архитектора Коджи Синана (1489/90-1588), только в Стамбуле построившего пять восьмигранных мавзолеев.

То, что «сельджуки для большинства своих усыпальниц заимствовали планировку и формы башенных мавзолеев Азербайджана» [1: 442], советские исследователи отмечали еще в 1960-е годы. Нигде восьмиугольная композиция не достигает такой гармонии строительных и орнаментальных приемов, такого совершенства, как в мавзолее Юсифа сына Кусейира (1162), возведенном великим зодчим Аджеми в Нахичевани. Мавзолей является высшей формой проявления восьмигранной композиции.

В Азербайджане, Турции, Туркмении и других тюркских странах октагональные структуры организуют форму не только архитектурных но и геральдических, орнаментальных композиций. География распространения мотива восьмиконечной звезды в тюркском мире прослежена Н. Кырзыоглу [5] в пределах эпохи ислама. Обращает на себя внимание, что восьмигранные мавзолеи возводятся прежде всего в местах распространения суфизма – это регионы Средней Азии, город Конья в Турции. Уместно также вспомнить восьмигранный мавзолей суфийского учителя Сеида Яхья Бакуви, входящий в комплекс Дворца Ширваншахов в Баку.

План совпадения содержания мы проиллюстрируем на примере интерпретации образа Деде Коркута в творчестве художников тюркских стран в период независимости. Образ мифологического предка Коркут Ата в эти годы создают художники почти всех тюркских стран и автономий. Наиболее запоминающиеся произведения на эту тему принадлежат азербайджанским художникам Т. Салахову, Н. Гаджиеву, И. Мамедову, А. Азерелли, В. Уджатаю, турецкому художнику М. Ширзаду, туркменскому художнику Я. Байрамову, казахским художникам А. Дузельханову, А. Койлакаеву, Н. Саутбекову, О. Есенбаеву и др. Во всех произведениях тюркских художников иконография Коркута заметно отличается. Он изображается с различными предметами: это может быть кобыз или домра, меч, посох или книга. В зависимости от этого Коркут выступает мудрецом, певцом-сказителем, шаманом, воином или даже владыкой. Но одно остается неизменным – это координаты Коркута в пространстве: он всегда располагается в центре мира, а все события разворачиваются вокруг него.

С нашей точки зрения, семантика центра замещает значение верха, небесного мира, где пребывает Тенгри. Кроме того в изобразительном искусстве в полной мере отражаются известные атрибуты Тенгри. Эти атрибуты в современных живописных и графических произведениях могут быть до определенной степени модифицированы, однако прямое

соответствие не вызывает сомнений. Для убедительности перечислим их: первыми в паре указываются атрибуты Тенгри, вторыми – Коркута. Итак, «трон – камень», «гора – гора/шатер», «Вечное Синее Небо – небо, небесная высота», «белый – седой, белые одежды», «тиара – гопуз/кобыз», «стальной меч – меч», «Великий Тополь – Мировое древо, корни дерева». В современном тюркском изобразительном искусстве лик Тенгри не изображается, но складывается иконография его образа. Носителем иконографических черт Тенгри становится Коркут [4: 62]. В итоге, Коркут становится ипостасью Тенгри, образ которого выступает фигурой умолчания.

Таким образом, тюркологическое искусствознание – новая отрасль гуманитарной науки, проблематика которой направлена на глубокое изучение всеобщих закономерностей тюркского искусства. Основным инструментом этой сферы знания выступает сравнительный метод, благодаря которому выявляется единство культурных смыслов искусства тюркского мира.

Литература

1. Всеобщая история архитектуры. Том 8. – М.: Стройиздат, 1969. – 491 с.

2. Мамедова Р.А. Музыкальная тюркология. – Б.: Элм, 2002. – 88 с.

3. Саламзаде Э.А. Тюркологическое искусствознание – новое направление науки. // Актуальные вопросы развития искусствоведения в России и странах СНГ. – Казань, 2014. – С. 128-132.

4. Саламзаде Э.А. Образ Деде Коркута в тюркском изобразительном искусстве. // Тюркология. Международный научный журнал. – Б., 2016, № 4. – с. 52-62.

5. Kırzıoğlu N.G. Altaylardan Tunaboyuna Türk dünyasında ortak motifler. – Ankara, 1995. – 200 pp.

G. Samedova

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Azerbaycan)

AZERBAYCAN'IN KUZEY GRUBU AĞIZLARINDA ÜNLÜ VE ÜNSÜZ SESLERIN ÖZELLIKLERI

Аннотация. В этой статье исследуются особенности фонетических процессов как протеза и элизия гласных и согласных звуков диалектов северной группы азербайджанского языка. Наличие протезы и элизии гласных, согласных, а также слог в начале, середине и конце слов широко распространены в этих диалектах. Это связано с богатством словарного фонда наших диалектов и акцент.

Abstract. This article investigates the phonetic events like as prosthesis and elesias of vowels and consonants in North group dialects in Azerbaijani language by way of analyzes the characteristics of their features. The adding and falling of vowels and consonants and even syllables in the beginning, middle and end of words are common indicator in the dialects of the North group of Azerbaijani. This relates to the richness of the fund of leĥicon of our dialects and accents.

Ключевые слова: азербайджанского языка, диалекты, фонетические события, северная группа.

Keywords: Azerbaijani language, dialects, phonetic events, northern group.

Ağız ve şivelerimizde edebi dilden farklı olarak fonetik hadise ve yasalara çok rastlıyoruz. Biliyoruz ki, sesler Ünlü ve ünsüz olmak üzere iki gurupa bölünüyor.

Ünlüler. Ünlülerin artımı sözün evvelinde, ortasında ve sonunda olduğu için bunlar üç yere ayırılıyor.

1. kelime evvelinde ünlü artımı.
2. kelime ortasında ünlü artımı.
3. kelime sonunda ünlü artımı.

Diyebiliriz ki, ağız ve şivelerimizde kelime evvelinde ve kelime ortasında ünlü artımına çok, kelime sonunda ise az rastlanıyor. Küzey grubu ağızlarında daha cok sözün sonunda ünlü artımına rastlanıyor.

Söz evvelinde ünlü artımı (proteza). Söz evvelinde ünlülerin artımı êsasên alınma sözlêrê aid olub, iki vêziyyêtdê özünü göstêrir: 1) kelime evvelinde *st, sk, sp, şk,* ş seslerinden evve l; 2) kelime evvelinde ***r*** ve bêzên dê ***l*** seslerinden evvel.

1) Alıntı kelimelerde *st, sk. sp, şk* ünsüzerinden evvel dar ünlülerin artımı iki nedenle baş veriyor: birincisi, Azerbaycan dilinde (genellikle, Türk dillerinde) kelime evvelinde iki sert ünsüzin yanaşı kullanılmaması, ikincisi ise, *st, sk, sp, şk* ünsüzleri ile başlayan hece tiplerinin olmaması ile genişlanabilir.

2) ***r*** ve ***l*** seslerinden evvel dar ünlülerin artımını Azerbaycan dilinde ***r*** sesi ile başlayan sözlerin olmaması ile genişlamak lazımdır.

***i* sesinin artımı:** *irefdar, iredd* (Bakü bölgesi ağzı.) // *irafdar* (Şeki, Gah bölgesi ağızları), *iref (*Zagatala-Leki bölgesi ağızları), *İrza* (Balaken, Şeki bölgesi ağızları), *irast* (Muğan, Gazah bölgesi ağızları), *ireng* (Balaken, Zagatala, Şeki, Gah bölgesi ağızları) // *ireğ (*Gah bölgesi ağızı). *iray* (Şeki bölgesi ağzı) ve d.

***u* sesinin artımı:** *Urbaba* (Şeki ağızı), *uruh-uruf* (Şeki ağızı), *Uruğyê* (Şamahı ağızı) // *Urğiyê* (Muğan ağızı), *urus* (Bakü, Şamahı, Muğan, Gazah, Garabağ, Gence, Ordubad, Nahçivan, Zagatala, Gah, Şeki ağızları).

l sesinden evvel dar ünlünün artımı az oluyor; örn.: *ilanpa* < *lampa* (Şeki ağ.).

Alıntı kelimelerde kelime başına ünlülerin artımına, diyebiliriz ki, tüm Türk dillerinde rastlanmak mümkündür; örn.: *östêl* (tatarça) // *öçtêl* (başkurtça), *iraçla* (başkurtça), *orıs* (türkmence), *urıs* (tatarça), *uriç // urıç* (başkurtça) «rus», *ıraş* (çuvaşca) // *arış* < rojğ «sünbül», yakutca: *araama* < rama, *ispiir*< spirt, usturuus < struġ, *ıskaap* < şkaf (dolab); türk dilinde: *İsviçre* < italyanca **Svizzera,** *istim* «buĥar» < ingilizce

steam; başkurtça: *ılasın* < moğolca *laçin;* başkurtça: *ısm* «doğru» // tatarça *çın*; tatarça, başkurtça: *êrêsey, erêĥmêt* [1: 281].

Alıntı kelimelerde kelime evvelinde ünlülerin artımı türk ağızlarında de geniş yayılmıştır; örn.: *işe, ilāzim, irêmêtlik, trêyiz, İrêşit, İrêcêp, iliyên, iradō, iraki, İrşat, irêzil, Ürüstan, irahat, iras, irziman, ikitap* [2: 52]

Söz ortasinda ünlü artımı (Epenteza). Bu olay ağız ve şivelerimizde çoğu zaman alıntı kelimelerde iki ünsüzün arasında ünlünün artımı ile oluşuyor. Bu olayı sert ve ya yumuşaġ sessizlerle sonor ünsüzler arasında görmek olur. Söz ortasında da ünlülerin artımı genellikle dar ünlülere aitdir. Lakin bazen geniş ünlülerin de artımı kendini gösterir. Bunlardan Kuzey grubu ağızlarında *ı* ve *o* seslerinin artımı daha çok dikkati çekir.

Azerbaycan ağızlarında *ı* sesinin artımına ait *zurna* sözünde *zurına,* Zagatalanın Aşağı tala kêndindê *altmış* yerine *altımış*, yine Zagatalanın Çobankol köyünde *o* sesinin artımınayla o*ĥley* sözünde *oĥoley* gibi kelimelerin telaffuzu buna örnek olabilir.

Ünlü düşümü. Ağız ve şivelerimize daha çok ait olan ünlü düşümü olayı bir taraftan vurgu, diğer tararftan da kelimelerin birleşmesiyle genişlanabilir.

Ağız ve şivelerimizde ünlü düşümü olayına üç halda tesadüf edilir.

1) Sözün vurgusuz hecesinde

2) vurgunun kelime kökünden eke geçmesi durumunda

3) kelimelerin birleşmesi sonucunda

Kuzey gurubu ağızlarında kelime ortasında geniş ünlülerin de düşmesine rastlanır. Örn.: *şamma, ismil, nağra. şkil, Sêdêt* ve s.

Hece düşümü (Gaplologıya). Ağız ve şivelerimizde bazen tüm hecenin düşmesi vakalarına da rastlıyoruz. Böyle bir olay sözün başında ve sonunda oluyor. Örn.: *nāra* (Zagatala-Göyem ağızı) // *nārê* (Gah-İlisu ağızı) < nağara, *ġardalı* < ġarğıdalı (Gazah, Şerur ağızları), *murta* (Zagatala-Gımır ağızı) // *murtda* (Gazah ağızı)

Hece düşümüne Türk dillerinde de rastlıyoruz. Hece düşümü sonucunda oluşan bir takım sözler bu dillerin resmi diline geçmiştir. Türkmen dilinde hecenin düşmesi sonucunda konuşma dilinde geçmiş zaman (perfekt) anlamında yeni yapı ortaya çıkmıştır ki, bu yapı resmi dile de geçmiştir; Örn.: *alamōk* < alan-ım yok, *bilemōk* < bilen-im yok' [1: 285] türkçe: *nerde* < ne yerde.

Ünsüzler. Ağız ve şivelerimizde de edebi dilde rastladığımız ünsüzler kullanılmaktadır. Lakin ağız ve şivelerimizde öyle ünsüzlere de

rastlıyoruz ki, bunlar yalnız belli ağız ve şivelere ait oluyor ve daha cok da Küzey grubu ağızlarında olur.

Ağız ve şivelerimizde işlenen ünsüzleri: 1) seslenme yerlerine göre; 2) seslenme yöntemlerine göre; 3) avazın iştirakına göre üç yere ayırmak olar.

1. seslenme yerlerine göre:

a) boğaz: h;habura hebile ve d.

b) dilarkası: k, ġ (ġ), ĥ, g, n;

c) dilortası: k (kc), g, y, h';

ç) dilönü: 1. damak-tiş: ş, j, ç (çc), c, ts, r; 2. tiş: t (tc), d (d), dz, z, l, n; 3. tişarası: z;

d) tiş ve dudak: *f*, v;

e) çift dudak: p (pc), b (b), m.

2. Deyiliş yöntemlerine göre:

a) küylüler: 1. partlayanlar**: *k', ġ(ġ), k(k^c), g, t(t^c), d(d), p(p^c); b(b);*** 2. sürtünenler**: *h, ĥ, ĥ', ğ, y, ş, j, s, z, ž, f, v;*** 3. Kavuşuk**: *ç(ç^c). c, ts(ų), dz.***

b) sonorlular: 1. süzgün: ***r, l;*** 2. burun: ***n, n¸, m.***

3. Avazın iştirakına göre:

a) sertler: ***h, k', ĥ, ĥ', k(k^c),ç (ç^c), t(t^c), ts(ų) ,ş, s, f***

b) yumuşaklar: ***ġ(ġ), ğ, n¸ y, j, c, r, d(d), dz, z, ž, l, n, v, b(b), m.***

Kuzeybatı grubu ağız ve şivelerine has olan k`, ĥ`, n¸ ts, z, dz ünsüzleri.

***k`*** – dil arkası patlayan sert sestir. Bu ses esas itibariyle Alınma kelimelerde (rus dilinden alıntı) rastlanmaktadır; Örn: *k`aperativ, k`omunist, trak`tor, bulk`u, ak`uşġa* ve s.

Bilindiği üzere, *k`* sesi Azerbaycan diline özgü olmayan ve onu diğer türk dillerinden ayıran yönlerden biri olarak gösteriliyor. Türk dillerinin çoğunda kullanılmakta olan ***k`*** sesine azerbaycan dilinde *ġ* veya *ĥ* sesleri denk gelmektedir. Fakat buna rağmen, bazen ağız ve şivelerimizde ***k`*** sesine rastlıyoruz. Bu açıdan Zakatala-Gah şivesi daha seçilmektedir. Bu ağızlarda ***k`*** sesi çoğu zaman *k* sesi yerinde kendini gösteriyor; Örn: *sk`omak`* < kömêk, *k`or* < kor, *k`upa* < küpê, *k`abin* < kêbin, *k`ağız, ok`uz, yek`a, züpak`, inak', kür –kur, ĥurak –ĥörêk* ve d.

A.Hüseynov Zakatala, Gah, Balaken, ve Derbent şivelerinde dil arkası *k* sesinin konumunda dil arkası ***k` ünsüzünün*** kullanılmasını (depalatalaşma) dil arkası *ġ* ünsüzünün konumunda işlenen ***k`*** ünsüzünden ayırmak lazimdir. Söz evvelinde ***ġ*** sesinin yerine ***k`*** ünsüzünün işlenmesi tarihsel uygunluktur. Zakatala, Gah, Balaken ve Derbent şivelerinde dil arkası *k* sesinin konumunda kullanılan dil arkası ***k`*** sesini ise tarihsel olarak Azerbaycan dilinin ses sisitemi ile başka

dillerin ses sistemlerinin karşılaşması sonucunda ortaya çıkan fonetik özellik (depalatalaşma) olarak görmek daha doğrudur.

ĥ' sesi çok heceli sözlerin sonunda önsıra ünlülerinden sonra kendini gösteriyor; Örn: *kêhliĥ', çörêĥ', inêĥ', kirpiĥ'* (Şeki, Gazah, Garabağ, Gence, Nahçivan, Ordubad, Şerur, Culfa, Şahbuz ağızları). Çok heceli sözlerin sonunda olan ***ĥ'*** sesi iki ünlü arasında ***y*** sesine, ünsüz karşısında ise ***h*** sesine geçiyor; Örn: *kêhliĥ'* - kêhliyê. kêhliyi, kêhlihdê, *inêĥ'* - inêyê, inêyi, inêhdê ve s. A.M. Şerbak ***ĥ*** ünsüzünün türk dillerinde işlenmesini yaklaşık Ĥ. yüzyıla ait edir. Onun fikrine göre, rum yazılarında ***ĥ***-nin kullanılmamasının nedeni grafikanın özellikleri ile açıklanmalıdır [1: 98]. Türk dillerinin yazılı abidelerinde de kelimenin çeşitli tutumlarına ***ĥ***'-nın novlaşması *(k'-ĥ)* olayı yayılmıştır. ***ĥ*** ünsüzü ile ilgili M. Kaşgarlı'nın iki notu vardır. O, bir yerde yazıyor ki, araplar ***k***-ni ***ĥ***-ye çevirirler. *kandani-ĥandak* işledirler. Başka bir yerde ise yazıyor ki, «ogüz ve kıpçaklar ***k***-ni ***ĥ***-ye çevirirler». Buradan, ikinci şıktan anlaşılıyor ki, söz evvelinde ***k***-nin ***ĥ***-ye çevirilmesi öncelikle oğuz ve kıpçak boylarının dilinde meydana gelmiştir.

ŋ- dilarkası sonorlu yumuşak sestir. Bu sese sağır «*nun*», ya da velyar *n* deyilir. *ŋ* sesi dilin arka yönünün arka damağa yakınlaşması ile deyilir. Bu ses türk dillerinin, ayrıca Azerbaycan dilinin eski ünsüzerinden biridir. Bu ünsüz Türk dillerinin eski yazılı anıtlarında ve Azerbaycan edebi dili örneklerinde kelime ortası ve kelime sonu pozisyonlarda kullanılmıştır. Bu ses kelime köklerinde, kelime ortası, kelime sonu pozisyonlarda Azerbaycan ağızlarında, Şeki ağızında işlenmiştir. Bu ünsüz baresinde S. Elizadenin, E. Demirçizadenin, H. Zerinezadenin, H. Mirzezadenin, M. Şireliyevin, M. Resenin, G. Ramstedin ve başkalarının büyük ilginç fikirleri olmuştur. Dilbilim araştırmacılarının çoğunluğu *n* ünsüzüyle beraber *-nġ, nğ, nn* ünsüzerini de paralel işlendiğini söylemişler. Bildiğimiz gibi, *ŋ* sesinin eski şekli kavşak *nġ, nğ, ng* olmuştur ki, bunu türk dillerine ait eski anıtlarda, klasiklerimiz ve ağızlarımızda görebiliriz. M. Kaşgarlı'da: [3: 20-16] , sanğa [3: 391-18], sonğuk»son» [3: 107-18], tenğri «tanrı» [3: 53-2], tenğiz [3: 45-27], Azerbaycan ağızlarında sonġra (Quba ağızı), donġuz (Muğan, Şeki ağızları), donġar < donar (Şeki ağızı) [4: 72] ve s. şekillerinde kullanılıyor. Daha sonraları kavşak *ŋ* sesi giderek parçalara bölünmüş, bir grup ağızlêrdê bu sesin *n* ünsürü, bir başka grup ağızlarda ise *ġ, ğ, g* unsurlarına üstünlük verilmiştir. *ğ* sesinin gevşemesi sonucunda onun yerinde bazı ağız ve şivelerde *y* sesi oluşmuş, bazı ağız ve şivelerde de *ğ* sesi *v* sesine geçmiştir. Bu süreci şöyle tarif edilebiliriz.

nġ, nğ, ng (*manġa. manğa. songra, onga**)***

ŋ ***ğ***

Batı ağız ve şiveleri *(man,a. son,ra), (mağa)* – Zakatala-Gah şivesi

soğra – Fizuli rayonu şivesi),

otağız (Cebrayıl şivesi),

ŋ sesi şimdiki halde edebi dil ve bir takım ağızlarımızda işlenmediği gibi bazı ağızlarımızda canlı şekilde, bazılarında da onun izleri göze çarpıyor. Bu yüzden *ŋ* sesinin kullanıb-kullanılmamasınni dikkate aldıkta Azerbaycan ağız ve şivelerini üç gruba ayırabiliriz [4: 72]

1. Birinci gruba doğu ağız ve şiveleri dahildir ki, burada *ŋ* sesi işlenmiyor.

2. İkinci gruba batı ağız ve şiveleri dahildir, burada *ŋ* sesi geniş şekilde işlenmektedir. Burada *ŋ* sesi hem kelime köklerinde, hem de eklerde (sahiblik ve yönelme hal, II şahıs iyelik ve haber ekleri) kendini göstermektedir; Örn: *ön¸ lüĥ', têп¸ êĥ', son¸ ra, son¸ an¸ arı, yerin¸ , sênin¸ , man¸ a, san¸ a, gedin¸ , görsên¸* iz.

3. Üçüncü gruba Şeki ağzı, Zakatala-Gah, Nahçıvan, Ordubad ağız ve şiveleri dahildir. Burada da geniş şekilde işlenen *sanġa manga nġ//nğ* formalarina rastgeliriz Bu ses bazen telaffuzdan çıkarak, kendi burun özelliklerini kendisinden evvelki veya sonra gelen ünlüye verir. *n* sesinin korunması halleri Şeki`nin bazı köylerinde (Büyük Dehne, Küçük Dehne, Gerektirme, Aşağı Gök, Bilecik, Bakkal, Layski) Zakatala, Oğuz ilçeleri şivelerinde ve Nahçıvan grubu şivelerinde de gözlemleniyor. (yeŋi, aklıŋa, yeriŋiz, gençsiŋiz, vêr'dıŋ, üzduŋuz, maŋa, saŋa, gêldıŋız, özüŋa ve d.

Sönuç olarak diyebiliriz ki, Azerbaycan dilinde fonetik olaylardan olan ünlü ve ünsüzlerde ses artımı ve ses düşümü olaylarının Azerbaycan dilinin Kuzey grubu ağızlarına ait olan özellikleri araştırılarak tetkik edilmiştir. Ünlü ve ünsüzlerin, hatta hecelerin sözlerin başında, ortasında ve sonunda artması ve düşmesi Azerbaycan dilinin Kuzey grubu lehçelerinde çok yayılmıştır. Du da ağız ve şivelerimizin sözlük rezervinin zenginliğinden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

1. Дмитриев Н. К. Вставка и выпадения гласных и согласных в тюркских языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. l. – Москва 1955.

2. Korkmaz Güney-Batı Anadolu ağızları, ses bilgisi. – Ankara, 1956. – S. 52.

3. Kaşgarlı M. Divani lüğêti-it türk çeviri. Besim Atalay. – Ankara, 1939.

4. Şireliyev M. Azerbaycan dialektologiyasının esasları. – Bakü, 1968. – 157 s.

Р.К. Сәгъдиева, Д.Х. Хөснетдинов
Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ КИЛӘЧӘК ЗАМАН СЫЙФАТ ФИГЫЛЬ

Аннотация. Татарский и турецкий языки входят в семью тюркских языков. Они очень схожи в грамматическом и фонетическом отношениях, у них выделяются одинаковые части речи. Причастные формы будущего времени имеют весьма обширное употребление. В данной статье дается сравнительный анализ причастной формы будущего времени двух языков.

Abstract. The Tatar and Turkish languages are part of the Turkic language family. They are very similar in grammatical and phonetic relations, they have the same parts of speech. The participial forms of the future tense have a very extensive use. In this article, a comparative analysis of the participial future form of the two languages is given.

Ключевые слова: причастие, будущее время, татарский язык, турецкий язык, аффиксы.
Keywords: participle, future time, Tatar language, Turkish language, affixes.

Элек-электән татар халкы җир шарындагы күп халыклар, милләтләр белән аралашып яшәгән. Татарларның төрек халкы белән багланышлары аеруча игътибарга лаек. Бу багланышлар зур тарихи аралыкны, икътисади, сәяси, дини, мәдәни өлкәләрне үз эченә ала.

Билгеле булганча, татар теле кыпчак төркеменә, ә хәзерге төрек теле угыз төркеменә керә. Үз чиратында, алар икесе дә гарәп һәм фарсы телләре йогынтысында үсә. Ә инде XIX гасыр башларында татар әдәби телендә угызчылык йогынтысы булып ала. Гомумән, һаман ераккарак киткән саен, татар язма истәлекләрендә угыз элементлары күпләп табыла. Без аны күренекле әдипләребез М. Акъегет, У. Имәни, Г. Исхакый, Дәрдмәнд, Г. Тукай һәм башка әдипләребез иҗатында ачык күрәбез [2: 5]. Шуның белән бәйле ике телне үзара чагыштырып өйрәнү шактый гына кызыклы нәтиҗәләр бирә. Әлеге мәкаләдә татар һәм төрек телләрендәге киләчәк заман сыйфат фигыль чагыштырыла.

“Сыйфат фигыль – үзендә сыйфат һәм фигыль билгеләрен берләштерә торган затланышсыз фигыль формасы. Сыйфат фигыль, сыйфаттан аермалы буларак, предметның вакыт эчендә үзгәрә торган билгесен белдерә һәм берничә заман формасына ия” [3: 138].

Киләчәк заман сыйфат фигыль предмет билгесен сөйләү моментыннан соң үтәләчәк эш-хәл буенча белдерә: *килер көн, барыр юл, киләсе ел, эшләячәк эш, okur kitap* /укыр китап/, *alacak mektup* /алачак хат/. Әлеге мисаллардан күренгәнчә, татар телендә киләчәк заман сыйфат фигыль өч, ә төрек телендә ике форма белән белдерелә.

Татар телендәге киләчәк заман сыйфат фигыльнең беренче формасы *-ыр/-ер/-ар/-әр/-р* кушымчасы ярдәмендә ясала: *күр-ер кеше, оч-ар кош, көл-әр чак*. Сыйфат фигыльнең бу формасында хәзерге-киләчәк заман төсмере бар, чөнки ул предметларның киләчәккә генә түгел, хәзергегә карый торган билгесен, даими сәләтен белдерә [4: 102]: *исәр җил, сүнмәс утлар* (сүнми торган һәм киләчәктә дә сүнмәячәк утлар): *Ләкин никадәр батыраймасын, айгырның елкылдап торган сыртыннан **сыйпар дәрәҗәгә** килеп җитте* (Ф. Яруллин). *Аның эчендә бүлмәләр, утыру өчен диваннар булып, почмакларында **агар чишмәләр** һәм һәйбәт көтепханәләр бар иде* (К. Насыйри).

Татар телендәге киләчәк заман сыйфат фигыльнең икенче формасы *-асы/-әсе/-ыйсы/-исе*, ә өченче формасы *-ачак/-әчәк/-ячак/-ячәк* кушымчасы ярдәмендә ясала: *Ул яшь килен **төшерәсе каенанай** кебек дулкынлана* (Г. Бәширов). *Динә чираттагы операциядә **катнашачак врачлар** белән сөйләшеп тора иде* (М. Маликова).

Төрек телендәге хәзерге-киләчәк заман сыйфат фигыльнең күрсәткечләре *-r/-ar/-er/-ır/-ir/-ur/-ür* [1: 204]. *Okur kitap* (oku+r) /укыр китап/, *yanar çiçek* (yan+ar) /янар чәчәк/, *rica eder sözler* (rica ed+er) /сорар сүзләр/. *O intizamı **sever** bir **adamdır*** (L. Kaleli) /Ул тәртип яратучы /яратыр/ кеше/.

Төрек телендә киләчәк заман сыйфат фигыль сузык авазга тәмамланган тамыр фигыльгә *-acak/-ecek*, ә тартык авазга беткәнгә *-yacak/-yecek* ялганып ясала. Ул татар телендә дә шулай. Чөнки бу – угыз формасы. *Alacak kitap* (al+acak) /алачак китап/, *okuyacak mektup* (oku+yacak) /укыячак хат/, *işleiyecek iş* (işle(i)+y+ecek) /эшләячәк эш/. *Yarın limanımıza **gelecek vapur*** (F.Baykurt) /Иртәгә безнең портка киләчәк пароход/. *Bütün bu suallere **cevap verecek halde** değildim* (S. Ali) /Бөтен бу сорауларга җавап бирер хәлдә түгел идем/.

Татар телендә дә, төрек телендә дә киләчәк заман сыйфат фигыльләр барлыкта-юклыкта килә алалар.

*Җырларыңа **сүнмәс илһам** алдың // Тормышым йолдызы итеп,*
Йөрәгеннән туган халкыңның, // Карыйм мин аңа.
*Һәм беренче якты йолдыз булып, // **Сүнмәс дәрт** белән рухланып,*
Күгебездә янып балкыдың (Н. Дәүли).

Татар телендәге *-асы/-әсе/-ыйсы/-исе* кушымчасы белән ясалган киләчәк заман сыйфат фигыльнең юклыгы кулланылмый.

Төрек телендә дә юклык фигыль нигезенә *-maz* кушымчасы ялганып ясала. *-yacak/-yecek* һәм *-ачак/-әчәк* формалы сыйфат фигыльгә *-ma* һәм *-ма* кушымчасы өстәлә. Төрек телендә юклык

değil сүзе белән дә күрсәтелә: *almıyacak* (al+ma(ı)+y+acak) /алмаячак кеше/, *gelmiycek* (gel+me(i)+y+cek) /килмәячәк кеше/; *yaramaz* (yara+maz) /ярамас эш/, *içmez* (iç+mez) /эчмәс кеше/. *Bu h**alledilmez** bir **meseledir*** (L. Kaleli) /Бу хәл ителмәс мәсьәлә/.

Татар телендә дә, төрек телендә дә киләчәк заман сыйфат фигыльләр түбәндәге функцияләрдә килә:

а) субъектны ачыклап килә: ***Уләсе күбәләк*** *ут күзенә керер* (Мәкаль). ***Күрер күзгә,*** *дөрес, ямьсез түгел син, "Чибәрмен!" – дияргә дә хаксыз түгел син* (Ш. Бабич). *Bu sene enstitüyü **bitirecek talebeler** bir sene tatbikatta bulunacaklardır* (F. Baykurt) /Быел институтны тәмамлаячак студентлар, бер ел практика үтәчәкләр/. *O vazifesini dikkatle yapar işlerini vaktinde **bitirir** bir **adamdı*** (F. Baykurt) /Ул вазифаларын игътибар белән, эшләрен вакытында бетерер бер кеше иде/.

ә) объектны ачыклап килә: *Илһам юкта син буш – **язар нәрсә** тәмам корып беткәндер күк* (Ш. Галиев). *Язга хәтле **бетерәсе эшләр** бар* (Г. Ахунов). *Миңзифаның **эшләячәк эшләре** дүрт якта кырылып ятса да, ул күршесенә йөгерде* (А. Гыйләҗев). *Jalnız **bakar göz** değil **dörür göz** lazımdır* (Мәкаль) /Карар күз түгел, күрер күз кирәк/. *Yine böyle bir vaziyette yaşıyan bir insanın **soracağı** ilk **sual** sordu* (L. Kaleli) /Шундый хәлдә яшәүче һәрбер тере кеше сораячак беренче сорауны яңадан сорады/.

б) урынны ачыклап килә: *Җәмил бары аны гына ярата, аларның алга **барыр юллары** бар* (А. Гыйләҗев). *Нәҗип **торачак йорт** шушы икән инде* (А. Гыйләҗев). *Чираттагы **төзеләсе йортның** проектын төзеп бирделәр* (В. Нуруллин). *Bu genç kız bana **oturacağını daireyi** gösterip çekildi* (L. Kaleli) /Бу яшь кыз миңа яшәячәк урынымны күрсәтеп чыгып китте/.

в) вакытны ачыклап килә: *Кояш баеган инде баюын, шулай да эңгер-меңгер төшеп **күз бәйләнер чак** җиткәнче әле тагын бераз вакыт бар* (Г. Бәширов). *Гөлшәһидә **киләсе көнне** Фатихәттәй кинәт авырып китте* (Г. Әпсәләмов). ***Киләчәк көннәрен** үйласа аның йөрәге "жу" итеп китә иде* (В. Нуруллин). *Düzel sevgilimle yalnız **kalacağım saati** düşünmeye başladım* (F. Baykurt) /Гүзәл сөеклем белән ялгыз калачак сәгатьне уйлый башладым/.

Киләчәк заман сыйфат фигыльнең татар телендәге һәм төрек телендәге формалары (*-(у)асак/-(у)есек* формасыннан кала), сыйфат кебек, килеш, тартым, сан белән төрләнмиләр. Ә *-(у)асак/-(у)есек* формалы сыйфат фигыль ул кушымчаларны үзенә ала: *oturacağım daireyi* /яшәячәк урыным/.

Татар телендәге *-ачак* формасы төрекчәдән китап теле аша кергән. Киләчәк заман сыйфат фигыльнең хәзерге татар телендә исемләшүе күзәтелми. Бары *-асы/-әсе* формалы сыйфат фигыль генә сирәк булса да исемләшә ала: ***Буласы*** *булган – буявы сеңгән* (Мәкаль). Алар исем функциясендә килә алалар: *Ач килеш* ***киләчәгеңә*** *барып җитә алмыйча егылырсың* (Ф. Яруллин).

Төрек телендә дә *-(у)асак* формасы исемләшә: *Bu enstitüyü* ***bitirecekleri*** *talebeleri yakın ve uzak şark memleketlerine göndererecekler* (F. Baykurt) /Бу институтны бетерәчәкләрне (бетерәчәк студентларны) Якын һәм Ерак Көнчыгышка җибәрәчәкләр/.

Татар телендәге *-ачак/-әчәк* һәм төрек телендәге *-(у)асак//-(у)есек* формалы киләчәк заман сыйфат фигыль исемләшкәнгә, килеш, тартым, сан белән төрләнә башлый: ***Ашыйсын*** *ашаган,* ***яшисен*** *яшәгән* (Ф. Хөсни).

Киләчәк заман сыйфат фигыльгә юнәлеш категориясе хас: *Көннәрдән бер көнне мотоцикл коерыгы капкага кысылган кәҗәләрне* ***көнләштерер*** ***тавыш*** *чыгарып эшләп китте* (Ф. Яруллин). *Bu* ***okulacak kitaplarnı*** *buluyorum* (F. Baykurt) /Бу укылачак китапларны таптым/.

Синтаксик яктан алар җөмләдә аергыч функциясен үтиләр: *Ялгызым бит,* ***сөйләшер*** *кеше булмагач, онытылган да ...* (Ш. Галиев). *Deniz kenarından dönerken ikimizde de bir ay sonra* ***bitecek*** *olan bu sessiz saadetin matemi başlamıştı* (L. Kaleli) /Диңгез ярыннан кайтканда икебезне дә бер айдан соң бетәчәк бу тыныч бәхет турында моңлану биләп алды/. Bana söz vermiştiniz sözönde **durur** bir erkek olduğumuzu bildigim için hiç süphe etmiyordum (F. Baykurt) /Миңа сүз бирдегез, сүзендә торыр бер ир булуыгызны белгәнем өчен, һич шөбһәләнмим/.

Исемләшкән *-ачак/-әчәк* һәм *-(у)асак/-(у)есек* формалы сыйфат фигыль теләсә кайсы җөмлә кисәге (ия, хәбәр, аергыч, тәмамлык) функциясен үти ала: *"Арышка* ***төшәсе*** *бу айда", – диде әти* (Г.Бәширов). *Bütün* ***giyeceklerimi*** *çaldılar* (A. Nesin) /Бөтен киячәкләремне урладылар/.

Татар телендәге *-ачак/-әчәк* формалы киләчәк заман сыйфат фигыльдән исемгә күчкән сүзләр бар: *киләчәк, күрәчәк. Бу аларның туганнарының бәхетле* ***киләчәге*** *өчен көрәшүләре иде* (Г. Бәширов).

Әдәбият

1. Джавдет-заде Х., Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка (Фонетика, морфология и синтаксис). – Л.: ЛВИ, 1934. – 267 с.

2. Сагдиева Р.К., Фаттахова Р.Ф. О генезисе аффикса -лар в тюркских языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2015. – № 12. – С. 169-172.

3. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. – Казан: КДУ нәшр., 1972. – 220 б.

4. Тумашева Д.Г. Татарский глагол. – Казань: Изд-во КГУ, 1986. – 181 с.

5. Fattahova R.F, Sagdieva R.K, Aydarova S.H, Giniyatullina L.M. On the origin, phonetic variants, semantic and stylistic peculiarities of the use of the affix -lar in the Turkic languages // Man in India. – 2016. – Vol.96, Is.10. – P. 3529-3539.

Ф.С. Сәйфуллина
Казан федераль университеты (Россия)

В.В. РАДЛОВ ЭШЧӘНЛЕГЕН ӨЙРӘНҮДӘ ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ГАЛИМНӘРЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу состояния изученности деятельности великого ученого, основоположника Российской тюркологии В.В. Радлова учёными из Турции в контексте трудов отечественных ученых-тюркологов. Деятельность ученого с мировым именем, касающаяся всех аспектов тюркологии и языкознания, также популярна среди турецких ученых. В статье рассматриваются труды на турецком языке, посвященные изучению и популяризации деятельности известного тюрколога.

Abstract. The article deals with the analysis state study of the great scientist' activity, the founder of the Russian Turkology V.V. Radlov, the scholar from Turkey in the context of the works of native scientists-Turkologists. The activity of a scientist' a world-wide known, dealing with all aspects of Turkic and linguistic sciences, is also popular among Turkish scholars. The article deals with the works in the Turkish language devoted to the study and popularization of the activities of a well-known Turkologist.

Ключевые слова: Тюркология, фольклористика, В.В. Радлов, тюркские языки, фольклор тюркских народов.

Keywords:Türkology, folklore studies, V.V. Radlov, Turkic languages, folklore of Turkic peoples.

Россия тюркология фәненә нигез салучы, дөньяга танылган галим – Академик Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов (1837-1918) эшчәнлеге хакында XX гасыр башыннан алып, бүгенге көнгә кадәр шактый күп мәкаләләр язылган. Үзеннән соң киң аспектлы фундаменталь хезмәтләр калдырган галимнең фәнни эшчәнлеге әлеге өлкәдә эзләнүләр алып баручы галимнәрне таңга калдыра. В.В. Радловның алтмыш еллык фәнни эшчәнлеге тюркологиянең бөтен өлкәсен иңләп ала: ул төрки телләрнең диалектологиясе, лексикологиясе, чагыштырма һәм тарихи фонетикасы һәм грамматикасы, текстологиясе, болардан тыш, төрки халыклар фольклоры, этнографисе, тарихы, археологиясе өлкәсенә караган хезмәтләр авторы буларак та үзенә игътибарны җәлеп итә.

Билгеле булганча, тюркологның фәнни эшчәнлегенең Алтай чоры (1859-1871) киләчәк хезмәтләренә җирлек әзерләү –

экспедицияләргә чыгып, халык авыз ижаты әсәрләрен туплау һәм бастыру белән характерлана. Ун ел дәвамында һәр җәй саен уздырылган фәнни экспедицияләр галимгә алтай, телеут, шор, кумандин, тува, казах, кыргыз, абакан татарлары (хакаслар), көнбатыш-себер татарлары һ.б. халыклар телләре хакында чагыштырма аспекттагы хезмәтләр язу өчен бай материал бирә. Галимнең Казан (1871-1884) һәм в Санкт-Петербург чорлары (1884-1912) әлеге һ.б. материалларны өйрәнү нигезендә тюркология өлкәсендә олы хезмәтләре басылу белән билгеләнә.

В.В. Радловның эшчәнлеге күп галимнәр тарафыннан фәнгә тугрылыклы хезмәт итүнең күркәм үрнәге буларак кабул ителә. Аның тюркология фәненә караган күпсанлы хезмәтләре танылган рус галимнәре Г.Ф. Благова С.В. Ванштейн, С.Г. Кляшторный А.Н. Кононов, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак һ.б. [2] тарафыннан өйрәнелә.

Танылган тюрколог эшчәнлеген өйрәнүгә зур хезмәт куйган татар галимнәреннән Ф.Ю. Юсупов аерым урын тота. В.В. Радловның 175 еллык юбилее уңаеннан галимнең «Үрнәкләр...» [3] хезмәтенең татарларга багышланган 4 томын (140 елдан соң беренче тапкыр) яңадан бастырып чыгаруы гына да зур игътибарга лаек. Фәрит Юсупович җитәкләгән галимнәр төркеме тарафыннан эшләнгән «В.В. Радлов – Россия тюркология фәненә нигез салучы» мультимедияле информацион база проекты, күпсанлы мәкаләләр, «Бараба татарлары», «Себер татарлары» хезмәтләре бөек галим исемен, хезмәтләрен мәңгеләштерүгә, яңадан халыкка кайтаруга, фәнни әйләнешкә кертүгә юнәлдерелгән. Әлеге юнәлештәге эшнең күрсәткече буларак 10 ел гомерен Казан университетына багышлаган галимнең эшчәнлегенә багышланган халыкара конференция оештырылуын да күрсәтергә мөмкин. [4] Галимнең татар фольклористикасы өлкәсендәге эшчәнлеге татар галимнәре тарафыннан шактый тәфсилле өйрәнелгән. Әлеге юнәлештәге эш фольклорчы-галимә Ф. Әхмәтова-Урманче тарафыннан башланды һәм бүгенге көнгә кадәр дәвам иттерелде [1].

Россия тюркологиясе фәненә нигез салучы галимнең хезмәтләре белән Төркия галимнәренең дә шактый кызыксынуы – В.В. Радлов эшчәнлегенең монда да югары бәяләнүе хакында фикер йөртергә мөмкинлек бирә. Соңгы өч дистәгә якын вакыт өчендә Төркия фәнни журналларында, аерым җыентыкларда В.В. Радлов эшчәнлегенә багышланган дистәгә якын шактый күләмле мәкаләләр

дөнья күрүе әлеге фикерне раслый. Беренче чиратта безнең игътибарны Әхмәт Темирнең (Ahmet Temir) «Тюркология тарихында Вильгельм Радлофф дәвере: тормышы-фәнни шәхесе, хезмәтләре» [5] исемле китап кызыксындырды. Әлеге хезмәт – В. Радлов эшчәнлеген өйрәнүгә багышланган һәм Төркиядә дөнья күргән иң җитди эшләрнең берсе. Китап төрекчә һәм алманча кереш сүзләрдән соң 3 бүлектә тәкъдим ителгән. Беренче бүлек Радловның тормыш юлы һәм фәнни эшчәнлеген күзәтүгә һәм борынгы төрки телне өйрәнүгә багышланган хезмәтләрен танытуга юнәлтелгән; икенче бүлектә – галимнең фәнни эшчәнлеге яктыртыла, аерым хезмәтләреннән, «Компиляцияләр», «Сүзлек», «Чагыштырма грамматика», «Юлъязмалар һәм экспедицияләрдән хисаплар»дан мисаллар китерелә. Өченче бүлектә хронологик тәртиптә Радлов хезмәтләре библиографиясе китерелә. Монда галимнең 149 хезмәте бирелә, ахырда Радловның замандашлары, эшчәнлегенә тәэсирләре булган атаклы шәхесләрнең – А. фон Гумбольт (A. fon Humboldt), К. Риттер (C. Ritter), А. Фон Ле Кок (A. Fon Le Coq), П. Пеллиот (P. Pelliot), Ш. Мәржани, Н.Ф. Катанов, К. Насыйри, Ф. Көпрүлү (F. Köprülü) һ.б. фоторәсемнәре һәм галимнең эшчәнлегенә бәйле ике географик карта тәкъдим ителгән. Әлеге җитди хезмәттән алда галимнең аерым мәкаләләре дөнья күрүе Ә. Темирнең ватандашларын әлеге галим эшчәнлеге белән киң планда таныштыруны максат итеп куюы аңларга мөмкин.

Осман Серткаяның (Osman F. Sertkaya) «Иске төрекчә (күктөрекчә вә уйгурча) өйрәнүче буларак Вильгельм Радлофф» [6] хезмәтендә мәкалә авторы XYII, XYIII, XIX гасырларда Русиядә төркият белеме үсешенә кыскача күзәтү ясый, Орхон-Енисей язмалары, Күл-Тәгин һәм Билге-Каганга куелган каберташлар хакында белешмә бирә. Мәкаләнең төп өлеше Радловның әлеге юнәлештә эшчәнлеген ачуга юнәлтелгән.

Төрек галимнәреннән тагын берсе – Хәсән Ереннең (Prof. Dr. Hasan Eren) «Вилгельм Радлофф вә төрки диалектлар» [7] мәкаләсе галимнең тел мәсьәләләренә караган хезмәтләре арасыннан аерып алып, әлеге төрки телләр диалектларының чагыштырма аспектта каралган беренче сүзлеген, аның структур төзелешен, төзү барышында галим тарафыннан кулланылган сүзлекләр, аннан соң басылган сүзлекләр һ.б. хакында мәгълумат бирә.

Нури Йүченең (Prof. Dr Nuri Yuce) «Фридрих Вильгельм Радлоффның җыентыклары» [8] хезмәте дә галимнең гыйбрәтле

тормышы һәм фәнни эшчәнлеге юлы белән шактый тәфсилле таныштырудан башлана; галимнең 10 томлык «Үрнәкләре» һәм аннан соң басылган хезмәтләренең исеме, күләме атала.

Галимә Зәйнәп Коркмаз (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz) «Фридрих Вилгельм Радлоффның урта төркчәгә мөнәсәбәтле хезмәтләре» [9] мәкаләсе дә тел белеме белән кызыксынучылар өчен файдалы. Монда Радловның Йосыф Хас Хаҗипнең «Кутатгу белек» хезмәтенең һират нөсхәсенә бәйле караханлы теле буенча фикерләренә бәя бирелә, тәрҗемәләре анализлана.

Селҗан Саглык (Selcan Saglik) тарафыннан язылган «Вилгельм Радлоффның тормышы вә Сибирия төрки халыкларының мәдәниятенә бәйле карашлары» [10] мәкаләсендә автор Радловны «Тюркология фәненең атасы» дип атый. Бу мәкаләдә дә галимнең биографиясе күздән кичерелә һәм аның «Aus Sibirien» («Себердән») хезмәтенә бәйле себердә яшәүче төрки халыкларының теле, дине вә әхлагы, мәдәнияте, социаль һәм икътисади хәлләренә бәйле фикерләре карала.

Болардан тыш та Радлов шәхесенә бәйле төрек телендә шактый мәкаләләр дөнья күрүе әлеге галим хезмәтләренең бүгенге көндә дә актуальлеге һәм кыммәтле булуы хакында сөйли.

Литература

1. Ахметова Ф.В. По следам В.В. Радлова // Сибирские татары. Сборник статей. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 240 с.; Сайфулина Ф.С. Алтай-Сибирь-Казань-Петербург: звездный путь великих тюркологов В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова // Мат-ы Межд. науч.-прак. конф.: «Наследие Н.Ф.Катанова: языки, история и культура тюркских народов России (к 150-летию со дня рождения). – Абакан: ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2012.- 395.- Б. 12-18.; Sayfulina F.S., Karabulatova I.S. European studies of Barabin Tatar Folklore: the role of investigations of the german scientist V.V. Radlov // Life Science Journal 2014. – 11(9). – P.p.116-119.

2. Тюркологический сборник 1971. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1972. Статьи: Благова Г.Ф. В.В. Радлов и изучение тюркской топонимии в аспекте современных топонимических проблем. С. 103-131; Вайнштейн С.И, Кляшторный С.Г. В.В.Радлов и историко-этнографическое изучение тюркских народов. С. 20-31; Кононов А.Н. В.В. Радлов и отечественная тюркология. С. 11-19; Насилов Д.М. В.В.Радлов и изучение древнеуйгурских памятников. С. 64-101; Тенишев Э.Р. В.В. Радлов – фонетист и грамматист. С. 32-41. Щербак А.М. В.В. Радлов и изучение памятников рунической письменности. С. 56-57; Решетов А.М. Академик В.В.Радлов – востоковед и музеевед (основные этапы деятельности) // Материалы годичной научной сессии «Радловские чтения-2002».- СПб., 2002. С.95-101; Вайнштейн С.В. В.В. Радлов и его труд «Из Сибири» // В.В. Радлов. “Из Сибири”.- М., 1989, 641;

3. Юсупов Ф.Ю. В.В. Радлов – основоположник российской тюркологической науки. // Научный Татарстан, 2012, №2, стр. 196-211; Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Гумеров И.Г., Сулейманов Дж.Ш. https://kpfu.ru/radlov/trudy-o-vv-radlove/materiialy-internet-konferencii-39vv-radlov-i Сайфулина Ф.С., Юсупов Ф.Ю., Гумеров И.Г. Алтай – Колыбель Российской тюркологической науки (вклад алтайского периода деятельности

В.В.Радлова в формировании Российской тюркологии). // Материалы Международной научной конференции: Алтай золотая колыбель тюркской цивилизации.- Казахстан, Өскемен, 2013. 357с. - С.27-31.; Сайфулина Ф.С. Возвращаясь к трудам великих (к 175-летию академика В.В. Радлова) // Научный Татарстан. Гуманитарные науки.- Казань: 2012.- №2. С.164-171. Юсупов Ф.Ю, Сайфулина Ф.С. Хисамов О.Р. Гумеров И.Г. Барабинские татары. Страницы духовной культуры. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2013. 668 с.; Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. 648 с.

4. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. В 10 т., Т.4 – СПб.: Тип. Императ. акад. наук, 1872. – 411 с.

5. Eren H. Wilhelm Radloff ve Türk diyalektleri sözlüğü // Türk Dili. 1988. LYI. 336-354.

6. Yüce N. Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri // Türk Dili. Yabanci Turkologlar, 1988. LXI /444 S. 229-335.

7. Korkmaz Z. Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları. Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I. Cilt. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. – S.343-351.

8. Sertkaya O.F. Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı Olarak Wilhelm Radloff // Türk Dili, 1988. – LXI/444. – S. 303-317.

9. Selcan S. Wilhelm Radloff'un hayati ve sibirya türk halklarinin kültür dokusu üzerine görüşleri // Türkiyat Araştırmaları. – S. 441-486.

10. Temir Ahmet. Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri: Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri. – Ankara: Nezih, 1991. – 229 s.; Wilhelm Radloffun hayatı // Türk Dili. – 1988. LYI. – 293-302; Radloff'un Kazan Raporları, Reşit Rahmeti Arat İçin. – Ankara: TKAE Yayınları, 1966. – S.418-422; «Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Eserleri», Sibirya'dan, Giriş, Cilt 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.

Р.Р. Сәлахова
Казан федераль университеты (Россия)

ШИГЪРИ ӘСӘРЛӘРДӘ ХӘРӘКӘТ ФИГЫЛЬЛӘРЕНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу функционирования лексико-семантической группы глаголов, обозначающих поступательное движение. Интерес к изучению данных глаголов на материале поэтических произведений объясняется тем, что глагол обладает огромной потенциальной силой экспрессии, широкими возможностями описания жизни в ее развитии, динамике, оценке. Подробный анализ поэтических функций глаголов движения является важным для определения идейно-художественного содержания произведения, раскрытия его глубинных смыслов. *Движение* является одним из основополагающих понятий общественного мировоззрения. Поэтому для нас большой интерес представляет возможность проследить понятие 'движения', воплощенное через глаголы движения – перемещения.

Abstract. The article is devoted to the analysis of lexical-semantic group of verbs denoting progressive movement on the material of poetry. Interest in the study of verbs of motion on the material of poetic works is explained by the fact that the verb has a huge potential force of expression, wide possibilities of describing life in its development, dynamics, evaluation. A detailed analysis of the poetic functions of the verbs of motion is important for determining the ideological and artistic content of the work, the disclosure of its deep meanings. The movement is one of the fundamental concepts of social Outlook. Therefore, it is

of great interest for us to trace the concept of ‘movement’, embodied through the verbs of movement – movement.
Ключевые слова: татарский язык, поэзия, семантика, глагол, поступательное движение.
Keywords: Tatar language, poetry, semantics, verb, translational motion.

Телнең семантикасын өйрәнү тел белеменең иң актуаль проблемаларының берсе санала. Бу эш бер сүз төркеме эчендә аерым семантик төркемнәрне бүлеп чыгару юлы белән башкарыла. Бу нисбәттән фигыль лексикасын мәгънәсе буенча төркемләү – шактый катлаулы эш, чөнки фигыльнең мәгънәсе үтә гомуми, үтә киң, һәм аның нигезендә объектлар арасындагы мөнәсәбәт ята. Күпчелек фигыльләрнең лексик мәгънәсе үзәгендә кеше, аның җәмгыятьтәге хезмәте, актив эшчәнлеге тора.

Фигыль лексикасы фәндә традицион тәртиптә гомумиләштерелгән мәгънәләре буенча төрле тематик (лексик-семантик) төркемчәләргә бүлеп өйрәнелә: хәрәкәт фигыльләре, эшне, эмоциональ халәтне белдерүче фигыльләр һ.б. [3: 6].

Соңгы елларда татар телендә басылып чыккан хезмәтләрдә фигыльләрнең мәгънәләре өч зур төркемгә: эш-гамәл, торыш һәм мөнәсәбәтләрне белдергән фигыльләргә бүленеп бирелә [5: 152].

Хәрәкәт фигыльләре эш-гамәл фигыле төркеменә карый, аларның семантикасы гаять үзенчәлекле. Хәрәкәт фигыльләре төрле җан ияләренең вакыт һәм пространствода урын алмаштыруын белдерәләр. Аларның төзелешендә төп семантик билге булып хәрәкәт юнәлешен күрсәтү тора. Реаль чынбарлыкта хәрәкәт итү һәрвакыт юнәлдерелгән: субъект бер урыннан нинди дә булса башка бер урынга таба хәрәкәт итә.

Хәрәкәт фигыльләре төркеменә кергән барлык башка фигыльләр өчен, исемнәреннән аңлашылганча, төп мәгънәсе булып *хәрәкәт итү, йөрү*, ягъни юнәлешсез хәрәкәт тора. Моннан тыш, горизонталь юнәлешле хәрәкәт, мәсәлән, *бару, юнәлү, китү, ерагаю, килү, узу* фигыльләре, вертикаль юнәлешле хәрәкәтне белдергән *менү, төшү*, шулай ук хәрәкәтнең ысулын (*тәгәрәү, очу, йөзү*), тизлеген (*чабу, сөйрәлү*) белдергән фигыльләр бар.

Әдипләребез иҗатында хәрәкәт темасы – киң таралган темаларның берсе, чөнки әдәби әсәрләрнең асылында яшәеш темасы яктыртыла, ә яшәешнең төп күрсәткече булып хәрәкәтләнү тора. Татар шигъриятендә дә хәрәкәт фигыльләре яшәешне гәүдәләндерә, торган төп чаралар булып торалар. Шигъри әсәрләрдә хәрәкәт фигыльләренең кулланылышын карап үтик:

1. Хәрәкәтнең юнәлешен белдерә торган фигыльләр: *бару, керү, күчү, төшү. Җанкәй белән икәү җитәкләшеп // Су буеннан китеп* ***барабыз*** *(«Борча»).*

2. Хәрәкәт ысулын белдерә торган фигыльләр: *атлау, йөзү, йөгерү, агу, үрмәләү* [2: 74]. *Богау салды дошман кулларыма // Һәм хурлыклы юлдан* ***атлатты*** *(«Кичер, Илем!»).*

Беренче төркемгә караган фигыльләр үз эчендә вертикаль һәм горизонталь юнәлешне белдерә торган төркемчәләргә берләшәләр. Мәсәлән, вертикаль юнәлешне белдергән фигыльләрне карап үтик:

а) **югарыга** таба юнәлү: *менү, үрләү, калку, күтәрелү һ.б.*

Зур борынлы, ямьсез бакыр күзле

Исрек майор өскә ***калыкты*** *(«Вәхшәт»).*

ә) **аска** таба юнәлү: *төшү, егылу, иңү, түбәнәю һ.б.*

Ауды *җиргә бергә ике тормыш,*

Бер-берсенә ябышып, сарылып («Вәхшәт»).

Горизонталь юнәлешле фигыльләр түбәндәге мәгънәви төркемчәләрне тәшкил итәләр

а) **тыштан** эчкә таба юнәлү: *керү. Юк, син инде хәзер сулган гөлне*

Бусагаңнан атлап ***кертмәссең*** *(«Син онытырсың»).*

ә) **эчтән** тышка таба юнәлү: *чыгу.*

Шул төнне үк йөздән тире ***чыкты****,*

Кызу кайтты, тәне сүрелде («Дару»).

б) субъектка яки объектка таба юнәлеш: *якынаю, килү һ.б.*

Җәнкәй сырыша миңа, адым саен

Якынлаша *бара арабыз («Борча»).*

в) субъекттан яисә объекттан юнәлү: *китү, ерагаю, чигенү.*

Егет ***китте****, мин калдым*

Канын саклап чугымда («Кызыл ромашка»).

г) төрле якка юнәлүне белдергән хәрәкәт фигыльләре: *таралу, чәчелү, чәчрәү, сибелү, түгелү.*

Алтын колач җәеп кояш калка,

Җылы нурлар җиргә ***тарала*** *(«Безнең авыл»).*

Хәрәкәт итүнең ысулын белдергән фигыльләрнең дә кулланылышы үзенчәлекле. Бу төр фигыльләр юнәлешне белдергән фигыльләрдән аермалы буларак, юнәлеш күрсәткеченә билгеле бер контекстта гына ия булалар [1: 4-5]. Шуннан чыгып, алар түбәндәге төркемчәләргә бүленәләр:

а) каты өслектәге хәрәкәтне белдергән фигыльләр: *басу, атлау, мүкәләү, тәгәрәү, үрмәләү, шуу һ.б.*

Богау салды дошман кулларыма
*Һәм хурлыклы юлдан **атлатты** («Кичер, Илем!»).*

ә) һавадагы хәрәкәтне белдерә торган фигыль: *очу.*

***Оч** син, кошчык, көчле җырым булып,*
Шушы сиңа соңгы теләгем («Кошчык»).

б) сыеклыктагы хәрәкәтне белдергән фигыльләр: *йөзү, агу.*

Белмим, тагын нинди упкыннарда
*Мин чайкалып шулай **йөзәрмен*** («*Бозлар ага...*»).

Хәрәкәт темпын (тизлеген) белдергән фигыльләр төркемчәсен тиз һәм әкрен хәрәкәтне күрсәтүче фигыльләр тәшкил итә. Тиз хәрәкәтне белдергән фигыльләргә түбәндәгеләр керә: *йөгерү, чабу, сызу, сыптыру, таю, томырылу, ургылу, элдерү.*

Еш-еш ала сулуын, йөзләренә
*Кан **йөгергән** кызып ярсудан («Мещанка»).*

Әкрен хәрәкәтне түбәндәге фигыльләр ярдәмендә белдерергә мөмкин: *өстерәлү, сөйрәлү, тәпиләү, чатанлау, тыйтаклау, еру.*

Палач үзе кача көнбатышка,
***Өстерәлә** ватык көймәсе («Яшь ана»).*

Хәрәкәт фигыльләренең югарыда тәкъдим ителгән мәгънә төркемнәрендә төп сүз булып *хәрәкәтләнү, хәрәкәт итү, йөрү, юнәлү, үтү, күчү* фигыльләре тора. Әлеге фигыльләр түбәндәге семантик күрсәткечләргә битараф (нейтраль) булып торалар: *коры өлектәге хәрәкәт / судагы хәрәкәт*, *атлап бару / мүкәләп бару* һ.б. Хәрәкәтнең субъекты булып тереклек ияләре (кешеләр, хайваннар, кошлар һ.б.), шулай ук тере булмаган әйберләр (машина, механик чаралар һ.б.) торырга мөмкин. Әлеге параметрлар бары тик контекст эчендә генә ачыклана ала.

Юк, бүре тимәде, сак кына
*Борылып **юнәлде** юлына («Бүреләр»).*

Шигъри әсәрләрдә хәрәкәт фигыльләренең аналитик формаларын да еш күзәтергә мөмкин. Ясагыч нигездә бирелгән хәрәкәт фигыленең семантик мөмкинлекләре аналитик формаларда тагын да киңәя. Мәсәлән, *алып керү, алып чыгу, кереп чыгу, килеп керү, очып төшү, кайтып керү.*

Ачылды да ишек, юл киеменнән
***Кайтып керде** кызның атасы («Дару»).*
Егетләрнең утлы йодрыгыннан
*Юл кырына **авып төштеләр** («Дүрт гөл»).*
Кичә шуннан бер кош очып килеп,

Шул коймага кунып сайрады («Кошчык»).
***Килеп чыкты** бер кыз, ал яңаклы,*
Ак халаттан, кызыл читектән («Табут»).

Югарыда китерелгән мисалларда кушма төзелешле хәрәкәт фигыльләренең һәрберсенең үз функциясе бар. Беренче мисалда, мәсәлән, *кайтып керү* фигыле, тизлек мәгънәсе белән, бер яктан, сугыштан өенә ашкынып кайтучы ата образын ачарга ярдәм итсә, икенче яктан, авырып ятучы кыз өчен атасының сугыштан кайтуы никадәр көтеп алынган булуына карамастан, кинәт булуын сурәтли.

Димәк, югарыда күрсәтелгәнчә, хәрәкәтне белдергән фигыльләрнең төрле лексик-семантик төркемчәләре матур әдәбиятта билгеле бер образларны сурәтләү чаралары да булып торалар. Мисаллардан күренгәнчә, шигъри әсәрләрдә хәрәкәтне белдергән фигыльләрнең кулланылыш даирәсе бай һәм күпкырлы. Без тикшергән шигырьләрдә хәрәкәтнең тизлеген белдергән һәм төрле лексик-семантик төркемчәләргә караган фигыльләр аеруча күп күзәтелде. Алар ярдәмендә автор үзенең шигъри геройларын тормыш юлында килеп туган авырлыкларга бирешмичә, хәрәкәт итәргә, алга таба барырга, җиңүгә таба ышанычлы адымнар һәм зур тизлек белән хәрәкәт итәргә өнди.

Әдәбият

1. Васильев Л.М. Принципы семантической идентификации глагольной лексики // Семантические классы русского глагола. – Свердловск: Уральский гос. ун-т, 1982. – С. 11.
2. Ганиев Ф.А. Функциональная грамматика татарского языка. – Казань, 2015. – 272 с.
3. Иштанова Р.К. Глаголы татарского языка в семантическом аспекте: Автореф. дис… канд. филол. наук. – Казань, 2002. – 25 с.
4. Җәлил М. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. –551 б.
5. Татарская грамматика. Т.II. Морфология. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 397 с.

Г.Н. Семенова, А.М. Иванова
Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова (Россия)

ГРАММАТИКАЛИЗИРОВАННЫЕ И ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Не меньшими, чем лексика, возможностями усиливать или ослаблять выразительность речи располагает синтаксический строй языка. В последние десятилетия в исследовательской литературе наряду с термином «лексический концепт» появилось и понятие «синтаксического концепта». Данная языковая единица является не только структурным, но и смысловым элементом высказывания. Будучи употребленными в предложении, слова перестают существовать как отдельные лексические единицы, они вступают в предикативные отношения ради единой цели – создать смысловое поле. С формальной стороны значительную часть подобных речений

составляют всевозможные комбинации служебных слов друг с другом и сочетаний их со знаменательными частями речи. Они неизменяемы, обычно лишены морфологических признаков и не могут сочетаться с другими словами в контексте, выполняя в предложении функцию вводных конструкций. Они одинаково активны и в русском, и в чувашском языках.

Abstract. The syntactic structure of the language has no less than vocabulary, the ability to strengthen or weaken the expressiveness of the speech. In recent decades, in the research literature along with the term «lexical concept», the notion of a «syntactic concept» has appeared. This language unit is not only a structural, but also a semantic element of the utterance. Being used in the sentence, words cease to exist as separate lexical units; they enter into predicative relations to create a semantic field. On the formal side, a significant part of such utterances are all possible combinations of service words. They are immutable, usually devoid of morphological features and cannot be combined with other words in the context, performing the function of introductory constructions in the sentence. They are equally active in both Russian and Chuvash languages.

Ключевые слова: синтаксический концепт, фразема, смысловое поле, концептосфера, синтаксическая мотивированность, вторичная синтаксическая функция, вводная конструкция.

Keywords: syntactic concept, phrase, semantic field, sphere of concepts, syntactic motivation, secondary syntactic function, introductory construction.

В современной когнитивной лингвистике признается возможность выражения концептов разноуровневыми языковыми средствами, обладающими знаковой природой. Наряду с терминологическими сочетаниями «лексический концепт», «лексико-фразеологический концепт», которые в последние десятилетия развиваются достаточно быстро и плодотворно, вводится понятие синтаксического концепта. Под выражением «синтаксический концепт» следует понимать концепт, выражаемый (репрезентируемый, объективируемый, вербализуемый) синтаксическими единицами. В лингвистических исследованиях последних лет можно встретить и другие названия данного синтаксического феномена: фразема, синтаксическая конструкция, синтаксический оборот, фразеологизированная синтаксическая конструкция, синтаксическая идиома, грамматический или синтаксический фразеологизм, фразеосинтаксическая схема. Однако для удобства обычно используется «сокращенный» термин. Этот термин, в указанном выше смысле, используется и в настоящей статье.

Данная языковая единица является не только структурным, но и смысловым элементом высказывания. Будучи употребленными в предложении, слова перестают существовать как отдельные лексические единицы, они вступают в предикативные отношения ради единой цели – создать смысловое поле.

Согласно мнению многих ученых, занимающихся этой проблемой, синтаксические концепты выявляются в концептосфере

многих языков независимо от их структур и функционально-стилевого потенциала и представляют собой одну из важнейших языковых универсалий. Исследователи-когнитологи Г.А. Волохина и З.Д. Попова отмечают: «Набор синтаксических концептов входит в семантическое пространство языка. Без синтаксических концептов семантическое пространство языка существовать не может, ибо знание набора концептов без знания видов отношений между ними лишает такое пространство жизни и движения» [1: 8].

Впервые эти конструкции были выделены в сфере фразеологических единств как «союзные речения», включающие предлоги, союзы, указательные местоимения, а также некоторые модальные частицы. С формальной стороны значительную часть подобных речений составляют всевозможные комбинации сочетаний служебных слов друг с другом и со знаменательными частями речи. Речь идет о конструкциях подобного плана в русском языке: как говорится, откуда что взялось, какими судьбами, как ни попадя, откуда что взялось, до тех пор пока, с тех пор как, между тем как, едва только и т.д. В чувашском языке подобных синтаксических структур оказалось также предостаточно: и в художественной литературе, и в разговорной речи мы то и дело используем выражения типа *ăçта килчĕ унта* «где ни попало, всюду», *ăçтан килчĕ унтан* «откуда ни попало, отовсюду», *мĕн тăвас тетĕн* «ничего не поделаешь», *калама та аван мар* « и говорить-то неприятно», *таçтан та пулин* «откуда-нибудь», *апла пулин те* «несмотря ни на что», *кирек хăçан та* «когда только», *епле те пулин* «как-нибудь», *унсăр пуçне* «в противном случае», *ахаль пекки анчах* «без серьезного намерения» и т. д.

Таким образом, синтаксическая фразеологизация состоит в утрате обычной синтаксической мотивированности и членимости и приобретении формой слова и конструкцией вторичных синтаксических функций. В особую группу выделяются устойчивые вводные конструкции: *тĕрĕссипе калас пулсан* «по правде говоря», *тĕпрен илсен* «по существу», *пĕр каласан* «собственно говоря», *çапла майпа* « таким образом», *эп ăнланнă тăрăх* «как я понимаю», *турра шĕкĕр* «слава богу», *мĕн тăвас тетĕн* «ничего не поделаешь», *хăй каларĕши* «согласно ее (его) мнения, *хама илес пулсан* «если взять самого себя» и т.д. Как видим, среди них выделяются дейктические и собственно модальные конструкции. Подобные примеры широко представлены в русском языке. Исследователь фразеосинтаксических схем с местоименным

компонентом в русском языке В.Ю. Меликян подчеркивает, что они выражают личное, субъективное отношение говорящего к своему высказыванию или его оценку содержания сообщения [2: 69-74]. Данные конструкции неизменяемы, обычно лишены морфологических признаков и не могут сочетаться с другими словами в контексте, выполняя в предложении функцию вводных конструкций.

Данная статья освещает лишь некоторые основные понятия синтаксических концептов, однако актуально встает вопрос о необходимости дальнейшего изучения этого направления фразеологии, влияющей на изменение состава и значений фразеосистемы любого языка.

Литература

1. Волохина Г.А. Синтаксические концепты русского простого предложения. – Воронеж: Облтипография, 1999. – 196 с.

2. Меликян В.Ю. Фразеосинтаксические схемы с местоименным компонентом в системе русского языка. – Русский язык в школе. – 2007. – № 6. – С. 69-74.

К. Сеэрмаймайти
Казан федераль университеты (Россия)

М. КАШГАРИНЫҢ “ДИВАНЕ ЛӨГАТЬ ӘТ-ТӨРК” ХЕЗМӘТЕ ТУРЫНДА

Аннотация. В истории тюркоязычных народов особое место занимает сочинение выдающегося ученого-энциклопедиста средневековья Махмуда Кашгари “Дивану лугат ат-турк” (“Словарь тюркских наречий”). Это трехтомное сочинение “представляет собой любопытнейших и тончайших наблюдений над фонетикой, грамматикой и лексикой ряда тюркских народов, единственное в своем роде сочинение, донесшее до нашего времени бесценные лингвистические, этнографические, фольклорные, географические, исторические сведения. Судя по литературным источникам, использованным Махмудом Кашгари, он прекрасно знал тюркский фольклор и раннюю тюркскую средневековую литературу.

Annotation. Annotation. In the history of Turkic-speaking peoples, a special place is occupied by the composition of the outstanding scientist-encyclopedia of the middle ages Mahmud Kashgari “divan lugat at-Turk” (“Dictionary of Turkic dialects”). This three-volume essay « represents the most interesting and the finest observations on the phonetics, grammar and vocabulary of a number of Turkic peoples, the only one of its kind composition, which has brought to our time invaluable linguistic, ethnographic, folklore, geographical and historical information. Judging from the literature sources used by Mahmud Kashgar, he knew Turkic folklore and early Turkic medieval literature.

Ключевые слова: словарь,язык, тюрки, литература, фольклор.

Keywords: dictionary, language, Turks, literature, folklore.

Борынгы төркиләрнен мәдәниятен, шул исәптән фольклорын һәм әдәбиятын өйрәнү өчен, “Диване лөгать әт-төрк” әсәре

әһәмиятле чыганак булып тора. Бу хезмәт төркиләрнең үз арасыннан чыккан филолог М. Кашгари тарафыннан гарәп телендә XI гасырның 70 нче елларында төзелгән булса кирәк.

Авторның тулы исеме – Мәхмүд бине Хөсәен бине Мөхәммәд. Китабында томанлы гына хәбәр итүенә караганда, ул Барсхан шәһәрендә туган булса кирәк. Бу очракта аның ни өчен Кашгари нисбәтен алуы бөтенләй аңлашылмый кала. Монда бары тик «Диване лөгатет-төрк» авторы Көнчыгыш Төркестандагы Кашгар шәһәреннән чыккан караханиларның якын кешесе яки шул ук караханиларның төрки аксөякләреннән берсе булгандыр дип фараз кылырга мөмкин.

М. Кашгари "Диване лөгать әт-төрк" әсәрен язу барышында башыннан зур мәшәкәтьләр кичерә. Башта ул, куп еллар илләр буйлап йөреп, материаллар туплый. Кашгардан башлап бөтен Мавәрәәннәһир, Харәзим, Фирганә, Бохара, Гәнсу тирәләренә кадәр иксез-чиксез территорияләрне йөреп чыга һәм шушы территорияләрдә яшәүче ырулар, кабиләләр, халыклар һәм аларнын эш-гамәлләрен, яшәган җирләрен, аларның кеше санын, һәм аларнын телләрен ничкәләп өйрәнеп чыга. Хәттә ул һәрбер сүзнең кайсы кабиләгә карарга тиешлеген, сүзләрнең иске вариантларын, сүзләрнең мәгънә төсмерләрен, әйтелешен, кабиләләр арасындагы охшашлык яисә аермасыны да ачыклый һәм тәртипкә китерә. Озак еллык тырышлыгы нәтиҗәсендә үзенең "Диване лөгать әт-төрк" әсәрен язып тәмамлый. Ул болай ди: "Мин төрек (уйгур), төрекмән, угыз, чигел, ягма, кыргыз шәһәрләрен, авылларлын йөреп чыктым, сүзлекләр тупладым, сүзләрнең төрле үзенчәлекләрен ачыкладым, мин боларны телләр белгән өчен түгел, бәлки әлеге телләрнен һәрбер кечкенә аермалакларын ачыклыу өчен эшләдем". Менә әлеге әйтелгән сүзләрдән М. Кашгаринең эш-гамәлләрендәге пөхтәлеген, үз эшендә гыйльми ысуллар кулланганын, тел фактларын ничек итеп дөрес анализлап чыкканын, эш эшләгәндәге игътибарлылыгын, үз чорының атаклы филологы булуын кәрсәтеп бирә торган фактлар.

Тупланган материаллар М. Кашгарига әлеге чор теленең фонетикасын, лексикасын, морфологиясен тирәнрәк ачыкларга төп нигез булып тора. "Диван лугат ат-төрк"тәге тел фактлары тик XI гасырга гына карамыйча, ерак дәверләр телен тикшерүгә өлеше кертә, чөнки М. Кашгари тел фактларын тарихи принцип белән тикшерә. Ул тел тарихын өйрәнүне үзенең төп вазыйфасы итеп куя. Ул бу әсәрен

телнең иске төсмерен өйрәнүчеләр файдалануны, гыйльми нәтиҗәләр чыгару өчен арадашчы итеп куя. Әсәрдәге тел шушы чорга хас үзенчәлекләрне дә, иске вариантларны да, борынгы чордан алып китап язылган чорга кадәрге үзгәрешләрне дә тарихи ысулда дөрес итеп аңлатып биреп. “Диван лугат ат-төрк”нең теле борынгы чор тарихын, шул заман телен ачыклауда төп чыганак булып исәпләнә.

XI гасырларда берничә фәнни әсәр язылганлыгы мәгълүм. Кызганычка каршы, бу әсәрләрнең күбесе безгә кадәр килеп җитә алмаган. Кутайба тарафыннан әлеге чорларда язылган күп кенә бөек әсәрләр җыеп яндырыла, хәтта шушы чорда язу белгән кешеләрнең дә үтерелгәнлеге турында мәгълүматлар бар. Аннан сон Чыңгыз ханның Урта Азиягә таба йөрешендә дә шактый фәнни хезмәтләр яндырыла. Шушы чордан безгә кадәр килеп җиткән әсәрләрнең бердән бере “Диване лөгать әт-төрк ”.

“Диване лөгать әт-төрк”нең эчтәлеген ике төп бүлеккә аерырга була: берсе – кереш өлеш, икенчесе – сүзлек. Кереш өлешендә автор төрки телләрнең әһәмияте, үзенчәлекләре, максаты, әсәрнең төзелеше, кулланылган теле, фигыльләрдән ясалган исемнәр, сүзләрнең төзелеше һәм үзгәреше, сыйфатлар, төрки кабиләләр турында анлатма бирә. Ә сүзлек өлешендә исә шушы чорда кулланылган барлык сүзләрне язып чыгарга омтыла һәм аларны җитәрлек дәрәҗәдә фәнни, тарихи күзаллау белән яктырта. М. Кашгаринең бу әсәренә шушы чорда кулланылыштан төшеп калган сүзләр алынмаган. “Мин активлаштыру максаты белән, телдә кулланыла торган сүзләрне бирдем, ә кулланылыштан төшеп калганнарын калдырдым” дип яза автор. М. Кашгари сүзлегендә искергән сүзләргә мисал итеп күрсәтеп, аларның шактый күп икәнлеген дә аңлатып үтә. Бу исә “Диване лөгать әт-төрк”тә аңлатма бирелгән телнең бигрәк тә борынгы икәнлеген билгели.

“Диване лөгать әт-төрк” әсәренең тагын бер төп үзенчәлеге, анда мисал урынына китерелгән мәкәлә һәм әдәби язмалар, борынгы әдәби жанрлар, фольклор һәм әдәбият тарихы өчен бик мөһим чыганак булып тора. Әсәрдәге әдәби парчалар бер бөтен әсәр итеп бирелмәсә дә, бу әдәби язмалар хакында М. Кашгаринең күрсәтүенчә, әлеге әдәби парчаларның ничектер берәр касидә, шигырь, башка дастаннарның бер бүлеге икәнлеген күрсәтә. Бу әдәби язмаларны: “Язга мәхәббәт”, “Сугыш тавышлары”, “Батырлар шигырьләре”, “Мәхәббәт тойгылары”, “Тәрбияви

язмалар”, “Табигать тасвирлары” һәм башка темалар түрында аерым әсәр итеп карарга мөмкен.

“Диване лөгать әт-төрк”тәге әдәби парчалар, алар хакында М. Кашгаринең аңлатмалары авторның әдәби әсәрләргә булган хистойгыларын, аларны яратып өйрәнгәнлеген исбатлый. М. Кашгари кайчак әдәби жанрлар (җырлар, мәкаль-әйтемнәр, хикәяләр, риваятләр, хикмәтле сүзләр һ.б) мәгълүмат бирә. Шуларга нигезләнеп, әлеге чорда моннан тыш башка төр әсәрләр дә иҗат иткәнлеген, фәнни хезмәтләр язган язучы, шагыйрь булганлыгын да күзалларга мөмкин. Әммә әлеге әсәрләр сакланып калмаган.

Шуны әйтеп үтергә кирәк: “Диване лөгать әт-төрк”тә бирелгән әдәби язмалар тик XI гасыр әдәбиятындагы төп әсәр генә булып калмыйча, бәлки аларның күпчелеге бик ерак чорларның җимеше санала. Мәсәлән, әсәрдәге Якуб һәм Бәсмилләр сугышлары хакындагы язмалар моннанда ерак тарихи чорларга барып тоташа. Тарихи мәгълүматларга караганда, Якуб кабиләсенең башлыгы Арслан Тәкеннең тарихы барыбызга мәгълүм. “Диване лөгать әт-төрк”тә язылган географик мәгълүматларга тирәнрәк игътибар итсәк, автор шундй зур территориядә әлеге чорларда булган кепкечкенә шәһәр һәм авыллыр, диңгез һәм күлләрһәм аларның тарихын , хәтта әлеге җирлекләрдә булган хайваннар, үсемлекләр һәм алардан тыш төрле вакыйгалар турында мәгълүматлар бирә. Бу яктан да “Диване лөгать әт-төрк”нең кыйммәте бик зур.

М. Кашгари XI гасырда яшәгән, иҗат иткән һәм бу бөек галим яшәгән чор белән безнен арабызны тугыз гасырлык озак тарих аерып тора. Ләкин аның үз заманында төрки халыклар өчен төзегән, бик зур әһәмияткә ия бөек хезмәте безне якынайта.

“Диване лөгать әт-төрк”нең кайда язылуы мәсьәләсе турында күпмедер фаразлар бар. Кайбер галимнәр фаразларыннан, М. Кашгари үзенең бу әсәрен шушы чорда мөселманнар дөньясының үзәге булган Багдат шәһәрендә язылган дип күрсәтә. X һәм XI гасырларда Багдат шәһәреннән башка тагын ислам илләрендә Кашгар, Бохара, Сәмәрканд, Мәрвә, Нишапур һәм башка зур үзәк шәһәрләр булса да, алар арасында сәяси, икътисади, мәдәни яклардан Багдат аеруча өстенлеккә ия була.

М. Кашгари чорына килгәндә, Багдат әле үзенең танылган галимнәре, шагыйрьләре, язучылары, философлары, югары сәнгать эшлеклеләре белән танылган үзәк шәһәр булып санала. М. Кашгари менә шундый һәрьяклап алга киткән шәһәрдә үз әсәрен язган булуы мөмкен.

М. Кашгари “Диване лөгать ат-төрк” әсәрен язып тәмамлап, Аббасилар әмираты Муктәди Биәмруллаһнең улына бүләк итүе дә, әсәрнең анда язылганлыгының исбаты. Әммә әлеге бөек әсәр “Диване лөгать ат-төрк”нең нинди максат белән язылганлыгы кешене уйландыра, бу сорауга ачык җавап бүгенгәчә юк.

Моңарчы борынгы төркиләрдәге сәнгатьле сүзнең башлангычы итеп Баласагуни әсәре – “Котадгу белег”не санау кабул ителгән иде, әмма, күргәнебезчә, Баласагуниның замандашы М. Кашгари үзенең “Диван”ына аннан күп еллар элек иҗат ителгән поэзияне дә керткән. Димәк, борынгы төркиләрдә нәфис әдәбиятның формалашуы Баласагуни әсәре барлыкка килүдән элегрәк булган. Аннары “Котадгу белег” кебек камил поэманың бай әдәби традиция булмаган җирлектә, икенче төрле әйкәндә, буш җирдә барлыкка килүен күз алдына китерүе дә кыен. Баласагуниның дидактик поэмасыннан элек Кашгари “Диван”ындагы фәлсәфи дүртьюллыклар, үгет-нәсихәт характерындагы хикмәтле сүзләр һәм образлы әйтемнәр барлыкка килгән.

Әдәбият

1. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.

2. Мусабаев Г.Г. Некоторые сведения о жизни М. Кашгарского // Исследования по тюркологии. – Алматы: Наука, 1969. – С. 48-62.

Ф.Р. Сибгаева
Казан федераль университеты (Россия)

Ф.С. САФИУЛЛИНАНЫҢ ПАРЛЫ СҮЗЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮГӘ КЕРТКӘН ӨЛЕШЕ

Аннотация. Парные слова – весьма интересное и в то же время специфическое для тюркских языков явление. В русском и других европейских языках названная категория слов носит фрагментарный характер и употребление её ограничивается чисто разговорной речью. В тюркских языках парные словосочетания являются вполне жизненной морфологической категорией и употребление их не ограничено никакими рамками стиля. Парные слова мы встречаем в произведениях художественной литературы, фольклоре, научных трудах и разговорной речи.

Abstract. Paired words are very interesting and at the same time specific for Turkic languages phenomenon. In Russian and other European languages, this category of words is fragmented and its use is limited to purely colloquial speech. In Turkic languages paired phrases are quite vital morphological category and their use is not limited by any framework of style. Paired words we meet in works of fiction, folklore, scientific works and colloquial speech.

Ключевые слова: Ф.С. Сафиуллина, парные слова, татарский язык, словообразование.

Keywords: F.S. Safiullina, paired words, Tatar language, word formation.

Ф.С. Сафиуллина тел белеменең бик күп өлкәләрен өйрәнүдә һәм үстерүдә сизелерлек өлеш керткән галимәләрнең берсе. Байтак хезмәтләре татар теле синтаксисына, стилистикасына, татар сөйләм теленең синтаксик үзенчәлекләре, тарихи һәм диалекталь синтаксис, татар теленә өйрәтү методикасы проблемаларына, рус һәм татар телләренең чагыштырма синтаксисына карый. Галимә антонимнар, омонимнар, синонимнар, тамырдаш сүзләр, татарча-русча фразеологик, русча-татарча тематик, татарча-русча рәсемле, татарча-русча кесә сүзлекләрен һәм башка бик күп лексикографик хезмәтләр әзерли, бастыра. Соңгы елларда галимә сүз ясалышы өлкәсендә дә актив эшләп ала. Ул татар матур әдәбияты мисалында парлы сүзләрнең яңа калыпларын билгеләү белән шөгыльләнә.

Ф.С. Сафиуллина: «Төрки телләрнең (гомумән урал-алтай телләренең), аерым алганда, татар теленең бер лексик-грамматик үзенчәлеге бар. Бу – парлы сүзләр. Бүгенге көндә татар телендә парлы сүзләр калыбы нигезендә өч-дүрт компонентлы сүзләр дә ясала», – ди. Ф.С. Сафиуллина беренчеләрдән булып, татар тел белемендәге бу күренешне татар әдәбияты материалында өйрәнә. Мәсәлән: Хәтта аңа киресенчә, ***аркa-күкрәк-беләк*** мускулларының үсеп-кабарып киткәндәй сизелеп торуы, гомумән, үзендәге көчне туктаусыз сизеп тору рәхәт иде [1: 88]. Мондый сүзләр арасында кешенең рухи тормышы белән бәйле тезмәләр дә очрый: Кайчандыр кыйтгаларны биләгән төрки-татар дөньясының сулышы кысылганлыгы, офыгы тарайганлыгы шигырьдә ***сыктау-киная-үкенеч*** булып килеп керә түгелме [5: 225]?!

Аеруча күп санда мондый берәмлекләр М. Галиев иҗатында күзәтелә дип ассызыклый Ф.С. Сафиуллина. Шулай ук Г. Бәширов, Н. Әхмәдиев иҗатларында да мондый төр сүзләрне иҗат итәләр: Ир-ат кына торган йорт. алтынга төрсәң дә, ягымсыз, нурсыз, җансыз була. Идарәче даирәдә ир-атлар гына эшләгән ил-йорт-дәүләт тә шулай... [1: 284].

Мондый үзенчәлекле берәмлекләрнең күбесе табигать күренешләрен белдерә: ***Җил-су-кояшның*** шифалы талгынлыгы монда тәнре үзе күктән төшеп ял итәргә көйләнгән кебек... Димәк, тәнгә сихәтле яткан ризыкның илаһи тәэсире бар. Димәк, ул канга турыдан-туры шифа булып күчкән. Кан сафлыгы исә, тәнгә кунаклаган рухның канатын сугарып торучы гамәли куәт – ***Җил-Су-Кояш*** хәрәкәте. Әнә шул гамәли бәрәкәт каршында бер дога кылыйк әле [1: 142].

Җил һәм *Су* компонентларын саклап, М. Галиев яңа берәмлекләр ясый: ***җил-су-ут***. Җир йөзендә тәүге учак тергезелгән чорлардан бирле гасырларны кичеп килә бит ул – кыялардан кубып, ***җил-су-ут*** эзәрлекләвеннән чыныгып, чарланган, чакматашка әверелгән баба сүзләр... Алар күпме? [1: 109].

Йокымсыраган, тымызык Европаны дер селкетеп, кылыч яшьнәтеп, җирләр биләп, сәнгатьле кальгалар, храмнар. шәһәрләр төзетеп, ***елга-тау-үзәннәргә*** җырлы исемнәр кушкан гарәпләр ислам халкының яшәү рәвешен, йөзен, рухын үзгәртеп, теленә-моңына үзгә яңгырашлар биреп, үзләре хакында үлмәс легендалар калдыралар да тарих сәхнәсеннән төшеп калалар [1: 39]. Чорыбыз күрәзәчесе болай ди: «Идел-Урал төбәгендә ***су-һава-тимер юл*** төенләнешендә иң уңайлы үзәк – Казан каласы» [1: 67]. Төнге дала... Караеп күренгән балбалның мең еллар буенча ***җил-су-кояш*** ашаган таш чыраен учак шәүләсе ялмап-ялмап ала [1: 111]. Дөнья күрү, аралашу, тере мохит – язучы өчен ***ут-су-һава*** белән бергә [1: 369]. ***Җил-су-кояш*** берсеннән берсе гүзәлрәк манзаралар хасил иткән икән [1: 356]. Могда ***кояш-җил-су*** кочагында истирәхәт кылып, берничә көн яшәп алган дәвердә бер-береңне якыннан белү, арлашу өчен сукмаклар такыр. (...) авылыбызга якын гына тоташ каен-усак-имән урманы, ә зиратка, гадәттә, нарат-чыршы утырталар [1: 108].

Шунысы кызык: «җил-су-кояш» тезмәсенә М. Галиев «табигать» компонентын өсти. Нәтиҗәдә үзенчәлекле яңгыраш барлыкка килә: Ничә гасырлар буе талау вәхшилегенә түзә алмыйча. табигать-җил-су-табигать бу урыннарны ком-туфрак белән күмәргә, комсыз ниятле кешеләр күзеннән яшерергә тырышкан [1: 27].

М. Галиевның соңрак чыккан бер әсәрендә шундый ук яңа берәмлек кулланыла: Безнең халык кыска, үткен, чая. тирән мәгънәле әйтемнәр белән генә дә Европаның борынына чиертә. Моңа төшенү өчен, үз телендәге һәр сүзнең егәрен, эчкә ядрә-төшен, ис-төс-тәмен бәләкәйдән үк канына сеңдереп үсәргә кирәк шул [1: 105].

М. Галиев әсәрләрендә дүрт компонентлы берәмлекләр дә очрый: Кыска гына фамилияле молдаваннарны күргәнем бар. Янук исеме хохолларда да очрый, бәлки, бу сүз борынгы скиф-хун-кыпчак-болгар бабаларыбыздан, аларның нык кайнаган урыны – Дон-Карпат, дунай буйларында төпләнеп калганнардыр [1: 290]?..

Исемнәрдән төзелгән биш компонентлы берәмлекләр дә очрый М. Галиев ижатында: Борын-борынгыдан галиҗанәб архитекторлар, мигъмар-осталар олуг һөнәр иясе саналган. Алар белән патша-хан-солтан-

шаһ-корольләр кул биреп күрешкәннәр [1: 124]. Күргәнебезчә, монда ил хуҗалары булган хатларны белдергән төрле сүзләр «җыелган».

Өч сыйфатның янәшә килүе сирәк күренеш, бу очракта сурәт киеренкеләнә кебек. Мондый мисаллар М. Галиев, Н. Әхмәдиев, Ф. Бәширов һәм А. Шәмсутова язмаларында табылды: Француз философы Ш.Л. Монтескьеның бу фикерләре 1715 елды язылган «Фарсы хатлары» дигән әсәрдән алынды. «Тарихчылары тбулмаган...» диюе үкенечле кинаяме, ишарәме, кызыгу-сокланuны белдерүме – кыскасы, бу акыл иясенең зәһәр-үткен-көлемсәр каләме әлеге очракта яратып бәһаләүдән әллә ни читкә тайпылмаган [1: 47]. Халык җырлары исә – тарихы күптән онытылып, бик ераклардан данлы-җанлы-канлы үткәннәрдән килеп, киләчәккә узып баручы бәгырь җимешләре [1: 105]. Ни өчен дисәң, дискуссиядә катнашкан күпчелек авторлар нәкъ менә герой-каһарманны эзләү, сурәтләү, әсәрнең телен анализлау белән мавыгып, укучыга нинди рухи азык бирүен дәлилләү юлына киләләр дә төшәләр, ә әдәбият сәнгатьнең бүгенге милли-иҗтимагый-сәяси вәзгыятьтән чыгу юлын күрсәтү бурычын (ә бу, минемчә, әсәр идеясен үзәге) игътибардан читтә калдыралар.

Бу төр яңа сүзләр фигыль сүз төркемендә дә бар икән. Вазыйх абый көлә, үрелеп-ярга таба карап-карап ала. Анда бинихая зур көймәсен җил дулкыннар, чылбырыннан өзеп алып китәргә теләп, кыйный-йолка-чайкалдыра [1: 105]. Үзе белән ияреп килгән туган як табигате – тыйнак таулары, колмаксар каеннары белән ул колонналар арасыннан сыеп керә алмыйча, бер мәлгә каушап-куркып-икеләнеп, олуг белем сарае каршында басып тора [1: 108].

Алдагы җөмләдә кушма фигыль хәбәр мөстәкыйль мәгънә белдерә торган фигыль компонентының өч тапкыр кулланылуы исәбенә җәенкеләнгән: Карыйм, әкрен генә люк ачыла башлады һәм берсенең башы күренде. Мин ялт тегене сәнәккә! Күтәреп алып, болгап-болгап-болгап тордым да, чөеп җибәргән идем, каен башына эләгеп калды бу.

М. Галиев ижатында без тикшерә торган берәмлекләрдә төрле сүз төркемнәре янәшә урнашып килгәннәр: Сары җан карашында әрнү-кисәтү, рәнҗү-шелтә-чарасызлык. Кайчандыр кыйтгаларны биләгән төрки-татар дөньясының сулышы кысылганлыгы, офыгы тарайганлыгы шигырьдә сыктау-киная-үкенеч булып килеп керә түгелме [1: 105]. Һәр ике җөмләдә дә өч сүздән торган берәмлекнең беренчесе исем фигыль буларак кулланылган.

Безнеңчә, бу сурәтләр романтик-лирик әдипләргә хас кебек. Башка язучылар аны күтәреп алырлармы-юкмы, киләчәк күрсәтер.

Әдәбият

1. Галиев М. Рух. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 584 б.

2. Зәкиев И. Парлы сүзләрнең этимологик үзенчәлекләре // Мәгариф. – 2002. – № 10. Б. 21-26.

3. Миргалиев Р.М. Парные слова в татарском языке (лексико-семантический аспект). – Уфа, 2002. – 256 с.

4. Сафиуллина Ф.С. Татар телендә парлы сүзләр һәм синтаксик мөнәсәбәтләр // Фәнни язмалар – 2003. – Казан: РИЦ «Школа», 2004. – С. 201-207.

5. Сафиуллина Ф.С. Парлы сүзләрнең яңа төрләре турында // Фәнни язмалар – 2005. – Казан, 2004. – С. 223-228.

И.В. Софронова

Чувашский государственный университет (Россия)

МОТИВАЦИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВОСТОЧНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЧУВАШСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Причинами распространения традиции восточной словесности в чувашской литературе являются генетическая, историческая, духовная общность. Поэты и писатели знакомятся с особенностями восточной литературы через перевод, посещение восточных стран, изучение специальной литературы. Проявление тех или иных особенностей восточной поэзии некоторых авторов можно охарактеризовать как работа подсознательного. Интерес к использованию соответствующих традиций связан и с особенностями времени.

Abstract. Reasons for the spread of Oriental literature in the Chuvash literature are genetic, historical, spiritual community. Poets and writers get acquainted with the peculiarities of Eastern literature, through translation, a visit to the Eastern countries, the study of the literature. The manifestation of certain features of Oriental poetry of some authors can be described as the work of the subconscious. Interest in the use of specific traditions associated with the peculiarities of time.

Ключевые слова: восточные традиции, перевод, влияние, интерпретация, стихотворение.

Keywords: Eastern tradition, translation, influence, interpretation, poem.

Литературы разных народов, как и люди, не могут плодотворно развиваться без взаимовлияния, диалога между собой. Во взаимоотношение могут вступать не только письменная словесность соседних народов, но и достаточно удаленных друг от друга. Заимствуются близкие, знакомые традиции. Или же одна литература может перенять из другой то, что нет в ней самой, иные способы, формы и образы для выражения смысла. Это выводит ее на путь новый развития, придает свежий импульс. Исследователи сравнительно-сопоставительного литературоведения пришли к выводу, что «заимствование есть встречное течение» (А.Н. Веселовский). Кроме того, сходства между различными

литературами могут являться следствием генетической, контактной и типологической общности (В.М. Жирмунский, Н.И. Конрад, В.Г. Родионов [2]).

Одним из плодотворных методов, способствующих распространению традиций восточной классики, является художественный перевод. «Переводчики подбирают тексты, близкие своему душевному состоянию, передающие поиски художественного идеала. Это стремление характерно для периодов интенсивного развития литературы, когда происходит поиск путей самовыражения, отрицание старых традиций, закладка новых основ» [3: 92]. В 20-30-х гг. XX в., в пору образования Чувашской Автономной области, затем и Республики, а также в 90-х гг. XX в. переводчики более интересуются эпическими сказаниями тюркских народов. Они выбирают то, чего нет в родном фольклоре, но близко нам, связанно с историей нашего народа, произведения, воспевающие смелость и мужество, сплоченность народа. В 20-30-х гг. XX в. были переведены отрывки эпосов «Джангар» (И. Малгай), «Калевала» (Д. Юман), «Давид Сасунский» (И. Ивник), в 80-90-х гг. «Идегей» (Г. Юмарт), в 2000-х гг. «Урал-Батыр» (Ялтăр Мучи).

Стремление обогатить свою литературу новыми жанровыми формами заставляет переводчиков обратиться к произведениям восточной классики. Предметом перевода в 20-30-х гг. XX в. становятся произведения среднеазиатской (С. Фомин) и китайской (И. Ивник) классики. В 60-70-х гг. на чувашском языке зазвучали произведения китайской, среднеазиатской, индийской, турецкой литератур. Для переводчиков, работающих по зову сердца, предпочтительными становятся образцы фольклора и классики. Они выбирают тексты близкие чувашскому мировоззрению, ищут в них нечто схожее, общее. Кроме того, переводимые тексты восточной литературы они оценивают как истинный образец художественного текста, видят в восточной словесности модель подлинной поэзии. Следующий подъем интереса к переводу восточной классики наблюдается в 90-х гг. XX в. К перечисленным литературам восточных народов добавляются образцы древнееврейской литературы. При переводе турецких произведений увеличилось число тех, кто работает с оригиналом. Перевод других образцов восточной классики осуществлялся, в основном, через русский язык.

События, факты личной биографии также способствуют распространению восточных мотивов в творчестве определенного

автора. Чаще всего интерес к восточной культуре возникает после посещения той или иной страны, личных контактов с представителями восточной литературы. Чувашские литераторы в целях ознакомления с культурой и жизнью тюркских народов в 20-30-х гг. XX в. посещали Среднюю Азию: П. Хузангай, И. Ивник, Н. Янгас, И. Тукташ, С. Фомин и др. Они возвращались из путешествия с циклами стихотворений, путевыми очерками: П. Хузангай циклы «Хура пĕркенчĕк» (Черная чадра), «Кăнтăр кĕввисем» (Южные мотивы), поэмы «Басмач», «Çирĕм ултă» (Двадцать шесть); И. Ивник и Н. Ястран со стихотворениями, описывающими культуру и быт среднеазиатских народов; И. Тукташ очерки «Дегерес», «Туркмен кавирĕсем» (Туркменские ковры) и др. Литераторы не только описывают местную природу, быт, также упоминают о восточных классиках, их бессмертных произведениях, в увиденном ищут черты сходства с чувашской культурой. «А. Артемьев по дорогам войны дошел до Дальнего Востока, сопок Маньжурии. Не случайно и герои его произведений постоянно находятся в пути, посещают рубежи страны» [1: 410]. Действия в повести Хв. Уйяра «Ăçта эс, тинĕс?» (Где ты, море?) происходят на Дальнем Востоке, в таежных лесах. Посещение Турецкой Республики вдохновило В. Никитина, В. Родионова, Н. Исмукова на создание циклов, мелодичность и образность которых напоминает «Персидские мотивы» С. Есенина. В произведениях, описывающие восточные страны, полны восточным колоритом, лексикой. Авторы, описывая этот мир, стараются обращать внимание на близкие национальному мировидению признаки.

Стремление обогатить творчество, а также всю чувашскую литературу новыми жанрами, образами приводит к преднамеренному использованию традиций восточной классики. Поэтами-новаторами можно назвать П. Хузангая, И. Ивника, Г. Айги, В. Эктеля, П. Эйзина и др. Среднеазиатские жанры рубаи, газель, японские хокку и танка занимают в их поэзии немаловажное место. «Воспринятые жанры, мотивы не выглядят как искусственно насаженные, они обрели чувашское звучание. Их близость к народным песенным жанрам, сочетание с фольклорными традициями, способствовало укреплению, а также распространению в чувашской литературе». Рубаи О. Хайяма переводили И. Ивник (1942), Н. Кушманов (2013). Восточный жанр близок чувашским *çавра юрă,* поэтому он стал одним из распространенных в современной литературе. Поэты не всегда используют традиционные мотивы, порядок рифмы. Впоследствии

рубаи стали жанром, сочетающим особенности *çавра юрă*, частушек, пословиц, проявляющим черты мировоззрения, философии чувашского народа. Кроме того, четверостишия В. Энтипа построены на философских воззрениях О. Хайяма и особенностях японской поэзии. Наличие подобных образцов в чувашской литературе вдохновляет других авторов на использование восточных жанров в своем творчестве.

В чувашскую словесность из мусульманской литературы проникли следующие мотивы: восхваление вина, трагическая и счастливая любовь, отрезанная голова (кисекбаш), восхваление ума, насмешка над другими поэтами и др. Анализ заимствований позволяет сделать вывод, что поэтами в большинстве случаев заимствуются те мотивы и образы, которых нет в родной словесности. К примеру, мотив трагической любви предполагает описание внешности возлюбленной, глубину душевных переживаний. Для чувашей не было характерно демонстрация своих душевных переживаний. Эти черты наблюдаются в любовной лирике Г. Тал-Мырзы, И. Ивника, П. Хузангая, Ю. Скворцова, В. Эктеля. Однако, чувашские поэты не обращаются к религиозным мотивам, таким как описание жизни пророка, мотиву поэт-пророк. Лирический герой выступает от имени народа, а не как носитель божественных идей. Он выражает его чаяния и надежды, так как автор, а вследствие и его лирический герой, являются частью общества, природы, вселенной.

В некоторых случаях интерес к восточным литературным традициям, их использование, предпочтение в переводе восточных авторов исходит изнутри, является работой подсознания. Неслучайно в поэзии Я. Ухсая наблюдаются идеи даосизма, С. Сатур не зная об особенностях японской поэзии, пишет стихотворения, близкие танка и хокку, через гармонию противоположных явлений и описание маленьких деталей воспевает чувство любви.

Поэты и писатели, являющиеся представителями низовых, средненизовых чувашей и диаспоры более склонны к использованию восточных традиций в своем творчестве. Возможно, в этом проявляется работа подсознательного, а также то, что в сознании представителей этих территорий более всего сохранены отголоски древности. Подтверждением являются произведения П. Хузангая, Н. Исмукова, М. Сениэля, В. Энтипа и др.

Таким образом, для плодотворного взаимоотношения между литературами существует немало методов и путей. В современный век интернет технологий границы тем более стираются. Интерес человечества от оскудевающего Запада все более поворачивается к древнему, но вечно молодому Востоку.

Литература

1. Мышкина А.Ф. и др. История чувашской литературы XX века. Часть 1. (1900 – 1955): коллективная монография. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2015. – 431 с.

2. Родионов В.Г. Чувашский стих. Проблемы становления и развития. – Чебоксары: Чуваш кн. изд-во, 1992. – 224 с.

3. Софронова И.В. Традиции восточной поэзии в чувашской лирике: Учебное пособие. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2008. – 180 с.

Х.Х. Сөләйманова

ГБМБУ «180 нче күп профильле полилингваль гимназия» (Россия)

ТЮРКОЛОГИЯДӘ ЛАЕКЛЫ УРЫН АЛГАН ГАЛИМӘ

Аннотация. Диляра Гарифовна Тумашева – доктор наук, профессор, академик, всемирно известный ученый. Кроме этого, это наставник, который привел в мир науки многих других известных ученых. Д.Г.Тумашева посвятила более 40 лет своей жизни преподаванию морфологии татарского языка тысячам студентов и изучению языка татар в Сибири, куда никто не отважился дойти со времен В.В. Радлова. В результате ее многолетнего усердного труда язык сибирских татар получил свое достойное место среди остальных диалектов тюркских языков. Своими трудами Д.Г. Тумашева завоевала звание авторитетного ученого в мире тюркологии.

Abstract. Dilyara Garifovna Tumasheva – Doctor of science, professor, academician, world famous scientist. In addition, she is a mentor who brought many other famous scientists to the world of science. D.G. Tumasheva devoted more than 40 years of her life teaching the morphology of the Tatar language to thousands of students and studying the Tatar language in Siberia, where no one dared to go since the times of V.V. Radlov. As a result of her many years of hard work, the language of the Siberian Tatars has earned its worthy place among the remaining dialects of the Turkic languages. Due to her works D.G. Tumasheva became an authoritative scholar in the world of Turkic language studies.

Ключевые слова: Всемирно известный ученый, диалект сибирских татар, говор сибирских татар, тюркские языки, тюркские диалекты.

Keywords: The world-famous scientist, the dialect of Siberian Tatars, the language of Siberian Tatars, Turkic languages, Turkic dialects.

Халкымның Баһадир Уллары һәм Кызлары турында уйлыйм. Полководецлар. Җырчылар. Ханнар. Философлар. Шагыйрьләр. Галимнәр... Татарга алар аша бәя бирелә. Халкымның олылыгы аларга карап үлчәнә. Аз булмаган андый затлар татар тарихында. Бәхетебезгә, һәр чорда да бар! Шулар арасында – Диләрә Гариф кызы Тумашева. Укымышлыларыбыздан, зыялыларыбыздан иң күренеклесе, иң мәртәбәлесе. Фәннәр докторы. Профессор.

Академик. Дөньякүләм танылган галимә. Шактый галимнәрне фән юлына аяк бастырган остаз.

Безнең зур галимәбез – фикер иясе һәм тынгысыз иҗатчы буларак, киң колачлы, күп тармаклы эшчәнлек алып барган шәхес. Биредә мин аның тормыш баскычларын, татар тюркологиясенә тирән йогынты ясаган хезмәтләрен күздән кичерергә, шулар хакында сүз алып барырга телим.

Диләрә Гариф кызы Тумашева Төмән шәһәрендә туып үсә. Әнисе Әминә Галләмова Пермь якларыннан, Төмән шәһәрендә укытучы булып эшләгән. Диләрә ханым әнисеннән татар теленә өйрәнә. Әтисе Гариф абый чыгышы белән Арча якларыннан, җирсезлектән Себергә күченгән крестьян. Әнисенең зыялылыгы, әтисенең хезмәт сөючәнлеге – Диләрә Гарифовнаның тырыш, түземле холыклы булуының сәбәбе. Шул тырышлык аны сокланырлык дәрәҗәгә күтәргән дә.

Д.Г. Тумашева Казан дәүләт университетында 10 ел тарих-филология факультеты деканы, 25 ел – татар теле һәм әдәбияты кафедрасы, 5 ел – көнчыгыш телләр кафедрасы мөдире. Унлаган монография, дәреслекләр авторы, егермеләп аспирант-галим әзерләгән кеше.

Диләрә Гарифовна, Төмәндә урта мәктәп тәмамлагач, Мәскәү дәүләт университеты филология факультетының төрки телләр бүлегенә укырга керә. Үзе яхшы кеше генә тормышта яхшы юлдашлар таба, диләр. Университетны бик яхшы билгеләргә тәмамлагач, Диләрә Гарифовнаны төрки филология кафедрасы каршындагы аспирантурада калдыралар. 1969 елда ул докторлык диссертациясен яклый. Себер татарлары яшәгән Төмән, Омск, Кемерово өлкәләренә күп санлы экспедицияләр оештыра. Андагы сөйләшләрне өйрәнүгә 20 еллап гомерен багышлый.

Д.Г. Тумашева хезмәтләренең бер юнәлеше – татар әдәби теленең морфологиясен өйрәнү. 1964 елны укыту ихтыяҗларына бәйле рәвештә аның “Хәзерге татар әдәби теленең морфологиясе” дигән күләмле хезмәте басылып чыга. Ә 1978 елда ул СССР Югары белем министрлыгы тарафыннан расланган яңа дәреслек чыгара. Бу хезмәтләр татар теле морфологиясен өйрәнүнең яңа бер баскычы була. Аларның әһәмияте әле дә югалмый.

Аның бу өлкәдәге икенче зур хезмәте – татар телендә фигыль сүз төркемен яңа, функциональ-семантик ысул белән тикшерүгә багышланган “Татар фигыле” (1986). Бу алымның асылы шуннан

гыйбарәт: грамматика күренешләре әүвәлгечә тел яссылыгында гына түгел (ягъни парадигматикада), ә сөйләм яссылыгында (синтагматикада) да өйрәнелә. Сөйләм эчендә төрле грамматик формалар төрле сүзләр белән чолганышта үз мәгънәләрен тулысынча яки өлешчә үзгәртәләр, яки бөтенләй яңа, күчерелмә мәгънәләр алалар. Яңа алым белән өйрәнү телдәге күренешләрне барлау, аларның вазифасын төгәл билгеләү өчен бик кирәк. Татар телендә заманнар калыбына сыймаган формалар да китапта билгеле бер тәртиптә өйрәнелгән.

Сыйфат фигыль, хәл фигыль формалары тулыландырылып өйрәнелә. Тел белемендә яңа гына ишетелә башлаган "таксис" (Заман ягыннан эзлеклелек) күренеше дә телгә алына.

Телебездәге күп төрле модаль мәгънә белдерү чаралары җентекләп барлана: мөмкинлек, тиешлек, кирәклек, ният һ.б. Мәсәлән, татар телендә мөмкинлек модаль мәгънәсен 16 төрле юл белән белдереп була икән: бара ала, барып була, барырга була һ.б.

Кыскасы, татар телендә фигыль иң катлаулы, иң бай сүз төркеме, һәм бу китап татар теленең чын байлыгын, матурлыгын, мөмкинлекләрен ачарга ярдәм итә [5].

Шунысын да әйтергә кирәк: бу юнәлештә Диләрә Гарифовна җитәкчелегендә күп кенә аспирантлар диссертацияләр язганнар (Н. Салихова, Д. Шайхайдарова-Юсупова, В. Гарифуллин һ.б.) Ф. Хисамова, М. Мәрдиева, Р. Абдуллиналарның кандидатлык диссертацияләре дә татар телендә фигыльне өйрәнүгә багышланган.

Академик Д. Тумашева – зур һәм тирән эчтәлекле фәнни багажы, югары дәрәҗәдәге фәнни абруе, көнләшерлек иҗат дәрте, иҗат көче белән кызыклы һәм бәрәкәтле фәнни тикшеренү эшләре алып барган галимә. Бу турыда аның әледән-әле иң абруйлы фәнни басмаларда чыккан мәкаләләре, студентлар өчен төзегән программалары, методик әсбаплары, мәктәп дәреслекләре сөйли.

Д.Г. Тумашева 40 елдан артык гомерен меңнәрчә студентларга татар теле морфологиясе нигезләрен ачу белән бергә, "тюркология баһадиры" академик В.В. Радловтан соң беркем аяк басмаган Себер татарлары телен өйрәнүгә багышлаган, 4 китап, йөзләрчә фәнни мәкалә язган.

Күп кенә борынгылыкларны саклаган, башка төрки телләрдән аерымланып, беркадәр читтәрәк яшәп яткан себер татарлары теле галимнәрне, шул исәптән чит ил галимнәрен дә күптәннән кызыксындырып килә, әмма бу турыда беренче

мәгълүматлар әле гасыр башында В.В. Радлов тарафыннан тупланган фольклор материалларында бирелсә дә, махсус тикшеренүләр булмый. Төмәннән икәнен белгәч, академик Н.К. Дмитриев Диләрә Гарифовнага диплом темасы итеп төмән сөйләшен өйрәнүне тапшыра. Шул рәвешле озак елларга сузылган фәнни тикшеренү эшләре башлана. 1951 елда кандидатлык диссертациясе, ә 1969 елда инде "Татар теленә һәм башка төрки телләргә мөнәсәбәттә себер татарлары диалектлары" дигән докторлык диссертациясе языла. (Диссертацияне Диләрә Тумашева Мәскәү университетында һәм Фәннәр Академиясенең тел белеме институтында яклый.) Аңа кадәр исә инде Казанда (Казан университетында ул 1952 елда укыта башлый) күләмле өч монография һәм күпсанлы мәкаләләре басылып чыга .

Себер татарлары көнбатыш себернең нәкъ үзәгендә зур территориядә таралып яшиләр. Аз таныш булган телне, диалектларны бүлмәдә яки китапханәдә утырып кына өйрәнеп булмый, билгеле. Университетта укытудан бушаган чорда, җәйләрен Диләрә Гарифовна үзе белән берничә студентны алып, себер авылларына чыгып китә. Унбиш ел дәвамында себернең биш өлкәсендә (Төмән, Тубыл, Омск, Новосибирск, Кемерово) татарлар яши торган йөзләп авылның сөйләм үзенчәлекләре җентекләп өйрәнелә. Яшь галимгә һәм аның шәкертләренә күлләр һәм елгалар буйлап, хәтта сазлар эчендә утырган авылларга җәяүләп тә йөрергә туры килә. Ерактарак, сазлар эчендә утырган авылларда, аралашу авыр булганлыктан, тел үзенчәлекләре ныграк саклана. "Без шундый авылларга аеруча игътибар итә идек", – дип искә ала иде Диләрә Гарифовна. Шул рәвешле Күкрәнде, Ләчек, Кундан, Лайтамак кебек гаять үзенчәлекле авыллар өйрәнелә.

Иртеш, Тубыл, Объ елгалары буендагы ямьле татар авылларында экспедициядә Нурмөхәммәт һәм Фәһимә Хисамовалар, М. Васильев, Ш. Сәйфетдинов, М. Госманов, Л. Гайнанова, Н. Булатов, А. Филиппов, Ш. Асылгәрәев, Ф. Әхмәтова-Урманче, М. Мәһдиев, Р. Абдуллина, Х. Сәлимов һ.б. катнаша.

Тикшерүне өр яңадан башлаган яшь галим өчен зур территориядә таралган меңнәрчә төрле әйтелешләр, сүзләр, грамматик калыплар баштарак киң дәрья кебек күренгәндер. Әмма максатчанлык, эзлеклелек һәм иң әһәмиятлесе – фәнгә җаны-тәне белән бирелгәнлек аңа авырлыкларны җиңәргә ярдәм итә. Башта һәр аерым төбәк җентекләп өйрәнелә, диалект-сөйләшләрне аера

торган өч диалект: тобол-иртыш, бараба һәм том диалектлары һәм күпсанлы сөйләшләр (төмән, тубыл, тевриз, тара, саз ягы, яүштә, чат, калмак сөйләшләре) булуы ачыклана. Болар арасында ике сөйләм – тевриз һәм саз ягы сөйләшләре галим тарафыннан яңабаштан ачыла.

Диалектларны төрки телләр һәм борынгы язма истәлекләргә чагыштырып өйрәнү анда кыпчак теле элементлары белән бергә күп кенә борынгылыкларның да саклануын ачыкларга мөмкинлек бирә. Фонетикада саңгыраулаштыру: Орхон-Енисей язмаларына хас лт,рт, мт, нт кебек аваз җыелмаларының сакланулары (белте, парты, әмте, монта һ.б.), грамматикада борынгы уйгыр теленнән үк килә торган –галы кушымчалы максат фигыльләрнең сакланулары һәм башкалар нәкъ шул турыда сөйли.

Күпьеллык фәнни тикшеренүләрнең төп нәтиҗәсе буларак шулай ук себер татарлары теленең төрки телләр арасындагы урыны да аныклы билгеләнә.

Себер татарлары диалектлары турында докторлык диссертациясен яклап, инде 60 еллар ахырында ук бу эшкә саллы йомгак ясалса да, Д.Г. Тумашева тынычланып калмый. Беркадәр бу эштән бүленеп торганнан соң ул Себер татарлары диалектлары сүзлеген бастыра [6]. Әлеге сүзлек Төмән, Омск, Новосибирск, Том, Кемерово өлкәләрендә яшәүче себер татарларының сөйләшен һәм диалектын чагылдыра.

Сүзлекнең төп өлеше 40 нчы еллар урталарыннан 60 нчы еллар урталарына кадәр кыр экспедициясе вакытында җыелган була. Тобол-Иртеш диалекты сүзлеге “Көнбатыш Себер татарлары теле” (“Язык западно-сибирских татар”) китабында басыла (1961). “Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам”(1968) хезмәте дә бу сүзлекне төзүгә чыганак булып тора.

Себер татарлары телендә сакланып калган архаик сүзләрне “Борынгы сүзлек” белән чагыштырып галимә аларның әле борынгы рун язмалары чорыннан ук килүләрен билгели. Тоньюкук һәм Күлтәгин истәлекләре, Мәхмүд Кашгарый сүзлеге, Йосыф Баласагунлының “Котадгу белек” поэмасы (XI йөз), борынгы уйгыр язма истәлеге “Алтын ярук” белән тел урталыкларының аеруча зур булуы белән күрсәтелә.

Дөньякүләм атаклы немец тюркологы профессор Дерфер Диләрә Гарифовнаның себер татарлары диалектлары турындагы монографияләренә түбәндәгечә бәя бирә: “Көнбатыш Себер диалектлары төркеме турында чын мәгънәсендә фәнни нигезләнгән хезмәт күптән үк

бик кирәк иде. Яңа чыккан хезмәтләр арасында Диләрә Гарифовнаның бу китаплары (“Себер татарлары диалекты,” “Себер татарлары диалекты сүзлеге”) һич икеләнүсез иң күренекле урынны алып торачак. Бу ике китапта хәзергә әле аз билгеле булган төрки диалектлар бик ачык һәм фәнни яктан дөрес юнәлештә яктыртылган. Бу хезмәтләре белән автор тюркологиядә үзенең ныклы һәм лаеклы урынын яклады. ”

Безнең укучыларыбыз, гадәттә, язучы-шагыйрьләрне яратып укый, артист халкы белән кызыксына, җырчыларга мөкиббән китә. Ә менә галимнәребез турында бөтенләй диярлек белми алар. Югыйсә, галимнәр алар – фикер ияләре, халкыбызның рухи тормышында гаять зур роль уйнаучы гыйлем эстәүчеләр. Аларны, һичшиксез, белергә, аларның хезмәтләре белән ныграк танышырга, укучыларыбызны да таныштырырга кирәк безгә. Татар халкы ихтирамга лаек галимнәргә ифрат бай. Диләрә Гариф кызы Тумашева да шундый зыялы затларның берсе. Аның хезмәтләренең чын зурлыгын киләсе буыннар тагы да лаеклы һәм төгәл бәяли алыр, диясе килә.

Әдәбият

1. Булатов Н. Себер кызы – данлы галимә // Ватаным Татарстан. – 1996 – 19 июль.
2. Галиев Н. Галимәгә – чәчәкләр // Ватаным Татарстан. – 1996. – 18 октябрь.
3. Серебренников Б.А., Шайхайдаров Д.Ш. Диляра Гарифовна Тумашева (языковед): К 60-летию со дня рождения // Сов. Тюрколог. – 1986. – №4. – С.109.
4. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле.Морфология. – Казан: Казан. унив. нәшр.,1978. – 221 б.
5. Тумашева Д.Г. Татарский глагол. – Казань: изд-во Казан. унив-та, 1977. – 293 с.
6. Тумашева Д.Г.Словарь диалектов сибирских татар. – Казань: изд-во Казан. Унив-та, 1992.-255с.
7. Тумашева Д.Г. Развитие татарского языкознания в Казанском университете: 1944-1995 // Гасырлар авазы / Эхо веков. – 1996. – №1-2. – С. 212-216.
8. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себердәге ыру-кабилә атамалары // Ватаным Татарстан . – 1996. – 16 октябрь

M. Taşkesenligil

Kafkas Üniversitesi (Türkiye)

ÇAĞDAŞ RUSÇA VE TÜRKÇEDE FİİL ÇATISI KONSEPTİNE DİL BİLİMSEL BİR YAKLAŞIM

Özet. Her iki dilde çatı kavramı, eylemlerin öznelerine ve nesnelerine göre aldıkları konuma ve girdikleri biçime denir. Batı dillerinde çatı, eylemlerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinden yola çıkılarak değerlendirilmekte ve bunun sonucunda ortaya yalnızca iki çatı ortaya çıkmaktadır. Türkçede ise ögelerin birbirleriyle olan ilişkilerindeki farklılıklar nedeniyle ikiden fazla çatı incelenmektedir. Türkçede çatı, Etken, Edilgen, Dönüşlü ve İşteş olmak üzere dört başlık altında ele alınırken Rusça dilbilgisi kitaplarında ise çatı kavramı, daha çok Etken, Edilgen ve Dönüşlü başlıkları altında incelenmiştir. Bu çalışmamızda Rusça ve Türkçede Çatı Konseptini dilbilgisel bağlamda incelemeye çalışacağız.

Abstract. Categories of voice concept in both languages is called the position taken by the subject and object of the action that they enter. Categories of voice in western languages are assessed starting from the feature of transitive verb intransitive verbs and only two categories of voices arise as a result of it. But in Turkish because of differences in relations each of the elements are examined more than two categories of voice. While in Turkish category of voice is considered as active, passive, reflexive and reciprocal verbs under four headings; the category of voice concept in Russian grammar books, mostly is examined under active, passive and reflexive headings.

Anahtar Kelimeler: Rusça Türkçe Dilbilgisi, Çatı kavramı, Fiil kategorisi, Dil bilim, Etken Edilgen Çatı.

Keywords: Russian Turkish Grammar, Category of voice concept, verb categories, Linguistics, Active passive category of voice.

Rusçada çatı, Türkçede olduğu gibi eylemlerin öznelerine ve nesnelerine göre aldıkları konuma ve girdikleri biçime denir. Her iki dil için de öznesi bilinen eylemlere *etken eylem (Действительный),* öznesi belli olmayan eylemlere ise *edilgen eylem (Страдательный)* denir. Rusça gramerde ***-ся*** son ekini alan dönüşlü çatı ise *(Возвратный)*, Türkçedeki gibi öznenin kendisine yönelik gerçekleştirdiği hareketi gösteren eylemlere denir. Türkçe gramerde çatı, özne veya nesnenin fiilin gerçekleşmesindeki farklı durumları belirtmek üzere, fiil tabanına çekimden önce fiilden fiil üreten belirli eklerin getirilmesiyle meydana gelen değişik görünüşlerdeki fiil şekli olarak tanımlanmıştır[5: 35].

Çatı kavramının ele alınışı, batı dillerindekinden oldukça farklıdır. Batı dillerinde çatı, yalnızca eylemlerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinden yola çıkılarak değerlendirilmekte ve bunun sonucunda ortaya yalnızca iki çatı ortaya çıkmaktadır. Türkçede ise ögelerin birbirleriyle olan ilişkilerindeki birtakım farklılıklar nedeniyle ikiden fazla çatı incelenmektedir [1: 14]. Türkçede çatı, *Etken, Edilgen, Dönüşlü ve İşteş* olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır. Rusça dilbilgisi kitaplarında ise çatı kavramı, daha çok *Etken, Edilgen ve Dönüşlü* başlıkları altında incelenmiştir.

1. **Rusça ve Türkçe Gramerde Etken Çatı *(Действительный залог в русском и в турецком языках).***

Rusça ve Türkçe etken eylemde eylemi gerçekleştiren kişi yani özne bellidir. Rusçada etken eylemli ortaçlar *(sıfat fiiller)* iki zamanda (*şimdiki ve geçmiş)* kullanılırlar. Rusçada ortaçlar eylemden türetilmiştir ve bir nevi sıfat görevi görmektedirler. Türkçe gramerde ise etken eylem, Rusçada olduğu gibi öznesi belli olan eylemlere denir. Ayşe yemek yiyor. *'Аише обедает.'* cümlesi bir etken eylemdir, çünkü eylemi gerçekleştiren kişi bellidir. Türkçe ve Rusçada etken eylemler, *geçişli ya da geçişsiz* olabilir.

Rusçada etken eylemin iki zamanda *(şimdiki ve geçmiş)* kullanıldığını söylemiştik. Şimdi etken eylemin bu zamanlardaki kullanımlarını inceleyelim:

Şimdiki Zaman (Настоящее время)

Rusçada ortaçların şimdiki zaman etken çatısı, bitmemişlik durumlu *(несов. в)* eylemlerin şimdiki zaman 3. çoğul şahıs eki ***-т'* nin** atılıp yerine, ***-ущ-, -ющ-, -ащ-, ящ-,*** eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Şimdiki Zaman (Настоящее время)

Читать читаю **(*Т)*** читающ ***ий*, -ая,-ее,-ие**

'okumak' 'okuyorlar' 'okuyan'

Любить любя ***(Т)*** любящ ***ий*,-ая,-ее,-ие**

'sevmek' 'seviyorlar' 'seven'

Geçmiş Zaman *(Прошедшее время)*

Rusçada ortaçların geçmiş zaman etken çatısı, bitmemiş *(несов.в)* ve bitmiş durumlu *(сов.в)* eylemlerin erkek cins ***-Л*** ekinin atılarak yerine ***-вший, -вшая, -вшее, -вшие*** son eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

Geçmiş Zaman *(Прошедшее время)*

Писать писа ***(Л)*** писавш ***ий*, *-ая,-ее,-ие***

'yazmak' 'yazdı' 'yazmış olan'

Прочитать прочита ***(Л)*** прочитавш ***ий*, *-ая,-ее,-ие***

'okumak' 'okudu' 'okumuş olan'

Rusça gramerde şayet eylemin kökünde ünsüz varsa, geçmiş zaman etken çatıya ***-ший, -шая, -шее, -шие*** ekleri eklenerek yapılır.

Нести ***(несов)*** нёс нёсш ***ий*, *-ая, -ее, -ие***

'getirmek' 'getirdi' 'getiren'

Принести принёс принёсш ***ий*,*-ая,-ее,-ие***

'getirmek' 'getirdi' 'getiren'

Örn:*Человек,* ***нёсший*** *тяжёлую сумку, очень устал.*

'Ağır çantayı taşıyan adam çok yoruldu.'

Türkçe gramerde ise etken eylem, Rusçada olduğu gibi öznesi belli olan eylemlere denir.

Öğretmen öğrenciyi övdü. *'Преподаватель похвалил ученика.'*

Mehmet öğretmen olmuş. *'Мехмет стал учителем.'*

Esen yarın İstanbul'a gidecek.'*Завтра Эсен поедет в Станбул.'*

Bu cümlelerde özne bellidir. Bu nedenle *övdü, olmuş, gidecek* eylemleri etken eylemlerdir. Türkçede etken eylemler Rusçada olduğu gibi *geçişli* ya da *geçişsizdir*. Nitekim yukarıdaki cümlelerde *övmek* eylemi geçişli; *olmak, gitmek* eylemleri geçişsizdir. Her iki dilde de etken eylemin en önemli özelliği, öznesinin belli olması ve bu öznelerin

eylemin belirttiği iş, oluş ve hareketi yapmasıdır. Bu nedenle öznesi belli olan eylemler etken çatılıdır.

2. Rusça ve Türkçe Gramerde Edilgen Çatı *(Страдательный залог в русском и в турецком языках)*

Rusça gramerde edilgen çatı, Türkçedeki gibi gerçek özneleri belli olmayan eylemlere denir. Rusçadaki edilgen çatıda, Türkçeden farklı olarak fiillerin sıfatlar gibi *uzun* ve *kısa* şekilleri vardır. Fiillerin bu *uzun* ve *kısa* şekilleri şöyledir:

Rusça gramerde *uzun ortaçların* şimdiki zaman edilgen çatısı, bitmemişlik eylemlerinin şimdiki zaman 1. çoğul şahıs çekimine ***-ЫЙ, -АЯ, -ОЕ, -ИЕ*** getirilmesiyle yapılmaktadır. *Kısa ortaçların* şimdiki zaman edilgen çatısı ise yine bitmemişlik eylemlerinin şimdiki zaman 1. çoğul şahıs çekimine ***-а, -о, -и,*** getirilerek yapılır [3: 395].

Türkçe gramerde ise edilgen çatı, daha öncede belirttiğimiz gibi Rusçadaki gibi gerçek özneleri belli olmayan çekimli eylemlere denir. Rusçadan farklı olarak geçişli ve geçişsiz fiillerle şu ekler yardımıyla kullanılır: ***-il, -il, -ul, -ül.***

Rusçada edilgen çatıda ortaçlar, Türkçeden farklı olarak sadece geçişli eylemlerle ve iki zamanda kullanılır: *şimdiki ve geçmiş zaman.* Bu zamanları ayrı ayrı inceleyelim:

Şimdiki Zaman *(Наст. вр.)*

Uzun şekli

Читать читаем читаем ***-ый, -ая, -ое, -ые***
'okumak' 'okuyoruz' 'okunan'
Любить любим любим ***-ый, -ая, -ое, -ые***
'sevmek' 'seviyoruz' 'sevilen'

Kısa şekli

Читать читаем читаем***, -а, -о, -ы***
'okumak' 'okuyoruz' 'okunan'
Любить любим любим ***-а, -о, -ы***
'sevmek' 'seviyoruz' 'sevilen'

Geçmiş Zaman *(Прошед. вр)*

Rusçada *uzun edilgen çatı* geçmiş zamanı, eğer eylemlerin mastar kökü ***-а, -я*** ya da ***-е*** ünlüleri ile bitiyorsa bu eylemlerin köküne ***-нный, -нная,-нное, -нные*** eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Rusçada *kısa edilgen çatı* geçmiş zamanı ise eylemlerin mastar kökü ***-а, -я*** ya da ***-е*** ünlüleriyle bitiyorsa bu eylemlerin köküne ***-н, -на, -но, -ны,*** eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır:

3. Rusça ve Türkçe Gramerde Dönüşlü Çatı *(Возвратый залог в русском и в турецком языках)*

Rusçada dönüşlü eylemler, ***-ся*** son ekini aldığından yapısal olarak Türkçedekinden farklıdır. Ancak öznenin kendisine yönelik gerçekleştirdiği hareketi göstermesi bakımından Türkçedekiyle aynı özelliklere sahiptir.

Умываться 'yıkanmak' ***причёсываться*** 'taranmak

Одеваться 'giyinmek' ***раздеваться*** 'soyunmak'

Бриться 'tıraş olmak' ***мыться*** 'yıkanmak'

Türkçe gramerde ise durum, Rusçada olduğu gibidir. Yani öznenin yaptığı işin etkisi yine kendisine yöneliktir. Türkçe gramerde dönüşlü eylemler şu eklerden oluşur: ***-(ı)n, -(i)n, -(u)n, -(ü)n, -ş (-ış, -iş, -uş, -üş), -l (ıl, -il,-ul, ül).***

Kaynakça

1. Akerson F.E. Dile genel bir bakış. – Ankara: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2003.

2. Aydoğdu T. Türkçe ve İspanyolcada fiil çatısı. – Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

3. Dıetrıch A.P. Grammatika russkogo yazıka. – Ankara: Kapadokya Yayınevi, 2007.

4. Kononov A.N. Grammatika savremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 1956.

5. Korkmaz Z. Gramer terimleri sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1992.

А.Ә. Тимерханов

Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты; Россия гадел хөкем академиясе, Казан филиалы (Россия)

КОМПОЗИТЛАРНЫ ВОКАБУЛА СЫЙФАТЫНДА ТЕРКӘҮ МӘСЬӘЛӘСЕ
(Татар теленең күптомлы аңлатмалы сүзлеге мисалында)

Аннотация. Статья посвящена проблеме лексикографической фиксации композитов в рамках разработки нового многотомного Толкового словаря татарского языка. Композиты анализируются с точки зрения их семантико-структурной организации; обсуждаются критерии установления их самостоятельного лексического статуса; освещаются общие принципы их орфографирования. Автор указывает на важность последовательного системного подхода при решении этих и других вопросов в контексте лексикографической деятельности.

Abstract. The article is devoted to the issue of lexicographic registration of composites in the framework of compiling a new multivolume Explanatory Dictionary of the Tatar language. Composites are analyzed from the point of view of their semantic-structural organization; in terms of the criteria for establishing their independent lexical status; within the general principles of their orthography. The author emphasizes the importance of a consistent system approach to dealing with these and other issues in the context of lexicographic activity.

Ключевые слова: татарский язык, толковый словарь, композиты, составные слова, лексикографическая фиксация, орфография
Keywords: the Tatar language, explanatory dictionary, composites, compound words, lexicographic registration, orthography.

Татар лексикографиясенең озак еллар, хәтта гасырлар дәвамында формалашып ныгыган бай традицияләре бар. Шул традицияләрнең мөһим өлеше аңлатмалы сүзлек төзү өлкәсенә карый, аерым алганда, соңгы елларда Г. Ибраһимов ис. ТӘһСИнең лексикография бүлегендә гамәлгә ашырыла торган зур, фундаменталь характердагы лексикографик проект мисалында – *Татар теленең күптомлы аңлатмалы сүзлеге*н төзү эшендә чагылыш таба. Сүзлекнең I-III томнары 2015-2017 елларда басылып чыкты [1: 712; 2: 748; 3: 744]. Агымдагы елда бүлек алдында торган зур бурыч – IV томны басмага әзерләп тапшыру. Һәр томның күләме якынча 90 басма табак тәшкил итә, сүзләр саны исә, 2 меңләп фразеологик берәмлекне дә кертеп, 13 меңнән артып китә.

Әлеге мәкалә кысаларында сүзлекнең әһәмияте, аны төзү барышында туган кыенлыклар хакында бәян ителер.

Җәмгыять тормышында барган һәртөрле үзгәрешләр, мәгълүм булганча, тел системасында, аеруча аның лексик катламында чагылыш табалар. Соңгы ун-унбиш елда гына да татар телендә шактый күп яңа лексик берәмлекләр барлыкка килде. Тел үзенең эчке сүзьясалыш мөмкинлекләрен эшкә җигеп тә, искергән сүзләрне торгызу, диалектизмнар исәбенә дә баеды, үсте. Фән һәм техниканың төрле юнәлешләрдә интенсив үсүе нәтиҗәсендә, тармак терминнары киңрәк кулланыла башлады, алынмалардан файдалану актив төс алды. Шул рәвешле, бүген телнең лесикасы һәрьклап үсә, үзгәрә, киңәя бара. Шуның белән бергә, телнең сүзлек составында үзенең урынын тапкан, ныгыган сүзләрнең бер өлеше стиль ягыннан аерымлана, еш кына алынмалар тәэсирендә пассив катламга күчә, акрынлап кулланыштан чыга бара. Димәк, эчтәлеге, эшләнеше һәм күләме белән хәзерге татар лексикографиясендә тиңе булмаган фундаменталь характердагы өр яңа фәнни хезмәт телнең сүзлек составына хас әнә шул күпсанлы, күптөрле үсеш-үзгәрешләрне барлау, теркәү, аларга фәнни нигездә тәфсилле аңлатма бирүне күз уңында тотып төзелә. Ахыр чиктә, сүзлекчеләр алдында торган төп бурыч – татар теленең төп сүзлек фондын тәшкил иткән лексик-фразеологик байлыкны мөмкин кадәр туплап, һәрьяклап тасвирлап бирү.

Сүзлек, 2000 еллар башыннан алып, Ф.А. Ганиев әзерләгән инструкция нигезендә төзелә башлады. Эш барышында кайбер теоретик мәсьәләләргә бүгенге фән югарылыгында якын килү, аерым алганда, конверсия күренешен әтрафлы чагылдыру, фигыльнең кайбер юнәлеш формаларына хас грамматик һәм лексик мәгънәләрне аерып күрсәтү, тезмә фигыльләрне теркәү юлларын барлау, аларның мәгънәләрен аңлату ысулларын билгеләү, орфографиягә бәйле кыенлыкларны хәл итү, татар һәм гомумтюркологиянең ирешелгән башка фәнни уңышларын исәпкә алып эш итү нәтиҗәсендә, инструкциягә дә, сүзлекнең эчтәлегенә дә билгеле күләмдә үзгәрешләр, өстәмәләр кертелде, аның аерым принциплары үстерелде, камилләштерелде. Шул рәвешле, укучы игътибарына сүзлек берничә елдан тулы шәкелдә алты том күләмендә тәкъдим ителер дип көтелә.

Сүзлек төзү системалы эшләүне таләп итә: аның төренә, максатына карап, тел материалы бик күп критерийларга туры китереп сайлап алына, теркәлә, төрле параметрлар нигезендә тасвирлана. Мәкаләбездә шуларның берничәсенә тукталып китәбез.

Сүзлекнең макроструктурасы дигәндә, аның төзелеше, тиешле реквизитлары, иң элек, сүзлекнең үзәген тәшкил иткән өлеше – сүзләр корпусы күз уңында тотыла. Сүзлеккә кертеләсе сүзләрне сайлаганда, башка сыйфатлары белән бергә, аларның сүзьясалышы ягына да зур игътибар бирелә. Бу җәһәттән исә, вокабула статусында тамыр сүзләр һәм кушымчалау юлы белән ясалган берәмлекләр белән беррәттән (*азаплы, азаплык, әйләнеш*, *вәкарьлек* һ. б.), киң планда композитлар, ягъни кушма сүзләр дә теркәлә. Ясалышы ягыннан алар берничә төрле булырга мөмкинн: компонентлары кушылып (*арпабаш, атбагар, алъяк, башкисәр*) яки кыскарган шәкелдә кушылып ясалган (*батрачком, бензовоз*) яисә парлы сүзләр (*анда-монда, азап-михнәт, җир-көн, җир-күк, җир-су, җирле-җирсез* һ.б.), шулай ук тезмә лексик берәмлекләр (*аргы як, ата ягы, бабай баш* (үсемлек), *бака ефәге*, *бака яфрагы* һ. б.).

Шунысын әйтергә кирәк: махсус тикшеренүләрдә берничә компонентлы, ягъни аналитик структуралы берәмлекләрне мөстәкыйль сүз сыйфатында карау теоретик яссылыкта шактый эзлекле өйрәнелгән, аларның киң таралышы төрки телләргә хас типологик билге булганлыгы ышандырырлык итеп дәлилләнгән [4: 307-325; 5: 192; 6: 335]. Шулай да, композитларны сүзлекләрдә вокабула статусында теркәү, ягъни аларның бербөтен лексик

мәгънәгә ия булганлыкларын тану, соңгы елларда гына системалы төс ала башлады [7: 848; 8: 375; 9: 537]. Һичшиксез, андый берәмлекләрне сүзлекләрдә чагылдыру телебезнең моңа кадәр исәпкә алынып бетмәгән лексик байлыгын киңрәк нигездә ачып бирүгә булышлык итә. Шуңа да аңлатмалы сүзлек төзегәндә бу мәсьәлә игътибар үзәгендә тора.

Сүзлек төзү кысаларында берничә компонентлы берәмлекләр белән эш йөртүнең төп кыенлыгы аларның мөстәкыйль лексик статусын ачыклауга кайтып кала. Ул гамәл исә, үз чиратында, әлеге берәмлекләрне ирекле сүзтезмәләрдән, фразеологик гыйбарәләрдән аерып карауны, аларны сүзьясалышы һәм семантикасы ягыннан дөрес бәяләүне күз уңында тота. Төп критерийлар итеп, Ф.А. Ганиев түбәндәге күрсәткечләрне исәпкә алырга кирәк дип саный: 1) кушма сүзнең бербөтен лексик мәгънәгә ия булуы һәм мөстәкыйль бер җөмлә кисәге функциясендә килүе; 2) кушма сүз тәшкил иткән компонентларның семантик яктан үзара тыгыз бәйләнгәнлеге, керешкәнлеге, аларның арасына башка бер сүзнең керә алмавы; 3) берәмлекнең бер төп басымга ия булуы [4: 308]. Нигездә, яңа аңлатмалы сүзлектә теркәлгән аналитик структуралы сүзләр әнә шул таләпләрне күз уңында тотып сайланганнар, аларга җавап бирәләр. Композитлар башлыча ике компонентлы, күпчелеген исем һәм фигыль нигезләләр тәшкил итә: *арка сугыш, әдами зат, базар кич*, *багана умарта*; *абзар иясе, ахшам намазы, әбәк уены, әбелхаят чишмәсе*; *аркан тартышу, әвен кую, әвәрә килү* һ.б. Кушм сүзнең бер компоненты сыйфатында кулланылган кайбер лексемаларның, мисал өчен, *ат, баш, гарәп, җир* һ.б., аеруча продуктив булганлыгын күрәбез. Мәсәлән: *гарәп аты, гарәп графикасы, гарәп хәрефләре, гарәп шрифты, гарәп язуы*; *җир буе, җир җиләге, җир иярчене, җир йөзе, җир кабыгы, җир күчәре, җир тамыры, җир тәкәсе, җир чикләвеге* һ.б.

Шул ук вакытта, сүзлек төзү тәҗрибәсе күрсәткәнчә, мәсьәлә бер төсле генә хәл ителми. Сүзлекнең томнарын басмага әзерләү барышында вокабула сыйфатында тәкъдим ителгән берәмлекләрнең бер ише, аларның кулланылышын, лексик статусын кабат тикшергәннән соң, исемлектән сызылды, мәсәлән: *ел әйләнәсе, җәмәгать эше, җәяүле юлы, җимеш аракысы, җимеш суы, җиңел автомобиль, җиңел машина, җиңел арба, җиңел жанр; егәр бетү, егәр китү* һ.б. Димәк, бу берәмәлекләр вокабулага куела торган

таләпләргә җавап бирмиләр, шуңа сүзлектә мөстәкыйль лексик берәмлек статусында теркәлә алмыйлар.

Исем нигезле сүзләрне алсак, алар беренче һәм, аерата, икенче төр изафә структуралы сүзтезмәләрнең лексикалашуы нәтиҗәсендә ясалган берәмлекләр дип карала. Мисал өчен: *бабай баш* (үсемлек), *җимбалык, җимчәчәк*; *елан бәгасы, ефәк агачы, ефәк кузысы, җеназа агачы, җилкә тамыры* һ.б. Компонентлары икедән артып киткән берәмлекләр дә бар, ләкин андыйлар күп түгел: *ашказаны асты бизе, ике башлы мускул, ике кардәш каны* (үсемлек). Күпкомпонентлы берәмлекләр махсус тармак терминологиясенә карыйлар, шуңа биредә гомумкулланылышка якынрак, аңлаешлы булганнары гына урын ала.

Саф кушма һәм тезмә сүзләрне теркәү орфография мәсьәләләре белән дә тыгыз бәйләнгән, чөнки төрле чыганакларда, шул җөмләдән сүзлекләрдә дә, аларның язылышы төрлечә бирелгән булуы ачыклана. Бу күренеш яңа аңлатмалы сүзлекне дә читләтеп узмый. I-III том материалларына күзәтү ясау аерым очракларда сүзләрнең язылышына караган бер үк күренешләрнең орфография күзлегеннән төрлечә якын килеп хәл ителгәнлеге күренә, эзлеклелек җитеп бетми. Татар орфографиясенең бүгенге көндә иң күп кыенлык тудырган актуаль проблемаларын системалы нигездә гамәли яссылыкта хәл иткән сүзлек булмавы да үзен нык сиздерә. Яңа басылганнары исә каршылыклы мәсьәләләргә ачыклык кертмиләр, киресенчә, өстәмә буталчыклар гына тудыралар.

Сүзлекнең I томында түбәндәге мисалларга юлыгырга була: *бозваткыч, боз кискеч, боз чапкыч*. Мисалларның беренчесе компонентлары кушып язылган саф кушма сүз буларак теркәлгән, калган икесе тезмә сүзләр сыйфатында урын алганнар. Структур яктан һәр ике төре дә *исем+фигыль* моделе нигезендә кушымча алып лексикалашу ысулы белән ясалган. Татар телендә мондый ысул белән ясалган сүзләрне күпләп китерергә мөмкин: *алъяпкыч* (передник), *башваткыч* (головоломка), *дулкынтоткыч* (волноловитель), *җимешкорткыч* (плодожор), *комказыгыч* (землерой), *куаккискеч* (кусторез) һ.б. Могаен, төрле чыганакларда төрле язылышта бирелгәнлектән, аларның барысы да әле яңа сүзлеккә дә кертелмәгән. Бу сүзләр, һичшиксез, эзлекле нигездә кушып язылган шәкелдә бирелергә тиешләр.

Гомумән, телдә композитларның форма ягыннан бербөтенлеккә омтылулары күзәтелә, шул рәвешле аларны кушып

язу тенденциясе өстенлек итә: *ағымсу, башкода, арғы як – аргыяк*. Тора-бара, парлы сүзләр дә, ә аларның нигезен, мәгълүм булганча, борынгы катлам лексика тәшкил итә, шушы тенденциягә буйсына. Чагыштырыгыз: *баш-күз, башкүкрәк* [1: 444].

Шулай ук, икенче төр изафә тибындагы сүзтезмәләрнең лексикалашуы нәтиҗәсендә ясалган берәмлекләрнең язылышында да берникадәр төрлелек күзәтелә: *аксакал, аксөяк, актамыр, базар авылы, базарбашы, базар кич, базар иясе* [1:380]. Теге яки бу лексик берәмлек ирекле сүзтезмәдән мөстәкыйль сүзгә яки тезмә сүздән саф кушма сүзгә күчкәнче, аерым этаплар үтә, аның компонентлары арасындагы семантик бәйләнеш тагын да ныгый, мәгънә бөтенлеге ачыграк чагыла башлый. Әлеге сыйфатларны ачыклауда сүзнең киң контекстта кулланылышын, семантик структурасын, мәгънә үзенчәлекләрен җентекле тикшерү шарт булып тора. Шул очракта гына композитларның орфографик статусын төгәлрәк билгеләү мөмкинлеге туа. Шуның белән бергә, тел системасының һәрдаим гадилеккә, экономиягә омтылуын да истән чыгармаска кирәк.

Гомумән, аңлатмалы сүзлек төзү кысаларында туган фәнни проблемалар, кыенлыклар күптөрле. Алар тел системасының барлык катламнарына да карыйлар. Иң мөһиме шул: четерекле мәсьәләләр моңа кадәр тупланган тәҗрибәгә таянып, тел белеме, аның аерым тармакларының бүгенге уңышларын исәпкә алып, мөмкин кадәр эзлекле фәнни нигездә системалы хәл ителергә тиешләр. Аңлатмалы сүзлек төзү кысаларында моны истә тоту бигрәк тә әһәмиятле, чөнки сүзлеккә теркәп аңлатылган һәр сүз, һәр тел күренеше норматив статуска дәгъва кыла, ягъни закон төсмерен ала.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А-В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г-Й. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – 748 б.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 744 б.
4. Ганиев Ф.А. Татарский язык: проблемы и исследования. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – С. 307-325.
5. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань:Печатный двор, 2002. – 192 с.
6. Ганиев Ф.А. Избранные статьи. – Казань: Паравитта, 2010. – 335 с.
7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
8. Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге: ике кисәктә. I кисәк (А-К). – Казан: Мәгариф, 2009. – 375 б.
9. Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге: ике кисәктә. II кисәк (Л-Я). – Казан: Паравитта, 2012. – 537 б.

Ф.М. Фаткуллин
«Кызыл таң» нәшрияте (Россия)

АЛАР - БЕР ГАИЛӘДӘН: АЛПАРОВЛАР

Аннотация. Гибадулла Алпаров – видный татарский лингвист и литературовед, педагог и методист. В настоящей статье приводится наиболее интересные сведения о жизни и деятельности других видных представителях этого рода – о брате Гарифулле и о сыне Узбеке. Некоторые сведения публикуются впервые.

Abstract. Alparov of Gibadulla Tatar prominent linguists and literary critics, teachers and supervisors. In the section on the life and activities of prominent representatives of intelligence is nastojashee this drugie the most interest – of the son and the brother of Uzbek Garifulla. Some are newly published intelligence.

Ключевые слова: Татарская грамматика, ученый, архитектор, учитель, Гибадулла Алпаров, Гарифулла Алпаров, Узбек Алпаров, Аскар Алпаров.

Keywords: Tatar grammar, scientists, architects, teachers, Gibadulla Alparov, Garifulla Alparov, Uzbek Alparov, Askar Alparov.

Корманай авылы Авыргазы елгасының уң ягы буйлап тезелеп киткән тау тезмәләренә утырган. Авыл урынында борын заманда кара урман булган. Аны кискәннәр. Кешеләрнең мәрхәмәтсезлегенә җавап итеп, дигәндәй, табигать монда алты тирән ерым барлыкка китергән. Һәм елганың сул ягыннан караганда авыл алты аерым өлештән тора сыман. Биш-алты гына йортлы бер кечкенә өлештә, биек тау өстендә Алпаровларның ишле гаиләсе яшәгән. Бу гаиләнең иң күренекле улы профессор Гыйбадулла Алпаров булса, аңардан өч яшькә кече (1891 елда туган) Гарифулла да үз заманының киң билгеле шәхесе иде.

Алпаровларны унбер баласы булып, икесе бәләкәй чакта үлгән. Өлкән уллары Хәлиулла империалистик сугышка, патша армиясендәге тәртипләргә каршы чыкканы өчен төрмәгә утыртыла, сөргенгә озатыла. Хәмидулла бөтендөнья сугышларының икесендә дә катнаша, гомер буе балалар укыта. 1972 елда мин авылдаш профессор эшчәнлеге белән ныклап кызыксына башлаганда Хәмидулла бабай Уфаның Октябрь революциясе урамында яши һәм халык күңелендә якты эз калдырган абыйлары турында күп истәлекләр сөйләгән иде. Аның күпсанлы хатларын да саклыйм. Кечеләре Мәхмүт тәүдә колхозда механизатор, аннан нефть чыгаруда эшләп пенсиягә чыккан. Урта Азиядә сугару каналлары төзүдә эшләгән инженер-мелиоратор Әхмәт Ленинградны фашист илбасарларыннан саклаганда һәлак булган. Туймазыда һәм Октябрьскийда яшәгән Гайшә, Зәйнәп, Мәрьям исемле бертуганнарын да күреп, сөйләшеп калырга туры килгән иде.

Шушы зур гаилә башлыгы Хәбибулла мулла алтын куллы оста да була. Нәрсәгә тотынса шул кулыннан килә: мич чыгара, ат дагалый, кием тегә. Өстәвенә менә дигән тимерче. 1911-1912 елларда ук әле авылда хастаханә ачу турында хәстәрлек күрә башлый. Тик томана халык аның хыялын тормышка ашырырга ирек бирми. Шулай да үз йортында мәктәп ачуга ирешә. Үз акчасына парталар, өстәлләр, класс такталары, уку әсбаплары сатып ала, Стәрлетамактан аларны үзе ат белән ташый. Казанда татар-башкорт укытучылары мәктәбен тәмамлаган Тукай авылы егете Якуп Чанышев (булачак генерал-лейтенант) анда укытучы булып эшли. Авыл балалары башка фәннәр белән бергә урыс телен дә өйрәнәләр. Әйе, Корманай мулласы Хәбибулла үз өендә, үз исәбенә шундый мәктәп тоткан!

«Мәктәп бүлмәсен бөтен гаиләбез белән җыештыра идек, - дип хәтерләде Алпаровларның кызлары. - Идәннәрне юдык, әти мичне үзе яга иде. Якты киләчәккә ныклы ышанды, балаларда да шушы ышанычны тәрбияләде. Нәкъ менә шуңа күрә дә барлык алты малай, өч кыз илебез һәм халкыбыз өчен кирәкле кешеләр булып үстек».

Мәрьям апада әтисенең шигырьләре дә сакланган. Дөрес, аларны җитлеккән шигырь дип булмый. Ә фикер бар, алдынгы караш сизелеп тора. Мулла-мәгърифәтче үз заманы халкының наданлык аркасында авырлыкта яшәвенә борчыла, киләчәк буынны белемле, аңлы итеп күрергә тели. Шул теләк белән дүрт улын Уфаның «Госмания» мәдрәсәсенә укырга урнаштыра. Ләкин бертуганнар монда озак тормыйлар. Өлкәннәре Хәлиулла хуҗалыкта ярдәмләшергә дип авылга кайтып китә дә тиздән патша армиясенә алына. Анда 5 ел хезмәт һәм 5 ел төрмә, сөрген. Кечеләре Хәмидулла хәзерге Дәүләкән районындагы Мерәс авылына урысча укыта торган мәктәпкә барып керә.

Хәзерге татар грамматикасына нигез салучыларның берсе, бөтен төрки дөньяга билгеле профессор Гыйбадулла Алпаров Авыргазы районының Корманай авылы мулласы Хәбибулла хәзрәтнең унбер балалы гаиләсендә 1888 елның 2 декабрендә туган. Мәшһүр галим турында без азмы-күпме хәбәрдар булсак, аның якыннары турында бик белмибез. Шуңа күрә игътибарыбызны аның якыннарына юнәлтәбез...

Татарның күренекле архитекторы Үзбәк Алпаров. Сиксән яшенә кадәр архитектура өлкәсендә эшләп, шул исәптән 34 ел

«Татаргражданпроект» институтына җитәкчелек иткән бу шәхес туры мәгънәсендә «Казан каласын төзүче» дип аталырга хаклы. Аның хезмәтләре дә лаеклы бәяләнде. СССР Министрлар Советы премиясе лауреаты, ТАССРның һәм РСФСРның атказанган төзүчесе, Хезмәт Кызыл Байрагы, ике «Почет билгесе», Халыклар дуслыгы орденнары кавалеры иде ул.

Булачак архитектор 1914 елда Авыргазы районының Корманай авылында укытучы, ә еллар үтү белән хәзерге татар грамматикасына нигез салучыларның берсе, профессор Гыйбадулла Алпаровның бердәнбер улы булып дөньяга килә. Авыл укытучысының ул елларда ук инде тел, әдәбият, мәгърифәт буенча гыйльми хезмәтләре Казанда һәм Ырынбурда аерым китаплар булып басыла, аның янына Корманайга Галимҗан Ибраһимов, Мәҗит Гафури килеп йөри, алар киңәше буенча Алпаров Башкортстан мәктәпләре өчен уку китаплары яза.

Алпаровлар гаиләсе Уфада, Казанда, Урта Азиядә яшәгәндә дә Үзбәк һәр җәй саен туган авылына кайта. Хезмәт юлын 1936 елда Казан төзүче-инженерлар институтын тәмамлаганнан соң Казан шәһәр Советының архитектура-планлаштыру мастерское инженер-проектлаучысы булып башлый. 1941 елда СССР Архитекторлар берлегенә кабул ителә. 1951 елның июлендә аны «Татпроект» конторасы директоры итеп тәгаенлиләр, тагын да ун елдан контора «Татаргражданпроект» институты итеп үзгәртелә.

Ү. Алпаров җитәкчелегендә Татарстан күләмендә зур әһәмияткә ия күп проектлар төзелә. Якташыбыз Чаллы шәһәре төзелешенең чишмә башында тора. «Татаргражданпроект» институты Чаллыда берничә микрорайонны, Түбән Камада торак массивларын проектлый. Актаныш һәм Яңа Чишмә районнары үзәкләренең, Казан Спорт сарае, Казан циркы, республика Дәүләт Советы биналары комплексы, Вокзал мәйданында Көнкүреш йорты бинасы, Үзәк универмаг, «Төзүче» мәдәният сарае, Вахитов һәм Ленин районнарында административ биналарның һәм Казан шәһәрендәге башка объектларның генераль планнарын эшли.

Озак еллар хат аша хәбәрләшеп торсак та, авылдашымны мин беренче һәм соңгы тапкыр 1997 елның 22 августында күрдем. Улы Аскар (ул Казан авиация техник университетында укытучы, фән кандидаты икән) белән «Кызыл таң» редакциясенә мин эшләгән бүлмәгә килеп керделәр. Икесе дә мәһабәт гәүдәле, шат йөзле кешеләр. 83 яшьлек Үзбәк абыйга 63 яшьтән дә артыгын бирәп булмый.

- Пенсиягә чыккач (80 яшьтә!), туган якларга иркенләбрәк кайту мөмкинлеге туды, - диде ул. - Бүген әнинең кабер рәшәткәсен буядык. Әни 1954 елда Уфада үлде, мөселман зиратында җирләнде. Ул Мирсәет Солтангалиевка туган тиешле иде. Мирсәет белән әти яшьтән дус булганнар, булачак әнине әтигә Мирсәет димләп, туйларына башкода булып килгән. Иртәгә Кырмыскалыга китәбез, анда һәм Уфада әни ягыннан кардәшләр күп.

Мин Үзбәк абыйдан әтисен ничегрәк хәтерләвен сорадым.

- Әти эшчәнлегенең гомум билгеле булмаган кайбер якларын искә төшерәсем килә, - диде ул. - 20-25 яшьләрдә чагында ул Уфада «Медицина киңәшләре» дигән шактый калын китап тәрҗемә итеп бастырган. Анда аеруча еш очраучы чирләр һәм аларны дәвалау ысуллары бәян ителә. Әтинең мәгърифәтчелегенең бер мисалы булган бу хезмәт турында, нишләптер, беркайда да телгә алынмый.

Тагын бер кызыклы мисал. Без Ташкентта яшәгәндә әти язу машинкаларын үзгәртеп кору белән мавыгып китте. Ягъни урысча хәрефләрне татарчалар белән алыштырып, уңнан сулны сулдан уңга басуга көйли башлады. Мәгълүм булуынча, гарәп хәрефләре аерым торуларына, сүзнең башында, уртасында, ахырында килүләренә карап, төрлечә языла. Бу инде машинкада бастыруда зур кыенлыклар тудыра. Әти егерменче еллар азагында имлабызны гарәпчәдән латинчага күчерүгә кискен каршы чыга, гадиләштерелгән, ягъни һәр авазга дүрт түгел, ә бер генә хәреф туры килгән алфавит та төзи. Г. Ибраһимов хезмәтендә әтинең бу карашы, алфавиты турында бик еш телгә алына. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтындагы архивта әтинең Ташкент гәзитендә чыккан мәкаләсе саклана. Анда ул үзгәртелгән язу машинкасы уйлап табу турында үзенең авторлык хокукларын яклый.

- Әтиегезнең тагын нинди сыйфатлары исегездә нык калган?

- Идеаль кеше булмый, диләр, ә әти менә шул идеальгә якын, киң күңелле кеше иде. «Итагатьле Гыйбадулла хәлфә» дип йөртәләр иде аны. Бик ижади кеше, башында яңадан-яңа идеяләр туып кына тора иде. Яшь чактан ук үз-үзен аямыйча уку, фән белән шөгыльләнү аркасында озак еллар үпкә туберкулезы белән интекте. Мин архитектор булып эшли башлаган елны үлде. Тагын бер генә ел яшәсә дә, төрмәгә утырткан булырлар иде, дип уйлыйм. Татар имласын латинчага күчерүгә каршы чыгучыларның башында Г. Ибраһимов, Г. Алпаров, М. Солтангалиевлар торган. Әти дә латинчага каршы мәкаләләр язган, гарәп имласын бүгенгегә

яраштырып үзгәртергә генә кирәк, дигән фикерне алга сөргән. «Хикмәт нинди хәрефләр белән язуда мени? Японнар әнә шайтан таягы кебек язмалары белән дә ничек алга киттеләр» дигәнен мин дә хәтерлим әле. Әйе, «латинчылар» әтидән үч алачаклар иде. Миңа да уку, эш буенча үсү өчен юл ябылган булыр иде. Әти үлгәч, өстеннән гаеп эзләп маташмадылар бугай...

Казанга кайткач, Үзбәк абый минем үтенеч буенча үзенең хезмәт юлы турындагы истәлекләрен тәфсилле итеп язып җибәрде. Ниләр генә үтмәгән аның башыннан! Ул 71 яшендә директорлыкны калдырып, башка проект оешмасына сектор мөдире булып күчә. 80 яшендә эштән бөтенләй китә...

Гарифулла Алпаров халык азатлыгы өчен көрәш юлына «Госмания»дә чакта аяк баса. 1905-1907 елларда мәдрәсәләрдә яшәп килгән иске тәртипләргә каршы, уку программасын үзгәртү, дини дәресләрне кыскарту исәбенә дөньяви фәннәрне, бигрәк тә урыс телен күбрәк укыту өчен шәкертләр хәрәкәтенең башында була. Гектографта революцион җырлар, листовкалар бастырып тараталар. «Тәүге революцион чиркәнчекне әнә шул чакта алдым», - дип язды соңрак автобиографиясендә.

1907 елның көзендә ул абыйсы Гыйбадулла белән бергә «Госмания»не ташлап, алдынгы саналган «Галия» мәдрәсәсенә керә. Монда яңалыкка, яктылыкка омтылучы хөр фикерле шәкертләр җыела. Кулъязма яки гектографта басылган гәзитләр, журналлар, листовкалар барлыкка килә. Гарифулла мондый эшләрнең уртасында кайный.

Авылда ике ел балалар укытканнан соң, Макар авылында (хәзерге Авыргазы районы) земство хастаханәсенең аптекасына эшкә урнаша. Аптека мөдире булып Максим Горькийның якын танышы, народниклар хәрәкәтендә катнашкан М.С. Деренкова эшли. Мария Степановна аңа фармацевтика һәм латыньны өйрәтү белән бергә, җәмгыять, сыйнфый көрәш, эшчеләр һәм крестьяннар сыйныфларының роле турында төшенчәләр бирә. Деренкова егеткә арытаба укырга киңәш бирә.

Шушы максат белән Алпаров 1914 елның җәендә яңадан Уфага килә. Ләкин империалистик сугыш башланып киткәнлектән, ниятләр кискен үзгәрә. Ул Ырынбурга барып чыга. Типографиядә эшләгәндә капиталистик изүнең ачысын үз җилкәсендә татый. Биредә ул большевик И.И. Рабковта фатирда яши. Рабковның яшерен әдәбият туплаган китапханәсе дә була. Алпаров андагы

китаплар белән яхшылап таныша. «Правда» гәзитен укып бара. «Деренкова башлаган сәяси мәктәпне Рабков дәвам итте», - дип хәтерләде ул соңрак.

Февраль революциясе алдыннан гына шәһәр китапханәсенә эшкә күчкән Гарифулла җыелышларда, диспутларда актив катнаша, большевистик чакырулар белән чыгыш ясый. Апрель-май айларында аңа Мәскәүдә сәяси- мәгариф курсларында укырга туры килә. Революцион чыгышлар белән кайнаган Мәскәүдән кайту белән ул тулысынча иҗтимагый-сәяси эшкә күчә. Хезмәтчән халыкның азатлыгы, бәхете өчен көрәшне киңрәк, нәтиҗәлерәк алып бару өчен Ырынбурдагы 104 нче полкка солдат булып керә. Анда ул Солдат депутатлары Советы әгъзасы итеп сайлана. Гәзитләрдә сәяси темаларга мәкаләләр бастыра.

Туган авылы Корманайга ялга кайткан чакларда да ул активистлар, ярлылар белән әңгәмә үткәрә, авыл Советы, кооперация оештыру, алпавыт җирләрен ярлы халыкка бүлеп бирү кирәклеген аңлата. Алпаров оештырган җыелышларны, ялкынлы чыгышларын авылда соңгы дәвергә кадәр хәтерлиләр иде әле.

Бәреп төшерелгән изүче сыйныф үз урынын тиз генә бирергә ашыкмый. Яшь революцион көчләргә каршы әле тегендә, әле монда корал күтәрәләр. Контрреволюцион отрядлар барлыкка килә. Дутовчылардан яңа гына азат ителгән Ырынбур шәһәрендә төзелгән мөселман хәрби-революцион комитеты бу хәл белән килешә алмый. Унсигезенче елның февраль башында большевик Җиһангир Шәрипов рәислегендә һәм Гарифулла Алпаров секретарьлыгында хезмәтчән башкорт халкының Ырынбурда булган вәкилләренең зур җыелышы үткәрелә. Җыелыш Совет властен яклап чыга. Башкортстандагы эшләр белән җитәкчелек итү өчен Башкортстан Вакытлы Революцион Советы төзелә. Аның рәисе итеп Габдулла Дәүләтшин, урынбасары - Бәхтегәрәй Шәфиев, беренче секретаре итеп Гарифулла Алпаров сайлана. Бу иптәшләр 1918 елның 1 мартында чыга башлаган «Башкортстан» гәзите (бүгенге «Башкортостан» һәм «Кызыл таң»ның чишмә башы) мөхәрририяте составына да керәләр. Б. Шәфиев гәзитнең мөхәррире, Г. Алпаров секретариат җитәкчесе эшен алып бара.

Башкортстан Вакытлы Революцион Советы ленинчыл милли сәясәт нигезендә башкорт халкының үзбилгеләнешен тормышка ашыруда, атап әйткәндә, Башкорт Автономияле Совет Социалистик Республикасын төзүдә зур роль уйный.

Советның «Башкортстан» гәзите битләрендә басылган өндәмәләрендә һәм мөрәҗәгатьләрендә аның бурычлары, максаты, тоткан юлы ачык чагыла.

Башка җитәкчеләр белән бергә Гарифулла Алпаров та халык арасында киң аңлату эшләре алып бара. Бу чорда аның матбугат эшчәнлеге активлаша. Әйтик, «Башкортстан» гәзитенең тәүге саннарының берсендә «Азатлык» дигән мәкаләсендә азатлыкны ничек аңларга һәм аны халыкка кем биргәнлеге турында сөйли. Николай патша да, Керенский да халыкка азатлык бирергә теләмәделәр, алар аны булдыра да алмыйлар иде, дип раслый ул. Г. Алпаровның «Эшче, крестьян һәм солдат депутатлары Советлары нәрсә ул һәм алар ни өчен төзеләләр?» дигән хезмәте гәзиттә башмәкалә урынында бирелгән.

Революцион Совет үз эшчәнлеген үтәгәннән соң эшчәнлеген туктата. Безнең республикада Совет властен урнаштырудагы аның тарихи әһәмияте турында беренче тапкыр төгәл һәм эзлекле итеп 1928 елның февралендә «Ун ел тулды» дигән мәкаләдә Гарифулла Алпаров язып чыкты.

Ырынбурдагы гаять киеренке һәм җаваплы хезмәт Алпаровны революцион якта тәмам чыныктыра. 1918 елның 4 апреленә каршы төндә дутовчыларның шәһәрдәге коммунистларга, Совет, шул исәптән Революцион Совет хезмәткәрләренә искәрмәстән һөҗүме вакытында Гарифулла очраклы рәвештә генә исән кала.

Коммунист Гарифулла Алпаровның эшчәнлеге алдагы елларда Урта Азиядә дәвам итә. Бөтенрусия Үзәк Башкарма Комитетының «Кызыл шәрык» поездында инструктор һәм андагы күптиражлы гәзитнең мөхәррире, ачларга ярдәм итү буенча татар-башкорт комитеты әгъзасы... Үзбәкстан Коммунистлар партиясе Үзәк Комитеты аппаратында җаваплы вазыйфа башкару, берничә ел Ташкент татар мәгариф институты директоры булып эшләү... Бохарада В.В. Куйбышев җитәкчелегендә эшләү бәхетенә ирешә. 1920 елда профессиональ союзларның өченче Бөтенрусия съездында делегат булып катнаша һәм В.И. Ленинны күрә. 1921 елның мартында партиянең X съездына бара.

«Шул ук елны мине Кырымга дәваланырга җибәргәннәр иде, - дип яза Г. Алпаров истәлекләрендә. - Безгә, коммунистларга, монда шартлар башка төрлерәк булды. Көндез дәваланабыз, ял итәбез, ә төннәрен кулга корал алып, Алупка шәһәренең мөһим объектларын юк ителеп бетмәгән врангельчылар һөҗүменнән саклыйбыз. Кырымнан Ташкентка кайту

белән мине сугышчан махсус отряд составында басмачыларга каршы җибәрделәр».

1927 елның көзендә Гарифулла Алпаровны Мәскәүгә Көнчыгыш хезмәтчәннәре коммунистик университетына (КУТВ) укырга җибәрәләр. Укуны тәмамлап кайткач, Ташкентта, Кокандта җаваплы партия һәм матбугат эшләрендә була. Авыл хуҗалыгын тоташ коллективлаштыру буенча партия һәм хөкүмәт директиваларын тормышка ашыруга сәяси һәм пропагандистлык эше белән ярдәм итә.

Аннары Мәскәү. КУТВда партия тарихын укыту, Ленин исемендәге китапханәдә милли әдәбият бүлегенә җитәкчелек итү кебек эшләр бер-бер артлы төзелеп бара. 1941 елның кышында Мәскәүне обороналау вакытында, каты авыру булуга карамастан, халык ополчениесенә языла. Кайда да партиянең турылыклы солдаты булып кала.

Пенсиягә чыккач та, Г. Алпаров партия һәм җәмәгать эшләрен теләп башкарды. Үзәк һәм республика матбугатында актив катнашты. Кәрим Хәкимов, Бәхтегәрәй Шәфиев кебек революционерлар турында истәлекләр язды.

1964 елда ул вафат булгач, «Правда» гәзите некролог бастырып чыгарды. Безне, Корманай мәктәбе укучыларын сафка тезеп, укытучы Әмир абый Мөхәммәтов шул некрологны кычкырып укыганы әле дә хәтердә. Без бит әле ул чакта Гыйбадулла һәм Гарифулла Алпаровлар дигән күренекле авылдашларыбыз барлыгын белми дә идек диярлек.

Сәясәт – тотрыксыз эш. Пычрак эш тә диләр аны хәзер. Монысы безнең ил һәм безнең заман шартларына бигрәк тә туры килә. Якташыбыз үзенең бөтен гомерен багышлаган эшкә дә бүгенге көн күзлегеннән төрлечә бәя бирергә мөмкин. Без моңа оста бит инде. Әмма Гарифулла Хәбибулла улы Алпаровка карата шуны әйтергә мөмкин: нинди генә вазыйфа башкарса да ул туган иленең, туган халкының якты киләчәге өчен янган-көйгән. Халык өчен яшәгән.

Л.Р. Фәезова
Казан федераль университеты (Россия)

М. ЮНЫСНЫҢ “ДӨНЬЯ ГИЗҮ” ТРИЛОГИЯСЕНДӘ ХИКӘЯЛӘҮЧЕ-ГЕРОЙНЫҢ ҮЗБИЛГЕЛӘНЕШЕНДӘ БОСФОР ОБРАЗЫНЫҢ ХУДОЖЕСТВОЛЫ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. В статье исследуется художественный образ Босфора, как элемент самоопределения героя-повествователя в трилогии М. Юныса «Путешествие». В романе

герой-повествователь решает экзистенциальную проблему своей идентичности. Жизненные ситуации, случайные встречи, события жизни героя не только испытывают, но, в первую очередь, выявляют его характер, определяют его специфику в качестве героя, то есть выявляют его идентичность. Решение проблемы идентичности в романе осуществляется, в том числе через внешние формы и способы повествования. Таким образом, в ходе повествования образ Босфора приобретает символический смысл.

Abstract. In article the artistic image of Bosphorus as an element of self-determination of the hero storyteller in the trilogy M. Yunys «Travel» is investigated. In the novel the hero storyteller solves an existential problem of the identity. Life situations, casual meetings, events of life of the hero not only are tested, but, first of all, reveal his character, define its specifics as the hero, that is reveal his identity. The solution of the problem of identity in the novel is carried out, including through external forms and ways of the narration. Thus, during the narration the image of Bosphorus gains symbolical sense.

Ключевые слова: М. Юныс, художественный образ, самоопределение, герой-повествователь, роман.

Keywords: M. Yunys, artistic image, self-determination, hero storyteller, novel.

М. Юныс XX гасырның 60-80 еллар татар әдәбиятына диңгез темасын алып килгән язучы буларак билгеле [1: 383]. Аның Кара диңгез пароходчылыгында капитан ярдәмчесе булып эшләү тәҗрибәсе татар сүз сәнгатенең сәяхәтнамәләр һәм автобиографик роман жанрын баетуга да зур өлеш кертте. Язучының “Дөнья гизү” трилогиясе (1977-1984) бер үк вакытта сәяхәтнамә һәм автобигорафик роман жанры үзенчәлекләрен берләштерә. Сәяхәтнамә буларак, ул композицион-структур яктан үз/чит бинар оппозициясенә корыла һәм “сәфәр кылучы, сәяхәт итүче кешенең укучыга таныш булмаган җирләр, илләр, халыклар турында белешмәләр бирә, язмалар, көндәлек, очерк, мемуар формасында төрле вакыйга-хәлләрне хикәяли” [2: 169]. Трилогияне документальлеге – авторның тәрҗемәи хәлендәге вакыйгаларга тәңгәллеге аны автобиографик роман итә, гәрчә, жанр таләпләренә ярашлы, романда автор-хикәяләүче-төп герой берлеге сакланмаса да, ягъни вакыйгаларны бәян итү Габдрахман Рахманкулов исеменнән алып барылса да, язучы иҗатының буеннан-буена кабатланып килүче әлеге образның автор “мин”ненә иң якын образ булуы романны автобиографик жанр кысаларында карарга мөмкинлек бирә. Шул үк вакытта әсәрне автобиографик роман жанры кысаларында карау өчен төп критерий – язучының бер үк вакытта хикәяләү субъекты да, объекты да булуын билгеләп үтәргә кирәк [3: 141].

“Тозлы җил”, “Теләп алынган давыл”, “Таңда Босфор аша” дип исемләнгән өч бүлекне үз эченә алган трилогиянең төп проблемасы – авторның сәяхәтче “мин” образы белән

тәңгәлләштерелеп, “Мин кем?” дигән сорауга җавап эзләве. Ягъни игътибар үзәгендә төп геройның әзер художестволы образы гына түгел, киресенчә, аның хикәяләү барышында бербөтен булып формалашу проблемасы тора. Әдәбият галиме М.М. Бахтин “Слово о романе” хезмәтендә персонажның романдагы үсеш-үзгәреше турында фикер йөртеп, аерым алганда, геройның үзбилгеләнү проблемасына кагылышлы болай ди: “Геройның һәм аның сүзенең романдагы сынау идеясе, бәлки, романның иң төп оештыручы идеяседер дә” [4]. Аңлашылуынча, геройның үз-үзен эзләве, тормыш-чынбарлыгының экзистенциаль хәл ителешен ачыкларга омтылышы әсәрнең архитектоник катламын оештыруда да катнаша. Геройның үзбилгеләнүе динамикада, аның формалашуында икеләнүле-газаплы процесслар һәм алга таба холык-характерында яңа сыйфатлар барлыкка килү аша бирелә. Тормыштагы көнкүреш вакыйгалар, очрашу-танышулар, һәртөрле вәзгыятьләр геройны сынаулар алдына куеп кына калмый, аның герой буларак үзенчәлеген дә билгели, ягъни үзбилгеләнүен дә чагылдыра. Мәсәлән, Г. Рахманкулов трилогиянең беренче – “Тозлы җил” дигән бүлегендә күбрәк психологик тынгысызлык хисен, мажараларга сусау тойгысын, эзләнүен тасвирлый. Мәскәү университетының филология факультетының яхшы билгеләргә генә укучы студенты ашханәдә очраклы гына танышкан Феликс исемле егеткә ышанып, укуын ташлап Одессага параходчылыкка эшкә урнашырга китеп бара. Аның зыялы гаиләдә тәрбияләнгән интеллектуал кыз Валериягә карата гашыйк булырга тырышып та, аны хатын-кыз идеалы итеп таный алмавын, төрле милләттән булган дуслары белән бик яхшы мөнәсәбәтләрдә яшәсә дә, тормышыннан канәгать булмавын, диңгезгә ашкынуын автор образлы итеп бер сүз белән “тозлы җил” дип сыйфатлый, ягъни җил – геройның үзгәрешләргә омтылуын, ә аның тозлы булуы диңгезне символлаштыра.

“Теләп алынган давыл” дип исемләнгән икенче бүлектә М. Юныс Одессадагы эш эзләү, параходчылыкка эшкә урнашу өчен диңгезче һөнәрен үзләштерү процессын бөтен кыенлыклары һәм уңышлары белән сурәтләп бара. Сынауларны ул “теләп алынган” дип билгели. Биредә “мин кем?” дигән сорауның эчтәлеге үзгәрә: автор герое Г. Рахманкуловның социаль үзбилгеләнүен уңай (ягъни геройның үзен табуы, кыенлыклар һәм уңышларның чиратлашуы аша геройның психологик яктан югарырак баскычка күтәрелүе) хәл

итә, ә менә сорауда “мин шәркыймы, әллә европалымы?” дигән төсмер барлыкка килә. Хикәяләүче “мин” чит кешеләр белән таныша, чит мәдәният вәкилләре арасында яши башлый. Шушы урында үз/чит бинар оппозициясе аша герой үзенең кемлеген ачыклап бара. Одессада очраклы рәвештә танышкан Кырым татары Фатыйма әби белән үзара җылы ихтирамлы мөнәсәбәтләр, чит шәһәрләрдә йөргәндә, татар тарихын искә төшерү, корабта хезмәт иткәндә, татар милләтенә генә хас гадәтләрне барлау, көй-моңны сагыну, туган авылына әнисе янына кайту, андагы гореф-гадәтләрне тәфсилләп тасвирлау – болар барысы да әсәрнең героеның рухи эзләнүләренең менталь дәрәҗәдә баруын күрсәтә. Авторның үзбилгеләнүе иҗтимагый һәм мәдәни нормаларга, дөньяга карашлар, үз-үзен тоту стереотиплары һәм аларның кеше тормышындагы әһәмиятен бәяләүгә карата мөнәсәбәте аша позициясен билгеләү һәм ачыклау процессында формалаша.

“Дөнья гизү” трилогиясенең өченче бүлеге “Таңда Босфор аша” дип атала. Сынау романы герое Г. Рахманкулов бу өлештә эзләнү-табышларына йомгак ясый: “Инде мин табак-савыт юып, матросларга аш өләшеп торучы егет түгел. Бу юлы мин ераккa, чит илләргә йөрүче тәҗрибәле матрос. Кесәмдә – штурман дипломы. Ир-егет кулындагы иң көчле корал – тәҗрибә. Ул миндә” [5: 453]. Ләкин бу әле кульминация түгел. Кульминация ноктасы – Г. Рахманкуловның корабны таңда Босфор бугазы аша алып чыгуы: “Босфор аша үткәндә, штурвалга иң оста рулевойны куялар. “Чолман”ның иң тәҗрибәле, иң оста рулевое В. Барсуков иде. Аны чакырырга вакыт, капитан нигәдер ашыкмый” [5: 456].

Төп геройның корабны Босфор бугазы аша рулевой буларак алып чыгуы – аның әсәрнең беренче бүлегенә җавабы: өченче курс студенты укуын ташлап ялгышмаган, ул инде тәҗрибәле диңгезче булып өлгергән дигәнне аңлата. Ләкин авторның Босфорга биргән йөкләмәсе моның белән генә чикләнми, ул аны художестволы образ дәрәҗәсенә җиткерә. Босфор бугазы – Истанбул шәһәренең җаны, дип яза Нобель премиясе лауреаты О. Памук. Босфорның бер як яры – Европага, икенче ягы – Кече Азиягә карый, Кара диңгез белән Мәрмәр диңгезне тоташтыра. Босфор бугазы – борынгы юнан мифологиясендә еш очрый торган образларның берсе, ул сүз сәнгатенә дә, сынлы сәнгатькә дә образ буларак еш килеп керә. М. Юнысның яраткан маринист язучысы В.В. Конецкийның “Мифлар һәм рифлар арасында” китабында да Босфор бугазы аша

үтү тәфсилләп сурәтләнә. Конецкий үзенең әсәрендә Босфорны географик нокта буларак сокланып тасвир итә, ләкин аны образ дәрәҗәсенә кадәр үстерми.

М. Юныс әсәрендә Босфор бер ягы Европада, икенчесе – Азиядә булган географик нокта гына түгел, ә символик мәгънәгә ия булган образ да. Бер яклап, Босфор аша үтү аның өчен - зур дөньяга алып чыга торган символик ишек, икенче яклап, ул дөнья мәдәниятләренең кисешкән ноктасы – Истанбул шәһәре. “Мин сәяхәттән кайтып киләм. Хәзер мин – Истанбул каласын күргән кеше. Мин күргәнне беркем тартып ала алмый. Күңелдә ихтирамга охшаш татлы бер тойгы. Зират ташлары, моңсу кипарислар, су читенә салынган ике катлы йортның балкон рәшәткәсенә күкрәге белән ятып, сөйгән ярын көтеп торучы төрек кызы – алар хәзер миенм күңел байлыгым”, – дип йомгаклый хикәяләүче “мин” Босфор турындагы хатирәләрен [5: 505].

Шул рәвешле, романның төп герое Рахманкулов үзбилгеләнү процессында Босфорны тормышындагы эзләнүләренең югары ноктасы, максатларына ачыклык керткән мизгел итеп билгеләп куя.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 383 б.

2. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 16 б.

3. Соловьёва И.В. Анализ автобиографии и биографии с точки зрения субъектной перспективы // Вопросы гуманитарных наук. – 2009. – № 6. – С. 141-145. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti. Дата обращения: 19.03.2018.

4. Бахтин М.М. Слово о романе. Режим доступа: https://studopedia.ru/10_289881_slovo-v-romane.html. Дата обращения: 19.03.2018

5. Юныс М. Дөнья гизүү: трилогия. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 576 б.

К.С. Фәтхуллова
Казан федераль университеты (Россия)

Ф.С. САФИУЛЛИНАНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУ МЕТОДИКАСЫ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию деятельности профессора Ф.С. Сафиуллиной в области методики обучения татарскому языку как неродному; описанию учебных пособий, разработанных ею вместе со своими учениками. Также в ней анализируется вклад ученого в дело совершенствования татарской лингвометодики.

Abstract. This article is devoted to the study of the activities of Professor F.S. Safiullina in the field of methods of teaching Tatar as a non-native language; description of the teaching aids developed by her along with her students. It also analyzes the contribution of the scientist to the improvement of the Tatar linguistic method.

Ключевые слова: татарская лингвометодика, научные труды, учебные пособия,

система обучения, личный вклад.

Keywords: Tatar linguistic method, scientific works, teaching aids, training system, personal contribution.

XX гасырның 90 нчы елларыннан башлап, Татарстан Республикасында татар телен укыту өлкәсендә шактый җитди адымнар ясала: татар теленә өйрәтү методикасының үткәнен һәм бүгенгесен яктыртуга багышланган фәнни монографияләр дөнья күрә; мәктәп программалары һәм дәреслекләре яңартыла; укытучылар өчен методик кулланмалар, уку-укыту ярдәмлекләре һәм дидактик әсбаплар, төрле сүзлекләр төзеп бастырыла, дәүләт оешмаларында татар телен өйрәнү курслары оештырыла, радио һәм телевидениедә махсус дәресләр үткәрелә. Шундый мөһим эшләрнең башында торган, аларны оештыруга күп көч һәм хезмәт куйган хөрмәтле галимнәребез арасында Казан университеты профессоры, филология фәннәре докторы Флёра Садрый кызы Сафиуллина аерым урын алып тора. Ул – үзенең фәнни мәктәбен булдырган, дистәдән артык фән кандидаты һәм бер фән докторы әзерләгән, йөзләгән фәнни хезмәт һәм мәкалә язып бастырган, күпсанлы халыкара конференцияләрдә чыгыш ясап, телебезне дөньяда таныткан, тирән белемле булуы һәм фидакарьлеге белән дан тоткан шәхесләребезнең берсе. Әлеге мәкаләдә профессор Ф.С. Сафиуллинаның башка милләт вәкилләренә татар телен укыту өлкәсендәге методик эшчәнлеген яктыртып үтәсебез килә. 1992 нче елда Казан университетында “Чит аудиториядә татар теленә өйрәтү” кафедрасы барлыкка килә һәм аның җитәкчесе итеп Ф.С. Сафиуллина билгеләнә. Галимә үзе үстергән, фән дөньясына алып кергән шәкертләреннән торган кафедраның эшчәнлегенә бөтен көч-куэтен, илһамын бирә. Шушы өлкәдәге алдынгы тәҗрибә белән уртаклашу һәм аны тарату эше дә галимәнең игътибарыннан читтә калмый. 2001 нче елда дөнья күргән фәнни монографиясендә галимә Россиядә татар теленә өйрәтүнең кыскача тарихы, рус һәм татар телләрендәге төп аермалар, татар теленә өйрәтү системасы (фонетик, лексик, грамматик күнекмәләр булдыру), сөйләм эшчәнлегенең төрләренә өйрәтү (тыңлап аңлау, телдән һәм язма сөйләм, уку, язу), татар телен халык тарихына-мәдәниятенә бәйләп өйрәтү, татар теленә өйрәтү чараларын камилләштерү кебек мәсьәләләргә туктала, бай тарихка ия булган татар лингвометодикасының заман таләпләреннән чыгып үсеш алуын яктырта [1]. Әлеге хезмәттә әйтелгәнчә, татар теленә өйрәтүнең төп

максатлары, укучыларның аралашу даирәсен, тормыштагы аралашу ситуацияләрен исәпкә алып, сөйләм эшчәнлегенең барлык төрләре буенча осталыклар формалаштыру; укучының танып белү, гомуми уку күнекмәләрен, сөйләм культурасын үстерү; татар милләтенә, аның тарихи һәм мәдәни хәзинәләренә карата хөрмәт тәрбияләү; укучыларны мәдәниятара диалогка тартудан гыйбарәт. Татар теленә өйрәтүнең төп эчтәлегенә килгәндә, ул фонетик, лексик, грамматик белемнәрне гамәли үзләштерү; татар халкының милли-мәдәни үзенчәлекләрен һәм сөйләм этикеты үрнәкләрен истә тотып, телдән яки язмача аралаша белү, диалогик һәм монологик сөйләмне логик яктан эзлекле итеп оештыра алу, әңгәмә барышында тел "кытлыгын" җиңеп чыгу, татар телендәге мәгълүматны сәнгатьле итеп һәм аңлап укый белү күнекмәләрен үстерүне үз эченә ала.

Фәнни мәкаләләр һәм хезмәтләр язып бастыру эшеннән тыш, профессор Ф.С. Сафиуллина, яшь укытучыларга үрнәк күрсәтеп, үзе дә гамәли эшчәнлек алып бара: университетта белем алучы чит ил студентларына татар телен укыта, тупланган тәжрибәгә нигезләнеп, дәреслекләр яза [2]. Шулай ук берничә тапкыр аңа чит илдә дә дәресләр укытырга туры килә. 1993 нче елда ул Берлиндагы Азат унитерситеты профессоры Маргарете Эрсен-Раш чакыруы буенча айдан артык татар теле белән кызыксынучылар өчен гамәли дәресләр алып бара һәм нәтиҗәдә ике профессор Алманиядә яшәүчеләр өчен татар теле дәреслеге төзиләр. 1994 нче елда исә профессор Ф.С. Сафиуллина Хельсинкидагы татар җәмгыяте чакыруы буенча фин татарларына татар теленең фонетик, лексик һәм грамматик үзенчәлекләре турында лекцияләр укый. Казанда да шактый гына оешмаларда Ф.С. Сафиуллина татар теле курслары оештыруда катнаша һәм шәкертләрен дә шушы эшкә тарта, аларга методик тәкъдимнәре белән ярдәм күрсәтеп тора. Әлеге тәжрибә, алга таба чит ил кешеләрен татар теленә өйрәткәндә, кафедра укытучыларына бик тә файдалы була. Бүгенге көндә дә шәкертләренең, шушы юнәлештә галимәнең эшен дәвам итеп, яңадан-яңа укыту ярдәмлекләре төзеп бастырулары, татар теленнән төрле курслар алып барулары һәм инновацион алымнардан файдалана алулары кебек уңышлары башында профессор Флера Сафиуллина торганын һәркем таный, чөнки ул – кафедрадагы уннан артык укытучыны берләштереп, һәрберсенә фәнни юнәлеш биреп, дөрес юл сайларга һм чын укытучы булырга булышлык күрсәткән остаз [3, 4]. Укытучы хезмәте күп түземлек һәм ныклы белем таләп

итә торган һөнәрләрдән санала, шуңа күрә дә остазыбыз укыткан студентларыбызны яратырга һәм аларга хәер-хаклы булырга, дәресләрне заманча алымнар кулланып үткәрергә, методик осталыкны һәм ижади активлыкны арттыруга омтылырга, моның белән беррәттән белем бирү өлкәсендәге үзгәрешләрне алдан тоеп эш итәргә, татар теленә өйрәтүнең сыйфатын яхшырту турында уйланырга өйрәтеп килде. Галимәнең фәнни хезмәтләре бүгенге көндә дә гыйльми һәм гамәли актуальлеген, методик кыйммәтен югалтмый. Хәзерге вакытта татар телен укыту методикасы алдында торган проблемаларны хәл итүдә алар нигез булып тора.

Ф.С. Сафиуллина гомуми белем бирү мәктәпләрендә эшләүче татар теле укытучылары белән даими очрашып торды, укытучыларның белемен күтәрү курсларында бай тәҗрибәсе белән уртаклашты, үзенең игътибарлылыгы белән мөгаллимнәрнең авыр һәм җаваплы хезмәтен җиңеләйтүгә, “Мәгариф” журналында татар телен укыту методикасын камилләштерүгә юнәлтелгән мәкаләләр бастыруга, ана телебезне танытуга бөтен вакытын сарыф итте.

Без, профессор Флёра Садрый кызы Сафиуллинаның укучылары, кайда гына эшләсәк тә, галимәнең методик мирасын буыннан-буынга тапшыру һәм аның исемен мәңгеләштерүне изге бурычыбыз дип саныйбыз. Еллар үтсә дә, аның хезмәт сөючәнлеге, нык холыклы һәм көчле рухлы, киң күңелле һәм рәхим-шәфкатьле булуы алдында баш иябез.

Әдәбият

1. Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Хәтер, 2001.

2. Сафиуллина Ф.С., Фәтхуллова К.С. Татар теле. Интенсив курс. – Казан: Хәтер, 1998.

3. Фәтхуллова К.С., Юсупова Ә.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшик. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015.

4. Юсупова Ә.Ш, Кириллова З.Н., Фәтхуллова К.С. Татар теленә өйрәтү: үткәне һәм бүгенгесе. – Казан: Вестфалика, 2011.

A.Sh. Fyndyk
Fatih Üniversitesi Sultan Mehmet (Türkiye)

TUVACA VE ESKİ TÜRKÇEDE EMİR KİPİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özet. Sibirya grubu Türk dillerinden olan Tuvaca; Yakutça, Hakasça, Altayca ile beraber Kuzeydoğu grubu ailesinde yer almaktadır. Bu çalışmada Tuvaca ve Eski Türkçede emir kipi gramer bakımından karşılaştırılmış olup, ayrılıkları ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Emir kipi örnekleri Tuvaca hikaye ve destanlardan; Eski Türkçe yazıtlardan alınmıştır.

Abstract. Tuvan with Yakut, Hakas, Altai are included in the family of Siberian Turkic languages. In this research imperative mood of Tuvan and Old Turkic compared grammatically, also disagreements and similarities have been emphasized. Examples of imperative mood have been cited from Tuvan epic stories and Old Turkic inscriptions.
Anahtar kelimeler: Emir kipi, Tuvaca, Eski Türkçe
Keywords: imperative mood, Tuvan, Old Turkic

Doğu Sibirya'nın güneyinde bulunan Tuva Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde yer alan özerk bir cumhuriyettir. Hakasya, Buryat Özerk Cumhuriyeti, Moğolistan ve Altay Özerk Cumhuriyeti ile sınırı mevcuttur.

Diğer dillerde olduğu gibi Tuvacada da emir kipi; emir, istek, rica, dilek, razılık, öneri gibi eylemlerin ifadesinde kullanılır. 1. tekil kişi dışındaki diğer kişi çekimlerinde emir kipi; emir, rica ya da dilek anlamı taşırken, 1. tekil kişinin emir kipi çekimi konuşmacının eylemi yapma isteğini taşır. İkil çekim Tuvacada 1. kişi çekimlerinden biri olarak kategorize edilmiştir. İkil çekim konuşmacının başka bir kişiyle bir eylemi beraber yapmak istemesini ifade ederken, 1. çoğul kişi eylemi ikiden fazla kişinin yapmak istemesi olarak değerlendirilir.

1. tekil, ikil ve çoğul kişi emir kipinin koşuluna bağlı olarak pek çok çekim türünü içermektedir. Birçok Türkoloğa göre bunların tamamına emir çekimi demek doğru olmaz.

Çoğunlukla 1. kişinin ikil ve çoğul şekilleri emir kipi olarak kabul edilirken, konuşmacının kendi kendine emredemeyeceği düşünülerek 1. tekil çekimi Türk dillerinde "emir-istek, istek- emir, dilek, istek" olarak ya da 1. kişi çekimlerinin tamamı istek kipi olarak adlandırılmıştır. Nitekim Talat Tekin Eski Türkçede bu eki "gönüllülük" (voluntatif) olarak adlandırmıştır. Fakat Katanov'dan itibaren gelenek devam ettirilerek Tuvacada bu konuyla ilgili bütün çekimler "emir kipi" başlığı altında ele alınmıştır.

	Tuvacada Emir Kipi	Eski Türkçede Emir Kipi
1. Tekil Kişi	-ayn / -eyn /-ıyn / -iyn / - uyn/ -üyn	-(A)yIn
2. İkil Çekim	-aalı / -eeli / -ıılı / -iili /-uulu / -üülü -aal / -eel / -ııl / -iil / -uul / - üül -alı / -eli / -ılı / -ili / -ulu / - ülü -al / -el / -ıl / -il / -ul / -ül	
3. Tekil Kişi	-	-ğıl, -gil, -kıl, -kil
4. Tekil Kişi	-zın / -zin / -zun / -zün -sın/ -sin / -sun / -sün	-zU(n), çU(n)
5. Çoğul Kişi	-aalırçar / -eelirçer / -ıılırçar / -iilirçer / -uulurçar / -üülürçer -alırçar / -elirçer / -ılırçar / - ilirçer / ulurçar / -ülürçer	-(A)lIm
6. Çoğul Kişi	-rçar / -rçer / -ırçar / -irçer / - urçar / -ürçer	-(x)rç
7. Çoğul Kişi	-zın(nar) / -zin(ner) / - zun(nar) / -zün(ner) -sın(nar) / -sin(ner) / - sun(nar) / -sün(ner)	-zU(n), -zUnlar

Görüldüğü gibi 1. tekil kişi emir eki uyumlara uygun varyantı alır. 2. tekil kişi eksizdir. 3. tekil kişiye tonluluk-tonsuzluk ve düzlük-yuvarlaklık

uyumları vardır. 1. çoğul kişiye ekin iki varyantı vardır. 2. çoğul kişi eki ünlü uyumlarına uyar. 3. çoğul şahsın tekilden farkı, bazen çoğul ekini almasıdır [1: 1195].

1. Tekil Kişi - Eski Türkçe

Bu ek Eski Türkçede gönüllülük kipi olarak geçmektedir.

Ban abgarü tüş-ayin "Ben karargaha ineyim!" (T 30) Anı yoglat-ayin "Onun cenaze törenini yaptırayım" (T 31).

Türük bodun ölür-ayin urugsırat-ayın "Türk halkını öldüreyim, soylarını kurutayım." Sü yorı-yın "Ordu (ile) yürüyeyim."

Tekil Kişi – Tuvaca.

Kançaayn-çooyn? – dep mugulayje imnep turgan irgin "Ne yapayım deyip aptala işaret diliyle sormuş.

Men konçug çaraş kara ıt boop huulup bereyn "çok güzel bir siyah köpeğe dönüşeyim."

Men-daa baza haya kıdıı çurtuvustu ergeeş keliyn "Ben de yine kaya kenarı yurdumuzu dolaşarak geleyim."

İkil Kişi çekimi –Tuvaca.

Bir-tee see törütken ada, azıraan iye çok bolganıvısta, iyilee kudaşkılar boop çurttaalı "Beni de seni de doğuran ana, büyüten baba olmadığından, ikimiz birlikte dünürler olup yaşayalım."

Bistir köjüp kelgen çurtuvusta bottarıvıska ajıktıg et-septi ap-algaş keeli "Bizim göçüp geldiğimiz yurdumuzda kendimize yarayacak olan mal mülkü alıp gelelim."

Tekil Kişi – Eski Türkçe.

2. Tekil kişi emir kipi Eski Türkçede normal ve pekiştirmeli olarak ikiye ayrılır. Normal kipin ayrı bir eki yoktur. Kısacası eksizdir, fiil kök ya da gövdesiyle aynıdır. Pekiştirmeli ek ise -gIl eki ile kurulur.

Bu süg elt "Bu orduyu sevket."

Tarri öl temiş arinç "Tanrı öl" demiş olmalı.

Sabımın tükati eşid "Sözlerimi sonuna kadar işitin."

Yiça işig küçüg birgil "Yine bana hizmet et."

Tekil Kişi – Tuvaca.

Tekil Kişi – Eski Türkçe.

3. Tekil kişi emir kipi aynı zamanda.

4. Çoğul kişi emir kipi yerine de geçmektedir.

Sü başı inal kagan tarduş şad Barzun "Ordu kumandanı olarak" veliaht hakan ile Tarduş Şad gitsin.

Tarçri yarlıkazu "Tanrı lutfetsin."

Abınçu katun bolzun "Köle kız hatun olsun."

Türük bodun yok bolmazun bodun bolçun tiyin "Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye..."

5. Tekil Kişi – Tuvaca.

Kattır kattır, kara baarırç katsın katsın "Gül gül, karaciğerin çatlasın."

6. Çoğul Kişi – Eski Türkçe.

Bu ek Eski Türkçede gönüllülük kipi olarak geçmektedir.

Altun yış üza kabışalım "Altay dağları üzerinde buluşalım."

Usar idi yok kışalım "Mümkünse tamamiyle yok edelim."

Ödün kagangaru sü yorılım "Doğuya, hakanına karşı sefer edelim."

7. Çoğul Kişi – Tuvaca.

Indıg bolza, meerç aalım şak döö turgan dag baarında, baraalırçar "Öyle olsa, benim köyüm işte şu duran dağın bağrında, gidelim."

8. Çoğul Kişi – Eski Türkçe.

Sü barın... altun yışda olorun "(Siz) askerler gidin... Altay dağlarında oturun." Türük oguz baglari eşidin "(Siz) Türk ve Oğuz beyleri işitin."

Emir kipinin çoğul 2. kişisi Irk Bitig'de daha çok -(X)nlAr eki ile kurulmuştur [5: 180].

Ança bilirçlar adgü ol "Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir" (IB 1) Ança bilin la r yablak ol "Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür."

Çoğul Kişi –Tuvaca.

Bıjırgan dalgannı hapka sup, hoytpaktı sütke hoyutkaş, biçii kögeerjikke kudup alınar Saaskannar ışkaş kajaa kırınga orbanar, beer keliner! – dep, olarnı Maksimnin avazı kıygırgan.

Çoğul Kişi – Tuvaca.

Hoy-öşkü ertengi seriinge tottur o'ttap alzınnar.

Kaynakça

1. Arikoğlu E.. Tuva Türkçesi // Türk Lehçeleri Grameri. – Akçağ Yayınları, 2007.

2. Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: TDK, 2007.

3. Ishakov F.G., Palmbah A.A. Grammatika Tuvinskogo Yazıka. – M.: İzdatelstvo Vostoçnoy Literatur, 1961.

4. Suvan Ş. Kiji-Bürüs. Kızıl Tıvanın Yu. Ş. Kyunzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri, 2010.

5. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003.

Э.К. Хабибуллина, А.Ш. Юсупова

Казанский федеральный университет (Россия)

ЛИНГВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

(на примере переводов татарской прозы на турецкий язык)

Аннотация. Интерес к вопросу трансформаций при переводе и их разностороннее изучение в целом являются традиционными в курсе теории и практики

перевода. Однако все больше работ посвящено изучению перевода с английского на русский язык и наоборот. Вопросы перевода с татарского на турецкий язык на сегодняшний день практически не исследованы. Особенно интересным представляется изучение языка переводов татарских литературных текстов на турецкий язык. При исследовании этой темы актуальным представляется изучение особенностей лингво-стилистическтх трансформаций при переводе произведений татарской прозы на турецкий язык. Новизной работы можно обозначить то, что вопрос перевода между родственными языками, какими являются татарский и турецкий языки, на сегодняшний день мало изучен. В своей статье мы предприняли попытку на примере переводов произведений татарской литературы рассмотреть виды и особенности лингво-стилистических трансформаций.

Abstract. In general the interest in the matter of transformations in the translation and multifaceted learning are traditional in the course of theory and practice of translation. However, more and more papers are devoted to the study of translation from English into Russian and vice versa. The issues of translation from Tatar into Turkish language today haven't yet been properly studied. Therefore it seems relevant to study the features of lingvo-stilistical transformations in the translation of Tatar literature into Turkish. The most interesting item is the study of translation's language of Tatar literary texts into Turkish. In the study of this subjectthe most actual is the study of the features of lexical transformations in the translation of works of Tatar literature into Turkish. The novelty of the work can be described that the question of translation between related languages, what are theTatar and Turkish, is little studied to date. In this article, we attempted to consider the types and features of lexical transformations in the translations of Tatar literature.

Ключевые слова: лингвистика, язык, трансформации, литературный перевод, турецкий язык, татарский язык

Keywords: language, linguistics transformations, literary translation, Tatar language, Turkish language.

Когда мы говорим о художественном переводе, прежде всего помним, что это прежде всего вид литературного творчества. Результатом такого творчества представляется произведение, воссозданное на языке перевода. Литература имеет словесную природу и представляет собой вид искусства, которое замкнуто языковыми рамками. Произведения такого искусства, в отличии от скульптуры, живописи, музыки, танца и других, доступны и понятны только тем, кто владеет языком, на котором оно создано.

В основании любой культуры заложена трансляция значения, мысли. Мысль транслируется прежде всего в стилистическом оформлении. Оформление мысли не только является частью значения, но и формирует ее. Исходя из этого важно уделять особое внимание к проблеме стилистики перевода.

В процессе перевода создается некая проблемная ситуация, в которой необходимо найти ответ на вопрос, почему же собственно и возникает интерес к лингво-стилистической адекватности перевода, какое место в принципе стилистическая составляющая перевода занимает в системе филологических наук. В

переводческой науке существует та неоднозначная ситуация, когда она (наука) оказалась разделенной на две проблемы: лингвистическое переводоведение и литературоведческое. При данном раскладе проблематику перевода освещает не только прикладное языкознание, филология в целом, но и культурология, психология, а иногда и философия и особенно теория межкультурной коммуникации.

Сложность переводческой науки представляется и тем, что современное переводоведение есть нечто раздробленное на множество фрагментов: это и языковые уровни перевода, виды перевода (письменный, устный, последовательный, синхронный), аспекты перевода (семантический, прагматический), задачи перевода (адекватность, эквивалентность, функциональное соответствие, способ взаимодействия культур). Несмотря на множество работ, посвященных теории перевода, «отношение к переводу в целом остается до сих пор амбивалентным» [3, 4].

В настоящей статье мы обратились к общим понятиям, приемам, которые являются составляющими компонентами лингво-стилистических особенностей перевода. Один из них буквализм и свобода перевода. Буквализм перевода, другими словами точность, можно определить, как необходимость полного выражения оригинала средствами другого языка, осознанная переводчиком. Подобная переводческая концепция вынуждает переводчика отказаться от себя, от собственной интерпретации данной темы, возможно от собственного стиля изложения, и передавать то, что есть в действительности, то есть оригинал, а не его толкование. В данном случае речь идет о том сохранена ли конструкция предложений, ритм и динамика речи; транслируются ли явные смыслы и отражены ли все скрытые. А если отражены, то все ли они интерпретированы правильно. Важно также рассмотреть сохранены ли в переводе стилистические особенности оригинала, например, метафоры, устойчивые обороты и т.д.

Для изучения данных особенностей мы обратились к переводам татарской прозы на турецкий язык. Интересным для изучения представляется тот факт, что оба эти языка являются родственными, а значит имеют схожие грамматические, синтаксические, стилистические особенности. Проведенные ранее исследования, как правило, отражают особенности перевода на уровне разноструктурных языков. Исследование особенностей

перевода с одного родственного языка на другой (с татарского на турецкий в частности) представляется новым [1: 368].

Для анализа мы взяли переводы образцов татарской литературы, переведенные на турецкий язык двумя переводчиками: Ф. Кутлу [4] и М. Омером [7]. Оба переводчика турки по происхождению. Однако Фатих Кутлу долгое время живет в Татарстане и является членом Союза писателей РТ, а Мустафа Омер живет и трудится в Измире в Турции.

Обратимся лишь к некоторым лингво-стилистическим особенностям переводов.

В ходе исследования перевода произведений татарской литературы на турецкий язык наше внимание привлекло то, что достаточно часто используются калькирования, т.е. приема, когда создается новое слово или устойчивое сочетание, копирующее структуру исходной лексической единицы. Иногда это неизбежно при передаче значения явления, не знакомого конечному читателю. В переводах, выполненных Ф. Кутлу калькирование преобладает над всеми другими видами трансформации. Это в свою очередь приводит к буквализму в перевод [6; 1297]. Так, например, рассмотрим один из примеров: Илдә чыпчык үлми дигәндәй, безнең Бәдретдин дә, бик интегеп, ачка киселеп булса да, укуын әнә шулай алып бара иде / Ülkedeki serçe ölmez hesabı, bizim Bedrettin de çok sıkıntı çekip yarı aç gezse de işte bu şekilde tahsilini devam ettiriyordu / (Как говорится: «воробей по миру не пойдет», так и наш Бадретдин с трудом и в голоде продолжал свое образование).

В приведенном выше примере пословица «илдә чыпчык үлми» нашла свою трансформацию в форме фразеологической кальки «ülkedeki serçe ölmez». Интересно в этом примере и то, что художественное средство в тексте, представленное пословицей «илдә чыпчык үлми», переведено дословно. На первый взгляд яркость, образность и эмоциональная окраска содержания от этого не становится меньше. Данный оборот не имеет своей идентичного эквивалента в турецком языке, и поэтому мы можем говорить о приеме калькирования [2: 120].

В образовании подобных калькированных фразеологизмов, скорее всего, вновь сказывается родственная схожесть языков. Хотя в конечном, т.е. турецком языке и нет вышеприведенных устойчивых выражений, однако дословный перевод их с исходного татарского языка не искажает смысл произведения в целом.

Однако использование приема калькирования, особенно при переводе устойчивых единиц и фразеологических оборотов в большом количестве, является одним из показателей чрезмерного буквализма при переводе. Следует помнить и о том, что дословный перевод фразеологических единиц, говоря по-другому, их калькирование, может применяться лишь в тех случаях, когда в результате могут получиться выражения, образность которого может легко и правильно восприниматься читателем и при этом не создается впечатления неадекватности общепринятым языковым нормам языка перевода.

Переводы, выполненные М. Онером в этом ракурсе выглядят прямо противоположно. Переводчик порою чрезмерно волен в своих переводах. В отдельных случаях мы наблюдаем выпадение целых предложений, а то и абзацев. Здесь мы можем говорим о чрезмерной переводческой вольности.

Таким образом, в вопросе изучения лингво-стилистических особенностей перевода художественных произведений с татарского на турецкий язык достаточно актуален вопрос меры переводческих трансформаций. В этом аспекте имеют место два популярных переводческих понятия: «буквализм» и «вольность». Стоит подчеркнуть, что в некоторых переводах объем трансформаций либо недостаточен, либо их количество чрезмерно, либо их применение встречается там, где можно было вполне обойтись и без них. Актуальным представляется исследование чрезмерности либо дефицита использования языковых трансформаций при переводе. Сам процесс сопоставительного стилистического анализа оригинала и перевода способствует более пристальному, углубленному взгляду на стиль оригинала и является одним из методов изучения стилистического своеобразия автора.

Литература

1. Хабибуллина Э.К. Грамматические замены при переводе татарской прозы на турецкий язык (на примере падежных категорий) // Великая степь: материалы I форума гуманитарных наук. – Астана, 2017 – Т.2. – С. 366-375.

2. Хабибуллина Э.К., Зайнуллин Г.Г. Трансформация фразеологических единиц при переводе художественной литературе с татарского языка на турецкий // Казанская наука. – 2017. – №10. – С. 119-122.

3. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – Москва: Наука, 1988. – 212 с.

4. Muhammedi Rinat. Sirat Köprüsü. Sultan Galiyev. Çeviri Mustafa Öner / R.Muhammedi. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993. – 444 s.

5. Gıylecev, Ayaz. Bir avuç toprak. Çeviri: Fatih Kutlu / A.Gıylecev – Ankara: BENGU matbaası, 2013. – 113 s.

6.Yusupova A., Khabibullina E. Grammatical substitutions used in the translation of tatar literaryprose info the turkish language // Prof.Dr. Talat Tekin Hatira Kitabi. –Istanbul, 2017. – s.1295-1301

Ф.Ф. Харисов
Казан федераль университеты (Россия)

ФӘН ҺӘМ МӘГАРИФ САГЫНДА – ЯРТЫ ГАСЫРДАН АРТЫК
(Академик Р.А. Юсуповка – 80 яшь)

Аннотация. Предметом анализа в статье является жизнь, многогранная научно-методическая, организаторская и общественно-политическая деятельность доктора филологических наук, профессора, действительного члена АН РТ, заслуженного деятеля науки РТ, лауреата Государственной премии РТ в области науки и техники Рузаля Абдуллазяновича Юсупова. Дана краткая характеристика его трудов, связанных с сопоставительным изучением контактирующих языков, культурой речи, теорией и практикой перевода, журналистикой.

Abstract. The subject of the analysis in the article is life, multifaceted scientific and methodological, organizational and socio-political activities of Professor, PhD in Philology, full member of Tatarstan Academy of Sciences, honored scientist of Tatarstan Republic, winner of the state prize in science and technology Ruzal Abdullazyanovich Yusupov. A brief description of his works related to comparative study of contacting languages, culture of speech, theory and practice of translation, journalism is given.

Ключевые слова: сопоставительная типология, теория перевода, культура речи.
Keywords: comparative typology, translation theory, speech culture.

Милләтебез элек-электән зыялы, мәгърифәтле шәхесләргә бай булган. Шундыйлар арасыннан аеруча зур ихтирамга лаек булганы – олуг галим, укытучылар укытучысы, оештыручы, җәмәгать эшлеклесе икетеллелек һәм тәрҗемә теориясе, сөйләм культурасы мәсьәләләре, журналистика буенча күп санлы монографияләр, дәреслек, кулланма, программалар авторы хөрмәтле хезмәттәшебез – филология фәннәре докторы, профессор, академик Рүзәл Абдуллажан улы Юсупов.

Юбилярның балалык еллары Әтнә районының Кышкар авылында уза, биш балалы гаиләдә үсә. Аңа авыр крестьян хезмәтен бик иртә татырга туры килә: уртанчы ул буларак, әнисе Лотфикамал апаның төп терәге була, өй эшләренең күбесе аның җилкәсенә төшә.

Рүзәлнең укуга омтылышы кечкенәдән үк ифрат зур була. Ул беренче сыйныфка, кышкы каникулдан соң ук мәктәпкә йөри башлый һәм һәрвакыт “бишле” билгеләренә генә укый, җиденче сыйныфны тәмамлагач, Казан кооперация техникумына укырга керә. Техникумнан соң унҗиде яше дә тулмаган егетне Курган

өлкәсенә товаровед итеп эшкә җибәрәләр. Аннары армия хезмәте, Памир тауларында чик сакчысы һ.б.

Белемгә сусаган, яшьли үк милләт язмышы белән янып-көеп йөргән Кышкар егете Казан дәүләт университетының татар бүлегенә укырга керә. Студент еллары бик актив һәм нәтиҗәле уза: берничә ел Ленин стипендиясе ала, факультетның комсомол оешмасы скретаре була һәм башка күп төрле вазифалар башкара. Яшь белгеч, университетны кызыл дипломга тәмамлап, Казан телевидениесенә редактор булып эшкә урнаша һәм анда өч ел дәвамында уңышлы гына эшли, телевидение журналистикасы серләренә төшенә. Әмма аның уенда галим булу теләге студент елларыннан ук яшәп килә. Ул Казан дәүләт педагогика институтына күренекле галим, институтның ректоры, профессор М.З. Зәкиев җитәкчелегендә аспирантурага укырга керә. Башта кандидатлык, соңрак докторлык диссертацияләрен яклый.

Р.А. Юсупов югары уку йортындагы укытучы хезмәтенең барлык баскычларын да үтә дисәк ялгыш булмас: аспирант, докторант, ассистенттан алып профессорга кадәр, кафедра мөдире, декан һәм 18 ел буе ректор булып эшли.

Р.А. Юсупов җитәкчелек иткән чорда институт зур үзгәрешләр кичерә: уку-укыту процессының сыйфаты күтәрелә, кафедралар саны бермә-бер арта, докторлар, профессорлар саны дүрт тапкырга үсә, яңа белгечлекләр ачыла, уку планнарына заман таләпләренә җавап бирердәй фәннәр өстәлә. Мәсәлән, анда, илебездә беренче булып, барлык факультетларда да, музыка һәм хореография өйрәтелә башлый, матди-техник база ныгытыла, АКШ, Англия, Германия, Франция, Кытай, Төркия һәм башка чит илләр белән тыгыз бәйләнешләр урнаштырыла һәм иң мөһиме – 1996 нчы елда институт, Россиядә беренчеләрдән булып, университет статусы ала. Әлбәттә, бу эшләрнең барысы да – укытучылар, хезмәткәрләр һәм студентларның Р.А. Юсупов җитәкчелегендә башкарылган уртак хезмәте.

Профессор Р.А. Юсупов – контрастив лингвистика, тәрҗемә теориясе, сөйләм культурасы һәм татар теле укыту методикасы проблемаларына караган 500 дән артык басылып чыккан хезмәт авторы. Бу хезмәтләрнең 100 гә якыны – монографияләр, дәреслекләр һәм төрле методик кулланмалар Татарстанда гына түгел, илебезнең башка өлкәләрдә дә тел галимнәренә, туган тел укытучыларына һәм журналистларына яхшы таныш.

Бу хезмәтләрнең башы Р.А. Юсуповның “Рус теленнән татар теленә тәрҗемә итүнең лексик проблемалары” дигән темага язылып, аспирантура срогы чыкканчы ук якланган кандидатлык диссертациясеннән килә. Фәнни тикшеренүләренең алдагы чоры тәрҗемә өлкәсендәге теоретик һәм гамәли аспекттагы эзләнүләргә китерә. Шушы юнәлештә эшләп, Р. Юсупов 1982 нче елда СССР Фәннәр академиясенең Рус теле институтында докторлык диссертациясен уңышлы рәвештә яклый. “Общее и специфическое в лексико-фразеологической системе русского и татарского языков» исемле хезмәте аны бөтен илгә җитди тикшеренүче, күренекле галим итеп танытты. Аның “Лексико-фразеологические средства русского и татарского языков” (1980) исемле монографиясе инде күп еллар дәвамында тел белеме өлкәсендә эшләүче галимнәр өчен өстәл китабы булып хезмәт итә. Аннан соңгы елларда басылып чыккан монографияләре телебездәге күп санлы фразеологик әйтелмәләрне, мәкаль һәм әйтемнәрне, шулай ук төрле тел-сурәтләү чараларын рус телендәге шундый ук чаралар белән чагыштырып өйрәнүгә багышланган.

Шуның белән беррәттән Рүзәл Абдуллажанович – рус теленән татар теленә тәрҗемә итү принципларын һәм методларын монографик планда эшләгән галим. Аның нәтиҗәсе буларак, “Введение в теорию и практику перевода” (1988), “Соотношение разноструктурных языков и вопросы перевода” (2005; 2007), “Тәрҗемә һәм сөйләм культурасы” (2008), “Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре” (2011), “Тәрҗемә мәсьәләләре” (2012) һәм башка хезмәтләре дөнья күрә. Тәрҗемә теориясе буенча ул төзегән программа СССР Мәгариф министрлыгы тарафыннан илебездәге барлык педагогика уку йортларына тәкъдим ителә, Мәскәү һәм Ленинград нәшриятларында тапкыр басылып чыга.

Профессор Рүзәл Абдуллажановичның фәнни эшчәнлегендәге тагын бер юнәлеш сөйләм культурасы мәсьәләләре белән бәйле. Гомумән, сөйләмебезнең сафлыгын, аның дөреслеген һәм нормаларын саклауга багышланган хезмәтләр әллә ни күп түгел. Юбиляр бу өлкәдә армый-талмый хезмәт итә, аның шушы проблемага багышланган хезмәтләре еш дөнья күрә: “Тәрҗемә һәм тел культурасы” (1978), “Укучыларда сөйләм культурасы тәрбияләү” (1983), “Двуязычие и культура речи» (2003), «Вопросы перевода, сопоставительной типологии культуры речи» (2005), «Мәгълүмат чаралары теле һәм сөйләм культурасы” (2007) һ.б.

Р.А. Юсупов татар һәм рус телләренең үзара бәйләнеше нәтиҗәсендә барлыкка килә торган уртак һәм аермалы якларны типологик яктан чыгып тикшерә. Мондый эшчәнлек бигрәк тә узган гасырның 90 нчы еллар башында үзенең бик актуаль булуын бөтен кискенлеге белән күрсәткән иде, чөнки көн тәртибенә телебезне башка милләт вәкилләренә укыту кирәклеге дә куелды. Бу уңайдан шуны да ассызыклыйк: Рүзәл Абдуллажанович – әлеге мәсьәләне беренчеләрдән булып күтәреп чыгучы да. Аның күп хезмәтләре шушы юнәлешне үстерүдә үзенең бик әһәмиятле булуын күрсәтте. Шуңа күрә меңләгән мәгариф һәм фән хезмәткәрләре генә түгел, бәлки журналистлар, тәржемәчеләр, галимнәр һәм студентлар да аның хезмәтләренә даими рәвештә таянып эш итәләр.

Галимнең хезмәтләренә игътибар белән карасак, шул бәхәссез: ул тел материалы белән бик сак, уйлап эш итә; китап-мәкаләләрендәге теоретик күрсәтмәләр һәм чыгармалар, нәтиҗәләр һәм тәкъдимнәр барлык төр мәгариф оешмалары өчен бик актуаль һәм көн кадагына суга торган эчтәлектә тәкъдим ителә. Шушы өлкәдәге эшчәнлеге һәм “Татарско-русские языковые контакты: теория и внедрение в практику” исемле хезмәте өчен 1988 елда аңа Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт Премиясе бирелде.

Чагыштырма тел белеме өлкәсендә Р.А. Юсуповның фәнни мәктәбе барлыкка килде. Аның җитәкчелегендә 30 дан артык кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре якланды, ул 25 елдан артык докторлык диссертацияләре яклау советы рәисе вазифаларын башкарды. Аның күп санлы шәкертләре республикабызда һәм аннан читтә фән өлкәсендә уңышлы эшлиләр.

Профессор Р.А. Юсупов чит илләр белән дә тыгыз хезмәттәшлек итә һәм бу аның Халыкара конференцияләрдә һәм симпозиумнарда катнашып ясаган күп санлы докладларында ачык чагылыш таба (Чехия, Германия, Америка Кушма Штатлары, Төркия, Швейцария, Австралия һ.б.). Ул – Татарстан фәннәр академиясе һәм чит илләр академияләре академигы. Аңа фән, мәгариф, җитәкчелек һәм җәмәгать эшләрендә күрсәткән казанышлары өчен, 1997 елда Американың халыкара биография институты һәм Англиянең Кембридж Халыкара биография Институты тарафыннан “Ел кешесе” дигән мактаулы исем бирелде.

Рүзәл Абдуллажанович һәрвакыт иҗтимагый-сәяси тормышның үзәгендә “кайный”: совет чорында ул берничә ел

КДПИың тарих-филология факультетында партоешма секретаре, институтның партком әгъзасы, Бауман райкомы бюросы әгъзасы, Казан шәһәр советы депутаты, Татарстан Республикасы югары советы депутаты һәм даими комиссия рәисе дә була.

Тагын бер нәрсәне искәртик: депутат буларак, республикабызда дәүләт телләре турындагы законны язу, аны парламентта киң җәмәгатьчелеккә җиткерүдә һәм гамәлгә ашыруда зур эш башкаручы да Рүзәл Абдуллажан улы була. Бу гамәл аның көндәлек эшчәнлегендә чагылыш таба, күп санлы хезмәтләренә барып тоташа.

Узган гасырның 90 еллар башында киң җәмәгатьчелек аны Татарстан Югары Советының иң актив депутатларының берсе буларак истә калдырды. Шушы чорда ул "Татарстан Республикасы халыклары телләре" турындагы закон проектын актив эшләүчеләрдән, фикердәшләре белән бергә төзегән Татарстанның Республика партиясе рәисе, Бөтендөнья татар конгрессының башкарма комитеты әгъзасы, "Татарстан-Гарәп илләре җәмгыяте" рәисе һәм башка күп төрле җәмәгать эшләрен армый-талмый, җиренә җиткереп башкаручы да.

Аның озак еллар буе күрсәткән нәтиҗәле эше дәүләт тарафыннан «За трудовую доблесть», «Ветеран труда», «В память 1000-летию Казани» медальләре белән билгеләнде. Тел белеме өлкәсендәге казанышлары өчен "Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе", Россия Федерациясе Мәгариф министрлыгы "Югары һөнәри белем бирүнең мактаулы хезмәткәре", Татарстан Республикасы фән һәм мәгариф министрлыгы "Мәгариф өлкәсендәге казанышлар өчен" значоклары белән бүләкләде. Аңа 1998 елда Фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт Премиясе бирелде. 2007 елда Татарстан Фәннәр Академиясенең вице-президенты һәм академигы итеп сайланды.

Рүзәл Абдуллажан улының чын галим-педагогка хас төп сыйфатларыннан бигрәк тә аның кешелеклелеген, зыялылыгын, оста оештыручы һәм җитәкче икәнлеген ассызыклап, педагог-мәгърифәтче буларак, үзе эшләгән уку йортына намуслы хезмәт күрсәтүен, аның үсүенә һәм чәчәк атуына зур өлеш кертүен күрсәтергә кирәк.

Олуг галимебезне Татарстанда гына түгел, бәлки аннан читтә дә армый-талмый эшләүче, заман таләпләре югарылыгында

атлаучы остаз, студентларга, аспирантларга, галимнәргә дустанә мөнәсәбәт күрсәтүче хезмәттәш буларак беләләр.

Р.А. Юсупов – игътибарлы һәм ихтирамлы шәхес, кызын, оныклары турында кайгыртып яшәүче гаилә башлыгы. Хатыны Диләрә Мәгъсүмовна, белеме буенча филолог, озак еллар буе төрле җитәкче урыннарда эшләде, иренең фикердәше, ышанычлы терәге. Кызлары Диләфрүз – чит телләр белгече, ире Айдар белән ике бала тәрбияләделәр.

“Тел дигән дәрья бар, төбендә энҗе-мәрҗән бар; белгәннәр чумып алыр, белмәгәннәр коры калыр”, – дип халкыбыз бик дөрес әйткән. Юбилярыбыз да озак еллар буе үзенең укучыларына телебезнең хикмәтле серләрен ачарга, кыйммәтле энҗе-мәрҗәннәрен эзләп табарга өйрәтер дигән изге теләктә калабыз.

Академик Рүзәл Абдуллажан улы хезмәт сөючәнлек, фидакарьлек һәм үзе сайлаган эшенә тугрылык символы да булып тора. Ул киләчәккә зур өметләр белән караучы оптимист кына түгел, бәлки көндәлек тормышта зур тырышлык, сабырлык, тәвәккәллек сорый торган хезмәт нәтиҗәсенә үз куллары һәм акылы белән ирешүче дә. Шуңа да ул иң зур бүләккә – хезмәттәшләренең, киң җәмәгатьчелекнең олы ихтирамына һәм мәхәббәтенә ия.

Әдәбият

1. Академик Рузаль Юсупов. – Казань: Дом печати, 2007. – 312 с.

2. Фәйзрахманов Ә. Шәкерт абый. – Казан: Мәгариф, 2017. – 246 б.

3. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М. Развитие гармоничного двуязычия как фактор обеспечения безопасности и развития государства в полилингвальном обществе // Известия Российской академии образования. Научный журнал. – № 2 (22). – Апрель-июнь. – Москва, 2012. – С. 313-317.

4. Юсупов Р.А. Воспоминания через размышления: воспоминания, публицистические и научные статьи. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. – 287 с.

Ч.М. Харисова
Казан федераль университеты (Россия)

КҮРЕНЕКЛЕ ТАТАР ЛИНГВОМЕТОДИСТЫ

Аннотация. Статья посвящена жизни и лингвометодической деятельности известного ученого, члена-корреспондента АПН РСФСР, профессора М.А. Фазлуллина. Рассмотрены его основные научные направления в начале XX в. Описаны наиболее значимые работы по методике татарского языка. Охарактеризована организаторская деятельность ученого. Показана его роль в развитии татарской журналистики.

Abstract. The article is devoted to the life and linguistic activities of a famous scientist, corresponding member of APN of the RSFSR, Professor M.A. Fazlullin. His major researches made in the early twentieth century are analyzed in this article. The most significant

methods of the Tatar language are described. Organizational activity of the scientist is characterized. His role in the development of Tatar journalism is shown.

Ключевые слова: методика, журналистика, дидактика, педагогика, орфография.
Keywords: linguamethodology, journalism, teaching, education, spelling.

XX йөздә татар теле белеме һәм укыту методикасы өлкәсендә киң танылу алган эшчәнлек алып барган һәм үзеннән соң зур хезмәтләр калдырган шәхесләр арасында Мөхәммәтхан Әшрәфҗан улы Фазлуллин бик нык аерылып тора. Әгәр педагогик энциклопедиягә күз салсак, әлеге галим турында түбәндәге мәгълүматлар белән танышырга мөмкин: 1883 елның 2 декабрендә (иске стиль белән 14 декабрьдә) Татарстанның Яшел үзән районы Эре авылында туган; татар телчесе – галим, педагог һәм методист; РСФСР педагогика фәннәре академиясенең әгъза-корреспонденты (1950), профессор (1930); ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1940), Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнгән (1953). Ул Күл буе мәдрәсәсен(1903) һәм Казан татар укытучылар мәктәбен тәмамлый (1908). 1908 елдан укытучылык эшен,1919 елдан Казандагы уку йортларында фәнни-педагогик эшчәнлеген башлап жибәрә.1930 нчы елдан Казан педагогикаинститутында,ә 1934 нче елдан шунда кафедра мөдире булып эшли башлый. М.Ә. Фазлуллин татар язуын үзгәртүдә катнаша, латин графикасы нигезендә беренче татар әлифбасын төзи (1929). Ул – берничә уку китабы авторы да. Төп фәннни хезмәтләре татар филологиясенә, язу тарихына һ.б. карый. «Татар теле методикасы» (1954) исемле зур күләмле китабы – тел укытуга багышланган һәм югары уку йортлары өчен язылган беренче дәреслек. М.Ә. Фазлуллин – татар мәктәпләре укытучылары өчен педагогика һәм психологиядән язылган беренче кулланмалар авторы да [1].

“Фазлулла” дигән ир кеше исеме гарәп телендә «Аллаһы тәгалә тарафыннан бирелгән өстенлек, мәрхәмәтлелек» дигәнне аңлата. Әти-әниләре әлеге исемне балаларының бәхетле булуын, әлеге сыйфатларга лаеклы мөселман булып үсүен теләп кушканнардыр, мөгаен. Чыннан да, кече яшьтән тормыш авырлыкларын үз жилкәсендә татыса да, булачак галим гомере буена аң-белем бирү, мәгърифәтне оештыру һәм үстерү өлкәсендә үзен талантлы шәхес итеп күрсәтә алган. Күл буе мәдрәсәсен, татар укытучылар мәктәбен Мөхәммәтхан бик уңышлы тәмамлый. Аның сәләтен күргән остазлары егетне укытучылык эшендә калырга чакыралар. Илдә барган революцион хәрәкәттән дә читтә калмый ул. Аны мәктәп-мәдрәсәләрдәге тәртипләр һәм уку-укыту системасы да, дәреслекләр һәм кулланмалар проблемасы да бер үк дәрәҗәдә кызыксындыра. 1905-1906 елларда үзенең күзәтүләрен, тормыш тәжрибәсен эшкә жигеп, иң беренче дип саналырга хаклы “Дидактика кагыйдәләре” исемле китабын яза. Ул

1920 елда дөнья күрә [2]. Шулай итеп, ул еллардагы вакытлы матбугат битләрендә яшь галимнең хезмәтләре бер-бер артлы басылып чыга башлый: күп санлы мәкаләләре мәгарифне үзгәртеп, заманча коруга багышлана. Ул елларда татар мәктәпләре өчен дәреслекләр, программалара һәм кулланмалар төзүдә бик актив катнаша. Алар арасында мәктәп укучылары һәм өлкәннәр өчен язылганнары да зур урын алып тора.

20 елларда яшь галим "Мәгариф" журналының үсешенә сизелерлек өлеш кертә, укытучылар һәм тәрбиячеләргә атап, психология һәм педагогика өлкәсендәге көн кадагына туры килгән күп кенә мәкаләләрен бастыра. Алар арасында "Иҗтимагый тәрбия" (Мәгариф. – 1921. – № 1–2);"Иҗтимагый тәрбияне ничек гамәлгә куярга?" (Мәгариф, 1921. – № 3–4);"Балаларны тәрбия кылу" (Мәгариф. – 1921. – № 5–6) исемле хезмәтләре җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнә, чөнки, билгеле булганча, 20-30 нчы елларда әлеге проблемалар аеруча кискен итеп куела. М.Ә. Фазлуллинның балаларга хезмәт тәрбиясен бирү серләре белән таныштыра торган шушы ук елларда язылган мәкаләләре бүген дә үзенең актуальлеген саклый бирә. Инде дистә еллар буе "дидактик принциплар" дип аталган терминнар да галимнең хезмәтләрендә еш очрый. Ул мәгариф һәм фән өлкәсендә теория белән гамәлнең тыгыз бәйләнеше яшь буынны әхлакый яктан тотанаклы, көчле рухлы һәм үз иленең үсеше өчен армый-талмый хезмәт итәргә әзер торган шәхесләр итеп тәрбияләргә ярдәм итә, дигән фикердә тора. Әлеге максатка ирешүдә М.Ә. Фазлуллин укытучыларны һәм тәрбиячеләрне үзенең якташы К. Насыйри хезмәтләренә, бөек татар шагыйре Г. Тукайның мәгърифәтчелек идеяләренә таянырга чакыра.

30 нчы еллардан башлап, М.Ә. Фазлуллин Казан дәүләт педагогика институтында татар теле һәм әдәбияты кафедрасын оештыра һәм бик күп еллар буе аның мөдире булып эшли. Шушы ук вакытта галим татар алфавитын яңарту эшенә катнаша башлый. Шунысы аерым игътибарга лаек: гарәп графикасыннан латин графикасына күчкән чорда М.Ә. Фазлуллинның зурлар һәм балалар өчен әлифбалары, уку китаплары, татар теле методикасына багышланган күп төрле кулланмалары чыга. Ә инде аннан соңгы чорда – 1940-1950 елларда – ул татар теленең орфографиясен камилләштерү, укытучыларның грамоталылыгын яхшырту буенча фәнни-тикшеренү эшләрен оештыра, татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире буларак, татар мәктәпләре өчен югары белемле кадрлар әзерләүдә зур хезмәт куя.

Профессор М.Ә. Фазлуллин хакында сөйләгәндә, еш кына “беренче тапкыр” дигән сүзләрне кулланырга туры килә. Ул татар теле белеме өлкәсендә, татарлардан беренче булып, РСФСРның Педагогика фәннәре академиясе әгъза-корреспонденты итеп сайлана. Аның 1954 елда басылып чыккан “Татар теле методикасы” исемле күләмле китабы – татар телен өйрәнү һәм үстерү өлкәсендә үткәргәнфәнни тәжрибәләре, куйган эшчәнлегенең нәтиҗәсе.Анда татар телен укытуга бәйле әле бүген дә актуальбулып калган мәсьәләләр урын алган. Бу – татар мәктәпләрендә татар телен укытугабагышланган беренче фәнни-методик характердагы хезмәт – озак еллар буе югары уку йортларында белем алучы студентлар өчен дәреслек, фән өлкәсенә беренче адымнарын ясаучы яшь галимнәргә кыйммәтле мәгълүмати чыганак булып санала [3].

XX йөзнең урталарына кадәр татар мәгарифен торгызуга һәм үстерүгә бөтен гомерен багышлаган күренекле галим, педагог һәм методист М.Ә. Фазлуллин татар теле белеме өлкәсендә, аны укту-өйрәтү юнәлешендә эшләү белән бергә төрле уку йортларында белем алучы укучыларга һәм өлкәннәргә, хатын-кызларга атап язылган күп хезмәтләр авторы да. Бүгенге көндә дә актуаль булган сөйләм әдәбе, дөрес язу һәм дөрес сөйләү кагыйдәләренә багышланган хезмәтләр авторы Ул татар журналистикасын үстерүгә дә күп көч куя. Вакытлы матбугат битләрендә аның дистәләгән мәкаләләре дөнья күрә. Шунысы әһәмиятле һәм, һичшиксез, ышанып әйтергә мөмкин: профессор М.Ә. Фазлуллинның хезмәтләре үзе эшләп яисә сынап тормышка ашырган идеяләре аша дөнья күрә. Алар, СССР дигән илгә таралып, Татарстаннан читтә дә киң таныла ала һәм гамәлдә кулланылуын дәвам итә.

Әдәбият

1. Татар энциклопедия сүзлеге. – Казан, 2002. – 699 б.
2. Фазлуллин М. Дидактика өлкәсеннән // Йолдыз. – 1913. – № 229. – С. 233.
3. Фазлуллин М. Татар теле методикасы. – Казан:Татар. кит. нәшр., 1954. – 175 б.

Р.И. Хаяли
Крымский юридический институт (филиал)
Академии Генеральной прокуратуры РФ (Россия)

ИЗУЧЕНИЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В КРЫМСКОЙ АССР В 1920-1930-е ГОДЫ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения крымскотатарского языка в Крымской АССР.

Abstract. The article deals with the study of the Crimean Tatar language in the Crimean ASSR.

Ключевые слова: крымскотатарский язык, языковые экспедиции, НИИ

татарского языка и литературы им. Пушкина.

Keywords: Crimean Tatar language, language expeditions, Tatar language and literature research institute.

В Крымской АССР в 1920-е годы были созданы научные центры по изучению крымскотатарского языка и литературы. Как отмечает Д.П. Урсу, ведущая роль принадлежала восточному факультету Крымского университета (с 1925 г. факультет татарского языка и литературы Крымского педагогического института), Крымскому НИИ краеведения, научным обществам ТОИАЭ, РОПИК и музеям [1: 42-43].

В 1925 году Османом Акчокралы в ходе экспедиции была обнаружена рукопись поэмы Джан Мухаммеда о походе крымского полководца времен Крымского ханства Тугайбея на Речь Посполитую. Директором Восточного музея в Ялте Якубом Меметом в 1927 году была проведена научная экспедиция по Южному берегу Крыма, в ходе которой был собран богатый материал. Наибольшую ценность представляла рукопись XIV века «Нахджуль Фарадис».

Созданный в 1925 году НИИ краеведения, в 1934 году по решению обкома партии был реорганизован в НИИ национально-культурного строительства. Институт имел четыре сектора: языковое строительство, литература и фольклор, искусство, история и четырех штатных научных сотрудников. В январе 1937 года институт был преобразован в Крымский НИИ татарского языка и литературы им. Пушкина при ЦИК Крымской АССР как научной базы Комитета НТА [2: 34]. Штат института был увеличен до четырнадцати сотрудников, в том числе девять научных работников, большая часть которых, ввиду низкой заработной платы, была вынуждена подрабатывать в Крымском педагогическом институте. В библиотеке института хранилось 2889 книг [3: 4].

Из переписки за 1936 год директора НИИ национально-культурного строительства Абдулгамита Батырмурзаева с Наркомпросом Крымской АССР видны проблемы, стоявшие перед научными сотрудниками. НИИ находился в здании Крымского педагогического института, занимая одну маленькую комнату размером в 18 квадратных метров. Отдельные научные работники не имели даже рабочего места. Слабая материальная база НИИ не давала возможности проводить серьезные научные исследования,

выезжать в длительные командировки в научные центры страны, проводить экспедиции и поддерживать связь с коллегами.

Исходя из решений научно-практических конференции в 1935 году сотрудниками НИИ, преподавателями педагогического института в масштабах республики была организована языковая экспедиция. С этой целью 27 марта 1935 года на первом заседании экспедиции в присутствии заведующего татарским сектором ВЦИК НА Ибрагима Юманкулова, Николая Дмитриева, а также крымских исследователей – Аметова, Али Асанова, Абдураима Шейх-заде, Абдулгамита Батырмурзаева, Ибраима Бакшиша, Эмирасана Куртмоллаева и Райме Муллиной были обсуждены вопросы организационного характера. В результате было принято решение о создании четырех научных отрядов. В состав первой группы вошли: руководитель Керим Решидов, члены Абибулла Баккал, Асан Ислямов, И. Менгли-Омеров, Эшреф Шемьи-заде. Руководителем второй был Абдулгамит Батырмурзаев. Ему помогали З. Аксаков, Алим Фетислямов и Кадыров. Третью группу возглавил Усеин Куркчи, с которым работали Зиядинов, Мурлыкин, Эюп Дерменджи, Чалбаш. Во главе четвертой стоял Эмирасан Куртмоллаев и члены группы Райме Муллина, Дерен-Аерлы, Эмиров, Умер Ипчи и Шацкая [4: 19, 20].

Первый маршрут проходил по населенным пунктам Сейтлер-Джанкой-Ишунь-Акъшеих-Акмечет-Евпатория, второй – Керчь-Феодосия-Ислам-Терек-Старый Крым, третий – Бахчисарай-Фотисала-Кок-коз-Феодосия-Старый Крым-Карасубазар, четвертый – Севастополь-Байдары-Ялта-Алушта-Судак-Отузы.

Программа языковой экспедиции 1935 года преследовала специальные цели – изучение фонетики, синтаксиса, лексики, морфологии, семантики и фольклора, крымских диалектов и понимания народными массами литературного языка. В результате работы экспедиции было обработано 100 анкет и внесены на отдельные карточки 7000 слов и предложений. К изданию был подготовлен обширный материал по фольклору. По плану экспедиции в 1936 году предполагалось изучение поэзии крымских татар, языка рабочих городов Симферополя, Керчи, советской интеллигенции, учащихся и сельского населения пригородных колхозов и совхозов [5: 28, 29, 41, 46].

В результате проделанной работы сотрудниками НИИ был собран большой материал по фольклору крымских татар. Собранная коллекция

включала 77 сказок, 209 песен, 6 игровых песен, 7 единиц эпоса, в том числе дестан «Батыр Мамай», различные ногайские беиты, а также песни, отражавшие участие крымских татар в первой мировой войне – «В степях Австрии», «Песня о Варшаве», «Германская война». Эту коллекцию до войны так и не удалось опубликовать. К сожалению, сегодня сохранился лишь перечень народных песен, сказок, былин, собранных исследователями в ходе экспедиции.

Керим Решидов в ходе научной экспедиции повторно обнаружил рукописи средневековой исторической поэмы Джан Мухаммеда, часть которых была опубликована Алимом Фетислямовым на страницах журнала «Эдебият ве культура» [6: 218-219]. Им впервые были проанализированы исторические эпосы «Чорабатыр», «Эдигебий».

По разработанным научным планам НИИ на ближайшую перспективу предполагалось издание русско-татарского словаря, выпуск терминологических словарей по химии, биологии, анатомии и физиологии человека, ботанике, математике, зоологии, географии. Особое место в планах НИИ занимала работа по подготовке к изданию орфографического и общественно-политического словаря, работ по диалектологии, грамматике крымскотатарского языка общим объемом 140 печатных листов.

В области литературоведения сотрудниками института был осуществлен критический анализ работы Исмаила Гаспринского «Даруль рахат мусульманлары», изучена общественная и литературная деятельность педагога и поэта начала XX века Усеина Шамиля Тохтаргазы, написан очерк по истории крымскотатарского государственного языка, определены пути развития крымскотатарской драматургии, собраны и подготовлены к печати пословицы поговорки, песни и сказки крымских татар [7: 98-99].

В 1930-е годы сотрудниками НИИ были подготовлены и защищены кандидатские диссертации по филологии. Среди них диссертация У. Куркчи («Основы грамматики крымскотатарского языка»). Выпускник и аспирант Крымского педагогического института К. Решидов в 1937 году в Казани защитил диссертацию, посвященную творчеству крымскотатарского поэта начала XX столетия Ш. Тохтаргазы [8: 222].

Алим Фетислямов в 1938 году защитил диссертацию в Ленинградском государственном университете по теме: «Современная крымскотатарская поэзия». Исследователь впервые дал глубокий анализ исторических эпосов «Чорабатыр» и «Эдиге», поэмы «Тогайбей» и легенд об Алиме [9: 757-758], [2: 192].

Асан Ислямов заведовал сектором языкового строительства в КрымНИИ языка и литературы. В 1937 году после защиты диссертации был утвержден одним из редакторов «Толкового словаря крымскотатарского литературного языка [10: 104]. Круг научных интересов охватывал проблемы сингармонизма.

Вопросам орфографии были посвящены работы ученого секретаря Крым НИИ Райме Муллиной.

В исследуемый период на этапе национально-государственного строительства в Крымской АССР изучение крымскотатарского языка и литературы осуществлялось в рамках проведения политики коренизации на основе создания НИИ, факультета татарского языка и литературы при Крымском педагогическом институте, подготовки кадров вышей квалификации. Этот процесс был прерван политическими репрессиями второй половины 1930-х годов.

Литература

1. Урсу Д.П. Культурное возрождение крымских татар в 1920-е годы // Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (Материалы международной научной конференции). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999.

2. Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941 гг.). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 143 с.

3. Государственный архив Республики Крым. Ф. Р. 219. Оп. 1. Д. 1827.

4. ГАРК. Ф. Р. 663. Оп. 7. Д. 123.

5. ГАРК. Ф. Р. 663. Оп. 8. Д. 663.

6. Сеитягъяев Н. Влияние сталинских репрессий на изучение истории Крыма в период существования Крымской АССР (1921 – 1945 гг.) // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: Материалы Международной конференции 28-29 мая 1999 года. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2001. – 300 с.

7. ГАРК. Ф. Р. 663. Оп. 8. Д. 663.

8. Крымскотатарская энциклопедия. Т. 1. А-К. – Симферополь, 1993. – 424 с.

9. Крымскотатарская энциклопедия. Т. 2. Л-Я. – Симферополь, 1995. – С. 757 – 758. – 835 с.

10. Деятели крымскотатарской культуры. (1921 – 1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. Симферополь: Доля, 1999.

N. Hacızade
Selçuk üniversitesi (Türkiye)

TÜRKÇE DEYİMLERDE KÜLTÜREL SİMGE NİTELİKLİ SÖZCÜKLER

Аннотация. Статья посвящена изучению культурно-маркированной лексики в турецких фразеологизмах.

Abstract. The article is devoted to the study of culturally-marked vocabulary in Turkish phraseology.

Ключевые слова: турецкий язык, фразеологизм, культурно-маркированная лексика.

Keywords: Turkish language, idioms, culturally-marked vocabulary.

Bir ulusun dünyaya bakış açısı açıklanırken kültür simgesi olan dil öğeleri ön sırada yer alır. Çeşitli dil birimleri ulusal kültür ve kültürel gelişme tarihi ile ilgili bilgileri aydınlatabilir. Kültürün ayrılmaz bir parçası olan dil, aynı zamanda kültürün yaşatıcısıdır. Dil ve kültür ilişkilerinin öğrenilmesinde bir dil birimi olarak deyimlerin önemli bir rolü vardır. Sözcüklerin de bir deyim bileşeni olarak araştırılması, onların anlam ve kullanım kapasitelerine ışık tutmaktadır. Sözcüğün anlam boyutu farklı ayrıntılarla deyime hayat verir. Fakat ortak bir nitelik farklı anlamlara sahip olan deyimleri birbirine bağlar. Ortak nitelik, ulusun o sözcüğe yüklemiş olduğu kültür değerini yansıtmaktadır. Sözcüklerin taşıdığı ister maddi, ister manevi kültür bilgileri deyimlerde kalıp olarak korunmaktadır.

Türkçe deyimlerle zengin bir dildir. Bu konuda yapılmış çalışmalar ve birçok istatistik bilgiler için bk. Sinan [3]. Bu çalışmada da Türkçe deyimlerde bileşen olarak yer alan sözcükler kültürel simge niteliği ile ele alınacaktır. Deyim bileşenlerinin simgeselliği ile ilgili bk. Gvozdarev [1: 160-166]. Konunun sözcükbilim, deyimbilim, dilkültürbilim, göstergebilim açısından güncel olduğunu belirtmemiz gerekir. Çalışmada önce evrensel nitelikli, daha sonra genel Türkçeye özgü özellikleri taşıyan simge sözcükler Türkiye Türkçesi bağlamında genel hatlarıyla gözden geçirilecek, örneklendirilecektir.

Mekan, zaman, yaşam, ölüm, doğa, insan gibi kavramlar uluslara, kültürlere göre farklı yorumlansalar da temel nitelikleri ile evrensel sayılırlar. Bu kavramlardan her biri geniş araştırma konusudur. Maddi kültür olgusu olarak evrensel sayılabilecek kavramlardan biri de ‘ekmek’tir. Ekmek, tarih boyunca insan yaşamının vazgeçilmez sayılan temel gıda ürünlerinin başında gelmiştir. Bundan dolayı farklı kültürlerde maddi ve manevi anlamlarıyla ekmeğin özel bir yeri vardır. Türklerin maddi kültüründe de ‘ekmek’ kavramı özel bir yere sahiptir [5: 12-17]. Bu kavram manevi kültür alanına da girerek önemli bir simge işlevini yerine getirmektedir. Türkçenin deyim verileriyle dil tablosunda ‘ekmek’ kavramının temel çizgileri simgesel olarak aşağıdaki şekilde tanımlanabilir:

a) Ekmek, insanı varlığa, dolayısıyla da dış dünyaya bağlar.

Ekmek geçim kaynağıdır. *Ekmeğini kazanmak* ‘geçimini sağlamak’, *ekmek parası* ‘geçimi sağlayan para veya kazanç’, *ekmek kapısı* ‘geçim sağlayan iş yeri’ gibi deyimler ekmeğin geçimle, yaşamı sürdürebilme ile örtüştüğünü gösterir. Kişinin ekmeğini kendi emeğiyle kazanmış olması ise her zaman takdir edilmiştir. Dil verileri bu durumu açık açık sergilemektedir. Ör.: *Ekmeğini taştan çıkarmak* deyimi ‘her

türlü zorluklara rağmen geçimini sağlayabilmek' anlamını ifade eder. Buna karşılık, kendisi çalışmayıp başkasının emeğine göz dikme davranışı toplum tarafından hoş karşılanmamıştır (ör.: *ekmek elden, su gölden; ekmek Bedir'in, su Hıdır'ın, yiyin için kudurun*).

b) Ekmek insanı topluma bağlar.

İnsanlar arasındaki ilişkilerde kişinin bir simge olarak ekmeğe karşı tutumu hep ön planda tutulur. *Tuz ekmek hakkı* 'birinin ekmek yedirip iyilik ettiği kimse üzerindeki hakkı' sayılmaktadır.

Birinin ekmeğini yemiş olan kişi, her zaman ona minnet borçludur; ona karşı kötü davranamaz. Nankör insanlar için *ekmeği dizinde, imanı yüzünde* denilmesi de ekmeğe saygısızlığın insanlara karşı olan saygısızlık şeklinde değerlendirilmesinin bir göstergesidir. Dilde kullanılan mizah nitelikli *ekmeğine kuru, ayranına duru mu dedik*, sözü ciddi bir tartışma veya küslük için neden olmadığına işaret eder.

Ekmeğiyle oynamak 'birinin geçim kaynağını tehlikeye düşürmek', *ekmeğine göz koymak* 'birinin geçimini sağlayan işi elinden almaya çalışmak' gibi deyimler, toplumda eleştirilen ve hoş karşılanmayan bir davranışı dile getirmektedir. Eleştirilen bir özellik de kendisine ve kazancına dikkat etmeyen kişilerle ilgilidir: *Ekmeğini it yer, yakasını bit.* Çok sakin, tepkisiz kişiler için ise "*başına vur, elinden ekmeğini al*" sözü kullanılır.

c) Ekmek insanı kutsal olana, Tanrıya bağlar.

Günlük davranışlarda görülen belirli inançlar ekmeğin kutsallığı ile ilgilidir: Evde yere dökülmüş ekmek kırıntıları süpürülmez; evin bereketinin kaçacağı düşünülür. Yere düşen ekmek öpülerek alna götürülür, daha sonra da yüksek bir yere bırakılır. Bazı deyimlerde de ekmeğin kutsallığının vurgulanması ön plana geçer. Manevi kültürle bağ kuran ekmeğin yemin aracı olarak kullanılması, dua ve beddualarda yer alması bu açıdan ilgi çekicidir. Örnek olarak, *ekmek çarpsın* deyimi, karşısındaki kişiyi inandırmak için edilen bir yemindir.

Başka dillerde karşılığı bulunmayan, Türk kültürüne özgü olguların bildirimi deyimlere ayrı bir değer katmaktadır. Anadolu Türkleri, genel Türk dünyası ile olan eski bağlarını korumakla birlikte, Osmanlı devletinin mirasçısı olarak, kendilerine özgü kültür değerlerine de sahiptir. Zaman içerisinde bazen değişen bu değerler kültür kodu olarak deyimlerde izlerini korumaktadır.

Bazı deyimlerde geçen karşılıksız dil birimleri Türklerin özgün yaşam koşullarıyla bağlantılıdır. Sözcükleri bir dil- kültür birimi olarak ele alan V.V. Vorobyov, kültür yüklü sözcüklerin dil ve dil dışı anlamı

daha kapsamlı açığa çıkardığını, kültür değerlerinin özüne inmeye, onların ulusal özgünlüğünü anlamaya yardımcı olduğunu yazmaktadır [4: 48]. Bu yönden günlük yaşam araç gereçlerinin, giyim kuşam, besin isimlerinin yer aldığı deyimler ilk olarak akla gelmektedir. Ör.: *(birine)* ***külahını*** *ters giydirmek* 'çok kurnaz olmak' (külah 'erkeklerin giydiği genellikle keçeden, ucu sivri veya yüksek başlık') , ***muhallebi*** *çocuğu* 'nazlı büyütülmüş çocuk' (muhallebi 'süt, şeker ve pirinç unu katılarak yapılan bir tatlı'), ***baklava*** *börek* '(bir başka şeyle karşılaştırıldığında) çok kolay ve zevkli (iş); çok tokluk durumunda "baklava börek olsa yemem" biçiminde kullanılır' (baklava 'çok ince yufkadan yapılarak arasına ceviz, badem gibi şeyler konulan tatlı'), ***tiriti*** *çıkmak* 'iyice ihtiyarlamak, çok yaşlanmak' (tirit 'kızartılmış ekmeği et suyuyla haşlayarak yapılan yemek'), ***kabak*** *tadı vermek* 'bıktırmak, usanç vermek, tatsız gelmeye başlamak' (kabak, birçok türleri olan bir bitkidir; bu deyimde sıvı maddelerin taşınmasında kullanılmış olan su kabağı kastedilmektedir), vb.

Bilindiği üzere, Türklerin yaşamı hayvancılıkla sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Bundan dolayı evcil hayvanlar ve onlardan elde edilen ürünlerin dil bildirimi oldukça kapsamlıdır. Bu durum deyimlere de yansımıştır. Ör.: *at başı (beraber) gitmek* 'eşit durumda olmak', *at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak* 'iş işten geçtikten sonra önlem almaya kalkışmak', *tekeden teleme çalmak / tekeden süt çıkarmak* 'olamayacak şeyleri olur duruma getirmek', *ağzı açık ayran delisi* 'yeni gördüğü her şeye şaşkınlıkla bakan, şaşıran', *ayran gönüllü* 'çabuk aşık olan', *(bir şeyin) kaymağını almak* 'bir şeyin en büyük payını, karını ele geçirmek', *tulum çıkarmak* 'hayvanın derisini yarmadan çıkarmak; seçimi kazanmak', *(bir işte) tulum çıkmak* 'amacını eksiksiz elde etmek' vb.

Türklere özgü spor oyunları deyimlerde belli kavramların bildirimi için kullanılmaktadır. *Cirit atmak* '(bir yerde) çokça bulunmak ve serbestçe davranmak', *matrak geçmek* 'alay etmek, eğlenmek' gibi deyimler artık eskimiş ve pek bilinmeyen spor oyunlarının izlerini taşır. *Cirit atmak* deyiminde geçen *cirit* sözcüğü 'at koşturup birbirine değnek atarak topluca oynanan oyun' anlamına gelmektedir. *Matrak geçmek* deyimindeki *matrak* sözcüğü de eski bir spor dalına göndermedir. İ. Pala, Evliya Çelebi'ye dayanarak Sultan IV. Murat'ın da usta olduğu matrak oyununun bir tür askeri talim niteliği taşıdığını, 160 çeşidinin bulunduğunu yazmaktadır [2: 155].

Türk tiyatro sanatının geçmişinde gölge oyunu olarak Karagöz önemli bir yer tutmuştur. Bu oyun ve karakterleri deyimlere de

geçmiştir. Ör.: *karagöz oynatmak* ‘komik bir durum yaratmak’, *karagözlük etmek* ‘güldürüp eğlendirecek davranışlarda bulunmak’, *altı karış beberuhi* ‘kısa boylu olanlar için alay yollu söylenir’ (Beberuhi ‘karagöz oyunundaki kambur cücenin adı’) vb.

Eski geleneklerin, örf ve adetlerin, eski inançların yer aldığı deyimler, simgesel sözcük kullanımı açısından daha farklı bir görünüm çizmektedir. Örf ve adetler, eski inançlar, mitolojik düşünceler deyimlerde bazen açık bir ifadeyle kendisini gösterir. Ör. *karalar bağlamak* ‘yas tutmak’ deyiminde geçen ‘kara’ sözcüğü her zaman acıyla bağlantı kurar, acının simgesi olarak karşımıza çıkar. Ama bazen de gelenek veya inançla ilgili durumlar kapalı olarak deyimleşir (ör. *avucunu yalamak, yüzünü yazmak* ‘gelinin yüzünü süslemek’, vb.). Bu deyimlerden bazılarını ayrılıkta gözden geçirelim.

Avucunu yalamak deyimi alaylı bir şekilde ‘umduğunu ele geçirememek’ anlamına geliyor. Bu deyim doğrudan anlamı ile eskiden daha çok kadınlar arasında yaygın olmuştur. Bir inanca göre hamile veya süt emziren kadın, canının çektiği bir şeyi yemezse göğüsleri şişer veya sütü kesilir. Bu durumda kadın sanki onu tadıyormuşçasına sağ avucunun içini yalar, istediği nimeti yediğini farz edermiş [2: 33]. *Pabucu dama atılmak* ‘kendinden üstün birinin çıkmasıyla gözden düşmek’ deyimi, Osmanlılar döneminde esnafların meslek gelenekleriyle bağlı olarak ortaya çıkmıştır. *Eti senin, kemiği benim* deyimi ise eski eğitim geleneğiyle ilgilidir; çocuk velileri öğretmene, ustaya vb. çocuğun eğitiminde tam yetki verdiklerini bu deyimle ifade etmişlerdir.

Bazı deyimlerde görülen benzetmeler, Türklerin dünyayı kavramlaştırma özelliklerini öğrenmede yardımcı olabilir. Benzetme nesneleri maddi kültür öğeleri (ör. *teleme peyniri gibi* ‘tombul ve beyaz tenli kadınlar için söylenir’, *don yağı gibi* ‘konuşmayan, hareketsiz kimseler için söylenir’, *tirit gibi* ‘yerinden kımıldayamayacak kadar ihtiyar (kimse)’, m*inare gibi* ‘çok uzun’, *yolgeçen hanı gibi* ‘girip çıkanı, geleni gideni çok ve belirsiz olan yer’ vb.) olabildiği gibi, mitolojik ve dini inançlarla da bağlı olabilir (ör. *umacı* gibi ‘korkunç ve çirkin görünüşlü’, *üstüne / üzerine ölü toprağı serpilmiş gibi* ‘tembel, uyuşuk, cansız, miskin’ vb.).

İslam dini ve İslam kültürü öğeleri, Türklerde hayatın her alanında kendini göstermektedir. Ör.: *el almak* ‘tarikatlarda bir mürit mürşidinden, başkalarına yol gösterme iznini almak; bir sanatı yapmak için ustasının iznini almak’, *Arafatta soyunmuş hacıya dönmek* ‘her şeyini kaybedip çırılçıplak kalmak, çaresiz kalmak’, *eli kulağında* ‘nerede ise olacak, çok

yakında olması beklenilen şey', *kadir gecesi doğmuş* 'çok şanslı, kısmetli kimseler için söylenir', *kan akıtmak* 'kurban kesmek', *verilmiş sadakası olmak* 'büyük bir tehlike veya kaza atlatıldığında söylenir', c*ami yıkılmış, ama mihrabı yerinde* 'yaşlandığı halde güzelliği bozulmamış' (kadın), *minare kırması* 'çok uzun boylu' (kimse) vb.

Dini görüşleri yansıtan deyimler arasında tasavvufla bağlı olanlar özellikle ilgi çekici sayılabilir. Ör. *baş kesmek, sırra kadem basmak* gibi deyimler daha çok Mevlevilikle bağlantılı olarak görülür.

Bu deyimlerden bazılarında terim nitelikli sözcükler yer alıyor. Bu sözcüklere dayanarak onların simge özelliği taşıdığı düşünülebilir. *Aba* sözcüğü buna örnek sayılabilir. *Aba* aslında yünlü bir kumaş türünü bildirir. Fakat *aba* (dervişlerin giydiği uzun ve geniş, aynı zamanda yakasız ve yensiz olan hırka) dervişlere özgü yaşam tarzının bir simgesi sayılmaktadır.

Aba sözcüğünün yer aldığı deyimlerde de bunu izlemek mümkündür (ör.: *abaya bürünmek / kaba (kebe) yerine aba giymek* 'tasavvuf yoluna girmek', *abayı yakmak* 'birisine aşık olmak', *bir abam var atarım, nerde olsa yatarım* 'dervişlerin yaptığı gibi, mevcut şartları sorun etmeyen kişilere özgü davranış ifadesi' vb.).

Tasavvufla ilgili bazı deyimlerde ortak olarak yer alan sözcüklerden biri de *çile'*dir (*çile çekmek, çileye girmek, çilesi dolmak, çile çıkarmak / çile doldurmak, çile görmüş, çile ortağı, çileden çıkarmak vb.*). Çile, hayat zorluklarının bildiriminde de simge niteliğini korur.

Türkler İslam diniyle beraber Arap alfabesini de kabul etmişlerdir. Anadolu Türklerinin de yüzyıllarca kullandığı Arap alfabesi Kuran-ı Kerim yazısı olarak kutsallığını korumakla birlikte, kültürün simgesel öğelerinden biri olmuştur.

Özellikle Divan edebiyatında sevgilinin betimlenmesinde, tasavvuf edebiyatında Arap alfabesindeki harflerin çizim şekilleri çok kullanılmıştır. Bazı harfler yine çizim şekilleriyle dilin söz ve deyim varlığına girmiştir. Örnek olarak, *elif,* Arap alfabesinde ilk harfin ismidir. Düz bir çizgi şeklinde yazılan elif, deyimlerde hem ilklik, hem ince ve uzunluk gibi özellikleriyle simgeleşmiştir. Ör.: *elifi görse mertek (veya direk) sanır* 'okuması yazması hiç yok, çok cahil', *eliften yeye kadar* 'a'dan ze'ye', *işin elifini dahi bilmiyor* 'belli bir iş konusunda hiçbir bilgisi yok', *elif gibi* 'uzun boylu ve ince', *gözümün elifi* 'sevgili dost', *elifi elifine* 'tam, tam olarak, noktası noktasına', vb.

Tarihi- kültürel bağlamda değer taşıyan olguların bulunduğu deyimler, daha farklı bir yaklaşım gerektirmektedir. Örnek olarak, *kazan*

kaldırmak ‘(yeniçeriler) yemek pişirilen kazanı kaldırarak ayaklanmak, isyan etmek; yöneticinin bir tutumuna karşı hep birden ayaklanmak’, *balta asmak / balta olmak* ‘direnerek bir şey istemek, vakitli vakitsiz tedirgin etmek, asılmak, musallat olmak’ gibi deyimler, Osmanlı döneminde 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yeniçeri adıyla bilinen asker sınıfının son dönemlere doğru bazı olumsuz davranışlarının izi sayılmaktadır.

Deyimlerde yeniçerilerin ismi geçmez. Fakat sıradan bir eylem bildirimi gibi görülen bu deyimler, yeniçerilerin belli bir anlam yükledikleri olguları günümüze taşımaktadır. Deyimlerdeki bazı isimler de bizi geçmişe götürerek tarihe tanıklık eder. Ör.: *Altından Çapanoğlu çıkmak* ‘girişilen işte başa dert olacak bir durumla karşılaşmak’ deyiminde ismi geçen Çapanoğlu bir sülalenin ismidir. 18. yüzyılda yaşamış Süleyman Bey, Çapanoğlu’ların daha çok ün yapmış isimlerindendir. İ. Pala, Süleyman Bey zamanında sadece halk arasında değil; devlet kademelerinde de Çapanoğlu adının korku ve çekingenlikle anıldığını yazmaktadır [2: 23]. Bu isim, bir simge olarak kullanıldığı deyimlere olumsuzluk rengi katmaktadır.

Bazı deyimler doğrudan veya dolaylı olarak Anadolu topraklarını, bu bölge kültür özelliklerini yansıtmaktadır. Örnek olarak, *tek kürekle mehtaba çıkmak* deyimi, İstanbul’u anımsatır. ‘Eksik hazırlıkla bir işe kalkışmak’ anlamını taşıyan bu deyim, eski İstanbul soylu ailelerin özellikle ay doğduğu zaman Boğaz’da deniz sefası yapma gelenekleriyle bağlantılıdır.

Bulgurlu’ya gelin gitmek deyiminin doğrudan anlamı da eski İstanbul’la bağlıdır. ‘Gereksiz yere acele etme’ anlamlı bu deyimde geçen Bulgurlu, İstanbul’un Anadolu yakasında Küçük Çamlıca tepesinin eski adı olmuştur.

Sonuç olarak, deyim içerisinde yer alan simge sözcükler, içerik ve kullanım özellikleri ile Türkçenin söz varlığında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu çalışmada genel çizgileriyle gözden geçirilen bu sözcüklerin belli konular çerçevesinde ayrıntılı olarak araştırılması, dil ve kültür ilişkileri tarihine de farklı boyut kazandırabilir.

Kaynakça

1. Gvozdarev Y.A. Osnovı Russkogo Frazoobrazovaniya. – Rostov-na-Donu: İzdatel’stvo Rostovskogo Universiteta, 1977.

2. Pala İ. İki Dirhem Bir Çekirdek. – İstanbul Kapı Yayınları, 2014.

3. Sinan A.T. Türkçenin Deyim Varlığı. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2015

4. Vorobyov V.V. Lingvokul’turologiya. – Moskva: İzdatel’stvo RUDN, 2008.

5. Zülfikar H. Anlamları, Deyimleri ve Çeşitleriyle ‘Ekmek’ // Türk Dili” Dil ve Edebiyat Dergisi, 2012. – S. 12-17.

М.М. Хәбетдинова
Казан федераль университеты (Россия)

БАЛАЧАК ХЫЯЛЛАРЫ ДӨНЬЯСЫНДА

Аннотация. В статье выявлено идейно-художественное своеобразие повести С. Гаффаровой “Чынга ашачак хыял”. Произведение рассматривается в свете традиций мировой детской литературы. Предметом исследования становятся структура образа ребенка и особенности психологизма. Определена роль детского фольклора в поэтике повести. Доказано, что аллегория становится структурообразующей в произведении.

Abstract. The article reveals the idea-Hudson is the originality of the story of S. SF “a Dream that must come true”. The product is considered in the light of the tradition of the world of children's literature. The subject of study are the structure of the image of the child and especially the psychologist. Defines the role of folklore in children's poetic story. Documents that the allegory becomes structural in proved.

Ключевые слова: татарская литература, детская литература, С.Гаффарова, аллегорическая повесть, фэнтези.

Keywords: Tatar literature, children's literature, P. Gaffarova, allegorical tale, fantasy.

«Чынга ашачак хыял» повесте – Сөмбел Гаффарованың әкияти мажараларга корылган әсәре. Андагы Суфия атлы кaһарман кайсы ягы белəндер Льюис Кэроллның «Алиса мажаралар илендә» әкиятендәге Алисаны хәтерлəтә. Төп кaһарманны гəүдəлəндерергə татар язучысын үзенең кызы илһамландырган. Һәрхəлдə повестьтагы әкияти Суфия атлы кыз бала бүгенге мəктəп укучысы йөзендə тасвирлана, ул IT технологияләрне ярата, математика мəсьəлəре, судоку, кроссвордлар чишүгə оста. Ə якын дусты Кəрим аның капма-каршысы итеп сурəтлəнгəн. Ул – хыялый һəм уйлап чыгаручы, хəтерсезлеге өчен еш кына укытучыларыннан шелтəлəр алгалый. Унбер яшьлек əлеге малай иптəш кызын күнеккəн гадəтлəреннəн арындырасына ышанычын югалтмый, аны компьютер бəйлелегеннəн коткарырга һəм аңа балаларның хыялый дөньясындагы бар матурлыкны ачып күрсəтергə омтыла…

Əсəр башында Суфия белəн Кəримнең үзара сөйлəшүе «Комсомольская правда» газетасында узган гасырның 50нче еллар ахырында физиклар һəм лириклар бəхəсен хəтерлəтə. Əлеге фəн һəм мəдəниятнең хəзерге заман кешесен тəрбияләүдəге əһəмияте хакында иде.

Сөмбел Гаффарованың бала психологиясенə сəнгать аша үтеп керүе дөрес нигезлəнгəн. Повесть баланың тормышны кабул итүендəге төп үзенчəлекләрне чагылдыра. Тəэсирле, ачык сөйлəшү, аралашу, көлкеле хəл-əхвəл язучыга үз кaһарманнарының холык-фигылен төгəл тасвирлау мөмкинлеге бирə.

Гажәеп һәм гадәти нәрсәләрне С.Гаффарова үзара тыгыз багланышта сурәтли. Кечкенә укучылар гап-гади, көндәлек, күнегелгән күренешләрдә гажәпләнердәй бик күп нәрсәләр табарга, ә искитәрлек вакыйгаларда, үз чиратында, табигыйлык, гадәтилекне очратырга мөмкилек ала. Повесть үз укучыларын нәкъ менә шуның белән биләп ала да инде.

Вакыйгалар, тамаша җирлеге «минеке – бүтәннеке»гә бүлеп корылган. Суфия Алсу шәһәр сурәтендәге балачак дөньясыннан – исеме урынында керү ишеге булган гаять зур китапны хәтерләтеп торган онытылган хыяллар һәм онытылган хатирәләр дөньясына барып чыга. Компьютер кызы үзенең «чит-ят» дөньясында мәҗбүри сәяхәте вакытында яшәү, тормыш итү мәгънәсенә ирешә һәм үз-үзенә «уку тәме»н яңадан кайтарып ала.

С. Гаффарова әлеге китабында «яңарган», «терелгән» метафора алымын бик уңышлы файдалана. Берәр төрле китап белән мавыккан кеше үз-үзе турында: «Мине бу китап үзенә тартып алды», – дип белдерә. Суфияны да, шулай, кызыклы әдәби китапларның онытылган дөньясы «тартып ала». Кыз бала аңа диск аша үтеп керә. Күчеш барышы Кәрим күргәнчә, аның матурлыкны күз алдына китергәненчә тасвирлана: әлеге кызга гашыйк булган малай аны кояш итеп күрә (тарау көрән чәч белән каймалап алынган йөз).

Үз сәяхәтендә Суфия ялгызы гына түгел. Ул үз юлында ярдәм кулы сузучы ярдәмчеләр һәм үзе үк ярдәм итәргә тиеш булган юлдашлар очрый. Без баш каһарман кызның холык-фигыле төпләнүен күзәтеп торабыз. Онытылган хыяллар һәм хатирәләр Урманыннан чыкканда Суфия һәр кеше гомерендә әнисенең тоткан урынын аңлый бара, үз якыннарының сөюләре һәм кайгыртучанлыклары бәһасенә төшенә, дус булырга һәм үзара ярдәмләшергә өйрәнә. Аның күңеле, җаны үткерләнә һәм сизгерләнә бара. Дөнья аң, зиһен белән генә түгел, ә бәлки йөрәк аша да танып-беленә.

Үзенең мәҗбүри маҗаралары вакытында Суфия күкләрне очып гизә, күктән җиргә әйләнеп кайта, төрледән-төрле әкияти дөньялыкны җәяүләп кичә. Кайвакытта әлеге сәяхәт төш, акылның хикмәтле, әкәмәт уены сыйфатын ала. Ә сәяхәт үзе исә балаларның нәрсәгәдер ирешү юлындагы уены рәвешендә була. Әкияти китап-бишек дөньясында хәрәкәт итеп, кыз авыр мәсьәләләрне чишәргә тиеш булып кына калмыйча, сихерле нәрсәләргә дә ирешергә тиеш

була: Оекбаш, күзлек, ачкыч, / Сары таш, сүзлек, баскыч, / Шоколад, төймә, агач - / Эзләп тап та, чыгып кач! Үзенең сәяхәтен Суфия кызыклы бер квест буларак кабул итә [1: 18].

С. Гаффарова тасвирланган вакыйга барышына санамыш-табышмак, буриме, тәэсирле уен кебек төрле балалар уеннарын бик уңышлы үреп бирә. Кaһарманнарның мәкаль, әйтем һәм тапкыр сүзләрендә яшертен дидактика бар.

Суфия янадан сүзнең тәмен белеп сөйләргә өйрәнә. Ул «гарасатлы алгарыш» кебек сүзләрнең килеп чыгышы-этимологиясе хакында уйлана. Шулай итеп, акыл иясе, зирәк Гөберле Бака шигырендәге сүз уйнатуның камиллегенә соклана, шуннан үзенә тәм таба, рифмалардан үзе үк шигырьләр чыгара һәм үз янындагыларны сүзләр иҗат итәргә өйрәтә… Аның хәтерендә әбисеннән ишетеп калган әкиятләр турындагы истәлекләр һәм тәэсирләр җанлана. Укучылар вакытлыча гына компьютерлар һәм планшетлардан мәхрүм калган кызның җанлы хыялы очышын күзәтеп, барлап торалар.

Ул кем белән генә очрашмасын, барысы да бөтен кешегә дә таныш булган әкиятләрендәге персонажлар хакында яңабаштан фикерләү икәлеге менә шуннан килеп чыга да… Аерым алганда, төркиләр гореф-гадәтендә тиеш булганча, дөньяның аргы ягына кызны каз – Алтынсу Каз әйдәп бара. Аккошлар, казлар һәм үрдәкләр – Умай атлы хатын-кыз алиһә кошлары. Алар берьюлы өч дөньяда тереклек итә: югарыда оча, уртада йөри, түбән дөньяга чума ала. Әлеге образын иҗат иткәндә язучы каз кычкыруының «Га-расатлы ал-Га-рыш» сүз тезмәсендәге охшашлыгына мөрәҗәгать итә. Филология галиме, фольклорчы В. Пропп әйткәнчә, могҗизалы әкиятләрдә алтынсу төс теге дөньяга катышлы булуны белдерә [2: 253-254].

Ике дөнья арасындагы багланышка ярдәм итүче итеп, язучы ошбу әсәрендә шәмәхә галстуклы Гөберле Бака образын иҗат иткән. Повестьта ул абсолют белемгә ия буларак сурәтләнә. Л. Кэролл әкиятендәге Чешир мәчесенә охшап, Гөберле Бака нәкъ көтелмәгән мизгелләрдә әле килеп чыга, әле юк була (әкияттә Суфияга өч бака очрый). Ул Суфияны тормыш, көнкүреш сорау-мәшәкатьләре турында уйланырга мәҗбүр итә, ә инде чишелешен тапкач, кыз үзара багланышларда элек килеп чыккалаган катлаулы мәсьәләләрне хәл итә. Суфияның ялкынлы катнашуы аркасында теге яки бу сихри җан ияләрен танып, кабул итүдәге гадәткә әйләнгән нәрсәләр ватыла, җимерелә. Әйтик, кызның юлында

үзенең Чаккыч тешен кая куярга белмичә үз койрыгында сагышлы кыяфәттә утыручы бер Елан очрый… Суфия Еланның үз-үзе белән эчке каршылыгын хәл итәргә булыша, чөнки ул аның гадәти елан гына булмыйча, ә бәлки, оча торган елан – Һава Еланы икәнлеген белеп ала. Шул рәвешчә кыз әкренләп кешенең эчке мөмкинлек көчен аңлауга якыная. Әлеге тема «Җиргә күмелгән талант» бүлегендә дә үз чагылышын таба.

Ярдәмче урынына яхшы киенгән Кырмыска алынган. Аның белән бергә повестька өйгә әйләнеп кайту, гадәти булмаган кararга килү ярдәмендә кире чыгу юлын эзләү, җиңүгә ышаныч темасы килеп керә. Суфия үзе дә, Кырмыска кебек үк, максатка омтылучан, кыю.

Чатыркош белән Сары Фил образлары кызыклы. Суфия Филне рәссам итеп күрә, ә кошта аның күңеле адашкан җан тапкан. Чатыркош үзенең хыялларын оныты бетергән, шуңа күрә бөтен дөнья аңа зәңгәр төстә күренә. Әлеге төс шулай ук ниндидер ирешеп булмастай кебек тоелган хыялларга этәрә. Кыз әлеге кошка үз оясын үзе яраткан төскә буярга булыша.

Әрләп, Кыр Көчеге, Кулаяк кебек башка персонажлар укучыларның җәнлекләр дөньясындагы чын тереклек ияләре турындагы белемнәрен киңәйтеп җибәрә. Аларның тәртибендәге дөрес булмаган якларны күзәтеп, әкият кызы үзе өчен нәтиҗәләр чыгара һәм аларга үзләренең ялгышларын төзәтергә ярдәм итә.

Онытылган хыяллар һәм хатирәләр дөньясындагы мажаралар Суфияга күп нәрсәләрне аңларга булыша. Ул дуслык һәм үзара ярдәмләшүнең көч-куәтен яңача бәяли, әнисен, туганнарын һәм якыннарын сөюнең чын кадерен татый.

Балалар өчен язылган фантастика, аллегория повестен иҗат итүче буларак, Сөмбел Гаффарова үзен тәрбия эшенең көнүзәк мөһим мәсьәләләрен төптән белүче, әһәмияте әхлакый-этик бурычларны тәэсирле һәм мавыктыргыч рәвештә хәл итә алучы сәләтле язучы итеп таныта. Әлеге бай эчтәлекле әсәрдә дидактик материал танып-белү һәм фантастика белән бик уңышлы төстә бергә бәйләп бирелә.

Гомумән, Сөмбел Гаффарованың «Чынга ашачак хыял» повесте балалар өчен иҗат ителгән әдәби әсәрләр арасында үзенең яңалык рухы белән аерылып тора, күңелне биләп алырлык эчтәлеге белән укучыларда зур кызыксыну уятыр дигән ышаныч бирә.

Әдәбият

1. Гаффарова С. Г. Чынга ашачак хыял: балалар өчен фәлсәфи-аллегорик повесть. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 127 б.

2. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2009. – 274 с.

Р.Р. Хәбибуллина
Казан шәһәренең 116 нчы лицее
Й.Г. Әхмәдиева
Казан федераль университеты (Россия)

ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ ТЕЛЛӘРЕНДӘ ЯШЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕН ЧАГЫЛДЫРА ТОРГАН ЛЕКСИКА

Аннотация. Представление о лексическом строе языка как системно-структурном образовании разделяется многими учеными. Изучаются разные семантические объединения: семантическое поле, лексико-семантическая группа, ассоциативное поле, синонимическая группа, семантический класс, метафорическое поле. Наиболее крупной, иерархически организованной группировкой является семантическое поле, в состав которого входят единицы, имеющие общий компонент в значении. Словарь любого языка может быть представлен как набор обозримого числа семантических полей. Очерчивая границы семантического поля “возраст” в татарском литературном языке состав поля формируют единицы различных частей речи, связанные семантически (ядерно или периферийно) с именем поля — архилексемой возраст.

Abstract. The article of the lexical system of language as a system-structural education is shared by many scientists. Various semantic associations are being studied: a semantic field, a lexico-semantic group, an associative field, a synonymous group, a semantic class, a metaphorical field. The largest, hierarchically organized grouping is the semantic field, which includes units that have a common component in meaning. The dictionary of any language can be represented as a set of a foreseeable number of semantic fields. Outlining the boundaries of the semantic field “age” in modern Tatar literary language, the composition of the field is formed by units of different parts of speech, connected semantically (nuclear or peripherally) with the name of the field – the archilex age.

Ключевые слова: татарский язык, английский язык, лексика, возрастная лексика.
Keywords: Tatar language, English, vocabulary, age vocabulary.

Соңгы елларда телче-галимнәр төрле тел күренешләрен чагыштырма-каршы куеп өйрәнүгә йөз тоттылар. Бу тугандаш телләргә генә кагылмыйча, төрле системада булган, генетик яктан ерак телләрне дә колачлап алды. Мондый якын килү, максатчан рәвештә уртак якларны аерып чыгаруга һәм характерлауга, шулай ук өйрәнелә торган телләрнең специфик якларын билгеләргә дә урын калдыра. Ә бу исә, телнең эчке үсеш-үзгәреш законнарын тулыканлырак ачарга һәм тасвирлама бирүгә мөмкинчелек тудыра, тел концептуализациясенең катлаулы механизмнарын аңларга ярдәм итә.

Лингвистика өлкәсендә күп санлы хезмәтләр дөнья күрүгә карамастан кеше аңының мөһим төшенчәләрен, аңлатмаларын чагылдыручы аерым категорияләр, әле һаман да фәнни кызыксыну тудыралар һәм төрле аспектларда өйрәнү предметына әвереләләр. Мәкалә язу барышында, шундый темаларның берсе татар һәм

инглиз телләрендә яшъ үзенчәлеген чагылдырган лексиканы өйрәнүне алдым.

Телләрнең бу төрле сайланышы очраклы түгел. Инглиз теле, халыкара аралашу теле буларак, башка телләргә, шул исәптән, татар теленә дә йогынты ясый. Димәк, ике тел күренешләрен чагыштырып өйрәнүнең әһәмияте зур.

Яшь үзенчәлеген чагылдырган лексикага тәүге тапкыр игътибар узган гасырның җитмешенче елларында Р.И. Хашимов, Г.А. Путягин, В.Г. Гак, Л.Т. Костина тарафыннан бирелә башлый. Аны беренчеләрдән булып Р.И. Хашимов өйрәнә. Галим хезмәтләрендә баланы белдерүче лексемалар тасвирланалар.

Татар телендә яшь үзенчәлеген чагылдырган хезмәтләр юк дәрәҗәсендә. Татар телендә яшь атамалары бары тик теге яки бу дәрәҗәдә этнографик хезмәтләрдә генә искә алыналар. Татар телендә яшь атамалары Д.Б. Рамазанова, Ф. Баязитова, Ф.Ә. Ганиев хезмәтләрендә аерым өлешләре урын ала. Шулар арасыннан татар галиме Ф.Ә. Ганиевның хезмәтен әйтеп үтәсе килә. Ганиев кулы астында төзелгән “Русча-татарча сүзлек”тә теркәлгән рус һәм татар телләрендәге яшь төшенчәләре белән эшләү нәтиҗәсендә биш төр аерып күрсәтә: детство – балачак, балалык еллары, балалык [сабыйлык] чоры; отрочество – үсмерлек, үсмерлек чоры, яшүсмер чак; молодость – яшьлек, яшь чак, яшь вакыт; зрелость – җитлегү, балигъ булу.

Инглиз телендә “яшь” лексемасы “age” буларак таралыш ала. Лингвистика галимнәре ассызыклап үтүенчә, үзенең беренче кулланылышында “age”лексемасы “кешелек тарихының атаклы кешеләр тормышы һәм эшчәнлеге яисә җәмгыять һәм мәдәният үсешенә хас билгеләре булган озакка сузылган периоды”. Димәк, яшь төшенчәсе инглизләрдә барыннан да элек тарихи аспектта аңлана. Хәзерге вакытта “Инглиз теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә “age” лексемасы түбәндәгечә аңлатыла: agenoun (plural ages). 1. кеше гомеренең яки булган әйбернең вакыт өземтәсе. 2. тарихта яисә геологиядә махсус вакыт. ages plural бик озак вакыт.come of age – олыларга хас хокук һәм йөкләмәләргә ия булу яшенә җитү; age (verb) – (ages, ageing,aged) – картаю; aged (adjective) – 1. олы яшьтә. 2. Бик карт.

Ике телдә дә яңа туган бала, гомумән, балалык чорына зур игътибар бирелә. Гомеренең шушы чорын кичергән затка карата төрле матур сүзләр әйтә. Татар халкы *сабый, нәни, нарасый, бәпкәм,*

кечкенәм кебек сүзләр кулланып, балаларны ихлас яратуын белдергән булса. Инглиз телендә исә яшь периодының иң беренчесе бәби, сабыйлык чорын алып тора. Гомеренең шушы баскычында торган кешене атау өчен инглиз телендә бик төрле сүзләр кулланыла: *baby* – 1)бик яшь бала яисә хайван ,2)йөрергә яисә сөйләшергә өйрәнмәгән бик кечкенә бала; *babe* – күтәреп йөртергә кирәк булган бала; *infant* –1) яңа туган бала яисә кечкенә бала 2) Британия мәктәпләрендә дүрт яшьтән алып сигез яшькә кадәр булган балалар; 3) Британия кануннары буенча унсигез яше тулмаган кеше, 4) балигъ булмаган җиде яшькәчә булган бала; *child* – 1. яшь кеше; малай яисә кыз. 2. кемнеңдер кызы яисә улы.

Үсмерлек чоры ике телдә дә чагыштырмача азрак күләмдәге лексик берәмлекләр аша белдерелә. Аеруча татар телендә алар сирәк кулланылышта булуы билгеләнде (егет, кыз, туташ). Татар телендә үсмерлек шулай ук әле җитәрлек тормыш тәҗрибәсе булмау чоры буларак күзалланса да, егетлек, кызлык чорына кереп баручыларның әхлак сыйфатларына игътибар арту тенденциясе күзәтелә. Чагыштыру өчен, балалык чорында баланың укучы, шәкерт, белем алучы роленә ныграк игътибар бирелә. Кайбер фразелогизмнарда үсмерләргә хас масаю һәм бераз мактанчыклык искә алынса, инглиз телендә үсмерлек (adolescent, teenager) – каршылыклы, авыр чор буларак тасвирлана.

Яшьлек чоры ике телдә дә матурлык, сафлык, алдагы тормышка зур планнар кору чоры буларак тасвирлана һәм картлыкка каршы куела. Бу чор кешенең яңа социаль роль алырга хәзерләнүе һәм аны алуы белән дә бәйле. Яшьлек чорында, татар дөнья картинасы буенча, кешенең иң мөһим вазыйфасы – гаилә кору. Моның белән бәйләнешле рәвештә яшьлек чорына караган лексиканы анализлауга туй лексикасы компонентларын (килен, кияү) да кертү актуальләшә. Инглизләрдә исә яшьлек чорына караган түбәндәге берәмлекләр килеп керә:

youth – 1. Яшь булу, яшьлек периоды. 2. Яшь егет. 3. Яшь кешеләр

youngster – яшь кеше, гадәттә өлкән яшьтәге бала.“Oxford Advanced Learner’s Dictionary of English, Revised Edition” сүзлегендә дә әлеге лексик берәмлек яшь кеше дип аныкланыла.

Җитлегү чорына караган лексикада кешенең гаиләдәге роле, туганлык атамалары (абый, ага, эне / adult, grown-up, woman, man) зур урын алып тора.

Халык балаларны никадәр яратса, картларга карата шулкадәр ихтирамлылык күрсәтә. Картлар – барыннан да элек – акыл, тәҗрибә чыганагы буларак кабул ителгәннәр. Шулай да азгын, тәрбиясез картларга карата татар халкы кискен карашта торган, андыйлар өчен карт убыр, карт керән кебек ачы гыйбарәләре дә әзер торган, әмма алар күп түгел. Инглиз халкы өчен дә картлык чоры гаделлек, акыллы киңәш бирә белү вакыты буларак күз алдына баса (fade, wrinkle). Һәр ике телдә дә еш кына картлык – яшьлек антиномиясе чагылыш таба.

Яшь үзенчәлекләрен чагылдырган сүзләрне аңлау, аларны дөнья картинасын чагылдыру чарасы буларак кулланууда ике тел арасында охшаш яклар гына түгел, аермалар да бар. Мәсәлән, әби-бабаларыбыз борынгыдан елганы Ана сүзе белән атап, тирән хөрмәтләрен күрсәткәннәр. Хәзер дә матур әдәбиятта "Идел-анабыз" дип атау очраклары күзәтелә. Инглизләрнең зур елгалары – Темза – картлык сематикасын белдерүче сүзләр белән йөри (The Fat Father Thames). Елганың семантикасын женский яисә мужской род белән бирелешендә дә каршылыклык сизелә: елганың өске агымы хатын-кыз буларак күзаллана, Лондон шәһәрендә исә ул инде "ата, карт ата" бударак кабул ителә. Күк җисемнәренә мөнәсәбәттә дә аермалар бар. Мәсәлән, инглизләрдә Baby moon – җирнең ясалма иярчене дигәнне аңлата, татар телендә бала ай, бәби ай дигән гыйбарәләр булмаса да, айга карата аның билгеле бер фазасында "яңа туган ай" дип атау гадәте бар. Ә ай – Җирнең иярчене ул.

Фразеологизмнарда яңа туган баланың яшь үзенчәлекләрен чагылдырган лексик берәмлекләр дә очрый. Шуларның кайберләренә тукталып китик:

– *Сакаллы сабый* –балаларча табигатьле олы ир кеше.

– *Бишек кошы* – имчәк баласы, бәби.

Бераз үскән балаларга атама буларак кулланылган кыз, малай лексемалары, мәктәп яше балалары дөньясына караган предмет атамалары да фразеологик берәмлекләрдә еш очрыйлар. Кайберләрен теркәп китик: малайлыгына бара – малай акылы чыгып бетмәгәнгә, үсеп җитмәгәнгә шулай эшли дигәннән; малайлыкка йөрү – кече яшьтән йомыш-юлга йөрергә, ялчылыкка яллану.

Тикшеренү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, үсмерлек, егетлек, кызлык лексемалары фразеологик берәмлекләрдә үтә дә еш урын алалар. Аеруча "егет" булу, балигълыкка керү белән бәйле

гыйбарәләр еш очрыйлар. Мәсәлән: *Егет дисәң дә егет* – һәр яктан егет сыйфатлы, чын егет табигатьле буйдак ир; *Егет җәлеге* – егетнең бер дип әйткәне, шәбе, җиллесе.

“Яшьлек” чорын чагылдырган лексик берәмлекләр, никахлашу семантикасына ия булмаган очракта да фразеологик берәмлек компонентлары буларак еш файдаланылалар. Кайбер мисалларны теркәп китик: *Яшьлек һавасына бирелү* – яшьлек дәртләре, ашкынулар, җилкенүләр белән баш әйләнү, масаю; *Яшь акыл* – тәҗрибә күрмәгән, тормышта сынау үтмәгән акыл.

“Картаю” чорын чагылдырган лексик берәмлекләр бик күп фразеологизмнарның состав өлешен тәшкил итәләр. Кайбер фразеологизмнар картаюның тышкы билгеләренә бәйләнешле рәвештә барлыкка килә. Мәсәлән: *сакалы биленә җитү* – тәмам картлыгына җитү, картаю; *сакалын салпайтып* – яшенә, олылыгына күрә үзен олысымак тотмаучыга карата.

Инглиз телендә “балалык” чорын чагылдырган лексика күп кенә фразеологизмнар составында урын алган. Шуларның кайберләренә күзәтү ясап китик:

1) A cry-baby – елак. Әлеге сүз ике нигезнең кушылуы нәтиҗәсендә ясалган, елау + бәби.

2) To play the baby – үзеңне баласымак тоту (турыдан туры тәрҗемәдә – бәби булып уйнау).

Инглиз телендә “яшьлек чорын” чорын чагылдырган лексик берәмлекләр дә фразеологизмнар, канатлы гыйбарәләр составында урын ала. Кайбер мисалларны китерик:

1) Young barbarians гыйбарәсе Дж. Байрон шигърияте аркылы таралыш таба. “Яшь варварлар” дип шагыйрь, белгечләр ассызыклавынча, “интеллектуаль яктан үсмәгән аристократ-студентлар турында әйтә”.

2) Whom the love die yong – Аллаһы кемне ярата, шул иртә вафат була.

Җитлегү, балигъ булу лексикасына караган компонентлар кергән фразеологизмнардан мисаллар китерик:

The child is father of the man – әлеге юлларның авторы шагыйрь У.Вордсворт булып тора. Хәзерге вакытта алар канатлы гыйбарә дәрәҗәсенә күтәрелгәннәр, турыдан туры тәрҗемәдә “Бала – җитлеккән кешенең атасы” ул дип тәрҗемә ителсә дә, сүзләрнең мәгънәсе “җитлеккән кеше сыйфатлары, холык-фигыль үзенчәлекләре бала кешедә үк салынган була” дигәнгә туры килә.

1) All the world and his wife – кем генә юк иде, бик күп кеше, дигәнне аңлата. Әлеге канатлы юлларның авторы –Дж. Свифт.

2) Caesar's wife – шикләнүләрдән азат булырга тиеш шәхес, дигәнне аңлата. Галимнәр язуынча, әлеге гыйбарә барлыкка килүдә тарихи факт ята. Цезарьдән, “Ни өчен хатыныңны куып чыгардың?” дип сорагач, бөек император: “Минем хатыным шикләрдән азат булырга тиеш”, дип җавап биргән, имеш.

Инглиз телендә картаю чорына караган лексик берәмлекләр дә фразеологизмнарның компоненты буларак кулланылышка кертеләләр. Мисал өчен:

1) The old lady of Threadneedle Street (Треднидл-стрит урамындагы карт ханым). Әлеге атама белән шаярып Треднидл урамындагы банкны атап йөртәләр. Гыйбарә XVIII гасырдагы карикатурадагы язудан соң таралыш ала.

2) The old man of the sea бәйләнчек кешегә карата әйтелә. Лингвистика белгечләре искәртеп үтүенчә, гыйбарә дә Синдбад әкиятләрендәге эпизодка киная ята: күренешләрнең берсендә Синбад җилкәсенә менеп утырган карттан котыла алмый азапланганы сурәтләнә.

Яшь үзенчәлекләренә караган лексик пластны өйрәнүнең мөһим бер ягын – төрле телләрдәге яшь номинацияләрен чагыштырып өйрәнүне һәрвакыт истә тотарга кирәк. Тел белемендә бу өлкәдә шактый тәҗрибә тупланылган. Без, үз чиратыбызда, инглиз һәм татар телләрендәге яшь номинацияләрендә төгәл тәңгәллек юклыгын искәртеп китүне мөһим саныйм. Шуны да ассызыклыйк: күзәтүләрем буенча татар теле белән чагыштырганда инглиз телендә яшь үзенчәлеген чагылдырган лексик пласт ярлырак. Яшь үзенчәлеген чагылдырган лексиканы алга таба да өйрәнү өчен җирлек булып тора, атап әйткәндә әлеге төр лексик берәмлекләрне коммуникациянең төрле типларында, шул җөмләдән, поэтик яисә публицистик текстта тикшерүгә нигез булып хезмәт итә.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 1 т. – 495 б.

2. Collins Cobuild Advanced Learner’s English Dictionary. – New Digital Edition. Harper Collins Publishers, 2008. – 1888 p.

3. Longman Dictionaryof Contemporary English. – Harlow, 2003. – 1752 p.

4. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of English, Revised Edition. – Oxford, Oxford University Press, 2005. – 1381 p

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 476 б.

6. Татар теленең диалектлар сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 645 б.

7. Хокинс Дж. Толковый словарь английского языка Oxford. – М.: Астрель АСТ, 2008. – 556 с.

А.Г. Хәйретдинов
ТР Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани ис. Тарих Институты (Россия)

SASQUATCH СҮЗЕНЕҢ ЭТИМОЛОГИЯСЕ ТУРЫНДА БЕР ФАРАЗ

Аннотация. Статья посвящена развитию лексикологических аспектов теории о генетическом и языковом родстве тюрков и аборигенов Америки. Рассматривается строение и этимология слова sasquatch, относящимся к языку североамериканского племени халкомелем. Делается вывод о его прямом родстве с соответствующими словами в тюркских языках.

Abstract. The article is devoted to the development of lexicological aspects of the theory of genetic and linguistic affinity of Turks and native Americans. We consider the structure and the etymology of the word sasquatch, which is bekonging to the language of North American tribe halkomelem. It is concluded that the word has a direct relationship with the relevant words in Turkic languages.

Ключевые слова: тюркология, родство индейцев и тюрок, сасквач, индейцы халкомелем.

Keywords: Turkology, the relationship of the American Indians and Turks, Sasquatch, Halkomelem Indians.

XX йөзнең 90-нчы елларында атаклы галимебез Әбрар ага Кәримуллин (1925-2000) иң борынгы заманнардан бирле Америка кыйтгаларында яшәүче асыл халкыларның төрки кавемнәр белән кардәш булулары турындагы гипотезаның дөреслеген раслаган дәлилләр китергән иде. Галимнең әлеге темага багышлаган “Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы” [1] исемле китабы да күпләргә мәгълүм.

Әмма Ә. Кәримуллин иҗат иткән дәвердә фәннең гомуми үсеш дәрәҗәсе әлеге бәхәсле мәсьәләнең дәлилләнү базасының гаять тар булуының сәбәбе иде. Шуңа күрә, инде 17-нче йөздә үк әлеге фаразны беренче булып күтәреп чыккан тарихчы Жан Жасселин, аннан соң 19-йөздә бу юнәлешне дәвам иттергән күренекле тел белгече Отто Рериг һәм, ниһаять 20-нче йөзнең инде 70-нче елларында ук тикшеренүләрен башлаган Ә. Кәримуллин – болар барысы да бары тик лексикологик материал белән генә эш итәргә мәҗбүр иделәр.

Шөкер, соңгы берничә дистә ел дәвамында генетика фәне зур үсеш кичерде. Табигый ки, әлеге фәннең казанышлары халыкларның килеп чыгышын, аларның үзара кардәшлеге мәсьәләләрен тикшерүдә киң рәвештә кулланыла башлады. Шул исәптән Американың асыл халыклары белән Аврасиядә яшәүче төрки халыкларның бер ноктага барып тоташкан уртак генетик

тамырлары турында байтак мәгълүмат тупланды. Мәсәлән, төрек телле интернет чыганакларының берсе: “Amerikalı ve Rus antropologların araştırmasında, Kuzey Amerika kıtasının ilk sakinlerinin genetik beşiğinin Sibirya'nın güneyindeki dağlık Altay bölgesi olduğu ortaya çıktı”, – дип яза.

Аннан алда инде 1947 елда ук берничә автор тарафыннан язылган “Колумбка кадәрге индеецлар”[3], исемле китапта: «Америка и индейцы были сравнительно далеко от Старого Света и развивали здесь различные культуры более или менее независимо одна от другой после того, как индейцы (монголоидные группы) пришли сюда через Сибирь» [2: 32], – дип язылган.

Болай булганда, бер яктан, көнбатыш тюркологиясендә төрки халыкларның бары тик VI-VII гасырларда Алтайда оешып, шуннан башка тарафларга таралган булулары турындагы европоцентристик, хәтта расачыл карашларны алга таба игътибарга алмаска мөмкин. Икенче яктан, Америкада яшәүче асыл халыкларының күпчелеге белән төркиләрнең бер генетик тамырдан булуларын танылган, лингвистик һәм генетик даләлләр белән расланган ачыктан-ачык һәм бәхәссез фәнни факт һәм тарихи чынбарлык итеп кабул итә башларга кирәк. Ул гына да түгел, бу чынбарлыкны тагы да җентекләп өйрәнү һәм аны тормыш практикасында куллану һәм файдалану чараларын табуны алдыбызда торган максат буларак кабул итүебез кирәк. Бу мәкалә дә шул максатларны күздә тотып язылды. Биредә Америка кызылтирелеләре белән төркиләрнең уртак лексик хәзинәсен тикшерү йөзеннән бер фараз тәкъдим ителә.

Барлык халыкларның һәм кабиләләрнең авыз иҗатында, фольклорында, аерым алганда, әкиятләрдә сүрәтләнгән төрле мифик мәхлүкълар турында да хәбәрләр бар. Сүз татар мифологиясендә шүрәле исемен йөрткән, ә башка телләрдә снежный человек, авдошка, йети, леший, bigfoot, энжей, алмасты, аламас, кысы-гыйык, гулуб-йавандип, һәм, ниһаять sasquatch, дип аталган мәхлүкъка кыгылышлы булачак. Бу зат мифик, әкияти персонаж булса да, аның җир йөзенең төрле материкларында әлегә кадәр сакланып калган кыргый урыннарында, аеруча урман һзм карурманнарда, урманлы тауларда яши бирүе турында хәбәрләр әледән-әле ишетелеп тора. Мәкаләдә ул затның чын булуы-булмавы мәсьәләсе каралмыйча, sasquatch сүзенең этимологиясе тикшерелә.

Sasquatch, сүзе Төньяк Америкада АКШ белән Канаданың уртак чикләренең Көнбатыш биләмәләрендә яшәүче халкомелем

[halq’eméylem] кабиләсенең теленә карый. Sasquatch сүзенең мәгънәсе “кыргый кеше” (“дикий человек”) буларак бирелә. Әмма, алга таба мондый аңламның бик үк дөрес булмавы күрсәтеләчәк.

Беренчедән, югарыда әйтелгәннәрдән, sasquatch сүзенең кушма сүз булуы аңлашыла. Болай булганда, sasquatch сүзенең quatch дигән икенче лексемасы, чыннан да “кеше” мәгънәсенә ия булып чыга. “Кеше” мәгънәсендәге “иши” (инглиз транскрипциясендә [‘ishi]) сүзенең кызылтирелеләрнең телләрендә кулланылуы һәм аларның үз-үзләрен шушы сүз белән атаулары Ә. Кәримуллинның китабында да искә алына [1: 28]. Тик, quatch сүзенең яңгырашы, беренче карашка, “кеше”, яки “иши” сүзләренең яңгырашына охшамый кебек. Әлеге охшашсзылык инглиз әлифбасында татар телендәге “е” фонемасын чагылдырырлык хәрефнең булмавын искә төшерү белән юкка чыга. Моның өчен ishi сүзендәге [i] фонемасын татарча [е], дип артикуляцияләү җитә кала: ishi [кеше] булып ишетеләчәк. Quatch сүзенең дә әлеге язма формасына “туган” халкомелем теленнән башта француз, аннары инглиз телләренең транскрициясенә күчә килүе аның асылда [кеше] булып яңгыравын яшерә алмый.

Инде sasquatch сүзнең беренче өлеше булган sas лексемасына күз салыйк. Кайбер чыганакларга күрә, әлеге серле мәхлүкъны күргән кешеләр аннан яман ис аңкып торуы турында хәбәр иткәннәр. Төрки телләрнең күпчелегендә начар ис сасы сүзе белән белдерелә. Болай булганда, sasquatch сүзенең, мәсәлән, хәзерге татар телендә сасы кеше буларак яңгыравы акылга сыймаслык бер нәрсә булып күренми.

Дөрес, халкомелем кабиләсе теленнән тәрҗемә ителгәндә sasquatch сүзе “кыргый кеше” (wild man) буларак бирелә. Димәк, sas лексемасы да сасы сүзенә очраклы рәвештә генә охшаган булырга мөмкин, дип, безнең фаразны кире кагып була. Бу мәсьәләне чишү йөзеннән кардәш телләр өчен уртак булган бер лексеманың төрле телләрдә төрле мәгънгә төсмерләренә ия була алуын искә төшерик. Мәсәлән, татар телендә саз сүзе: “өстенә су чыгар-чыкмас яки чыгып торган баткак җир”, мәгънәсенә ия булса, хәзерге алтай телендә шул ук саз сүзе елга буенда урнашып язгы ташу вакытында гына су астында кала торган болынны белдерә. Мондый мисалларны күпләп китереп була. Шуңа күрә, халкомелем телендәге sas лексемасы, сасы мәгънәсенә ия булып, шул ук вакытта кыйргыйлыкны белдерә ала. Чыннан да, кызылитрелеләр,

аучылык белән көн күрүче халык буларак, тән гигиенансын югары дәрәҗәдә тотканнар. Бу үзенчәлекләре белән алар Аурупадан килгән колонизаторлардан да аерылып торганнар. Бу йөздән, кызылтирелеләр күзлегеннән караганда тәннең сасы булуы табигый рәвештә кыргыйлык билгесе буларак кабул ителгән була ала.

Димәк, инглизчә sasquatch буларак транскрипцияләнгән халкоменем кабиләсенең сүзе чынлыкта я "сасы кеше", я "сач кеше" буларак яңгыраган. Моның шулай булуына тагын бер дәлил китерәсем килә: татарча әйтелешле кеше сүзендә беренче иҗектәге сузык авазының кыскалыгына игътибар итсәк, аның, чынлыкта [кше] буларак яңгыраганын инкарь итеп булмый. Бу исә sasquatch, дигән транскрипциянең асыл телдә кайчандыр [саскше] буларак артикуляцияләнгән сүздән ясалган булуын күрсәтә.

Әдәбият

1. Каримуллин А.Г. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы. – М.: ИНСАН, РФК, 1995. – 80 с.

2. Керам К.В. Первый американец. Загадка индейцев доколумбовой эпохи. – М.: Прогресс, 1979. – 336 с.

3. Paul S. Martin, George I. Quimby, and Donald Collier. Indians Before Columbus. – Chicago: University of Chicago Press, 1947. – 582 pp.

Ф.Г. Хисамитдинова

Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН (Россия)

Н.К. ДМИТРИЕВ И БАШКИРСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Аннотация. В данной статье, посвященной 120-летию Н.К. Дмитриева, раскрывается роль ученого в развитии башкирского языкознания. В статье коротко характеризуются отдельные работы Н.К. Дмитриева, подчеркивается их роль в развитии того или иного направления не только башкироведения, но и тюркологии в целом.

Abstract. This article, dedicated to the 120th anniversary of N.K. Dmitriyev, reveals the role of the scientist in the development of the Bashkir linguistics. The article briefly describes the individual works of N.K. Dmitriyev, emphasizes his role in the development of different directions not only of Bashkir studies, but also of Turkology in general.

Ключевые слова: Н.К. Дмитриев, башкирское языкознание, ученый-тюрколог.

Keywords: N.K. Dmitriev, Bashkir linguistics, scientist-turkologist.

В августе 2018 г. исполняется 120 лет со дня рождения выдающегося тюрколога XX века Н.К. Дмитриева. Его имя, имя великого русского ученого, с благодарностью произносят во всех тюркоязычных республиках и странах. Не составляет исключения и Республика Башкортостан, где долгие годы работали его ученики, продолжаются трудиться ученики его учеников, где в деревнях по реке Инзер из поколения в поколение передаются легенды о

странном русском ученом, который так хорошо знал башкирский язык. Кто же он, этот ученый, чьим именем в столице Башкортостана названа улица, его памяти посвящаются научные конференции, издаются его книги, а также труды о нем.

Николай Константинович Дмитриев – крупнейший тюрколог, выдающийся востоковед, известный башкировед, член-корреспондент АН СССР, действительный член Академии педагогических наук, заслуженный деятель науки Туркменистана, Башкортостана и Чувашии, доктор филологических наук, профессор Московского и Санкт-Петербургского университетов родился 28 августа 1898 г. в городе Москве. Он обучался параллельно на историко-филологическом факультете Московского университета и турецком, персидском, арабском отделениях Московского института востоковедения им. Н. Нариманова. После окончания названных вузов Н.К. Дмитриев работал в Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук, Санкт-Петербургском государственном университете. В 1938 г. Н.К. Дмитриев возглавил сектор тюркских языков Института языка и мышления АН СССР (ныне Институт языкознания РАН). Одновременно он преподавал в двух главных университетах страны: это Ленинградский государственный университет, в котором с 1926 г. он работал доцентом, профессором и заведующим кафедрой, с 1941 г. был заведующим кафедрой, заведующим отделения Московского государственного университета. В 1943 г. Николай Константинович был избран член-корреспондентом АН СССР, в 1945 г. – действительным членом АПН РСФСР [6: 6-16].

Изучением башкирского языка Николай Константинович начал заниматься со студенческой поры. В двадцатых годах прошлого века им были опубликованы статьи по отдельным вопросам фонетики и грамматики башкирского языка. В 1927 г. на французском языке вышла его статья «Этюды по фонетике башкирского языка» в журнале «Jornal asiatique» [2: 33-41].

В Башкортостан же Н.К. Дмитриев приехал в 1928 г. в составе комплексной экспедиции АН СССР в качестве руководителя лингвистико-фольклорного подотряда. С этого времени он начинает интенсивно изучать диалекты башкирского языка. Его первые диалектные наблюдения в виде краткого отчета

лингвистико-фольклорной экспедиции были опубликованы в «Бюллетене башкирского областного бюро краеведения» в 1928 г.

В том же году в журнале «Белем» он выступает с программной статьей «К вопросу об изучении башкирского языка». В ней Н.К. Дмитриев впервые в башкироведении ставит вопрос - какими путями должно идти изучение башкирского языка? Далее он дает ответ на него. Подчеркивая, что башкирский язык является одним из тюркских языков, он, во-первых, говорит о необходимости определения его места среди других тюркских языков. Во-вторых, подчеркивает необходимость изучения башкирского языка, как и любого другого, не только в статике, но и в динамике. В-третьих, поскольку живой язык состоит из различных диалектов или наречий, он говорит о необходимости изучения диалектов и говоров башкирского языка. Таким образом, перед башкирскими языковедами Н.К. Дмитриев ставит задачу изучения диалектов и говоров башкирского языка. При этом он указывает каждый шаг диалектолога: «для этого все места, где говорят по-башкирски, следует разделить на несколько частей и изучать диалекты каждой из них по отдельности; естественно надо начинать с основного типичного диалекта, затем можно перейти к таким диалектам, которые стоят особняком. В конце концов, можно перейти к изучению районов с предполагаемой смешанной речью, например к башкирско-татарским говорам Бирского кантона и др. Для того, чтобы дать характеристику тому или иному диалекту, нам нужно будет выписать все слова и фразы с интересующими нас фактами и выяснить, как произносятся эти слова на местах...» [4: 11-16]. Вот такую полную инструкцию дал Николай Константинович башкирским языковедам 1920-1930-х годов, не потерявшей своей актуальности и сегодня. Кроме этого, высказывания Н.К. Дмитриева относительно диалектных различий в употреблении согласных звуков р, h, й, ж, аффикса множественного числа, методики сбора диалектного материала, которая предусматривает беседу-фиксацию фраз и текстов, изучение речи людей пожилого, среднего возрастов и детей, точной передачи услышанного материала транскрипцией, затем фольклорного материала актуальны и сегодня. Кроме задач по изучению башкирских диалектов, Н.К. Дмитриев ставит проблему экспериментального изучения звуков, а также изучения морфологии и синтаксиса башкирского языка. Он считает

актуальным и составление словарей различного типа, сравнительного изучения башкирского и других тюркских языков, языка памятников письменности и др. [4: 8-11]. Актуальность этих задач и сегодня не ставится под сомнение.

После этой статьи Н.К. Дмитриевым написано около семидесяти научных работ по башкирскому языкознанию. Как отмечает известный тюрколог, ученик Н.К. Дмитриева Т.М. Гарипов, в башкирском языкознании Н.К. Дмитриев выступил как грамматист – теоретик (здесь следует указать в первую очередь на «Грамматику башкирского языка»), фонетист (можно отметить вышеупомянутые «Этюды по фонетике башкирского языка»), диалектолог (отчеты о работе экспедиций Академии наук СССР 1928-1929 гг. в Башкирии), а также лексиколог, этнограф, автор и составитель учебников по башкирскому языку [1: 5-8].

Наиболее крупной и фундаментальной работой Н.К. Дмитриева является его «Грамматика башкирского языка». В 1940 г. рукопись готовой башкирской грамматики была сдана в типографию, но, к сожалению, погибла во время блокады Ленинграда. У Николая Константиновича остались черновики утраченного труда. Путем большого напряжения сил и воли к 1945 г. ему удалось восстановить рукопись и снова сдать ее в издательство Академии наук. В 1948 г. фундаментальный труд «Грамматика башкирского языка», ценный для башкироведения и тюркского языкознания в целом, увидел свет [4].

В новой грамматике Николай Константинович искусно сочетал синхронный и диахронный подходы в описании строя одного из тюркских языков. В «Грамматике ...» окончательную формулировку получила гипотеза Н.К. Дмитриева об особом виде придаточного предложения в башкирском и других тюркских языках – неличных оборотах со своим подлежащим в неопределенном падеже. В «Грамматике…» впервые были поставлены и решены также ряд вопросов, имеющих общетюркологическое значение, в частности, учение о грамматическом развитии слова, критерии выделения морфологически не оформленных частей речи, вопрос об указательных местоимениях и др. В 1950 г. «Грамматика башкирского языка» вышла на башкирском языке, что способствовало не только развитию теории грамматики, но и обогащению лингвистической терминологии башкирского языка.

[4]. Таким образом, «Грамматика...» внесла огромный вклад в развитие башкирского и тюркского языкознания в целом. Разработанные в «Грамматике...» Н.К. Дмитриевым вопросы фонетики, морфологии, синтаксиса тюркских языков не потеряли актуальности и сегодня.

Н.К. Дмитриев своими книгами и статьями, участием в работах научных и научно-практических конференций, редактированием словарей и других работ башкирских исследователей, чтением докладов и лекций, подготовкой научных кадров способствовал развитию филологической науки Башкортостана и других тюркоязычных реслублик и стран. Под руководством Н.К. Дмитриева были составлены все крупные двуязычные словари, установлены нормы нового литературного языка, разработаны вопросы терминологии, орфографии и орфоэпии башкирского языка. Даже вопросы составления учебников башкирского языка не остались без внимания Николая Константиновича. Это был настоящий русский интеллигент, относящийся с глубоким уважением к языку и культуре башкирского и других малых народов России. Именно поэтому с большой любовью собирал и изучал он язык и фольклор, литературу и этнографию башкирского и других народов страны.

Литература

1. Гарипов Т.М. К.К.Дмитриев и советское башкироведение // Baškirica: Моносборник избранных работ по башкироведению и тюркологии. – Уфа, 2004.

2. Гарипов Т.М. Н.К.Дмитриев и изучение русско-башкирского двуязычия // Структура и история тюркских языков. – М., 1971.

3. Гарипов Т.М. Труды Н.К.Дмитриева по башкироведению // Вопросы башкирской филологии. – М., 1959.

4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. II изд. – М., 2008.

5. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.

6. Тенишев Э.Р., Дыбо А.В. Николай Константинович Дмитриев // Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. II изд. –М., 2008.

Ф.Г. Хисамитдинова

Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН (Россия)

РАННИЕ РУССКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ВОСТОЧНОМ ДИАЛЕКТЕ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассмотрены ранние русские заимствования восточного диалекта башкирского языка. Восточный диалект территориально расположен в горнозаводской зоне, где русское население появилось в связи с горнозаводской колонизацией башкирских земель. Интенсивные контакты коренного и пришлого населения обусловили появление русских заимствований в восточном диалекте. В

данном диалекте русизмы составляют более 33 процентов всей зафиксированной лексики. В тематическом плане ранние русизмы восточного диалекта в основном относятся к бытовой сфере. Среди них особое место занимают лексемы, связанные с горнозаводской промышленностью. Все ранние русизмы адаптированы к фонетическим и морфологическим особенностям восточного диалекта

Abstract. The article considers the early Russian borrowings of the eastern Bashkir dialect. The eastern dialect is territorially located in the mining and metallurgical zone, where the Russian population appeared in connection with the mining colonization of the Bashkir lands. Intensive contacts between the indigenous and the newcomers led to the emergence of Russian borrowings in the eastern dialect of the Bashkir language. In this dialect, the Russioms constitute more than a percent of all recorded vocabulary. In the thematic plan, the earlier Russisms of the eastern dialect are mainly related to the domestic sphere. Among them, a special place is occupied by lexemes associated with the mining industry. All early Russisms are adapted to the phonetic and morphological features of the eastern dialect.

Ключевые слова: русско-европейские заимствования, восточный диалект, башкирский язык.

Keywords: Russian-European borrowings, the eastern dialect, the Bashkir language.

О русских заимствованиях в тюркских языках написано довольно много. Здесь уместно будет вспомнить работы Н.К. Дмитриева, В.Д. Аракина, С.К. Кенесбаева, Э.М. Ахунзянова, Ю.Д. Дешириева и др. Из более поздних исследователей по русским заимствованиям в том или ином тюркском языке следует отметить работы А.Ш. Юсуповой, Г.Ч. Утяшевой, П.В. Желтова.

Следует отметить, что и для башкирского языкознания исследования, посвященные башкирско-русским контактам, были всегда актуальны [6; 15; 1; 10; 4; 17; 7; 16]. В работах указанных авторов рассматривались вопросы хронологии, тематические группы, проблемы адаптации русских заимствований и т.д. К сожалению, в работах ни старшего поколения, ни молодых не рассматривались вопросы русизмов в диалектах и говорах башкирского языка. Безусловно, в диалектных словарях, монографиях по диалектам и говорам башкирского языка нашли отражение отдельные диалектные заимствования. В частности, в монографии Н.Х. Максютовой, посвященной восточному диалекту, дан краткий перечень русизмов, относящихся к тому или иному говору восточного диалекта башкирского языка. [13: 73-75, 167-168, 210-212, 246-247]. Однако ни в исследованиях Н.Х. Максютовой, ни других башкироведов диалектные заимствования из русского языка не были предметом отдельного исследования. Между тем изучение русских заимствований, особенно ранних, представленных в том или ином диалекте или говоре, может пролить свет не только на историю формирования диалектной лексики, их фонетических и морфологических

особенностей, но и на хронологизацию отдельных явлений, лексем русских говоров Башкортостана и русского языка в целом. В связи с изложенным актуальность изучения русизмов башкирских диалектов и говоров не вызывает сомнения. В этом плане, на наш взгляд, особо интересен восточный диалект башкирского языка, содержащий, судя по словарям, больше русизмов, чем другие диалекты. Так, например, в первом томе трехтомного диалектного словаря башкирского языка, который включает лексику восточного диалекта, представлено более 7150 слов. Из них 214 слов являются русизмами, что составляет более 33% зафиксированной лексики восточного диалекта. Для сравнения можно привести подсчеты по второму и третьему томам диалектного словаря башкирского языка. Так, например, во втором томе, включающем более 8990 слов, русские заимствования представлены 359 лексемами, что составляет 25% всей зафиксированной лексики диалекта. Что же касается третьего тома диалектного словаря, то в нем зафиксировано более 5350 слов. Из них более 240 слов являются русизмами, что составляет 22% зафиксированной лексики диалекта. [3, I; II; III]. Интересно отметить, что русизмы в сводном томе диалектной лексики башкирского языка составляют около 30 % [5]. Таким образом заимствования из русского языка в восточном диалекте представлены в большем объеме, чем в других диалектах.

Территориально восточный диалект охватывает северо-восточную часть Башкортостана, Челябинскую и Курганскую области. Данная территория, связанная с горнозаводской колонизацией башкирских земель, стала зоной интенсивных контактов башкир и русских со второй половины XVIII в. Именно в эти годы начинается активное строительство заводов на Южном Урале. Как отмечают исследователи, к началу Крестьянской войны на землях южноуральских башкир существовало множество металлургических заводов, на которых трудилось тысячи приписных и посессионных крестьян, тысячи вольнонаемных рабочих, переселенных как с Центральной России, так и обжитой зоны Среднего Урала [14: 4]. Следует отметить, что правительство поддерживало процесс переселения населения с центральной России. В результате на южноуральских землях башкир к концу XVIII в. появились сотни русских поселений вокруг заводов, четыре уездных города. [12]. Все это способствовало развитию интенсивных контактов на Южном Урале между коренным

башкирским и пришлым русским населением, что не могло не отразиться в языке как башкир, так и русских. По видимому, именно тогда в говорах горнозаводского русского населения появились такие тюркизмы (башкиризмы), как *тулуп*, от толоп ʻдлинная шуба’; *апайка* ʻбашкирка’, от апай ʻсестра, тетя’, *бабай* ʻнечистая сила, бука’, от бабай ʻстарик, дед, бука’; *бакирка* ʻчайник’, от баҡыр, баҡырас ʻмедный, медный котелок’; *елань* ʻполянка’, от ялан ʻполяна’, *кызымка* ʻбашкирская девушка или девочка’, от ҡыҙ ʻдевочка, девушка’ и др. [9: 104-110].

Именно со второй половиной XVIII в., т.е. периодом интенсивных контактов башкир с горнозаводским русским населением, следует связать проникновение первых русизмов и в говоры восточного диалекта. До этого времени южноуральские башкиры практически не сталкивались с русским населением, т.к. были на периферии русско-башкирских контактов, возникших после вхождения башкир в состав русского государства. Во-вторых, восточные башкиры, состоящие из айлинцев, восточных табынцев, катайцев, части горно-лесных кыпчаков и бурзян, традиционно поддерживали связи с генетически близкими им сибирскими татарами, а также с казахами и другими народами центральной Азии, которые гораздо позже вошли в состав Русского государства. [11]. Поэтому вполне логично, что первые контакты восточных башкир с русскими произошли только в период горнозаводской колонизации башкирских земель, т.е. во второй половине XVIII в. Об этом свидетельствуют, кстати, и сами русизмы восточного диалекта, которые в основном связаны с бытовой сферой, горнозаводским производством, лесо- и углезаготовкой.

В тематическом плане русизмы восточного диалекта, связанные с бытовой сферой, можно разделить на *названия домовых и других построек* (*мунса* ʻбаня’, от диал.мовница, лит. мунса; *кузнис* ʻкузница’, лит. тимерлек; *матса* ʻматица’, лит. өрлөк; *залавка* ʻнары в кухонной части дома’, от прист. за и лавка, лит. *һике* и др.); *названия посуды* (*басуда* ʻпосуда’, лит. *һауыт-һаба; сөгөн* ʻчугунок’, лит. *сүлмәк; барник* ʻчайник (заварной)’, от парить, лит. сәйгүн; *мискә* ʻбочка’, лит. мискә и др.; *наименования пищи и продуктов питания* (*кәртүк/картуф* ʻкартофель’, лит. бәрәңге, картуф; *липүшкә* ʻлепешка’, лит. *көлсә; шөкәрә* ʻсухари, лит. сохарый’); *названия одежды и украшений* (*сусинкә / сашинкә* ʻчесанки’, лит. калушлы быйма; *наскый / нәскей* ʻноски, лит.

башалтай; *буфка* ʻпуговицаʼ от пуговка, лит. төймә; *камзул* ʻкамзолʼ, лит. камзул); *названия растений* (*көрөз / гөрөз / көрөздөй* ʻгрузди', лит. бәшмәк; *әгүрсә / үгерсе* ʻогурецʼ, лит. ҡыяр; *әпсек / әпсүк* ʻовсюкʼ, лит. ҡара һоло; *йәблек* ʻкартофель, от яблоко, лит. бәрәңге, картуф); *лексику транспортных средств* (*берәшкә* ʻзапрягать пристяжным', от пристяжка, лит. мисәү; *кашауай / кышауай,* от диал. кошевка, кошева, лит. кашауай; *салага* ʻрозвальни', от салазка, лит. терһәкле сана; *йәжәнкә* ʻрозвальни', от лежанка, лежать, лит. терһәкле сана и др.).

В говорах восточного диалекта особое место занимают русизмы, связанные с горнозаводским производством, его продукцией. Ср.: *шипше / сипсе/ сипсы* ʻщипцыʼ (для угля), лит. ҡыҫҡыс; *касар / кәсир/касир* ʻбольшой ножʼ, лит. ҙур бысаҡ, иҙән бысағы; *кистәм* ʻкистень', лит. *суҡмар; кәлитә / кәритә* ʻкорытоʼ, лит. ялғаш).

В связи с привлечением башкир к лесо- и углезаготовкам для металлургических заводов, в говоры восточного диалекта проникли русизмы, относящиеся и к этой области. Ср.: *күрен / күрин* ʻлесозаготовка', от корень, лит. ағас әҙерләү; *кандауай* ʻстройная многолетняя сосна', от кондовый, лит. *үҙағаслы урман; абыжук* ʻдегтярная печь', от обжиг, лит. үртәү, (ыҫлау) мейесе; *диләнкә* ʻделянка', лит. диләнкә и др.

Как показывают примеры, отдельные ранние русизмы восточного диалекта стали достоянием общенародного языка, некоторые приобрели даже литературный статус. Ср.: диләнкә, картуф, биҙрә, дегет, толоп и др. Отдельные русизмы остались достоянием некоторых говоров восточного диалекта. Так, например, русизм *залафка* ʻнары на кухонной половине дома' ни в одном говоре восточного диалекта, кроме миасского, не зафиксирован. А лексема буфка ʻпуговица' зафиксирована в айском и миаском говорах восточного диалекта.

Интересно отметить, что в говорах восточного диалекта зафиксированы русские заимствования, в которых предлог стал частью слова. Ср.: нәселә/нәсилә ʻкое-как', от на силу; биздыйала ʻвпустую', от без дела и др.

Многие ранние русизмы восточного диалекта стали словообразовательной базой для новых слов. Ср.: *дауайҙашыу* ʻоспаривать, тягаться, от давай ʻдауай + заш + ыу'; *дасаттаныу* ʻстыдиться', от досада ʻдасат + тан +ыу'; *ладымдау* ʻдело довести

до конца’, от ладить / уладить ‘ладым + дау’; *бырашҡалау* ‘запрягать пристяжным’, от пристяжка ‘бырашҡа + лау’ и др.

Следует отметить, что ранние русизмы восточного диалекта все адаптированы к фонетическим и морфологическим особенностям восточного диалекта. Ср. *суттау / шуттау* ‘считать’, от сут / шут ‘счет’. В южном диалекте зафиксировано заимствование *сутламау* ‘не считаться. Формы восточного диалекта нашли отражение и в лексемах *сиптәү* ‘завязать цепью’, от цепь; в южном – сипләү; *синдек* ‘сени’, от сени, в южном – синнек и др.

В заимствованиях говоров восточного диалекта как и в других диалектах башкирского языка, отмечаются явления протезы и эпинтезы. Ср.: *ызбурый*, от рус.сбруя; *торба* ‘от труба’; *төрөпкә* ‘от трубка’; *әләтсә* ‘от ласка’ и др.

Подводя итоги, можно сказать, что ранние русские заимствования занимают большое место в лексике восточного диалекта башкирского языка. Их проникновение связано с горнозаводской колонизацией башкирских земель. С тематической точки зрения они охватывают в основном бытовую сферу. С фонетической и морфологической точки зрения заимствования все адаптированы к особенностям восточного диалекта.

Литература

1. Ахмеров К.З. Языкознание в Башкирии // Вопросы языкознания. 1953. – №3.
2. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. – Казань, 1968.
3. Бһһ. – Башҡорт һөйләштәренең һүзлеге. 3 томда. I т. Көнсығыш диалект. Өфө, 1967; II, т. Көньяҡ диалект, Өфө, 1970; III т. Көнбайыш диалект. Өфө, 1987.
4. Гарипов Т.М. Русский язык в Башкирии. – Уфа, 1968.
5. Диалектологический словарь башкирского языка. – Уфа, 2002
6. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.
7. Закирьянов К.З. Сопоставительная типология русского и башкирского языков. – Уфа, 2002.
8. Закирьянов К.З., Замалетдинова Г.Ф. Взаимодействие и взаимообогащение языков в полиэтническом пространстве (на материале контактов русского и башкирского языков // Филология и культура. – 2015. – №3 (41).
9. Каташева А.Я. Тюркизмы в языке города (на материале речи русского населения горнозавадской зоны Челябинской области // Живая речь Уральского города. – Свердловск, 1988.
10. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө, 2002.
11. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974.
12. Кулбахтин Н.М. Горнозаводская промышленность в Башкортостане. XVIII в. – Уфа, 2000.
13. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. – М., 1976.
14. Свистунов В.М. Горнозаводская колонизация Южного Зауралья (1744-1776). – Екатеринбург, 2001.

15. Терегулова Р.Н. Русские заимствования в башкирском языке. – Уфа, 1957.
16. Фатхуллина Ф.Г. Вхождение новых слов в лексику башкирского языка (на материале заимствований из индоевропейских языков // Вестник Башкирского Университета. 2008. Т.13. №3.
17. Халикова Р.Х. Язык башкирских шежере и актовых документов XVIII-XIX вв. – М. 1990.
18. Юсупова А.Ш. Русские заимствования в татарском языке: особенности их функционирования // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искуствоведения и культурологии. Мат. IX Междун.науч.-практ. конференции. – Новосибирск, 2012.

Ю. Хисияма
Токио чит телләр университеты (Япония)

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ МОДАЛЬ СҮЗЛЕ ИЯРЧЕНЛЕ ИЯ ҖӨМЛӘЛӘРЕНДӘ СУБЪЕКТ БЕЛДЕРЕЛҮЕ

Аннотация. Татарский язык имеет три модальных предиката: *кирәк* (нужно), *тиеш* (должен) и *мөмкин* (может). В именном придаточном предложении, возглавляемом инфинитивом + *тиеш* или *мөмкин*, субъект обозначается номинативным или родительным падежом, а голова может принимать притяжательный суффикс, который согласуется с субъектом. С другой стороны, в именном придаточном предложении, возглавляемом инфинитивом + *кирәк*, агент отмечен дательным падежом, и голова может принимать суффикс принадлежность 3-го лица, независимо от человека и числа агента. Предложение, возглавляемый инфинитивом + *кирәк*, является безподлежащным предложением, поэтому суффикс принадлежность 3-го лица не означает субъекта именного придаточного придложения.

Abstract. Tatar language has three modal predicates: *kiräk* (need), *tiyeš* (must) and *mömkin* (can, may). In a noun clause headed by infinitive + *tiyeš* or *mömkin*, a subject is marked by the nominative or genitive case and a head can take a possessive suffix which agrees with the subject. On the other hand, in a noun clause headed by infinitive + *kiräk*, an agent is marked by the dative case and a head can take the 3rd person singular possessive suffix regardless of the person and number of the agent. An sentence headed by infinitive + *kiräk* is an impersonal sentence, so the 3rd person singular possessive suffix doesn't mean the subject of the clause.

Ключевые слова: Татарский язык, именное придаточное предложение, модальное слово, лицо, суффикс принадлежности.

Keywords: Tatar language, noun clause, modal predicate, person, possessive suffix.

Татар телендә *кирәк*, *тиеш* һәм *мөмкин* модаль сүзләре инфинитив белән кушма хәбәр оештыра. Татар телендә инфинитив һәм *тиеш* яки *мөмкин* сүзеннән торган кушма хәбәрле җөмләдә субъект баш килештә килсә, инфинитив һәм *кирәк* сүзеннән торган кушма хәбәрле җөмләдә субъект рус телендәге кебек юнәлеш килешендә килә. Төрек телендә ул иялек килешендә, үзбәк телендә баш килештә белдерелә:

Тат. ***Миңа*** *бу китапны укырга* *кирәк*.
Төр. ***Benim*** *bu kitabı okumam* *gerek*.

Үз. ***Men*** *bu kitobni o‘qishim* *kerak*.

Рус. ***Мне*** *надо прочитать эту книгу*.

Модаль сүзләре, күп очракта исем иярчен җөмләсе (Бу мәкаләдә “исем иярчен җөмләсе” – гомуми лингвистикада кулланыла торган “noun clause” сүзенә туры килгән термин буларак кулланыла) төзүче *-лык* кушымчасын алып, исем иярчен җөмләсенең төп сүзе (Бу мәкаләдә “төп сүз” – гомуми лингвистикада кулланыла торган “head” сүзенә туры килгән термин буларак кулланыла) ролен үти. Бу мәкаләдә без, инфинитив һәм модаль сүзләреннән торган кушма хәбәрле исем иярчен җөмләсендә субъект белдерелүе турында тасвирлауны максат итеп куйдык.

Инфинитив һәм модаль сүзләреннән торган кушма хәбәрле исем иярчен җөмләсендә субъект белдерелүе турында тасвирланган хезмәт табылмады. “Татар грамматикасы” хезмәтендә модаль сүзләре “предикативные слова” дип атала һәм алар турында түбәндәгечә тасвирлана: *Тиеш* сүзе – “должен” яки “обязан” мәгънәсендә кулланыла, инфинитив белән бергә, иянең затысанына туры килгән кушма хәбәр оештыра: *Булат, син мине тыңларга* ***тиеш****сең* [1: 295]. *Кирәк* сүзе – кирәклекне белдерә, иясез җөмләнең кушма хәбәренең составы буларак та актив кулланыла: *Яңа наступлениене тизрәк башларга* ***кирәк*** [1: 295]. *Мөмкин* сүзе – эш башкарылу мөмкинлеген белдерә, исем фигыль яки инфинитив белән бергә грамматик ия белән мөнәсәбәтле булмаган кушма хәбәр оештыра: *Артык бер вагон да ялгарга* ***мөмкин*** *түгел* [1: 296].

Без, Интернетта эшләп килүче “Татар теленең язма корпусы”ннан файдаланып, инфинитив һәм модаль сүзләреннән торган кушма хәбәрле иярчен җөмләләрне җыеп, субъект белдерү юлларын тикшердек.

Татар теленең исем иярчен җөмләләрендә түбәндәге субъект белдерү юллары кулланыла (H – head, POSS – possessive suffix, S – subject, GEN – genitive, NOM – nominative): A [H-POSS]; B [S-GEN+H-POSS]; C [S-GEN+H]; D [S-NOM+H]; E [S-NOM+H-POSS].

Корпустан алынган үрнәкләрне тикшергәч, инфинитив һәм *тиеш* яки *мөмкин* сүзеннән торган кушма хәбәрле исем иярчен җөмләләрендә субъект белдерүнең 5 юлы кулланылуы ачыкланды:

А тибы: [Ул дөньяда нишләргә тиешлег-ем]-не бөтенләй белмим.

В тибы: *Ул моңарчы* ***[андый хәлнең*** *булырга* *мөмкинлег-е]****-н*** *күз алдына да китерми иде.*

С тибы: *Стратегия **[безнең** кайсы юнәлештә хәрәкәт итәргә тиешлек]-не күрсәтә*.

D тибы: *[Икътисади үсешнең нигезендә **социаль тотрыклылык** ятарга тиешлек] яңалык та түгел, югыйсә.*

Е тибы: *Картлар [иртәгә **кемнәр** кабер казырга тиешлег-е]-н сөйләштеләр.*

Инфинитив һәм *кирәк* сүзеннән торган кушма хәбәрле исем иярчен җөмләсенә килгәндә, субъект юнәлеш килешендә килә һәм төп сүзендә субъектның заты-санына мөнәсәбәтсез рәвештә, III зат берлек тартым кушымчасы ялганырга мөмкин:

Тартымсызы: *Бу – **[миңа** укырга кирәклек]нең беренче сәбәбе.*

Тартымлысы: *Гаишникларга **[безгә** Башкортостанга кайтырга кирәклег-**е]**-н аңлаттым.*

Тартымлысы (*-лык* кушымчасыз): ***[Үзебезгә** тырышырга кирәг-**е]**-н, берәүнең дә бернәрсә китереп бирмәячәген беләбез.*

Ләкин, аз булса да, субъектның заты-санына мөнәсәбәтле тартым кушымчасы ялганган үрнәкләр дә табылды: *Икътисадчы булмагач, [нәрсәгә әзер булырга тиешлег-**ең]**-не генә белмәссең.*

Күренгәнчә, иясез җөмле булуына карамастан, инфинитив һәм *кирәк* сүзеннән торган кушма хәбәрле җөмлә исем иярчен җөмләсе булганда, төп сүзенә III зат берлек тартым кушымчасы ялганырга мөмкин. Башка иясез исем иярчен җөмләләрендә дә шул ук хәл күзәтелә: *[Акчасыз яшәп булмаганлыг-**ы]**-н исбатлап торырга кирәкми.* Иясез җөмләдә ия булмаганга күрә, бу тартым кушымчасы ияне белдерми дип әйтергә була.

Әдәбият

1. Закиев М.З. и др. Татарская грамматика. Т.II. Морфология. – Казань: Академия наук татарстана, 1993. – 397 с.

2. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

3. http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php // “Татар теленең язма корпусы” сайты

M. Hüseyinova

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Azerbaycan)

TÜRK DILLERININ AĞIZLARINDA MUTFAK SÖZ VARLIĞININ KARŞILAŞTIRMALI ÖĞRENILMESININ ÖNEMI

(yiyecek ve içecek isimleri üzerine)

Аннотация. Как и другие тюрк язычные народы, азербайджанцы принесли старинные имена свои продуктов питания, богатую кухню используя их в быту по сей день. Изучение на основе древних обрядов турецкого языка происхождения названий продуктов питания и напитков как части материальных культур является основной

чертой этой статьи. В статье также объясняется, что изучение происхождения названий продуктов питания и напитков показывает состав этнической истории тюркских народов, раскрывает языковые феномены племенных языков, поможет в изучении инноваций, могут быть полезными в определении истории взаимодействия тюркских диалектов, а также исторические отношения между родственных и неродственных языках.

Abstract. Azerbaijanis, like other Turkic-speaking peoples have brought the ancient names of food products in their living, rich cuisine to the present day. The main line of this article constitutes the study of the origin of foods and beverages' names as part of the material cultures on basis of the ancient rites of Turkish language. The article also explains that by studying of the origin of foods and beverages' names we can reveal the composition of the ethnic history of the Turkic peoples, also the ancient linguistic phenomena of tribe-tribal languages, can learn the innovations, investigate the history of interaction between the Turks dialects, can be determined as well as historical contacts of relative and non-relative languages.

Ключевые слова: Пищевая, напитки, древняя история, тюркских диалектов.

Keywords: Foods, drinks, old history, Turkish dialects.

Türk dillerinin ağızlarında, bölge sözlüğünün en önemli dallarından biri yiyecek ve içecek isimleridir, bu sözcüklerin tarihi insanlık tarihi kadar eskilere dayanıyor. Onların eski ve modern sözlükler üzerine karşılaştırmalı biçimde öğrenilmesi çağdaş devirin en önemli konularından biridir. Türk dillerinin ağız leksikasını areal söz varlığı da adlandırabiliriz ve bu leksikada Türk halklarının en eski yiyecek ve içecek isimleri kendi döneminin meişetini, etnografiyasını, maddi kültürünü tam olarak yansıtabiliyor. Toplumun ve dilin gelişimi ile ilgili olarak belirli yiyecek ve içecek adlarını bildiren leksik birimlerin bir bölümü Türk dillerinin ağız leksikasında stabilize olmuş, bir bölümü ortak Türk dillerinde kendi performansını ya tamamen kaybetmiş, iletişimden çıkmış, ya da ki, daha az işlenmektedir. Ortak Türk dillerinin en değerli maddi kültür örnekleri sayılan, Türk halklarının meişetini, eski milli izlerini koloritli şekilde yansıtan yiyecek ve içecek adlarını bildiren sözcükler Türk dillerinin ağızlarında sayısızdır. Günümüzde Türk dillerinin dialektoloji sözlüklerinin oluşturulması oldukça önemlidir ve bu sözlükler oluşturulurken zennimizce, sözlük makalelerinin aşağıda vereceğimiz şekilde düzenlenmesi gerekir. Birkaç örneğe göz atalım:

Aş – Azerbaycan mutfağında en çok kullanılan yemek türlerinden biridir. Halk şairi, ünlü bilim adamı ve politikacı Sabir Rüstemhanlı belirlemiştir ki, bugün Ermenistan askeri birliklerinin işgaline uğramış Karabağ'da bu yemeğin 130'tan fazla türü kullanılıyor. Modern Azerbaycan ailelerinde «aş» kelimesi ile yanaşı onun etnonimi olan «pilav» kelimesini de tercih ediyorlar. Bu söz «yemek, aş» anlamında XI Yüzyılın büyük türkologu Mahmut Kaşgarlı'nın sözlüğünde işlenmiştir. «*Aş*» sözünün «yemek, yiyecek» anlamları ile birlikte, «misafirlik,

yeme, büyük misafirlik, ziyafet» anlamında da olduğu «Eski türk sözlüğü»nde kayda geçmiştir [7: 61]. Mahmut Kaşgarlı'nın sözlüğünde «*aşa*» (yemek, pilav yemek anlamında), «*aşaç*» (tencere, tava anlamında), «*aşat*» (yemek yedirmek), «*aşbar*» (saman, kepek, ot gibi şeylerin karışımından oluşan yem anlamında), «*aşıg*» (tencere anlamında), «*aşla*» (kap tamir etmek anlamında), «*aşlıg*» (aşhane, mutfak anlamında), «*aşsa*» (yemek istemek anlamında) sözleri verilmiştir. Bu sözler «*aş*» (yemek, aş anlamında) sözü ile aynı kökenlidir. Bu sözlere bakalım: ***aşa yemek, aş yemek; er aş aşadı = adam yemek yed.*** [1: 12]. Mahmut Kaşgarlı söylüyor ki, Hakaniye türkleri bu sözü büyüklerin yemeğinde kullanıyorlar. Diğer türkler ise ayrım yapmadan bu sözü herkes hakkında kullanırlar, doğrusu da budur. [1: 237]. Bu söz (aşa sözü) «yemek, pilav yemek» anlamlarında «Eski türk sözlüğü»nde kayda geçmiştir [7: 62]. «*Aşa*» kelimesinin «Eski türk sözlüğü»nde «kullanmak, yararlanmak», «yemek, (meyvesini) tatmak», «hizmetinin karşılığını almak» anlamları da verilmiştir [7: 62]. «*Aşa*» kelimesi «yemek, yiyecek» anlamlarında yazılı kaynaklarda *ye* – sözü ile paralel şekilde kullanılmıştır [7: 62]. Yazılı kaynaklarda «*şef aşçı*» anlamında «*aş başkanı*» kelimesi kullanılmıştır [7: 61].

Ayran – Serinletici bu içki türünden Azerbaycan'da ta eskiden kullanılmıştır. Muhteşem «Kitab-ı Dede Korkut» oğuznamelerinde bu içki türünün adı geçmiştir:

«Geline ayıran demedim men Dede Gorgud,
Ayrana doyuran demedim men Dede Gorgud».

Eski türkçede kullanılan «*ayran*» sözü «*ad//ay*» morfeminin «*ayrılmak*» anlamının türemesidir. «Ayran» inek sütünden yapılmış yoğurdun tulumda çalklanması ile oluşuyor. Nitekim yoğurt tulumda çalklandıktan sonra üzerinde yağ oluşuyor, geriye kalan sıvı, maye kısım ise ayran olur. Hatta ayranı sütün doğrudan tulumda çalkalamak yoluyla da elde etmişlerdir. Tulumda süt çalkalandıktan sonra yağ oluşmuş, geriye kalan sıvı, maye kısım ise ayran olmuştur [6: 286].

Enbey – Mahmud Kaşgarlı'nın «Divanü-Lugat-it-Türk» eserinde *epmek* ve *etmek* fonetik seçeneklerinde kaydedilmiştir. XI yüzyılda büyük türkolog yazıyor ki, *epmek* ve *etmek* Oğuzların ve Kıpçakların bir kısmının dilinde *çörek* «*ekmek*» gibi seslenmiştir [1: 164]. Azerbaycan dilinin Ağdam, Bolnisi, Çenberek, Gedebey, Goranboy, Karakilse, Mingeçevir, Şeki, Tovuz, Yevlan ağız ve şivelerinde bu söz *enbvey*, Oğuz ilçesi şivesinde ve Şeki ağzında *enbey*, Derbent ağzında *eppek*, Ağdam, Göyçay, Kürdemir şivelerinde *eppek*, Culfa şivesinde ve

Nahçıvan ağzında *eppey* şekillerinde, *çörek* «*ekmek*» anlamında kullanılmaktadır [2: 174-175]. Batı Azerbaycan'ın Hamamlı şivesinde «*yağ, soğan ve ekmekten hazırlanan çorba*» anlamında işlenen *enbey-aşı* bileşik kelimesinin birinci komponentini de *enbey* leksemi oluşturmaktadır. «*Enbey*» sözcüğünün Zengilan şivesinde eşitliyi-omonimliyi gözlemleniyor ve «aşığın-ip sarınan küçük borunun hamar yönü» anlamında bu şivede kullanılmaktadır [2: 174-175].

«*Çorba*» anlamında Mahmud Kaşgarlı'nın «Divan»ında kullanılmıştır. Mahmud Kaşgarlı söylüyor, ben yağma ülkesinde duydum ki, «*çorba getir*» yerine «*mün geldür*» söylüyor ve erişte çorbası getiriyorlar. Şu kelimeden onu anlıyorlar [1: 350]. *Mün* kelimesi şu anda çağdaş Türk dillerinde çorba anlamında kullanılmaktadır. Türkmen dilinde *çorba* "*içine et, çök önüm ve atılın bişirilyen suvuk nakar*" anlamındadır. Azerbaycan dilinde *mün* kelimesi *çorba* ve *sup* anlamlarında kullanılıyor. Şimdi, bu kelime Altay, Hakas dilinde *mün*, Yakut dilinde ise *min* şeklindedir [4: 208].

Kımız – İçki çeşitinin adıdır. Sütün ekşitilmesi yoluyla üretilir. Günümüzde bu kelime kazak dilinde kullanılmaktadır. Mahmud Kaşgarlı yazıyor ki, kımız kısrak sütü tulumda saklanarak ekşitilir, sonra içilir [1: 370]. Mahmud Kaşgarlı aynı zamanda söz birleşmesi modelinde olan ve «*ekşi elma*» anlamında işlenen «*kımız almıla*» ifadesini de söylemiştir [1: 370]. Azerbaycan dilinin Ağdam şivesinde *kımız* sözü *gımız* (g-k yerine) şeklinde şimdi işlenmektedir. Azerbaycan dilinin şivelerinde bu sözün omonimi de müşahede edilmektedir. Nitekim Ağdam şivesinde bu söz «*ekşi*» anlamında, Şerur şivesinde ise «*mürekkeb*» *(yani kalem içliği, kalemin iç boyası)* anlamında kullanılmaktadır [2: 327].

Xaşlama – Haşlama – V.V. Radlov belirtiyor ki, *haşlama* sözü osmanlı dilinde «suda pişirilmiş», «pörtledilmiş» anlamlarında kullanılmıştır: *Haşlama et* - suda pişirilmiş et [5: 1773]. «Haşlama»sözü «xaşlama» şeklinde Azerbaycan dilinde de kullanılıyor. Örn: Xaşlama et. Xaşlama et edin (inek, koyun, kuzu, keçi vs). Suda pişirilmesidir. Bu etin suda pörtledilmesi de denir [6: 33]. Osmanlı dilinde «haşla» (xaşla) sözü de işlenmiştir. Bu söz «kaynar suyu, kaynatılmış suyu, dağ suyu dökmek, akıtmak» ve «haşlamak» anlamlarını bildirmiştir [5: 1773]. B. Halilov belirtiyor ki, bizce, Azerbaycan dilindeki xaşlama, xaş, aş sözleri aynı kökenlidir [6: 33].

Süddaş – Azerbaycan mutfağında pişirilen «*aş*» türlerinden birinin adıdır. Aslında ağız ve şivelerde, hatta Türk dillerinin bazılarında

işlenen bu söz Azerbaycan dilinde «*sütlü aş*» şeklinde olmalıdır. Günümüzde bu kelime Azerbaycan dilinde «*südlü aş*», Türkiye türkçesinde «*sütlü aş*», uygur dilinde «*sudok aş*», kazak dilinde «*kopak aşı*» biçimlerinde işleniyor [3: 29]. Azerbaycan'da «*südlü aş*»ın hazırlanma şekli şöyledir: «İnek, koyun veya keçi sütü kaynatılır. Sütün hacmine uygun olarak kaynatılmış süte pirinç ilave edilir ve pirinç piştikten sonra yemek hazır olur». Azerbaycan ailelerinde genellikle bu yemek türünden sabahları kullanılır.

Yogurt – Azerbaycan'da eski içki türlerinden birinin adı böyle denmiştir. «Yogurt» eski türkçede «kesmikleşmiş süt//yoğurt» anlamındadır: ***yogurt udışdı – kesmikleşmiş süd // gatıg uyuşdu (yani yoğurt oluştu); ol sirkanı yogurta gatı – o sirkeni gatığa (yoğurta) katd.*** [7: 270] Nitekim eski türkçede «yogurt» sözcüğü aşağıdaki anlamları bildirmiştir: 1. «Karıştırmak», «yoğurmak» (hamur), «tutmak» (çamur) anlamını: Küncit yağı bırla yoğurur – Küncüt-susam yağı ile karıştırıp [7: 270]. Gerçekten de tulumda sütü atıp – tutmakla, karıştırarak (buna yayıkta çalkalanması denir) yoğurt oluşur. Sürecin kendisi ise yogurmag (Azerbaycan dilinde yoğurmak) denir. Azerbaycan dilinde hamurun yoğrulması, akmanın yoğrulması, sütün mayalanması ifadeleri de oluşmuştur [7: 287]. «Geçmek, aşmak, atlamak», «dönüştürmek», «yeniden pişirmek, yeniden kaynatmak» anlamı [7: 270]. Eski türkçede «yoğur» kelimenin her iki anlamıyla yakınlaşma yaratan, daha doğrusu bu kelimeden oluşan «yogurguc» sözü (yogur – guc) «oklava», «plak» (tezgahta) anlamında kullanılmıştır [7: 270].

Böylece bu sözlük makalelerin sayısını istenilen kadar arttırabiliriz ki, türk halklarının tarihsel geçmişini, maddi ve manevi kültürünü, onların yaşam ve düşünce tarzı ile ilgili olan yemek ve içki adlarının türk dillerinin ağız coğrafyası üzere derinden öğrenilmesinin ve ortak dialektoloji sözlüklerin tertip edilmesinin zamanı gelmiştir. Modern Azerbaycan çokkültürlü bir ülkedir. Bu ülkede çeşitli halkların ve etnik grupların temsilcileri yaşıyor. Her halkın, milletin tarih boyunca yarattığı gıda ürünü onun tarihsel geçmişi, maddi ve manevi kültürü, hayat ve düşünce tarzı ile doğrudan ilgilidir. Yemek isimlerinin tarihi insanlığın tarihi kadar eskilere dayanıyor. İlk mutfak kültürünü eski insanlar yaratmış, yüzyıllar boyunca yaşatarak, birbirine aktararak bugünkü nesle armağan etmişler. Halk mutfağının eski teknolojisini incelemek, eski yemek isimlerinin, ve onların çeşitlerinin yansıma terminalogiyasının derinliklerine inmek, onların kökünü, kökenini öğrenmek Avrupa'ya entegre ettiğimiz bir dönemde oldukça güncellik

arz eden konulardandır. Azerbaycan mutfağında eski türkçe konuşan halkların, Azerbaycan halkının eski alışkanlıkları, etnik-kültürel özellikleriyle, meşguliyet alanları, ev hayatının esas kısımı verilir. Tüm bunları dikkate alarak maddi kültürlerin aynısı sayılan, onun yaşamını, ulusal belirtilerini renkli şekilde yansıtan yemek ve içki adlarının Azerbaycan, türk, rus, ingiliz, fransız dillerinde «Sözlüyü»ne büyük ihtiyaç duyuluyor. Sözlük ilkelerine uymakla gelecekte bu önemli ve güncel sorunu yerine getirmeyi düşünüyorum.

Kaynakça

1. Kaşğari M. Divanü-lüğat-it-türk. Dörd ciltte. I cilt. Çeviri Ramiz Esger. – Bakü: Ozan, 2006.
2. Azerbaycan dialektoloji lüğeti. I cilt. – Ankara, 1999.
3. Kazımov İ. Müasir türk dillerinin mügayiseli leksikası. II cilt. – Bakü, 2010.
4. Рассадин Б.И. Фонетика и лексика тофаларского языка.. – Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – С.-Пб, 1899.
6. Halilov B. 224 Gedim türk sözü. – Bakü, 2010.
7. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.

Г.К. Һадиева
Казан федераль университеты (Россия)

ГЫЙБАДУЛЛА АЛПАРОВНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Аннотация. В данной статье освещается жизнь и научная деятельность ученого, публициста, языковеда**,** преподавателя Гибадуллы Алпарова. Наследие ученого представляет огромную ценность для развития гуманитарных знаний у татар и других тюркских народов. Г. Алпаров – автор многих научных трудов по языкознанию, а также общественно-публицистических и научно-популярных статей. Многие из них посвящены общим вопросам татарской лингвистики, грамматики, вопросам алфавита, орфографии татарского, башкирского, туркменского, узбекского языков.

Abstract. This article highlights the life and scientific activity of the scientist, publicist, linguist, teacher Gibadulla Alparov. The legacy of the scientist is of great value for the development of humanitarian knowledge among the Tatars and other Turkic peoples. G. Alparov is the author of many scientific works on linguistics, as well as public-journalistic and popular science articles. Many of them are devoted to general issues of Tatar linguistics, grammar, alphabet issues, spelling of Tatar, Bashkir, Turkmen, Uzbek languages.

Ключевые слова: Г. Алпаров, грамматика, фонетика, словообразование, морфология, синтаксис.

Keywords: G. Alparov, grammar, phonetics, word formation, morphology, syntax.

Гыйбадулла Хәбибулла улы Алпаров 1888 нче елның 2 нче декабрендә Уфа губернасы Стәрлетамак өязе хәзерге Авыргазы районының Корманай авылында туа. Авыл мәдрәсәсендә башлангыч белем алганнан соң, Уфа шәһәрендәге «Госмания» һәм

«Галия» мәдрәсәләрендә укый. 1910-1913 нче елларда Казандагы «Татар укытучылар мәктәбе»ндә белем ала [5: 46]. 1913-1914 нче елларда Башкортстанга кайтып, педагогик эшчәнлек белән шөгыльләнә. Педагоглык эше аңа тел өлкәсендә тикшеренү эшләре алып барырга һәм тәжрибә тупларга ярдәм итә. Ул татарлар куллана торган гарәп графикасына нигезләнгән алфавитның зур кимчелекләрен күрә, әлифба һәм орфография тарихын өйрәнү нәтиҗәсендә татар хәрефләренең шәкелен үзгәртү, аларның санын азайту фикерenә килә. Һәр авазга бер генә билге алуны күтәреп чыга. Аның фикерләре һәм тәкъдимнәре Казанда нәшер ителгән «Хәреф вә имлямыз» (1912), «Татар әлифбасы» (1913) дигән хезмәтләрендә басылып чыга.

Г. Алпаров тел галиме һәм педагог кына түгел, ә оста журналист та була. Бу эшчәнлеге аның Октябрь революциясеннән соң башлана. Ул «Көрәш», «Кызыл яу», «Кызыл армия», «Шәрык ярлылары», «Урал» газеталарын чыгаруда актив катнаша. Әлеге газеталарда фәнни, әдәби-иҗтимагый өлкәләргә караган күп санлы мәкаләләре дөнья күрә. Шул ук вакытта төрле уку йортларында, укытучылар өчен ачылган курсларда тел гыйлеме укыта, Кызыл гаскәрләр өчен ачылган курсларда дәресләр бирә.

1921-1924 нче елларда Г. Алпаров авыру сәбәпле, Урта Азиядә яшәп дәваланырга мәҗбүр була. Ул үзенең күп тармаклы эшчәнлеген анда да туктатмый. Ташкентта «Чолпан» журналында җаваплы сәркатип, «Ак жол» газетасында хезмәткәр вазифаларын башкара. Урта Азиядә яшәүче төрки халыкларның грамоталыгын күтәрүдә күп эшли. Хәреф, имля, тел мәсьәләләрен эшләүдә, дәреслекләр төзүдә, кулланмалар язуда катнаша. Ул Урта Азиядә яшәгәндә, 1924 нче елда «Төрекмән теленең грамматикасы»н төзегән галимнәр төркеменә җитәкчелек итә.

1924 нче елда галим Уфага кайта һәм Башкортстан Мәгариф комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәктә фәнни хезмәткәр вазифасын башкара һәм Академүзәкнең органы – «Белем» журналының сәркатибе булып эшли. 1925 нче елда Казанга килеп, Татарстан Мәгариф халык комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәккә сәркатип булып эшкә урнаша.

Галим 1926 нчы елда Баку шәһәрендә үткән Беренче тюркология съезды эшендә делегат булып катнаша. Анда төрки халыкларның гарәп әлифбасына нигезләнгән язуын латин графикасына күчерү мәсьәләсе дә карала. Татар зыялыларының

күпчелеге һәм Г Алпаров та татар язуын латин графикасына күчерү белән килешми. Ул съездда гарәп графикасына нигезләнгән татар орфографиясе мәсьәләләренә багышланган чыгыш ясый. Бу турыда вакытлы матбугатта мәкаләләр бастырып чыгара. Галим «Безнең юл» журналында «Латин түгел, гарәп» дигән мәкаләсендә үз фикерен түбәндәгечә дәлилли: «Хәреф алмаштыру бар, хәреф алу бар – болар икәве ике нәрсә. Элгәредән үзенең әлифбасы, язуы, мәдәнияте булмаган халык кына «әлифба ала». Бу дөньяда бар эш, ирекле эш. Ул аны «мәдәниятле»дән сайлап ала, чагыштырып, карап ала. 〈...〉 Яңа әлифбага күчү өчен, элгәреге әлифбаның 90% ы укырга да, язарга да яраксыз булуы, техникага бөтенләй уңайсыз булуы кирәк. Яңадан алмаштырып алына торган әлифбаның халык арасында күптән, яртылаш таныш булуы, үзе көн-төн катнашып бергә бергә аралашып яшәгән халыкның әлифбасы булуы шарт» [2]. Галимнең сүзләре, фикере Ж. Вәлидинеке белән аваздаш була. Ш.Н. Асылгәрәев галимнәр турында: «Бу ике олпат зыялыбызның әлифба алыштыруга каршы булулары, аларның яңалыкны аңламавыннан түгел, бәлки үз халкын укымышлы, мәдәниятле итеп саклау ниятеннән туган», дип яза [3: 18]. Г Алпаров 1927 нче елда гарәп графикасы нигезендә «Татар теленең имла сүзлеге» дигән татар теленең орфографик сүзлеген төзи. 1927 нче елда татар язуы латин графикасына күчә һәм галим моңа җавап итеп «Мәгариф» журналында «Фонетик транскрипцияме, гамәли язумы» (1928) дигән мәкалә бастырып чыгара.

Г Алпаров Ленинградта аспирантура тәмамлап кайткач, Казан педагогия институтына эшкә урнаша, укытучы, кафедра мөдире булып эшли, профессор дәрәҗәсе ала. Ул аспирантурада укыган Ш. Рамазанов, В. Хангилдин, Л. Җәләй һ.б. яшь белгечләрнең фәнни җитәкчесе була. Бу яшь белгечләр үзләре дә татар теле белеменең зур галимнәре булып җитешәләр.

XX гасырның 20 нче елларыннан ук галим татар теле белеменә караган фәнни эзләнүләр алып бара башлый. Аның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» (1926), «Әлифба тәртибе, имла кагыйдәләре, атамалар мәсьәләсе, халык әдәбиятын җыю турында инструкцияләр» (1926), «Об агглютинативной особенности татарского языка» (1927), «10 ел эчендә татар теле» (1927), «Татар телендә иярчен җөмләләр бармы?» (1936) һ.б. хезмәтләре телебез үсешендә аерым урын алып тора.

Г. Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы (Телебезне гыйльми тикшеренү юлында бер тәҗрибә)» дигән хезмәте шул елларда татар теле белеме өчен генә түгел, гомумән, тюркология күләмендә төрки телләрнең фәнни грамматикасын тудыруда иң уңышлы тәҗрибәләрнең берсе була. Бу хезмәт аны тел галиме буларак дөньяга таныта. Аның фәнни эшчәнлегендә философия фәненең йогынтысы, Н.Я. Марр фикерләре белән теләктәш булуы бик ачык күренә. Совет тел белемендә Н.Я. Марр тәгълиматы хакимлек иткән чорда семантик эзләнүләргә нык игътибар бирелә. Телне традицион планда өйрәнүгә «формалистик» дигән мөһер сугыла. Ф.Ә. Ганиев болай дип яза: «Галимнең грамматикасында кулланылган терминнарга иярмичә хезмәтнең эчтәлеген ачыклаганда, «шәкли» терминының традицион грамматиканы белдерүе күренә. Бу грамматика принципта бүгенге көндәге формадан эчтәлеккә килеп язылган грамматикалардан бер ягы белән дә аерылмый» [4: 23]. В.Х. Хаков фикеренчә: «Бу – телдәге шәкелләр нигезенә корылган грамматика, ләкин, кайбер иптәшләр уйлаганча, формаль грамматика түгел. Биредә Г. Алпаров татар теленең башка төрки телләр белән чагыштырма рәвештә, үзенә хас фонетик системасын һәм грамматик төзелешен яктырткан, автор берәүгә дә иярмәгән, барлык тел күренешләрен ничек бар, шулай тасвирлаган. Ул телдәге формаларны теркәү белән генә чикләнмәгән, бәлки татар теленең эчке һәм тышкы кануннарын үзара тыгыз бәйләнештә карап, телдәге күренешләргә иҗади күзлектән карап бәя биргән» [6: 13].

Фактик материалга бай «Шәкли нигездә татар грамматикасы»нда татар теленең фонетикасы, морфологик структурасы һәм синтаксис төзелеше тиешле фәнни югарылыкта, шактый тирән тикшерелә.

Хезмәт дүрт өлештән тора: кереш, фонетика, морфология, синтаксис. Кереш өлешендә Г. Алпаров татар теле белемендә беренчеләрдән булып тел һәм сөйләм үзенчәлекләрен аңлата. Ул грамматиканың нигезе итеп ике якны ала: тышкы ягы һәм эчке ягы. Татар теленең тышкы ягы түбәндәгеләрдән гыйбарәт: ялганмалык (агглютинация), тәртип, кабатлау, сингармонизм, басым, аһәң (тон). Авторга грамматикада телнең тышкы ягы, ягъни шәкли ягы гына алынган, ә телнең эчке ягы читләтелгән, дигән тәнкыйди сүзләр дә ишетергә туры килә. Галим телнең мәгънә ягына да игътибар итә. Ул: «Дөрес, кайбер урыннарда мәгънә ягына да кагылмый булмас.

Чөнки телнең тышкы әйтелеш ягы белән эчке мәгънә ягы бер-берсенә бик нык бәйләнешкән була», – дип яза [1: 70].

Г. Алпаров хезмәтнең фонетика өлешендә беренчеләрдән булып татар теленең төп фонетик үзенчәлекләрен формаль яктан тикшерә. Сөйләмдә авазларның үзгәреше, басым, иҗек турында моңа кадәр игътибар ителмәгән мәгълүматлар китерә. Ул татар сөйләмендәге [а] авазы турында: «Татар телендә төп сүзләрнең беренче иҗегендә рус телендәге кебек саф *а* авазы булмый. Бездә беренче иҗектәге *а* авазы һәрвакыт ирен тартуы белән, *о* га якын бер аваз белән әйтелә. *А* авазының шул табигатенә карап, кайбер телчеләребез, бездә бөтенләй саф *а* авазы юк, бездә *а* белән *о* уртасындарак әйтелгән бер аваз гына бар дип, әйтәләр. Ләкин бу караш дөрес түгел, чөнки бездә сүзләрнең беренче иҗегендә саф ачык *а* авазы булмаса да, сүзнең азаккы иҗекләрендә ул бар. *А* авазының ирен тартуы белән «олашуы» 2 нче, 3 нче иҗекләргә таба киткән саен кими барып, азаккы иҗекләрдә бөтенләй ачылып җитә, саф *а* га әйләнә», ди [1: 88].

Галим татар теленең аваз санын түбәндәгечә билгели: «Безнең телебездә, калын һәм нечкә әйтелүләрне игътибарга алмаганда, барлыгы 28 аваз бар. Аларның һәрберсен калын да, нечкә дә әйтелүләрен игътибарга алганда, безнең телебездә барысы 56 аваз булырга туры килә (сузыклар – 10, тартыклар – 46)» [1: 80]. Г. Алпаров сингармонизм закончалыгын бик дөрес билгели. Бер сүздәге авазларның калынлык, нечкәлектә бер-беренә ярашып әйтелүен «сингармонизм кануны», дип аңлата.

Морфология өлешендә Г. Алпаров татар телендәге сүз төркемнәренә, кушымчаларга киң урын бирә һәм аларга карата кыю фикерләрен әйтә. Сүз төркемнәренең берничә нигездә ясалган классификациясен ясый. Автор хезмәтендә татар теленең морфологик төзелешен шактый тулы күз алдына китереп бастыра.

Г. Алпаров хезмәтнең дүртенче өлешендә Г. Ибраһимов һәм Ж. Вәлиди хезмәтләренә нигезләнеп синтаксик күренешләр турында яза.

Шулай итеп, Гыйбадулла Алпаров үзенең бөтен гомерен татар телен үстерүгә, уку-укыту эшен камилләштерүгә багышлаган галим. Аның хезмәтләре татар телен фәнни яктан өйрәнүгә зур өлеш кертәләр. Бу хезмәтләр оригиналь, үзенчәлекле булулары, яңалык алып килүләре белән югары бәяләнәләр һәм үзләренең әһәмиятләрен бүгенге көндә дә югалтмаганнар.

Әдәбият

1. Алпаров Г.Х. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2008. – 287 б.

2. Алпаров Г. Латин түгел, гарәп // Безнең юл. – 1926 – №4.
3. Асылгәрәев Ш.Г. Алпаровның тормышы һәм гыйльми эшчәнлеге // Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 5-19.
4. Ганиев Ф. Татар теленең кушма фигыльләре һәм Гыйбад Алпаров // Фән һәм тел. – 2009. – № 2. – Б. 22-25.
5. Закиев М.З. Алпаров Гибад Хабибуллович // Казанская лингвистическая школа: Книга 1: Казанская тюркская лингвистическая школа. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – С. 46-49.
6. Хаков В.Х. Күренекле тел галиме (Гыйбад Алпаровның тууына 110 ел тулу уңаеннан) // Мәдәни җомга. – 1998. – 25 декабрь – Б. 13.

Н.Г. Шаймердинова
С.А. Ярыгин
Б.С. Жиембай
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАТАР ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается татарская диаспора Казахстана, причины и история ее формирования. Казахско-татарские отношения основывались не только на торгово-экономических связях. Общность социокультурных, религиозных и исторических факторов позволила сохранить искреннюю дружбу и мирные отношения двух народов до наших дней. Работа проведена в рамках исследования «Сохранение и развитие этнического культурного наследия кыпчако-огузских народов в условиях современного Казахстана».
Ключевые слова: татар, этнос, диаспора, история, переселение, язык, культура.
Abstract. This article discusses the formation of the Tatar diaspora in Kazakhstan, the reasons for the settlement and history. The Kazakh-Tatar relations were reflected not only at the level of trade and economic relations, but also in the cultural, social and religious spheres, at the same time serve as evidence that one of the lower tribes is still in a friendly and peaceful atmosphere. The research project «Preservation and Development of the Ethnic Cultural Heritage of the Kipchak-Oguz People in Modern Kazakhstan».
Keywords: tatar, ethnos, diaspora, history, transmigration, language, culture.

Бүгінгі таңда өзге елдерде мекен етіп жатқан диаспора жағдайы, олардың этникалық тарихы, қоныстануы мен қалыптасуы, дәстүрлі мәдениетінің сақталуы ғалымдар тарапынан зерттеу нысанына айналып отырғаны белгілі. Тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ұлт өкілдерін, олардан тараған ұрпақ жасаған мол рухани қазынаны шашпай-төкпей жинау кез келген мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі. Империялық биліктің қысымшылдығынан елімізге қоныстанған татар ұлт өкілдері өз тағдырларын қазақтың мәдениетімен, тұрмысымен және шаруашылығымен тығыз байланыстырып, бүгінде түбі бір туыс

ұлттың айғағы ретінде қалтқысыз достық пен мызғымас татулықта өмір сүріп отырған жайы бар.

Татарлар – қалыптасуы мен дамуы Еуразия территориясында жүзеге асқан түркі тілдес халықтардың бірі. Қазіргі кезде татарлар әлемнің көптеген аймақтарында тұрады, оның ішінде Қазақстан да маңызды орын алады.

Тарихи мәліметтерге сүйенсек, татарлардың Қазақстанға қоныс аударуы тарихи, саяси, экономикалық себептерге ие. Алғашқы қоныстанушылар сонау XVI ғасырда Иван Грозный Казань хандығын талқандағаннан кейін көптеген татар отбасылары жазаланудан бас сауғалап Шығысқа, Сібірге, Қазақстанға және өзге де оңтүстік аймақтарға үдере көшкен. XVIII ғ. басында Патша үкіметі татар халықтарын христиандандыру саясатын ұстанып, ол өз нәтижесін бермегені тарихтан мәлім. Кейін Екатерина II мемлекет саясатын күшейту мақсатында татар және өзге халықтарды күштеп христиан дінін қабылдауға мәжбүрлейді. Қазақстанның Ресейге қосылуы, шығыстағы елдермен экономикалық қарым-қатынасының жандануына жол ашады. XVIII ғ. екінші жартысында Патша үкіметі қазақ халқымен тығыз байланыс орнатуды мақсат ете отырып, татар көпестерін, шаруаларын, қолөнершілерін Қазақ еліне ұйымдастырады.

Ең алғашқы Мамлютка қонысының негізін (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, 1969 жылдан қала атауына ие) 1786 жылы Түмен аймағынан келген татар шаруасы Мавлют Валгузин (кейбір деректерде А. Мамлютов) қалаған болатын. Осы кезеңде бірнеше татар қоныстары да пайда болды, бұл қоныстарға XVIII ғасырдың өзінде Қазан, Сібір, Нижегород губернияларынан татар шаруалары келіп орныққан. Қоныс аударушылардың бастапқы кездегі кәсібі мал шаруашылығы болса, кейіннен диқаншылыққа ауысқан [1: 26].

Қазақстан аумағы арқылы негізгі керуен жолы өткен, Ертіс және Қазақстанның солтүстік-батысында экономикалық байланыс, сауда, білім, мәдениет ошақтарына айналған Петропавл, Семей, Қостанай, Орал, Орынбор қала бекіністері бой көтерген. Мұрағат материалдарына жүгінсек, Петропавл XVIII ғасырдың соңынан сауда орталығы ретінде танылып, Ресей мен Азия даласын, кейінірек Еуропамен байланыстыратын көпірге айналған. Мәселен осы кезеңдерде Петропавлда Абдрашитов, Ясупов, Шакулов секілді татар көпестері сауда-саттықпен айналысқан. XIX ғасырдың соңында Петропавлда 100-ге жуық татар дворяндары, 450 көпес

отбасы, 300 татар болған екен. 1897 жылғы санақ бойынша қалада 6 129 адам өз ана тілін татар тілі деп көрсеткен. Бұл көрсеткіш Петропавлдың үштен бір бөлігін құраған [2].

Патша үкіметі Қазақстанда өз саясатын қалаларда мешіттер салу арқылы да күшейте түсті. Нәтижесінде мұсылман мектептері – медреселер пайда болып, ол жерде білімді Бұқарада, Самарқандта, Каир мен Константинопольде білім алған татар молдалары сабақ берді. Медреседе оқу татар тілінде жүргізілген, ал жекелеген сабақтар ретінде араб, түрік, орыс тілдері оқытылған. Сондай-ақ медреседе математика, география, жаратылыстану, тарих, физика пәндері де оқытылған. Осылайша қазақ халқы үшін тек діни білімнің ғана ошағы емес, жалпы мәдениеттің, білімнің, оқудың қайнар көзі болған медресе мектептер пайда болған. Қазақтың белді ақсүйектері өз балаларын не жеке молда жалдап оқытқан, кейіннен оларды медресе мектептерге оқуға жіберген. Мәселен, қазақтың әйгілі ақыны Абай Құнанбайұлы бастапқы білімді үйде татар молдасынан алса, есейе келе Семей медресесінде жетілдірген.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның қалалары мен елді мекендерінде медреселер, мектептер мен училищелер белсенді түрде өз қызметін жүргізе бастайды, солардың көпшілігі татардың бай көпестерінің, саудагерлерінің қаржыландыруы негізінде ашылды десек артық айтқандық болмайды. Бір Петропавл қаласының өзінде 1872 жылы мұсылман балаларына арналған жеті жеке меншіктегі училище болса, Семейде дәл осы жылдары тоғыз жеке мектеп жұмыс істеген.

Қазақ зерттеушісі Шоқан Уәлиханов өз еңбегінде «мұсылмандық білім берудің негізгі қозғаушы күші саудамен айналысатын татарлар екенін мойындауымыз керек» деп көрсетіп, әр ауылда көшпелі мектептің барын, ұстаздық ететіндер көбіне көп татар молдалары екенін жазады [3: 55].

Татар көпестері мен молдалары діни және рухани мазмұнды кітаптарды көптеп таратты. 1908 жылы Петропавлда мұсылман көпестердің қаржысына мұсылман кітапханасы мен оқу залы ашылды. Өлеңдер мен тақпақтар жазып алынып, тарату дәстүрі де белең алды. Қазақ және татар тілдеріндегі кітаптар үлкен сұранысқа ие болды.

Оқыған татарлар қазақ зиялыларымен бірге газет-журналдар ашып, театр өнерінің дамуына барын салды: танымал татар ақыны Ғ. Тоқай Орал қаласындағы медреседе білімін жетілдіріп, қоғам ішінде танымал «Фикер» газеті мен «Уклар», «Аль-Гарсел джадит»

журналдарының ұйымдастырушы-редакторларының бірі болып қызмет атқарды. Ақмола қаласында (қазіргі Астана қаласы) дүниеге келген келесі бір татар ақыны А. Галимов қазақ және татар тілдерін еркін меңгере отырып, қазақтың «Айқап» журналының жауапты хатшысы қызметін атқарды [4].

1913 жылы Петропавлда екі тілді «Ишим даласы» атты қазақ-татар газеті, ал 1917 жылы Х. Мунасыпов редакциясы аясында «Юл» апталығы шыға бастады, дәл осы жылдары «Маяк» газетінің 30-ға жуық нөмірі баспа бетін көрген болатын [1: 74].

XX ғасырдың басында Қазақстанның Семей, Петропавл, Ақтөбе, Қостанай, Алматы, өзге де қалаларында спектакльдер мен концерттерді ұйымдастыратын татар театр труппалары өз жұмысын бастады. З. Махмутовтың көрсетуінше, Қазақстанның солтүстігінде дәл осы кезеңдерде татар драма театры жұмыс істеп, М. Файзидың «Ғалиябануы», К. Тинчуриннің «Булат баба», «Хан қызы»; Шиллердің «Коварство и любовь», түрік ақыны және драматургы А. Тарханның «Хиндлы кызы» сахналанды [1: 75].

Осылайша, қазақ халқы үшін татарлар сауда мен экономикалық даму көзі ғана емес, исламның қалыптасуы мен таралуына, елдегі діни ахуалдың жақсаруына, білімнің тереңдеуіне, тіпті театр өнері мен БАҚ құралдарының да жандануына мол мүмкіндіктер туғызды. Қазақ халқының осы кезеңдердегі діни сауаттылығы, білімділігі, ағартушылығы татар этносымен тығыз байланысты болды. Ал қазақ жері татарларды жергілікті халықтың мейірбандық қарым-қатынасымен, қонақжайлылығымен, ортақ дінімен, ұлттық және мәдени мәселелердің ұқсастығымен елітті. Нәтижесінде татар молдалары қазақ қыздарына үйленсе, қазақ зиялылары білімді татар қыздарына үйленіп те жатты, осылайша қазақ-татар тарихи-әлеуметтік қатынастары отбасылық-туыстық қарым-қатынасқа ұласты. Қазақ арасында татарларға қатысты мақалдар да көп, мәселен «татар бар жерде аудармашының қажеті жоқ», «татар туған құдадан жақын», «әр татар – молда», «татар Аллаға бізден жақын» секілді мақал-мәтелдер екі ұлттың етене араласқандығының айғағы іспеттес [5].

Бүгінгі күні татар диаспорасы – Қазақстанда жүргізілген санаққа сәйкес ең ірі диаспоралардың бірі ретінде көрініс тауып отыр, ол 204 229 адамды құрайды. Сонымен қатар елімізде жиырмаға жуық татар және татар-башқұрт ұлттық-мәдени мекемелер жұмыс істейді. Олардың ең үлкені ретінде «Идеал»

қауымдастығын атауға болады, бұл қауымдастық өз құрамына Қазақстан Республикасының 14 облысындағы 18 ұлттық-мәдени орталықтарды біріктіреді және төрағасы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев болып саналатын Қазақстан халықтары Ассамблеясы құрылтайшыларының бірі болып табылады [6: 6].

Әдебиет

1. Махмутов З. Татары на Севере Казахстана (история и современность). – Петропавловск, 2004. – 214 с.

2. Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА), ф. 158, оп.1, д.2-5.

3. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5 – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 528 с.

4. Сайт: www.tmk.kz

5. Сборник пословиц и поговорок казахского народа. – Алматы: Мектеп, 1963. – 198 с.

6. Мурзагужинов М. Татары в Казахстане // Наш мир. – №02-06. – 2007.

7. Шаймердинова Н.Г., Тажибаева С.Ж. Тюркские языки Казахстана: современное состояние // «Язык и глобализация»: Сборник статей XVI международной научно-теоретической конференция. – Алматы: КазНУ, 2013. – С. 58-61.

Шайхулов А.Г.

Башкирский государственный университет (Россия)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ЭТАПОВ ИНТЕГРАЦИИ, РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ УРАЛО-ПОВОЛЖЬЯ В ЕВРАЗИЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Народы Урало-Поволжья включают в свой состав три автохтонного происхождения финно-угорских (марийцы, мордва, удмурты), три тюркских (татары, чуваши, башкиры) народа, а также чересполосное с ними расселенное русское поселение. Определение автора данной статьи терминологически и по содержанию несколько отличается от определений, существующих в специальной литературе некоторой своей расширенностью в плане географической территориальности.

Abstract. The peoples of the Ural-Volga region include three autochthonous Finno-Ugric origin (Mari, Mordva, Udmurts), three Turkic (Tatars, Chuvash, Bashkirs) and Russian settlement. The definition of the author of this article is differing slightly from the definitions existing in the special literature by some of its extension in terms of geographic territoriality.

Ключевые слова: народы Урало-Поволжья, этапы интеграции, развитие языков.

Keywords: the peoples of the Ural-Volga region, the stages of integration, the development of languages.

Этногенетические и языковые процессы, происходившие на указанной территории с древнейших времен до настоящего, сыграли, как известно, и продолжают иметь существенное значение как для развития самого региона, так и для этногенетических контактов между соседними странами и народами, проживающими на обширных пространствах Евразии [3: 11].

На современном этапе изученности, а также выявленные реального характера факторы взаимовлияния и взаимообогащения языков и культур между близкородственными народами Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона позволяют исследователям выдвигать довольно обоснованные этногенетические концепции. В частности, исследования академика, член-корреспондента АН СССР Б.А. Серебренникова показывают, что в районе Волго-Камья существует некое подобие языкового союза. Финно-угорские и тюркские языки Волго-Камья удмуртский, марийский, чувашский, татарский и башкирский – связаны рядом характерных общих черт, проявляющихся в различных сферах. Здесь же он отмечает, что совершенно неисследованной остается лексика языков Волго-Камья [4: 15].

Данная статья посвящена одной из актуальных и пограничных тем – раскрытию роли и методологического значения принципов организации системного исследования лексики для выявления взаимовлияния и взаимообогащения языков таксономического типа, какими являются являются тюркские и финно-угорские языки исследованного региона.

Базисным материалом для наших предварительных наблюдений послужила историческая лексика, которая является, по мнению автора, как сферой наиболее полно и достоверно сохранившей специфику этнолингвистических контактов, так и позволяющей целенаправленно ориентироваться и в современной лексической интерференции языков указанных выше народов.

Одной из методологических установок, которой придерживается автор, является концепция, выдвинутая в языковедческой науке известным теоретиком Г.А. Климовым, который, в частности, устанавливает, что интенсивное вовлечение в орбиту исследования широкого круга разнотипных языков позволили увидеть такие структуры, в которых определенные принципы организации лексической системы представляются весьма прозрачными. Более того, исходя из общетеоретического положения о первичности в слове лексического и вторичности грамматического, вытекающего из того обстоятельства, что только лексика более или менее непосредственным образом связана с передаваемым в языке содержанием, естественно предположить, что именно в плане лексики лежат фундаментальные черты языковой структуры, обуславливающие собой максимально широкую совокупность более частных признаков – координат других уровней [1: 4].

Соблюдая конструктивный подход в этнолингвистических исследованиях, в нашем случае для семантической реконструкции вначале общетюркского (и финно-угорского) пластов в лексических системах народов Волго-Камско-Уральского региона, мы опираясь на идею, изложенную известным отечественным тюркологом, член-корреспондентом РАН профессором Э.Р. Тенишевым, полагаем, что целесообразно исходить первоначально из родства алтайских, пусть еще не доказанным окончательно, языков, и сохранить при этом идею глубокой перспективы [5: 16].

Проблема, выдвинутая в работе, сводится к тому, чтобы предложить более или менее универсальный подход в изучении лексических структур, который должен быть методологически обоснован и удобен практически для соотнесения аппеллятивных единиц указанных языков региона. Одним из таких реальных путей мы считаем системный и когнитивный подход. Такая пестрая и разноколоритная этническая и языковая ситуация в истории тюркских, финно-угорских и славянских народов региона не могла, естественно, не отразиться в их лексической структуре, нашедшие в лингвистической науке, последних лет широкое применение. В то же время, однако, мы отмечаем, что попытки системного изучения лексики, несмотря на отдельные достигнутые успехи, ведутся с методологической позиции несколько несконцентрированно, т.е. без целенаправленной увязки отдельных теоретических концепций, которые выдвинуты в отечественном языкознании в области проблем классификации языков мира.

Такое положение, очевидно, не может быть теоретической предпосылкой для скоррелирования, соотнесения выводов различных когнитивных (а не лексико-семантических) группировок не только в рамках таксономического типа, но и в объеме нескольких языковых семей.

При этом считаем необходимым отметить, что результаты когнитивных классификаций должны быть нацелены в конечном итоге на выявление семасиологических и контенсивно-типологических особенностей лексических структур языков не только таксономического типа, но также и ностратического.

На основе собранного автором материала лексические (апеллятивные) единицы мы исследуем в рамках четырех когнитивных сфер. Каждая из указанных групп дифференцируется далее на многочисленные, более мелкие группы и подгруппы, из

которых, в связи с ограничением объема статьи, нами приводятся только наиболее значимые.

Предлагаемая идеографическая парадигматика когнитивных основ выглядит следующим образом: **I. Познание** (а приори): 1. Измерения. Единицы измерения. Мера. Количество. Число. Время. Календарь. 2. Пространство. 3. Познавательные процессы. **II. Природа**: Органический и неорганический мир. Живая и неживая природа. 1. Явление природы. 2. Земля. 3. Вода. 4. Воздух. 5. Растительный мир (флора). 6. Животный мир (фауна). 7. Животный мир и человек. **III. Человек:** 1. Биологические свойства человека. 2. Внешний вид и наружность человека. 3. Внутренний мир человека. 4. Быт. Бытовые условия. 5. Семья и родственные связи (отношения). **IV. Общество:** 1. Экономическая жизнь общества. 2. Народное хозяйство. 3. Общественное производство.

Ниже приводятся некоторые (выборочно) лексические единицы (апеллятивы), имеющиеся как в тюркских, так и в финно-угорских языках Урало-Поволжья и в их диалектных системах, которые рассматриваются в рамках указанных четырех когнитивных сфер.

I. Познание (а приори). Бөтен (татар.), бөтөн (башк.) – целый, весь, целиком. Ср.: путынь (мари.) к весь, целый, целиком; быцэсь (удмурт) – весь.

Белыы / бельги – мишень – в удмуртском языке. Ср.: палкы (чув.) – столб на могиле. Белгу (др. тюрк.) – знак, признак, примета. В татарском и башкирском, впрочем, как и в других тюркских языках употребляется в этом же смысле.

II. Природа. Растительный мир (флора). Например, названия для хвои: ылыс (татар.), ылыҫ (баш.) – хвоя. Ср.: лас (чув.), лыс (коми, удмурт), луш (мари), лэвэс (в диалектах ханти) и др. Животный мир (фауна). Название для норки: шәшке (башк.) – норка, һары шәшке (башк.) – колонок. Ср.: шашка (чув.), шашке (мари) – норка, папке (финск.) – норка.

III. Человек как физико-биологическое существо. Быт. Бытовые условия: Шуман, суман, шоман, шумэн (в диалектах башк. языка) – короб, колода; ср.: чуман (коми-зыр) – берестяная коробка, чумон (удм.) – колода, согаын / чуман (хант.) – короб.

IV. Общество (человек как общественное явление). Народное (сельское); хозяйство. Название для снопа: көлтә (татар. и башк.) – сноп. Ср.: кольта (коми), культо (удмурт) – сноп. кёлте (др. чув.) сноп. тәртә

(татар. и башк.) – оглобля. Ср.: торта (коми-перм.) – приспособление для скучивания зерна на току, турто (удмурт.) – оглобля, турта (др. чув., совр. чув.) – оглобля, турто (в диал. чув. языка) – оглобля.

Как указывал известный финно-угровед В.И. Лыткин, что Б. Коллиндер в своей книге «Имел ли уральский язык родственников?» приводит из различных урало-алтайских языков параллели на 69 слов, возводимых к праурало-алтайскому языку [2: 11].

В заключение отметим некоторые предварительного характера выводы, полученные в процессе системного анализа апеллятивных единиц тюркоязычных и финно-угорских народов Волго-Камско-Уральского региона в рамках когнитивной классификации, что в исследуемых языках лингвистически отличительных черт гораздо меньше, нежели общих черт, присущих почти всем языковым семьям указанного региона, что еще раз подтверждает об их этногенетической близости в далеком прошлом.

Литература

1. Климов Г.А. Вопросы контенсивно-типологического описания языков // Принципы описания языков мира. – М., 1976.-С. 123.

2. Лыткин В.И. О древнетюркских элементах в лексике пермских языков // Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV. – Ижевск, 1967. – С. 131.

3. Мухамедьяров Ш.Ф. Сибирско-Поволжские этнические связи и этногенез тюркских народов Восточной Европы // Народы и языки Сибири. – Новосибирск, 1980. – С. 249.

4. Серебренников Б.А. О некоторых отличительных признаках Волгокамского языкового союза // Языковые контакты в Башкирии. – Уфа, 1972. – С. 8-16.

5. Тенишев Э.Р. К понятию «общетюркское состояние» // Советская тюркология. – 1972. – №22. – С. 12.

Г.Р. Шакирова

Казанский федеральный университет (Россия)

ФӘН ҺӘМ МӘГАРИФ ЙОЛДЫЗЫ

Аннотация. Статья посвящена доктору педагогических наук, профессору Чулпан Мухаррамовне Харисовой в связи с юбилеем. Описывается научная и педагогическая деятельность видного татарского ученого, лингвометодиста. Освещаются основные направления её научно-методической деятельности.

Abstract. The article is devoted to doctor of pedagogical sciences, professor Chulpan Mukharramovna Kharisova due to her anniversary. It describes the scientific and pedagogical activity of prominent Tatar scientist, methodologist. The article describes the main directions of her scientific-methodical activities.

Ключевые слова: Ч.М. Харисова, татарский язык, морфология, научно-методическая деятельность, лингвометодика.

Keywords: Ch.M. Kharisova, Tatar language, morphology, scientific-methodical activity, lingvomethodics.

Казан фәнни-лингвистика мәктәбе мирасын дәвам итүче, педагогика фәннәре докторы, профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның атказанган мәктәп укытучысы, К. Насыйри исемендәге премия, «Мәгариф өлкәсендәге казанышлары өчен» исемле бүләк һәм бик күп Мактау грамоталары иясе Чулпан Мөхәррәм кызы Харисова 1953 нче елның 17 мартында Татарстан Республикасының Кукмара районы Зур Сәрдек авылында туа. 1970 нче елда тирә-якта укыту-тәрбия эшенең тиешенчә куелышы белән дан тоткан Зур Сәрдек урта мәктәбен тәмамлап, Казан дәүләт педагогика институтына тарих-филология факультетының «татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты» белгечлеге буенча укырга керә. 1979 елдан Ч.М. Харисова КДПИның татар теле кафедрасында өлкән лаборант, ассистент, өлкән укытучы, доцент, профессор булып эшли, кандидатлык диссертациясен уңышлы яклый. 2002 елда «Рус мәктәбендә татарча әйтелешкә өйрәтүнең теориясе һәм практикасы» дигән темага докторлык диссертациясен яклап, педагогика фәннәре докторы гыйльми дәрәҗәсенә ия була, профессор вазифасына сайлана.

Казан федераль университетындагы Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы профессоры Ч.М. Харисова шактый еллардан бирле киң кырлы фәнни-педагогик эш алып бара. Ул югары уку йортларында һәм мәктәпләрдә татар телен укытуның теориясе һәм практикасы, хәзерге татар әдәби теленең сүз ясалышы һәм морфологиясенә караган актуаль проблемалар белән бик актив шөгыльләнә [1], шушы өлкәләргә караган 400 дән артык басылып чыккан хезмәт авторы, аларның йөздән артыгы – монография, программа, сүзлек, мультимедиа чаралары, дәреслек һәм кулланмалар.

Мондый киң кырлы эшчәнлекнең башы узган гасырның 90 еллар башына барып тоташа. Шул чорда ук Ч.М. Харисова татар телен башка милләт вәкилләренә өйрәтүгә багышланган төрле дәреслекләр, кулланмалар язу эшенә алына. Бу проблемага багышланган китапларның иң беренчесе – Ф.Ф. Харисов белән бергә язылган «Учимся говорить по-татарски» (Яр Чаллы, 1992) китабы ата-аналар, укытучылар һәм тәрбиячеләр арасында зур популярлык казана. 1993 елда татар телен башка милләтләргә интенсив метод белән өйрәтүгә багышланган тәүге китап –

«Интенсивное обучение татарскому языку» исемле методик кулланма басыла.

Ч.М. Харисова, тел күренешләренә системалы якын килеп, тел белеме өлкәсендәге яңалыкларны исәпкә алып, мәктәп дәреслекләренең яңа сериясен язуда бик актив катнаша. Ул – Дәүләт стандартын эшләү комиссиясе әгъзасы, рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен татар теленнән гамәлдәге программаны төзүчеләрнең, рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен татар теле дәреслекләре, алар белән эшләүче укытучылар өчен методик кулланмалар, шулай ук татар мәктәпләренең 3, 5, 6 сыйныфлары өчен басылып чыккан дәреслек авторларының да берсе.

2012 елда Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгы карары буенча перспектив башлангыч мәктәп программасы тормышка ашырыла башлаган иде. Ч.М. Харисова – телебезне бу юнәлеш буенча өйрәтү өчен төзелгән укыту-методик комплекс авторларыннан.

Татарстан Мәгариф һәм фән министрлыгы тәкъдиме буенча Ч.М. Харисова татар мәктәпләренең 9 сыйныфы укучылары өчен Дәүләт йомгаклау аттестациясе материалларының норматив документларын һәм имтихан үткәрү өчен комплексны биремнәрне төзүдә катнашты. Шушы юнәлештә эшләүче укытучыларга юнәлтелгән яңа сериядәге хезмәтен бастырып чыгарды.

Профессор Ч.М. Харисованың фәнни эшчәнлегендә рус балаларын татарча әйтелешкә өйрәтү проблемалары аерым урын алып тора: «Орфоэпические упражнения по татарскому языку для начальных классов русских школ», «Методика обучения татарскому произношению учащихся начальных классов русских школ» исемле һ.б.ш. китаплары, шулай ук Ф.Ф. Харисов белән бергә язылган «Татарча да яхшы бел» исемле кулланмасы дөнья күрә (Казан, 2000). Татарча сөйләшергә өйрәнүчеләр өчен төзелгән татар лексикографиясе тарихында беренче рәсемле-тематик сүзлекләр дә Ф.Ф. Харисов белән автордашлыкта язылып, «Минем беренче татарча сүзлегем», «Минем сүзлегем» исемлеләре бөтен Россия мәгариф министрлыгы тарафыннан телгә өйрәнү өчен кулланма буларак тәкъдим ителде.

Ч.М. Харисованың «Теория и практика обучения татарскому произношению» (Санкт-Петербург, 2001); «Татар теле морфологиясеннән лекцияләр» (Казан, 2006) һ.б. күләмле хезмәтләре дә бар. Аның тарафыннан тел белеме өлкәсендәге

яңалыкларны истә тотып язылган «Татар теленнән күнегүләр һәм тестлар» (Казан, 2006); «Татар теле: кагыйдәләр һәм күнегүләр» (Казан, 2007) исемле китаплар Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы тарафыннан чыгарылыш сыйныфы укучыларына һәм абитуриентларга татар теленнән төзелгән яңа кулланмалар сериясе буларак тәкъдим ителде.

Татар теле һәм әдәбияты белгечләре әзерли торган филология факультеты студентлары өчен хәзерге татар әдәби теле морфологиясе һәм сүз ясалышы буенча Ч.М. Харисова төзегән укыту-методик комплекслар буенча югары уку йортларының көндезге һәм читтән торып укучы студентлары, педагогик көллиятләрдә укучылар белем ала.

Ч.М. Харисова студентлар һәм абитуриентлар өчен яңа сериядәге кулланмалар төзү буенча актив эшләвен дәвам итә. Фәнни-педагогик җәмәгатьчелек аның хезмәтләрен бик хуплап каршы алды, алар арасында автордашлар белән бергә язган «Язык – зеркало народа. Тел – халыкның көзгесе» исемле китабы да зур популярлык казанды.

2016 нчы елда Ч.М. Харисованың рус телендә белем бирү оешмаларында татарча әйтелешкә өйрәтүнең лингводидактик аспектларын яктырткан зур күләмле монографиясе дөнья күрде [2], фән һәм мәгариф өлкәсендә эшләүчеләрдә зур кызыксыну уятты. Хәзерге вакытта аның күп кенә фәнни мәкаләләре чит ил журналларында басылып чыкты һәм Scopus, Web of Science мәгълүмат системаларына кертелде [4: 227-230].

Ч.М. Харисова күп еллар буе педагогика университетының татар филологиясе факультетында, хәзерге вакытта Казан федераль университетының Лев Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтындагы татар теле белеме кафедрасында профессор булып эшли, югары филологик белемле кадрлар әзерләүдә армый-талмый хезмәт куя: төрле уку йортлары өчен чыгарылган дәреслекләр һәм кулланмалар төзүне көндәлек уку-укыту процессы белән бергә үреп алып бара. Ул унбиш елдан артык «Мәгариф» журналы редколлегия әгъзасы буларак, мәгариф системасын үстерүдә үзеннән зур өлеш кертте.

Чулпан Мөхәррәмовна күпләгән укытучылар һәм яшь галимнәрнең остазы, киңәшчесе булса, студентлар өчен таләпчән һәм киң күңелле мөгаллим – фән эшлеклесе, педагог. Еш кына укытучылар белемен камилләштерү курсларында тел белеменең актуаль мәсьәләләренә багышланган лекцияләр укый, вакытлы матбугатта чыгышлар ясый. Ул берничә фән кандидаты әзерләде. Профессорның тел

белеме өлкәсендәге эзләнүләрен методик яктан тормышка ашыруы аның күп санлы монографияләрендә, программа, дәреслек, кулланмаларында һәм мәкаләләрендә [3: 71-74] урын таба. Аның хезмәтләреннән республикабыздагы төрле уку йортларында укучы һәм эшләүчеләр генә түгел, бәлки Россия Федерациясендә яшәүче һәм эшләүчеләр дә уңышлы файдалана. Махсус чакыру буенча, Мордовия дәүләт педагогика институтындагы татар группаларында студентларга лекцияләр укый, алар белән гамәли дәресләр алып бара.

Узган гасырның 90 еллары уртасында төрле фәннәр буенча республика олимпиадаларын үткәрү турында сүз чыккач, Ч.М. Харисова рус һәм башка милләт укучылары, рус мәктәбендә укучы татар балалары, шулай ук Россия төбәкләрендә яшәүче татар укучылары өчен андый олимпиадаларның кирәклеген беренчеләрдән булып хуплаган иде. Ул әлеге олимпиадаларның эшен оештыруда һәм үткәрүдә 20 елдан артык жюри әгъзасы буларак турыдан-туры катнаша.

Гомумән, Ч.М. Харисова киң кырлы фәнни-педагогик һәм методик эшчәнлек алып бара, аның нәтиҗәләре дә бай һәм куанычлы. Бу көннәрдә Чулпан Мөхәррәм кызы үзенең күркәм юбилеен билгеләп үтә. Без аны шушы уңайдан ихлас күңелдән котлыйбыз, аңа исәнлек-саулык, яңа фәнни-иҗади ачышларның мул булуын теләп калабыз.

Әдәбият

1. Харисова Ч.М. Татарский язык. Справочник. – Казань: Магариф, 2009. – 191 с.

2. Харисова Ч. М. Рус телендә белем бирү оешмаларында татарча әйтелешкә өйрәтүнең лингводидактик аспекты. Монография. Казан: ВЕСТФАЛИКА, 2016. – 175 б.

3. Харисова Ч.М. Особенности синтагм в татарском и русском языках // V Международная научно-практическая конференция – Надькинские чтения «Гуманитарные науки и стратегии образования: пути интеграции» (8 ноября 2017 г.). – Саранск, 2018. – С. 71-74.

4. Shakirova G.R, Kharisova C.M., Kharisov F.F. The development of language competence of students in the study of native language morphology//Journal of Language and Literature. – 2016. – Vol.7, Is.1. – P.227-230.

А. Шалдарбекова
Ж. Сайын
Еврозийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева (Казахстан)

ГЕНЕЗИС ШУМЕРСКОГО ПИСЬМА И ТЕОРИИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье исследуется история появления и развития шумерской письменности. Кроме того, анализируются некоторые гипотезы о происхождении древнетюркского письма, указывающие на сходство с шумерской.

Abstract. In this article the history of the emergence and development of Sumerian writing is researched. Also, some hypotheses about the origin of old Türkic writing which indicating a similarity with Sumerian are analyzed.

Ключевые слова: генезис, шумерское письмо, древнетюркская письменность.
Keywords: genesis, Sumerian writing, ancient Turkic writing.

В изучении истории мировых цивилизаций, бесспорно, большое значение имеют письменные памятники, являющиеся одними из самых достоверных видов исторических источников. В начале XIX столетия западными учеными была проделана значительная работа по расшифровке шумерского, аккадского и двух основных диалектов этого языка – вавилонского и ассирийского, а также хеттского языков, благодаря которым мировой науке стало известно о существовании древнейших цивилизаций и культур на территории Месопотамии и Анатолии.

История изучения памятников тюркской рунической письменности, найденных в различных географических ареалах Евразии, начинается чуть позже – в конце XIX века. Ареал использования и распространения тюркского письма охватывает южную Сибирь, Центральную Азию и Казахстан, северный Кавказ и часть восточной Европы. Несмотря на изученность древнетюркского языка и древнетюркских письменных памятников, проблема происхождения древнетюркской письменности является не решенной и требует дальнейшего исследования.

В данной статье мы проанализировали историю развития шумерского письма для возможного выявления аналогии с развитием тюркского и рассмотрели гипотезу о происхождении древнетюркской письменности, указывающую на ее связь с шумерской.

До расшифровки памятников на шумерском, аккадском, ассирийском и хеттском языках, основные сведения о древнейших периодах истории человечества черпались из священной Библии, а также трудов древнегреческих ученых, что позволило западным ученым сделать вывод о том, что очагом мировой цивилизации является древняя Греция. Начало 19 века является периодом возрастания интереса к древним письменным памятникам Востока. В это время ряд ученых (Гротефенд, Роулинсон и др.) приступают к расшифровке древних текстов. Расшифровка шумерского языка связана с прочтением Бехистунской надписи, высеченной по приказу персидского царя Дария I (522-486 гг. до н.э.) в горах, находящихся на территории современного Ирана. Эта надпись сделана на трех языках – древнеперсидском, эламском и вавилонском. Огромная заслуга в расшифровке шумерского языка

принадлежит целой плеяде ученых, заложивших основы изучения клинописных письменных памятников [1].

Клинописное письмо процветало на обширной территории от восточного Средиземноморья до Ирана и Закавказья. Помимо собственно носителей шумерского (аккадцы) и аккадского (аккадцы, вавилоняне, ассирийцы) языков, шумерским и аккадским как письменными языками, а также клинописью пользовались многочисленные народы, говорившие на самых разных языка (угаритяне, ханаанеи, египтяне, хетты, иранцы, хурриты, урарты, эламитяне). В середине II тысячелетия до н.э. аккадский язык служил языком дипломатического общения всего Переднего Востока от Ирана и Закавказья до Восточного Средиземноморья, Малой Азии и Египта. Об этом свидетельствует дипломатический архив фараонов XVIII династии (1580-1314 гг. до н.э.) Аменхотепа III и Аменхотепа IV (Эхнатона), найденный в Египте в древнем городе Ахетатон (современное городище Тель Эль-Амарна) [9: 64].

Первые образцы шумерского клинописного письма, датируемые 3 200 годами до н.э. обнаружены на юге Месопотамии в городище Урук (совр. Варка, Ирак). Шумерское письмо является одним из видов пиктографической письменности. Изображения, первоначально в виде рисунков, наносились заостренным концом тростника на влажную глину слева направо. Рисунки были простым изображением каких-либо предметов, объектов природы, частей тела и др. Вначале каждое изображение означало какое-либо слово, поэтому на начальном этапе сложения шумерского клинописного письма присутствует большое количество пиктографических знаков. Большое число знаков усугубляло и усложняло применение письма. В связи с этим, примерно в 2 700 годы до н.э. происходит упрощение шумерской письменности: многие знаки перестают использоваться. Вместо них начали употребляться знаки с одинаковым произношением. Таким образом, был найден метод отображения в письменных знаках понятий, которые невозможно передать в виде каких-либо предметов. Например, понятия «жить» и «жизнь» на шумерском языке TI, стали передавать с помощью знака «стрела», звуковое произношение которого также было TI. Пиктографические знаки теперь стали передавать не только то предметное значение, которое содержалось в них, но и обозначать какие-либо абстрактные понятия. Например, изображение

восходящего солнца начало обозначать понятия «день» и «свет», рисунок звезды – «небо» и «бога», изображение ноги – глаголы «идти» и «стоять на ногах». Как в современном казахском языке по смысловому анализу можно различить понятия, передаваемые одним и тем же словом «қол», «жүз», «күн», так и специалисты древних языков могут определить в каком значении был применен тот или иной знак, имеющий различные значения.

Следующим методом передачи в письме различных абстрактных понятий является одновременное изображение двух знаков. Например, понятие «кушать» передавалось изображением знака головы рядом с которым рисовали знак хлеба. Понятие «злость, сердиться» изображали в виде головы, наверху которого рисовали параллельные черточки, обозначающие волосы.

Большим достижением в развитии клинописного письма является употребление знаков в слоговом значении. Для того, чтобы объяснить это используем такой пример: для написания первого слога в слове «Анкара» используется знак AN, означающий в шумерском языке «небо». Знак «ше», означающий зерно и зерновые культуры может быть применен для обозначения первого слога в слове «шекер». Таким образом, знак обозначающий идеограмму\слово, применялся в и слоговом значении для написания какого-либо слова. Развитие письменности привело к созданию слогового письма и клинопись использовалась в течение длительного времени (с середины третьего тысячелетия до I в. до н.э.) в виде идеограмм и слогов [4: 1].

Практически все клинописные знаки имеют несколько слоговых значений и применяются для обозначения различных понятий. Кроме того, встречаются много слов, которые имеют одинаковое звуковое произношение, но обозначают различные предметы. Таким образом, пиктографическое письмо, развиваясь и видоизменяясь в течение долгого времени, постепенно приобретает вид известного нам клинописного письма [4: 2].

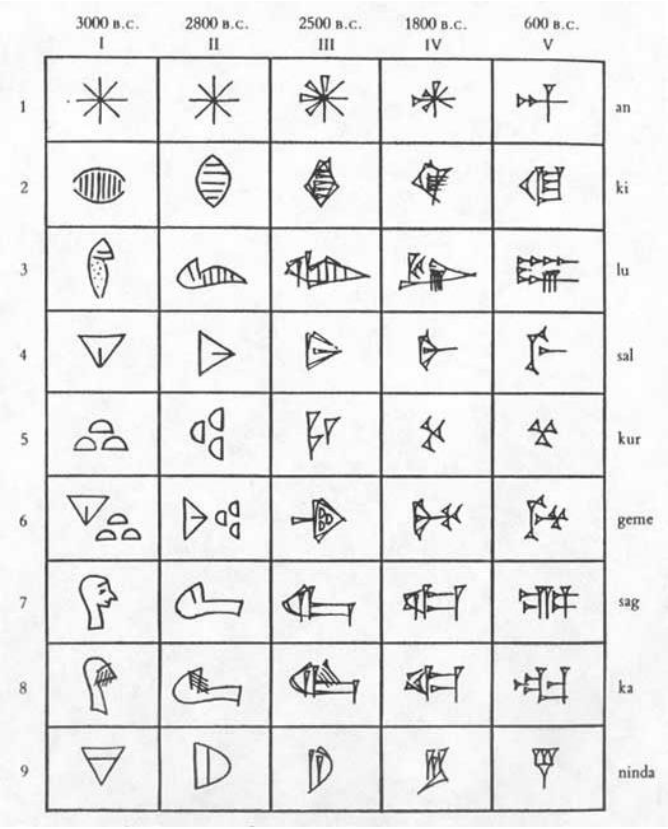

Таблица развития шумерской письменности

Клинописное письмо, зародившееся в Шумере в середине третьего тысячелетия до н.э. постепенно распространяется на территории всей Передней Азии. Это связано с тем, что аккадцы – культурные и политические преемники шумер, создают крупные государственные объединения и расширяют свое влияние на все соседние территории. В отличии от шумер, оставивших после себя древнейшие памятники духовной культуры, письменность и литературу, их преемники аккадцы были воинственными завоевателями, основавшими первую в истории древнего мира империю. Основатель Аккадского государства – император Саргон и его внук Нарам-Син с жестокостью расправлялись с непокорными народами (ссылка на свою статью). Таким образом, политическое влияние Аккада привело к тому, что клинописное письмо

распространилось в Ассирии, древнем Эламе. Хурритские племена, обитавшие в этот период на севере Месопотамии, также стали использовать аккадскую клинопись. Постепенно хурриты передвигаются на запад, где становятся соседями с хеттами, которые также переняли у них аккадскую письменность. Даже в Египте, имевшем свою иероглифическую письменность, в Амарнский период в течение полвека аккадский язык и письменность использовались для официального дипломатического общения. Таким образом, клинописное письмо доходит до территории Сирии и Палестины, где оно развивается до более высокого уровня и становится основой новой системы письменности – алфавитной. Доказательством этому являются тексты Рас\Шамры – угаритского письма [5].

Согласно ученым, установлено четыре основных типах письма, традиционно называемых «пиктографическим» (с латинского слова в означающего «рисую» и греческого «пишу», то есть «рисуночное письмо»), «идеографическим» (в переводе с греческих слов «идея» и «пишу» то есть «понятийное письмо»), «слоговым» и «буквенно-звуковым» [8: 26]. По мнению ученого И. Гельба, письменность в своем развитии проходит все указанные этапы, начиная с пиктографического этапа, когда для обозначения и передачи информации использовали пиктографические знаки в виде рисунков, далее они постепенно приобретали идейный смысл и становились идеограммами, в конечном результате они приводили к сложению алфавитной системы, имея в начальном этапе слоговое затем буквенное значение. [2]. На примере шумерской письменности, как было сказано выше, можно проследить все этапы развития письменной системы.

Турецкий ученый Caferoğlu, объединив сделанные исследования, доказывающие происхождение древнетюркской письменности из тюркских тамг или ритуальных жестов и символик, приводит следующие выводы, о том, что древнетюркская письменность является изобретением тюркского народа: первым этапом развития письма был зрительный (оптический), в период которого тюрки использовали рисунки (например, стрелы – OK, лук – YA или AY, горы – T), в следующем этапе – фонетическом (слуховом), знаки были не просто рисунками, а стали иметь звуковое буквенное обозначение [5: 164]. Далее В. Гузев приводит

следующие обоснования об исконно тюркском происхождении древней письменности:

1) Количество букв древнетюркского алфавита 38-40. 26 фонем или букв было бы достаточно для того, чтобы выразиться на древнетюркском языке. Если бы тюркская система письменности была алфавитной, то возможно она состояла бы из 26 букв.

2) В начале слова гласные не пишутся, это усиливает предположение о том, что письмо является слоговым.

3) По И.Гельбу, основой знаков алфавита являются рисунки – пиктограммы. В тюркском алфавите минимум 5 знаков происходят из рисунков (AT, AY, EB, ER, OK).

4) По И.Гельбу, пиктограммы постепенно приобретают фонетическое значение, что можно наблюдать и в древнетюркском алфавите, в котором знак OK можно читать как KO, KU, K [3].

Согласно указанной гипотезе В. Гузева, мы можем проследить этапы развития тюркской письменности схожие с этапами развития шумерской письменности. Выдающийся отечественный тюрколог, посвятивший свою жизнь изучению теории и истории древнетюркского письма, А. Аманжолов также придерживается мнения о том, что тюркская письменность могла быть создана только тюркском народом. Более того, ученый приводит доводы и примеры о связи шумерской цивилизации, письменности и языка с тюркской культурой и языком. А.Аманжолов выявляет более двадцати лексических соответствий между шумерским и тюркскими языками и анализирует сходство изобразительных логограмм [7: 282].

Таким образом, шумерская и древнетюркская письменности, проходят в своем развитии пиктографический и идеографический этапы. Ученый А. Аманжолов приводит примеры сходства их изобразительных логограмм. Хронологические рамки тюркской и шумерской цивилизаций, берущих начало с 4-3 тысячелетия до н.э. указывают на возможные связи между шумерским и тюркским народами. Надеемся, что дальнейшие исследования в этом направлении предоставят новые доказательства о сходстве шумерской и тюркской культур.

Литература

1. Bottero J., Steve M.-J. Evvel Zaman İçinde Mezopotamya. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008. – 159 s.

2. Gelb I.J. Study Of Writing. Chicago University Press. 1963. – Pp.343

3. Guzev V. «Göktür Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşeyi Varsayımını Esaslandıran Deliller». TDAY-Belleten. – Ankara, 2001. – S. 27-33

4. Günbattı C. Kültepe-Kaniš. Anadolu'da İlk Yazılı Belgeler. – Kayseri: Kültür Yayınları, 2012. – 206 s.
5. Ercilasun A.B. Türk Dili Tarihi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2011. – 486 s.
6. Kınal F. «Çivi yazısının doğuşu ve gelişmesi» // AÜ DTCF Tarih Bölimü Araştırmaları Dergisi. – Ankara, Cilt 12. – 1969. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/836/10601.pdf
7. Аманжолов А.С.История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2010. – 367с.
8. Истрин В.А. Развитие письма. – М.: Изд-во Академии наук, 1961. – 389 с.
9. Кузищин В.И. История Древнего Востока. – М.: Высшая школа, 2003. – 435 с.

М.М. Шәкүрова, Л.М. Гиниятуллина,
ТР Фәннәр Академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Россия)

СӘГАДӘТ МӨГАЛЛИМ УЛЫ ИБРАҺИМОВНЫҢ МЕТОДИК МИРАСЫ

Аннотация. В статье содержится обзор научного наследия кандидата филологических наук, доцента С.М. Ибрагимова. Основное внимание уделяется анализу лингвометодических трудов ученого. Выявлена роль С. Ибрагимова в истории национального образования РТ.

Abstract. The article contains an overview of the scientific legacy of Candidate of Philology, Associate Professor S.M. Ibragimova. The main attention is paid to the analysis of the linguistic methods of the scientist. S. Ibrahimov's role in the history of the national education of the Republic of Tajikistan was revealed.

Ключевые слова: татарский язык, аналитические конструкции, синтаксическая стилистика, методика преподавания, С.М. Ибрагимов.

Keywords: Tatar language, analytical constructions, syntactic stylistics, teaching methods, S.M. Ibragimov.

Татар тел белеме гыйлемле, талантлы һәм бөтен гомерен, барлыгын фәнгә багышлаган галимнәргә бик бай. Шулар арасында аерым урынны Татарстан Җөмһүриятенең атказанган укытучысы, Казан дәүләт университеты доценты, филология фәннәре кандидаты Сәгадәт Мөгаллим улы Ибраһимов алып тора. Ул татар теленең катлаулы булган синтаксис һәм стилистика тармакларын бишбармак кебек белүче – академикларның да академигы булды. Күренекле галим, татар тел белемендә һәм, гомумән, тюркологиядә беренчеләрдән булып, «Татар телендә аналитик төзелмәләр» дигән монографиясендә башка аналитик чаралар белән бергә мөнәсәбәтле сүзләрне дә җентекләп тикшерде, мөнәсәбәтле сүзләрнең үзенчәлекләрен системалы рәвештә күрсәтеп бирде, аларны теркәгеч сүзләр һәм ияртүче теркәгечләр белән чагыштырып, төп үзенчәлекләрен билгеләде.

С.М. Ибраһимов 1928 елның 25 нче маендa Азнакай төбәгенең Таллы Бүләк авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә

туа. Ютазы районы Кәрәкәшле авылы мәктәбен тәмамлаганнан соң, 1946-1951 елларда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында белем ала, укытучы (Мөслим, 1951-1954), татар теле һәм әдәбияты инспекторы (Мөслим, Лениногорск, 1954-1958) вазыйфаларын башкара, газетада эшли. 1960 елда С.М. Ибраһимов Казан дәүләт университетының аспирантурасына укырга керә, кандидатлык диссертациясен дә уңышлы итеп яклап чыга (1964). Аннары Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасында, 1989 елдан татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасында эшләде [5: 127]. Гыйльми эш алып бару белән беррәттән, ул бик күп вакытын һәм көчен татар телен укытуга багышлый, урта мәктәпләр өчен программалар һәм дәреслекләр, методик кулланмалар һәм дидактик материаллар төзүдә катнаша: «Синтаксик стилистикадан күнегүләр» (1968), «Синтаксистан күнегүләр җыентыгы» (1970), «Татар теле: Синтаксис. 7-8 нче сыйныфлар өчен дәреслек» (1973), «Татар теле. Синтаксис. 7 нче сыйныф өчен» (1993). «Татар теле. 9 нчы сыйныф, рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен дәреслек» (1997) һ.б. Шунысын да әйтеп үтәргә кирәк: С.М. Ибраһимовның мәктәп һәм вуз программалары, VII, IX татар һәм XI сыйныф рус урта гомуми белем бирү мәктәпләре өчен чыккан югары сыйфатлы татар теле дәреслекләре галимнең күпьеллык гыйльми тикшеренүләре, укыту тәҗрибәсе нигезендә эшләнгән. Әлеге дәреслекләр бүген дә ничәмә-ничә буынны тирән белемле, грамоталы белгечләр итеп тәрбияләүдә классик өлге булып торалар [4: 16].

С.М. Ибраһимов – фәнни хезмәтләрдән тыш, күпсанлы мәкаләләләр авторы да. Ул аларны даими рәвештә «Совет мәктәбе», «Мәгариф», «Совет тюркологиясе» журналларында һәм төрле фәнни җыентыкларда бастырып килә. Мәсәлән, «Укучыларның тел күнекмәсен үстерүдә аналитик һәм синтетик төзелештән файдалану» дигән мәкаләсендә (1963) сөйләм телен үстерүдә яисә рус балаларына татар теле укытуда аналитик һәм синтетик формалы җөмләләрне куллану һәм аларның синонимлыгы турында сүз алып барыла. 1969 елда «Татар теле белеме мәсьәләләре» җыентыгында «Татар телендә синтаксик синонимнарны өйрәнү һәм аларны билгеләүнең кайбер мәсьәләләре» дигән мәкаләсендә синтаксик синонимнар мәсьәләсенә туктала һ.б.

Тагын бер мәкаләсенә тукталып үтәсе килә. Татар тел гыйлеме өчен әһәмиятле фәнни журналлардан саналган

«Советская тюркология» журналында 1987 елда «Формирование и функционирование татарского языка» исемле фәнни язмалар җыентыгына аннотация буларак язылган бер мәкаләсе дөнья күрә. Галим җыентыкта чыккан М.З. Зәкиев, Я.Ф. Кузьмин-Юмадин, Ф.Ю. Юсупов, М. Нигъматуллов, Г.И. Одинокова, А.С. Зинина, кебек күренекле галимнәрнең мәкаләләренә кыскача аннотация яза.

Галимнең «Татар телендә аналитик төзелмәләр» (1964), «Чагыштырулы төзелмәләр һәм аларның синонимнары» (1966), «Синтаксик синонимнар һәм аларның төрләре» (1970), «Газета теле» (1971), «Татар телендә синтаксик синонимнар» (1976), «Синтаксик стилистика» (1989) һ.б. фундаменталь хезмәтләре бүген дә актуаль. Мәсәлән, С.М. Ибраһимов «Татар телендә аналитик төзелмәләр» дигән хезмәтендә синтетик җөмләне – аналитик иярчен җөмләгә, гади җөмләне аналитик иярченле кушма җөмләгә әйләндерү, берничә гади җөмләдән аналитик (яки синтетик) бәйләнештәге кушма җөмләләр төзү һ.б. үзенчәлекләрен ачыклый. Бер үк мәгънәдәге кирәксез кабатлауларны булдырмау, кирәк урында бер төрне икенчесе белән алмаштыру өчен, телебездә бик күп чаралар кулланырга, фикерне укучыга төгәл җиткерүдә шуларның иң уңышлысын сайлап алырга тәкъдим итә.

1971 елда чыккан «Газета теле» дип аталган кулланмасының беренче бүлекчәсендә автор, төрле газеталарның телен өйрәнеп, аның нинди юнәлештә үсә баруын, бу эштәге уңышларны, булган кимчелекләрне яктырту, киләчәк өчен төп бурычларны билгеләү максатыннан язылган мәкаләләргә күзәтү ясый. Әлеге хезмәтнең икенче бүлекчәсендә газета теленең үзенчәлекләре билгеләнә: газета телен төрле терминнар, халыкка аңлаешсыз сүзләр белән чуарламаска; ясалма сүзләрдән, калькалардан котылырга; сүзтезмәләрнең компонентлары арасында килешә алу-алмаулары мәсьәләсен дә читләтеп үтмәскә; бәйләүче чараларның күп төрлелегеннән файдаланырга; яңа сүзләр кулланганда, тел хасиятләренә игътибар итәргә кирәклек һ.б. ассызыклана.

С.М. Ибраһимовның «Татар телендә синтаксик синонимнар» дигән китабы (1976) әлегә татар тел белемендә аз тикшерелгән, әмма сөйләм өчен зур әһәмияте булган синтаксик синонимнарны билгеләүгә, аларның төрләрен, кулланылышын өйрәнүгә багышланган. Синонимнарның телебезне баетудагы, сөйләм матурлыгын арттыру һәм стильне камилләштерүдәге урыны

күрсәтелә. Синтаксик синонимнарны читләтеп эш итүнең стильгә, әдәби телебезгә зарар китерү ихтималы да истә тотыла [1: 9].

Галимнең 1989 нчы елда чыккан «Синтаксик стилистика» дигән китабы татар сөйләме өчен әһәмиятле саналган синтаксик стилистика мәсьләләрен үз эченә ала. Анда сөйләм берәмлекләрен стилистик куллану, синтаксик синоним һәм омоним күренешләре тулы яктырту таба. «Башка синонимнарны бик иркен кулланырга мөмкин булып та, бары тик ***буенча*** бәйлек сүзен һәрвакыт кирәгеннән артык алуны, шул чара исәбенә җиңел генә котылырга тырышуны һич тә мактап булмый» дип, сөйләмдә ялыктыргыч бертөрлелектән котылырга чакыра [2: 103]. Газета-журнал битләрендә, матур әдәбиятта *буенча* бәйлек сүзе белән төзелгән сүзтезмә һәм җөмләләрнең саны бүген дә артканнан-арта бара.

С.М. Ибраһимов әлеге хезмәттә сөйләмдә синтаксик омонимнарның (төзелешләре белән бердәй булып, берничә мәгънәне аңлата торган сүзтезмәләрнең, җөмләләрнең) бер төре булган стиль омонимнарын булдырмау турында да сүз алып бара: бу төр омонимнар «…стильне матурламыйлар, бәлки фикерне төгәл, ачык, анык һәм дөрес итеп әйтеп бирергә комачаулык ясыйлар, укучыга җөмлә тиз генә барып җитми, берничә төрле хөкем йөртергә урын кала» [3: 112]. Мондый омонимнардан качу (нинди дә булса бер сүз ияртүче сүздән читләштерелгән булырга мөмкин; бер исем белән икенче кешенең фамилиясен янәшә кую; тартымлы сүз алдагы сүз белән бәйләнештә каралу һ.б.) укучыларның язма эшләрендә, инша, хикәяләрдә, газета-журнал мәкаләләрендә, әдәби әсәрләрдә фикерне төгәл бирергә мөмкинлек ача: *Григорий Федоров «эшеннән» тәмам туйган иде* (А. Расих). Бу җөмләдә Федоровның исеме Григорий дип аңлашылырга мөмкин. Кирәк: *Федоров «эшеннән» Григорий тәмам туйган иде* [3: 115]. Әлеге хезмәттән алынган тагын бер мисалга тукталып үтик: *Казанга кайткач, Вәли картның киңәшен онытмады* (Г. Әпсәләмов). Кирәк: *Картның киңәшен Вәли Казанга кайткач онытмады.* Биредә сүз тәртибен үзгәртеп язу омонимлыктан коткарган. Биредәге *карт* сүзе *Вәли* белән бернинди бәйләнештә тормый, бу ике сүз ике кешене аңлата. Гомумән, С.М. Ибраһимовның бу хезмәтләре фикер тирәнлеге, фән логикасы, искиткеч зур фактик материалга нигезләнүе белән татар тел белемендә югары бәяләнде.

Фәнни хезмәтләр язу белән беррәттән С.М. Ибраһимов фәнгә яшь алмаш әзерләү белән дә шөгыльләнде, аспирантларга фәнни җитәкче булды, бик күп диссертацияләргә бәяләмәләр язды. Үтә тыйнак, сабыр холыклы, хезмәт сөючән, тирән белемле, иң күркәм сыйфатларга ия булган галим белән 12 ел бер кафедрада эшләдек, бер генә рус сүзе кыстырып сөйләшергә дә ояла идек, һәрдаим Сәгадәт абыйның ярдәмен тоеп яшәдек.

С.М. Ибраһимовның тормышы һәм ижат юлы гаять кызыклы. Бер мәкалә кысаларында гына аның бөтен хезмәтләрен өйрәнү һәм тәкъдим итү мөмкин дә түгел. С.М. Ибраһимов – чыннан да күп кырлы, бай иҗаты белән кызыклы шәхес. Ул педагог та, психолог та, оста һәм сизгер тәрбияче, методист һәм журналист, телче дә. Ул һәркем тарафыннан хөрмәт ителә торган галим. Аның фәнни һәм методик хезмәтләре хәзер дә зур әһәмияткә ия.

Әдәбият

1. Ибраһимов С.М. Татар телендә синтаксик синонимнар. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1976. – 168 б.

2. Ибраһимов С.М. Синтаксик стилистика. Студентлар өчен кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1989. – 150 б.

3. Ибраһимов С.М. Сандугач теле кирәк: Синтаксик стилистика: Уку-укыту ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2008. – 159 б.

4. Шәкүрова М.М. Фәнгә багышланган гомер // Мәгариф. – 2008. – № 10. – Б. 15-18

5. Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр). – Казан: Ихлас, 2012. – 144 б.

Г.В. Юлдыбаева
Рәсәй Фәндәр академияһының Өфө ғилми үҙәге, Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты (Россия)

ФОЛЬКЛОРСЫ-ҒАЛИМ ӘХМӘТ СӨЛӘЙМӘНОВ ҺӘМ БАШҠОРТ ЭПОСТАРЫН ӨЙРӘНЕҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Аннотация. В статье рассматриваются научные труды ученого-фольклориста, д.ф.н. А.М. Сулейманова в области башкирского эпосоведения.

Annotation. The scientific works of the scientist-folklorist, doctor of philology A.M. Suleymanov in the field of Bashkir epics.

Ключевые слова: А.М. Сулейманов, фольклорист, научные труды, башкирские эпосы, пропаганда, изучение.

Keywords: A.M. Suleymanov, folklorist, scientific works, bashkir epics, propaganda, study.

Филология фәндәре докторы, профессор, Рәсәй Федерацияһының һәм Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре, БРның атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре, БР Мәғарифы отличнигы, Башҡортостан фәндәр академияһының

почетлы академигы, С. Юлаев исемендәге дәүләт премияһы, Ж. Кейекбаев, М. Ғафури, М. Аҡмулла, З. Вәлиди исемендәге премиялары лауреаты, С. Юлаев ордены кавалеры Әхмәт Мөхәмәтвәли улы Сөләймәнов (1939-2017) башҡорт халҡының рухи ынйыларын йыйыу, пропагандалау, уны яңынан халыҡҡа ҡайтарыу, ғилми күҙлектән өйрәнеү өлкәһендә ҙур хеҙмәт күрһәткән, төрки донъяһы фольклористикаһында күренекле урын яулаған ғалим. Фольклорсы-ғалимдың башҡорт халыҡ ижадына арналған ике йөҙҙән ашыу күп яҡлы һәм тәрән йөкмәткеле ғилми хеҙмәттәре: монографиялары, китаптары баҫтырылды, абруйлы фәнни журналдарҙа, ғилми конференция йыйынтыҡтарында, республика матбуғат биттәрендә сығыштары, бихисап мәҡәләләре донъя күрҙе. Шулар араһында уның башҡорт эпосын өйрәнеүгә бағышланған хеҙмәттәре Рәсәй фольклористикаһы фәнендә тәрән фекерле ғилми фонд тәшкил итеп, киләсәк быуындар өйрәнерлек, дауам итерлек фәнни теоретик һәм ғәмәли йүнәлеше аныҡ билдәләнгән абруйлы мәктәп ҡаҙанышы булды.

Тәү сиратта уның был өлкәне өйрәнеүгә бағышланған китаптарына иғтибар итәйек. Ғалимдың 2000 йылда башҡорт халыҡ эпосын өйрәнеү мәсьәләләренә арналған очерктарҙан торған, Р. Рәжәпов менән берлектә донъя күргән, “Башҡорт халҡының архаик эпосы” [11] китабында архаик эпостарҙың сюжеттары нигеҙендә ятҡан мифологик мотивтар, миф һәм эпос контаминацияһы, шулай уҡ эпик әҫәрҙәрҙең бығаса тикшерелмәгән аспекттары ҡарала. Башҡорт халҡының мифологик эпосы “Урал батыр” эпосы иран ерлекле “Авеста”, алтай эпостары менән сағыштырма планда, шулай уҡ “Аҡһаҡ ҡола”, “Ҡара юрға”, “Ҡуңыр буға” эпостарының ҡайһы бер үҙенсәлектәре өйрәнелә. 2006 йылда фольклорсының Ғ.Б. Хөсәйенов, М.Х. Нәҙерғолов менән берлектә донъя күргән “Яҙма дастандар” [16] хеҙмәтендә иһә, бығаса “Башҡорт халыҡ ижады” тупланмаһына инмәгән эпик сюжеттар тураһында һүҙ алып барыла һәм яҙма рәүештә теркәлеүҙәрен иҫәпкә алып, фольклор эпосы традициялары менән әҙәби башланғыстарҙың үҙ-ара мөнәсәбәттәре мәсьәләһе ҡарала.

2007 йылда донъя күргән “Мөхәббәт дастандары: Уларҙың урындағы милли фольклор менән мөнәсәбәте”[8] монографияһында иһә ғалим тарафынан исламды ҡабул иткән төрки телле һәм ҡайһы берҙәре фарсы, ғәрәп телле халыҡтар даирәһендә таралыш алған һәм башҡорттарҙың ауыҙ-тел ижадында үҙенсәлекле үҙгәрештәргә

дусар ителгән “Йософ менән Зөләйха”, “Буҙъегет”, “Таһир менән Зөһрә”, “Сәйфелмөлөк” ҡисса вә дастандарҙың фольклор менән мөнсәбәттәренә ҡағылышлы мәсьәләләр өйрәнелә. Ошо уҡ йылда донъя күргән “Эпик мираҫыбыҙ” [10] китабында башҡорт халҡының эпос жанрын өйрәнеүгә бағышланған мәҡәләләре менән бер рәттән һәм эпос өлгөләре лә туплана.

2014 йылда иһә ғалимдың өс китаптан торған “Оло “Урал батыр”: художестволы универсаллек буйынса хрестоматия”һы киң ҡатлам уҡыусыға тәҡдим ителде. Ғалимдың был китабы “Урал батыр” эпосының лакуналары тулыландырылған вариантынан һәм уның версияларынан тора. Ә.М. Сөләймәнов әйтеүенсә, эпостың “осо-осҡа ялғанмаған, төшөп ҡалған тематик мотивтар, “етлекмәгән эпизодтар” бихисап. Шуны иҫәпкә алып, китапта төп версия художестволы универсаллек ҡануниәтенә ярашлы тулыландырылған, уның хронологик һәм логик дауамы иҫәпләнгән, төп герой Урал батыр образы тирәһендә хасил булған “Иҙел менән Яйыҡ”, “Аҡбуҙат”, “Минәй батыр менән Шүлгән батша”, “Ҡуңыр буға” эпостары менән берләштереп бирелгән [9].

Ә.М. Сөләймәновтың монографик хеҙмәттәренән тыш, эпос жанрын өйрәнеүгә арналған бихисап теоретик мәсьәләләр күтәрелгән мәҡәләләре төрлө кимәлдәге фәнни конференцияларҙа яңғыраны, абруйлы йыйынтыҡтарҙа, гәзит-журналдарҙа үҙенең лайыҡлы урынын тапты. Уның башҡорт халыҡ эпостарының иран ерлекле “Авеста”, алтай, ҡырғыҙ, ҡараҡалпаҡстан, үзбәк һ.б. төрки халыҡтарҙың эпостары менән оҡшаш һәм айырмалы яҡтарын өйрәнеүгә, шулай уҡ эпик әҫәрҙәрҙең төп мотивтарын, поэтик үҙенсәлектәрен, тарихи нигеҙҙәренә бәйле мәҡәләләре башҡорт эпосын өйрәнеү ғилемен юғары кимәлгә күтәрҙе. Шулай уҡ, уның тарфынан күренекле сәсәндәр М. Буранғолов, В. Ҡоломбәтов, С. Мөхәмәтҡолов, Ҡобағош, Ҡарас, Илъяс һәм Шәһәрғәзи сәсәннәр ижадтарына арналған бихисап мәҡәләләр яҙылды [7].

Фольклорсы-ғалим Әхмәт Сөләймәнов 1995 йылдан алып 2008 йылға тиклем “Башҡорт халыҡ ижады” күптомлығының баш мөхәррире булды. Уның эшмәкәрлегендә был тупланманың бер нисә эпос томдары ла нәшер ителде. 1998 йылда “башҡорт халҡының мифологик энциклопедияһын хасил иткән” “Урал батыр”, “Аҡбуҙат”, “Заятүләк менән Һыуһылыу”, Аҡһаҡ ҡола”, “Ҡара юрға”, “Ҡуңыр буға” эпостарынан торған 3 том [2], 2002 йылда “Йософ ҡиссаһы”ның, шулай уҡ Көнсығыштан үтеп

инеп, Уралға ереккән мөхәббәт тураһында дастандар һәм ҡиссаларҙан тупланған 6 том [3], 2004 йылда башҡорт эпос ғилемендә бығаса иғтибарҙан ситтә торған яҙма ҡисса һәм дастандарҙан төҙөлгән 7 том [5], 2006 йылда хронологик яҡтан да, тематика һәм йөкмәткe яғынан да бер-береһенән йыраҡ торған иртәктәр һәм эпик ҡобайырҙарҙан торған йыйылма 8 том [4] нәшер ителде. Томдар фольклорсының күләмле, тәрән фекерле инеш мәҡәләһе, аңлатмалар, һүҙлек менән дә байытылған. Был китаптар бөгөнгө көндә башҡорт фольклористикаһы, мәҙәниәте тарихында күренекле урын ала һәм уның алтын нигеҙен тәшкил итә.

Ғалим Әхмәт Сөләймәнов башҡорт халҡының эпостарын башҡорт телендә генә түгел, ә сит телдәрҙә лә баҫтырып, киң ҡатлам уҡыусыға еткереүҙә лә ҙур эштәр башҡарҙы. Мәҫәлән, 2001 йылда татар телендә “Башкорт иленнән күчтәнәч: дастанлар, әкиятләр, жырлар” [1] китабында башҡорт халыҡ эпостарын барлаһа, 2005 йылда уның әҙерлегендә “Урал батыр” эпосы башҡорт, рус, инглиз телдәрендә [14], 2013 йылда иһә “Урал батыр” өс китапта: башҡорт һәм рус (Ә. Хәкимов тәржемәһе), башҡорт һәм инглиз (З. Рәхимов тәржемәһе), башҡорт һәм француз (Р. Ғарипов тәржемәһе) телдәрендә донъя күрҙе [15].

Шулай уҡ, фольклорсы-ғалим Төрөк республикаһында сыҡҡан ике томлыҡ «Башҡорт әҙәбиәте антологияһы»н төҙөүсе лә, дүрт блоктан, утыҙ биш томдан торған «Төрөк донъяһының уртаҡ әҙәбиәттәре» тупламаһының Башҡортостан буйынса координаторы ла булды. Һәм был томдарҙа уның әҙерлегендә башҡорт халыҡ ижадының башҡа рухи ынйылары менән бер рәттән, иң күренекле эпостар ҙа үҙ урынын тапты. Был китаптар башҡорт халҡының эпик мираҫын киң ғилми даирәлә танытыуҙа, уның донъя кимәлендә өйрәнелеүенә етди аҙым булды [7].

Ә.М. Сөләймәнов үҙенең ғилми тикшеренеүҙәре менән бер рәттән башҡорт халҡының арҙаҡлы ғалимдарының эпостар өйрәнеүгә бағышланған хеҙмәттәрен әҙерләп баҫмаға сығарыусы ла булды. Мәҫәлән, уның әҙерлегендә Н. Зариповтың “Тарихи ҡобайырҙар” [6], М. Сәғитовтың “Башҡорт халыҡ эпосының мифологик һәм тарихи нигеҙҙәре” [12] китаптары донъя күрҙе.

Ғалим радио, телевидение аша ла башҡорт эпостарына, уны өйрәнеүселәргә, сәсәндәргә бәйле тапшырыуҙар әҙерләргә, сығыш яһарға ла ваҡыт тапты. “Башҡортостан” дәүләт телерадиокомпанияһы “Хазина” ижади берекмәһенең “Сәсән”

рубрикаһында уның әҙерлегендә М. Буранғолов, В. Ҡоломбәтов, С. Мөхәмәтҡолов, Нурмөхәмәт сәсән, Әсғәт сәсән, Балтас районы сәсәндәре хаҡында, “Аҡһаҡ ҡола” эпосы тураһында тапшырыуҙар эпик жанрҙы өйрәнеү өлкәһендә, уны пропагандалауҙа үҙенсәлекле бер аҙым булды. Шул уҡ ваҡытта, Ә.М. Сөләймәнов эпостарға бағышланған эштәрҙең фәнни консультанты вазифаһын да башҡарҙы. Уның ғилми кәңәштәре ярҙамында 2005 йылда «Урал батыр» эпосы дүрт компакт дискта ике телдә донъя күрҙе һәм иле, тарихы, ере менән ҡыҙыҡһыныусылар өсөн оло бүләк булды.

Шулай итеп, был мәҡәләлә фольклорсы-ғалим Әхмәт Мөхәмәтвәли улы Сөләймәновтың башҡорт эпостарын өйрәнеү, пропагандалау өлкәһендәге хеҙмәттәренә бер ни тиклем күҙәтеү яһалды. Фольклорсының эшләгән эштәре эпос ғилемен өйрәнеүҙең нигеҙе булып тора. Артабан да беҙгә уның башлаған эштәрен, халҡыбыҙҙың рухи байлығы булған эпостарыбыҙҙы ғилми яҡтан өйрәнеүҙе, уны бар донъяға таратыу, танытыу өлкәһендәге эштәрҙе дауам итеү маҡсатын ҡуйырға кәрәк.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт иленнән күҡтәнәч: дастанлар, әкиәтләр, жырлар. – Казан: Таткитизд., 2001. – 272 б.

2. Башҡорт халыҡ ижады. Т. 3. – Өфө: Китап, 1998. – 448 б.

3. Башҡорт халыҡ ижады. Ҡиссалар һәм дастандар. Т. 6. – Өфө: Китап, 2002. – 552 б.

4. Башҡорт халыҡ ижады. Эпос: Иртәктәр һәм эпик ҡобайырҙар. Т. 8. – Өфө: Китап, 2006. – 492 б.

5. Башҡорт халыҡ ижады. Яҙма ҡисса һәм дастандар. Т. 7. – Өфө: Китап, 2004. – 642 б.

6. Зарипов Н. Исторические сказания. – Уфа: РИО РНМЦ МО РБ, 2005. – 66 с.

7. Профессор Әхмәт Сөләймәновтың ижад баҫҡыстары: Биобиблиографик күрһәткес. – Өфө: БР ФА, Ғилем, 2011. – 288 б.

8. Сөләймәнов Ә.М. Мөхәббәт дастандары: уларҙың урындағы милли фольклор менән мөнәсәбәте. – Өфө: БашДПУ, 2007. – 272 б.

9. Сөләймәнов Ә.М. Оло “Урал батыр”: художестволы универсаллек буйынса хрестоматия. Урал батыр. 1 киҫәк. – Өфө, 2014. – 304 б.; “Иҙел менән Яйыҡ”. 2, 3 киҫ. – Өфө, 2014. – 150 б.; “Минәй батыр менән Шүлгән батша”, “Ҡуңыр буға”, 4, 5 киҫ. – Өфө, 2014. – 224 б.

10. Сөләймәнов Ә.М. Эпик мираҫыбыҙ. – Өфө: БашДПУ, 2007. – 188 б.

11.Сөләймәнов Ә.М., Рәжәпов Р.Ф. Башҡорт халҡының архаик эпосы. – Өфө: Ғилем, 2000. – 248 б.

12. Сәғитов М.М. “Башҡорт халыҡ эпосының мифологик һәм тарихи нигеҙҙәре”/ Китапты әҙерләүсе, ред., һүҙ ахыры Ә.М.Сөләймәнов. – Өфө: Китап, 2009. – 220 б.

13. Урал батыр: Башкирский народный эпос. – Уфа: Аэрокосмос и ноосфера, 2004. – 213 с.

14. Урал батыр: башҡорт халыҡ эпосы. – Өфө: Китап, 2005. – 296 б.

15. Урал-батыр. Башҡорт халыҡ эпосы. – Өфө: Китап, 2013. – 288 б.; Урал-батыр. Башҡорт халыҡ эпосы. – Өфө: Китап, 2013. – 288 б.; Урал-батыр. Башҡорт халыҡ эпосы. – Өфө: Китап, 2013. – 288 б.

16. Яҙма дастандар. – Өфө: Ғилем, 2006. – 164 б.

А.Ф. Юсупов
Казан федераль университеты (Россия)

XIX ГАСЫР СУФИЧЫЛЫК ПОЭЗИЯСЕ ТЕЛЕНДӘ ЭМОЦИОНАЛЬЛЕКНЕ БЕЛДЕРҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ЫМЛЫКЛАР

Аннотация. В статье рассматриваются грамматические и стилистические нормы татарской суфийской поэзии XIX века. Раскрываются функция и специфика употребления междометий, как средства выражения различных эмоций; определяется их роль в выражении эмоциональности в татарской поэзии данного периода.

Annotation. The article examines the grammatical and stylistic norms of Tatar Sufi poetry of the XIX century. The function and specificity of the use of interjections are disclosed, as a means of expressing various emotions; Their role in the expression of emotionality in the Tatar poetry of this period is determined.

Ключевые слова: междометие, суфизм, грамматические средства, эмоция, эмоциональность.

Keywords: Interjection, Sufism, grammatical means, emotion, emotionality.

Татар әдәби теле тарихында XIX йөз шигърияте теле катлаулы, күпвариантлы тезмә әсәрләр теле буларак билгеләнә. Билгеле булганча, «бу чор татар әдәби теле нормаларының формалашуы, үзенчәлекләре хакында сөйләшү барышында поэтик әсәрләр, аерым алганда суфичыл поэзия үзәктә тора. XIX йөз татар суфичылык шигърияте телендә стилистик вариантлылык максатында классик шигъри тел һәм суфичылык әсәрләре теленә хас тел үзенчәлекләре кулланыла» [1: 5]. Бу чор шигърияте теле тел үсешендәге төп тенденцияләрне һәм каршылыкларны, шушы вакыт аралыгында барган үзгәрешләрне, әдәби нормаларның калыплашу юлларын чагылдыруы ягыннан кызыклы.

Икенчедән, поэзия эмоцияләр аеруча киң чагылыш ала торган әдәби төр булып санала. Шуңа күрә шигъри сөйләм телендә дә, эмоциональлекне белдерү чаралары буларак, ымлыклар актив кулланыла һәм алда күрсәтелгән хасиятләр ымлыкларның бирелешендә дә үзенчәлекле чагылыш таба.

XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә ымлыклар төрле эмоция, хис һәм теләк-омтылышларны белдерү чарасы буларак хезмәт итәләр. Үзләренең мәгънә төсмерләре нигезендә алар түбәндәге төркемнәргә бүленә: эмоциональ ымлыклар хис-тойгы һәм кичерешләрне белдерәләр: *и, аһ, һәй, вах, дәригъа;* императив ымлыклар ихтыярны белдерәләр: *и, әй, йа, чү; И* ымлыгы күпмәгънәле, ул төрле эмоцияләрне белдерү чарасы буларак та, императив мәгънәдә дә кулланылырга мөмкин. Аерым алганда,

тикшерелә торган шигъри текстларда *и* ымлыгы түбәндәге мәгънә төсмерләрен белдерүдә кулланыла: 1) шатлык, соклану, кызгану, хисне уртаклашу. Мәсәлән: *и җәмгъе әнбийәнең сәрвәре сән, сән ул ахры заман пәйгъәмбәре* [3: 131] «и барлык пәйгәмбәрләрнең башлыгы, син ул ахыры заман пәйгәмбәре»; 2) чакыру, эндәшү максатында. Мәсәлән: *килдекең үзең өчендер, и агъа* [3: 112] «килүең үзең өчендер, и агай», *килгел, и Шәмсетдин, уш багъла билеңе тагъатә* [3: 89] «кил, әй, Шәмсетдин, билеңне бөк намазга».

И ымлыгы гарәби һәм фарсы чыгышлы эндәш сүзләр составында да килергә мөмкин. Мәсәлән: *Тугъры йулы эстәр ирсәң, и нәдим...* [3: 107] «туры юлдан барырга теләсәң, и иптәш», *и ходавәндәм, сәңадыр ибтиһал* [3: 106] «әй, Ходам, сиңадыр ялвару». *Әй* императив ымлыгы кемгә дә булса эндәшкәндә, чакыруны белдерү чарасы буларак кулланыла. Мәсәлән: *әй мөнафикъ, нәгъләңе вә хәләңе дөз итнәдең* [3: 98] «әй, икейөзле, үзеңнең хәләңне төзәтмәдең».

Эндәш сүзләр янында шулай ук *йа* гарәп теле кисәкчәсе дә кулланылырга мөмкин. Ул, гадәттә, мөрәҗәгать юнәлтелгән исемнәр алдыннан килә: *сән йарлыкъагъыл, йа Иляһ* [3: 103] «син ярлыкагыл (кичер), әй Иляһ», *сән хәлас ит, йа Иляһи* [3: 129] «син коткар безне, әй Иляһи». *Әй* кисәкчәсенең башка ымлыклардан аермалы ягы булып, аның XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә, аерым алганда суфи шагыйрь Ш. Зәки ижатында, «гарәби чыгышлы дини әйтелмәләр составында» [4: 198], ягъни Аллаһыга мөрәҗәгать иткәндә генә кулланылуын билгеләргә кирәк. Дини мөрәҗәгатьләрдә фарсы чыгышлы сүзләр кулланылган очракта, татар теленә хас булган *и* ымлыгы кулланыла. Мәсәлән: *хаҗәтем сәндин деләрмен, и Хода* [3: 134] «әй, Ходай, хәҗәтем белән сиңа мөрәҗәгать итәм».

Ah һәм *вah* ымлыклары кайгы, хәсрәт, курку, эмоциональ өндәү мәгънәләрен белдерәләр. Мәсәлән: *Агъар күзем йәше, ah, сүземдән* [3: 90] «ah, күз яшем сүземнән агар», *нә гъыйбәдәт, нә итагъәт, вah, нәчә йөз къарасы* [2: 417] «ни гыйбәдәт, ни итәгать, вah, күпме йөз карасы».

Һәй ымлыгы көчле курку мәгънәсен белдергәндә кулланыла: Һәй, нә ойурсәң? [3: 80] «һәй, ник йоклыйсың?», *һәй, сакъыйн, бу нәфес әлендә эчмә гъафләт ширбәтен* [3: 80] «һәй, ширбәтче, нәфес кулыннан битарафлык һәм караңгылык ширбәтен эчмә».

Чү императив ымлыгы игътибар итәргә өндәү, кисәтү, тыю мәгънәләрен белдерә. Мәсәлән: *чү, тугъры йула вармазам, күрәрләр* [3: 90] «чү, туры юлдан бармасам, күрерләр», *чү, форсат вактыдыр* [3: 108] «чү, уңайлы вакыттыр».

Фарсы чыгышлы *дәригъа* ымлыгы кайгы һәм кызгану мәгънәсен белдерү өчен кулланыла. Мәсәлән: *И дәригъа! Тәкъәт, сабыр-къарарум къалмады* [3: 100]. «И, кызганыч! Башка сабырлыгым калмады».

Шул рәвешле, XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә, эмоциональ – хис-тойгы, кичерешләрне белдерә торган ымлыкларның активлыгы телнең эмоциональ яктан байлыгын дәлилли. Ымлык вазифасында, төрки-татар чыгышлы сүзләр белән бергә, гарәп теле кисәкчәләре һәм фарсы чыгышлы ымлыкларның да кулланылуы, шул чор поэзиясе теленә хас үзенчәлекләр, шигъри сөйләм таләпләре белән бәйләп аңлатыла.

Әдәбият

1. Йосыпов А.Ф. XIX гасыр татар поэзиясе телендә мөнәсәбәт белдерү алымнары // Фәнни Татарстан. – 2014. – № 2. – Б. 5-9.

2. Фәхретдинов Р. Асарь. 13 җөзьә. 2 нче җилд. – Оренбург, 1907. – 422 б.

3. Шәмсетдин Зәки шигырьләре // Башкортстан Фәннәр академиясенең Уфа тарих, тел һәм әдәбият институты гыйльми архивы. – Ф. 3. – Т. 63. – 178 б.

4. Юсупов А.Ф. Морфологические особенности языка произведений суфийского поэта I половины XIX века Шамсетдина Заки: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 226 с.

Ф.Ю. Юсупов

Татартстан Республикасының традицион мәдәниятен үстерү үзәге (Россия)

ТАТАР МИЛЛИ ТЕЛЕ КЫСАЛАРЫНДА ШИВӘ ТЕЛЕ

Аннотация. В статье дилектный язык рассматривается как неотъемлемая часть единой структуры системы национального языка. Автор при описании диалектных систем использовал методику моделирования диалектного языка. Выводы исследовния могут быть применены при уточнении классификащий тюркских языков и дилектов.

Summary. In Russian and Turkic dialectology a completely new approach in the study of modern dialects is offered in this article. The status of the language is assigned to each dialect and dialect system in general, proceeding from the statement that all dialects represent the inalienable part of the one whole structure of a system of the national language and where dialect forms are considered as variation elements of the whole system. This article describes the modeling of the dialect language as a system, consisting from a set-theoretical amount of features. The position of dialects is determined in the genetic classification ofTurkic languages.

Ключевые слова: диалект, диалектная система, национальный язык, моделирование, тюркские языки.

Keywords: dialect, dialect system, national language, variation elements, modeling, Turkic languages.

Хәзерге татар телен катлаулы структур элементларның системалы җыелмасы буларак өйрәнү милли телнең әдәби тел белән бергә диалектларны һәм башка системаларны үз эченә алган катлаулы система буларак яшәвен аңларга ярдәм итә. Ул диалектлар арасындагы бәйләнешләрнең макро-система (милли тел) кысаларындагы системалы мөнәсәбәтләр, ягъни катлаулы системалар системасы буларак яшәп килүен чагылдыра. Диалектны яки диалект системасын синхрон тасвирлаганда, аерым телләрне тикшергәндә кулланыла торган ысул һәм алымнарны кулланырга кирәклеге ачыкланды. Димәк, тикшеренү объекты буларак диалектка тел статусы бирү диалектларны системалы-синхрон тикшеренүнең теоретик алшарты булып тора. Шушы нигезләмәдән чыгып, диалектларның гомуми континуумы билгеле бер милләт таралып яши торган территориядәге тел буларак каралырга тиеш. Мәгълүм ки, милли тел шушы милләтнең иҗтимагый тормышының барлык өлкәләрендәге бәйләнешләрне тәэмин итүче төрле аспектлы системадан гыйбарәт. Шул ук вакытта телнең милли тел кысаларында берләшкән формалары функциональ һәм социаль-иҗтимагый билгеләре буенча бер төрле була алмый. Әдәби тел, язма һәм сөйләмә формаларына бүленеп, нигездә территориаль яктан аерылмый. Телнең диалект формалары, киресенчә, кагыйдә буларак, бары тик сөйләм формасында гына яши һәм билгеле бер территория кысаларында гына таралган була.

Функциональ һәм социаль билгеләренең төрле булуына карамастан, лингвистик күзлектән чыгып караганда, әдәби тел һәм диалект тигез хокуклы. Алар икесе дә телнең төп функциясе – аралашу чарасы булу. Телнең диалект формасын милли тел системасында билгеле бер вазифа башкара торган система буларак аңласак, диалекталь сөйләм төрле иерархик үзенчәлеккә ия булган тел категорияләре белән бәйләнештә каралырга тиеш.

Шулай итеп, билгеле бер диалект һәрвакытта да бу халыкның башка диалектлары, әдәби теле һәм телнең башка формаларыннан хасил булган тел берләшмәсе составында яшәп килә. Диалект телен бердәм системаның бер элементы буларак өйрәнү милли телләрне өйрәнгәндә уңай нәтиҗәләр ясарга мөмкинчелек бирә, чөнки, билгеле булганча, һәр милли тел, әдәби тел һәм телнең башка арадаш формалары белән берәттән, аның территориаль төре булып

саналган җирле сөйләшләрнең берлегеннән хасил була. Шулай итеп, милли телнең гомуми төзелешен күзаллау, әдәби телне өйрәнү белән бергә, аның сөйләшләрен һәм диалектларын классификацияләү нигезендә ирешелә. Шуңа күрә милли телләрнең структур үзенчәлекләрен тасвирлаганда, диалект вариантлары бердәм системаның вариантлы буыннары буларак аңлатылырга тиеш. Милли тел составындагы диалектлар, бер яктан, барлык диалектлар өчен уртак булган элементлар, икенче яктан, һәр диалект өчен генә хас булган үзенчәлекләрнең диалектик бердәмлеген тәшкил итә. Уртак билгеләр нигезендә хосусый диалектлар системалар системасы буларак аңлатыла. Системалар системасының шундый катлаулы структурасы *диалект теле* дип атала. Хосусый диалект системаларын тулысынча өйрәнеп чыгу диалект телен бөтен тулылыгы һәм нечкәлекләре белән аңларга ярдәм итә. Диалект теле системасын модельләштерү максатын күздә тотып, хосусый системаларны чагыштыру юлы белән ирешелә. Гомуми һәм аермалы билгеләрне аерып чыгару хосусый диалектларның системалар системасын төзүгә булышлык итә.

Шулай итеп, диалектларны синхрон тасвирлаган очракта чираттагы бурычларның берсе булып диалект телен модельләштерү санала. Бу модель даими һәм вариантлы элементлардан торган диалектлар җыелмасының структурасын төзергә мөмкинлек бирә. Бу ысул төрле буын диалектологлары тарафыннан тупланган, хәзерге вакытта теоретик гомумиләштерүне көтеп яткан, нәтиҗәләре гомум тел белеме өчен дә зур әһәмияткә ия булган, тел структурасының гомуми билгеләрен күрергә ярдәм итә торган гаять дәрәҗәдә бай диалекталь материалны гомумиләштерү мөмкинлеге бирә. Бер үк вакытта шуны да искәртеп китәргә кирәк: диалект теленең моделе чынбарлыктагы диалект системаларының берсе белән генә дә туры килмәскә мөмкин.

Хосусый диалект системасы һәм диалект теле арасында аерым диалект системаларына берләшкән төрле сөйләшләр урнашкан була. Диалект теленең гомуми структурасы барлык сөйләшләр (диалектлар) өчен уртак һәм аерым сөйләшләр (диалектлар) өчен генә хас булган билгеләрнең үзара бердәмлеге нигезендә барлыкка килә. Бериш үзенчәлекле билгеләр хосусый сөйләшләрне тагын да зуррак система тирәсендә тупларга мөмкинлек бирсә, уртак билгеләр исә барлык хосусый диалектларны берберләре белән бәйләргә мөмкинлек бирә. Уртак

һәм аермалы билгеләрнең берлеге хосусый системаларның җыелмасын системалар системасы яки диалект теле дип атарга мөмкинлек бирә.

Диалекталь вариантларның күп булуы байтак очракларда төрле сөйләш һәм диалектлардагы күп санлы формаларның системада нинди урын тотуы турында нәтиҗә ясауны шактый кыенлаштыра. Шуңа күрә, диалект системасын ясалма модель ярдәмендә тасвирлау мондый очракларда да уңай нәтиҗәләргә китерә. Бу методика шулай ук тугандаш телләр һәм аларның диалектлары арасында булган уртак һәм аермалы якларны төгәлрәк билгеләргә кирәк булган очракларда да кулланыла ала. Шушы методиканы куллану төрки телләрне һәм аларның диалектларын төркемләүдә җитди үзгәрешләр китереп чыгарырга мөмкин. Шуның белән бергә тугандаш телләрне чагыштырганда, күп конструкцияләр тышкы яктан гына охшаш булып күренергә мөмкин. Ләкин тышкы яктан бер-берсенә туры килүче структуралар функциональ яктан еш кына бер-берсеннән шактый ерак торалар, бу исә, барыннан да элек, шушы структур берәмлек кергән микросистеманың үзенчәлегенә һәм аның даирәсендәге элементлар арасында урнаша торган корреляциягә бәйле була.

Диалект телен аерым системалар элементларыннан төзелгән диасистема рәвешендә модельләштерү юлы белән тикшергәндә түбәндәгеләр ачыклана:

1. Барлык хосусый диалект системаларына хас элементлар. Алар шартлы рәвештә «мәҗбүри» элементлар дип атала, чөнки алар барлык хосусый системаларның мәҗбүри компонентлары булып тора. Мәҗбүри элементларның гомуми системасы диасистеманың үзәген – төшен тәшкил итә. Шуннан чыгып, диасистеманың төш өлешенә кергән элементларны төш элементлар дип атап йөртәләр.

2. Диалект системаларының кайберләрендә генә кулланыла торган элементлар. Алар мәҗбүри булмаган элементлар дип атала. Бу элементлар диасистеманың читтәге өлешен – периферияне тәшкил итәләр [1: 108-116].

Диалектларны югарыда сөйләп узган алымнар белән өйрәнү структур элементларны генетик яктан да ачыкларга ярдәм итте. Урта диалектта аның, кыпчак телләре белән берләштерә торган төш элементларыннан тыш, угыз телләре белән уртак булган һәм шул ук вакытта бу диалектның классификацион билгеләре дип санала торган тирән катлам булуы дәлилләнде. Әйтергә кирәк, урта

диалектта угыз телләре белән уртак булган элементлар татар теленең башка диалектларына караганда күбрәк күзәтелә.

Мишәр диалекты барлык өлкәләрдә дә үзенең борынгы кыпчак нигезен саклап килә.

Себер татарлары диалектлары да төп үзенчәлекләре буенча кыпчак телләренә якын тора. Бу диалектларны системалы-синхрон юл белән өйрәнү тубыл-иртыш диалекты үзенең төп үзенчәлекләре буенча кыпчак-ногай төркемчәсенә, бигрәк тә ногай, каракалпак телләренә, шулай ук кумык, карачай-балкар телләре һәм аларның диалектларына якын тора дигән фикернең дөреслеген раслады.

Нигезен башлыча кыпчак теле тәшкил иткән бараба диалектында себер-төрки телләре белән мәгълүм бер якынлык булу да күзгә ташлана. Себер татарларының барлык диалектларында да уйгыр, үзбәк һәм Урта Азия ареалындагы кайбер башка телләр, аларның язма ядкарьләре белән уртак грамматик үзенчәлекләрнең аерым бер катламы булуы әлеге диалектлар югарыда санап үтелгән телләрнең тәэсирендә формалашкан дигән нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Бромлей СВ. Роль описательной диа-лектологии в характеристике общих свойств структуры языка // Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. Т. 38. – 1979. – № 2. – 95-119 с.

2. Калнынь Л.Э. Диалектологический аспект проблемы «язык-диалект» // Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. – 1976. – №1. – 75-31 с.

3. Калнынь Л.Э., Попова Т.В. Синхронное описание диалекта как особый вид диалектологического исследования // Общеславянский лингвистический атлас. – М.: Наука, 1981. – 5 с.

4. Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола. – Казань: Фән, 2004. – 592 с.

А.Ш. Юсупова, Э.Н. Денмухаметова
Казанский федеральный университет (Россия)

Ф.С. САФИУЛЛИНА И КАЗАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Аннотация. В статье дается информация о видном ученом-филологе Ф.С. Сафиуллине, всю жизнь работавшей в Казанском государственном университете. Описывается её жизнедеятельность, дается биографическая информация, говорится о ее заслугах ради продвижения татарского языка во всем мире. Ф.Сафиуллина была многогранней личностью и работала во многих сферах лингвистической науки. Она смогла создать свою школу, оставила после себя более ста научных трудов, словарей, методических пособий и учебников, по её монографиям изучают современный татарский язык по сей день.

Abstract. The article provides information about the prominent philologist F. S. Safiullina, who worked all his life at the Kazan state University. Her life activity is described,

biographical information is given, her merits for the sake of promotion of the Tatar language all over the world are spoken about. F. Safiullina was a multifaceted person and worked in many areas of linguistic science. She was able to create her school, left behind more than a hundred scientific works, dictionaries, manuals and textbooks, her monographs study the modern Tatar language to this day.

Ключевые слова: Ф.С. Сафиуллина, Казанский университет, филолог, синтаксист, профессор, татарский язык.

Keywords: F.S. Safiullina, Kazan state University, philologist, sintaxis, Professor of the Tatar language.

Имя профессора, доктора филологических наук Флеры Садриевны Сафиуллиной знакома многим филологам, занимающимся татарской филологией, лексикологией, синтаксисом; ученым-методистам – интересующихся вопросами обучения татарского языка как родного и иностранного. Ученый всю свою жизнь посвятила науке, родному татарскому языку.

Флёра Садриевна родилась 24 мая 1938 года в д. Тлянчи-Тамак Ворошиловского (ныне Тукаевского) района ТАССР в семье служащих. В 1945-1953 гг. она обучалась в Тлянчи-Тамакской средней школе. В 1953 году семья Сафиуллиных переезжает в Ново-Чурилинсий район и Флёра продолжает свою учебу в местной школе. После окончания Ново-Чурилинской средней школы ТАССР в 1955 году поступила на отделение татарского языка и литературы историко-филологического факультета Казанского государственного университета, в 1960 году окончила его с отличием.

В 1960 году Ф.С. Сафиуллина начала свою трудовую деятельность лаборантом на кафедре татарского языка, а затем была ассистентом на той же кафедре. В 1962–1965 гг. она проходила аспирантуру при данной кафедре и в 1966 г. защитила кандидатскую диссертацию на тему «Порядок слов в современном татарском литературном языке» под руководством профессора М.З. Закиева. До 1971 г. она была ассистентом на той же кафедре, затем – доцентом. В марте 1992 года в связи с открытием новой кафедры «Татарский язык в иноязычной аудитории» стала ее первой заведующей. В то время такая кафедра была единственной не только в Татарстане, но и в России. Ф.С. Сафиуллина работала на этой должности до 2008 г.

С первых дней открытия кафедры под руководством Ф.С. Сафиуллиной велась активная работа по разработке и изданию учебников, учебных пособий по обучению татарскому языку и составлению разных словарей. Сотрудники, кафедры занимались составлением программ для школ и вузов РТ по обучению

татарскому языку русскоязычных учащихся. Кафедра стала базовым центром обучения татарскому языку и иностранных студентов и стажеров из различных стран мира (Англия, США, Германия, Тайвань, Китай, Япония и т.д.).

Еще до защиты докторской диссертации в 1997 году ей было присвоено ученое звание профессора. В 2000 году Ф.С.Сафиуллина успешно защитила диссертацию в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук на тему «Развитие синтаксического строя татарского литературного языка (XX век)». Диссертация была высоко оценена такими знаменитыми учеными-тюркологами, как Э.Р. Тенишев, М.З. Закиев, И.А. Андреев, Р. Сибагатов и др.

Научная деятельность Ф.С. Сафиуллиной отличается широким спектром исследования проблем татарской лингвистики и связана с проблемами синтаксиса, лексикологии, лексикографии, лингвометодики. Она является автором и соавтором более 500 публикаций, из них около 100 монографий, учебников для вузов и школ, различных словарей, а также научные и научно-методические статьи.

Ф.С. Сафиуллиной впервые в татарском языкознании и тюркологии были изучены синтаксис татарской разговорной речи, диалектный синтаксис и стилистика текста, сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. Научные исследования Флёры Садриевны хронологически по материалу охватывают целое столетие – весь XX век. Это очень сложный и противоречивый период развития татарского литературного языка. Бурные события XX века – демократическая революция 1905 года, Октябрьский переворот 1917 года и последовавшие за ним общественно-политические процессы, годы сталинских репрессий, оттепель 60-х, перестройка и постперестроечное время и, наконец, демократизация, начавшаяся в 80-ые годы, оказали решающее влияние на характер развития литературного языка. Ученый на этом фоне с полным основанием выделяет такие экстралингвистические условия, имеющие непосредственное отношение к обновлению и усовершенствованию языковых структур, как всеобщая грамотность населения, дальнейшее развитие книгопечатания, расширение сети массовой информации (газеты, радио, телевидение), распространение устной формы литературного языка научной и публицистической речи, развитие национально-русского

двуязычия и т.д.

Флёре Садриевне удалось осветить такие интересные явления татарского синтаксиса, как усеченные конструкции, парцелляция, зачин, цепь предложений, актуальное членение, «разговорные» конструкции и др. Диалектологические материалы, лично собранные ученой, позволили аргументированно показать влияние разговорной и диалектной речи на литературный язык. Большой объем проработанных литературных текстов разных периодов дали возможность Ф.С. Сафиуллиной проследить влияние художественного слова, характеризующегося стилистическим разнообразием, на нормы других функциональных стилей татарского языка. Рассматривая динамику синтаксического строя, Ф.С. Сафиуллина уместно отмечает, что многие новации явились закономерным развитием, активизацией отдельных особенностей тюркского синтаксиса, которые исторически присущи ему. Однако стимулировано это развитие как внутренними факторами языка, так и внешними, в частности, массовым национально-русским двуязычием. Рассмотрению этих процессов уделено десятки научных статей в разные периоды научно-исследовательской деятельности ученой.

Флёра ханум более 40 лет читала лекции по таким дисциплинам, как «Введение в языкознание», «Современный татарский язык (фонетика, лексикология, синтаксис), «Методика преподавания татарского языка в иноязычной аудитории», «Синтаксиический строй татарского языка». По этим курсам ею написаны вузовские учебники и учебные пособия. Она постоянно обновляет спецкурсы в соответствии с достижениями лингвистической науки. Благодаря организаторскому и научному таланту Ф.С. Сафиуллиной уже более 10 лет татарский язык преподается русскоязычным студентам всех факультетов КГУ.

Ф.С. Сафиуллина была оним из основателем лингвометодики по обучению иноязычных учащихся татарскому языку. Она – автор многочисленных трудов по обучению татарскому языку. Среди ее работ есть и учебники для школьников, для студентов, самоучители и учебно-методические пособия для желающих изучать татарский язык. Она является автором более десяти словарей.

Ф.С. Сафиуллиной удалось создать свою научную школу по изучению татарского литературного языка и обучению татарскому языку в иноязычной аудитории. Она является научным

руководителем аспирантов и молодых ученых. Под ее руководством защищены 2 докторские диссертации (А.Ш. Юсупова, Ф.Г. Галлямов), более 15 кандидатских диссертаций (А.Ш. Юсупова, Л.М. Ризванова, И.Г. Мифтахова, З.Н. Кириллова, Г.А. Набиуллина, Р.Х. Мухиярова, Э.Н. Федорова, Г.Р. Мугтасимова, Б.Э. Хакимов, Р.С. Нурмухаметова, Л.Г. Гилязова, Ф.Р. Сибгаева, Л.А. Янсаева, Г.М. Шавалиева, М.Р. Шаехов и др.). Ученики Ф.С. Сафиуллиной продолжают активную научно-педагогическую и методическую деятельность в разных образовательных учреждениях страны, исследуя советам и традициям наставника.

В период своей трудовой деятельности Ф.С. Сафиуллина активно делится опытом работы и научными исследованиями. Она выступает на международных, региональных и республиканских научно-практических конференциях по актуальным проблемам тюркологии, языкознания, лингводидактики, участвует в симпозиумах и форумах в г. Стамбул, Москва, Баку, Ташкент, Алматы, Самарканд, Казань, Уфа, Чебоксары и т.д.

Ф.С. Сафиуллина трижды удостоена звания лауреата Казанского государственного университета за лучшие монографии («Порядок слов в татарском языке» (1974); «Татарский язык. Самоучитель» (1990); «Развитие синтаксического строя татарского языка в советский период» (1992).

За большие заслуги в развитии татарского языкознания и за плодотворную научную деятельность Ф.С. Сафиуллина была избрана действительным членом Международной тюркской академии (1997). Она награждена Почетной грамотой Республики Татарстан за большие заслуги в подготовке научных и педогогических кадров, активную методическую и общественную деятельность (1998); ей присвоено почетное звание «Заслуженный учитель Республики Татарстан» (1993). Она является «Заслуженным преподавателем Казанского университета» (2008). В 2000 году Ф.С. Сафиуллина стала Женщиной года-2000 в РТ в номинации «Терпение и труд к славе ведут». В 2001 году ей была вручена премия имени Каюма Насыри за разработку учебно-методических пособий, оригинальных научных трудов в области национального образования. Она является третьей женщиной, которая носит «серебряный браслет» журнала «Сююмбике» (2001). В 2004 году была удостоена почетного звания «Заслуженный

деятель науки Республики Татарстан».

Ф.С. Сафиуллина активно участвовала в общественной жизни факультета татарской филологии и истории КГУ. Она была членом ученого совета факультета, членом диссертационного совета по специальности языки народов РФ (татарский язык) в Тобольском государственном педагогическом институте, членом Государственной комиссии по реализации – татарского языка в Республике Татарстан, членом редколлегии республиканских журналов «Ялкын», «Магариф», «Сююмбике».

Ф.С. Сафиуллина не щадя себя трудилась во влаго просветания и распространения татарского языка, но продолжительная болезнь победила и унесла ее в иной мир. 6 декабря 2011 года ее не стало, однако остались труды, воспоминания и ее благодарные ученики. Мы ее чтим и помним. Светлая память Вам, Флёра Садриевна!

Литература

1. Фәнгә багышланган гомер = Жизнь, посвящённая науке. – Казан: Казан дәүләт ун-ты нәшр., 2008. – 214 б.

2. Казан университетында ярты гасыр... (Казан университеты галиме профессор Ф.С.Сафиуллинаның якты истәлегенә багышлана). – Казан: Ихлас, 2013. – 220 б.

3. Татар энциклопедия сүзлеге. – Казан: Татар энциклопедиясе институты, 2002. – Б. 548.

З.Ф. Юсупова

Казанский федеральный университет (Россия)

ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ИЗ БЛИЖНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ МЕТОД

Аннотация. Статья посвящена использованию метода сопоставления для обучения русскому языку студентов филологического и педагогического направлений образования. В настоящее время существуют актуальные проблемы обучения русскому языку студентов из ближнего зарубежья (например, из Киргизии, Туркменистана, Узбекистана), которые получают высшее образование в российских вузах. Как показал опыт работы со студентами, обучающимися по направлению «Русский язык и иностранный язык (английский)», применение сопоставительного метода позволяет более успешно усвоить языковой материал. На занятиях студенты сопоставляют языковые явления на русском, английском и родном (например, киргизском, туркменском, узбекском) языках.

Abstract. The article is devoted to the use of the comparison method for teaching Russian to students of philological and pedagogical directions of education. Currently, there are actual problems of teaching Russian to students from near abroad (for example, from Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan) who receive higher education in Russian universities. As shown by the experience of working with students studying in the direction of «Russian and foreign language (English)», the use of a comparative method allows you to more successfully

learn the language material. In the classroom, students compare language phenomena in Russian, English and native (for example, Kyrgyz, Turkmen, Uzbek) languages.
Ключевые слова: образование, русский язык, метод сопоставления, студенты, разноструктурные языки,
Keywords: education, Russian language, comparison method, students, different languages.

Обучение русскому языку студентов из ближнего зарубежья имеет некоторые особенности. Это связано с тем, что уровень владения русским языком не всегда позволяет студентам в полной мере овладеть материалом на уровне профессионального языкового образования. Иногда студенты в достаточной степени не владеют грамматикой, лексическим запасом, испытывают затруднения в речи. В связи с этим преподавателю приходится искать наиболее оптимальные формы и методы работы со студентами на лекционных, практических и семинарских занятиях, которые позволили бы активизировать студентов на занятиях. Одним из таких методов может быть метод сопоставления, позволяющий рассмотреть грамматические особенности разноструктурных языков (например, русского и киргизского и т.п.)

В настоящее время остаются актуальными вопросы преподавания русского языка студентам из ближнего зарубежья, которые получают высшее образование в российских вузах. Это предполагает уровень владения русским языком не ниже первого сертификационного уровня (ТРКИ-1). Однако, как показывает практика, иностранные студенты испытывают затруднения в усвоении языка специальности, поскольку увеличивается количество учебно-научной информации, появляются новые термины, студенты затрудняются воспринимать лекционный материал на слух, не могут в необходимом объеме подготовиться к практическим и семинарским занятиям и т.д. Поэтому считаем, что разработка вузовской методики преподавания русского языка для студентов-билингвов имеет практическое значение для совершенствования обучения иностранных студентов на уровне бакалавриата и магистратуры. В Институте филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого в последние годы наблюдается увеличение количества иностранных студентов, в том числе и из тюркоязычных стран: из Узбекистана, Киргизии, Азербайджана, Туркменистана и др. В связи с этим на лекционных и практических занятиях целесообразно учитывать общую языковую подготовку этих студентов. Как правило, большинство из них заканчивают подготовительные отделения по изучению

русского языка как иностранного, некоторая часть проходит языковое обучение у себя на родине. Наш опыт преподавания дисциплины «Типология разноструктурных языков» у студентов-бакалавров направления подготовки «Русский язык и иностранный (русский) язык» подтверждает мысль о том, что, с одной стороны, учет специфики родного языка студентов (то есть структуры тюркских языков, которые являются агглютинативными), с другой стороны, применение метода сопоставительного изучения русского и тюркских языков, делают более успешным процесс усвоения материала дисциплины, способствуют овладению иностранными студентами научной терминологией, обогащают их словарный запас, в том числе и книжной лексикой, активизируют работу студентов на практических занятиях. Так, уже на первых лекционных занятиях по дисциплине нами были продуманы формы работы со студентами. Усвоение данного курса предполагает знакомство студентов с предметом, задачами и методами сопоставительного исследования разноструктурных языков (например, русского, английского и других языков), способствует овладению студентами системой знаний об универсальных и уникальных явлениях, имеющих место в фонетическом, грамматическом строе разноструктурных языков, обусловленных принадлежностью этих языков к различным типологическим группам; формирует представление о методике типологического сопоставления, о методах и приемах сопоставительно-типологического анализа, раскрывает причины трудностей и интерферентных ошибок в процессе изучения второго (неродного, иностранного) языка. Студенты должны осознать, что задача лингвистической типологии – выявление путем сопоставительного анализа общих (сходных) и специфических (отличительных) свойств в грамматическом строе разносистемных языков.

Для тюркоязычных студентов были разработаны специальные лекции по курсу, которые обязательно сопровождались комментариями и толкованием терминологии, с вопросами для самостоятельной подготовки. В ходе чтения лекций преподаватель должен руководить работой студентов по конспектированию лекционного материала, подчеркивать необходимость отражения в конспектах основных положений изучаемой темы, особо выделяя категориальный аппарат. Логика изложения материала, четкость структуры, применение приемов

поддержания внимания – все это активизирует мышление и работоспособность студентов, способствует установлению педагогического контакта, вызывает у студентов эмоциональный отклик, формирует интерес к предмету. Для практических занятий студенты готовили задания на материале русского и родного языков (по выбору: русского и киргизского; русского и узбекского и др.), что позволило им применить как знания в области лексики и грамматики в области родного (одного из тюрских) языка, так и углубить и расширить представления в области грамматики русского языка. В данном случае иностранные студенты усваивают русский язык как язык специальности, что требует определенной языковой подготовленности студентов, умения конструировать предложения на учебно-научные темы, читать и анализировать научные тексты (тексты разных жанров: учебники, монографии, статьи и др.). Основной целью подготовки студентов к самостоятельной работе по дисциплине являются овладение прочными теоретическими и практическими знаниями в области лингвистической типологии; формирование разносторонних умений и навыков практического характера, навыков самостоятельной работы с научной, учебной литературой. Студенты сопоставляли лексику, фразеологию, словообразование, морфологию и синтаксис русского и тюркских языков, самостоятельно подбирали иллюстративный материал, готовили презентации, выступали с краткими сообщениями на практических (семинарских) занятиях. Как показала практика, такая форма организации учебного процесса позволила иностранным студентам активизироваться, почти каждый студент получил возможность говорить на русском языке – языке специальности. При выполнении практических заданий в качестве пособия студентам рекомендовалась книга по сопоставлению морфологии русского и татарского языков [3]. При подготовке к занятиям студенты опирались на постулаты Казанской лингвистической школы и Казанской тюркологической школ, представители которых внесли существенный вклад в становление и развитие сопоставительной типологии разноструктурных языков [1; 2; 4].

Литература

1.Закирьянов К.З., Замалетдинов Р.Р., Замалетдинова Г.Ф. К проблеме формирования билингвальной личности в нерусской школе // Филология и культура. Philology and Culture. – 2016. – № 4 (46). – С. 37-45.

2. Фаттахова Н.Н., Юсупова З.Ф. К вопросу о сопоставительно-типологическом изучении русского и тюркских языков и культур // Филология и культура. Philology and Culture. – 2012. – № 3. – С. 82-86.

3. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Морфология. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017. – 178 с.

4. Husnutdinov D.H., Yusupova Z.F., Shakurova M.M., Yusupov A. F., Mirzagitov R. H. Practical aspect of comparative research on the material of the Russian and Tatar Languages: XIX-XXI centuries // Journal of Language and Literature. 2016. Vol. 7. No. 2. pp. 191-194.

Н.М. Юсупова
Казан федераль университеты (Россия)

Т.ГАЛИУЛЛИННЫҢ ФӘННИ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕН КОМПЛЕКСЛЫ ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

(Тәлгать Нәби улы Галиуллинның 80 яшьлеге уңае белән)

Аннотация. Статья посвящена изучению жизненной биографии и научно-педагогической деятельности Т.Галиуллина. Научная деятельность ученого рассматривается в ракурсе казанской литературоведческой школы. В статье показано значение его научных трудов для развития татарского литературоведения.

Abstract. The article is devoted to the study of the life biography and scientific and pedagogical activity of T. Galiullin. Scientific activity of the scientist is considered in the foreshortening of the Kazan literary school. The article shows the significance of his scientific works for the development of Tatar literary criticism.

Ключевые слова: Талгат Набиевич Галиуллин, татарское литературоведение, научная деятельность, татарская поэзия.

Keywords: Talgat Nabievich Galiullin, Tatar literary criticism, scientific activity, Tatar poetry.

Тәлгат Нәби улы Галиуллин 75 ел элек – 1938 елның 22 июлендә элек Октябрь (хәзерге Норлат) Кычытканлы авылында дөньяга килә. Күрше Әлмәт авылында унъеллык мәктәпне тәмамлаганнан соң, бер ел Екатеринбург өлкәсендә заводта эшләп, ул Казанга – университетның тарих-филология факультетына әйләнеп кайта. 1961-62 елларда Тәлгат Галиуллин шул ук факультетның татар теле кафедрасында ассистент буларак үзен сынап караганнан соң, 1962-65 елларда Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында кече гыйльми хезмәткәр булып эшли, аспирантура үтә.

1965 елдан язмыш аны Алабуга төбәге белән бәйләп куя: Т. Галиуллин педагогия институтында татар һәм рус әдәбиятларыннан лекцияләр укый, 1967-71 елларда уку-укыту һәм фәнни эшләр буенча проректор, 1971-86 елларда ректор вазифаларын башкара. 1961 елдан ассистент буларак башланган

хезмәт юлы доцент баскычлары аша 1983 елда профессор дәрәҗәсенә күтәрә. Язмышның бормалы, сикәлтәле юлларын үтеп, бай тәжрибә туплап, 1986 елда ул Казанга кайта. 1986-88 елларда Казан Дәүләт педагогия институтының рус һәм чит ил әдәбияты кафедрасында профессор булып эшли, рус әдәбиятыннан курслар алып бара. Шулай да аны университет диварлары үзенә тарта: 1988 елда Т.Н. Галиуллин Казан Дәүләт университетына эшкә алына. 1989 елда аңа татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетын оештыру эше йөкләнә. Т. Галиуллин биредә 11 ел декан һәм егерме елга якын татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасының мөдире вазифаларын башкара.

Т.Н. Галиуллин фән дөньясына алтмышынчы елларның ахырларында килә. Фәнни эзләнүләрен әдәбиятның катлаулы өлкәсеннән саналган, нечкә әдәби зәвык таләп итүче шигърият төрендә башлый һәм үзе сайлаган юлына тугрылыклы кала. 1968 елда "Хәзерге татар поэзиясе һәм халык иҗаты" дигән темага кандидатлык, 1981 елда 20-30 нчы еллар татар поэзиясен өйрәнүгә багышланган докторлык диссертацияләрен яклый.

Т. Галиуллин – XX гасыр шигъриятен бербөтен процесс буларак өйрәнгән, үз концепциясен булдырган, әдәбият белеме фәне үсешенә зур өлеш керткән, аның киләчәккә үсеш-үзгәреш перспективаларын билгеләгән, шушы өлкәдә эзләнүләрне дәвам итәрлек яшь галимнәр әзерләүне тәэмин иткән галим. Татар шигъри мәктәпләрен барлаган, поэзиянең төрле чорларын өйрәнү объекты итеп алган "Яңа үрләр яулаганда", "Еллар юлга чакыра", "Безнең заман – үзе җыр", "Шагыйрьләр һәм шигырьләр", "Дәвамлылык", "Гомер учагы", "Здравствуй, поэзия", "Дыхание времени" кебек гыйльми монографик хезмәтләре шул хакта сөйли. Асылда милли әдәбият белеменең торышын һәм барыр юлын билгеләгән әлеге хезмәтләрдә татар шигъриятенең бай тарихы колачлап өйрәнелә, эчке кануннары, үсеш баскычлары билгеләнә, Кол Гали, Тукай, М. Җәлил, Һ. Такташ, Х. Туфаннардан алып, Р. Харис, Р. Фәйзуллин, Р. Зәйдулла һ.б. иҗатлары төп өйрәнү объекты итеп алына, шигъри мәктәпләрнең традицияләре өйрәнелә. Шушы еллар аралыгында галим С. Хәким, Г. Афал, Р. Харис, Р. Фәйзуллин кебек шагыйрьләрнең "үз" тәнкыйтьчесенә, иҗатларын даими төстә укучыга "тәкъдим итеп" баручыга әверелә.

Галимнең XXI гасыр башында дөнья күргән хезмәтләре дә шул сукмакны дәвам итә, үстерә. Вакытлы матбугат битләрендә

басылган күпсанлы мәкаләләр белән янәшәдә монографик хезмәтләре дә XX гасыр шигъриятен бербөтен барыш итеп өйрәнү юнәлешендә языла. Шушы аралыкта дөнья күргән җыентык-монографияләренә күз ташлау гына да әлеге фикерне дәлилли. Мәсәлән, “Шигърият баскычлары” (2002) хезмәте шул юнәлештәге фәнни эзләнүләренең бер сөземтәсе буларак дөнья күрә. Татар поэзиясенең иң актуаль мәсьәләләренә игътибар юнәлткән әлеге китапта поэтик мирас белән бәйләнештә бүгенге әдәби процесс нәзари югарылыкта өйрәнелеп, темалар, жанрлар төрлелелеге ачыклана, аерым мәкаләләрдә шигърият белән бәйләнешле нәзари мәсьәләләр кузгатыла.

“Шәхесне гасырлар тудыра” (2003) җыентыгы да XX гасырда яшәп, иҗат эше белән шөгыльләнгән шәхесләр, аларның мирасы турында тагын бер кат уйлану кебек кабул ителә. Әдипләрнең иҗади индивидуальлеген бәяләү белән генә чикләнмичә, Т. Галиуллин үзәккә алынган язучының шәхси тормыш сәхифәләренә туктала, шул рәвешле еллар дәвамында аларның кеше, Иҗатчы буларак формалашуын күзәтә.

Бер төркем мәкаләләрне XX гасырда “ат уйнаткан”, әмма бүген инде иҗатлары әдәби мираска әйләнгән сүз осталарының иҗатын заман югарылыгыннан торып анализ-шәрехләү бер бәйләмгә туплый. Язмалар, эзлекле төстә, төрле иҗади юнәлешләрдә, сәяси дәверләрдә иҗат иткән әдипләрнең мәгънәви җәһәттән бер-берсенә бәйләнгән булуын исбатлый, ягъни фәнни-тәнкыйди эзләнүләрнең нигезенә күчемлелек, дәвамлылык принцибы салына. Галим Г. Тукай, Һ. Такташ, Х. Туфан, Ә. Фәйзи иҗатларына заман нәзари югарылыгыннан бәя бирә, төрле чорларда яшәгән һәм иҗат иткән классик әдипләр иҗатын милли үзенчәлекләргә нигезләнгән эчке уртаклык, иҗади бәйләнеш тоташтыруын, XX йөз башында Тукай күтәргән әдәби һәм иҗтимагый мәсьәләләрнең инкыйлаб белән өзелеп калмавын, ә даими үстерелеп килүен дәлилли.

Шушы ук хезмәттә урын алган “Тынгысыз каләмнең үлемсез шигърияте” мәкаләсе Г. Афзал иҗатын өйрәнү юлында үзгә концепция тәкъдим итә. Т. Галиуллин эстетик, структур анализ алымнарына таянып тикшерү ярдәмендә нәзари фикерләрне гамәли нәтиҗәләр белән бергә үрә. Г. Афзал поэзиясен бербөтен процесс буларак бәяләп, бу чорларның фикри-мәгънәви һәм композицион җәһәттән үзара бәйләнешен, дәвамлылыгын күрсәтә. Бу

юнәлештәге эзләнүләр XX йөздә иҗат иткән шагыйрьләрнең иҗатына яңача “күз ташларга” мөмкинлек бирә.

“Әдәбият – хәтер хәзинәсе” (2008) китабы нәкъ менә шул юнәлештә – әлеге эзләнүләрне тулыландыру юнәлешендә дөнья күрә. Җыентыкта урын алган язмалар шартлы төстә ике өлешне – поэзия үсешендәге актуаль мәсьәләләрне көн тәртибенә куйган, аны өйрәнү юлларын тәкъдим иткән гамәли-методологик мәкаләләрне һәм эссе характерындагы язмаларны берләштерә. Автор китапның буеннан-буена – XX гасырда актив иҗат эше белән шөгыльләнгән әдипләр иҗаты мисалында – Тукай традицияләренең татар әдәбиятында үстерелә баруын, дәвам итүен исбатлап бара. Шушы юлда галим С. Хәким, Ш. Галиев, С. Сөләйманова, Г. Афзал, Зөлфәт, И. Юзеев, Р. Гаташ һ.б. шигырьләрен заманча шәрехли, идея-эстетик үзенчәлекләрен структур поэтика алымнарыннан файдаланып барлый, әдипләр иҗатында урын алган уртак концепцияне билгели.

Әлеге җыентык Җәлил иҗатына яңача фәнни интерпретация тәкъдим итә. Җәлил иҗатының беренче чорына караган “Кисәк”, “Боз ага”, “Ана”, “Гөлләрем”, “Сөю җыры”, “Сталинга”, “Без кул күтәрәбез”, “Хат ташучы”, “Алтынчәч” шигъри әсәрләрендәге фикри эчтәлекне, идеологик, архетипик образ-мотивларны ачыклау, образлылык тудыру хасиятләрен, төрле жанрларда эшли алу мөмкинлекләрен барлау, сугыш чорында язылган күпсанлы шигырьләрендә яшәү һәм үлем фәлсәфәсенең үсеш-үзгәрешен, шәхес һәм идеология хакыйкатен ачыклау, пейзаж вазифаларын, символик, метафорик образлар, ачкыч сүзләр ярдәмендә үткәрелгән фикер, кичереш үсешен, төп композицион алымнарны барлау-өйрәнү, шигырьләрьгә җентекле анализ аша Җәлил иҗатының үсеш юллары тулы күз алдына бастырыла.

“Шаулый еллар заман җилләрендә” мәкаләсендә XX-XXI гасыр чикләрендәге поэзиягә яңача бәя бирелә. Ул шушы чор шигъриятен өйрәнүнең концепциясен, үзәк юлларын барлый, хезмәттә үзәккә алыначак төп теоретик мәсьәләр – тема-проблема, шигъри әсәрләрнең нигезен тәшкил иткән хис-кичереш үсеше, лирик герой бирелеше, образлар системасы, символ-детальләрнең кулланылыш үзенчәлекләре, жанр һәм жанр төрләре, стиль хакында сүз башлый. Алда өйрәнеләсе мәкаләләрдә автор шушы теоретик фикерләрен әдипләр иҗаты мисалында раслый.

“Шаулый еллар заман җилләрендә”, “Йөзеп бара әдәбият-кораб”, “Лирика – кеше җаны җимеше”, “Бездә ак шигырь бармы?” язмаларында шушы чор поэзиясенә хас һәм теләсә кайсы шагырь иҗатын бәяләүдә нигез хезмәтен үти алырлык берничә нәзари сыйфат, тенденция аерып чыгарыла: лирик герой бирелеше; тематик төрлелек, хис-кичерешне җиткерү үзенчәлеге; проблемаларның, мотивларның төрлелеге; жанр һәм жанр төрләренең сан һәм сыйфат ягыннан төрлелеге; поэтик алымнарның байлыгы. Галим әлеге нәзари фикерләрен шушы чорның күренекле авторлары иҗаты мисалында гамәли төгәлләштерә.

Галимлекнең китап язу, фәнни басмалар чыгару белән генә чикләнмәвен яхшы аңлаган Т. Галиуллин татар фәненең киләчәген кайгыртып, шәкертләр – үз эшенең дәвамчыларын әзерли. Аның шәкертләре Остазларының ярдәмен тоеп, төрле уку йортларында, фәнни оешмаларда эшлиләр. Холкы-фигыле белән тыныч, ипле, үз тормыш позициясен берәүдән дә яшермәгән, саллы фикерле, стратегик күзаллауга сәләтле, зирәк, олысына-кечесенә хәерхаклы, ярдәмчел мөнәсәбәттә яшәгән галим укучылары өчен дә, хезмәттәшләре өчен дә, татар шагыйрьләре өчен дә якын һәм кадерле.

Г.Н. Ягафарова
Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН (Россия)

ПРИЗНАКОВОСТЬ КАК ПРИНЦИП НОМИНАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается признаковость как один из ведущих принципов номинации любого языка. Отмечается, что выбор признака при именовании обуславливается самой системой конкретного языка, его словообразовательными возможностями, языковой традицией. В числе мотивов, относящихся к признаковости, перечисляются внешний вид денотата (цвет, форма, размер), внутренние свойства денотата (запах, характер, манера поведения, особенности движения, вкус), количественная характеристика.

Abstract. The article discusses the indicative as one of the leading principles of the nomination of any language. It is noted that the choice of a sign for naming is determined by the very system of a particular language, its derivational possibilities, and the language tradition. The following motives related to trait: the appearance of the denotate (color, shape, size), the internal properties of the denotate (odor, character, behavior, movement, taste), quantitative characteristics.

Ключевые слова: *ономасиология, тюркские языки, башкирский язык, принцип номинации, признак.*

Keywords: *onomasiology, Turkic languages, Bashkir language, the principle of language nomination, attribute.*

Человек живет в мире названий и обозначений, которые призваны передавать понятия (смыслы, значения), заключенные в окружающем мире. На протяжении своего жизненного пути человек вольно или невольно осваивает в первую очередь, как ничто другое, номинативную функцию языка: для полноценного существования в социуме индивидуум раз за разом обращается к номинации, распознавая, открывая для себя новые понятия в названиях, запоминая и применяя их в повседневной деятельности. Поскольку жизнь и мировидение человека разнообразны, теоретическая ономасиология, изучающая структуру актов наименования, выделяет особые ономасиологические категории или принципы номинации, которые характеризуются набором определенных признаков. Предметность, признаковость, процессуальность составляют главные ономасиологические категории; к ним можно добавить звукоизобразительность и относительность. В данной статье мы хотим рассмотреть признаковость как один из ведущих принципов номинации.

«Номинация есть не что иное, как языковое закрепление понятийных признаков, отображающих свойства предметов», – писал Г.В. Колшанский [1: 19]. Иными словами, за словом закрепляется понятие, отражающее определенные наиболее бросающиеся в глаза признаки предметов. В свою очередь, «признак <…> – это та сторона познаваемого объекта, которая выделена познающим субъектом в качестве релевантной и как бы отторгнута от объекта» [3: 9]. Каждый объект обладает рядом признаков, один из которых избирается основным при его именовании. Как указывают исследователи (Г.В. Колшанский, Б.А. Серебренников), выбор признака – это технический прием номинации, он не определяет содержание нового слова, не является характеризующим значение слова. Выбранный признак – лишь основа для отождествления конкретной реалии с обобщенным образом именуемого факта действительности. Но при этом «слово выражает не все содержание понятия, а один из признаков, именно тот, который представляется народному воззрению важнейшим» [2: 5].

Долгое время в лингвистике велись споры относительно того, является ли положенный в основу номинации признак случайным или нет, как – произвольно или непроизвольно – формируется языковой знак. Поскольку в процессе номинации избирается только один признак, случайность его кажется понятной. Но при

рассмотрении того или иного слова в системе конкретного языка (конкретной языковой общности) обнаруживаются закономерные внутрисистемные связи на всех языковых уровнях: в словообразовании, морфологии, лексике. К примеру, языковая традиция, сложившаяся в русском языке, приводит к появлению названий ягод, приблизительно схожих по своему типу, с суффиксом *-ик* и окончанием *-а,* но с различными мотивами именования: *земляника, голубика, ежевика, земляника, клубника, костяника,* а в тюркских языках наблюдается использование изафетных конструкций с компонентом *елəк* ‘ягода’, ср. в башк. *ер елəге, ағас елəге, əçпе елəге.* Таким образом, именование представляется не хаотичным процессом, а строго структурированным, обусловленным национальными интралингвистическими и экстралингвистическими факторами, которые выступают во взаимной обусловленности [4]. Подчеркнем: национальными, т.е. присущими конкретному языку. В связи с этим определенные лексико-семантические ряды получают свое оформление в строго определенной лексической форме именно в структуре данного языка. Форма диктуется языковой словообразовательной системой и языковой традицией. Отсюда возникает разница в именовании одного и того же объекта в различных языках.

Универсальность признаков, легших в основу наименований в разных, даже генетически отдаленных друг от друга языках, объясняется идентичностью общественной практики человечества в разных участках мира. Поэтому можно выделить отдельные мотивы номинации, которые составляют суть принципа номинации, в данном случае, признаковости.

К мотивам, относящимся к признаковости, следует отнести три вида мотивов, характеризующих: 1) внешний вид денотата, т.е. то, что воспринимается осязанием, зрением. Обычно предмет воспринимается человеком в первую очередь через зрение: посмотрев на что-то, мы выделяем в нем внешние признаки, отмечая наиболее броские, яркие, отчетливые. Здесь отмечаются цвет, форма, размер / величина объекта; 2) внутренние свойства денотата, т.е. то, что свойственно объекту изнутри, то, что мы можем лишь почувствовать, познать в сравнении, через обоняние, органы вкуса, в результате наблюдения за кем-чем-либо. В процессе номинации вещей и понятий выделяется чувственное

начало. Рассматривается запах, вкус, характер, манеру поведения, особенности движения, количественную характеристику.

Данные мотивы, относящиеся к признаковости, образуют большинство наименований в естественном языке. Поэтому признаковость может трактоваться как один из ведущих принципов номинации, важнейших ономасиологических категорий.

Литература

1. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 5–30.
2. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 5.
3. Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) // Признаковое пространство культуры: Сборник статей. – М., 2002. – С. 7–20.
5. Ягафарова Г.Н. О факторах, влияющих на процесс номинации в языке // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 11. – С. 2505-2508.

S.K. Yalçin
Fırat Üniversitesi İnsani, Elazığ (Türkiye)

YAKUT TÜRKÇESİNDEKİ SES GRUPLARININ ÜNLÜLEŞMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Özet. Türkçede ünlü ve ünsüzlerden oluşan birden fazla sesin bir araya gelerek oluşturduğu ses grubu yapılarına rastlanılmaktadır. Bu ses grupları zamanla kendi içerisinde barındırdıkları ünsüzlerin düşmesi veya erimesiyle ikiz ünlülere, ikincil uzun ünlülere ve bazen de normal veya kısa süreli ünlülere dönüşerek ünlüleşme temayülü gösterirler.

Bu çalışmada Yakut Türkçesindeki ses gruplarına ve bu ses gruplarının ünlüleşme özelliğine değinilecektir.

Abstract. In Turkish, more than one consonant and vowel sound come together formed sound group structures come across. These sound groups tend to vocalisation by transforming dipthongs, secondary long vowels and sometimes normal or short time vowels by consonant reductioning in itself in time.

In this study, sound groups in Yakutia Turkic and vocalisation properties of these sound groups will be discussed.

Anahtar Sözcükler: Ses grupları, ünlüleşme, Yakut Türkçesi.
Keywords: Sound groups, vocalisation, Yakutia Turkic.

En az bir ünlü ve bir ünsüzden oluşmak üzere birden fazla sesin bir araya gelerek oluşturduğu yapıya ses grubu denilmektedir. Türk dilinin çağdaş lehçelerinde V K V ve V K şekilleriyle kurulmuş iki farklı ses grubuna rastlanılmaktadır. Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki bu ses grupları, içerisinde barındırdıkları ünsüzün düşmesiyle veya mevcut ünsüzlerin yarı ünlülere dönüşerek ileri düzeyde erimesiyle ünlü ikizleşmeleri, ikincil uzun ünlüler gibi çeşitli ses olayları doğurmakla birlikte bazen de ikincil uzun ünlülerin yaşama şansı bulamadığı durumlarda normal veya kısa süreli ünlülere dönüşmektedir. Ses

gruplarının Yakut Türkçesindeki gelişimi ve ünlüleşme durumu incelenecek olursa şunlar söylenilebilir:

1. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan İkincil Uzun Ünlüler

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde genellikle uzun ünlülerin normal süredeki ünlülere dönüştüğü görülse de bazen ikincil bir şekilde normal süredeki ünlülerin uzun süredeki ünlülere değiştiği de görülmektedir. Ünlü uzaması olarak adlandırılan bu ses olayı, çeşitli ses değişmeleri sonunda bir ünlünün boğumlanma süresinin normal ünlülerin boğumlanma süresinden daha uzun sürmesi, o ünlünün daha uzun söylenmesi olarak tanımlanmaktadır [9: 126].

Çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıkan bu ünlüler literatürde ikincil uzun ünlüler olarak adlandırılmaktadır. İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. Bu ünlüler çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bir söz içerisinde, genellikle değişik ve açıklanabilir nedenlerle, kimi sesler kaybolurken, yiten, yok olan sesin veya seslerin boğumlanma süresini geride kalan ünlülerden biri üzerine alır ve böylece diğer ünlülerden daha uzun bir boğumlanma süresine sahip olur. İkincil uzun ünlüler, kimi zaman iki ünlünün, kimi zaman bir ünlü ile bir ünsüzün, kimi zaman bir ünlü ile iki ünsüzün, kimi zaman da bir ünsüz ile iki ünlünün boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluşurlar. Hece kaynaşmasına bağlı olarak oluşan ikincil uzun ünlüler ise, genellikle iki ya da üç hecenin kaynaşması sonucunda oluşurlar. Ünlü, ünsüz ve hece olarak farklı nitelikte ve farklı sayıda seslerin ve hecelerin boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluştukları için bu seslerin uzunlukları standart değildir. Oluşma süresi, yazı diline dönüşüp dönüşmeme durumu, kullanılma sıklığı ve yaygınlığı bu seslerin niteliklerinin şekillenmesinde önemli rol oynar.

İkincil uzun ünlüler, asli olmadıkları ve çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıktıkları için, aslında geçici bir durumu ifade ederler. Bunların birinci ara dönemleri ikiz ünlü, ikinci ara dönemleri ise uzun ünlüdür. Türk dilinin genel eğilimlerinden biri de uzun ünlülerin kısalması olduğu için, bu ara dönemlerden sonra beklenen, yazım ile dondurulup saklanmadığı takdirde, bu tür ünlülerin zaman içinde kısalıp normal süreli ünlüler haline dönmesidir. Türkçede ikincil uzunluklar daha çok Kırgız, Gagauz, Türkmen, Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Yeni

Uygur Türkçeleri gibi farklı çağdaş lehçelerde görülmektedir [2: 290-291; 1: 23].

1. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

-ıġu- > ī

ET. *sıġur-* "sığdırmak, sokmak" > Yak. *īr-* "koparmak, ayırmak" [3: 133; 7: 487].

-ėgi- > ǖ

ET. *yėgirmi* > Yak. *sǖrbe* "yirmi" [10: 47; 7: 496].

-ügü- > ǖ

ET. *yügür-* > Yak. *sǖr-* "koşmak" [6: 313; 7: 498].

-ōyı- > ō

AT. *bōyın* > Yak. *mōy/mōyn* "boyun".

1. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

-āġ- > ū

AT. *hōtaġ* > Yak. *otū* "çadır" [7: 489].

-āġ- > ī

ET. *yadaġ* > Yak. *satī* "yaya" [6: 307; 7: 489].

-ıġ- > ī

**sarıġ* > Yak. *arī* "yağ"; ET. *aġrıġ* > Yak. *ıarī* "ağrı"; ET. □*ıdıġ* > Yak. □*ıtī* "kıyı"; ET. *satıġ* > Yak. *atī* "satma, satış" [6: 259-260; 8: 1234].

-uġ- > ū

ET. *çuġ* "demet, bağ, çıkın" > Yak. *sū* "ambalaj kağıdı"; ET. *uluġ* > Yak. *ulū* "ulu, yaşlı"; ET. □*uduġ* > Yak. □*uyū* "koyu" [4: 598; 10: 256; 6: 272; 7: 492].

-ēg- > □

AT. *bēg* > Yak. *b*□□□□ "bey" [7: 499].

-eg- > □

ET. *teg-* > Yak. *t*□□□- "erişmek" [6: 298; 7: 499].

-ig- > □

AT. *çērig* > Yak. *ser*□□□ "çeri, ordu"; ET. *isig* > Yak. *it*□ "sıcak"; ET. *emig* > Yak. *em*□*y* "meme" [6: 264-275; 7: 501-502].

-ūb- > ū

AT. *sūb* > Yak. *ū* "su" [7: 401].

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ses gruplarındaki değişmeler yoluyla ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler dışında Yakut Türkçesinde genellikle fiillerin açık hece durumundaki son hecelerinde yer alan ünlünün uzaması ET. *al*□*a-* > Yak. *alġā-* "övmek"; AT. *īr* "şarkı" > ET. *ır-la-* > Yak. *ıllā-* "şarkı söylemek"; **a*□*sa-* > OT. *a*□*sa-* > Yak. *a*□*sā-* "aksamak"; AT. *t*□*re-* > Yak. □*tirē-* "dayamak"; ET. *törü-* > Yak.

tör□□ “türemek, doğmak”; AT. *ōyun* > (ET. *oy-* > OT. *oyna-* >) Yak. *ōnn’ō-* “oynamak” [10: 255; 6: 260-273-289; 5: 6; 7: 149-150-151-267-273; 11: 70-207] veya Yakut Türkçelerinde tespit edilen bir sözcükte ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ilk hece dışındaki ünlü üzerine kayması gibi sebeplerle ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler de bulunmaktadır AT. *tēri* > Yak. *tir□* “deri” [7: 214-227].

2. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Ünlü İkizleşmeleri

2. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

-āġı- > ıa: AT. *āġıl* “ağıl” > Yak. *ıal* “komşu”; ET. *baġır* > Yak. *bıar* “bağır”; AT. *āġır* > Yak. *ıar* “ağır” [6: 266; 7: 482-483-484].

-āġı- > uo: AT. *āġız* > Yak. *uos* “ağız” [7: 482].

-aġu- > ıa: OT. *□ıraġu* > Yak. *□ırıa* “kırağı” [5: 166; 7: 484].

-oġu-> uo: ET. *oġul* > Yak. *uol* “oğul”; ET. *yoġur□an* > Yak. *suorğan* “yorgan”; ET. *boġuz* > Yak. *buos* “boğaz”; ET. *yoġun* > Yak. *suon* “yoğun, kalın” [10: 241-250; 6: 312; 7: 485].

-ege- > ie: ET. *yegen* > Yak. *sien* “yeğen” [10: 259; 7: 495].

-egi- > ie: ET. *egin* > Yak. *ien* “omuz” [6: 263; 7: 496].

-egü- > üö: ET. *küdegü* > Yak. *kütüöt* “güvey” [10: 249; 7: 497].

-ögi- > üö: ET. *ögir-* > Yak. *üör-* “sevinmek” [6: 290; 7: 497].

-ōyı- > ōy: AT. *bōyın* > Yak. *mōy/mōyn* “boyun”.

2. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

āġ > ıa: AT. *tāġ* “dağ” > Yak. *tıa* “orman”; AT. *yāġ* > Yak. *sıa* “yağ”; AT. *bāġ* > Yak. *bıa* “bağ” [7: 488-490].

oġ > uo: ET. *boġ-* > Yak. *buoy-* “boğmak” [3: 31; 7: 490].

3. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Normal veya Kısa Süreli Ünlüler

3. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

-ıġı- (> ī) > ı: ET. *sıġıt* “matem” > Yak. *ıtā-* “ağlamak” [10: 252; 7: 487].

3. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

Yakut Türkçesinde V K tarzındaki ses gruplarına bağlı olarak ortaya çıkan herhangi bir normal süreli ünlü bulunmamaktadır [12: 364].

Sonuç olarak Türk dilinde V K V veya V K görünümündeki ses gruplarının içerisinde bulunan ünsüzün düşmesi veya yarı ünlülere dönüşerek ileri derecede erimesi sonucu ünlüleştiği görülmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular, Yakut Türkçesindeki bu ünlüleşme aşamasının g/ġ/y ünsüzlerinin düşmesi veya g/ġ/b ünsüzlerinin v, y, ğ yarı ünlülerine dönüşerek ileri düzeyde erimesine bağlı olarak gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmada da görüldüğü üzere Türk dilindeki mevcut ses grupları, ikincil uzun ünlü, ikiz ünlü veya normal ya da kısa süreli ünlüler doğurmak üzere üç şekilde ünlüleşme temayülü içerisine girerler. Bunlardan ikincil uzun ünlüye dönüşme açısından V K V ve V K görünümündeki ses gruplarının çok sayıda örnekte Yakut Türkçesinde ikincil uzun ünlü oluşturduğu görülür.

Ünlü ikizleşmesine neden olan ses gruplarına bakıldığında V K V görünümündeki ses grupları Yakut Türkçesinde ise çok sayıda örnekte ikiz ünlüye dönüşür. İkiz ünlüye dönüşme açından V K görünümündeki ses gruplarının ise Yakut Türkçesinde ikiz ünlüye dönüşme özelliği göstermemektedir.

Normal ya da kısa süreli ünlülere dönüşme açısından bu ses gruplarına bakılacak olursa V K V görünümündeki ses gruplarının Yakut Türkçesinde sadece bir örnekte ünlüye dönüştüğü görülür. V K görünümündeki ses grupları ise Yakut Türkçesinde ünlüleşme temayülü göstermediği görülür.

Kisaltmalar

1. Eser Kısaltmaları
DLT: Divanü Lûgat-it Türk
TDBUÜ: Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler
2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları
AT: Ana Türkçe
ET: Eski Türkçe
OT: Orta Türkçe
Yak: Yakut Türkçesi
3. Diğer Kısaltmalar
çev: çeviren
K: konsonant
V: vokal

KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER
1. ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ
ÜNLÜLER
ā : Uzun a
ē : Uzun e
ė : Kapalı ė
ī : Uzun ı
□ : Uzun i
ō: Uzun o
□ : Uzun ö
ū : Uzun u
ū̃ : Uzun ü
ÜNSÜZLER
ġ : Artdamak g'si
□ : Sızıcı artdamak h'si
□ : Artdamak k'sı
2. İŞARETLER
*: Muhtemelen en eski şekli gösterir

> : Bu şekilden gelir

Kaynak

1. Alkaya E. Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme // TURKISH STUDIES – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (M. Fahrettin Kırzıoğlu Armağanı). Volume 3/4. Summer 2008. – P. 19-42.

2. Buran A. Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler // Turkish Studies Publication. Series V. 2008. – S. 288-305.

3. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi Yayınları. – İstanbul, 1993.

4. Clauson S.G. An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish – London: Oxford University Press, 1972.

5. Divanü Lûgat-it Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayınları – Ankara, 1972.

6. Gabain A.V. Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

7. Killi G. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi // Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara, 1996.

8. Kirişçioğlu F. Saha Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

9. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

10. Tekin T. Orhun Türkçesi Grameri // Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. – 9. – 2003.

11. Vasiliev Y. Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

12. Yalçın S.K. Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

H. Yöyen
Uşak Üniversitesi (Türkiye)

TÜRKIYE TÜRKÇESI VE ÖZBEK TÜRKÇESINDE RENK ADLARI

Özet. Renk adları, Türk dilinin en eski kelimelerinden biridir ve Orhun Yazıtları'ndan itibaren kullanılagelmektedir. Bu kelimeler, Türk dilinin lehçe ve şiveleri arasında benzer ve farklı şekillerde kullanılmaktadır. Bazı renk adları geçmişten günümüze aynı şekilde kullanılırken, bazıları ise gerek coğrafi, gerek ağız ve gerekse de inanç sistemi gibi etkenler sonucunda değişikliklere uğramış ve farklılaşmışlardır. Diğer dillerle etkileşim sonucu alınan yeni kelimeler de bu farklılıkların nedenlerinden biridir.

Renk adları ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde sayılarının oldukça az olduğu görülür. Yapılan bu çalışmaların geneli, Türkiye Türkçesi ve ağızları üzerinedir. Henüz, Türk dilinin lehçelerini karşılaştıran kapsamlı bir çalışma yapılmış değildir. Bu yüzden bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi renk adları bakımından ele alınmış ve Türkçe Sözlük ve Özbekçe-Türkçe Sözlük isimli eserler taranarak renk adları fişlenmiştir. Fişlenen renk adları, fonetik ve yapı bakımından incelenmiş ve böylece, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin benzer ve farklı yönleri renk adları bakımından ortaya konmuştur.

Abstract. Color names, one of the oldest names of Turkic language, have been used since the Orkhon Inscriptions. These names are used in similar or different forms between the dialects of Turkic language. Some color names have changed and differentiated as a result of factors such as geography, dialect and also belief system, while the others have been used in the same way from the past to the present. The new words taken, as a result of interaction with other languages, are also one of the reasons for these differences.

A comprehensive study, comparing the dialects of the Turkic language, has not been done yet. Therefore, in this study, Turkish and Uzbek have been examined in terms of color names. In the study, color names have been determined by scanning the dictionaries *Türkçe Sözlük* and *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Color names that have been determined were examined

phonetically and structurally. Thus, similar and different aspects of Turkish and Uzbek have been demonstrated in terms of color names.
Anahtar kelimeler: renk adları, renkler, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, karşılaştırma.
Keywords: color names, colors, Turkish, Uzbek, comparison.

Renk adları, Türk dilinin en eski kelimelerinden biri olmakla birlikte dilimizin en kapsamlı eserlerinden olan Orhun Yazıtları'ndan itibaren kullanılagelmektedir. Bu yazıtlarda *ak, ala, az, azman, başgu, beŋlik, boz, buymul, esri, kara, kızıl, kula, kök, sarıg, tig, ürüŋ, yaşıl, yagren* gibi renk adları geçmektedir [3: 251-252]. Bunun dışında bu renk adlarından bazılarının *II. Karabalasagun Yazıtı, Taryat Yazıtı, Kül İç Çor Yazıtı, Yenisey Yazıtları* gibi yazıtlarda kullanıldığını görmek de mümkündür [5: 265-267].

Renk adları, Türk dilinin lehçe, şive ve ağızları arasında benzer veya farklı şekillerde bulunabilir. Renk adlarından bazıları geçmişten günümüze aynı şekilde korunmuş, bazıları ise coğrafi konum, ağız özellikleri, inanç sistemi gibi etkenler sonucunda küçük değişikliklere uğrayarak farklılaşmışlardır.

Türk dili renk adları yönünden oldukça zengin olmasına rağmen bu alanda yapılan çalışmaların sayısı sınırlıdır. Bu çalışmaların bazılarından kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

Zeki Kaymaz (1997)'ın "*Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği*" isimli çalışması, bu alanda yapılmış olan en kapsamlı ve en titiz çalışma olma özelliğine sahiptir. Kaymaz, Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki renk adlarını üç bölüm altında, ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bunun sonucunda, Türkiye Türkçesi ve ağızlarında renk bildiren kelime sayısını 1447 olarak tespit etmiştir.

Zeki Kaymaz dışında; Salim Küçük, Nesrin Bayraktar, Hatice Eminoğlu, İbrahim Şahin, Derya Adalar Subaşı ve Hakan Yöyen gibi isimlerin de bu alanda yaptığı çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Renk adları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bugüne kadar Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesindeki renk adlarına dair bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu yüzden bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi renk adları bakımından incelenmiştir.

Çalışmada, *Türkçe Sözlük* (2010) ve *Özbekçe-Türkçe Sözlük* (2016) taranarak renk adları fişlenmiştir. Bunun sonucunda Türkçe Sözlük'te 385, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te ise 80 adet renk adı tespit edilmiş ve bu renk adları fonetik ve yapı bakımından incelenmiştir.

1. Renk adlarında görülen fonetik değişiklikler.

Her iki lehçede de tespit edilen renk adlarından bazıları, aynı kökten gelmiş olsalar da geçirdikleri fonetik değişiklikler sonucu farklılaşmışlardır.

1.1. a>o değişimi.

/o/ sesi Özbek Türkçesinin karakteristik bir özelliğidir. Bu ses çok açık, /o/'ya yakın bir /a/'dır. Türk dili kaynaklı kelimelerin ilk hecesindeki ve diğer dillerden geçen kelimelerdeki uzun /a/ sesleri Özbek Türkçesinde /o/ olur [1: 295].

Türkiye Türkçesi	***Özbek Türkçesi***
Ak	*oq*
Beyaz	*bayoz*

1.1. Eski Türkçe G# =>Özbek Türkçesi K# / Türkiye Türkçesi Ø#.

Eski Türkçede, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /g/ ve /ġ/ ünsüzleri Özbek Türkçesinde çoğunlukla tonsuzlaşarak /k/ ve /q/ olurken bu ses Türkiye Türkçesinde erimiştir [8: 21].

Eski Türkçe: sarıġ	***Özbek Türkçesi:*** sariq
	Türkiye Türkçesi: sarı

1.2. ı> i değişimi.

Özbek Türkçesinde /ı/ ve /i/ sesleri için tek bir işaret kullanılır. Bu işaret, yalnızca /q/, /x/ ve /g'/ seslerinin yanında /ı/ olarak okunur [1: 295].

Türkiye Türkçesi	***Özbek Türkçesi***
Kızıl	*qizil*

1.3. Eski Türkçe #k =>Özbek Türkçesi #k / Türkiye Türkçesi #g.

Eski Türkçede kelime başı /k/ ünsüzü Özbek Türkçesinde korunurken bu ses Türkiye Türkçesinde tonlulaşarak /g/ olmuştur [8: 20].

Eski Türkçe: kök	***Özbek Türkçesi:*** *ko'k*
	Türkiye Türkçesi: *gök*

1.4. Eski Türkçe #t =>Özbek Türkçesi #t / Türkiye Türkçesi #d.

Eski Türkçede kelime başı /t/ ünsüzleri Özbek Türkçesinde korunurken Türkiye Türkçesinde bu ses tonlulaşarak /d/ olmuştur [8: 20].

Eski Türkçe: toruġ	***Özbek Türkçesi:*** *to'riq*
	Türkiye Türkçesi: *doru*

2. Yapı bakımından renk adları.

2.1.Basit yapılı renk adları.

Yapım eki almamış ve kök, ek gibi ögelerine daha fazla parçalanamayan kelimelere basit kelimeler denir [4: 117]. Her iki lehçedeki basit yapılı renk adlarını, Köktürk döneminden günümüze

küçük farklılıklarla kullanılagelen ortak renk adları ve diğer dillerden alınan ortak kelimelerin oluşturduğu görülür.

Türkiye Türkçesi: *ak, al, beyaz, bordo, boz vd.*

Özbek Türkçesi: *oq, bayoz, bo'z, ko'k, ol vd.*

2.2. Türemiş yapılı renk adları.

Türemiş kelimeler, kelimelerin kök ve gövdelerine ekler getirerek benzer ya da değişik anlamlarda türetilen yeni kelimelerdir [4: 118].

2.2.1. Benzerlik ekleri ile türetilen renk adları.

Her iki lehçedeki renk adlarından bazılarının benzerlik ekleri ile türetildiği görülür. Benzerlik ekleri Türkçe Sözlük'teki renk adlarında ***+CA, +CIl/+CUl, +(I)mtırak/+(U)mtırak, +(I)msI/+(U)msU, +rAk, +sI/+sU, +ŞIn***; Özbekçe-Türkçe Sözlük'teki renk adlarında ise ***+simon, +imtir, +ish, +cha, +chil, +g'ish, +imtil*** eklerinden ibarettir. Benzerlik ekleri ile türetilen renk adlarının sayısı Türkçe Sözlük'te 55, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te ise 12'dir.

Türkiye Türkçesi: *akçıl, bozca, beyazımsı, bordomtırak, bozrak, eflatunsu vd.*

Özbek Türkçesi: *altunsimon, oqimtir, ko'kish, sariqcha, oqchil, sarg'ish vd.*

2.2.2. Pekiştirme hecesi ile türetilen renk adları.

Türkçe Sözlük'te tespit edilen renk adlarında /m/, /p/ ve /s/ sesleri kullanılırken, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te tespit edilen renk adlarında yalnızca /p/ ve /m/ sesi kullanılmaktadır. Pekiştirme hecesi ile türetilen renk adlarının sayısı Türkçe Sözlük'te 12, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te ise 4'tür.

Türkiye Türkçesi: *apak, kapkara, pespembe, yemyeşil, masmavi vd.*

Özbek Türkçesi: *oppoq, qop-qora, sap-sariq, yam-yashil.*

2.3. Birleşik adlardan oluşan renk adları.

2.3.1. Belirtisiz isim tamlaması şeklinde kurulan renk adları.

Tamlayanın eksiz, tamlananın ise üçüncü şahıs iyelik aldığı tamlama türüne belirtisiz isim tamlaması denir [4: 286]. Türkçe Sözlük'te, belirtisiz isim tamlaması yapısında 118 adet renk adı tespit edilirken, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te belirtisiz isim tamlaması yapısında renk adı tespit edilememiştir.

Türkiye Türkçesi: *alev kırmızısı, altın rengi, bakla kırı, böcekkabuğu, yavruağzı vd.*

Özbek Türkçesi: *Örnek tespit edilememiştir.*

2.3.2. Sıfat tamlaması şeklinde kurulan renk adları.

Sıfat tamlaması, bir isim unsurunun bir sıfat unsuru tarafından nitelendiği ya da belirtildiği kelime grubudur [2: 48]. Sıfat tamlaması

yapısında Türkçe Sözlük'te 35, Özbekçe-Türkçe Sözlük'te ise 10 adet renk adı tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesi: *acı yeşil, açık kestane, havai mavi, şekerrenk, tozpembe vd.*

Özbek Türkçesi: *jigarrang, lolarang, mallabo'z, mallarang, oq-sariq vd.*

Türkiye Türkçesi, renk adları bakımından Özbek Türkçesine göre daha zengindir. Renk adları ile ilgili yapılan diğer çalışmalar da bunu kanıtlar niteliktedir. Ancak, Türk dilinin lehçeleri arasında yapılacak bu tür çalışmaları engelleyen en büyük etken, lehçelerin söz varlığının tam anlamıyla kapsamlı bir şekilde ortaya konulamamasıdır. Bu durum, Özbek Türkçesi için de geçerlidir. Özbek Türkçesi için yapılacak yeni ve daha kapsamlı sözlük çalışmaları hiç şüphesiz ki bu lehçedeki renk adları sayısını da arttıracaktır.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde, Eski Türkçede kullanılan renk adlarından bazılarının küçük ses değişiklikleri ile ortak bir şekilde kullanıldığı görülmüştür. Türk dili kaynaklı kelimeler dışında Arapça ve Farsçadan alınan bazı renk adlarında da aynı durum göze çarpmaktadır.

Benzerlik ekleri ile türetilen renk adlarına bakıldığında Türkiye Türkçesinde ***+CA, +(I)mtırak/+(U)mtırak, +(I)msI/+(U)msu, +sI*** ekleri yabancı veya Türk dili kaynaklı kelimelere eklenerek kelime türetirken, ***+CIl/+CUl, +rAk, +ŞIn*** eklerinin ise yalnızca Türk dili kaynaklı kelimelere geldiği görülmüştür. Özbek Türkçesinde kullanılan ***+simon, +imtir, +ish, +cha, +chil, +g'ish, +imtil*** benzerlik eklerinin ise tamamının Türk dili kaynaklı kelimelere gelerek renk adı türettiği görülmüştür.

Birleşik adlardan oluşan renk adlarına bakıldığında Türkçe Sözlük'te belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlaması yapılarında oldukları görülür. Özbek Türkçesinde ise belirtisiz isim tamlaması şeklinde renk adı tespit edilememiştir. Türkiye Türkçesindeki belirtisiz isim tamlaması yapısındaki renk adlarının karşılığı Özbek Türkçesinde sıfat tamlaması şeklindedir.

Pekiştirme hecesi ile türetilen renk adlarında Türkçe Sözlük'te /m/, /p/ ve /s/ sesleri hem Türk dili kaynaklı kelimelerde, hem de diğer dillerden alınan kelimelerde kullanıldığı görülür. Özbek-Türkçe Sözlük'te ise yalnızca /m/ ve /p/ seslerinin kullanıldığı ve bunların da Türk dili kaynaklı kelimelerde kullanıldığı görülmüştür.

Kaynakça

1. Ercilasun, A. B. (2012). Türk lehçeleri grameri. Ankara: Akçağ Yayınları.
2. Karahan, L. (2012). Türkçede söz dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları.

3. Kaymaz, Z. (1997). Türkiye Türkçesi ve ağızlarında renk bildiren kelimelerin kullanılışı ve sistematiği. TDAY-Belleten, 251-341.

4. Korkmaz, Z. (2017). Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi. Ankara: TDK Yayınları.

5. Şirin, H. (2016). Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi. Ankara: TDK Yayınları.

6. Türkçe sözlük. (2010). Ankara: TDK Yayınları.

7. Üşenmez, E., Boltabayev, S., Tuğlacı, G. (2016). Özbekçe-Türkçe sözlük. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.

8. Yıldırım, H. (2012). Özbek Türkçesi (Dil bilgisi-alıştırmalar-konuşma-metinler). Ankara: Gazi Kitabevi.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

АБИДУЛЛИН Алим Маратович, к.и.н., доц. Нижегородского государственного университета, г. Нижний Новгород, abidulinam@gmail.com
АДЖИМАМБЕТОВА Гульнара Шаибовна, к.ф.н., доц. Крымского инженерно-педагогического университета, г. Симферополь, Республика Крым, edrudem@mail.ru
АЛАШБАЕВА Жанна Нурлановна, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, zhanna_alash@mail.ru
АЛКАЯ Эрджан, д.ф.н., проф. Фыратского университета, г. Элязыг, Турция, ealkaya16@gmail.com
АСАНБАЕВА Сауле Асанбаевна, к.ф.н., доц. Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан, Aseke-1970.25@mail.ru
АШРАПОВА Алсу Халиловна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, tatarandlanguages@gmail.com
БАЙМУХАМБЕТОВА Эльмира Максутовна, преп. Ушакского университета, г. Ушак, Турция, elmira.baimukhambetova@gmail.com
БАКИРОВ Марсель Хаернасович, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, tatar.lit@inbox.ru
БАТТАЛОВА Алсу Дамировна, к.ф.н., гл. спец. Академии наук Республики Татарстан, г. Казань, alsudb@antat.ru
БОЛГАРОВА Рамзия Марсовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, ramzija5@yandex.ru
БУЛАТОВА Миннира Рахимовна, к.ф.н., н.с. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, m.r.bulatova@mail.ru
ВАЛЕЕВ Рамиль Миргасимович, д.и.н., проф. Казанского федерального университета, valeev200655@mail.ru
ВАЛЕЕВА Роза Закариевна, к.ф.н., доц. Казанского инновационного университета, valeev200655@mail.ru
ВАСИЛЮК Оксана Дмитриевна, к.и.н., доц. Института востоковедения им. А.Е. Крымского, г. Киев, Украина, valeev200655@mail.ru
ВЛАДИМИРОВА Линда Валерьевна, маг. Казанского федерального университета, vladimirova.linda@yandex.ru
ВЛАДИМИРОВА Ольга Геннадиевна, к.ф.н., доц. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, vladolgen@yandex.ru
ГАБДРАХМАНОВА Фануза Хайдаровна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, fanuza_mayak@list.ru
ГАЙНУЛЛИНА Гульфия Расилевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, gulfiarasilevna@mail.ru
ГАЛИУЛЛИН Радик Рамилевич, к.ф.н., доц. Набережночелнинского государственного педагогического университета, tat.kaf@mail.ru
ГАЛИУЛЛИНА Гульшат Раисовна, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, caliullina@list.ru
ГАФИЯТОВА Эльзара Василовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, Elzara.Gafiyatova@ksu.ru
ГИЛАЗЕТДИНОВА Гелиня Хайретдиновна, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, ggilaz@mail.ru
ГИЛАЗОВ Тагир Шамсегалиевич, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, tgilazov@bk.ru
ГИНИЯТУЛЛИНА Лилия Миннулловна, к.ф.н., в.н.с. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, gin_liluk@mail.ru
ГУСЕЙНОВА Махира Наги гызы, д.ф.н., проф. Азербайджанского государственного педагогического университета, г. Баку, nagiqizi1960@inbox.ru

ГЮЛЕР Окан, маг. Казанского федерального университета, okanguler.is@gmail.com
ДАВЛЕТШИНА Лейла Хасановна, к.ф.н., зав. отд. Республиканского центра развития традиционной культуры, г. Казань, leyla.davletshina@yandex.ru
ДАУЛАЙТИ Даниэр, маг. Казанского федерального университета, fanuza_mayak@list.ru
ДЖАФАРОВ Алван Ариф оглы, преп. Азербайджанского государственного педагогического университета, г. Баку, elvancafarov78@mail.ru
ДЕНМУХАМЕТОВА Эльвира Николаевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, elvir25@mail.ru
ЕРМАКОВА Галина Алексеевна, д.ф.н., проф. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, vladolgen@yandex.ru
ЕРМАКОВА Елена Николаевна, д.ф.н., проф. Тюменского государственного университета, г. Тобольск, ermakova25@yandex.ru
ЖАКЫПОВ Жантас Алтайулы, д.ф.н., проф. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, Zhakupov_ZhA@enu.kz
ЖИЕМБАЕВА Гульбакрам Тумарбековна, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, zgulbahram@mail.ru
ЖИЕМБАЙ Бибигуль Сауровна, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, zhiembai_bibigul@mail.ru
ЖУБАТХАНОВА Камшат Кажымуканкызы, маг. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, zhubathanova@mail.ru
ЗАВГАРОВА Фанзиля Хакимовна, к.ф.н., директор Республиканского центра развития традиционной культуры, г. Казань, zavgarova@inbox.ru
ЗАГИДУЛИНА Альбина Фанисовна, асп. Казанского федерального университета, Zaf25@yandex.ru
ЗАКИЕВ Мирфатых Закиевич, д.ф.н., проф., гл.н.с. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, kollip2014@mail.ru
ЗАКИРЗЯНОВ Альфат Магсумзянович, д.ф.н., зав. отд. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, Alfat_zak@mail.ru
ЗАКИРОВА Гульназ Камилевна, к.ф.н., доц. КНИТУ-КАИ им. А.Н. Туполева, gulnaz80zak@mail.ru
ЗАМАЛЕТДИНОВ Радиф Рифкатович, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, director@ifi.kpfu.ru
ЗАМАЛЕТДИНОВА Гульнара Фандасовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, gulya.gali1973@mail.ru
ЗАМАЛИЕВА Луиза Фирдусовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, zamalluiza@mail.ru
ИБАТУЛЛИНА Рамиля Габдулкавиевна, маг. Казанского федерального университета, znamen-churash@mail.ru
ИБРАГИМОВ Эльчин Али оглы, н.с. Национальной академии наук Азербайджана, г. Баку, elchinibrahimov85@mail.ru
ИВАНОВА Алена Михайловна, д.ф.н., проф. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, amivano@rambler.ru
ИСЛАМОВА Эльвира Альбертовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, ea_islamova@mail.ru
ИСМАЙЛОВА Мирвари Аббас гызы, д.ф.н., проф. Азербайджанского государственного университета, г. Баку, ismayilovamirvari1@gmail.com
ЙЁЙЕН Хакан Ферудун, н.с. университета Ушак, г. Ушак, Турция, hakan.yoyen@usak.edu.tr
КАДИРОВА Эндже Ханафиевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, enge@inbox.ru

КАРАГУЛОВА Балгенже Сагидуллаевна, к.ф.н., доц. Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан, bkaragulova@mail.ru
КАХРАМАНОВА Эгана Курбат гызы, к.ф.н., доц. Азербайджанского государственного педагогического университета, г. Баку, yegane.qehremanova.1976@mail.ru
КАШФУЛЛИНА Рита Мавлиевна, маг. Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, г. Уфа, nasipov2004@rambler.ru
КАЮМОВА Гелюся Фаридовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, gulfar21@mail.ru
КЕРИМЛИ Вугар Гараджан оглы, к.к.н., доц. Национальной академии наук Азербайджана, г. Баку, yanshaq@gmail.com
КЕРИМЛИ Нурлана Имаят гызы, асп. Национальной академии наук Азербайджана, г. Баку, yanshaq@gmail.com
КИРИЛЛОВА Зоя Николаевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, zkirillova@yandex.ru
КУЗЬМИНА Халиса Хатиповна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, shirmanx@yandex.ru
КУЛЬДЕЕВА Гульнара Ильясовна, д.ф.н., проф. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, mironbek@mail.ru
КУСАИНОВА Айгерим Бейбутовна, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, aygerim.kussainova@yandex.ru
КЫЛЫНЧ Ибрахим, маг. Казанского федерального университета, kln90@bk.ru
ЛОТФУЛЛИНА Айгуль Гайсиевна, учит. Мульминской средней школы Высокогорского района Республики Татарстан, fanuza_mayak@list.ru
МАМУТОВА Закия Суфияновна, к.п.н., доц. Крымского инженерно-педагогического университета, г. Симферополь, Республика Крым, rusridmam@mail.ru
МАНСУРОВА Рима Римовна, маг. Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, г. Уфа, nasipov2004@rambler.ru
МАРТЫНОВ Дмитрий Евгеньевич, д.и.н., доц. Казанского федерального университета, Dmitry.Martynov@kpfu.ru
МИНГАЗОВА Ляйля Ихсановна, д.ф.н., доц. Казанского федерального университета, Leila69@inbox.ru
МИРЗАГИТОВ Рамиль Хамитович к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, mirza_ramil@mail.ru
МОТИГУЛЛИНА Альфия Рухулловна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, tatar.lit@inbox.ru
МУГТАСИМОВА Гульназ Ринатовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, gulnaz-72@mail.ru
МУКИНА Ираида Васильевна, к.ф.н., доц. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, imukina@yandex.ru
МУХАРЛЯМОВА Лилия Рашидовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, mukharlyamova@mail.ru
НАБИУЛЛИНА Гузель Амировна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, guzelnab2@yandex.ru
НАЗИПОВА Альфинур Нурмухаметовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, tatar.lit@inbox.ru
НАЛДЕЕВА Ольга Ивановна, д.ф.н., проф. Мордовского государственного педагогического института им. М.Е. Евсевьева, г. Саранск, naldeeva_oi@mail.ru
НАСИПОВ Ильшат Сахиятуллович, д.ф.н., проф. Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, г. Уфа, nasipov2004@rambler.ru

НИГМАТУЛЛИНА Эндже Табрисовна, маг. Казанского федерального университета, Endzhe1923@mail.ru
НОВГОРОДОВ Иннокентий Николаевич, д.ф.н., проф. Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, г. Якутск, i.n.novgorodov@mail.ru
НУРИЕВА Фануза Шакуровна, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, fanuzanurieva@yandex.ru
НУРМУХАМЕТОВА Раушания Сагдатзяновна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, rsagadat@yandex.ru
ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, д.ф.н., проф. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, b_om777@mail.ru
ОНЕР Мостафа, проф. Эгейского университета, г. Измир, Турция, mustafa.oner@ege.edu.tr
ПЕТРОВА Маргарита Михайловна, преп. латин. яз. Казанской православной духовной семинарии, benelat926@gmail.com
РАМЕЕВА Ильсияр, к.ф.н., преп. Окан университета, г. Стамбул, Турция, ilsiyar.rameeva@okan.edu.tr
РАХИМОВА Асия Ризвановна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, a.rakhimova@gmail.com
РОГАЧЕВ Владимир Ильич, д.ф.н., проф. Мордовского государственного педагогического института им. М.Е. Евсевьева, г. Саранск, rogachev-v@bk.ru
САГДИЕВА Рамиля Камилевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, ramsag777@rambler.ru
САЙФУЛИНА Флера Сагитовна, д.ф.н., проф. Казанского федерального университета, fsaifulina@mail.ru
САЙЫН Жазира, маг., ст. преп. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, ajars@mail.ru
САЛАМЗАДЕ Эртегин Абдул Вагаб оглы, д.иск.н., проф. Института архитектуры и искусства НАН Азербайджана, г. Баку, ertegin.salamzade@mail.ru
САЛАХОВА Рузиля Рашитовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, ruzilya5@mail.ru
САМЕДОВА Конуль Ибрагим гызы, к.ф.н., доц. Азербайджанского государственного педагогического университета, г. Баку, samedovakonul74@mail.ru
САТТАРОВА Мадина Рашитовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, m-sattarova@mail.ru
СЕМЕНОВА Галина Николаевна, д.ф.н., проф. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, gncemenova@yandex.ru
СЕЭРМАЙМАЙТИ Касэньму, асс. Казанского федерального университета, arsl.kas@yandex.ru
СИБГАЕВА Фируза Рамзеловна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, firuzars@mail.ru
СОФРОНОВА Ирина Владимировна, к.ф.н., доц. Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова, г. Чебоксары, muxtar2@yandex.ru
СУЛАЙМАНОВА Хана Хайдаряновна, к.ф.н., уч. татар. яз. и лит. многопрофильной полилингвальной гимназии №180, г. Казань, sulaymanova63@gmail.com
СУНГАТУЛЛИНА Миляуша Масхутовна, уч. англ. яз. МБОУ «Лицей №26» г. Казани, milaushateacher@gmail.com
МУХАММЕД Ташкесенлигил Али Хайдар, Кавказский университет, taskesenly25@mail.ru
ТИМЕРХАНОВ Айнур Ахатович, д.ф.н., доц., зав. отд. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, timaynur@yahoo.com

ТУГУЖЕКОВА Валентина Николаевна, д.и.н., проф. Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории, г. Абакан, khaknauka@yandex.ru
УСМАНОВА Эльвина Мунировна, маг. Казанского федерального университета, elvinka7@mail.ru
ФАЕЗОВА Ландыш Робертовна, асп. Казанского федерального университета, Abudarova80@mail.ru
ФАЙЗУЛЛИНА Гузель Чахваровна, д.ф.н., доц. Тюменского государственного университета, г. Тобольск, utgus@mail.ru
ФАТКУЛЛИН Фарит Минуллович, ред. отд. культуры изд-ва "Кызыл таң", г. Уфа, nasipov2004@rambler.ru.
ФАТХУЛЛОВА Кадрия Сунгатовна, к.п.н., доц. Казанского федерального университета, kadria.kgu@mail.ru
ФЫНДЫК Айше Шейма, н.с. Университета Фатих Султан Мехмет, г. Стамбул, Турция, asfindik@fsm.edu.tr
ХАБИБУЛЛИНА Раиля Рамисовна, маг. Казанского федерального университета, firuzars@mail.ru
ХАБИБУЛЛИНА Эльмира Камилевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, minabova@mail.ru
ХАБУТДИНОВА Милеуша Мухаметзяновна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, mileuscha@mail.ru
ХАДИЕВА Гульфия Камилевна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, gul-khadieva@yandex.ru
ХАЙРУТДИНОВ Айдар Гарифутдинович, к.филос.н., с.н.с. Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, г. Казань, khaidar67@mail.ru
ХАРИСОВ Фираз Фахразович, д.п.н., проф. Казанского федерального университета, harisov.52@mail.ru
ХАРИСОВА Чулпан Мухаррамовна, д.п.н., проф. Казанского федерального университета, c.harisova@yandex.ru
ХАЯЛИ Рустем Изеттович, д.и.н., доц. Крымского юридического института (филиала) Академии Генеральной прокуратуры РФ, г. Симферополь, Республика Крым, rustocean_79@mail.ru
ХИСАМИТДИНОВА Фирдаус Гильмитдиновна, д.ф.н., проф., науч. рук. Института истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН, hisamitdinova@list.ru
ХИСИЯМА Юто, асп. Токийского университета международных исследований, Япония, boltwatts@gmail.com
ХОДЖЫЗАДЕ Наиля, доктор Сельджукского университета, г. Конья, Турция, nailehacizade@selcuk.edu.tr
ХУСНУТДИНОВ Дамир Хайдарович, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, domer1982@mail.ru
ХУСНУТДИНОВ Расим Рахимзянович, PhD, асс. Казанского федерального университета, knikazan@gmail.com
ШАЙМЕРДИНОВА Нурила Габбасовна, д.ф.н., проф. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, nurila1607@mail.ru
ШАЙХУЛОВ Алмас Галимзянович, д.ф.н., проф. Башкирского государственного университета, г. Уфа, almazufa2004@mail.ru
ШАКИРОВА Гульнара Расиховна, к.п.н., доц. Казанского федерального университета, shakirova25@mail.ru
ШАКУРОВА Муслима Магесумовна, к.ф.н., в.н.с. Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань, mshakurova@inbox.ru
ШАЛДАРБЕКОВА Ажар Беккеновна, PhD, доц. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, ajars@mail.ru

ШАЯХМЕТОВА Лейсан Хабировна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, habirshah@mail.ru
ЮЛДЫБАЕВА Гульнар Вилдановна, к.ф.н., с.н.с. Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН, nargul1976@list.ru
ЮСУПОВ Айрат Фаикович, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, faikovich@mail.ru
ЮСУПОВ Феритс Юсупович, д.ф.н., проф., в.н.с. Республиканского центра развития традиционной культуры, г. Казань, ferits@yandex.ru
ЮСУПОВА Альфия Шавкетовна, д.ф.н., проф. Казанского государственного университета**,** alyusupova@yandex.ru
ЮСУПОВА Зульфия Фирдинатовна, к.п.н., доц. Казанского федерального университета, usupova.z.f@mail.ru
ЮСУПОВА Нурфия Марсовна, к.ф.н., доц. Казанского федерального университета, faikovich@mail.ru
ЯГАФАРОВА Гульназ Нурфаезовна, к.ф.н., доц., с.н.с. Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра РАН, rishrinat@mail.ru
ЯЛЧЫН Сулейман Каан, доц. Фыратского университета, г. Элязыг, Турция, skyalcin23@gmail.com
ЯРЫГИН Сергей Александрович, доктор PhD, ст. преп. Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, kazak_serega@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ

Аджимамбетова Г.Ш. Проблемы изучения наречий на уроках крымскотатарского языка…… 3
Алашбаева Ж.Н. XI ғасыр түркі тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі паремиологиялық жүйе сабақтастығы..... 7
Алкая И. Элазыгның Фырат университетында татар теле белән бәйле хезмәтләр һәм профессор доктор Иржан Алкая..... 13
Асанбаева С.А. Тілдер қарым-қатынасының теориясы: ұғым, түсінік, термин..... 19
Ашрапова А.Х. Сохранение идентичности и кодовое переключение..... 27
Baimukhambetova E.M. Ahmet Baytursınulı'nın Gramer Terimleri..... 31
Бакиров М.Х. Төрки-татар шигыре белгече Хатип Госман..... 35
Болгарова Р.М., Исламова Э.А. Деятельность Р.А. Юсупова в области переводоведения..... 40
Булатова М.Р. Этнолингвистическая характеристика курмантауского говора..... 43
Валеев Р.М., Мартынов Д.Е., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Н.Ф. Катанов – тюрколог, путешественник и просветитель: Санкт-Петербург – Казань (1888-1922)..... 47
Василюк О.Д., Валеев Р.М., Валеева Р.З., Абидуллин А.М. А.Е. Крымский в истории отечественной тюркологии: Москва – Киев..... 52
Владимирова Л.В., Исламова Э.А. Ассоциативное поле лексемы «человек» в языковом сознании чувашского этноса..... 56
Габдрахманова Ф.Х., Даулаити Д. Татар телендә *күңел* концептының ассоциатив кыры..... 60
Габдрахманова Ф.Х., Лотфуллина А.Г. М. Мәһдиев әсәрләрендә *туй* лексемасының бирелеше..... 62
Гайнуллина Г.Р. Равилә Шәйдуллина-Мурат шигъриятендә лирик-экзистенциаль башлангыч..... 65
Галиуллин Р.Р. Радик Фәизов иҗатында хикәя жанры..... 69
Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар теленең лексик системасында үзгәрешләр..... 73
Гафиятова Э.В., Мухарлямова Л.Р. Межъязыковые инновации в речи детей билингвов с родным татарским языком..... 79
Гилазетдинова Г.Х., Усманова Э.М. Восток в поэзии Сергея Есенина..... 82
Гүләр О., Кириллова З.Н. Караманлы төрекләр белән керәшен татарларын чагыштыру..... 86
Гыйлажев Т.Ш. Ибраһим Нуруллин – киңкырлы әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче..... 90
Гыйлажев Т.Ш. Җаваплылык тойгысы белән: Ф. Бурнашны өйрәнү мисалында (А.Г. Әхмәдуллинга 85 яшь тулу уңаеннан)..... 95
Дәүләтшина Л.Х. Казан университетында татар мифологиясен өйрәнүгә карата..... 100
Денмөхәммәтова Э.Н. Фразеологик синонимиядә агач атамалары..... 104
Cafarov E. Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakif' şiirlerinde ortak diyalektoloji sözler..... 109
Ермакова Г.А., Владимирова О.Г. Древнетюркские поэтические традиции в лирике Г.Н. Айги..... 115
Ермакова Е.Н., Файзуллина Г.Ч. Фразеологические единицы как средство выражения оппозиции «умный / глупый» в русском и татарском языках: сопоставительный аспект..... 119
Жиембаева Г.Т. Түркі халықтарының қаһармандық эпостарындағы түс көру мотиві..... 123
Жұбатханова К.Қ., Жақыпов Ж.А. Атрибуттық қатынастың көне түркі ескерткіштеріндегі көрінісі..... 127
Җамалиева Л.Ф. М. Бакиров – күренекле фольклорист һәм педагог (югары мәктәптә татар халык авыз иҗатын укыту тәҗрибәсеннән)..... 131
Завгарова Ф.Х., Батталова А.Д. Культурный код осины в традиционном быту у татар... 135
Загидулина А.Ф. Особенности употребления чисел в татарских народных сказках..... 140
Закиржанов Ә.М. Хакыйкать эзләү юлында (Зөфәр Зәйни улы Рәмиевнең 80 яшьлек юбилее уңаеннан)..... 143
Закирова Г.К. Синонимические прилагательные и их стилистические функции в произведении «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булгари..... 149

Замалетдинов Р.Р. Корифеи филологии и управления образованием..... 152
Замалетдинов Р.Р., Замалетдинова Г.Ф. Видный представитель казанской тюркологической школы..... 155
Замалетдинова Г.Ф. Научно-методическая деятельность М.Х. Курбангалиева..... 159
Зәкиев М.З. Танылган тюрколог Г. Исхакыйны аклау һәм хезмәтләр җыентыгын әзерләп чыгару..... 162
Ибәтуллина Р.Г., Саттарова М.Р. Көнбатыш диалект сөйләшләрендә сузык авазлар кулланылышы үзенчәлекләре..... 168
Ibrahimov E. Azerbaycan Türkolojisinin tarihi ve günümüzdeki durumu..... 172
Ismayilova M. Türk halklarinin ve dillerinin tarihi ve gelişimi üzerine yeni bir bilimsel baküş..... 177
Кадирова Э.Х. Алмазия Хаҗиевна Нуриеваның татар теле тарихын өйрәнүдәге эшчәнлеге..... 180
Карагулова Б.С. Лингвокультурологический характер военных терминов тюрских языков..... 185
Kahramanova Y.K. Türk dillerinde hal sistemine ait problemlerin çözümünde tarihsel ve diyalektik araştırmaların rolü..... 190
Кашфуллина Р.М., Мансурова Р.Р., Насипов И.С. Профессор А.Г. Шайхуловның татар лексикографиясе өлкәсендәге эшчәнлеге..... 195
Каюмова Г.Ф. Очеркларда гомумпоэтик сәнгати чаралар (Ш. Рәкыйпов иҗаты мисалында)..... 200
Керимли В.Г. Первый тюркологический курултай: актуальность поставленных задач в современной тюркологии..... 204
Керимли Н.И. Символические элементы тюркских народов в азербайджанском искусстве..... 209
Кириллова З.Н. Казан төрки-татар лингвистика мәктәбенең 1920-1930 нчы еллардагы үсеше..... 212
Кузьмина Х.Х. Татар телендә космонимик лексиканың үсеш тарихы..... 216
Кульдеева Г.И. Функции паремий в переводном художественном тексте (на материале казахского и русского языков)..... 221
Кусаинова А.Б. Түркі тілдеріндегі «*аю*» зоонимі негізінде жасалған паремиялардың этномәдени ерекшеліктері..... 224
Khusnutdinov R.R. , Shayakhmetova L.H. Türkçe ve tatarcada pekiştirme sıfatlar..... 229
Кылынч И., Кириллова З.Н. Изучение проблемы языковой ситуации..... 237
Мамутова З.С. Формирование культурно-языковой компетенции при изучении крымскотатарской лексики на основе лингвокультурологического подхода..... 241
Минһаҗева Л.И., Нәҗипова Ә.Н. Галим, педагог, тәнкыйтьче (Рифат Хәсән улы Сверигинның 85 еллык юбилей уңае белән)..... 247
Мирзагитов Р.Х. К вопросу становления и развития письменного татарского языка..... 250
Мотыйгуллина Ә.Р. Галим Хәлиф Рәхим улы Курбатовның гыйльми эшчәнлеге..... 254
Мөгътәсимова Г.Р. Татар һәм төрек халык мәкальләрендә кулланылган кайбер фитонимнар..... 260
Мукина И.В. Смысловые оттенки слова *куç* «глаза» в чувашском языке (по переводам Ветхого Завета на чувашский язык)..... 264
Налдееева О.И., Рогачев В.И. Звон рябиновых бубенцов КамиляТангалычева..... 268
Насипов И.С. Башкортстанда татаристика үзәкләрен үстерүдә Казан университетының роле..... 274
Нәбиуллина Г.А. Татар һәм төрки әдәбиятлар арасындагы тәржемә бәйланышлары..... 282
Нигматуллина Э.Т., Саттарова М.Р. Особенности развития татарского и турецкого языков в начале XX века..... 285
Новгородов И.Н. Основные направления изучения ранней истории современных тюркских языков..... 288

Nurieva F.Sh., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Noun in the grammar book by H. Megiser «Institutiones linguae Turcicae libri quator» 292
Нурмөхәммәтова Р.С., Юсупова Ә.Ш. XX гасырның күренекле татар лексикографлары: Флера Садрый кызы Сафиуллина..... 299
Омаров Б.Ж. Многовековая преемственность..... 304
Öner M. Tatarcada Yeni Morfemler..... 308
Рамеева И.Р. Очерки Константина Базили как энциклопедия жизни Османской империи..... 315
Рахимова А.Р. К вопросу о формировании и развитии татарского литературного языка в начале XX века..... 319
Рогачев В.И., Налдеева О.И. Мордва-каратаи как этнокультурный феномен взаимодействия мордвы и татар..... 323
Саламзаде Э.А. Проблемы и методы тюркологического искусствознания..... 328
Samedova G. Azerbaycan'ın Kuzey grubu ağızlarında ünlü ve ünsüz seslerin özellikleri..... 333
Сәгъдиева Р.К., Хөснетдинов Д.Х. Татар һәм төрек телләрендә киләчәк заман сыйфат фигыль..... 339
Сәйфуллина Ф.С. В.В. Радлов эшчәнлеген өйрәнүдә татар һәм төрек галимнәре эшчәнлеге..... 343
Сәлахова Р.Р. Шигъри әсәрләрдә хәрәкәт фигыльләренең кулланылыш үзенчәлекләре..... 347
Семенова Г.Н., Иванова А.М. Грамматикализированные и фразеологизированные синтаксические конструкции в чувашском языке..... 351
Сәрмаймайти К. М. Кашгариның «Диване лөгать әт-төрк» хезмәте турында..... 354
Сибгаева Ф.Р. Ф.С. Сафиуллинаның парлы сүзләрне өйрәнүгә керткән өлеше..... 358
Софронова И.В. Мотивация распространения восточных традиций в чувашской литературе..... 362
Сөләйманова Х.Х. Тюркологиядә лаеклы урынын алган галимә..... 366
Taşkesenligil M. Çağdaş rusça ve türkçede fiil çatisi konseptine dil bilimsel bir yaklaşim..... 371
Тимерханов А.Ә. Композитларны вокабула сыйфатында теркәү мәсьәләсе (татар теленең күптомлы аңлатмалы сүзлеге мисалында)..... 375
Фаткуллин Ф.М. Алар бер гаиләдән: Алпаровлар..... 381
Фәезова Л.Р. М. Юнысның «Дөнья гизү» трилогиясендә хикәяләүче-геройның үзбилгеләнешендә Босфор образының художестволы бирелеше..... 388
Фәтхуллова К.С. Ф.С. Сафиуллинаның татар телен укыту методикасы өлкәсендәге эшчәнлеге..... 392
Fyndyk A.Sh. Tuvaca ve eski türkçede emir kipi üzerine bir inceleme..... 395
Хабибуллина Э.К., Юсупова А.Ш. Лингво-стилистические особенности перевода художественных текстов (на примере переводов татарской прозы на турецкий язык)..... 398
Харисов Ф.Ф. Фән һәм мәгариф сагында – ярты гасырдан артык (Академик Р.А. Юсуповка – 80 яшь)..... 403
Харисова Ч.М. Күренекле татар лингвометодисты..... 408
Хаяли Р.И. Изучение крымскотатарского языка в крымской АССР в 1920-1930-е годы..... 411
Hacızade N. Türkçe deyimlerde kültürel simge nitelikli sözcükler..... 415
Хәбетдинова М.М. Балачак хыяллары дөньясында..... 421
Хәбибуллина Р.Р., Әхмәдиева Й.Г. Татар һәм инглиз телләрендә яшь үзенчәлекләрен чагылдыра торган лексика..... 426
Хәйретдинов А.Г. *Sasquatch* сүзенең этимологиясе турында бер фараз..... 431
Хисамитдинова Ф.Г. Н.К. Дмитриев и башкирское языкознание..... 435
Хисамитдинова Ф.Г. Ранние русские заимствования в восточном диалекте башкирского языка..... 439
Хисияма Ю. Татар теленең модаль сүзле исем иярчен җөмләләрендә субъект белдерелүе..... 445

Hüseyinova M. Türk dillerinin ağizlarinda mutfak söz varliğinin karşilaştirmali öğrenilmesinin önemi (yiyecek ve içecek isimleri üzerine)..... 447
Һадиева Г.К. Г. Алпаровның татар теле белеме өлкәсендәге эшчәнлеге..... 452
Шаймердинова Н.Г., Ярыгин С.А., Жиембай Б.С. Қазақстандағы татар диаспорасының қалыптасу тарихы..... 457
Шайхулов А.Г. Некоторые аспекты цивилизационных этапов интеграции, развития языков народов Урало-поволжья в евразийском контексте..... 461
Шакирова Г.Р. Фән һәм мәгариф йолдызы..... 465
Шалдарбекова А.Б., Сайын Ж. Генезис шумерского письма и теории о происхождении древнетюркской письменности..... 469
Шәкүрова М.М., Гиниятуллина Л.М. С.М. Ибраһимовның методик мирасы..... 476
Юлдыбаева Г.В. Фольклорсы-ғалим Әхмәт Сөләймәнов һәм башҡорт эпостарын өйрәнеү мәсьәләләре..... 480
Юсупов А.Ф. XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә, эмоциональлекне белдерү чарасы буларак, ымлыклар..... 485
Юсупов Ф.Ю. Татар милли теле кысаларында шивә теле..... 487
Юсупова А.Ш., Денмухаметова Э.Н. Ф.С. Сафиуллина и Казанский университет..... 491
Юсупова З.Ф. Обучения русскому языку студентов из ближнего зарубежья: сопоставительный метод..... 496
Юсупова Н.М. Т. Галиуллинның фәнни хезмәтләрендә татар шигъриятен комплекслы өйрәнү мәсьәләләре..... 500
Ягафарова Г.Н. Признаковость как принцип номинации..... 504
Yalçin S.K. Yakut türkçesindeki ses gruplarinin ünlüleşmeleri üzerine bir değerlendirme..... 507
Yöyen H. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde renk adlari..... 512
Сведения об авторах..... 518

Научное издание

МИРОВАЯ ТЮРКОЛОГИЯ И КАЗАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Материалы Международной научно-практической конференции

Казань, 26–28 апреля 2018 г.

Дизайн обложки
УНЛ графического дизайна и издательского дела

Подписано в печать 19.04.2018
Бумага офсетная. Печать цифровая
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 30,69.
Уч.-изд. л. 30,62. Тираж 100. Заказ 302/4

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел.: (843)233-73-59, 233-73-28